

TARİHTE MİHALIÇÇIK (XVI.-XIX. YÜZYIL)

(Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Kurumsal Yapı)

İsmail ADIGÜZEL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Yağmur SAY

ESKİŞEHİR

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Eylül – 2007

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ

TARİHTE MİHALIÇÇIK (XVI.-XIX. YÜZYIL)
(Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Kurumsal Yapı)

İsmail ADIGÜZEL

Tarih Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eylül 2007

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Yağmur SAY

Osmanlı İmparatorluğu’nda klâsik bir taşra bölgesi olan ve karakteristik kır yerleşmelerinin de oldukça yoğun olduğu Mihaliççık, XVI. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar Hüdâvendigâr Eyâleti’nin en önemli kazâ/nâhiyelerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Mihaliççık bölgesi, özellikle tarım ve hayvancılığa dayalı ekonomik yapısı dolayısıyla son derece önemli bir yere sahiptir. Bölgede yetiştirilen çeşitli tarım ürünleri (özellikle hubûbat) ve hayvanlar, bölgenin ihtiyacının yanı sıra Saray’ın ve İstanbul’un günlük tüketimine de karşılık vermekte, ayrıca bölge dâhilinde bulunan Akköprü Ocağı’nda da İstabl-ı Âmire (Has Ahır) için tay yetiştirilmekteydi. Bununla birlikte, Mihaliççık’ın Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluş yıllarındaki akıncı ailelerinden Mihaloğulları Ailesi’yle özdeşleşmiş olması da, bölgenin bu dönemden itibaren özellikle bir “vakıf alanı” olarak gelişiminde son derece etkili olmuştur.

XVI. yüzyılın ilk yarısında çevre yerleşim birimlerine oranla oldukça تنها bir bölge olan Mihaliççık’ta, yüzyılın ikinci yarısında tüm Akdeniz havzasında olduğu gibi yoğun bir nüfus artışı gerçekleşmiştir. Ancak, gerek bu dönem gerekse ilerleyen süreçte bölgedeki nüfus yoğunluğunun genel olarak az olduğu görülmektedir. Bunda, bölgenin coğrafi konumu ve fizikî yapısının etkisi büyüktür. Öte yandan bölgedeki etnik yapı, hemen hemen homojen bir özellik göstermektedir. Mihaliççık yöresine ilişkin gerek XVI. yüzyıl tahrir defterleri ve gerekse XIX. yüzyıl temettü’ât defterlerindeki veriler, bölgede yaşayan halkın (reâya) hemen hemen tümünün Müslüman olduğu ve yoğun bir Türk-Müslüman nüfusun ikâmet ettiği yönündedir.

İncelediğimiz dönemde, Mihaliççık bölgesinde tipik köylü yaşamı ve aile yapısı söz konusudur. Yerleşik köylülerle konar göçerlerin bir arada yaşamlarını sürdürdüğü bölgede, halkın önemli bir kısmı geçimlerini tarım ve hayvancılıkla (özellikle küçükbaş hayvancılık) sağlamaktadır. Bölgenin klâsik dönemdeki bu mevcut yapısı XIX. yüzyılın ortalarında da benzer olmakla birlikte, bu dönemde tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin dışında ticâret, taşımacılık, imâlât vb. çeşitli mesleklerin de yapıldığını görüyoruz.

XVI. yüzyılın ilk yarısından XIX. yüzyılın sonlarına kadarki yaklaşık 400 yıllık tarihsel süreçte; sosyo-ekonomik, kültürel ve kurumsal yapıda meydana gelen gelişme ve değişimlerin son derece belirgin bir biçimde yansıdığı Mihaliççık bölgesinde, çeşitli sosyal kurumların da yoğun olduğu görülmektedir. Sosyal örgütlenmelerin beşiği sayılabilecek mescid-câmi, tekke, zâviye, türbe, çeşme vb. sosyal yapıların pek çoğu, Osmanlı kuruluş döneminden itibaren bölgede “vakıf kurma ya da hayrat” düşüncesi etrafında oluşturulmuş, bu kurumlar da bölgenin mevcut sosyo-ekonomik yapısındaki gelişmeler doğrultusunda faaliyetlerine devam etmişlerdir.

ABSTRACT

HISTORY of MİHALLIÇCIK (XVI.-XIX. CENTURIES) (Social, Economical, Cultural and Institutional Structure)

İsmail ADIGÜZEL

Department of History

Social Sciences Institute of Anadolu University, September 2007

Counselor: Assistant Prof. Yağmur SAY

Mihalıççık is a classical province area that has characteristic rural settles in Ottoman Empire known as one of the biggest sub-district of Hüdavendigâr state from the beginning of the XVI. century to middle of the XIX. century. Area of Mihalıççık was very important especially as a result of its economical structure based on agriculture and stockbreeding. Agricultural products were cultivated and cattles supplied not only the area but also daily consumption of The Palace and Istanbul, besides foals were brought up for İstabl-ı Amire (= proper stable) in Akköprü association, furthermore becoming identified with Mihailoğulları the influxer family in the first foundation years Ottoman Empire affected the area especially as a cognizant field a lot.

Although Mihalıççık was a desolate area when it is compared with the neighbour settlements in the first half the XVI. century, there was a big population growth like in all the mediterranean catchment region in the second half of the XVI. century. But it is seen that generally population of the area is less whether in this term or in the next terms. Geographical position and psychal structure have a lot of effects on it. On the other hand ethnic configuration of the area has homogeneous attribute. The datums of the Mihalıççık area whether in the recording books of XVI. century or in the registration books of XIX. century shows that the public lived in the area is almost Muslim and densed Turk-muslim population resides on it.

In the examined term typical peasant life and family form are in the question in Mihalıççık area. The considerable part of the public's means of subsistence were based on agriculture and stockbreeding in the area that permanent settled peasants and nomadic people who lived together. The structure of the area in classical term is same in the middle of the XIX. century, in addition to this we see various occupations as trading, transportation, production etc except for agriculture and stockbreeding.

We see that there are various social associations in the area of Mihalıççık reflected by the developments and variations in the social, economical, cultural, institutional structures throughout nearly 400 years from the first half of XVI. century to the end of it. Most of the mosques, dervish lodges, tombs, fountains etc. and similar social structures that may be called as cradle of the social organizations are constituted by the idea of "establishing cognizant, charitable acts." Throughout the foundation years of Ottoman Empire, and those associations carried on activities in the direction of social-economical developments.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

İsmail ADIGÜZEL'in “**TARİHTE MİHALIÇCIK (XVI.-XIX. YÜZYIL) - Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Kurumsal Yapı**” başlıklı tezi **2 Kasım 2007** tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca, **Tarih (Yeniçağ Tarihi)** Anabilim dalında “**Yüksek Lisans Tezi**” olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı)	: Yrd. Doç. Dr. Yağmur SAY	
Üye	: Doç. Dr. Erol ALTINSAPAN	
Üye	: Yrd. Doç. Dr. Sedat BİNGÖL	

Prof. Dr. Nurhan AYDIN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖNSÖZ

Tez konumuzun, Mihaliççık bölgesinin, sosyo-ekonomik, kültürel ve kurumsal yapısı ile ilgili olmasının en önemli sebeplerinden birisi, bu yöre ile ilgili günümüze kadar yerli-yabancı detaylı bir çalışmanın yapılmamış/yapılamamış olmasıdır. Nitekim yöre tarihi ile ilgili yapılan araştırmaların da hemen hemen hepsinin yüzeysel bir bakış açısı ile konuya yaklaşmış oldukları görülmektedir. Bu bakımdan çalışmamızı, yöre tarihi çalışmalarının safahatli, yoğun ve bir o kadar da zor olduğunun bilincinde olarak, “Mihaliççık Yöresi” için atılan önemli bir adım olarak değerlendirmek çok da yanlış olmasa gerek. Mihaliççık yöresinin tarihsel süreçteki gelişimi konusunda arşiv kayıtları kuşkusuz ki en temel kaynakları oluşturmaktadır. Özellikle XVI. yüzyıl tahrir defterleri ve XIX. yüzyıl temettü’ât defterleri bunların başında gelmektedir. Öte yandan, yöre tarihi çalışmalarında özellikle “Sosyo-Ekonomik Yapı” ya da bir başka ifadeyle “Sosyal Yaşam” açısından son derece önemli olan *Şer’iyye Sicilleri*’nin önemini kavramamıza rağmen, tez çalışmamızı bazı noktalarda sınırlamak durumunda kaldık. Böylesine bir durumun oluşmasında kuşkusuz ki “Tez Süresi”nin de etkisi oldu.

Çalışmamızın en önemli aşamalarından biri olan arşiv çalışmaları dolayısıyla, ilk olarak Ankara’daki çalışmalar esnasında, barınma konusunda yardımlarını esirgemeyen Yurt-Kur Balgat Öğrenci Yurdu personeline teşekkür ediyorum. Çalışmaların en yoğun olarak geçtiği Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi’nin çalışanlarına da ayrıca şükranlarımı sunuyorum. Bununla birlikte, bölgede (arâzide) yaptığımız çalışmalar aşamasında maddî ve mânevî kolaylıkları sağlamakta hiç çekinmeyen; Nizamettin ARSLAN, Abdullah BAŞ, İbrahim KILIÇ ve Mihaliççık halkına sonsuz teşekkürler.

Arşiv çalışmaları bağlamında tespit edilen belgelerden, özellikle Arapça metinler konusunda yardımlarını esirgemeyen değerli arkadaşım Muhammed el- MANSUR’a, tezin “abstarct” bölümünün hazırlanmasında çok büyük emeği geçen değerli kardeşim Gürsoy CAN’a ve çalışmanın redaksiyon aşamasındaki katkıları azımsanmayacak kadar büyük olan ve aynı zamanda çalışma süresince varlıklarıyla da bana hem güç hem moral veren yeğenlerime de ayrıca teşekkür ediyorum. Öte yandan, yaklaşık 2,5 yıl gibi uzun bir çalışma safahati süresince yanımdan hiçbir zaman ayrılmayan ve çalışmam boyunca bana maddî ve mânevî her türlü desteği sağlayan değerli ailem ADIGÜZEL AİLESİ’ne kuşkusuz ki teşekkürlerin en büyüğünü borçluyum.

Kendisinden gerek lisans, gerekse yüksek lisans dönemlerini kapsayan 7 yıllık üniversite yaşamım boyunca her an destek gördüğüm ve bana, fikirleri ve tecrübesiyle danışmanlık ve arkadaşlık eden, yaydığı enerji ile beni her zaman yüreklendiren ve çalışmamız esnâsında, bilimsel verilere ulaşma ve bu verileri değerlendirme aşamasında yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Sn. Yrd. Doç. Dr. Yağmur SAY’a da teşekkürü bir borç bilirim.

İsmail ADIGÜZEL
Eskişehir/Eylül-2007

ÖZGEÇMİŞ

İsmail ADIGÜZEL

Tarih Anabilim Dalı
Yüksek Lisans

Eğitim

Lisans: 2004 Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Lise: 1998 Manisa/Akhisar Lisesi

Akademik ve İdârî Görevleri

2002-2003 Anadolu Üniversitesi Tarih Kulübü Yayını “*Dorylaion Dergisi*”
Düzenleme Komitesi Üyesi
2003-2004 Anadolu Üniversitesi Tarih Kulübü Yönetim Kurulu Başkanlığı

Alınan Burs ve Ödüller

2000 M.E.B. Bilgisayar Operatörlüğü İkincilik Sertifikası
2003-2004 Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fak. Tarih Bölümü *Onur Belgesi*

Kişisel Bilgiler

Doğum Yeri ve Tarihi : Kınık/İzmir, 7. 9. 1980
Cinsiyet : Erkek
Yabancı Dil : İngilizce

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZ	ii
ABSTARCT	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZGEÇMİŞ	vi
KISALTMALAR	xii
TABLolar LİSTESİ	xiv
GRAFİKLER LİSTESİ	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM BÖLGENİN COĞRAFİ YAPISI VE TARİHSEL ARKA PLÂN

1. COĞRAFİ YAPI	3
1.1. Bölgenin Coğrafi Konumu ve Fizikî Oluşumlar	3
1.2. Yeraltı ve Yerüstü Kaynakları	6
2. TARİHSEL ARKA PLÂN	6
2.1. Bölgeye İsmi Veri İnsanî Unsur	7
2.2. Osmanlılar Döneminde Mihaliçcik'in Tarihsel Perspektifi	14

İKİNCİ BÖLÜM DEMOGRAFİ VE SOSYAL YAPI

1. DEMOGRAFİ	18
1.1. Göçler ve Yerleşim Birimlerinin Kuruluşu	18
1.2. Nüfus Durumu ve Değişim	25
1.2.1. XVI. Yüzyılda Nüfus Durumu ve Değişim	25
1.2.2. XVII. ve XVIII. Yüzyıllar	33
1.2.3. XIX. Yüzyılda Nüfus Durumu ve Değişim	38
2. SOSYAL YAPI	53
2.1. Toplum Yapısı	53
2.2. Etnik Yapı	57
2.3. Aile Yapısı ve Sosyal İlişkiler	60
2.4. Halk Hareketleri: Eşkıyalık Olayları ve İsyanlar	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM İDÂRİ YAPI VE ÖRGÜTLENME

1. MİHALİÇCIK'IN HUKUKİ STATÜSÜ	70
2. KURUMSAL ÖRGÜTLENME VE GELİŞMELER	76

2.1.	Kazâ Müdürlüğü	77
2.2.	Kaymakamlık	80
2.3.	Mahalle ve Köy Yöneticileri: <i>Muhtarlık Örgütü</i>	83
2.4.	Kazâ İdâre Meclisi	85
2.5.	Hükümet Konağı	86
2.6.	Belediye Teşkilâtı	87
3.	DİĞER KURUMSAL ÖRGÜTLENMELER	90
3.1.	Düyûn-u Umûmîye (Genel Borçlar) İdâresi	90
3.2.	Mal Kalemi İdâresi	90
3.3.	Mahkeme-i Şer'îyye (Şer'îyye Mahkemesi)	91
3.4.	Mahkeme-i Bidâyet (Asliye Mahkemesi)	92
3.5.	Nüfus İdâresi	93
3.6.	Telgraf ve Posta İdâresi	93
3.7.	Reji İdâresi	96
3.8.	Rûsûm-i Sitte İdâresi	96
3.9.	A'sâr İdâresi	97
3.10.	Emlâk İdâresi	97
3.11.	Ziraat Bank Şubesi İdâresi	97
3.12.	Akköprü Kuru-yu Hümâyûn İdâresi	98

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM EKONOMİK YAPI

1.	XVI. YÜZYILDA BÖLGE EKONOMİSİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ	99
1.1.	Tarım	99
1.1.1.	Bölgede Toprak İdâresi ve Tasarruf Şekilleri	102
1.1.2.	Bölgedeki Tarım Alanları	109
1.1.3.	Bölgede Yetiştirilen Tarım Ürünleri	123
1.1.3.1.	Tahıl Ürünleri	126
1.1.3.2.	Baklagiller	133
1.1.3.3.	Bahçe Ürünleri	135
1.1.3.4.	Bağcılık	145
1.1.4.	Tarımsal Faaliyetlerdeki Küçük İşletmeler: <i>Âsiyâblar</i>	147
1.2.	Hayvancılık	150
1.3.	Diğer Vergilerden Elde Edilen Gelirler	154
1.4.	Bölgede Kurulan Pazar ve Ürünlerin Pazarlanması	156
2.	XVII. VE XVIII. YÜZYILLARDA BÖLGE EKONOMİSİ	160
2.1.	Dönemin Genel Konjonktürü	161
2.2.	Bölgedeki Tımar ve Zeâmetlerin Durumu	167
2.3.	Çiftlik ve Mezraaların Durumu	180
2.4.	Avârız Gelirleri Kapsamında Bölgeden Tahsil Edilen Vergiler	191
3.	XIX. YÜZYILDA BÖLGE EKONOMİSİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ	196
3.1.	Tarım	196
3.1.1.	XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarımına Genel Bir Bakış	196
3.1.2.	XIX. Yüzyılda Mihaliççık'ta Tarımsal Faaliyetler	202
3.1.2.1.	Bölgedeki Tarım Alanları	203
3.1.2.2.	Tarımsal Faaliyetlerdeki Üretim Çeşitliliği	207

3.1.2.2.1. Tahıl Ürünleri	209
3.1.2.2.2. Baklagiller	213
3.1.2.2.3. Bahçe Ürünleri	214
3.1.2.2.4. Bağcılık	220
3.1.2.3. Bölgedeki Âsiyâbların Durumu	221
3.2. Hayvancılık	223
3.3. Ticâret	231
3.4. Keşîdecilik/Taşımacılık	235
3.5. Yerel İmâlât Sektörü	238
3.6. Meslek Dalları	243
3.7. Vergi Durumu ve Çeşitleri	245
3.8. Bölgede Kurulan Pazar Yerinin Değiştirilmesi	249
3.9. İş Yerleri	250
3.10. Bölgedeki Yeraltı Kaynakları (<i>Madenler</i>)	251
3.10.1. Kil Madeni	251
3.10.2. Krom Madeni	255
3.10.3. Lületaş Madeni	261
3.10.4. Gümüş Madeni	263

BEŞİNCİ BÖLÜM SOSYAL KURUMLAR

1. OSMANLI DÖNEMİNDE SOSYAL KURUM ANLAYIŞI	264
1.1. Sosyal Kurumların Oluşumu	264
1.2. Vakıf Müessesesi ve Sosyal Yaşamdaki Rolü	267
1.3. Mihalicçık Vakıfları (Kurumlar) Konusunda Yapılan Çalışmalar	271
2. DİNSEL KURUMLAR	272
2.1. Mescid ve Câmiler	272
2.1.1. Ahur Karyesi Eşimlioğlu Mustafa Câmii	273
2.1.2. Ahurözü Karyesi Hacı Ali Câmii	274
2.1.3. Akçaviran Karyesi Molla Hüseyin Câmii	275
2.1.4. Akköprü Ocağı Ali Efendi Câmii	275
2.1.5. Aşağı Doğanolu Karyesi Murad Ağa Câmii	276
2.1.6. Aşağı Dudaş Karyesi Sinan Efendi Câmii	277
2.1.7. Aşağı İğdebağacı Karyesi Hacı İbrahim Câmii	278
2.1.8. Belen Karyesi Câmii	278
2.1.9. Bey Karyesi Hacı Ahmed Ağa Câmii	279
2.1.10. Beylikahırı Karyesi Câmii	280
2.1.11. Çalçı Karyesi Bâbü's-saâde Ağası Mehmed Ağa Câmii	281
2.1.12. Çardak Karyesi Hasan Paşa Câmii	287
2.1.13. Çukurviran Karyesi Hacı Yakub Câmii	287
2.1.14. Çukurviran Karyesi Hacı Pirî Mescidi	288
2.1.15. Dinek Karyesi Hacı Hasan Câmii	289
2.1.16. Dinek Karyesi Şeyh Ramazan Câmii	289
2.1.17. Domya Karyesi Hacı Veli oğlu Halil Câmii	290
2.1.18. Ermenek Karyesi Hacı Cafer Câmii	290
2.1.19. Gökçeayva Karyesi Câmii	292

2.1.20. Güreş Karyesi Mahmud Efendi Câmii	292
2.1.21. Gürleyik Karyesi Abdurrahman Efendi Câmii	293
2.1.22. Gürleyik Karyesi Hacı Ömer Ağa (Yukarı Mahalle) Câmii	294
2.1.23. İki Kilise Karyesi Hacı Satılmış Câmii	295
2.1.24. İki Kilise Karyesi Karan? Mahallesi Mescidi	296
2.1.25. İki Kilise Karyesi Kethüdâ Mahallesi Mescidi	296
2.1.26. Karageyikli Karyesi Câmii	297
2.1.27. Kavak Karyesi Hacı Ali Câmii	297
2.1.28. Kavak Karyesi Hacı Mustafa Mescidi	298
2.1.29. Kaya Karyesi Câmii	299
2.1.30. Kayı Karyesi Câmii	299
2.1.31. Kızılörklü Karyesi Câmii	300
2.1.32. Korucu Karyesi Câmii	300
2.1.33. Koyunağlı Karyesi Câmii	300
2.1.34. Kozlu Karyesi Osman Dede Câmii	301
2.1.35. Kuyucak Karyesi Hacı Osman Câmii	302
2.1.36. Kuyucak Karyesi Hacı Hamza Câmii	303
2.1.37. Kuyucak Karyesi Çarşı Câmii	303
2.1.38. Mahmudhisarı Karyesi Câmii	304
2.1.39. Mihaliçcik Câmî-i Kebîr Câmii	305
2.1.40. Mihaliçcik Nasreddin Paşa Câmii	306
2.1.41. Mihaliçcik Değirmenözü Mahallesi Câmii	306
2.1.42. Mihaliçcik Aynî Bey Mescidi	307
2.1.43. Mihaliçcik Bağlar Mescidi	307
2.1.44. Narlı Karyesi İbrahim Kethüdâ Câmii	307
2.1.45. Obruk Karyesi Hacı Mahmud Câmii	308
2.1.46. Obruk Karyesi Akyaka Mahallesi Câmii	310
2.1.47. Obrukşemsiler Karyesi Turgut Çavuş Câmii	310
2.1.48. Ömer Karyesi Câmii	312
2.1.49. Saray Karyesi Es-Seyyîd Ali Câmii	313
2.1.50. Sarıyar Karyesi Pîrî Halil Câmii	313
2.1.51. Sazak Karyesi Hacı Abdullah Câmii	314
2.1.52. Sazak Karyesi Hacı Şah Velî Câmii	315
2.1.53. Seki Karyesi Hacı Yusuf Câmii	315
2.1.54. Sekiviran Karyesi Hacı Habib Câmii	316
2.1.55. Sorkun Karyesi Resûl Efendi Câmii	317
2.1.56. Süleler Karyesi Câmii	318
2.1.57. Tatarcık Karyesi Câmii	319
2.1.58. Uşakbükü Karyesi Câmii	319
2.1.59. Yalınlı Karyesi Alaeddin Bey Câmii	319
2.1.60. Yarıkcı Karyesi Câmii	320
2.1.61. Yayalar Karyesi Ahmed Bey Câmii	321
2.1.62. Yayalar Karyesi Halime Hatûn Câmii	322
2.1.63. Yukarı Doğanoglu Karyesi Doğanoglu Câmii	323
2.1.64. Yukarı İğdeâğacı Karyesi Şeyh İsmail Mescidi	323
2.1.65. Yukarı İğdeâğacı Karyesi Câmii	324
2.2. Tekke ve Zâviyeler	325
2.2.1. Mihaliç Bey Zâviyesi	328

2.2.2.	Aydın Bey Zâviyesi	338
2.2.3.	Fakîh Baba Zâviyesi	340
2.2.4.	Karageyikli Zâviyesi	342
2.2.5.	Kevîd Baba Zâviyesi	343
2.2.6.	Şeyh Murad Zâviyesi	344
2.2.7.	Seyyîd Resûl Zâviyesi	345
2.2.8.	Şeyh Ahmed Zâviyesi	346
2.2.9.	Şeyh Eşref Zâviyesi	347
2.2.10.	Şeyh Muhiddin Zâviyesi	348
2.2.11.	Makuf (Vakıf) Tekkesi	349
2.2.12.	Şeyh Musa Tekkesi	350
2.2.13.	Yarım Baş Tekkesi	351
2.3.	Türbeler	352
2.3.1.	Bektaş Baba Türbesi	352
2.3.2.	Fakîh Baba Türbesi	352
2.3.3.	Kevîd Baba Türbesi	353
2.3.4.	Lala Şahin Paşa Türbesi	354
2.3.5.	Mihaliç Bey Türbesi	355
3.	EĞİTİM KURUMLARI	356
3.1.	Medreseler	356
3.2.	Sıbyan Mektepleri	357
3.3.	İbtidâî Mektepleri (İlkokullar)	358
4.	SAĞLIK KURUMLARI	359
4.1.	Hamamlar ve Kaplıcalar	359
4.1.1.	Yarıkçı Hamamları (Kaplıcaları)	359
4.1.2.	Hacı Halid Ağa Konağı Hamamı	361
5.	GENEL HİZMET YAPILARI	361
5.1.	Çeşmeler	361
5.1.1.	Emin Ağa Çeşmesi	361
5.1.2.	Hacı İsmail Ağa Çeşmesi	362
5.1.3.	Murad oğlu İbrahim Çeşmesi	363
5.1.4.	II. Abdülhamid Çeşmesi	363
5.1.5.	Anonim Çeşme	364
5.2.	Köprüler	364
6.	SİVİL YAPILAR	365
6.1.	Konaklar	365
6.1.1.	Hacı Halid Ağa Konağı	365
6.1.2.	Hacı Ali Ağa Konağı	366
	SONUÇ	368
	KAYNAKÇA	372
	EKLER	396

KISALTMALAR

ABD	: Anabilim Dalı
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.n.	: adı geçen not
a.g.t.	: adı geçen tez
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen (ler)
D.İ.E.	: Devlet İstatistik Enstitüsü
Edt.	: Editör
El ³	: Encyclopaedie de l'İslam
ESO	: Eskişehir Sanayi Odası
ETO	: Eskişehir Ticaret Odası
GSF	: Güzel Sanatlar Fakültesi
H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan (lar)
Huk.	: Hukuk
Hük. No.	: Hüküm Numarası
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
ICOC	: Istanbul Chamber of Commerce
İ.Ü.E.F.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İ.Ü.İ.F.M.	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuâsı
Krş.	: Karşılaştırma
Ktp.	: Kütüphâne
M.	: Miladî
mad.	: Madde
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan Önce

M.S.	: Milattan Sonra
MTM	: Millî Tettebbûlar Mecmuâsı
M.V.A.D.	: Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri
No	: Numara
Nşr.	: Neşreden
OTAM	: Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SM	: Salnâme-i Maarif
SVA	: Salnâme-i Vilâyet-i Ankara
ŞK	: Şahsiyet Kaydı
T.C.T.A.	: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDTD	: Türk Dünyası Tarih Dergisi
TDVİA	: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
T.K.G.M.K.K.A.	: Tapu Kadastro Gen. Müdürlüğü Kuyûd-u Kadîme Arşivi
TM	: Türkiyat Mecmuâsı
TOAİE	: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdâresi Enstitüsü
TTD	: Tapu Tahrir Defteri
TTEM	: Türk Tarih Encümeni Mecmuâsı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
VD	: Vakıflar Dergisi
V.G.M.A.	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
vd.	: Ve diğerleri
vrk.	: Varak
Y.a.g.b.	: Yukarıda adı geçen belge
Y.a.g.y.	: Yukarıda adı geçen yer
Yay.	: Yayınları
Yay. Haz.	: Yayına hazırlayan (lar)
Yay. Yön.	: Yayın Yönetmeni
YY.	: Yüzyıl

TABLOLAR LİSTESİ

Sayfa

Tablo I/1: H. 937/M. 1530'da Timar ve Zeâmete Bağlı Yerlerin Nüfus Durumu	27
Tablo I/2: H. 937/M. 1530'da Vakıflara Bağlı Yerlerdeki Nüfus Durumu	29
Tablo I/3: H. 937/M. 1530'da Mihaliççik Kazâsı'nın Genel Nüfus Durumu	30
Tablo I/4: H. 937-981/M. 1530-1574 Yılları Arasında Bölgenin Nüfus Durumundaki Değişim	32
Tablo I/5: H. 1248-1253/M. 1833-1838 Yılları Arasında Bölgedeki Genç Nüfusun Değişimi	41
Tablo I/6: H. 1260-1261/M. 1844-1845 Yıllarında Mihaliççik'a Bağlı Karyelerin Nüfus Durumu	47
Tablo I/7: H. 1254-1260/1261/M. 1839-1844/1845 Yılları Arasında Bölgedeki Nüfusun Değişimi	48
Tablo II/1: H. 1265-1276/M. 1849-1859 Tarihleri Arasında Mihaliççik Kazâsı Müdürleri	79
Tablo II/2: H. 1297-1316/M. 1880-1898 Yılları Arasında Mihaliççik Kazâsı Kaymakamları	81
Tablo II/3: H. 1300-1311/M. 1883-1894 Yılları Arasında Mihaliççik Kazâsı İdâre Meclisi	85
Tablo II/4: H. 1300-1311/M. 1883-1894 Yılları Arasında Mihaliççik Belediye Teşkilâtı	89
Tablo II/5: H. 1300-1311/M. 1883-1894 Yılları Arasında Mihaliççik Mal Kalemi İdâresi	91
Tablo II/6: H. 1300-1311/M. 1883-1894 Yılları Arasında Mihaliççik Asliye Mahkemesi Personeli	92
Tablo III/1: H. 927-985/M. 1520-1578 Tarihleri Arasında Bölgedeki Yaya Çiftlikleri	111
Tablo III/2: H. 927-985/M. 1520-1578 Tarihleri Arasında Yayalık Alanlardaki Vakıf Çiftlikleri	113
Tablo III/3: 1600-1785 Yılları Arasında Bölgedeki Timar ve Zeâmetlerin Durumu	173
Tablo III/4: 1644-1736 Yılları Arasında Bölgedeki Avârız Hâneleri	195
Tablo III/5: 1844-1845 Yıllarında Bölgedeki Tarım Alanlarının Dağılımı	205
Tablo III/6: 1844-1845 Yıllarında Bölgedeki Âsiyâbların ve Hâsılatlarının Dağılımı	222
Tablo IV/1: H. 937/M. 1530 Yılında Mihaliç Bey Zâviyesi'nin Vakıf Alanları	334
Tablo IV/2: XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Mihaliç Bey Zâviyesi'nin Vakıf Alanları	335

GRAFİKLER LİSTESİ

Sayfa

Grafik I/1: H. 1248-1253/M. 1833-1838 Yılları Arasında Bölgedeki Genç Nüfusun Değişimi	41
Grafik I/2: 1847-1848 Yılları Arasında Bölgede Yapılan Nüfus Yoklaması	50
Grafik III/1: 1640-1779 Yılları Arasında Bölgedeki Taycı Çiftliklerinin Durumu	187
Grafik III/2: 1670 Yılında Mihâlççık ve Bazı Çevre Kazâların Bedel-i Sürsat Miktarları	192
Grafik III/3: 1844-1845 Yıllarında Bölgedeki Ticârî Faaliyetlerin Gelir Dağılımı	235
Grafik III/4: 1844-1845 Yıllarında Bölgedeki Keşîdecilik Faaliyetlerinin Dağılımı	238
Grafik III/5: 1844-1845 Yıllarında Bölgedeki Yerel İmâlât Sektörlerinin Dağılımı	242

GİRİŞ

Coğrafi olarak İç Anadolu bölgesinde bulunan ve günümüzde Eskişehir'e bağlı ilçelerden biri olan Mihaliççık yöresi hakkında, bugüne değin yapılan çeşitli çalışma ve araştırmaların hemen hemen hepsinin bu konuya yüzeysel bir bakış açısı ile yaklaşmış olduğunu gördük. Bu bakımdan, Mihaliççık yöresiyle ilgili olarak detaylı ve ciddi bir çalışmanın yapılmamış ya da yapılamamış olması, bölgenin, incelediğimiz dönemdeki sosyal, ekonomik, kültürel, kurumsal vb. yapısının ortaya çıkartılabilmesinde ciddi ve yoğun bir çalışma safahatını gerektirmiştir.

Çalışmamız ile ilgili verilerin toplanmasında; öncelikle monografik ve bölgeye yönelik genel çalışmalar, ilk el kaynakları, seyahat notları ve arşiv malzemeleriyle bu kaynakların tıpkıbasımları ve çeşitli araştırmalara başvurulmuştur. Mihaliççık yöresinin tarihî, sosyo-ekonomik ve kurumsal yapısına ışık tutacak Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-u Kadîme Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Millî Kütüphâne, Anadolu Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi Kütüphâne ve Dokümantasyon Merkezi, Eskişehir İl Halk Kütüphânesi, Manisa/Akhisar Zeynelzâde ve Mihaliççık Annemin Halk Kütüphâneleri ile Mihaliççık Kaymakamlığı Arşivi'nden tespit edilen belgelerin tasnifi yapılarak, çalışmamızla ilgili olarak Vakfiyeler, Şahsiyet Kayıtları, Tapu Tahrir Defterleri, Temettü'ât Defterleri, Vâridât Defterleri, Maliyeden Müdevver Defterler, Maliye Nezâreti Evkaf Defterleri, Mühimme Defterleri, Şer'iyye Sicilleri, Salnâmeler, Teksir Notları vb. kayıtlardan yararlanılmıştır.

Çalışmamız, konuların zenginleştirilerek aktarılması ve daha net bir şekilde ortaya konulabilmesi açısından tablo ve grafiklerle desteklenmeye çalışılmıştır. Ayrıca çalışmamız ile ilgili verilerin toplanması ve belli aşamalarla tasnif edilmesi sonucunda, tarafımızdan oluşturulan bir veri tabanı sayesinde, bölgenin sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel ve kurumsal yapısı ayrıntılı olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın birinci bölümünde; Mihaliççık'ın coğrafi konumu, fizikî yapısı ve özellikleri ile tarihsel arka plânını ele aldık. Bu bölümde, özellikle Mihaliççık yöresinin isminin kaynağı olduğu söylenile gelen ve Osmanlı kuruluş yıllarında önemli bir kimlik olan Köse Mihal ve Mihaloğullarının, Mihaliççık ile ilişkisi üzerinde durularak, konuya farklı bir bakış açısı getirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise; bölgenin incelediğimiz dönemdeki nüfus durumu ve değişimleri ile bölgede yaşayan toplumun genel yapısı ve sosyal hareketler ele alınmıştır. Özellikle XVI. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar olan süreçte, Osmanlı nüfusundaki değişimlerin Mihaliççık bölgesine ne derece yansıdığı; bu dönem içerisinde bölgedeki sosyo-ekonomik bozuklukların toplum üzerinde nasıl yankı bulduğu üzerinde durulmuştur.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde; idârî yapılanma çerçevesinde Mihaliççık'ın hukukî statüsü ve idârî anlamda çeşitli kurumsal örgütlenmelerin incelediğimiz dönem içinde nasıl bir gelişme gösterdiği ortaya konulmaya çalışılmış, Osmanlı taşra idâresinin yapısındaki değişikliklerin Mihaliççık'ın idâri örgütlenmesinde ne derece uygulanmış ya da uygulanabilmiş olduğu değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın dördüncü bölümünde ise; Mihaliççık bölgesinin ekonomik yapısı ele alınmış; bölgedeki mevcut ekonomik faaliyetlere ve üretim potansiyeline, Osmanlı ekonomisinde görülen inişli çıkışlı değişimlerin etkisi üzerinde durulup, çevre yerleşim birimleriyle karşılaştırmalı olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bölge ekonomisinin temel yapısı ekseninde, incelediğimiz dönemde üretim biçimleri, üretim çeşitliliği ve potansiyellerindeki değişimler üzerinde durulmuştur.

Çalışmamızın beşinci ve son bölümünde ise; vakıf kurumu çerçevesinde bölgede dinî, eğitim, sağlık vb. pek çok alanda vücuda getirilmiş sosyal kurumların süreç içinde gelişim ve değişimleri ele alınmış; bölgede (arâzide) yaptığımız çalışmalar sonucu elde ettiğimiz verilerle vakıf kayıtlarındaki veriler karşılaştırılarak, bu sosyal kurumların (= yapıların) günümüzde mevcut olup olmadığı ve sosyo-ekonomik yaşam içindeki önemi üzerinde durulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÖLGENİN COĞRAFÎ YAPISI VE TARİHSEL ARKA PLÂN

1. COĞRAFÎ YAPI

1.1. Bölgenin Coğrafi Konumu ve Fizikî Oluşumlar

Mihalıççık, Eskişehir'in önemli yerleşim merkezlerinden biridir. Bu özellik, yörenin coğrafi konumunun yanı sıra, bu bölgenin çok önemli bir tarım ve hayvancılık merkezi olmasından da kaynaklanmaktadır.¹

Mihalıççık'ın tarihsel süreç içerisinde coğrafi yapısındaki değişimleri takip edebileceğimiz kaynaklar ne yazık ki son derece yetersizdir. Bunun yanında gerek kronikler, gerek seyahat notları ve gerekse batılı kaynaklarda da bu bölgenin ismine çok nadir rastlamaktayız. Örneğin İbn Batuta² ve Evliya Çelebi'nin³ eserlerinde, Eskişehir ve çevresine ilişkin bilgiler mevcutken, Mihalıççık hakkında herhangi bir bilginin olmaması dikkat çekicidir. XIX. yüzyılda Anadolu'yu gezen ünlü arkeolog ve gezgin Charles Texier, “Küçük Asya” adlı eserinde bu durumun sebebini: “*Mihalıç(çık) ve Sivrihisar bölgelerini içine alan bu sahadan, 20 yıldır hiçbir Avrupalı geçmediği gibi, bütün bu yöre en son yapılan haritalar üzerinde dahi boş ve bembeyazdır. Başka bir deyişle, sanatkârca çizilmiş tarama ve gölgelerden başka bir şey yoktur; bunlar da bir önem arz etmezler.*” şeklinde ifade etmektedir.⁴

Bu ifadelerden de açıkça anlaşılacağı gibi, coğrafi olarak haritalarda dahi ismine nadiren rastladığımız Mihalıççık'ın bu durumunun, daha sonra üzerinde duracağımız fizikî yapısının bir sonucu olduğunu söylememiz çok da yanlış olmayacaktır. Burada

¹ Bu özelliğin bir benzerini de Eskişehir'e bağlı Seyitgâzi yöresinde görmekteyiz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yağmur Say, **Seyyid Battal Gâzi ve Külliyesi**, Su Yayınevi, İstanbul, 2006, s.29.; Say, **Seyyid Battal Gâzi-Şücaeddin Veli-Üryan Baba**, Alevî Akademisi Yayını, Ankara, 2003, s.1.

² İbn Batuta, **İbn-i Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler**, Çev: İ. Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1983.

³ Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, Çev: Zuhurî Danışman, Zuhurî Danışman Yayınevi, İstanbul 1971.

⁴ Charles Texier, **Küçük Asya**, C.2, Çev: Ali Suat, Sad: Musa Yıldız, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yay., Ankara, 2002, s.337.

bahsettiğimiz eksikliklere rağmen, bölgenin, Eskişehir ve çevresinin coğrafi gelişimiyle paralellik gösterdiğini düşünebiliriz.⁵

Halime Doğru⁶, XV. ve XVI. yüzyıllarda Mihaliççık'ın bir nâhiye⁷ olduğunu ve günümüzdeki Mihaliççık'ın kuzey kesiminde, Sakarya Nehri'nin yakınında uzanan alan içerisinde yer aldığı belirtmektedir. Nitekim belli dönemlerde Mihaliççık'ın bulunduğu yeri gösteren haritalarda da bunu açıkça görebiliyoruz.

Şemseddin Sâmî⁸; XIX. yüzyılın sonlarında bölgenin coğrafi durumu hakkında: “*Mihaliççık Kazâsı, Ankara Vilâyet ve Sancağında bir kazâ olup, vilâyetin batısında bulunmakla, batıda Hüdâvendigâr Vilâyetiyle, güneyde Seferihisar (Sivrihisar), doğuda Ayaş ve Beypazarı ve kuzeyden Nallıhan kazâlarıyla hemhududdur. Sakarya Irmağı doğu ve kuzey hududunu ve buna tâbi' Porsuk Çayı güney hududunu çevreler. Böylece kazâ bir ada şeklini alır.*” demektedir.

XIX. yüzyılda Eskişehir ve çevresi hakkında önemli bilgiler aktaran Charles Texier⁹ ise, bu dönemde Mihaliççık'ın lületaş ve kil madenlerinin¹⁰ merkezi olduğunu, kasabanın ilginç bir tarzda kurulmuş küçük bir şehir olduğunu ve bu görünümdeki yörenin, 3 tepe üzerine takım takım konmuş 5 ya da 6 mahalleden meydana geldiğini belirtmektedir. Öte yandan çeşitli kaynaklarda¹¹ ise bölgenin coğrafi sınırları: “*Mihaliççık kazâsı; doğuda Nallıhan, kuzeyde Beypazarı, güneyde Sivrihisar ve batıda Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne bağlı Eskişehir kazâlarıyla hemhududdur. Mihaliççık Kazâsının merkezi olan ve henüz teşkil eden Kuyucak Kasabası, merkez vilâyete (Ankara) 26 saat mesafede ve bir tepe üzerinde bulunmaktadır.*” şeklinde belirtilmektedir.

⁵ Eskişehir (Dorylaion), Sakarya, Porsuk ve Sarısu'dan oluşan üç büyük akarsuyun aktığı geniş bir ovada yer almaktadır. Bu ovanın verimliliği, bölgenin tarih öncesinden günümüze kadar devam eden sürekli bir yerleşim alanı olmasına neden olmuştur. Ovanın etrafındaki dağlar çıplak olsa da, genel olarak bölgenin diğer taraflarında çam ve meşe ormanları bulunmaktadır. Antik şehir Eskişehir'de olmakla birlikte; şehir, yıkılan Dorylaion kentinin 2 km. güneyinde kurulmuş yeni bir kenttir. Bizanslı tarihçiler Dorylaion'dan, Türklere karşı savaşılan Doğu İmparatorluğu ordularının toplanma merkezi olarak sıkça söz etmektedirler. Burası Anna Comnena tarafından Leveae'yı geçtikten ve Nicaea'dan Olympus dağına aştıktan sonra Frigya'nın tek geniş ovası olarak tanımlanmaktadır. (Halime Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, Afa Yay., İstanbul, 1992, s.19.; Erol Altınsapan, “Tarihsel Gelişim Sürecinde Eskişehir Bölgesindeki Ortaçağ Türk Yerleşimleri ve Yapısal Boyutu”, **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.1, S.1, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Eskişehir, 1999, s.1.; Say, **Seyyid Battal Gâzi ve.....**, s.29.; Say, **Seyyid Battal Gâzi-Şücâeddîn.....**, s.1.) Sakarya Nehri'nin yakınındaki alan içerisinde bulunan Mihaliççık'ın da bu yerleşmelere sahne olduğunu düşünebiliriz.

⁶ Halime Doğru, **Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilâtı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1990, s.92.

⁷ Mihaliççık, ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak ele alacağımız bir vakfiye kaydına göre XIV. yüzyılın ikinci yarısında (H. 763/M. 1362 tarihinde) da idârî anlamda bir nâhiyedir.

⁸ Şemseddin Sâmî, **Kâmûsu'l-Â'lâm**, C.6, Mührân Matbaası, İstanbul, 1316, s.4505.

⁹ Texier, **a.g.e.**, s.336.

¹⁰ Bölgedeki *Lületaş ve Kil Madeni*, çalışmamızın IV. Bölümü'nde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

¹¹ **Salnâme-i Vilâyet-i Ankara (SVA)**, Sene: 1309, s.261, 313.; **SVA**, Sene: 1311, s.267.

Bölgenin bu özelliği, belli dönemlerde de aynı olmakla birlikte, Mihaliççık ile Ankara Vilâyeti arasındaki mesafede bir değişiklik olduğunu görüyoruz. Örneğin 1892 yılında Mihaliççık'ın merkez vilâyete uzaklığı 26 saatken¹², 1894 yılında bu mesafe 25 saate düşmüştür.¹³ Ayrıca, bu dönemde Eskişehir ile arasındaki mesafe 18 saat¹⁴ olan kazâ merkezi, eski haritalarda Pessinus (Ballıhisar) şehrinin yerini işgal ettiği görülen Kahe kasabasına da 4 saat uzaklıktadır.¹⁵

Mihaliççık, coğrafi olarak bugün İç Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Sakarya bölümünde, Sündiken dağlarının güneydoğusunda yer almaktadır. Doğusunda Ankara ili, batısında başta Eskişehir olmak üzere Beylikova ve Alpu ilçeleri, kuzeyinde Nallıhan, güneyinde Sivrihisar ve güneydoğusunda Günyüzü ilçeleri bulunmaktadır.¹⁶ Kuzey kesimdeki bir bölüm toprakları Karadeniz Bölgesi sınırları içindedir.¹⁷

Bölgedeki birtakım fizikî oluşumlar da, gerek ekonomik gerekse sosyal yapının şekillenmesinde son derece önemli rol oynamaktadır. Mihaliççık bölgesi, yukarıda ifade ettiğimiz coğrafi konumuna bağlı olarak oldukça engebeli ve dağlık bir arâzi yapısına sahiptir.¹⁸ Ayrıca bu özelliklere sahip bölgede, sıra dağların güney eteklerine tesadüf eden arâziler, Porsuk Çayı'nın olduğu vâdi ile kuzey taraftaki bölge killi ve çıplak arâziden oluşmaktadır.¹⁹ Bölgenin karakteristik arâzi yapısı, ileriki bölümlerde ele alacağımız bölge ekonomisinin temeli olan tarım ve hayvancılık üzerinde de son derece etkili olmuştur.

Kazânın denizden yüksekliği yaklaşık 840 metre olup; en yüksek sıcaklık 33 derece (gölgede), en düşük sıcaklık ise -15 derecedir. Yörenin suları kilsî ve demirlidir. Bulunduğu mevkinin her tarafı açık olduğundan her istikâmetten gelen rüzgârlara maruz kalmaktadır. Bölgedeki hava, ilk ve sonbahar mevsimlerinde kısmen rutubetliyse de,

¹² SVA, Sene: 1309, s.313.

¹³ SVA, Sene: 1311, s.267.

¹⁴ Texier, a.g.e., s.337.

¹⁵ Texier, a.g.e., s.338.

¹⁶ Erol Altınsapan-Canan Parla, **Eskişehir Selçuklu ve Osmanlı Yapıları-I**, Anadolu Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay., Eskişehir, 2004, s.98.; **Ana Britannica**, “Mihaliççık” mad., C.16, Ana Yay., İstanbul, 2004, s.75.; **Hayat Ansiklopedisi**, “Mihaliççık” mad., C.5, Hayat Yay., İstanbul, 1961, s.2335.

¹⁷ **Ana Britannica**, “Mihaliççık”....., s.75.

¹⁸ Reşat İzbirak, (Reşat İzbirak, “Eskişehir’le Çifteler Çevresinde Bir Coğrafya Gezisi”, **A.Ü. DTCFD**, C.III, S.5, TTK, Ankara, Temmuz-Ağustos 1945, s.507.) makalesinde, yer yer maden damarlarını da ihtiva eden ve Sündiken dağlarının güneydoğusunda yer alan yörenin bulunduğu bu coğrafyanın, genel olarak I. zaman arâzisinden meydana geldiğini belirtmektedir.

¹⁹ SVA, Sene: 1325, s.157.

genel olarak kurudur ve çevresinin ormanlık olması sık sık yağmur yağmasına neden olur. Yörede yağmur mevsimi Nisan'ın 15'inde başlar.²⁰

Mihaliççık'ın günümüzdeki durumu da bu benzer tablo içerisinde yer almakta, birtakım teknolojik gelişmelerin dışında, bölgenin genel sosyo-ekonomik yapısını aynı ölçüde şekillendirmektedir. Bölgenin gerek tarihsel gerek sosyo-ekonomik ve gerekse kurumsal yapılanması yukarıda açıklamaya çalıştığımız bu coğrafi temel üzerinde gelişecektir.

1.2. Yeraltı ve Yerüstü Kaynakları

Mihaliççık'ın bulunduğu coğrafi konumun ve fizikî oluşumların bir sonucu olarak, bölgede yer yer maden yatakları ile çeşitli sıcak su kaynakları bulunmaktadır. Bölgedeki başlıca maden yatakları; kil, krom, manyezit, kaolin, asbest ve kömürdür. Bu madenlerden krom Kavak köyü yakınlarındaki Yazlık Deresi mevkiinde; kömür Koyunağılı ve Bey köyü sınırları içerisinde; manyezit Mihaliççık merkez, Ömer ve Bahtiyar köylerinde; kaolin Diközü, Ahurözü ve Hamidiye köylerinde ve kil de Çukurviran (şimdiki Çukurören) ile İki Kilise (şimdiki İki Zafer) köyleri sınırları dahilinde bulunmaktadır. Bu madenler dışında, özellikle Eskişehir'e has bir maden olan ve XIX. yüzyılda Mihaliççık'ta da olduğunu gördüğümüz, ancak günümüzde mevcut olmayan lületaşı madeni de bulunmaktadır.

Bu maden yataklarının yanı sıra, bölgede çeşitli sıcak su kaynakları (hamamlar) da bulunmaktadır. Bunların içerisinde hiç kuşkusuz, ileride ayrıntılı şekilde üzerinde duracağımız Yarıkçı Hamamı en önemlisidir. Suyunun çeşitli hastalıklara iyi geldiği bilinen bu hamamın hemen yanında, halkın “doğal maden suyu” olarak nitelendirdiği çeşitli su kaynakları da bulunmaktadır.

2. TARİHSEL ARKA PLÂN

Mihaliççık'ın özellikle Osmanlılar dönemine kadar olan tarihsel gelişimi hakkında yeterli bir bilgiye sahip değiliz. Bunun en önemli sebeplerinden biri, yörenin bulunduğu coğrafyada herhangi bir arkeolojik kazının ve yüzey araştırmasının henüz yapılmamış ya da yapılamamış olmasıdır. İkinci neden ise, Mihaliççık'ın gerek tarihsel gerekse coğrafi durumuna ilişkin yapılan çalışmaların da son derece kısıtlı ve yetersiz

²⁰ SVA, Sene: 1325, s.160.

olmasıdır. Bunun, bu bölgenin çok dikkat çekmeyen önemsiz bir bölge olmasından mı, yoksa, gerek kroniklerdeki ve gerekse seyahat notlarındaki anlatım tarzlarından mı kaynaklandığını kesin olarak bilemiyoruz.

2.1. Bölgeye İsmi Veren İnsanî Unsur

Roma ve Bizans dönemlerinde ismi Acreia olarak geçen²¹ Mihaliççik'in, Selçuklu döneminde hangi isimle anıldığını kesin olarak bilemesek de, Osmanlı kuruluş döneminden itibaren isminin "Mihaliç" olarak geçtiğini görmekteyiz. Ancak bunun hangi tarihten itibaren başladığını gösteren tarihî kanıt olmamasına rağmen, gerek yöre hakkında yapılan çalışmalar gerekse tespit ettiğimiz bir vakıf kaydı²² bu konuda bize bir fikir verebilmektedir.

Bölgenin Osmanlı dönemindeki gelişiminden önce, üzerinde durulması gereken öncelikli konu, yöre tarihi ile ilgili yapılmış hemen hemen tüm çalışmalarda yörenin isminin kaynağı olduğu belirtilen ve Osmanlı kuruluş döneminde yapmış olduğu faaliyetlerle önemli bir yere sahip olan Harmankaya Tekfuru Köse Mihal'dir. Konumuz gereği Osmanlı kuruluş döneminde yapılan fetih hareketlerinden ziyade, öncelikle Köse Mihal'in Osman Bey ile ilişkilerinin başlangıcı, daha sonra da İslâmiyet'i kabul edip Müslüman olması ve vefâtı süreci üzerinde genel hatlarıyla duracağız. Zira Osmanlı kuruluş dönemine ilişkin hemen hemen bütün kaynaklarda bu konu ayrıntılı olarak ele alınmıştır.²³

²¹ Hikmet Önpeker, **İlimiz Eskişehir**, (Basım yeri ve tarihi yok) Bayezid Ktb. D.baş No: 328084, s.103.

²² Bu vakıf kaydı, ileride üzerinde ayrıntılı olarak duracağımız "Abdullah oğlu Mihaliç Bey Vakfı"na ait H. 763 / M. 1362 tarihli Arapça vakfiyedir.

²³ Köse Mihal ve Mihaloğulları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Âşık Paşazâde, **Hâzâ Menâkıb-u Tevârih-i Âl-i Osmân (Osmanoğullarının Tarihi)**, Haz: Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, İstanbul, 2003; Münecimbaşı Ahmed Dede, **Sahâif-ü'l-Ahbâr fî Vekâyi-ü'l-Â'sâr**, C.I, Çev: İsmail Erünsal, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1976; Kemal Paşazâde, **Tevârih-i Âl-i Osman**, I.Defter, Yay.Haz.: Şerafettin Turan, TTK Yay., Ankara, 1970; Mehmed Neşrî, **Kitâb-ı Cihannümâ**, C.I, Yay. Haz: F. Reşit Unat-M. Altay Köymen, Ankara, 1987²; Mehmed Nüzhet, **Ahvâl-i Mihal Gâzi**, İstanbul, 1315; Mehmed Zeki, "Köse Mihal ve Mihal Gâzi Aynı Adam mıdır?", **TTEM**, No:11 (88), İstanbul, 1341; Franz Babinger, "Mikhâl-Oghlu", **EF**³, Leiden, 1936; M. Tayyib Gökbilgin, "Mihaloğulları", **İ.A.**, C.8, M.E.B.-Anadolu Üniversitesi GSF Yay., Eskişehir, 1997; Faruk Sümer, "Osman Gâzi'nin Silah Arkadaşlarından Mihal Gâzi", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S.50, İstanbul, Şubat-1991; Mahmut Ragıp Gazimihal, "İlk Mihaloğulları ve Alp-Erenler (1)", **Damla**, S.1/42, Edirne, 15 Nisan 1948; M. R., "Gâzi Mihal'in Babası ve Asrı", **Varlık**, C.12, S.198, Yıl:9, Ankara, 1941; M. R., "Mihal Bey Oğulları ve Paolo Giovio", **Varlık**, C.12, S.197, Yıl:9, Ankara, 1941; M. R., "Gâzi Mihal Suriye Yolu İle Göçmüş Bir Türk'tü (I-II-III-IV)", **Varlık**, C.12, S.193-194-195-197, Yıl:9, Ankara, 1941; Fahamettin Başar, "Mihaloğulları", **TDVİA**, C.30, TDV Yay., İstanbul, 2005; Colin Imber, "Osman Gâzi Efsanesi", **Osmanlı Beyliği (1300-1389)**, Edt: E. A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000.; H. Çetin Arslan, **Türk Akıncı Beyleri ve Balkanların İmarına Katkıları (1300-1451)**, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001.

Ortak tarihsel deneyim, Bizanslı sınır savaşçıları Müslüman gâzilerle yakın temasa geçirmiştir. Osman Gâzi'nin savaşçılarıyla işbirliği yapan Rum Beyi Gâzi Köse Mihal, özümseme sürecinin iyi bilinen bir örneğidir.²⁴ Mihaloğullarının atası sayılan Köse Mihal (*Kozé Mihael*)²⁵, Bizans İmparatorluğu'nun hudut kale beylerinden olup Bilecik vilâyetinin doğusunda ve İnhisar nâhiyesi ile Mihalgâzi nâhiyeleri arasında bulunan Harmankaya²⁶ (Çirmenkia)²⁷ ve havâlisinin beyi idi.²⁸

Colin Imber²⁹, Köse Mihal'in Osman Gâzi'nin savaş arkadaşı olup, adı Oxford Anonymous Chronicle'de (Oxford Anonim Tevârihi) Salmaşah olarak geçen Süleyman Şah'ın haline dönüşen biri olduğunu belirtirken; İbn Hajar³⁰ ise, onun halefi Salmaşah'ın kutsal savaş gönüllülerinden birisi ile birlikte gaza yaptığını, cesareti ve kahramanlığı ile meşhur olduğunu ifade etmektedir.

Öte yandan Halil İnalçık³¹, Köse Mihal'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konumunu Selçuklu Devleti'ndeki Osman Gâzi'nin konumuna benzetirken; Elizabeth A. Zachariadou³², Yahşi Fakîh'i mehaz alarak, Harmankaya'nın Hristiyan halkının Osman'ın askerlerine yardım etmek için Köse Mihal'in emri altında askerî faaliyetlere katıldıklarını ve daha sonra Müslüman olan ve Mihaloğulları gibi parlak bir asker sülâlesini kuran Köse Mihal'in, Hristiyanların Osmanlılarla işbirliğine dair en çarpıcı örneği temsil ettiğini belirtmektedir.

²⁴ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çev: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003³, s.13.; Taner Timur, **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, İmge Kitabevi, İstanbul, 2001⁴, s.103.

²⁵ Babinger, "Mikhâl.....", s.561.; Halil İnalçık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", **Söğüt'ten İstanbul'a**, Der: Oktay Özel-Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara, 2000¹, s.444.; İnalçık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na", **Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul, 1953, s.211.

²⁶ Jacques Lefort, (Jacques Lefort, "13.Yüzyılda Bitinya", **Osmanlı Beyliği (1300-1389)**, Edt: Elizabeth A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000², s.125,126.) makalesinde Hristiyan tekmuru Köse Mihal'in egemenliğinde bulunan Harmankaya bölgesinin, Aşıkpaşazâde'nin anlatımına göre büyük olasılıkla Tarakçı ve Eskişehir arasında bulunduğunu belirtirken; Elizabeth A. Zachariadou, (Elizabeth A. Zachariadou, "İlk Osmanlılara Dair Tarih ve Efsaneler", **Söğüt'ten İstanbul'a**, Der: Oktay Özel-Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ank., 2000¹, s.384.) makalesinde Harmankaya'nın, Mihaloğlu Ailesi'ne ait mülklerin bulunduğu şimdiki Hirmencik köyü olarak tespit edildiğini belirtmektedir. Harmankaya bölgesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut R. Gâzimiha, "İstanbul Muhasaralarında Mihaloğulları ve Fatih Devrine Ait Bir Vakıf Defterine Göre Harmankaya Malikânesi", **VD, S.IV, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı**, Ankara, 1958, s.125-137.

²⁷ İnalçık, "Osmanlı Fetih.....", s.444.; İnalçık, "Stefan Duşan'dan.....", s.211.

²⁸ Âşık Paşazâde, **a.g.e.**, s.64.; Münecimbaşî Ahmed Dede, **a.g.e.**, s.78.; Kemal Paşazâde, **a.g.e.**, s.75, 80.; Mehmed Zeki, **a.g.m.**, s.334.; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.I....., s.570.; Arslan, **a.g.e.**, s.47-48.; **Mufasssal Osmanlı Tarihi**, C.I, İskit Yayınevi, İstanbul, 1957, s.54.

²⁹ Colin Imber, "İlk Dönem Osmanlı Tarihinde Düstur ve Düzmece", **Söğüt'ten İstanbul'a**, Der: Oktay Özel-Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara, 2000¹, s.281.

³⁰ Imber, "İlk Dönem Osmanlı.....", s.281.

³¹ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik.....**, s.109.

³² Elizabeth A. Zachariadou, "İlk Osmanlılara Dair Tarih ve Efsaneler", **Söğüt'ten İstanbul'a**, Der: Oktay Özel-Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara, 2000¹, s.384.

Harmankaya tekfurı Köse Mihal ile Osman Bey'in ilk temaslarının, bir savaş sırasında Köse Mihal'in Osman'ın eline esir düşmesiyle başladığı rivayet edilir. Buna göre Osman Bey, kardeşi Gündüz Bey ile komşusu ve dostu olan İnönü hakimini ziyarete gittiğinde, Eskişehir hakimi, Harmankaya Kalesi tekfurı Köse Mihal ile birlikte buraya gelerek ev sahibinden Osman Bey'in kendisine teslim edilmesini istemiş, ev sahibinin misafirini teslim etmemesi üzerine Osman Bey ile hisar dışında yapılan çarpışmada Eskişehir hakimi mağlup olarak kaçmış, Köse Mihal ise esir alınmıştır.³³ Osman Gâzi, esir aldığı Köse Mihal'i kendisinden dostluk sözü aldıktan sonra serbest bırakmıştır. Osman Bey ile Eskişehir hakimi arasındaki bu çarpışma, bir kız isteme yüzünden yapılmış görünüyorsa da, bunun bir iktidar mücadelesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Âşık Paşazâde³⁴, bu dönemden sonra ikisinin arasında hiçbir sebeple dedikodu ve çekişmenin olmadığını belirtirken; H. Adams Gibbons³⁵ eserinde, Köse Mihal'in Osman Bey'in en yakın dostlarından biri olduğunu ve Köse Mihal'in bu dostluğunun Malkoçoğlu ve Evrenuz Bey gibi diğer Bizans tekfurları (senyörleri) gibi çıkarı gereği Osman Bey ile anlaşmasından ileri geldiğini ifade etmektedir. Halil İnalcık³⁶ ise, konuyu başka bir açıdan ele alıp, sınır boylarının kendine özgü askerî organizasyonunun sonucu olarak, Osman Gâzi'nin Harmankaya tekfurı Köse Mihal ile bu dostluk ilişkisinin başlangıçta bir ittifak şeklinde olduğunu, ancak sonradan bir vassallık ilişkisine dönüştüğünü belirtmektedir.

Osman Gâzi ile Köse Mihal arasındaki dostluk ilişkilerinin başlamasıyla sonuçlanan bu gelişmeler, yapılan fetih hareketleriyle devam etmiştir. Diğer taraftan Köse Mihal dışında diğer tekfurlar Osman Bey'in can düşmanıydılar. Nitekim kendisine düzenlenen bir suikast girişimi bunu açıkça göstermektedir. Tarihte Bilecik (*Belekoma*) Vak'ası³⁷ olarak geçen bu suikast olayı, Osman Bey ile Köse Mihal arasındaki ilişkinin bir dönüm noktası olmuş ve birbirlerine karşı olan dostluk duygularını daha da kuvvetlendirmiştir.³⁸

³³ Neşri, **a.g.e.**, s.76.; Kemal Paşazâde, **a.g.e.**, s. 80.; Münecimbaş, **a.g.e.**, s.61.; Mehmed Zeki, **a.g.m.**, s.327.; Başar, "Mihaloğulları"....., s.119.

³⁴ Âşık Paşazâde, **a.g.e.**, s.64.

³⁵ H. Adams Gibbons, **The Foundation of the Ottoman Empire**, Londra, 1968, s.81.

³⁶ İnalcık, "Stefan Duşan'dan....., s.211.; İnalcık, "Osmanlı Fetih....., s.444.

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Âşık Paşazâde, **a.g.e.**, s.68-69, Münecimbaş, **a.g.e.**, s.66-68.

³⁸ Âşık Paşazâde, **a.g.e.**, s.70.; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.I....., s.107.

Osman Bey, gelişen bu olaylardan sonra Köse Mihal'i İslâmiyet'e davet etmiş, Köse Mihal de bu daveti kabul edip 1313 tarihinde³⁹ Müslüman olmuştur. İslamiyet'i kabulünden önce ismi "Mihail Kasses veya Michael Kaezé"⁴⁰ şeklinde kaydedilen Harmankaya tekfurı Köse Mihal, müslüman olduktan sonra "Abd-Allah= Abdullah"⁴¹ unvanı ile anılmaya başlanmıştır. Osman Bey bu gelişmeden çok memnun kalmış ve Köse Mihal'in oğlunu kendi hizmetine alarak, Köse Mihal'e Harmankaya ve çevresinde bir sancak vermiştir.⁴²

Osmanlı kuruluş devrinde Osman Gâzi ile birlikte önemli faaliyetler gösterdiğini gördüğümüz Köse Mihal'in hangi tarihte öldüğü ise kesin olarak bilinmemektedir. Ancak kendisinin Orhan Gâzi (1324-1360) döneminde, M. 1326 yılında gerçekleşen Bursa'nın fethine katılması⁴³ bu tarihten sonra vefât ettiğini göstermektedir.

Osmanlı kuruluş devrinde Osman Bey'in sadık dostu olduğu görülen ve onunla birlikte, ki sonraki dönemde Orhan Bey'le de, fetihten fetihe koşan "*Dönme*"⁴⁴ Köse Mihal'in bir insanî unsur olarak önemli bir yer işgal ettiğini görüyoruz. Ancak burada bizi yakından ilgilendiren ve asıl dikkat edilmesi gereken konu, Mihalıççık'ın isminin bu insanî unsur ile özdeşleştirilmesidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi günümüze kadar yapılan çalışmaların tümünde bu benzer tabloyu görmekteyiz. Fakat bu unsurun bölgenin ismi ile özdeşleştirilmesi doğru bir yaklaşım mıdır ya da bunun doğruluk payı ne kadardır?

Bu konuda kesin hüküm vermemizi sağlayabilecek tarihî delillerden yoksun olduğumuzu bilmemize rağmen, çeşitli kaynaklar birtakım rivâyetlerden yola çıkarak basit ve bir o kadar da yanlış sonuçlara ulaşmışlardır. Örneğin Melih Erdoğan⁴⁵,

³⁹ Köse Mihal'in Müslüman olduğu 1313 tarihi, günümüzde tartışmalıdır. Hadidî eserinde bu olayı, bir rüya hikâyesiyle bağdaştırarak anlatmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hadidî, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Haz: Necdet Öztürk, İstanbul, 1991, s.33-35.

⁴⁰ **Mufasssal Osmanlı**....., s.54.; Fahamettin Başar, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hizmeti Görülen Akıncı Aileleri (I) Mihaloğulları", **TDTD**, S.63, İstanbul, Mart 1992, s.21.

⁴¹ Zuhuri Danişman, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C.II, Sile Matbaası, İstanbul, 1970, s.56.; Franz Babinger, "Mikhâl-Oghlu", **El³**, Leiden, 1936, s.561. Bu motifin yer aldığı bir başka örnek için bkz. Paul Wittek, "The Taking of Aydos Castle a Ghazi Legend Transformed", Ed: G. Makdisi, **Arabic and İslâmic Studies in Honor of Hamilton A.R.Gibb**, 1965, s.662-672.

⁴² Zuhuri Danişman (Danişman, **a.g.e.**, s.56.) eserinde, Mihal Bey'e sancak verilmesinin Selçuklu sultanının daha önce Osman Bey'e göndermiş olduğu sancağa nazire gibi olduğunu, o dönemin siyaset usûlünce mânidar olarak kabul edilen bu muâmelenin Osmanlılık aleminde ilk defa gerçekleştiğini belirtmektedir.

⁴³ Müneccimbaşı, **a.g.e.**, s.78.; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.I....., s.570; Danişman, **a.g.e.**, s.66-67.

⁴⁴ Friedrich Giese, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu Meselesi", **Söğüt'ten İstanbul'a**, Der: Oktay Özel-Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara, 2000¹, s.173.

⁴⁵ Erdoğan, **a.g.e.**, s.268.

Hüseyin Saraçoğlu⁴⁶ ve Salih Güven⁴⁷, yörenin isminin Köse Mihal'den geldiğini belirtmekle kalmamışlar, buna bir de “*Müslüman olan Köse Mihal’e, Mihalıççık ve çevresi timar olarak verilmiştir. Köse Mihal’in torunu olan Gâzi Mihal’in küçüklüğü Mihalıççık’ta geçmiştir ve kendisini sevenler tarafından ona “Mihalıççık” denmiştir. Kazanın ismi bu tarihten sonra hep böyle anılmıştır.*” şeklinde bir ifâdeyi de ekleyivermişlerdir. Mihalıççık ve çevresinin Köse Mihal’e timar olarak verildiğini gösteren hiçbir bilimsel delil olmadığı gibi, büyük bir olasılıkla Mihalıççık bölgesi, Harmankaya ve çevresi ile karıştırılmış olmalıdır. Nitekim daha önce Harmankaya ve çevresinde⁴⁸ Köse Mihal’e bir sancak verildiğini belirtmiştik. Peki o zaman bölgenin bu ismi nereden kaynaklanmaktadır? Elbette ki bunu çok kesin olarak söyleyebilmemiz mümkün değildir. Ancak bu konudaki rivâyetlerin dışında, daha önce belirttiğimiz ve ileriki bölümlerde de ayrıntılı şekilde üzerinde duracağımız bir vakfiyenin verdiği bilgilerden yola çıkarak birtakım çıkarsamalar yapabiliyoruz.

Mihalıççık’ta “Abdullah oğlu Mihalîç Bey Vakfı”na ait H. 763/M. 1362 tarihli bu vakfiye⁴⁹, Abdullah oğlu Mihalîç Bey’in o tarihte “Mihalîç Nâhiyesi” olarak geçen bölgede kendisine ait zâviyeye yapmış olduğu vakıfları içermektedir.⁵⁰ Burada dikkat edilmesi gereken temel nokta, vakfiye kaydında Mihalıççık’ın isminin “Mihalîç”, vakıf sahibinin de “Abdullah oğlu Mihalîç Bey” olarak kaydedilmiş olmasıdır. Bu iki temel unsur bizi şu sonuçlara götürebilmektedir:

İlk olarak bu tarihe kadar bölgenin “Mihalîç ya da Mihalıççık” olarak ismine gerek kroniklerde ve gerekse diğer kaynaklarda rastlayamıyoruz. Bu bakımdan kesin olmamakla birlikte vakfiyede geçen “Mihalîç” isminin, elimizdeki vakfiye kaydını mehz alarak bu tarihten itibaren kullanılmaya başlandığını söyleyebiliriz. Ancak gerek bu vakfiyede ve gerekse daha sonraki dönemlere ait birçok arşiv belgesinde, bölgenin ismi “Mihalîç” olarak geçmekte olup, bu isim Bursa-Mihalîç (Karacabey) Kazâsı ile karıştırılmamalıdır. Çünkü birçok araştırmacı bu büyük hataya düşerek, Mihalıççık ile ilgili son derece yanlış sonuçlara ulaşmıştır. Örneğin Muharrem Bayar⁵¹, 1138/1725

⁴⁶ Hüseyin Saraçoğlu, **Eskişehir’in Kuzeydoğusunun Coğrafi Etüdü (Mihalıççık, Beylikova, Alpu ve Çevresi)**, Marmara Üniversitesi S.B.E. Coğrafya ABD (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2001, s.209.

⁴⁷ Salih Güven, **Tarihi, Kültürü, Turizmi, Belde ve Köyleriyle Mihalıççık**, Sakarya Matbaacılık, Bilecik, 2000, s.4.

⁴⁸ Mahmut R. Gâzimiha, (Gâzimiha, “İstanbul Muhasaralarında....., s.125-128.)’de Harmankaya ve çevresinin Mihalgâzi Bucağı, burasının da Köse Mihal’in ilk malikânesi olduğunu belirtmektedir.

⁴⁹ **V.G.M.A., Defter-i Evkaf**, No: 732/61, s.77.

⁵⁰ Vakfiyenin içeriği ve özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. V. Bölüm- Mihalîç Bey Zâviyesi.

⁵¹ Bayar, **a.g.e.**, s.233-234.

tarihli bir vakfiyeyi⁵² me haz alarak, Mihaliçcik'ın Orhan Gâzi'nin kurduğı vakıflarla imar edildiğini belirtmiştir. Fakat vakfiyenin içeriğine baktığımızda, bu vakıf kaydının Mihaliçcik değil, Bursa'ya bağı Mihaliç (= Karacabey)'e ait olduğunu çok açık bir şekilde görmekteyiz.⁵³

Yine aynı müellif, “Menâkıb-ı Emir Sultan”⁵⁴ adlı yazma bir eseri me haz alarak, Mihaliçcik'ın uzun süre Bursa-Yenişehir'e bağı kaldığını ve bu dönemde de yollar yapılarak bölgenin imar edildiğini belirtmiştir.⁵⁵ Ancak Bayar'ın me haz aldığı bu yazma eserdeki bilgilere⁵⁶ baktığımızda da yukarıda belirttiğimiz aynı tabloyla karşılaşırız.

İkinci olarak, vakfiyede vakıf sahibi, “Abdullah oğlu Mihaliç Bey” olarak kaydedilmiştir. Burada geçen “Abdullah” ismi aslında Köse Mihal'in 1313'te, ki bu konu hakkında çeşitli görüşler olduğunu daha önce belirtmiştik, İslâmiyet'i kabul ettikten sonra aldığı unvandır. M. Tayyib Gökbilgin'in⁵⁷ verdiği şecereye göre, Köse Mihal'in Aziz Bey, Balta Bey ve Gâzi Ali Bey isminde üç oğlu vardır. Bunlardan Aziz Bey kaynaklarda⁵⁸ “II. Mihal” olarak da geçmektedir. Şu halde, burada adı geçen “Mihaliç Bey” ismiyle büyük olasılıkla Köse Mihal'in oğlu Aziz Bey kastedilmiş olmalıdır. Bununla birlikte yukarıda açıklamaya çalıştığımız bu durum, beraberinde şu soruyu da akla getirmektedir: “Acaba burada Köse Mihal'in torunu yani Aziz Bey'in oğlu Gâzi Mihal de kastedilmiş olabilir mi?”. Nitekim Mehmed Zeki⁵⁹ makalesinde, Sakarya Nehri üzerinde bir türbeden bahsetmekte ve isminin “Gâzi Mihal Türbesi” olduğunu belirtmektedir.

⁵² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (V.G.M.A.)'nde, bu vakfa ait iki ayrı vakfiye kaydı bulunmaktadır. Bkz. V.G.M.A., Defter-i Evkaf, No: 317/42-43; V.G.M.A., Defter-i Evkaf, No: 345/149.

⁵³ Bu defterlerdeki vakfiye kaydında “.... Mihaliç kazasına tabi Karaağaç nam karyenin üzerine varılıb vakf-ı mezbur arâzisinden” ve “.... dedikde evvela şark tarafı Suruna deresinden akarak tarlaya andan Taşlıdere andan Recep Kuyusuna müntehidir” şeklinde ifadeler geçmektedir. Bkz. V.G.M.A., Defter-i Evkaf, No: 317/42-43; V.G.M.A., Defter-i Evkaf, No: 345/149. Her iki vakıf kaydındaki bilgilerde de açıkça görüleceği gibi bu vakıf kaydının Mihaliçcik ile herhangi bir ilişkisi bulunmamaktadır.

⁵⁴ Menâkıb-ı Emir Sultan, Tavşanlı Zeytinoğlu Ktp., No: 3159, vrk.61b-62a.

⁵⁵ Bayar, a.g.e., s.235.

⁵⁶ Örneğin, “..... Hacı İsa Dede merhum Mihaliç ile Bursa arasında yola taş döşerdi tevabi'i Manyas'dan 7 nefer kimesne araba ile Bursa'ya buğday satmağa giderdi. Yine nakl olunmuşdur ki beyne'l-hâlik Hacı İsa Dede merhum adeti ol idi ki her bâr-i kim Hicaz seferinden fariğ olurdu. Tarik-i âmm olan yollar düzeltilib ve nice derbendleri ıslah iderdi andan Hacı İsa Dede merhum kendisi rivâyet eyledi kim Gelibolu arasından Kuğru Dağında yol acdırır idüm ırğadlar eşerlerdi ahşam olucak anlara ücretlerini virirdim” ifadeleri Mihaliçcik'la ilgili değildir. Bkz. Menâkıb-ı Emir Sultan,....., vrk.61b-62a.

⁵⁷ M. Tayyib Gökbilgin, “Mihaloğulları”, İ.A., C.8, M.E.B.-Anadolu Üniversitesi GSF Yay., Eskişehir, 1997, s.290-291.

⁵⁸ Say, Seyyîd Battal Gâzi-Şücaeddîn....., s.82.

⁵⁹ Mehmed Zeki, a.g.m., s.334.

Aziz Bey'in oğlu Gâzi Mihal'in Edirne'de yaptırmış olduğu câminin kitâbesinde “*Bânisi Alamîr el-Kebîr Mihal bin Aziz sekiz yüz otuz dokuz tarihinde vefât idüb bu câmi-i şerîf sahasında medfundur.*”⁶⁰ ibâresinin bulunması, bu olasılığın oldukça düşük olduğunu göstermektedir. Öyle ki, kitâbedeki “Mihal ibn Aziz” ifâdesiyle, elimizde bulunan vakfiyedeki “Mihaliç Bey ibn Abdullah” ifâdesi farklılık göstermektedir. Eğer zâviyeye ait bu vakfiye Gâzi Mihal'e ait olsaydı, muhtemelen bu isimle kaydedilmiş olması gerekirdi. Öte yandan, Gâzi Mihal'in kitâbedeki bilgilere göre H. 839/M. 1436 tarihinde vefât ettiği görülmektedir. Bu da göstermektedir ki elimizdeki vakfiye tarihi ile Gâzi Mihal'in vefât tarihi arasında 74 yıllık bir süre vardır. Her iki durum da bize, vakfiye kaydının Gâzi Mihal'e ait olduğunu söyleme imkânı vermemektedir.

Tüm bu veriler ışığında diyebiliriz ki, bölgenin ismi olan “*Mihaliççık*”, Osmanlı kuruluş döneminde önemli faaliyetler gösteren Mihaloğulları Ailesi'ne dayanmaktadır. Ancak günümüze kadar söylenile gelen bilgilerin aksine, elimizdeki verilere bakarak bu ismin, Köse Mihal'in torunu Gâzi Mihal'den değil, daha öncesinden (büyük olasılıkla Köse Mihal'in oğlu Aziz Bey (II. Mihal)'den itibaren) varolduğunu söyleyebiliriz.

Bunların yanı sıra XIV. yüzyılda ismi Mihaliç olarak geçen bölge, ileriki bölümlerde de ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, sonraki dönemlere (özellikle XVI.-XVIII. yüzyıllar) ait çeşitli arşiv belgelerinde “Mihaliç Hisarı”⁶¹, “Mihaliççık Hisarı”⁶², “Mihaliçlik”⁶³ ve “Mihaliççık”⁶⁴ isimleriyle kaydedilmiştir. Öte yandan yörenin ismi, XIX. yüzyıla ait kayıtlarda sadece “Mihaliççık” ismiyle geçmektedir ki, bu isim halâ aynı şekilde kullanılmaktadır. Mihaliççık'ın ismi konusundaki bu değişikliklerin sebebi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat bu değişikliklerin bir nedeni olarak, Bursa'ya bağlı Mihaliç (Karacabey) ile isim karışıklığının bir bakıma önlenmek istenmesi ya da bölgenin coğrafi açıdan Mihaliç (Karacabey)'ten küçük olduğunun⁶⁵ belirtilmesi olarak değerlendirilebilir.

⁶⁰ Mehmed Zeki, **a.g.m.**, s.333.

⁶¹ **B.O.A., MAD**, No: 152, vrk. 36b.; **B.O.A., Cevdet-Timar**, No: 7218.

⁶² **B.O.A., T.T.D.**, No: 198, s.7.; **B.O.A., T.T.D.**, No: 1059, s.97-98.; **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl**, No: 208, vrk.116b.; **B.O.A., Cevdet-Timar**, No: 1998.; **B.O.A., Cevdet-Timar**, No: 2679.

⁶³ **Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (M.V.A.D.) (937/1530)**, No: 166, Defter-i Hâkânî Dizisi: C.II, (Tıpkıbasım), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara, 1995, s.142.

⁶⁴ **B.O.A., MAD**, No: 64, vrk. 133b.; **B.O.A., MAD**, No: 1289, s.11.; **B.O.A., T.T.D.**, No: 246, s.21.; **B.O.A., T.T.D.**, No: 347, s.36.; **B.O.A., T.T.D.**, No: 481, s.24.; **B.O.A., T.T.D.**, No: 810, s.25.; **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal**, No: 75, vrk.242a-242b. vd.

⁶⁵ Örneğin 1530 tarihinde Mihaliççık Kazâsı'nda 55 kura, 709 hâne varken, Mihaliç Kazâsı'nda 218 kura, 1455 hâne vardır. Bkz. **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.22-23. (Yekûn Cetvelleri Kısmı).

2.2. Osmanlılar Dönemi

Merkezi Eskişehir olan Sultanönü, âdetâ Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemiyle bütünleşmiştir. H. 680/M. 1281 yılında Ertuğrul Gâzi'nin Söğüt'te vefât etmesinden sonra yerine geçen Osman Bey (1281-1324), H. 691/M. 1291 yılında Karacahisar'ı (Melanciya)⁶⁶ ele geçirmiş ve Selçuklu Sultanı tarafından uç beyliğine yükseltilmiştir.⁶⁷ Bu gelişme, XIII. yüzyılın ikinci yarısının Eskişehir ve çevresi için siyasî açıdan yoğun bir dönem olduğunu göstermektedir.⁶⁸ Bu köklü değişimlerin yanı sıra, Anadolu Selçuklularının Eskişehir bölgesinde yerleşik düzen kurdukları ve bununla ilişkili sosyal örgütlenmeyi oluşturmuş oldukları, yerleşim merkezlerinde imar işlerinin devam etmesinden anlaşılmaktadır.⁶⁹

Mihaliççık'ın Osmanlı kuruluş döneminden itibaren gelişme gösterdiğini, bölgede yapılan vakıflardan ve imar faaliyetlerinden de anlamaktayız. Öyle ki, yukarıda zikrettiğimiz XIV. yüzyıla ait vakfiyeye göre, bölge XIV. yüzyılın ikinci yarısında bir nâhiyedir.⁷⁰ İdârî anlamda nâhiye, kazâ ile köy arasında (kazâdan küçük, köyden büyük) bir yerleşmedir. Bu durum bize, o dönemde Mihaliççık bölgesinde sosyal, ekonomik ve kültürel yaşantının gelişmiş olduğunu göstermektedir. Çünkü Anadolu'ya gelip yerleşen topluluklar, ilk olarak bir kurum etrafında birleşmişler ve daha sonra yeni kurumlar inşa ederek öncelikle köy yerleşmelerini oluşturmuşlardır.⁷¹ Bu bakımdan Mihaliççık'ın bu dönemde bir nâhiye olması, bölgede imar faaliyetlerinin ve dolayısıyla şehirleşmenin XIV. yüzyıldan itibaren gelişmeye başladığını göstermektedir. Ancak bölgede kurumsal anlamda gelişmenin oldukça yavaş olduğunu görüyoruz. Bu dönemde sadece, Mihaliççık'a bağlı Kayı köyündeki Makuf (Vakıf) Tekkesi (XIV. yüzyıl)⁷² ile vakıf

⁶⁶ İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.I, TTK Yay., Ankara, 2003, s.107.; W M. Ramsay, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, Çev: M. Pektaş, MEB Yay., İstanbul, 1960, s.14.

⁶⁷ Aşık Paşazâde, **Tevârih-i Âl-i Osman**, Nşr.: Nihal Atsız, İstanbul, 1949, s.98.; M. Tayyib Gökbilgin, "Osman I", **İA**, C.9, s.431-443.; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.I....., s.107. Karacahisar'ın fethi hakkında bkz. Fahamettin Başar, "Osmanlılar'ın Karacahisar'ı Fethi ve Eskişehir Civarına Hakim Olmaları", **Tarihte Eskişehir Sempozyumu (2-4 Kasım 1998)**, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Eskişehir, 2001, s.119. vd.

⁶⁸ İ. H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, TTK Yay., Ankara, 1984, s.103.; Altınsapan, "Tarihsel Gelişim Sürecinde.....", s.11.

⁶⁹ Örneğin XIII. yüzyılın sonlarında Eskişehir bölgesinde, Sultanönü ve İnönü nâiblerinin görev yaptığı bilinmektedir. Say, **Seyyîd Battal Gâzi ve.....**, s.52.; Altınsapan, "Tarihsel Gelişim Sürecinde.....", s.11. Ayrıca İbn Batuta (İbn-i Batuta, **Seyahatnâme**, C.I, Sad: Mümin Çevik, İstanbul 1983, s.214, 219.) eserinde, "Sultanönü" müderrisinin zamanın büyük alimlerinden biri olduğundan, Irak ve Tebriz'de tahsil yaptığından bahsetmektedir.

⁷⁰ **V.G.M.A., Defter-i Evkaf**, No: 732/61, s.77.

⁷¹ Say, **Seyyîd Battal Gâzi-Şücaeddîn**....., s.74.

⁷² Altınsapan, "Tarihsel Gelişim Sürecinde..... s.13., Altınsapan, **Ortaçağ'da Eskişehir**....., s.95.

kayıtlarından tespit edebildiğimiz ve bugün mevcut olmayan Mihaliç Bey Zâviyesi⁷³ ile Aydın Bey Zâviyesi⁷⁴ bilinmektedir.

Orhan Bey'in ölümünden sonra başa geçen I. Murad (1361-1389) Ankara ve çevresini Karamanoğulları'nın elinden almış⁷⁵ ve isyan eden kardeşleri de Eskişehir civarında bertaraf edilmiştir.⁷⁶ I. Murad, 1362 tarihinde Ankara ve Sultanönü'nde işleri yoluna koyduktan sonra, Rumeli'ye yönelmiş ve fetihlere devam etmiştir.

I. Murad'ın 1389 tarihinde Kosova'da ölümünden sonra oğlu Yıldırım Bayezid (1389-1403), babası gibi devletin sınırlarını genişletmek ve Anadolu'da birliği kurmak için çaba sarf etmiştir. Ancak Yıldırım'ın Anadolu siyaseti, Anadolu Beyliklerinin aleyhine gelişmiş ve topraklarını kaybeden beyler doğuda güçlenen Timur'a sığınmıştır. Timur'la yapılan bir dizi diplomatik girişimlerin başarısız olmasından sonra 1402'de yapılan Ankara Savaşı'nda, Yıldırım Timur'a yenilmiş ve esir düşmüştür.⁷⁷

XV. yüzyılda Mihaliççık, Sultanönü Yaya⁷⁸ Sancak Beyi'ne bağlı nâhiyeler içerisinde yer almaktadır.⁷⁹ Nâhiyede 1466 yılına kadar Minnet, Bâli ve Hamza sırasıyla yayabashılık yapmışlardır. 1466 yılında Minnet tek başına yayabası tayin edilmişse de, ölümü üzerine 1467 yılında yerine Mustafa adında bir yaya görevlendirilmiştir. Mustafa 1 yıl yayabashılık yaptıktan sonra, yayaların ısrarı üzerine Minnet'in kardeşleri Bâli ve Hamza yayabashılığa geri getirilmişlerdir.⁸⁰

Mihaliççık Nâhiyesi yayaları, kendi görevleri dışına çıkmamış, yöneticilere sorun yaratmamışlardır. Bazı kayıt hataları düzeltilmiş, kadı tayin edilen bazı yayaların yaya defterinden silinmesi sağlanmıştır. Örneğin Beykâri oğlu Hasan, yaya defterine yazıldığını ve kendisinden yaya hizmeti istendiğini öğrenince, Anadolu Beylerbeyi İskender Paşa'ya başvurarak durumunun incelenmesi ve açıklığa kavuşturulmasını istemiştir. Bunun üzerine İskender Paşa, Sultanönü ve Mihaliççık kadılarını inceleme

⁷³ V.G.M.A., *Defter-i Evkaf*, No: 732/61, s.77. Bkz. V. Bölüm-Mihaliç Bey Zâviyesi.

⁷⁴ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.391a-391b. Bkz. V. Bölüm-Aydın Bey Zâviyesi.

⁷⁵ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*....., s.38.; Altınsapan, "Tarihsel Gelişim Sürecinde.....", s.13.

⁷⁶ Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir*....., s.40.

⁷⁷ Say, *Seyyid Battal Gâzi ve*....., s.54.; Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir*....., s.40.

⁷⁸ Yaya Teşkilâtı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Halime Doğru, *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilâtı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1990, s.1-114.; Doğru, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilâtı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)", *Tarih ve Toplum*, C.16, S.95, Ankara, Kasım 1991, s.58-59.; Ziya Kenan Taş, "Yaya ve Müsellem Sancağı Olarak Bolu'nun İdâri Yapısı", *Bolu'da Halk Kültürü ve Köroğlu Uluslararası Sempozyumu (Bolu: 1997)*, Bolu, 1998, s.21-35.

⁷⁹ Doğru, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*....., s.32, 55, 73.

⁸⁰ H. 873/M. 1468 tarihinde de Beylerbeyi mektubuyla bu göreve Ramazan isminde bir kişi atanmıştır. (Doğru, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*....., s.39, 57-58, 92.)

yapmak üzere görevlendirmiştir. Yapılan araştırma sonucunda, Hasan'ın Akşehir'e bağlı Pazarlı köyünde reâya olduğu ve çift yazılı olduğu görülmüştür. Beylerbeyi İskender Paşa'nın başvurusu üzerine Hasan'ın raiyyet olmasına karar verilmiştir.⁸¹ Benzer şekilde Göcek⁸² köyünde de, Mehmed Çiftliği'nde yamak olan Yusuf oğlu Davud'u, babası defter-i köhnede⁸³ raiyyet yazdırmış ve yaya hizmeti yapmaktan kaçınmıştır. Hakkında yapılan şikayetten sonra araştırma yapılarak yaya oğlu olduğu tespit edilmiş ve yaya hizmeti yapması emredilmiştir.⁸⁴

Bir diğer örnek ise, Mihaliççık Nâhiyesi'ne bağlı Kızılbörklü karyesinden Aslıhan Çiftliği'ndeki Hacı Fakîh oğlu Ali ve kardeşi Muharrem ile ilgilidir. Ali'nin bedelsiz olarak kadılık görevi yapması ve Muharrem'in de kadı tayin olması nedeniyle yayalık görevinden affedilmeleri gerekmektedir. Bunun üzerine, Vezir-i Azâm Piri Paşa, ikinci vezir Mustafa Paşa ve Anadolu Beylerbeyi Kasım Paşa tarafından yapılan başvuru sonucunda, padişah tarafından muâf ve müsellemler olmaları konusunda fermân verilmiştir.⁸⁵

XV. yüzyılın sonlarına doğru Eskişehir ve Sultanönü Sancağı'nda çok fazla olayın yaşanmadığı görülmektedir. Ancak 1481 tarihinde Yenişehir Ovası'nda yapılan savaşta yenilen Cem'in yaralı olarak Eskişehir'e sığındığı, burada gizlice bir gece konakladıktan sonra Konya'ya doğru kaçmaya devam ettiği belirtilmektedir.⁸⁶

Bu dönemde Eskişehir ve çevresinde câmi ve mescid inşâsı dışında yapısal faaliyetlerin iyice azaldığı görülmektedir. Nitekim Sivrihisar'da Hazinedar ve Hoşkadem Mescidleri ile bugün mevcut olmayan, biri XV. yüzyılın başlarında inşâ edilmiş olan Sivrihisar Merkez Balaban Câmii (1426), diğeri ise yüzyılın sonlarında inşâ edilen Ziyaiyye Câmii (1492) olmak üzere iki dinsel yapı bilinmektedir.⁸⁷ Ayrıca Sivrihisar'ın Hortu ve Dinek köylerinde bugün mevcut olmayan birer mescid (XV. yüzyıl) ile Geçek Köyü Ulu Câmii ve Sivrihisar Akdoğan Mescidi de bu dönemde inşâ

⁸¹ Doğru, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**....., s.93.

⁸² Bu köyün ismine daha sonraki dönemlerde rastlayamıyoruz.

⁸³ Defter-i köhne: Kelimenin bir diğer kullanımı da *defter-i atik* olup, eski defter anlamına gelmektedir.

⁸⁴ Doğru, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**....., s.93.

⁸⁵ Doğru, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**....., s.93.

⁸⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.II, TTK Yay., Ankara, 1983, s.164.; Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.42.

⁸⁷ Altınsapan, "Tarihsel Gelişim Sürecinde....., s.14.; Say, **Seyyîd Battal Gâzi ve**....., s.54.; Tahsin Özalp, **Sivrihisar Tarihi**, Tam-İş Matbaası, Eskişehir, 1961, s.77. Bunlara ek olarak aynı yüzyılda Sivrihisar merkezde inşâ edilmiş ve bugün mevcut olmayan dört mescit daha bulunmaktadır. Bunlar; Hamid (XV. yüzyıl), Kayalu (XV. yüzyıl), Kethüda (XV. yüzyıl) ve Faruk mescitleridir. Bkz. Altınsapan, "Tarihsel Gelişim Sürecinde....., s.14.; Doğru, **XVI. Yüzyılda Sultanönü**....., s.95, 96.

edilmiştir.⁸⁸ Eskişehir ve çevresinde olduğu gibi, bu dönemde imar faaliyetlerinin Mihaliççık'ta da oldukça az olduğu görülmektedir. Nitekim sadece, vakıf kayıtlarından Mihaliççık'a bağlı Narlı karyesinde olduğunu tespit ettiğimiz, ancak bugün mevcut olmayan Fakîh Baba Zâviyesi⁸⁹ bilinmektedir.

Mihaliççık'ın, yukarıda açıklamaya çalıştığımız XVI. yüzyıla kadarki coğrafi ve tarihsel gelişimi, bölgenin inceleyeceğimiz dönemdeki gelişiminin arka plânını, bir başka ifadeyle temelini oluşturmaktadır. Kısaca, XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadarki dönemde yörenin siyasî, idârî, demografik, sosyo-ekonomik ve kurumsal gelişimi işte bu temel üzerine oturmaktadır.

⁸⁸ Say, **Seyyîd Battal Gâzi ve.....**, s.54.; Altınsapan, "Tarihsel Gelişim Sürecinde.....", s.14.; Halime Doğru, **XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nâhiyesi**, TTK Yay., Ankara, 1997, s.95-96, 103.

⁸⁹ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf**, No: 585, vrk.386b. Fakîh Baba Zâviyesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. V. Bölüm-Fakîh Baba Zâviyesi.

İKİNCİ BÖLÜM

DEMOGRAFI VE SOSYAL YAPI

1. DEMOGRAFI

Mihaliççık bölgesindeki demografik yapıyı ve bu yapının temel dinamiklerini anlayabilmek için, öncelikle bu oluşumun temeli olan göçler ve yerleşimler konusuna bakmamız gerekir. Nitekim, bölgenin aldığı göç ile bölgeye yerleşen toplulukların beraberlerinde getirdikleri yaşam biçimleri ve kültürleri, daha sonraki yapılanmaların temelini oluşturacaktır.

1.1. Göçler ve Yerleşim Birimlerinin Kuruluşu

XIII. yüzyılın ilk yarısında Orta Asya’da görülen Moğol baskısı ve bu baskının XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Anadolu’da hissedilmeye başlaması gibi konjonktürel faktörlerin etkisi ve dolayısıyla da bu dış baskının az hissedildiği ücrâ köşelerde yaşanan yığılmalar sonucu, kabile ve aşiret yapısı, abdal, baba ve dervişlerin mayaladığı kolektif sosyo-kültürel bilinçle örülmüştür. Hareket kabiliyeti son derece yüksek olan bir toplumun, şartları iyi değerlendirebilen siyasî mekanizma ile kesişmesi sonucunda Osmanlı Devleti vücut bulmuştur.⁹⁰

Osmanlı Devleti’nin kuruluş döneminde, devlet bu göçlerin sonunda Anadolu’ya gelen toplulukların, göçebe unsurları taşımalarına rağmen, sosyal yapılanmada gerekli olan ihtiyaçlarını göz önünde tutmuştur. Devletin kuruluş aşamasında Osman Bey ve Orhan Bey adına kurulmuş şehirler, devletin başlangıçtan itibaren çeşitli ihtiyaçları nedeniyle bu topluluklara yeni iskân yerleri kurduğunu ve göçebe topluluklarını da bu iskâna teşvik ettiklerini göstermektedir. Özellikle devletin, dağlık ve yüksek bölgelerde yerleşimler oluşturması, bu dönemde göçebe unsurların yerleşik hayata geçmesine yardımcı olmuştur.⁹¹

Tarihsel süreç içerisinde, özellikle kır nüfusunda ve yerleşmelerde meydana gelen gelişmeler, diğer bir deyişle göçler ve yerleşim birimlerinin kurulması konusunda

⁹⁰ Yunus Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Nüfus Yapısı (1300-1900)”, **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi ve Toplum)**, S.32, Ankara, Mart-Nisan 2000, s.600. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Say, “Osmanlı Devlet Mekanizmasının Oluşumunda Heterodoks Güçler”, **Osmanlı/Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.427-433.

⁹¹ Mustafa Demir, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Yerleşim Yapısı ve Şehirleşme”, **Osmanlı - Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.99.

çok fazla bilgiye sahip olunamaması, bu oluşumların nasıl bir gelişme gösterdiğini belirlemeyi de bir bakıma imkânsız kılmaktadır. Bununla birlikte kır yerleşmeleri hakkında ilk bilimsel verilere Osmanlı döneminde belli aralıklarla yapılmış olan tahrirler sayesinde ulaşılabilmektedir. Nitekim XV. ve XVI. yüzyılda yapılan tahrirler, kır yerleşmelerinin belirlenmesi ve bu konunun aydınlatılması açısından son derece önemli bir yere sahiptir.⁹² Diyebiliriz ki bu veriler, Mihaliçcik bölgesindeki yerleşimler açısından da ilk ve en önemli kaynakları oluşturmaktadır. XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinin, vergi mükellefi olan erkek nüfus esas alınarak hazırlanmış olsa da, özellikle karye karye yapılmış olması ve mülkiyet, yerleşme, zirâat hayatı gibi pek çok konu hakkında oldukça teferruatlı bilgiler vermesi⁹³ çalışmamız açısından da son derece önemlidir.

Mihaliçcik bölgesinde, nüfus itibariyle göçebe kültüründen çok yerleşik köy hayatının olduğu görülmektedir. Bölgeye yapılan göçler sonunda oluşturulan köyler, ya daha önceki yerleşmelerin üzerine ya da yeni bölgelerde kurulmuştur. Burada her ne kadar terminolojik bir bilgi olarak görünse de, birkaç köy isminin değerlendirmesini yapmamız yerinde olacaktır.

Mihaliçcik bölgesindeki köy yerleşmeleri içerisinde Kayı köyü önemli bir yere sahiptir. Köyün ismi ile Kayı boyunun bir ilişkisi olup olmadığını kesin olarak belirlemek elbette ki imkânsızdır. Ancak genel kanı bu ilişkinin olabileceği yönündedir. Nitekim M. Fuad Köprülü⁹⁴ ve Halil İnalçık⁹⁵; Ankara, Çankırı, Kütahya, Eskişehir, Mihaliçcik, Orhaneli vb. sahalarda halâ Kayı ismini taşıyan köylerin bulunmasının, buraların Kayıların nerelere iskân edildiğini ve batıya doğru göç yollarını işaret etmekte olduğunu belirtmektedir. Bunun yanında bölgede, büyük olasılıkla terkedilmiş köy yerleşmelerinin üzerine kurulmuş olan köy isimlerine de rastlamaktayız. Bu yerleşim

⁹² Necdet Tunçdilek, “Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış”, **İ.Ü.İ.F.M.**, C.15, No: 1-4, İstanbul, Ekim 1953, s.190.; Tunçdilek, “Eskişehir Dolaylarında İskân Coğrafyasının Tarihine Toplu Bir Bakış”, **Review of the Geographical Institute of the University of İstanbul**, S.5, İst., 1959, s.123.

⁹³ Bahaeddin Yediyıldız, “Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış”, **Türkler**, C.10, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.186. Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihinin en önemli kaynaklarından olan tahrirler için bkz. Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Eren Yay., İstanbul, 2000, s.174 vd.; Huricihan İslamoğlu-İnan, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü**, İletişim Yay., İstanbul, 1991, s.55-83.; Lajos Fekete, “Türk Vergi Tahrirleri”, Çev: Sadrettin Karatay, **Belleten**, C.11, S.42, Ankara, Nisan 1947, s.299-328; E. Afyoncu, “Osmanlı Devleti’nde Tahrir Sistemi”, **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.311-314.

⁹⁴ M. Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu**, Akçağ Yay., Ankara, 2003, s.182.

⁹⁵ İnalçık, “Osmanlı Devleti’nin.....”, s.66.

birimlerinin isimleri genellikle -viran” kelimesi ile bitmektedir. Mihaliçcik bölgesindeki Sekiviran, Çukurviran ve Akçaviran köyleri bunlara örnek olarak verilebilir.

Mihaliçcik bölgesinde, incelediğimiz dönem içerisinde kurulmuş ya da ortadan kalkmış olan köy sayısını, daha doğru bir ifadeyle köy sayılarındaki değişimleri periyodik olarak belirleyebileceğimiz verilere sahip değiliz. Ancak özellikle XVI. yüzyılda tahrir defterlerinde ismine rastladığımız birçok köy isminin XIX. yüzyıl, hatta günümüze kadar değişmeden geldiğini görmekteyiz. Bunlar içerisinde Akçaviran, Bahtiyar, Bey, Çardak, Diközü, Gökçeayva, Kızılbörklü, Kozlu, Koyunağılı, Sorkun vb. birçok yerleşim birimini sayabiliriz. Bunun yanı sıra, çeşitli nedenlere bağlı olarak ismi değişen veya ortadan kalkan pek çok köy de bulunmaktadır. Örneğin, XVI. yüzyılda Mihaliçcik’a bağlı Arucaklar, Asanlar, Çıtaklar, Dur Aliler, Karataş, Kalfalar, Kınık, Aşağı ve Yukarı Sasa vb. köylerin ismine bu dönemden sonra rastlayamıyoruz.

Mihaliçcik’taki köylerin durumuna ilişkin verilen bazı bilgilerde de birtakım yanlışlıklar olduğu görülmektedir. Örneğin Halime Doğru⁹⁶ ve Muharrem Bayar⁹⁷; XV. ve XVI. yüzyılda Mihaliçcik Nâhiyesi’ne bağlı olan Çaltı, Sungursarayı, Çukurviran, Çövermiş, Gürleyik, Çardak, Eğribayad, Böğürce, Haliloğlu, Mahmudhisarı, İki Kilise, Göncübükü, Narlıhortu, Eymür, Yalak vb. köy isimlerinin günümüzde de kullanıldığını, Mihaliçcik’ın bütün köylerinin eski olduğu gibi isimlerini günümüze kadar koruduğunu ve bölgede yaya köylerinden sonra yeni kurulmuş olan köylerin sayısının son derece az olduğunu belirtmektedir. Ancak burada adı geçen köylerin önemli bir kısmının ismi günümüzde geçmemekle⁹⁸ birlikte, belli bir kısmının ismi de değişmiştir.⁹⁹ Nitekim bu değişimlere bağlı olarak, bölgedeki köy sayısında da önemli ölçüde değişiklik olacaktır.

Tahrir defterlerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla, XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti’ndeki nüfusun büyük çoğunluğunda olduğu gibi, Mihaliçcik bölgesinde de karye (köy) ve mezraa yerleşmelerinin oldukça yoğun olduğu görülmektedir. İleriki bölümlerde bu yerleşmelerin ayrıntılarına değineceğimiz için, burada detaylandırmıyor, sadece bir fikir oluşturma açısından birkaç örnek veriyoruz.

⁹⁶ Doğru, **Osmanlı İmparatorluğu’nda**....., s.92, 169.

⁹⁷ Bayar, **a.g.e.**, s.234.

⁹⁸ Örneğin; Çövermiş, Böğürce, Eğribayad, Eymür, Yalak ve Göncübükü köyleri bugün mevcut değildir.

⁹⁹ Örneğin; İki Kilise (İki Zafer), Narlıhortu (Narlı), Çukurviran (Çukurören), Sekiviran (Sekiören), Ahişeyh (Aydınlar) vb. isimlerini almışlardır. Bu konuda bkz. Hülya Pilancı, “Eskişehir Çevresindeki Yer Adları Üzerine Bir İnceleme”, **I. Uluslararası Düünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu (12-15 Mayıs 2004)**, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., No: 21, Eskişehir, 2005, s.252-254.

H. 937/M. 1530 yılında Mihalıççık Nâhiyesi'ne bağlı toplam 55 karye, 13 çiftlik ve 11 mezraa bulunmaktadır.¹⁰⁰ Bu 55 karyenin 2'si mülk timar, 8'i vakıf ve 45'i de timar ve zeâmete kayıtlı olan yerlerdir. Çiftlik ve mezraalara baktığımızda; çiftliklerin 10'u¹⁰¹ vakıf, 3'ü timar ve zeâmete; mezraların ise 1'i vakıf, 10'u da timar ve zeâmete kayıtlıdır.¹⁰² Mihalıççık'ın XVI. yüzyılın ilk yarısındaki bu durumu, bölgenin genel anlamda bir sipâhi timarı¹⁰³ olduğunu göstermektedir.

Nâhiyeye bağlı bu karye ve mezraaların sayısı, yüzyılın ikinci yarısında önce azalmış, ancak III. Murad döneminde (1574-1596) önemli bir artış göstermiştir. Şöyle ki; H. 977/M. 1570 yılında Mihalıççık¹⁰⁴ Nâhiyesi'nde toplam 52 karye ve 5 mezraa bulunmaktadır.¹⁰⁵ Karye ve mezraa sayısındaki bu düşüşün yanı sıra, 1530 yılında nâhiyede nehir kenarında çeltük (pirinç) ekilen 4¹⁰⁶ yer, bu dönemde 8'e yükselmiştir. Çeltük ekilen bu 8 yerden biri daha önce olduğu gibi Hassa-i Padişah'a ait olup, bu dönemdeki hâsılatı 2000 akçedir.¹⁰⁷ Bu konuya daha sonra ayrıntılı olarak değineceğiz.

1570 yılında, nâhiyeye bağlı karye ve mezraa sayılarındaki bu düşüşten sonra, yüzyılın son çeyreğinde yaklaşık % 35'e varan önemli bir artış olduğunu görüyoruz. Nâhiyedeki karye ve mezraa sayısı, buna bağlı olarak da nüfusun bu derece artmasının nedenleri konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak XVI. yüzyıl boyunca Akdeniz havzasındaki yerleşim birimlerinin sayısı ve dolayısıyla da nüfus artışlarından, Anadolu'daki birçok bölgenin etkilendiği bilinmektedir.¹⁰⁸ Nitekim imparatorluğun

¹⁰⁰ **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.121, 142-143, 206.

¹⁰¹ Burada 10 olarak kaydedilmiş olan çiftlik sayısı konusunda, defterdeki yekûn miktarlarıyla mufassal kayıtların birbirini tutmadığını, defterde vakıf olarak kaydedilen çiftlik sayısının sadece 2 olduğunu görüyoruz. Ayrıntılı bilgi için bkz. **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.120-121.

¹⁰² **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.120-121, 206.

¹⁰³ Bu konu çalışmamızın IV. Bölüm (Ekonomik Yapı)'nda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

¹⁰⁴ H. 977/M. 1570 tarihli icmâl defterinde, nâhiyenin bu ismi "Mihalıççık Hisarı" olarak kaydedilmiştir. Bkz. **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl**, No: 208, vrk.116b. Çalışmamızın Birinci Bölümü'nde bu konuya ayrıntılarıyla değinmiştik.

¹⁰⁵ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl**, No: 208, vrk.116b-120b.

¹⁰⁶ **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.121, 206. Bunlardan 1'i Hasa-i Padişah'a ait olup "Nehr-i Arucak" olarak geçmektedir. Diğer 3'ü ise çeşitli vakıflara kayıtlıdır.

¹⁰⁷ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl**, No: 208, vrk.4b. Bu durum yüzyılın sonlarında da aynıdır. Nitekim H. 980/M. 1573 tarihinde çeltük ekimi yapılan ve biri Hassa-i Padişah'a ait olan (Arucaklar) 8 yer kaydedilmiştir. (**B.O.A., MAD**, No: 1289, s.11.) Ayrıca H. 4 Zilhicce 1144/M. 29 Mayıs 1732 tarihinde bu yerler mülkiyet üzere tashi olunmuş ve bu mahallere şerh verilmiştir. (**T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl**, No: 208, vrk.4b. (vassâle kısmı).

¹⁰⁸ Ö. Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **TM**, C.10, Ankara, 1953, s.16, 21.; Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.51.

nüfusu bu dönemde yaklaşık 2 kat artmıştır.¹⁰⁹ Bu bakımdan, Mihaliççık Nâhiyesi'ndeki yerleşim birimi ve nüfustaki bu artışı şüphe ile karşılamamak gerekir.

III. Murad döneminde yapılan tahrir göre, H. 981/M. 1574 yılında Mihaliççık Nâhiyesi'ne bağlı toplam 69 karye ve 25 mezraa bulunmaktadır.¹¹⁰ XVI. yüzyılda özellikle kırsal yerleşim birimlerinin oldukça yoğun olduğu görülen nâhiyede, bu karye ve mezraaların dışında ayrıca yaylaklar, kışlaklar vb. yerleşim alanları içerisindedir.

Mihaliççık bölgesindeki yerleşim birimlerinin XVI. yüzyıldaki bu durumunun, XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki durumu ve gelişimine ilişkin verilerden yoksun olmakla birlikte; XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan ve Anadolu'nun pek çok bölgesinde görülen köyden şehre göç olayları¹¹¹, ziraî ekonomide meydana gelen aksaklıklar, isyanlar ve kıtlık¹¹² gibi birçok gelişmeye bağlı olarak, gerek yerleşim birimi gerekse nüfus sayısı açısından bir azalmanın gerçekleşmiş olabileceğini düşünüyoruz. Nitekim Necdet Tunçdilek¹¹³ de, XVII. yüzyıl başlarında Anadolu'daki bu olumsuz tablonun Eskişehir ve çevresindeki yerleşmeleri son derece etkilediğini ve bu yerleşmelerin genellikle korunaklı bölgelerin seçildiği yerlerde yoğunlaştığını belirtmekte; ayrıca yüzyılın sonlarında eşkıyalık ve köy basma olaylarının yoğun olması dolayısıyla bölgede asayişin kalmadığını ifade etmektedir.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Eskişehir ve çevresinin yoğun bir yerleşime sahne olduğunu görüyoruz. Bu dönem içerisinde özellikle Yörük ve Türkmen topluluklarının toprağa yerleşmeye başlamaları önemli bir gelişmedir.¹¹⁴ Bölgede uzun süre yerleşme sahalarının dışında kalmış olan dağlık arâziler ve açık plato sahaları, XVIII. yüzyıla kadar ancak Yörük ve Türkmen gruplarının dolaşma ve hayvan otlatma bölgeleri olarak faaliyet göstermiştir.¹¹⁵ Yüzyılın sonlarından itibaren ise, bu göçebe topluluklarının, faaliyet gösterdikleri sahalar yerleşmeye başladıkları görülmektedir. Bu gelişmeye neden olan birçok siyasal ve sosyo-ekonomik gelişme vardır. Örneğin bunlardan, XVIII. yüzyılda özellikle Rumeli'de başlayan bozgunlar ve gerilemeleri, bu gelişmeler sonucu

¹⁰⁹ Mehmet Öz, **Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları**, Dergâh Yay., İstanbul, 1997, s.40.; Özer Ergenç, "Osmanlı Klâsik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar", **Osmanlı/Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.36.; Koç, **a.g.m.**, s.607.

¹¹⁰ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufasssal**, No: 75, vrk.242b-274b.

¹¹¹ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İctimâî ve İktisâdî Yapısı ve Zihnî Esasları", **İktisat Tarihi (Toplu Makaleler I)**, Kitabevi Yay., İstanbul, 2005, s.68.; Koç, **a.g.m.**, s.610.

¹¹² Koç, **a.g.m.**, s.610.

¹¹³ Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde.....", s.195.; Tunçdilek, "Eskişehir Dolaylarında.....", s.132.

¹¹⁴ Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde.....", s.199.; Koç, **a.g.m.**, s.611.

¹¹⁵ Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde.....", s.198.

o döneme kadar Osmanlı Devleti'nin zahire ambarı rolünü oynayan bazı bölgelerin elden çıkmasını, ülkenin geleceği açısından duyulan endişeleri vb. sayabiliriz.¹¹⁶ Bu ve buna benzer birçok gelişme, Anadolu'da bazı girişimlerin yapılması zorunluluğunu doğurmuş ve bunun sonucunda da Anadolu'nun özellikle ziraî imkânlarını geliştirmek için, o zamana kadar göçebe olarak dolaşan toplulukların, kolaylıklar göstermek suretiyle yerleşik hayata geçmeleri teşvik edilmiştir.¹¹⁷

XVIII. yüzyıl sonlarında gerçekleşen bu gelişmeleri XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarındaki göç olayları takip etmiştir. Özellikle XIX. yüzyıl, Eskişehir ve çevresindeki yerleşme faaliyetleri açısından tarihsel süreçteki en yoğun dönemi oluşturmaktadır. Nitekim Kafkasya, Kırım, Bulgaristan ve Romanya'dan bölgeye gelen büyük göç dalgaları¹¹⁸, bu bölgedeki yerleşim yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Mihaliçcik'taki yerleşim birimlerinin periyodik olarak gelişimini izleyebileceğimiz verilere sahip değiliz. Bununla birlikte, bölgenin XVI. yüzyıldaki durumu ile XIX. yüzyıldaki durumunu karşılaştırdığımızda bölgedeki yerleşim yapısının önemli değişikliklere uğradığını görüyoruz. Öyle ki, XIX. yüzyılın ortalarında ekonomik, sosyal, siyasal vb. birçok nedene bağlı olarak, Mihaliçcik'a bağlı karye sayısında yaklaşık % 28 oranında azalma olmuş; XVI. yüzyılın ikinci yarısında 69 olan karye sayısı, bu dönemde 50'ye kadar düşmüştür.¹¹⁹ Ancak bölgedeki karye sayısında görülen bu düşüşle, toplam nüfus sayısı arasında bir ters orantı olduğunu, yani karye sayısındaki azalmaya karşılık nüfusun önemli bir artış gösterdiğini, bölgedeki nüfus durumu ve değişimlerini ele alırken açıkça göreceğiz. Bölgedeki bu oluşumların hangi nedenlere bağlı olduğunu ve nasıl bir aşama kaydettiğini kesin olarak bilemesek

¹¹⁶ Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yapısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1985, s.241.; Nahed Ibrahim Desouky, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumu", **Osmanlı/Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.82.; Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde.....", s.199.

¹¹⁷ Koç, **a.g.m.**, s.610.; Orhonlu, **a.g.e.**, s.35. Bu dönemde Eskişehir ve çevresindeki karışıkları, özellikle eşkıyalık olaylarının bir nebze de olsa azalmış olması ve bunun sonucunda bölgenin emniyetli bir yapıya kavuşmaya başlaması, bölgenin göçebe toplulukları tarafından daha fazla rağbet görmesine olanak sağlamıştır. (Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde.....", s.199.)

¹¹⁸ Kafkas ve Kırım göçleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hayati Bice, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Türk Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1991; Bedri Habiçoğlu, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Nart Yay., İstanbul, 1993; Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, TTK Yay., Ankara, 1997; Adolf Barje, **Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri**, Kafkas Derneği Yay., Ankara, 1999.

¹¹⁹ Bu tespitimizi, Mihaliçcik'a bağlı 50 karyeye ait ve H. 1260-1261/M. 1844-1845 tarihli temettü'ât defterlerine göre yapıyoruz. Öte yandan H. 23 Cemâziye'l-evvel 1260/M. 10 Mayıs 1844 tarihli bir vâridât defterinde ise, 50'si Mihaliçcik kazâsına, 3'ü de (Beylikahırı, Dağcı ve Kayı) Mihaliçcik dahilindeki Akköprü Kuru-yu Hümâyûn'a bağlı toplam 53 karye kaydedilmiştir. (**B.O.A., ML.VRD.**, No: 511, s.21-23.) Ancak biz burada, sadece Mihaliçcik kazâsına bağlı 50 karyeyi değerlendirmeye alıyoruz.

de, imparatorluk genelinde yaşanan ve genel nüfus durumu ile dağılımdaki kaymaların en önemli sebebi olarak görülen yoğun iç ve dış göçlerin¹²⁰ etkisi olduğu düşünülebilir.

Bölgedeki bu gelişmelerle birlikte, aynı dönem içerisinde yeni oluşumların olduğunu da görmekteyiz. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Eskişehir ve çevresinde yoğunlaşan göçler, yüzyılın sonlarına doğru daha da yoğunlaşarak devam etmiştir. Bu dönemde özellikle Kırım ve Kafkasya'dan gelen birçok göçmen grupları, bu sahalarda yeni yerleşim birimleri oluşturmuşlardır.¹²¹ XIX. yüzyılın sonlarından itibaren görülen bu gelişmelerden, hiç kuşkusuz ki Mihaliççık bölgesi de oldukça etkilenmiştir. Özellikle bölgedeki karye/köy sayısının bu döneme kadar büyük çapta bir azalma göstermesinin yanında, bu göç dalgaları, sayıları az da olsa yeni yerleşim birimlerinin kurulmasına olanak sağlamıştır. Örneğin yüzyılın ortalarında 50 olan karye sayısı; H. 1309/M. 1892 yılında 53'e¹²², H. 1311/M. 1894 yılında 56'ya¹²³, H. 1316/M. 1899 yılında da 58'e¹²⁴ yükselmiştir. Kaynaklarda sadece karye sayısı hakkında bilgi verildiği için, yeni kurulan karyelerin isimlerini kesin olarak tespit etmek mümkün olmamaktadır.¹²⁵

Hüseyin Saraçoğlu¹²⁶, bu dönemde kurulan köylerden birisinin Aşağı İğdeağacı köyü olduğunu ve bu köyün bir muhacir köyü olup, 1845-1850 yıllarında kurulduğunu belirtmektedir. Ancak Saraçoğlu'nun verdiği bu bilginin herhangi bir bilimsel dayanağı olmadığı gibi, Aşağı İğdeağacı karyesi bu dönemden önce Mihaliççık bölgesindeki önemli yerleşim birimlerinden birisidir.¹²⁷ Bölgedeki yeni yerleşim birimi oluşumları hakkında pek çok çalışmanın da, bu ve buna benzer yanlışları beraberinde getirdiğini

¹²⁰ Koç, a.g.m., s.612-613.

¹²¹ Kırım ve Kafkasya'dan gelen muhacirlerin Eskişehir civârında görülmeleri ve hemen hemen tümünün bölgedeki boş kalan son topraklara yerleşmeleriyle birlikte bölgedeki köy sayısı önemli ölçüde artış göstermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde.....", s.202-203.

¹²² SVA, Sene: 1309, s.262.

¹²³ SVA, Sene: 1311, s.268.

¹²⁴ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-Â'lâm*, C.6, Mührân Matbaası, İstanbul, 1316, s.4505.

¹²⁵ Bu konuyla ilgili olarak, bölgede kurulan yeni yerleşim birimleri içerisinde; Emircik, İki Pınar, Lütüye, Rahmiye, Uzun Burun gibi karyelerin olduğu kimi kaynaklarda belirtilmiştir. Bkz. Hüseyin Saraçoğlu, "Eskişehir Kuzeydoğusundaki Kırsal Yerleşmelerin Etnik Kökenlerine Göre Dağılışı (Mihaliççık, Beylikova, Alpu ve Çevresi)", *I.Uluslararası Düünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu (12-15 Mayıs 2004)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., No: 21, Eskişehir, 2005, s.196.; Ahmet Vako, "Rahmiye Köyü", *Eskişehir Kafkas Folklor Derneği Kültür, Sanat ve Haber Bülteni*, S.7, Eskişehir, 1994, s.9.; Pilancı, "Eskişehir Çevresindeki.....", s.250. Bununla birlikte bu oluşumların gerçekleştiğine dair herhangi bir bilimsel delil olmadığı için, konuyla ilgili verilen bu bilgilerin ne derece sağlıklı olduğu da tartışmaya açık görünmektedir.

¹²⁶ Saraçoğlu, "Eskişehir Kuzeydoğusundaki.....", s.196.

¹²⁷ Örneğin H. 977 ve 981 (M. 1574 ve 1570) tarihlerinde Mihaliççık Nâhiyesi'ne bağlı yerleşim birimleri içerisinde İğdeağacı karyesi de bulunmaktadır. (T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i İcmâl*, No: 208, vrk.116b-117a.; T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.244b.; B.O.A., T.T.D., No: 1059, s.101. vd.)

görüyoruz. Bu bakımdan bölgede yeni oluşturulan yerleşim birimlerinin, bir kısmının¹²⁸ bu dönemde oluşturulduğunu tahmin etmekten öteye gidilememektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Mihaliçcik bölgesindeki kırsal yerleşim birimleri, Anadolu Selçuklu döneminden itibaren önemli bir yoğunluk kazanmıştır. Bölgeye yapılan göçler ve bunun sonucunda bölgede oluşturulan yeni yerleşim yerleri, tarihsel süreç içerisinde artarak devam etmiş, XVI. yüzyılda, özellikle yüzyılın son çeyreğinde oldukça yoğunlaşmıştır. Ancak daha önce belirttiğimiz gibi, bölgenin mevcut yerleşim düzeni XIX. yüzyıla kadar çok fazla bir değişime uğramamış, bu dönemde bölgedeki köy sayısı çeşitli nedenlere bağlı olarak önemli derecede azalmıştır. Bununla birlikte XIX. yüzyılın sonlarında yoğunlaşan göç dalgaları Mihaliçcik bölgesini de etkilemiş ve yeni oluşumlar gerçekleşmiştir. Bölgedeki bu gelişmeler, Mihaliçcik'in sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel yapısını etkilediği gibi, nüfus yapısı da bu gelişmelere bağlı olarak değişimlere uğramıştır.

1.2. Nüfus Durumu ve Değişim

İncelediğimiz dönem içerisinde Mihaliçcik bölgesindeki nüfus durumu ve nüfus değişimlerini kesin olarak belirleyebileceğimiz ve belli sonuçlara ulaşabileceğimiz verilerden yoksun olmakla birlikte, birtakım karşılaştırmalar yapabileceğimiz periyodik kaynaklara da sahip değiliz. Bu nedenle, ulaşabildiğimiz kaynakları değerlendirmek belli periyotları takip etmediğinden son derece dikkatli olmamızı gerektirmektedir. Nitekim Osmanlı klâsik döneminde görülen arâzi tahrirleri, XVII. yüzyıl başlarında artık yapılamaz hale gelmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, ne halkın, ne de bürokrasinin bu işlemlerin yapılması için müsâit olmamasıdır. Bu bakımdan, XVII. ve XVIII. yüzyıldaki duruma ilişkin verilerin eksikliği, bu dönemlere atıflar yapmamızı zorunlu kılmaktadır. Bunun ne derece sağlıklı bir yöntem olduğu tartışılırsa da, en olumlu ve en uygun yöntemin bu olacağını düşünüyoruz.

1.2.1. XVI. Yüzyılda Nüfus Durumu ve Değişim

Osmanlı nüfus yapısı ve durumunu yansıtan en erken tarihli kaynaklar, daha önce de belirttiğimiz gibi XV. yüzyıla ait tahrir defterleridir. Ancak XV. yüzyıla ait bu

¹²⁸ Mihaliçcik'teki köy isimlerinin XVI. yüzyıldan itibaren genel olarak analizini yaptığımızda, bu sayının oldukça az olduğunu görmekteyiz. Nitekim XIX. yüzyılın sonlarında bölgedeki köylerin büyük bir kısmı, birtakım terminolojik değişiklikler dışında XVI. yüzyıldaki köylerin ismini taşımaktadır.

defterlerin sayısı ve verdiği bilgilerin sınırlı olduğunu belirtmek gerekir. Bununla birlikte, XVI. yüzyıla gelindiğinde durum değişmektedir. Nitekim yüzyılın başlarından itibaren bölge bölge yapılan periyodik sayımların sunduğu veriler, nüfusun takip edilebilmesine olanak sağlamaktadır. Bu kaynaklardan hareketle Osmanlı şehir ve kırsal bölgelerinde, vergiye tâbi evli veya bekâr erkek nüfus tespit edilebilmektedir.¹²⁹

Genel olarak tahrir defterleri, modern anlamda bir istatistik çalışması değilse de, sistemli ve çok titiz bir şekilde hazırlanmış olmaları nedeniyle, doğru ve zengin bilgiler içermektedir. Ekonomisi tarıma dayalı olan Osmanlı Devleti, çeşitli aralıklarla toprak sayımı¹³⁰ yaparak, vergi hânelerini kayda geçirmekte ve böylece malî kaynaklarını yakından takip edebilmekteydi.¹³¹ Toprak yazımlarında tahrir defterlerine yazılan erkek nüfus, vergi tarhına esas olan nüfustur ve genellikle bu “vergi nüfusu” olarak kabul edilmektedir. Defterlerde vergi nüfusu; çift, nîm çift, bennak, caba, mücerred gibi kategorilere ayrılmıştır.¹³² Ayrıca defterlerde vergi verecek çağa geldiği kabul edilen evli, bekâr, dul her aile reisi babasının adı ile yazılmış ve bu bir hâne olarak kabul edilmiştir. Kayıtlı olan her bir hâne aile reisini, mücerred ise kendisine ait işi olan bekâr erkekleri belirtmektedir.¹³³

Mihaliççık’ın XVI. yüzyıldaki nüfus durumu ve hareketliliklerini de, yukarıda birtakım özelliklerini açıklamaya çalıştığımız tahrir defterlerindeki verilerden takip edebilmekteyiz. Buna göre; XVI. yüzyılın ilk yarısında (1530 yılında) Mihaliççık kazâsında Sultan Hassı’na kayıtlı olan herhangi bir hâne görünmemektedir. Bu dönemde sadece Arucaklar karyesinde nehir kenarında çeltük ekilen ve aynı zamanda çift arkı olan bir yer¹³⁴ Sultan Hassı’na kaydedilmiş olup, toplam hâsılatı 1980 akçedir.¹³⁵ Bununla birlikte 1530 yılında kazâda timar ve zeâmete kayıtlı olan hânelerin oldukça fazla olduğunu görüyoruz. Bu dönemde bölgede sipâhiye dirlik olarak ayrılmış

¹²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ö. Lütfi Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arâzi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defteri, **İ.Ü.İ.F.M.**, II/1, İstanbul, 1940, 32. vd.; Barkan, “Tarihi Demografi.....”, s.1-26; Erhan Afyoncu, “Osmanlı Devleti’nde Tahrir Sistemi”, **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.311-314.; Koç, **a.g.m.**, s.602.

¹³⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk.....”, 32. vd.

¹³¹ Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.52.

¹³² Mehmet Öz, “Osmanlı Klâsik Döneminde Tarım”, **Osmanlı/İktisat**, C.3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.66.; İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu’nda.....”, s.575-610.

¹³³ İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu’nda.....”, s.583.; Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.52, 100.

¹³⁴ Daha önce de belirttiğimiz gibi bu yer “*Nehr-i Arucaklar*” olarak geçmektedir.

¹³⁵ **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.121, 206. “Nehr-i Arucaklar”ın 1980 akçelik bu hâsılat miktarı, H. 977/M. 1570 tarihinde 2000 akçeye yükselmiş (bkz. **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl**, No: 208, vrk.4b.), bu durum H. 980/M. 1573 yılına kadar devam etmiştir. (bkz. **B.O.A., MAD**, No: 1289, s.11.)

topraklar üzerinde, toplam 566 hâne ve 359 mücerred vergi mükellefi olarak yaşamaktadır.¹³⁶ Bunların bölge genelindeki dağılımı ise şu şekildedir:

Tablo I/1: H. 937/M. 1530'da Timar ve Zeâmete Bağlı Yerlerin Nüfus Durumu¹³⁷

Karye/Mezraa	Hâne	Mücerred	Karye/Mezraa	Hâne	Mücerred
<i>Abbas Karyesi</i>	4	6	<i>Kozlu Karyesi</i>	20	10
<i>Akbük Karyesi</i>	7	3	<i>Ballık ve Sünürce Karyeleri</i>	10	5
<i>Akçaviran Karyesi</i>	5	7	<i>Çalçı Karyesi</i>	11	0
<i>Arucaklar Karyesi</i>	14	5	<i>Viran Karyesi</i>	24	13
<i>Obruk Karyesi</i>	45	31	<i>Çukurviran Karyesi</i>	18	9
<i>Koyunağılı Karyesi</i>	11	15	<i>Mahmudhisarı Karyesi</i>	18	3
<i>İğdeağacı Karyesi</i>	12	6	<i>Gökçeayva Karyesi</i>	26	6
<i>Bey Karyesi</i>	16	14	<i>Sungur Saray Karyesi</i>	37	10
<i>Tatacıklar Karyesi</i>	10	8	<i>Çitaklar Karyesi</i>	4	1
<i>Kızılörklü Karyesi</i>	4	1	<i>Avcılar Karyesi</i>	10	16
<i>Öşekçiler Karyesi</i>	6	-	<i>Narlu (Narlı) Karyesi</i>	21	18
<i>Uşakbükü Karyesi</i>	-	-	<i>Çardak Karyesi</i>	22	9
<i>İki Kilise Karyesi</i>	22	26	<i>Bağarslan Karyesi</i>	8	3
<i>Haliloğlan Karyesi</i>	22	14	<i>Kavacık Mezraası</i>	13	9
<i>Dinek Karyesi</i>	42	24	<i>Kızılörklü Mezraası</i>	6	7
<i>Gügercinlik Karyesi</i>	3	-	<i>Çam Ucu Mezraası</i>	0	0
<i>Mızrab Karyesi</i>	7	2	<i>İğde Mezraası</i>	0	0
<i>Güreş Karyesi</i>	24	13	<i>Kara Pınar Ağayı Mezraası</i>	0	0
<i>Karataş Karyesi</i>	-	-	<i>Kara Bayezid Mezraası</i>	0	0
<i>Görkbük Karyesi</i>	-	-	<i>Yortan Mezraası</i>	0	0
<i>Sorkun Karyesi</i>	13	18	<i>Çit Seniri Mezraası</i>	0	0
<i>Kınık Karyesi</i>	11	8	<i>Kara Pınar Mezraası</i>	0	0
<i>Çevriş Karyesi</i>	10	5	<i>Şaraphâne Mezraası</i>	0	0
<i>Dikenli Karyesi</i>	9	18	<i>Kara Ağıl Kışlağı¹³⁸</i>	0	0
<i>Ermenek Karyesi</i>	7	5	<i>Giden Yeri Çiftliği</i>	0	0
<i>Gürleyik Karyesi</i>	12	11	<i>İğdeağacı Çiftliği</i>	0	0
<i>Domya Karyesi</i>	2	-	<i>Haliloğlan Çiftliği</i>	0	0
TOPLAM	267	193	TOPLAM	299	166
GENEL TOPLAM	566	359			

Yukarıdaki verilerden hareketle, nâhiyede timar ve zeâmete kayıtlı olan bu yerlerdeki nüfusu tahmini olarak hesaplayabiliriz. Bunun için hâne sayısını, Ö. Lütfi Barkan'ın¹³⁹ kabul ettiği "5" katsayısı ile çarpmak ve mücerred (yetişkin bekâr erkek) sayısını da bu toplama eklemek gerekmektedir. Ancak tahmini nüfus hesaplamalarına ilişkin öncelikle bu konuda ortaya atılan fikirlerin neler olduğunu belirtmemiz ve bu çerçevede bir değerlendirme yapmamız yerinde olacaktır.

¹³⁶ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.142-143.

¹³⁷ Y.a.g.y.

¹³⁸ H. 937/M. 1530 tarihinde Mihaliççik Nâhiyesi'nde kışlak olarak sadece Kara Ağıl Kışlağı'nın ismi kaydedilmiştir. Bkz. M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.143.

¹³⁹ Barkan, "Tarihi Demografi.....", s.12.

Tahmini nüfus hesaplamalarında kullanılan hâne katsayısı konusunda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Örneğin Nejat Göyünç¹⁴⁰ makalesinde, bu katsayının 3 ile 8 arasında değiştiğini belirtirken; Hüseyin Özdeğer¹⁴¹ eserinde, tereke defterlerindeki verilerden hareketle bu katsayının ortalama 3 olması gerektiğini ifade etmektedir. Öte yandan Wolf Dieter Hütteroth¹⁴² makalesinde, bu katsayının 3, 5-7 arasında değiştiğini, ancak en uygun değer 4 olması gerektiğini belirtmektedir. Ancak biz, hâne reisinin çok eşli veya birden çok çocuğu olabileceğini de göz önünde bulundurarak, Ö. Lütfi Barkan'ın¹⁴³ yukarıda verdiği "5" katsayısını kabul ediyoruz. Nitekim Halil İnalcık¹⁴⁴, Özer Ergenç¹⁴⁵, Halime Doğru¹⁴⁶ ve Selahittin Özçelik¹⁴⁷ gibi pek çok müellif de bu "5" katsayısını kabul etmiştir.

Diğer taraftan bahsettiğimiz bu görüşlerin aksine, Huricihan İslamoğlu-İnan¹⁴⁸ eserinde; hâne katsayısı olarak kullanılan 3, 4, 5, 6 vb. rakamsal değerlerin, tahmini nüfus için kullanılmasının çok doğru sonuçlar ortaya koyamayacağını, bunun da en önemli sebebini, hâne halkı büyüklüğünün zaman içerisinde sabit kaldığının ya da imparatorluğun her tarafında genel olarak istikrarlı bulunduğunun varsayılması için herhangi bir nedenin olmaması olarak göstermektedir. Bu nedenle İslamoğlu-İnan, bu ve buna benzer çeşitli çarpanların kullanılmasının önemli bir kayma marjı ortaya çıkaracağını belirterek, toplam nüfus tahminleri yapma girişimlerinde bulunulmadan sadece vergi mükelleflerinin sayılması suretiyle, nüfustaki değişimlerle ilgili eğilimlerin saptanmasının daha uygun olacağını ifade etmektedir.¹⁴⁹ Fakat biz, İslamoğlu-İnan'ın ortaya attığı bu görüşün doğru olduğunu belirtmekle birlikte, Ö. Lütfi Barkan ve onu mehzaz alan müellifler gibi, katsayı hesaplamalarıyla tahmini nüfus hakkında bir yorum yapmayı uygun buluyoruz. Bu bilgiler doğrultusunda; 1530 yılında kazâdaki timar ve zeâmete kayıtlı toplam nüfus, tahmini olarak: $566 \times 5 = 2830 + 359 = 3189$ kişidir.

¹⁴⁰ Nejat Göyünç, "Hâne", **TDVİA**, C.15, İstanbul, 1997, s.552-553.

¹⁴¹ Hüseyin Özdeğer, **1463-1640 Yılları Bursa Şehir Tereke Defterleri**, İ.Ü. Yay., İstanbul, 1988, s.59.

¹⁴² Wolf Dieter Hütteroth, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihi Coğrafyası", **Türkler**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.48.

¹⁴³ Barkan, "Tarihi Demografi.....", s.12.

¹⁴⁴ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Eren Yay., İst., 2000, s.63.

¹⁴⁵ Özer Ergenç, **Osmanlı Klâsik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara, 1995, s.54.

¹⁴⁶ Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir.....**, s.53.

¹⁴⁷ Selahittin Özçelik, "XIX. Yüzyıl Türkiye'sinde Köy ve Kasaba Hayatı Üzerine Gözlemler", **Osmanlı/Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.119.

¹⁴⁸ Huricihan İslamoğlu-İnan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü**, İletişim Yay., İstanbul, 1991, s.61-63.

¹⁴⁹ İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, s.61-63.

Bu dönemde Mihalıççık kazâsında timar ve zeâmete kayıtlı olan nüfusun, çevre yerleşim merkezlerine göre oldukça az olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin aynı dönemde, Sultanönü Sancağı'na bağlı Bilecik kazâsında 336 hâne, 40 mücerred; Eskişehir kazâsında 410 hâne, 31 mücerred; İnönü kazâsında 119 hâne, 89 mücerred; Günyüzü kazâsında 372 hâne, 58 mücerred ve Karacaşehir kazâsında 2045 hâne, 314 mücerred olmak üzere toplam 3282 hâne, 532 mücerred sipâhiye ayrılan dirlikler üzerinde bulunmaktadır.¹⁵⁰

H. 937/M. 1530 yılında Mihalıççık bölgesinde, vakıflara kayıtlı olan yerlerin de oldukça yoğun olduğunu görüyoruz. Ancak bu yoğunluk, sadece bölgedeki genel nüfusa göre belirlediğimiz bir yoğunluktur. Çünkü bu dönemde, Mihalıççık dışındaki (özellikle Sultanönü Sancağı dahilindeki)¹⁵¹ birçok yerleşim merkezinde vakıf alanlarının çok daha yoğun olduğu görülmektedir. Bu konuya ileride ayrıntılı olarak değineceğiz.

Bu dönemde kazâda vakıf olarak kaydedilen alanlarda, toplam 122 hâne, 91 mücerred ve 33 nefer bulunmaktadır. Bunların bölge genelindeki dağılımını şu şekilde sınıflamak mümkündür:

Tablo I/2: H. 937/M. 1530'da Vakıflara Bağlı Yerlerdeki Nüfus Durumu¹⁵²

Karye/Mezraa/Çiftlik/Zemin	Hâne	Mücerred	Nefer
<i>Baba Narluca Vakfından Narluca Zemini Vakfı</i>	-	-	7
<i>Bey Karyesinde Elekçi Baba Çiftliği Vakfı</i>	-	-	3
<i>Çaltucuk Karyesinde Şeyh Ahmed Zemini Vakfı</i>	-	-	13 ¹⁵³
<i>Düğrek (Dümrek) Karyesinde Merhum Davud Paşa Vakfı</i>	8	3	-
<i>Gölcük Karyesinde Mehmed Bey Bin Şahin Bey Vakfı</i>	6	8	-
<i>Kayı Mezraası'nda Yarımbaş Çiftliği Vakfı</i>	-	-	7
<i>Mihalıççık Nâhiyesi'nde Aydın Bey Zâviyesi Vakfı</i>	16	23	-
<i>Mihalıççık Nâhiyesi'nde Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı</i>	92	57	-
<i>Obruk Karyesinde Eşref Zemini Vakfı</i>	-	-	3
TOPLAM	122	91	33

Yukarıdaki verilerden hareketle, kazâda vakıflara kayıtlı olan bu yerlerdeki tahmini nüfusu da, daha önce yaptığımız matematiksel işlemlere göre hesaplayabiliriz. Buna göre vakıf alanlarında tahminen; $122 \times 5 = 610 + 91 + 33 = 734$ kişi bulunmaktadır.

¹⁵⁰ Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.100.

¹⁵¹ Sultanönü Sancağı'ndaki yerleşim merkezleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.120 vd.

¹⁵² **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.120-121, 206.

¹⁵³ Çaltucuk Karyesinde Şeyh Ahmed Zemini Vakfı'na ait bölgede, 13 nefer olmasına karşın, defterde yekûn kısmına 3 olarak yanlış kaydedilmiştir. Bkz. **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.121, 206.

Yukarıdaki veriler incelendiğinde, vakıflara bağlı yerler içerisinde en kalabalık bölgenin Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı yerler olduğu görülmektedir. Öyle ki, bu yerlerdeki nüfus (tahmini olarak $92 \times 5 = 460 + 57 = 517$ kişi) vakıflara kayıtlı olan tüm nüfusun ortalama % 70'ini oluşturmaktadır. Bunun en önemli sebebi, bu dönemde 5 karyenin¹⁵⁴ bu vakfa kayıtlı olmasıdır. Vakıf alanları içerisinde nüfusun yoğunlaştığı bir diğer bölge de, Aydın Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Kavak karyesidir. Bu dönemde karyedeki tahmini nüfus ($16 \times 5 = 80 + 23 = 103$) kişi olarak görünmektedir.

1530 yılında, kazâda timar ve zeâmet ile vakıflara kayıtlı yerler dışında, mülk timar olarak kayıtlı olan 2 karye daha bulunmaktadır ki, bunlardan biri Diközü diğeri de Çalica (Çalçı) karyesidir.¹⁵⁵ Bu dönemde her iki karye de Yusuf Çelebi'nin mülkiyeti ve tasarrufunda olup; Diközü karyesinde 19 hâne, 10 mücerred; Çalçı karyesinde ise 6 hâne, 2 mücerred bulunmaktadır.¹⁵⁶ Bu verilerden hareketle, Yusuf Çelebi'nin mülkiyeti ve tasarrufunda bulunan bu 2 karyede, tahmini olarak toplam: $25 \times 5 = 125 + 12 = 137$ kişi bulunmaktadır.

H. 937/M. 1530 yılında kazâdaki timar ve zeâmet alanları, vakıf alanları ve mülk olarak kaydedilen yerleşim birimlerindeki genel nüfusa baktığımızda şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır:

Tablo I/3: H. 937/M. 1530'da Mihaliçcik Kazâsı'nın Genel Nüfus Durumu

Yerleşim Birimleri	Hâne	Mücerred	Nefer	Tahmini Nüfus	Toplam Nüfustaki Payı (%)
<i>Timar ve Zeâmete Bağlı Yerler</i>	566	359	-	3189	78,54
<i>Vakıflara Bağlı Yerler</i>	122	91	33	734	18,08
<i>Mülk Olarak Kayıtlı Yerler</i>	25	12	-	137	3,38
TOPLAM	713	462	33	4060	100

Yukarıdaki verilerden de açıkça anlaşılabacağı gibi, 1530 yılında Mihaliçcik kazâsında nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu yerler, timar ve zeâmete bağlı olan yerlerdir. Bu dönemde kazâda tahmini olarak toplam 4060 kişi bulunmaktadır. Ancak şunu özellikle belirtmek gerekir ki, yapılan tahrirlerde bölgedeki bazı zümreler (askerî

¹⁵⁴ Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na ait bu karyeler; Bahtiyar, Göçebe, Kozlu, Sekiviran ve Uşakbükü karyeleri ile Türbe-i Temlik alanıdır. Bu vakıf alanlarının her birindeki nüfus dağılımı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. V. Bölüm-Mihaliç Bey Zâviyesi.

¹⁵⁵ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.120.

¹⁵⁶ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.120.

ve idârî yöneticiler vb.) defterlere kaydedilmemiştir. Bu nedenle birçok yöre tarihi çalışmasında¹⁵⁷, elde edilen sonuçlara % 10-15 oranında bir ilâve yapılması gerektiği, ayrıca deftere kaydedilmiş olan din görevlilerinin de 1 hâne olarak kabul edilebileceği belirtilmektedir.¹⁵⁸ 1530 yılında timar ve zeâmete bağlı olan yerlerde¹⁵⁹ toplam muâf zümre, 9 imam ve 4 pîrden oluşmaktadır.¹⁶⁰ Buna göre, daha önceki hesaplamaya % 15’lik oran ile 13 din görevlisinin miktarını ilâve ettiğimizde, kazâ genelinde tahmini olarak toplam: $4060 \times \% 15 = 609 + (13 \times 5 = 65) + 4060 = 4734$ kişi bulunmaktadır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Mihaliççık kazâsının toplam nüfusu içerisinde yoğun olduğu görülen vakıf alanlarının, 1530 yılında bölgedeki diğer bazı yerleşim merkezlerine oranla oldukça tenhadır. Örneğin bu dönemde, Mihaliççık kazâsındaki vakıf alanlarında toplam 122 hâne, 91 mücerred bulunuyorken; aynı dönem içerisinde Sultanönü Sancağı’na bağlı Bilecik kazâsında toplam 558 hâne, 46 mücerred; Eskişehir kazâsında toplam 754 hâne; İnönü kazâsında toplam 185 hâne, 14 mücerred ve Seyitgâzi kazâsında toplam 662 hâne, 61 mücerred vakıflara bağlı bulunmaktadır.¹⁶¹

Öte yandan kazâdaki genel nüfus durumuna bakıldığında da, bir istisna¹⁶² dışında hemen hemen aynı tablo ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki; 1530 yılında Mihaliççık kazâsında toplam 713 hâne varken; aynı tarihte Sultanönü Sancağı’na bağlı Karacaşehir kazâsında toplam 2045 hâne, Eskişehir kazâsında 1721 hâne ve Bilecik kazâsında 1379 hâne bulunmaktadır.¹⁶³ Bu veriler de açıkça göstermektedir ki, Mihaliççık kazâsı, XVI. yüzyılın ilk yarısında nüfus yoğunluğu bakımından çevre yerleşim merkezlerine göre oldukça تنها bir bölge görünümündedir.

¹⁵⁷ M. Feridun Emecen, **XVI. Asırda Manisa Kazâsı**, TTK Yay., Ankara, 1989, s.57.; Nejat Göyünç, “XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu’nun Ekonomik Durumu: Kanuni Süleyman ve II. Selim Devirleri”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar**, Der: Osman Okyar-Ünal Nalbantoğlu, Ankara, 1975, s.73.; Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.53. Özer Ergenç (Ergenç, **Osmanlı Klâsik**....., s.181, dipnot 42.) ise eserinde, bu sayının % 10 olması gerektiğini belirtmektedir. Nitekim eserindeki nüfus hesaplamalarına % 10’luk bir ekleme yapmıştır.

¹⁵⁸ Halime Doğru (Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.53.) eserinde, her dinsel görevlinin 1 aile olarak kabul edilebileceğini, kimi durumlarda bunların sayısının artabileceğini belirtmektedir.

¹⁵⁹ Bu dönemde 9 imam ve 4 pîrin kayıtlı olduğu yerler şunlardır: Akbük karyesi (1 imam, 1 pîr); Arucaklar karyesi (1 imam); Tatarcıklar (Tatarcık) karyesi (1 imam); Öşekçiler karyesi (1 imam); Çalçı karyesi (1 imam); Çukurvıran karyesi (1 pîr); Gökçeayva karyesi (1 imam, 1 pîr); Sungur Saray karyesi (1 imam); Narlı (Narlı) karyesi (1 imam, 1 pîr) ve Kavacık mezraası (1 imam). (**M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.142-143.)

¹⁶⁰ **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.120-121, 206.

¹⁶¹ Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.101.

¹⁶² Bu dönemde Sultanönü Sancağı’na bağlı İnönü kazâsında; 210’u Sultan Hassı’na, 119’u sipâhi dirliklerine ve 185’i de vakıflara kayıtlı olan toplam 514 hâne bulunmaktadır. (Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.100, 101.) Bu anlamda Mihaliççık Nâhiyesi, bu dönemde İnönü kazâsından daha kalabalık görünmektedir.

¹⁶³ Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.100, 101.

1530 yılında nüfus durumu genel olarak bu şekilde olan Mihaliççık kazâsındaki nüfus miktarında, XVI. yüzyılın ikinci yarısında, karye ve mezraa sayısındaki düşüşe¹⁶⁴ bağlı olarak bir azalmanın olduğu düşünülebilir. Ancak bununla birlikte, daha önce de belirttiğimiz gibi III. Murad döneminde yapılan tahrirre göre, Mihaliççık'taki yerleşim birimleri sayısında önemli bir artış olduğu görülmektedir. Bu gelişmenin pek çok siyasal ve sosyo-ekonomik nedeni olduğunu daha önce belirtmiştik.

H. 981/M. 1574 tarihli tahrir defterinde Mihaliççık Nâhiyesi'ndeki vergiye tâbi erkek nüfus, belli kategorilere göre kaydedilmiş, ancak hâne sayısı belirtilmemiştir. 1574 tarihli tahrirre göre; nâhiyede toplam 52 çift, 238 nîm çift, 1429 mücerred, 256 bennak, 433 ekinlü, 42 imam, 1 hatip ve 1220 nakdiye bulunmaktadır.¹⁶⁵ Bu verilerden hareketle, bu dönemde nâhiyedeki tahmini nüfusu, daha önce yaptığımız matematiksel işlemlere göre hesaplayabiliriz. Buna göre nâhiyedeki toplam nüfus, tahmini olarak: $52+256+433+238 = 979 \times 5 = 4895 + 1429 + 1220 = 7544$ kişidir. Ancak bu tahmini nüfus sayısına, daha önce olduğu gibi % 15'lik oran ile 42 imam ve 1 hatip olmak üzere, toplam 43 muâf zümrenin de eklenmesi gerekmektedir. Bu durumda nâhiyede tahmini toplam: $7544 \times \% 15 = 1131 + (43 \times 5 = 215) + 7544 = 8890$ kişi bulunmaktadır. Bu veriler de açıkça göstermektedir ki, 1530 yılında nâhiyedeki toplam nüfus miktarı, yüzyılın ikinci yarısında (1574'te) oldukça yüksek bir oranda artış göstermiştir. Bu iki dönemi karşılaştıracak olursak, şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

Tablo I/4: H. 937-981/M. 1530-1574 Yılları Arasında Bölgenin Nüfus Durumundaki Değişim

	1530 ¹⁶⁶	1574 ¹⁶⁷	Fark	Artış (%)
<i>Karye</i>	55	69	14	25,45
<i>Hâne</i>	713	979	266	37,30
<i>Mücerred</i>	462	1429	967	209,30
<i>Muâf</i>	13	43	30	230,76
<i>Tahmini Nüfus</i>	4734	8890	4156	87,79

¹⁶⁴ H. 977/M. 1570 tarihinde nâhiyedeki karye sayısının 52'ye, mezraa sayısının da 5'e düştüğünü daha önce belirtmiştik. Ayrıca bkz. T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i İcmâl*, No: 208, vrk.116b-120b.

¹⁶⁵ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.242b-274b.

¹⁶⁶ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.120-121, 142-143, 206.

¹⁶⁷ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.242b-274b.

1530 ve 1574 yıllarındaki bu sayısal verilere baktığımızda, XVI. yüzyılda yoğun bir nüfus artışı olduğunu gözlemlemek mümkündür. Özellikle hâne sayısındaki artış, yeni karyelerin kurulması ve dahası mücerred (yetişkin bekâr erkek) ve muâf zümre nüfusunda görülen normalin üstündeki artışlar (% 209,30 ve % 230,76) son derece dikkat çekicidir. Bu nüfus artışı; XVI. yüzyılda görülen ekonomik gelişme, fetihlerin getirmiş olduğu kısmî zenginlik, yerleşikliğe olan yönelim, tarımsal alanda yoğunlaşan etkinlik ve siyasal düzenin oturmuş olması gibi, değişik faktörlerin etkisi ile oluşan ekonomik büyüme ve sosyal gelişme ile alakalı olmalıdır. Bu söz konusu büyüme ile birlikte bölgenin nisbî bir rahata kavuşması, nâhiyedeki nüfusun yüzyılın ortalarına doğru hızla artmasına ve yüzyılın sonlarında âdetâ “patlama noktasına”¹⁶⁸ gelmesine yol açmış gibi görünmektedir.

Nâhiyedeki nüfus miktarında meydana gelen bu artışın en çarpıcı yanı, kuşkusuz ki hâne sayısından çok, mücerred ve muâf zümrenin sayısındaki olağanüstü artışlardır. Bu dönemde Anadolu’nun pek çok bölgesindeki yerleşim merkezleri için de benzer bir durum söz konusudur.¹⁶⁹ Ancak bununla birlikte, nüfusun bu şekilde olağanüstü artışı bir bakıma kriz anlamına gelmektedir.¹⁷⁰ Nitekim nüfus artışlarının getireceği çeşitli sosyo-ekonomik sorunlar, ilerleyen süreçte bir kargaşa ortamı yaratacak ve yüzyılın sonlarına doğru “Celâlî İsyanları” olarak bilinen toplumsal karışıklıkların yaşandığı dönemin temelini oluşturacaktır.¹⁷¹

1.2.2. XVII. ve XVIII. Yüzyıllar

Osmanlı klâsik düzenindeki yapısal değişikliklerin temelinde yatan unsurlardan ve Anadolu’da gerçekleşen “Celâlî İsyanları”nın da başta gelen sebeplerinden birisinin, yüzyılın sonlarındaki yoğun nüfus artışı olduğunu ve bunun da bir bakıma kriz ortamı yarattığını daha önce belirtmiştik. Gerçekten de XVI. yüzyılda görülen yoğun nüfus artışı, ayrıca değişen dünya ve ekonomik şartlar, Osmanlı toplumunu şiddetli bir buhran

¹⁶⁸ XVI. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen bu nüfus patlaması, Anadolu’nun pek çok bölgesinde gerçekleşmiştir. Örneğin Manisa kazâsında, 1531-1575 yılları arasında toplam hâne sayısı % 25; toplam mücerred sayısı ise % 329 oranında artış göstermiştir. (Emecen, **XVI. Asırda Manisa**....., s.155.). Aynı şekilde 1558-1575 yılları arasında, Bozok Sancağı’nda vergi mükellefi hâne sayısı % 23,7; mücerred sayısı ise % 100 oranında artış göstermiştir. (Yunus Koç, **XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı’nın İskân ve Nüfus Yapısı**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989, s.58.)

¹⁶⁹ Koç, **a.g.m.**, s.605.

¹⁷⁰ Nüfusun bu oranda hızlı artmasının bir kriz olup olmadığı, ayrıca bu artış ve krizlerin Anadolu’nun her yerinde aynı olup olmadığı sorunu günümüzde tartışmalıdır. Ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısında yoğun bir nüfus artışı yaşandığı kesindir ve bu bir krizin göstergesi olabilir.

¹⁷¹ Öz, **Osmanlı’da “Çözülme”**....., s.40., Koç, **a.g.m.**, s.610.

dönemine sürüklemiştir. Olayların önemini anlamakta güçlük çeken Osmanlı yönetimi ise, çareyi sadece “kanûn-ı kadîm”¹⁷² dönmeyle bulabileceğini düşünmüştür. Ancak ülkenin gerek nüfus ve gerekse ekonomik durumu büyük bir kriz içine girmiş; bu olumsuz gelişmeleri de, 1590’lardan 1610’lara kadar devam eden isyanlar izlemiştir. Osmanlı nüfusunda görülen artış sosyo-ekonomik dengeleri bozduğu gibi, bu gelişmeler sonucu ortaya çıkan görüntü, toplumsal kargaşa ortamının da hazırlayıcısı olmuştur.¹⁷³

Celâlî İsyânları¹⁷⁴ döneminde (1591-1611), imparatorluğun Anadolu kısmının önemli oranda nüfus kaybettiği görülmektedir.¹⁷⁵ Bunun oranı ve niteliği bölgelere göre farklılık göstermekle birlikte, nüfus kaybının önemli bir kısmı eşkıyalık, açlık¹⁷⁶, kıtlık¹⁷⁷ ve göç gibi faktörlerin neden olduğu ölümler sonucu gerçekleşmiştir.¹⁷⁸ Bir kısım nüfus da önceden alışık oldukları ve yerleşik hayata geçtikten sonra da yaylak-köy arasında kısmen devam ettirdikleri hayat olan *konar-göçerliğe* yeniden dönmüştür. Bu şekilde, kargaşa ve bunun getirdiği eşkıyalık ortamından uzaklaşmaya çalışılmıştır. Diğer yandan halkın, daha güvenli yerlere ve özellikle de konar-göçerliği rahatça sürdürebilecekleri sıcak bölgelere (örneğin Suriye topraklarına) indiği anlaşılmaktadır. Nüfusta görülen bu azalmanın en belirgin göstergesi 1570-80’lere ait defterlerdeki yoğun köy yerleşimine dair izlerin büyük oranda değişmesidir. Köylerin bir kısmı tamamen terk edilerek isimleri dahi kalmazken, bir kısmı nüfusundaki büyük düşüşe

¹⁷² Öz, **Osmanlı’da “Çözülme”**....., s.13 vd.

¹⁷³ Öz, **Osmanlı’da “Çözülme”**....., s.40., Koç, **a.g.m.**, s.610.

¹⁷⁴ Celâlî İsyânları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celâlî İsyânları)**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1975; William J. Griswold, **Anadolu’da Büyük İsyân (1591-1611)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2002.; Mehmet Öz, “II. Viyana Seferine Kadar XVII. Yüzyıl”, **Türkler**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002. Ayrıca bu konu, çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde ele alınacaktır.

¹⁷⁵ Suraiya Faroqhi, “İktisat Tarihi (1500-1600)”, **Türkiye Tarihi-Osmanlı Devleti (1300-1600)**, C.2, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.202.

¹⁷⁶ XVII. yüzyıl hakkında oldukça sınırlı kaynağa dayalı bazı araştırmalar, birtakım faktörlere bağlı olarak tarımsal üretimdeki artışın büyüyen nüfusun ihtiyaçlarını yeterince karşılayamadığı ve dolayısıyla XVII. yüzyılın bir nüfus düşüşüne tanık olduğu izlenimini vermektedir. Bu konudaki araştırmaların genel bir değerlendirmesi için bkz. Oktay Özel, “16-17. Yüzyıllarda Anadolu’nun Demografi Tarihi: Yeni Bulgular Işığında Bir Değerlendirme”, **VIII. Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi**, (Bursa: 18-21 Haziran 1998)’de sunulan tebliğ.

¹⁷⁷ İmparatorluğun birçok bölgesinde kuraklık, istilâlar, usûlsüzlükler vb. çeşitli nedenlere bağlı olarak önemli boyutta kıtlık yaşanmıştır. Bu konu ve kıtlık yaşanan bölgelerin ayrıntılı listesi hakkında bilgi için bkz. Orhan Kılıç, “Osmanlı Devletinde Meydana Gelen Kıtlıklar”, **Türkler**, C.10, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.718-730.

¹⁷⁸ Suraiya Faroqhi, “İktisat Tarihi: 17. ve 18. Yüzyıllar”, **Türkiye Tarihi-Osmanlı Devleti (1600-1908)**, C.3, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.191-192.; İlber Ortaylı, “17. Yüzyıl Sonlarında Orta Anadolu Vilâyetlerinin Toplumsal-Ekonomik Durumu Üzerine”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadî ve Sosyal Değişim (Makaleler 1)**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2000, s.11.; Koç, **a.g.m.**, s.610.

rağmen varlığını koruyabilmiştir. Ayrıca özellikle eşkıyalıktan korunma düşüncesi ile dağ etek ve koyaklarına yeni köyler kurulmuştur.¹⁷⁹

Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu dönemde Mihalıççık Nâhiyesi'ndeki genel nüfus durumu ve hareketliliklerini rakamsal olarak takip edebileceğimiz verilere sahip değiliz. Nitekim Suraiya Faroqhi'nin¹⁸⁰ de belirttiği gibi, XVI. yüzyılın son on yılında ve XVII. yüzyılda görülen nüfus hareketlerini belgelemek hiç de kolay olmamaktadır. Çünkü XVI. yüzyılın sonlarından itibaren daha önceki dönemler için yegâne kaynakları oluşturan tahrir defterleri, bu dönemde düzenli tutulmamış, bazı istisnâî durumlarda meydana getirilmiştir.¹⁸¹ Ancak bununla birlikte, bölgedeki nüfus yapısına ilişkin tespit ettiğimiz H. 1071/M. 1661 tarihli bir kayıttan¹⁸², bu dönemde Mihalıççık kazâsındaki genç nüfusun genel olarak azalma eğiliminde olduğunu öğreniyoruz. Buna göre; Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde mütekâidin (emekli olanların) isimleriyle sayılarının verildiği bu kayda göre; kazâyâ bağlı Mahmudhisarı, Soficebük, Akçavıran, İğdecik, Çukurvıran, Sasa, Ermeni (Ermenek), Büyük¹⁸³ Arslan ve Kocavıran¹⁸⁴ karyelerinde mütekâid (emekli) herhangi bir kişi kaydedilmemiştir. Öte yandan kazâyâ bağlı Obruk karyesinde 20 kişi, Sarıyar karyesinde 1 kişi, Gürleyik karyesinde 12 kişi, Dinek karyesinde 22 kişi, Çalçı karyesinde 2 kişi, Sorkun karyesinde 2 kişi ve Çardak karyesinde 8 kişi olmak üzere toplam 67 kişi mütekâid olarak görünmektedir.¹⁸⁵ Bu durum açıkça göstermektedir ki, bazı yerleşim birimlerindeki genç nüfus sayısında değişiklik olmazken, bazılarında ise önemli bir düşüş yaşanmıştır. XVII. yüzyılın ikinci

¹⁷⁹ Koç, **a.g.m.**, s.610.

¹⁸⁰ Faroqhi, "İktisat Tarihi (1500.....), s.202.

¹⁸¹ XVII. ve XVIII. yüzyıllara ilişkin elimizde, bölgedeki bazı çiftliklerin sosyo-ekonomik yapısıyla ilgili tahrir defterleri olmasına karşın, bu verilerin bölgedeki genel nüfus yapısını tam olarak yansıtmayacağını düşünüyoruz. Ancak birkaç örnek vermek gerekirse; H. 1039/M. 1630 tarihinde bölge genelindeki 20 müselleme çiftliğinde; toplam 103 bennak, 149 mücerred, 1 imam ve 583 nakdiye bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufasssal**, No: 78, vrk.114b-117a, 176a-180b. Yine bir başka örnek olarak, H. 1120/M. 1709 tarihinde Sultanönü Sancağı'na bağlı olan ve Mihalıççık kazâsı dahilinde bulunan Akköprü Ocağı'ndaki toplam 43 taycı çiftliğinde, cemaât-i taycıyan nüfusu; 209 bennak, 76 yamak, 5 pîr-i fânî (yaşlı), 79 mücerred ve 11 nâresdideden oluşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **B.O.A., T.T.D.**, No: 868, s.1-6. Ayrıca bu tarihte, İstabl-ı Âmire'ye (Has Ahır'a) ait koruları koruyan ve mevsimi geldiğinde buradaki otları biçen, kurutan ve daha sonra da İstanbul'a sevk eden *koruculara* baktığımızda ise ocağındaki cemaât-i korucuyan sayısının toplam 12 kişi olduğunu görüyoruz. (**B.O.A., T.T.D.**, No: 868, s.8.). XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Akköprü Ocağı'ndaki cemaât-i taycıyan, cemaât-i korucuyan, cemaât-i doğancıyan ve cemaât-i köprücüyan hakkında bkz. **B.O.A., T.T.D.**, No: 768, (H. 1049/M. 1640); **B.O.A., T.T.D.**, No: 868, (H. 1120/M. 1709); **B.O.A., MAD**, No: 715, (H. 1157/M. 1744); **B.O.A., T.T.D.**, No: 931, (H. 1168/M. 1755); **B.O.A., T.T.D.**, No: 940, (H. 1193/M. 1779).

¹⁸² **B.O.A., MAD**, No: 2001, s.215.

¹⁸³ **B.O.A., MAD**, No: 2001, s.215'te "Büyük" olarak kaydedilmişse de büyük olasılıkla "Bağ" olmalıdır.

¹⁸⁴ Bu karyenin ismine ilk kez bu kayıttan rastlıyoruz.

¹⁸⁵ **Y.a.g.y.**

yarısına ilişkin elimizdeki bu kayıt, bölgedeki genel nüfus durumu konusunda çok detaylı bir bilgi vermemesine rağmen, özellikle emekli olmuş kişilerin sayısındaki değişime bağlı olarak genç nüfus yapısındaki değişim konusunda bir fikir vermesi açısından önemlidir.

Diğer taraftan bölgenin genel nüfus durumuyla ilgili olarak, bu dönemde Anadolu'daki gelişme ve değişimleri göz önüne alarak bir değerlendirme yapabiliyoruz. Bu cümleden olarak, XVI. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyılın ortalarına kadar süren kargaşa döneminin oluşturduğu ortam sonucu, Anadolu'nun pek çok bölgesinde olduğu gibi Mihaliççık Nâhiyesi'ndeki nüfus sayısında da önemli ölçüde düşüş yaşanmış olabileceğini söyleyebiliriz. Öyle ki, XVII. yüzyıl ortalarında Anadolu'daki birçok yerleşim merkezindeki nüfusta büyük çaplı (ortalama %75 civarında) bir azalma olduğu görülmektedir.¹⁸⁶ Nüfustaki bu azalma konusunda, 1653 tarihinde Hacı Halife¹⁸⁷, daha Kanunî döneminde halkın köylerden kasabalara akın etmeye başlamış olduğunu ve kendi zamanında tüm imparatorluk genelinde boşalmış ve terk edilmiş çok sayıda köylerin olduğunu belirtmektedir. Öte yandan, bu dönemde İç Anadolu bozkırlarında da nüfus epeyce azalmıştır. Hatta XVI. yüzyılda var olduğu görülen karyelerin önemli bir bölümü, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında dahi harap durumdadır.¹⁸⁸

XVII. yüzyılda nüfusta görülen bu azalmanın yanı sıra, özellikle de kargaşa dönemini takip eden yıllarda konar-göçer yaşam tarzına dönüş olduğu görülmektedir. Nitekim XVII. yüzyıl köy hayatı, özellikle köy halkının önemli bir bölümünü oluşturan konar-göçerlere büyük olasılıkla pek cazip görünmemiştir.¹⁸⁹ Kaybedecek pek fazla şeyleri olmayan insanların, zaten geleneklerinde var olan yaşam tarzlarına dönmeleri

¹⁸⁶ Wolf Dieter Hutteroth (Hutteroth, "Osmanlı İmparatorluğu'nun....., s.49.) makalesinde, bu dönemin tüm imparatorluk için bir değişim dönemi olduğunu, idârenin gücünde önemli bir kayıp yaşandığını ve bu gelişmelere bağlı olarak da özellikle kırsal yerleşim birimlerinde bir azalmanın söz konusu olduğunu belirtmektedir. Öte yandan birkaç örnek vermek gerekirse; 1574 yılında vergiye tâbi hâne sayısı 12832 olan Bursa şehrinde, 1640 yılında bu sayı 4664'e; 1584 yılında toplam nüfusu 7345 olan Bor'da ise bu sayı 2158'e düşmüştür. (Koç, **a.g.m.**, s.610-611.). Benzer bir düşüş Canik Sancağı için de söz konusudur. Örneğin 1576 yılında Canik Sancağı'na bağlı karyelerdeki toplam hâne sayısı 21546, mücerred sayısı 18063 iken, 1642 yılında toplam hâne sayısı 6336'ya, mücerred sayısı ise 1181'e kadar düşmüştür. (Mehmet Öz, **XV. -XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, TTK Yay., Ankara, 1999, s.64, 78.)

¹⁸⁷ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev: Metin Kırıtlı, TTK Yay., Ankara, 1998, s.33.

¹⁸⁸ Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı**....., s.17.; Faroqhi, "İktisat Tarihi (17. ve....., s.192. Konu ile ilgili olarak ayrıca bkz. Suraiya Faroqhi, "Anadolu İskâm ile Terkedilmiş Köyler Sorunu", **ODTÜ Türk Halk Bilimi Topluluğu Türkiye'de Toplumsal Bilim Araştırmalarında Yaklaşımlar ve Yöntemler Semineri (Ankara: 17-19 Aralık 1976)**, Ankara, 1977, s.289-302.

¹⁸⁹ Faroqhi, "İktisat Tarihi (17. ve....., s.192.

zor olmamış olsa gerekir. Bu gelişmeler, gerek karye sayısının gerekse burada yaşayan nüfusun üzerinde etkili olan önemli faktörler arasında yer almaktadır.

XVII. yüzyıl ortalarından itibaren şehirlerin ve özellikle kırsal kesimin yeniden toparlanmaya çalıştığını ve bölgedeki canlılığın yeniden yakalanmaya başladığını gösteren gelişmeler de olmuştur. Örneğin Bursa ve Ankara gibi şehirlerin nüfuslarında XVII. yüzyılın sonlarına doğru az da olsa bir artış olmuştur. Bu nüfus artışlarında, kırsal kesimden ve tahribatın yaşandığı birçok bölgeden bu şehirlere göç eden insanların etkisi oldukça fazladır. Kırsal kesimde XVII. yüzyılın sonlarından itibaren yeniden iskân çabaları görülmektedir. Hatta devlet, yeniden iskânın gerçekleşmesi için bazı bölgelere iskân kethüdâsı tayin etmiş; kabile ve cemaât reisleri, iskân mübaşirleri ve sancak idârecileri sık sık iskân konusunu görüşmek üzere bir araya gelmişlerdir.¹⁹⁰

Genel olarak bakıldığında, XVII. yüzyılın daha çok bir toparlanma dönemi olduğu görülmektedir. Bu dönemde Anadolu'daki nüfus değişimlerinin, özellikle kırsal kesimdeki nüfusun azalma eğiliminde olduğu ortadadır. Bu anlamda incelediğimiz Mihaliççık Nâhiyesi'nde, her ne kadar birtakım rakamsal değerleri kullanarak bu oluşumları somutlaştıramıyorsak da, Anadolu'daki gelişmelerden etkilenerek yerleşim birimleri sayısında bir azalma ve buna bağlı olarak bölgede bir nüfus kaybı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde, daha bu yüzyılın başlarından itibaren artık Osmanlı topraklarından ve nüfusundan kopmaların başladığı görülmektedir. Art arda yaşanan askerî başarısızlıklar, özellikle Balkanlarda toprak ve nüfus kaybını hızlandırmıştır. İmparatorluğun kendi içerisinde ise şehirlerdeki nüfus artışı devam ederken, kırsal kesimde konar göçer grupların iskân ettirilmesi sürecine de hız verilmiştir.¹⁹¹ Daha önce de belirttiğimiz gibi, XVIII. yüzyılda Eskişehir ve çevresi yoğun bir yerleşime sahne olmuştur. Bu dönem içerisinde özellikle Yörük ve Türkmen topluluklarının toprağa yerleşmeye başlamaları önemli bir gelişmedir. Bölgede uzun süre yerleşme sahalarının dışında kalmış olan dağlık arâziler ve açık plato sahaları, XVIII. yüzyıla kadar Yörük ve Türkmen gruplarının sadece dolaşma ve hayvan otlatma bölgeleri olarak faaliyet göstermişken, yüzyılın sonlarından itibaren bu göçebe toplulukları, faaliyet gösterdikleri sahalarla yerleşmeye başlamışlardır. Bu gelişmelere neden olan birçok siyasal ve sosyo-

¹⁹⁰ Orhonlu, **a.g.e.**, s.44 vd.

¹⁹¹ Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı**....., s.241.; Koç, **a.g.m.**, s.611.

ekonomik gelişme¹⁹², Anadolu’da bazı girişimlerin yapılması zorunluluğunu doğurmuş ve bunun sonucunda da özellikle ziraî imkânları geliştirmek için, o zamana kadar göçebe olarak dolaşan toplulukların yerleşik hayata geçmeleri teşvik edilmiştir.¹⁹³

XVIII. yüzyılın en belirgin özelliği, toplumsal hareketlilikte yeniden iskân süreci, özellikle şehirlerde görülen canlanmayla birlikte artan nüfus ve toplumda yeni sosyal katmanların oluşmasıdır. Bu bağlamda taşrada oluşan yeni idârî ve sosyo-ekonomik şartlar neticesinde âyân ve eşraf zümresinin palazlandığı, bu zümrenin bölgesel ağırlıklarının yanı sıra merkezî yönetime kendilerini kabul ettirme yolunda ilerledikleri ve hatta zaman zaman merkeze kafa tutarak sisteme müdahale edebilecek bir yapı konumuna gelmeye başladıkları görülmektedir.¹⁹⁴ Bu yeni sosyal zümre, hemen hemen tüm Osmanlı topraklarında giderek ağırlığını hissettirmiştir. Bunun yanı sıra, aynı süreç içerisinde genel Osmanlı nüfusunun giderek artan ölçüde hareketlendiği görülmektedir. İmparatorluktan kopmalar sonucu bir taraftan nüfus kaybı yaşanırken, özellikle başta 1774 yılından sonra Rus hakimiyetine girmeye başlayan Kırım bölgesi olmak üzere, daha sonraları da Kafkasya ve Balkanlardan içeriye doğru nüfus akını görülecektir. Bu gelişmelerden tüm Anadolu nüfusu etkileneceği gibi, Eskişehir ve çevresindeki yerleşim merkezleri de önemli ölçüde değişime uğramaya başlayacaktır.

1.2.3. XIX. Yüzyılda Nüfus Durumu ve Değişim

XIX. yüzyıl, Osmanlı siyasî coğrafyasının en hızlı değişime uğradığı dönemdir. Bu gelişmelerin sonucu olarak da nüfus yoğunluğunda ve etnik-dinî yapıda büyük kaymalar yaşanmıştır. Bu dönemde bütün imparatorluk nüfusunu etkileyen hareketlerin ve dağılımdaki kaymaların en önemli sebebi, yoğun iç ve dış göçlerdir.¹⁹⁵ Daha önce de belirttiğimiz gibi, XIX. yüzyıl, Eskişehir ve çevresindeki yerleşme faaliyetleri açısından tarihsel süreçteki en yoğun dönemi oluşturmaktadır. Bu dönemde bölgeye; Kafkasya, Kırım, Romanya ve Bulgaristan’dan gelen büyük göç dalgaları, bu bölgedeki yerleşim

¹⁹² Bu gelişmelerin başında; özellikle Rumeli’de başlayan bozgunlar ve gerilemeler, bu gelişmelere bağlı olarak o döneme kadar Osmanlı Devleti’nin zahire ambarı rolünü oynayan bazı bölgelerin elden çıkması, ülkenin geleceği açısından duyulan endişeler vb. gelmektedir. (Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı**....., s.241.; Desouky, **a.g.m.**, s.82.)

¹⁹³ Koç, **a.g.m.**, s.610.; Orhonlu, **a.g.e.**, s.35.

¹⁹⁴ V. P. Mutaftçieva, “XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Ayânlık Müessesesi”, **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S.31, İstanbul, Mart 1977; Yücel Özkaya, “Merkezî Devlet Yapısının Zayıflaması ve Sonuçları: Âyânlık Sistemi ve Büyük Hânedanlıklar”, **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.166-171.; Lewis, **a.g.e.**, s.33.; Ortaylı, “17. Yüzyıl.....”, s.14.; Koç, **a.g.m.**, s.611.

¹⁹⁵ Koç, **a.g.m.**, s.612-613.

yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir. XIX. yüzyılda, bahsettiğimiz bu göç unsuru ve gerek teknolojik gerekse sosyo-ekonomik birtakım gelişmelere bağlı olarak, Mihaliççık bölgesindeki nüfusun oldukça yoğun ve hareketli olduğunu görmekteyiz. Nitekim bu dönemde Anadolu'nun pek çok bölgesinin de kalabalık olduğu görülmektedir.¹⁹⁶

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren değişmek zorunda kalan Osmanlı sistemi, vergi, askerlik ve yönetim düzeni için birtakım verilere ihtiyaç duymuş ve sayımlar yapılması bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu çerçevede özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla (1826) askerî sistem için ihtiyaç duyulan insan kaynağını ve toplumun ekonomik durumunu belirlemek amacıyla 1830 yılında oluşturulan özel bir mecliste, bütün ülkede genel bir sayım yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁹⁷ Sayım yapacak olan memurlar ise din bilginleri arasından seçilerek hükümet tarafından görevlendirilmiştir. Sayımı yapacakların din adamlarından seçilmesindeki başlıca neden, halkın, yapılan işin şerîata aykırı olmadığına inandırılmak istenmesidir.¹⁹⁸

Sayımlar için yapılan hazırlıklar tamamlandıktan sonra, 1830 yılı baharında Rumeli ve Anadolu taraflarında bulunan bütün eyâlet, sancak ve kasaba ile köylerde sayıma başlanmıştır.¹⁹⁹ Genel nitelikteki bu sayımdaki temel amaç, Anadolu ve Rumeli'deki erkek nüfusun saptanmak istenmesidir. Mahalle mahalle gezilerek yapılan sayımda Müslüman-Hıristiyan ayrımı esas alınmış; Müslüman olmayanlar, Rum, Ermeni, Yahudi ayrımına tâbi tutulmuşlardır. Bazı bölgelerde yaşlar 0-12 ve daha yukarısı olmak üzere gruplandırılarak belirtilmişken, bazı yerlerde de herkesin yaşı neyse ayrı ayrı yazılmıştır. Sayım yapılan bölgede ölen, doğan ya da bölgeye çeşitli nedenlerle başka yerlerden gelen-gidenler nüfus defterlerine tek tek kaydedilmiştir.²⁰⁰

II. Mahmud'un (1808-1839) 1830 baharında başlattığı genel nüfus sayımı, birtakım aksaklık ve eksikliklere rağmen 1 yıl içerisinde imparatorluğun büyük bir

¹⁹⁶ Gülfettin Çelik, "Osmanlı Toplumsal Sisteminin Bir Göstergesi Olarak XIX. Y.y.'da Osmanlı Ulaşım Ağı'nın Yeniden Oluşumu ve Nüfusun İşkânı", **Türkler**, C.13, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.936.

¹⁹⁷ E. Ziya Karal, "Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı", **A.Ü. DTCF Dergisi**, C.II, S.3, Ankara, Mart-Nisan 1944, s.464.; Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C.I, TTK Yay., Ankara, Tarihsiz, s.155-156.; Musa Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK Yay., Ankara, 1997, s.45. Ayrıca bkz. Çadircı, "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma", **Osmanlı Araştırmaları-I**, İstanbul, 1980, s.109-132.; Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdârî Taksimat ve Nüfus", **Belleten**, C.15, S.60, Ankara, 1951, s.617-628.

¹⁹⁸ Çadircı, **a.g.e.**, s.45.

¹⁹⁹ Zakir Avşar-Ferruh Solak, "İmparatorluk Türkiye'si'nde Yapılan Nüfus Sayımları", **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi ve Toplum)**, S.32, Ankara, Mart-Nisan 2000, s.616.; Karal, **a.g.m.**, s.464-468.; Karal, **a.g.e.**, s.155.; Çadircı, **a.g.e.**, s.45.; Koç, **a.g.m.**, s.612.

²⁰⁰ Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Çadircı, **a.g.e.**, s.45-50.; Karal, **a.g.m.**, s.464-468.

kısımında tamamlanmış ve sonuçlar belli aralıklarla merkeze (İstanbul) gönderilmeye başlanmıştır.²⁰¹ Verileri 1831 yılında toplanan bu sayım, Anadolu ve Rumeli'nin belirli bölgelerinde gerçekleştirilebilmiştir. Sadece erkek nüfusun sayıma tâbi tutulduğu bu nüfus yoklamasında, din esasına dayalı olarak kabaca etnik özellikler ve iş-güç durumları belirlenmiştir. İmparatorluk genelinde bu tarihte yapılan sayıma katılamayan yerlerde ise ancak belli dönemlerde girişimlerde bulunulmuştur.²⁰² Nitekim bu yerler içerisinde Mihaliççık'ın da olduğunu, bölgede belli dönemlerde yapılan çeşitli nüfus yoklamalarından anlamaktayız. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bölgede genel anlamda bir nüfus sayımı ancak H. 1254/M. 1839 tarihinde yapılabilmektedir.²⁰³ Bu tarihte yapılan genel nüfus sayımına geçmeden önce, bu döneme kadar bölgede belli aralıklarla yapılan çeşitli nüfus yoklamalarına bakmamız gerekmektedir.

1830 genel nüfus sayımından yaklaşık 2 yıl sonra, Mihaliççık'a bağlı bazı yerleşim birimlerinde nüfus yoklaması yapıldığını görüyoruz. H. 1 Receb 1248/M. 24 Kasım 1832-H. 29 Zilhicce 1248/M. 19 Mayıs 1833 tarihleri arasında, yaklaşık 6 aylık zaman zarfında gerçekleşen nüfus yoklaması, Mihaliççık'a bağlı Kavak ve Koyunağılı karyelerinde yapılmıştır.²⁰⁴ Yapılan bu yoklamada, hem Kavak hem de Koyunağılı karyesinde doğan ve ölenlerin isimleri, oturdukları hâne ve yaşları tek tek kaydedilmiş, ancak her iki karyede bulunan toplam nüfus hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. 24 Kasım 1832-19 Mayıs 1833 tarihleri arasında, ortalama 6 aylık süre içerisinde Kavak ve Koyunağılı karyelerinde yapılan yoklamaya göre; Kavak karyesinde 4 ölüm, 2 doğum olayı; Koyunağılı karyesinde ise 3 ölüm, 3 doğum olayı gerçekleşmiştir.²⁰⁵

Bu dönemde karyelerdeki toplam nüfus konusunda herhangi bir bilğimiz olmamasına karşın, Koyunağılı karyesindeki doğum ve ölüm olaylarındaki dengeye göre, buradaki nüfus sayısında bir değişme olmadığı anlaşılmaktadır. Yoklama yapılan diğer bölge olan Kavak karyesinde ise durum biraz farklıdır. Bölgede meydana gelen doğum ve ölüm olaylarına bakıldığında, bölgedeki nüfusta 2 kişilik bir azalma olduğu görülmektedir. Her iki karyede yapılan bu nüfus yoklamasının önemli bir özelliği de, yukarıda belirttiğimiz 1830 genel nüfus sayımında olduğu gibi daha çok 0-12 yaş arası nüfus endeksli olarak gerçekleşmiş olmasıdır.

²⁰¹ Çadırcı, **a.g.e.**, s.48.

²⁰² Örneğin Erzurum ve Van bölgelerinde sayım ancak 1836 yılında yapılabilmektedir. (Koç, **a.g.m.**, s.612.)

²⁰³ **B.O.A., ML.CRD.**, No: 331, s.1.

²⁰⁴ **B.O.A., D.CRD.**, No: 40120/244, s.1.

²⁰⁵ **Y.a.g.y.**

Kazâya bağlı Kavak ve Koyunağılı karyelerindeki nüfus yoklamasından sonra, H. 1248-1253/M. 1833-1838 yılları arasındaki 5 yıllık zaman zarfında, kazâ genelinde çocuk ve yaşlı nüfus dışında sadece genç nüfusun yoklaması yapılmıştır.²⁰⁶ Yapılan bu yoklamaya göre, kazâ genelindeki genç nüfusun, her ne kadar ilk dönemlerde düşüş yaşanmış olsa da, kısmen istikrarlı sayılabilecek bir artış grafiği çizdiğini görüyoruz. Buna göre 5 yıl içerisinde kazâdaki genç nüfusun durumu ve değişimi şu şekildedir²⁰⁷:

Tablo I/5: H. 1248-1253/M. 1833-1838 Yılları Arasında Bölgedeki Genç Nüfusun Değişimi

<i>Yıl →</i>	<i>1248</i>	<i>1249</i>	<i>1249</i>	<i>1250</i>	<i>1250</i>	<i>1251</i>	<i>1251</i>	<i>1252</i>	<i>1253</i>
Mevcut Olan	1455	1381	1355	1582	1585	1618	1658	1808	1801
Artış (+)	-	-	227	3	33	40	150	-	202
Azalış (-)	74	26	-	-	-	-	-	7	-
Kalan	1381	1355	1582	1585	1618	1658	1808	1801	2003

1833-1838 yılları arasında genç nüfus sayısındaki bu gelişimi, bir değişim grafiği olarak basitçe şu şekilde gösterebiliriz:

Grafik I/1: H. 1248-1253/M. 1833-1838 Yılları Arasında Bölgedeki Genç Nüfusun Değişimi

²⁰⁶ B.O.A., ML.CRD., No: 308, s.9.

²⁰⁷ Y.a.g.y.

Yukarıdaki verilere göre, H. 1248/M. 1833 yılı başlarında kazâda toplam genç nüfus sayısı 1455 kişi olarak görülmektedir. 1833-1834 yılları arasında genç nüfusta 74 kişilik bir azalma olmuş ve 1834 yılı başlarında bu sayı 1381 kişiye düşmüştür. 1834 yılından H. 1250/M. 1835 yılına kadar olan zamanda nüfusta 26 kişilik bir azalma daha gerçekleşerek bu sayı 1355 kişiye düşmüştür. Aynı yıl içerisinde 26 kişilik azalmaya karşılık 227 kişilik önemli bir artış olduğunu ve 1835 yılı başlarında bu sayının 1582'ye çıktığını görüyoruz. 1835 yılı içerisinde nüfusta önce 3, daha sonra da 33 olmak üzere toplam 36 kişilik bir artış olmuş ve sayı 1618 kişiye çıkmıştır. 1835 yılında 1618 kişi olan genç nüfus sayısında, H. 1251/M. 1836 yılı içerisinde önce 40, daha sonra 150 olmak üzere toplam 190 kişilik bir artış daha olmuş ve sayı 1836 yılı sonu itibarıyla 1808 kişiye ulaşmıştır. H. 1249-1252/M. 1833-1837 yılları arasında sürekli artan genç nüfus sayısında, 1837 yılı içerisinde 7 kişilik bir düşüş yaşanmış ve sayı 1801'e inmiştir. Bunun yanında H. 1253/M. 1838 yılı başlarında 1801 olan genç nüfusta, aynı yıl içerisinde 202 kişilik önemli bir artış olmuş ve sayı 2003'e çıkmıştır. Sonuç olarak; 1833 yılı başlarında 1455 kişi olan genç nüfus sayısında, 5 yıllık zaman zarfında toplam 107 kişilik düşüşe karşılık 655 kişilik artış gerçekleşmiş ve toplam genç nüfus sayısı 1838 yılına gelindiğinde 2003 kişiye ulaşmıştır.²⁰⁸

Mihaliçcik kazâsında belli aralıklarla yapılan nüfus yoklamalarından birisi de, 1 Muharrem 1249/M. 21 Mayıs 1833 tarihinde yapılan nüfus yoklamasıdır.²⁰⁹ Bu tarihte kazâda yapılan yoklamada, bölgedeki etnik unsur konusunda da bilgi verilmiştir. Ancak etnik yapı konusu, çalışmamızın II. Bölümü (Sosyal Yapı)'nde ayrıntılı olarak ele alınacağı için burada değinmiyoruz. 21 Mayıs 1833 tarihinde yapılan nüfus yoklamasına göre; kazâdaki toplam nüfus içerisinde 96 doğum olayı gerçekleşmiştir.²¹⁰ Bunun yanında kazâdan, ölüm (48 kişi) ve başka bölgelere göç olayları (14 kişi) sonucu toplam 62 kişinin eksildiği, 7 kişinin ise başka yerlerden buraya göç ettiği görülmektedir.²¹¹ Bu bilgilerden hareketle, kazâ nüfusunda 103 kişilik bir artış olmuşken, 62 kişilik bir düşüş gerçekleşmiştir. Sonuç olarak; 21 Mayıs 1833 tarihinde yapılan bu nüfus yoklamasına göre, kazâdaki nüfusta 41 kişilik bir artış olduğunu görüyoruz. Ayrıca defterde, 6 çocuğun ergenlik dönemine, 67 kişinin de yaşlı statüsüne geldiği kaydedilmiştir.²¹² Bu

²⁰⁸ B.O.A., ML.CRD., No: 308, s.9.

²⁰⁹ B.O.A., D.CRD., No: 40128/252, s.2-3.

²¹⁰ B.O.A., D.CRD., No: 40128/252, s.2.

²¹¹ B.O.A., D.CRD., No: 40128/252, s.2-3.

²¹² Y.a.g.y.

anlamda bölgedeki genç nüfus sayısında genel olarak bir azalma gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

21 Mayıs 1833 tarihinde yapılan nüfus yoklamasından 2 yıl sonra, bölgede H. 1 Muharrem 1251/M. 29 Nisan 1835-H. 3 Zilkâde 1251/M. 20 Şubat 1836 tarihleri arasında yaklaşık 10 aylık bir dönemi kapsayan bir yoklama daha yapılmıştır.²¹³ Bu yoklamaya göre; kazâdaki toplam nüfus içerisinde 59 doğum olayının olduğunu, bunun yanı sıra ölüm (9 kişi) ve başka yerlere göç olaylarından (5 kişi) dolayı toplam 14 kişilik bir eksilmenin yaşandığını görüyoruz.²¹⁴ Bu bilgilerden hareketle, kazâ nüfusunda 59 kişilik bir artış olmuşken, 14 kişilik bir azalma gerçekleşmiştir. Sonuç olarak bakıldığında, bu dönemde yapılan yoklamaya göre kazâdaki nüfusta 45 kişilik bir artış olduğu görülmektedir.

Bölgede yapılan nüfus yoklamalarından bir diğeri de H. 2 Receb 1251/M. 24 Ekim 1835-H. 29 Zilkâde 1252/M. 7 Mart 1837 tarihleri arasında yaklaşık 4,5 aylık bir dönemi kapsayan nüfus yoklamasıdır.²¹⁵ Bu yoklamaya göre ise; kazâdaki toplam nüfus içerisinde 94 doğum olayının olduğu görülmüştür. Bunun yanında ölüm (19 kişi) ve başka yerlere göç olaylarından (9 kişi) dolayı toplam 28 kişinin eksildiği, 9 kişinin ise başka yerlerden buraya geldiği görülmüştür.²¹⁶ Bu bilgilerden hareketle, kazâ nüfusunda 103 kişilik bir artış olmuşken, 28 kişilik bir azalma gerçekleşmiştir. Genel olarak bakıldığında, bu dönemde yapılan nüfus yoklamasına göre kazâdaki nüfusta 75 kişilik bir artış olduğunu görüyoruz. Bununla birlikte defterde, toplam 178 çocuğun ergenlik dönemine, 25 kişinin de yaşlı statüsüne geldiği kaydedilmiştir.²¹⁷ Özellikle 178 çocuğun ergenlik dönemine geçmesi, bir bakıma bölgedeki genç nüfusun önemli ölçüde ivme kazandığını göstermektedir.

Buraya kadar aktarmaya çalıştığımız bu veriler, Mihaliçcik bölgesinde belli dönemlerde yapılmış olan çeşitli nüfus yoklamalarını göstermektedir. Yani bu veriler genel anlamda tam bir nüfus sayımı niteliği taşımamaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Mihaliçcik'ta genel anlamda bir nüfus sayımı ancak H. 1254/M. 1839 yılında yapılabilmektedir.²¹⁸ Mihaliçcik kazâsında 1839 tarihinde yapılan bu genel nüfus sayımı,

²¹³ B.O.A., D.CRD., No: 40352/476, s.6.

²¹⁴ Y.a.g.y.

²¹⁵ B.O.A., D.CRD., No: 40430/554, s.5.

²¹⁶ Y.a.g.y.

²¹⁷ Y.a.g.y.

²¹⁸ B.O.A., ML.CRD., No: 331, s.1.

kazâya bağlı toplam 51²¹⁹ karye ve 2 çiftlikte yapılmıştır.²²⁰ Ancak defterde iki ayrı sayım sonucu kaydedilmiş, bu kayıtlarda karye, hâne ve nüfus sayıları birbirinden farklı verilmiştir.²²¹ Yapılan sayımda tahrir defterine 52 karye, 2 çiftlik kaydedilmişken, nüfus kayıtlarında bu sayı 51 karye, 2 çiftlik olarak belirtilmiştir.²²² Bunun nedeni, tahrir defterinde Gökçeayva karyesinin, nüfus kayıtlarında da Dümrek ve Ahur karyelerinin kaydedilmemiş olmasıdır. Defterde, Gökçeayva karyesi halkının H. 1254/M. 1839 tarihinde dağılarak Mihaliççık'a bağlı İğdeağacı, Korucu, Kayı ve Dağcı karyelerine iskân ettiği, kalan bir kısım halkın da Eskişehir kazâsına bağlı Kuru-yu Hümâyûn dahilindeki Çifteler karyesine gittiği belirtilmiştir.²²³ Dümrek ve Ahur karyeleri hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

Bu tahrir defteri ve nüfus kayıtlarına göre Mihaliççık kazâsının nüfus durumu şu şekildedir: Tahrir defterinde kaydedildiğine göre kazâda toplam 2414 hâne, 5696 erkek nüfus bulunmaktadır.²²⁴ Bu nüfusun tamamı Müslüman olmakla birlikte; kazâda askerî sınıftan, 126'sı mansûre, 74'ü redîf, 22'si topçu ve 1'i bahriye olmak üzere toplam 223 kişi bulunmaktadır.²²⁵ Nüfus kayıtlarına baktığımızda ise, hâne sayısının 2131, toplam

²¹⁹ Bir sonraki dipnotta da açıkça görüleceği gibi, toplam 51 karye, 2 çiftlik sayıma dahil edilmiştir. Defterde her ne kadar karye sayısı 53 kaydedilmişse de, bunlardan ikisi (Ahur ve Dümrek) mükerrer yani 2 kez kaydedilmiştir. (B.O.A., ML.CRD., No: 331, s.1.).

²²⁰ Mihaliççık kazâsında H. 1254/M. 1839 tarihinde nüfus sayımı yapılan karye ve çiftlikler şunlardır: Ahişeyh, Ahur ve Yarıkcı, Ahurözü, Akçaviran, Aşağı İğdeağacı, Aydın, Bahtiyar, Bey, Belen, Çalçı, Çardak, Çukurviran, Dağcı, Diközü, Dinek, Doğancı, Dudaş, Dümrek, Ermenek, Güreş, Gürleyik, Haliloğlu, İğdecik, İki Kilise, Karageyikli, Karabük, Kavak, Kayı, Kızılörklü, Korucu ve Güce, Koyunağılı, Kozlu, Kuyucak, Mahmudhisarı, Narlı, Ömer, Saray, Sarıyar, Sazak, Sekiviran, Soficebük, Sorkun, Süleler, Tatarcık, Uşakbükü, Üçbaşı, Yalınlı, Yayalar ve Yukarı İğdeağacı karyeleri ile Hamidoğlu ve Köçet çiftlikleri. (B.O.A., ML.CRD., No: 331, s.1.).

²²¹ B.O.A., ML.CRD., No: 331, s.1'deki verilere göre, 1839 yılında yapılan nüfus yoklamasının bu iki ayrı sonucu şu şekildedir:

Ber-Mûceb-i Defter-i Tahrir-i Varak				Ber-Mûceb-i Kuyûd-u Cerîde		
<u>Kurra/Çiftlik</u>	<u>Menâzil</u>	<u>Nüfus</u>	<u>Sınûf-u Askerî</u>	<u>Kurra/Çiftlik</u>	<u>Menâzil</u>	<u>Nüfus</u>
52/2	2414	5696	126 Mansûre 074 Redîf 022 Tobcı 001 Bahriye	51/2	2131	5814
	<u>Menâzil</u>			<u>Nüfus</u>		
	2414	→ Defter-i Tahrir-i Varak		5814	→ Kuyûd-u Cerîde	
	2131	→ Kuyûd-u Cerîde		5696	→ Defter-i Tahrir-i Varak	
	-----			-----		
	0283	→ Fazlası		0118	→ Noksanı	

²²² B.O.A., ML.CRD., No: 331, s.1.

²²³ Y.a.g.y.

²²⁴ Y.a.g.y.

²²⁵ Y.a.g.y.

erkek nüfusun da 5814 olduğunu görüyoruz. Ayrıca bölgedeki askerî sınıf ile ilgili bilgi de verilmemiştir. Bu iki kayda bakıldığında, hâne sayısında 283, nüfus sayısında 118 fark bulunmaktadır. Şu halde kazâda ortalama hâne sayısı 2272, toplam erkek nüfus sayısı da 5755 olmaktadır.²²⁶

Bu veriler göstermektedir ki, bu tarihte kazâdaki her bir hânede, değişken olmakla birlikte, ortalama 2 kişi yaşamaktadır. Ancak bununla birlikte bu durum, her ne kadar konuya ilişkin bir kayda rastlamamışsak da, o dönemde kazâda bir doğal afetin (açlık, kıtlık, salgın, göç vb.) yaşanmış olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.²²⁷ Öyle ki, 2272 hâneye karşılık toplam nüfusun 5755 gibi düşük bir oranda olması son derece düşündürücüdür. Çünkü XIX. yüzyıla ait veriler ışığında yapılan tahmini nüfus hesaplamalarına²²⁸ göre, kazâdaki toplam nüfusun tahmini ortalama ($2272 \times 5 = 11360$) olması gerekirken, bu sayının hemen hemen % 50 daha az olduğunu görüyoruz. Bu nedenle, kazânın bu nüfusu ile belli dönemlerdeki nüfus durumunu karşılaştırılırken bu olgunun göz önüne alınması gerekmektedir.

Mihaliççık kazâsında 1839 yılında yapılan bu genel nüfus sayımından 2 yıl sonra, H. 1256/M. 1841 yılında bir nüfus yoklamasının daha yapıldığını görüyoruz.²²⁹ Yapılan yoklamaya göre, bu dönemde bölgede sadece 34 doğum olayı gerçekleşmiş, ancak bunların yaşı ve ikâmet yerleri hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.²³⁰ Bu durum, kazâdaki genel nüfusta 34 kişilik bir artış olduğunu göstermektedir.

Buraya kadar bölgede belli dönemlerde yapılan nüfus yoklamaları ve 1839 yılı sayımına göre verdiğimiz bilgileri özetleyecek olursak; XIX. yüzyılın ilk yarısında Mihaliççık kazâsındaki genel nüfusun, her ne kadar ölüm ve dışarıya göç olayları olmuş olsa da, ilerleyen süreç içinde gerek doğum olayları gerekse başka bölgelerden yapılan göçlere bağlı olarak artış gösterdiğini, bölgedeki genç nüfus oranının da sürekli ivme kazandığını söyleyebiliriz.

XIX. yüzyılın ortalarında Mihaliççık kazâsındaki karye sayısı, hâne sayısı ve buna bağlı olarak da genel nüfusun, 1839 yılında yapılan genel nüfus sayımı verilerine

²²⁶ B.O.A., ML.CRD., No: 331, s.1.

²²⁷ Rifat Özdemir (Rifat Özdemir, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1986, s.102.)'in Ankara Şer'iye Sicillerinden naklettiği, XIX. yüzyılın başlarında (1813-1817 tarihlerinde) Ankara'da baş gösteren veba salgını, 1826 tarihinde ortaya çıkan kuraklık ve çekirge salgını gibi doğal afetler ile sık sık patlak veren savaşlar sebebiyle, devletin halktan asker, para ve zahire toplamasının bu bölgede de etkisi olabilir.

²²⁸ Özçelik, "XIX. Yüzyıl Türkiye'si'nde.....", s.119.

²²⁹ B.O.A., ML.CRD., No: 548, s.2.

²³⁰ Y.a.g.y.

göre azaldığı görülmektedir. Nüfustaki bu gelişme ve değişiklikleri, H. 1260-1261/M. 1844-1845 yılları arasında, bölgedeki mahallî idâreciler tarafından hazırlanan temettü'ât defterlerinden²³¹ izleyebilmekteyiz. Bölgedeki tahmini nüfusu tespit ederken, hâne katsayısını daha önce olduğu gibi yine “5” olarak kullanmanın²³² uygun olacağını düşünüyoruz.

1844-1845 yılları arasında, Bilecik Kaymakamlığı dahilinde bulunan Mihaliççık kazâsına bağlı toplam 50 karyeye ait 47 temettü'ât defteri hazırlanmıştır. Bu defterlerde, kazâyâ bağlı her karyede; emlâkı, arâzisi veya herhangi bir temettü'ü (kazancı) olan her hâne reisi tek tek kaydedilmiştir. Bu dönemde kazâyâ bağlı 50 karyede toplam 2118 hâne bulunmaktadır. Bu verilerden hareketle, bölgedeki tahmini nüfusun ($2118 \times 5 = 10590$) kişi olduğunu görüyoruz. 1844-1845 yıllarında bölgedeki hâne sayısı, tahmini nüfus ve yoğunluğun yerleşim birimlerine göre dağılımı Tablo 1/6'da gösterilmiştir.

Tablodaki verilere göre, 1844-1845 yıllarında bölgede nüfusun en kalabalık olduğu yerleşim birimi, 193 hânenin bulunduğu Dinek karyesidir. Bu dönemde Dinek karyesinde tahmini olarak 965 kişi bulunmakta, kazâ genelindeki nüfusa göre % 9,11 gibi yüksek bir oranda yoğunluk olduğu görülmektedir. Öte yandan, kazâ dahilindeki en تنها yerleşim birimi ise sadece 7 hânenin (tahmini olarak 35 kişi = % 0,33) bulunduğu Hamidoğlu karyesidir. Hamidoğlu karyesinin bu derece تنها olmasının en önemli sebebi, karyenin daha yeni bir oluşum içerisinde olmasıdır. Nitekim 6 yıl önce (1839) Mihaliççık'ta yapılan nüfus sayımında, Hamidoğlu karyesinin iki çiftlikten birisi (diğeri Köçet Çiftliği) olduğunu belirtmiştik. Bu bakımdan yeni bir “karye” oluşumu içerisinde olan bu bölgede, gerek hâne sayısı, gerekse buna bağlı olarak nüfus yoğunluğunun bu derece az olmasını doğal karşılamak gerekir. Bunun yanında bölgede, örneğin Ahişeyh (9 hâne), Haliloğlu (8 hâne), Karabük (8 hâne) ve Üçbaşı (8 hâne) gibi 8-9 hânelik karyelerin de olduğu görüyoruz. Bu karyelerden Üçbaşı karyesinin 1830 tarihinde kurulduğu belirtilmektedir.²³³

²³¹ Bu konuya, çalışmamızın IV. Bölümü (Ekonomik Yapı)'nde ayrıntılı olarak değinilecektir. Temettü'ât defterlerinin özellikleri ve sosyo-ekonomik tarih açısından önemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisadî Kültür Kaynaklarından Temettü Defterleri”, **Belleten**, C.LIX, S.225, TTK Yay., Ankara, 1995, s.398-412.; İsmet Demir, “Temettü Defterlerinin Önemi ve Hazırlanış Sebepleri”, **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.315-321.

²³² Nitekim Selahittin Özçelik (Özçelik, “XIX. Yüzyıl Türkiye'si'nde.....”, s.119.) de makalesinde, Denizli Kaymakamlığı dahilindeki Honaz kazâsı ve yine Denizli Kaymakamlığı dahilinde bulunan Sarayköy kazâsına bağlı Kadıköy (Babadağ)'e ait temettü'ât defterlerinden yola çıkarak, bölgelerdeki tahmini nüfusu hesaplarken hâne katsayısını “5” olarak kabul etmiştir.

²³³ Pilancı, “Eskişehir Çevresindeki.....”, s.250.

Tablo I/6: H. 1260-1261/M. 1844-1845 Yıllarında Mihaliççik'a Bağlı Karyelerin Nüfus Durumu

Defter/Sf. No	Karye Adı	Hâne	Tahmini Nüfus	Yoğunluk (%)
9028, s.2-6.	<i>Ahişeyh</i>	9	45	0,42
9039, s.2-19.	<i>Ahur ve Yarıkcı</i>	48	240	2,26
9043, s.2-15.	<i>Ahurözü</i>	43	215	2,03
9027, s.2-11.	<i>Akçaviran</i>	17	85	0,80
9022, s.2-6.	<i>Aşağı İğdeağacı</i>	12	60	0,56
9044, s.2-7.	<i>Bahtiyar</i>	14	70	0,66
9016, s.2-10.	<i>Belen</i>	19	95	0,89
9023, s.2-15.	<i>Bey</i>	34	170	1,60
9024, s.2-27.	<i>Çalçı</i>	74	370	3,49
9025, s.2-22.	<i>Çardak</i>	55 ²³⁴	275	2,59
9032, s.2-37.	<i>Çukurviran</i>	133	665	6,27
9033, s.2-9.	<i>Diközü</i>	20	100	0,94
9030, s.2-65.	<i>Dinek</i>	193	965	9,11
9020, s.2-15.	<i>Doğancı</i>	29	145	1,36
9045, s.2-11.	<i>Dudaş</i>	24	120	1,13
9035, s.2-9.	<i>Dümrek</i>	21	105	0,99
9046, s.2-27.	<i>Ermenek</i>	82	410	3,87
9048, s.2-51.	<i>Gürleyik ve Domya</i>	111	555	5,24
9049, s.2-5.	<i>Haliloğlu</i>	8	40	0,37
9050, s.2-5.	<i>Hamidoğlu</i>	7	35	0,33
9040, s.2-7.	<i>İğdecik</i>	13	65	0,61
9026, s.2-31.	<i>İki Kilise</i>	70	350	3,30
9029, s.2-6.	<i>Karabük</i>	8	40	0,37
9041, s.2-17.	<i>Karageyikli</i>	43	215	2,03
9036, s.4-42.	<i>Kavak</i>	95	475	4,48
9037, s.2-9.	<i>Kızılörklü</i>	18	90	0,84
9038, s.2-23.	<i>Korucu ve Güce</i>	63	315	2,97
9013, s.2-27.	<i>Koyunağılı</i>	67	335	3,16
9014, s.2-10.	<i>Kozlu</i>	19	95	0,89
9047, s.2-7.	<i>Köçet</i>	12	60	0,56
9015, s.2-10.	<i>Kuyucak</i>	20	100	0,94
9012, s.2-21.	<i>Narlı</i>	57	285	2,69
9010, s.2-60.	<i>Obruk</i>	138	690	6,51
9011, s.2-11.	<i>Ömer</i>	18	90	0,84
9006, s.2-19.	<i>Saray</i>	39	195	1,84
9008, s.2-15.	<i>Sarıyar</i>	47	235	2,21
9007, s.2-23.	<i>Sazak</i>	45	225	2,12
9009, s.2-26.	<i>Sekiviran</i>	71	355	3,35
9051, s.4-10.	<i>Soficebük</i>	18	90	0,84
9021, s.2-38.	<i>Sorkun</i>	109	545	5,14
9019, s.2-15.	<i>Süleler</i>	30	150	1,41
9034, s.2-7.	<i>Tatarcık</i>	15	75	0,70
9031, s.2-10.	<i>Uşakbükü</i>	19	95	0,89
9042, s.2-5.	<i>Üçbaşı</i>	8	40	0,37
9018, s.2-7.	<i>Yalınlı</i>	13	65	0,61
9017, s.2-11.	<i>Yayalar</i>	18	90	0,84
9052, s.4-31.	<i>Yukarı İğdeağacı</i>	92	460	4,34
TOPLAM	50	2118	10590	100

²³⁴ Defterde (B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9025, s.2-22.) toplam hâne sayısı 46 olarak görünmektedir. Ancak defterin 14. sayfasında, hâne numarası 33 yerine 24'ten devam etmektedir. Bu nedenle defterin tamamında, dolayısıyla da karyenin genelinde toplam 55 hâne bulunmaktadır.

Diğer 3 karyedeki nüfus yoğunluğunun az olmasının nedeni ise, çeşitli nedenlere bağlı olarak çevre karyelere ya da başka bölgelere yapılan göçler, yerleşim birimlerinin büyüklüğü veya bu yerlerin coğrafi özellikleriyle açıklanabilir.

1844-1845 yıllarında kazâ genelindeki toplam hâne sayısı ve tahmini nüfus miktarına baktığımızda, 1839 tarihinde yapılan genel nüfus sayımı sonuçlarına oranla azaldığı görülmektedir. Bu iki dönemi karşılaştırdığımızda bunu açıkça görebiliriz:

Tablo I/7: H. 1254-1260/1261/M. 1839-1844/1845 Yılları Arasında Bölgedeki Nüfusun Değişimi

	1839	1845	Fark	Artış (%)	Azalış (%)
<i>Karye</i>	51	50	1	-	1,96
<i>Hâne</i>	2272	2118	154	-	6,77
<i>Genel Nüfus</i>	5755	-	-	-	-
<i>Tahmini Nüfus</i>	11360 ²³⁵	10590	770	-	6,77

Yukarıdaki verilere göre kesin olarak söyleyebileceğimiz sadece bir tek şey vardır. O da, 1839 yılında kazâ genelinde bulunan toplam 2272 hâne sayısının, 1845 yılına gelindiğinde % 6,77 oranında azalarak 2118 hâneye düşmüş olmasıdır. Bu dönem içerisinde kazâdaki toplam nüfus sayısının ne derece değişikliğe uğradığını kesin olarak belirleyemiyoruz. Çünkü, elimizde 1839 yılı genel sayım sonuçları bulunmakta ve hâne sayısına göre bu oran oldukça düşük görünmektedir. Bu bakımdan, her ne kadar doğruluğu tartışılırsa da, bölgedeki nüfus konusunda sadece tahmin yürütebiliyoruz.

XIX. yüzyılın ortalarında, H. 25 Muharrem 1263-7 Rebiü'l-evvel 1264/ M. 13 Ocak 1847-12 Şubat 1848 tarihleri arasında Mihaliççık kazâsına bağlı bazı karyelerde, doğan, ölen ve kur'a usûlüne²³⁶ göre askere gidenlerin tespiti için bir nüfus yoklaması yapıldığını görüyoruz.²³⁷ 1847-1848 yılları arasında yapılan yoklama, kazâyâ bağlı toplam 33 karyeyi kapsamaktadır. Bu nüfus yoklamasına göre, bölgede önemli bir nüfus

²³⁵ Her ne kadar 1839 tarihindeki genel nüfus sayımı sonuçlarına göre, bölgedeki erkek nüfusun toplamı 5755 kişi olsa da, ki bu sayının düşük olduğunu ve hangi nedenlere bağlı olabileceğini belirtmiştik, bir fikir oluşturma ve karşılaştırma yapılması açısından, hâne sayısına göre bu tahmini nüfusu vermeyi uygun gördük.

²³⁶ Osmanlı Devleti'nde askerlik, Tanzimat Fermânı'yla birlikte bir "vatandaşlık borcu" olarak görülmeye başlanmıştır. Ülkede çağdaş bir asker alma anlayışı yerleştirmeye çalışan Tanzimatçılar, 1846 yılında çıkarttıkları bir kanunname ile kur'a usulüne geçmişlerdir. Kur'a kanununda; askerliğin kimler tarafından yapılması gerektiğini, askerlik çağını, kur'a dairelerini, kur'a meclislerini, kimlerin askerlikten istisna olduğunu, bedelli ve gönüllü askerlik koşullarını ve ceza gerektiren suçların neler olduğunu ayrıntılı bir şekilde belirlemişlerdir. Kur'a usulü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Aydın, **Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)**, Ankara, 1994, s.9, 13-22, 24.; Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Asker Almada Kur'a Usulüne Geçilmesi: (1846 Tarihli Askerlik Kanunu)", **Askerî Tarih Bülteni**, Yıl:10, S.18, (Şubat 1985), s.59-75.; Çadırcı, "Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu", **Türkler**, C.13, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.807.; Çadırcı, **a.g.e.**, s.313-316.

²³⁷ **B.O.A., ML.CRD.**, No: 1946, s.2-10.

kaybı olduğunu görülmektedir. Bu dönemde toplam 13 doğum olayı gerçekleşirken, 42 kişi askere gitmiş, 101 kişi de ölmüştür. Yoklama sonuçlarının karyelere göre dağılımı Grafik I/2’te gösterilmiştir. Grafikteki verilerde de açıkça görüleceği gibi, bu dönemde yoklama yapılan karyeler içerisinde en fazla nüfus kaybının yaşandığı yer Sekiviran karyesidir. Karyede doğum olayının olmaması, 22 (tüm karyeler içerisinde % 52,38 gibi yüksek bir oranda) ölümün gerçekleşmesi ve 2 kişinin de askere gitmesinden dolayı 24 kişilik bir kayıp olmuştur. Karyeler içerisinde en az nüfus kaybına uğrayan karye ise İğdeağacı karyesidir. Karyede 1 ölümün olmasına karşın, 3 doğumun gerçekleşmesi ve ayrıca askere giden herhangi bir kişinin olmaması nedeniyle 2 kişilik bir nüfus artışı olduğunu görüyoruz. Sonuç olarak, 13 Ocak 1847-12 Şubat 1848 tarihleri arasında kazâya bağlı bu karyelerde toplam 13 doğum ve 101 ölüm olayı gerçekleşirken, 42 kişi de askere gitmiştir. Buradan hareketle, bölge nüfusunda toplam 130 kişilik bir azalma olduğu görülmektedir.

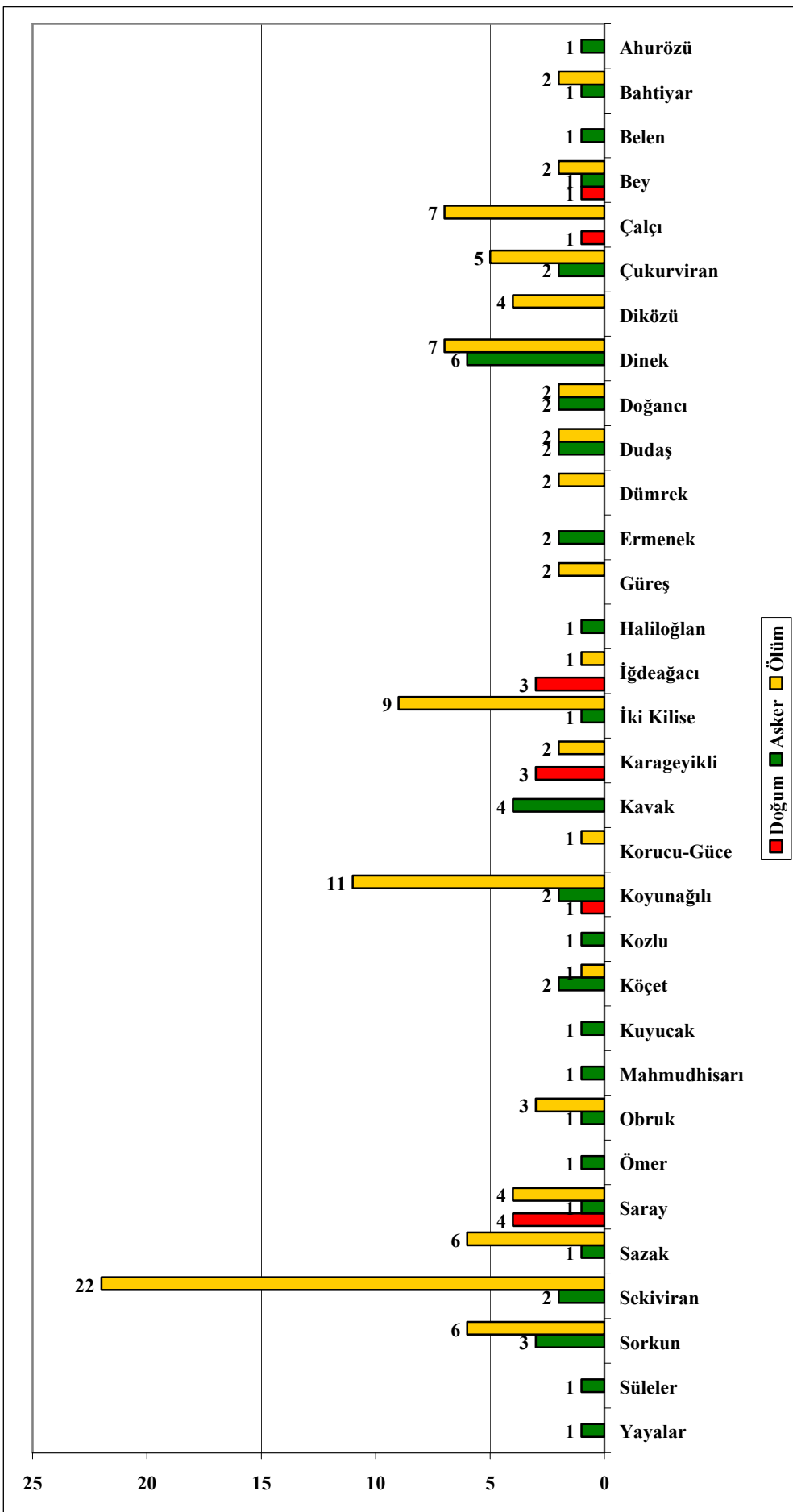
XIX. yüzyılın ilk yarısında çeşitli sosyo-ekonomik nedenlere bağlı olarak, bazı dönemlerde artış gösteren bazı dönemlerde de azalan bölge nüfusunda, yüzyılın sonlarına doğru önemli bir yoğunlaşma olduğunu görmekteyiz. Bu yoğunlaşmada, hiç kuşkusuz daha önce belirttiğimiz göç unsuru ve bu gelişme paralelinde yeni yerleşim birimlerinin oluşmasının önemli etkisi olduğunu özellikle vurgulamak gerekir. Çünkü bölge nüfusundaki artış oranlarına bakıldığında, bu durumun sadece doğum olaylarıyla açıklanabilecek bir mahiyette olmadığı çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Mihaliçcik bölgesindeki toplam nüfus miktarı H. 1300/M. 1883 yılında toplam 15698 kişi olarak görünmektedir.²³⁸ Burada dikkati çeken temel nokta, kazâ genelinde 1839 yılında yapılan genel nüfus sayımı sonuçlarıyla (toplam nüfusun 5755 olduğunu daha önce belirtmiştik) 1883 yılındaki toplam nüfus miktarı (15698 kişi) arasındaki olağanüstü farklılıktır. Öyle ki, yaklaşık 45 yıllık bir süre içerisinde % 272,77 gibi oldukça yüksek bir oranda artış olduğunu görmekteyiz. Öte yandan H. 1300-1311/M. 1883-1894 yılları arasında kazâ genelindeki nüfus istikrarlı bir artış grafiği çizmiş, H. 1316/M. 1899 yılında ise herhangi bir değişiklik olmamıştır. Buna göre, H. 1309/M. 1892 yılında bölgedeki nüfus miktarı; 8140 erkek ve 8177 kadın olmak üzere toplam 16317 kişi olarak görünmektedir.²³⁹ 9 yıl önceki nüfus miktarına göre bu sayının % 3,94

²³⁸ SVA, Sene: 1300, s.166.

²³⁹ SVA, Sene: 1309, s.262, 310.

Grafik I/2: 1847-1848 Yılları Arasında Bölgede Yapılan Nüfus Yoklaması²⁴⁰

²⁴⁰ B.O.A., ML.CRD., No: 1946, s.2-10.

gibi çok düşük bir oranda artış göstermesinde, 1887 yılında askere gidenlerin etkisinin olabileceğini düşünüyoruz. Nitekim H.15 Safer 1305/M.2 Kasım 1887 tarihinde Ankara Vilâyeti'nden Serasker Paşa'ya gönderilen bir belgede²⁴¹; Ankara'ya bağlı Mihaliççık ve Çubukabad kazâlarında H. 1283/M. 1867 doğumlu olup askere gidecek olan kişilere ilişkin bilgileri içeren defterlerin gönderildiği belirtilmiş, ancak bu kişilerin sayısı hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

H. 1311/M. 1894 yılına gelindiğinde, bölgedeki nüfusun; 9250 erkek ve 9288 kadın olmak üzere toplam 18538 kişiye ulaştığını görüyoruz.²⁴² Öte yandan 5 yıllık süre zarfında, bölgedeki toplam nüfus miktarında herhangi bir değişim olmamıştır. Nitekim Şemseddin Sâmî'nin²⁴³ verdiği bilgiye göre, 1899 yılında Mihaliççık genelinde toplam nüfus miktarı 18538 kişi olarak görünmektedir.

Buradaki nüfus verilerinin yanı sıra kaynaklar, bölgedeki hâne sayısı konusunda da bilgi vermektedir. Özellikle hâne başına düşen ortalama nüfus sayısını belirlemek açısından bu veriler önemli bir yere sahiptir. Genel olarak bakıldığında, bölgedeki hâne sayılarında, toplam nüfus miktarlarında görülen hareketliliğe bağlı olarak değişiklik söz konusudur. Kazâda 1883 yılında²⁴⁴ toplam 3042 hâne, 1892 yılında²⁴⁵ 3080 hâne, 1894 yılında²⁴⁶ ise toplam 3648 hâne bulunmaktadır. Bu tarihlerde bölgedeki toplam hâne sayıları ile toplam nüfus sayılarını karşılaştırdığımızda, hâne başına ortalama 5 kişinin düştüğünü görüyoruz. Diyebiliriz ki bu durum, şu ana kadar belli dönemlerde hâne katsayısı kullanarak yaptığımız çeşitli hesaplamaların da bir bakıma doğruluk derecesini kuvvetlendirmektedir.

XIX. yüzyılda, gerek hâne gerekse toplam nüfus açısından gelişimi bu şekilde olan Mihaliççık kazâsının, aynı dönemde çevre yerleşim merkezlerine oranla oldukça تنها olduğunu görüyoruz. Örneğin 1883'te Ankara Sancağı'na bağlı ve aynı zamanda Mihaliççık'a yakın bir yerleşim merkezi (sınır komşusu) olan Sivrihisar kazâsında toplam 28801 kişi, Ayaş kazâsında toplam 21815 kişi ve Bala kazâsında toplam 23889

²⁴¹ B.O.A., DH.MKT., No: 1459/118.

²⁴² SVA, Sene: 1311, s.267, 321.

²⁴³ Sâmî, *Kâmûsu'l.....*, s.4505.; *Yurt Ansiklopedisi*, "Eskişehir" mad., C.4, Anadolu Yay., İstanbul, 1982, s.2850.

²⁴⁴ SVA, Sene: 1300, s.166.

²⁴⁵ SVA, Sene: 1309, s.262.

²⁴⁶ SVA, Sene: 1311, s.321.

kişi bulunmaktadır.²⁴⁷ Aynı şekilde 1892 yılında Mihaliççık kazâsında toplam 3080 hâne 16317 kişi mevcutken, aynı tarihte Sivrihisar kazâsında 6334 hâne 29475 kişi bulunmaktadır.²⁴⁸ Bu veriler de açıkça göstermektedir ki, Mihaliççık kazâsının nüfusu, özellikle en yakınındaki yerleşim merkezlerinden biri olan Sivrihisar'ın nüfusundan yaklaşık % 70-80 oranında daha az bir yoğunluğa sahiptir.

Öte yandan, bu dönemde Mihaliççık'ın merkezi/merkez karyesi olan Kuyucak²⁴⁹ kasabasının durumuna baktığımızda ise, kazâ genelindeki nüfus durumuna benzer bir özellik taşıdığını ve oldukça تنها olduğunu görüyoruz. Öyle ki, XIX. yüzyıl sonlarında Kuyucak kasabasında, Mihaliççık genelindeki nüfusun sadece % 1-2'si yaşamaktadır. Buna göre, 1883'te kazâ genelindeki 15698 kişilik nüfusun sadece 167'si Kuyucak'ta bulunmaktadır.²⁵⁰ Merkez Kuyucak kasabasının bu nüfus durumu, her ne kadar kendi içerisinde kısmî bir artış göstermiş olsa da, daha sonraki dönemlerde de aynen devam etmiştir. Nitekim 1894 yılında kazâ genelindeki 18538 kişilik nüfusun sadece 375'i merkez kasabada bulunmakta olup; bu nüfusun 192'si erkek, 183'ü kadındır.²⁵¹

Merkez konumunda olan Kuyucak kasabasındaki bu nüfus yoğunluğu, kazâ genelinde olduğu gibi çevre yerleşim birimlerindeki nüfus durumuna göre de oldukça düşüktür. Örneğin 1883 yılında Kuyucak'ta toplam 167 kişi mevcutken; aynı dönemde Sivrihisar merkez kazâsında 4364 kişi; Beypazarı merkez kasabasında 2996 kişi, Haymana merkez kazâsında 10482 kişi; Çubukabad merkez kazâsında 7145 kişi ve Bala merkez kazâsında da 11322 kişi bulunmaktadır.²⁵² Bu durum, Mihaliççık kazâsının geneli için olduğu kadar, merkez karyesi olan Kuyucak kasabasının da demografik açıdan potansiyelinin düşük olduğunu göstermektedir.

Tüm bu verilerin aksine, XIX. yüzyılda Mihaliççık merkez kazâsının nüfusu hakkında Vital Cuinet²⁵³, 1890 tarihinde kazâ merkezinin tahmini olarak toplam 7781 kişiden oluştuğunu belirtmektedir. Ancak Cuinet, XIX. yüzyılın sonlarındaki Anadolu nüfusu hakkında yaptığı tahminlere benzer bir şekilde, Mihaliççık kazâsındaki bu nüfus

²⁴⁷ SVA, Sene: 1300, s.166. Bu tarihte Mihaliççık'ın nüfusu özellikle Ankara Sancağı'na bağlı Zîr ve Nallıhan kazâlarındaki nüfus miktarına yakındır. Örneğin bu dönemde Zîr kazâsında toplam 15650 kişi mevcutken, Nallıhan kazâsında toplam 14627 kişi bulunmaktadır. Bkz. SVA, Sene: 1300, s.166.

²⁴⁸ SVA, Sene: 1309, s.310. Bu nüfusun 25855'i Müslüman, 1620'si Yahudi, 1500'ü Ermeni, 300'ü Katolik ve 300'ü de Rum'dur.

²⁴⁹ B.O.A., İ.D.H., No: 807/65281.; Sâmi, Kâmûs'u'l-....., s.4505.

²⁵⁰ SVA, Sene: 1300, s.163.

²⁵¹ SVA, Sene: 1311, s.267.

²⁵² SVA, Sene: 1300, s.163.

²⁵³ Cem Behar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927, D.İ.E. Yay., Ankara, 1996, s.44.

sayısı hakkında da son derece abartılı²⁵⁴ bir rakamsal değer vermiştir. Ayrıca Cuinet, verdiği diğer bilgilerde olduğu gibi²⁵⁵, kazâ nüfusuna ilişkin bu bilgiyi de herhangi bir kaynağa dayandırmamıştır. Bu bakımdan Cuinet'in verdiği bu tahmini nüfus sayısının hiçbir bilimsel kanıtı yoktur ve bu dönemde, Mihaliççık'a bağlı karyeler de dahil olmak üzere tüm nüfusun yaklaşık % 50'sinin merkezde bulunması hemen hemen imkânsızdır. Bu durumu, döneme ilişkin kaynakların verilerinden yola çıkarak yukarıda verdiğimiz rakamsal değerler de kanıtlamaktadır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Mihaliççık bölgesi, XVI. yüzyılın ilk yarısından XIX. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık 400 yıllık süre içerisinde, gerek Anadolu'nun gerekse çevre yerleşim merkezlerinin demografik yapısına göre; oldukça tenha ve hareketsiz bir yapıya sahiptir. Bunun yanında, tarihsel süreçte birçok sosyo-ekonomik gelişmeye bağlı olarak artış ya da azalış gösteren bölge nüfusunun, Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi²⁵⁶, daha çok durağan bir yapıya sahip olduğu görülmektedir.

2. SOSYAL YAPI

2.1. Toplum Yapısı

Mihaliççık bölgesi Orta Anadolu'da tipik bir tarım bölgesi niteliği taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında, bölgedeki nüfusun büyük çoğunluğunun toprağa bağlı reâya statüsünde olduğu görülmektedir. Reâya (çoğulu raiyyet), bir kimsenin emri altında ya da bir hükümdarın idâresi altında bulunan halk anlamına gelmektedir.²⁵⁷ Genel olarak çiftçiler, konar-göçerler, esnaf ve tüccarlar reâya zümreyi oluşturmaktadır. Bununla birlikte XVIII. ve XIX. yüzyılda gayr-i müslim adı altında toplanan bütün tabâyâ reâya denilmiştir. Reâya kesimi; sipâhi, vakıf veya mülk toprağından hangisinde oturuyorsa

²⁵⁴ Vital Cuinet'in 1891-1894 tarihleri arasında Paris'te yayınlanan "La Turquie D'Asie" adlı eserinin özellikleri ve eleştirel bir incelemesi için bkz. İbrahim Tellioglu, "Vital Cuinet'in Anadolu'nun Nüfusu Hakkındaki Görüşleri", **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi ve Toplum)**, S.32, Ankara, Mart-Nisan 2000, s.618-622.

²⁵⁵ İbrahim Tellioglu (Tellioglu, **a.g.m.**, s.619.) makalesinde, Vital Cuinet'in kullandığı verileri hangi kaynaklardan aldığını belirtmediğini ve nüfus dağılımları yaparken herhangi bir metot kullanmadığını belirtmektedir. Bununla birlikte Cem Behar (Behar, **a.g.e.**, s.45.) eserinde, Cuinet'in eserinin kentsel yerleşim birimlerinin ayrı ayrı nüfus tahminlerini veren tek kaynak olduğunu ifade etmektedir.

²⁵⁶ Tabakoğlu, "Osmanlı İktimâi ve.....", s.68.

²⁵⁷ Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Reâya Kavramı ve Devlet-Reâya İlişkileri", **Osmanlı/Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.40.; Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumunu", **Osmanlı Devleti Tarihi**, C.2, Zaman Yay., İstanbul, 1999, s.465.

çift resmi vb. vergileri toprağın sahibine vermekle yükümlüdür.²⁵⁸ Reâyanın vergi vermekle yükümlü olması, yönetici sınıf (askerîler) ile arasındaki en büyük farkı oluşturmaktadır. Askerî sınıf, üretici olmadıkları ve sultanın hizmetinde oldukları için önemli birtakım vergilerden muaftırlar. Bu muafiyet kendileri kadar aileleri için de geçerli olup, padişah tarafından verilen beratla askerî statü kazanmışlardır.²⁵⁹

Osmanlı sisteminde, reâyaya bulunduğu toprağı terk edemiyordu. Kanunnâme hükümlerine göre, sipâhi, toprağını terk eden reâyayı takip etme ve toprağına geri getirme hakkına sahipti. Ancak reâyanın toprağını terk etmesinin üzerinden 10 yıl gibi bir süre geçmişse, artık toprağına bağlılığı sona erer ve geri getirilmesi gerekmezdi. Bunun yanında toprağını terk eden reâyadan “çift-bozan resmi” adı altında bir bedel alınmaktaydı ki, bu reâyanın toprağını işlememesi nedeniyle verdiği zarara karşılık bir tazminat niteliği taşımaktaydı.²⁶⁰ Bu uygulama, Osmanlı sisteminin ve devletin, mevcut düzenini ve kendisini koruma kaygısından ileri gelmekteydi. Kısaca; Taner Timur’un “sürü” olarak nitelendirdiği²⁶¹ kırsal alanda yaşayan reâyaya zümresi, devlete ait olan mirî arazi üzerinde üretim yapan ve bu üretim karşılığında devlete vergi vermekle yükümlü olan küçük çaplı üretici kesimdir.

Yukarıda birtakım özelliklerini açıklamaya çalıştığımız reâyaya kesimi, Mihaliççık bölgesinde yaşayan halkın büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır. Kırsal yerleşim birimi olarak bir köy yaşantısının olduğu bölgede, her hâne, kendisine devlet tarafından tahsis edilen toprağı ekip biçmekte, üretim karşılığında hem kendi geçimini sağlamakta hem de vergisini vermekteydi. Kısaca, gerek klâsik dönemde gerekse daha sonraki süreçte, Mihaliççık bölgesindeki halkın büyük bir kısmı, ekonomisinin temeli tarıma dayalı olan bir sitemde toprağına bağlı bir kesim yani reâyaya sınıfıdır.

Kişilerin yaşadıkları yere göre toplumsal yapı sınıflandırmasında ortaya çıkan gruplar, kentliler ve köylüler olarak isimlendirilebilir. Osmanlı düşüncesinde ekonomi; tarım, ticaret ve zanaattan oluşmaktadır. Öte yandan bu, aynı zamanda sanayi öncesi bütün toplumların anlayışıdır. Kentli, daha çok ticaret ve zanaatla uğraşan anlamındadır. Osmanlı Devleti’nde kişilerin yaşadıkları yere göre toplumsal yapı sınıflandırmasında

²⁵⁸ İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu’nda.....”, s.583, 594.; Akyılmaz, **a.g.m.**, s.42. Ayrıntılı bilgi için bkz. Neş’et Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reâyadan Alınan Vergi ve Resimler”, **A.Ü. DTCTF Dergisi**, C.5, S.5, TTK Yay, Ankara, 1947, s.483-511.

²⁵⁹ Akyılmaz, **a.g.m.**, s.41.

²⁶⁰ Akyılmaz, **a.g.m.**, s.41-42.

²⁶¹ Taner Timur, **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s.222.

ortaya çıkan ikinci grup köylülerdir. Köylülerin, özellikle üretici sınıf olarak özel bir yeri vardır. Çünkü üretimin anlamı, tarımla eş değerdir. Bu durum hemen hemen sanayi devriminin olduğu döneme kadar aynı kalmıştır.²⁶² Buradan hareketle, sosyal yaşamın, hemen hemen bölgenin tamamında köylerde (=karye) sürdürüldüğü Mihaliççık'ın da bu yapılanma içerisinde olduğunu görüyoruz. Bu cümleden olarak, Osmanlı köylüsü ya da başka bir ifadeyle Anadolu köyü hakkında genel bir çerçeve çizmemiz gerekmektedir.

Osmanlı döneminde köy hayatı, genellikle bir sosyal kurum (câmi, mescid, tekke veya zâviye) etrafında gelişmiştir. Öte yandan köylünün temel geçim kaynakları tarımın yanı sıra hayvancılıktır. Timar sistemi içinde, reâya yani köylü kendisine tahsis edilen toprağı işliyor, vergisini sipâhiye veriyordu. Böylece köy hayatı genelde istikrar içinde gelişmekteydi. Ancak süreç içerisinde timar sisteminin bozulması, gerek ziraî üretim ve gerekse köy hayatında istikrarsızlığa sebep olmuştur. Celalî kargaşalığı gibi güvensizlik dönemlerinde, ulaştırma ve haberleşme imkânlarının oldukça az olduğu yeni yerleşim bölgeleri oluşturulmuştur. Devlet otoritesinin zayıflamasıyla güvensizlik faktörleri daha da artmıştır.²⁶³

Osmanlı köyü kısmen piyasaya açık olmakla birlikte kendi kendine yeten bir yapıya sahiptir. Genellikle gıda maddeleri köy içinde üretiliyor, hemen hemen her köy evinde bulunan tezgahlarda dokuma ihtiyacını karşılıyordu. XIX. yüzyıl sonlarında bile görülen bu durum, köylerin ve köylülerin her şeye rağmen iktisadî ve sosyal buhranlara karşı direnebilmelerinin en önemli sebebidir.²⁶⁴

Kişilerin yaşam biçimlerine göre yapılan sınıflandırmada ortaya çıkan gruplar, konar-göçerler ve yerleşiklerdir. Bu sınıflandırmada özellikle konar-göçerlerin kendine özgü bir yapısı vardır ve bunları da ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki, göçebe karakterini devam ettirmekle beraber genellikle tarımla uğraşırken ikinci grupta bulunan kesim ise geçimlerini tamamen hayvancılıkla sağlardı. Bu ikinci grubun, gerek tarımsal gerekse diğer türden ürünleri elde etmek ve ürettiklerini pazarlamak için yerleşiklere gereksinim duymaları doğaldır. Öte yandan devletin altında tutma eğilimi sonucunda,

²⁶² Osmanlı İmparatorluğu'nda köylülerin durumu, özellikle siciller kullanılarak az sayıda çalışmaya konu olabilmıştır. Bu konuda bkz. Halil İnalcık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", **Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi**, Eren Yay., İstanbul, 1993. Ayrıca şu makalelere bakılabilir: M. Feridun Emecen, "Osmanlılar'da Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler", **Osmanlı/Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ank., 1999, s.91-97.; İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Köylüler: Sinop Örneği", **Türkler**, C.14, Yeni Türkiye Yay., Ank., 2002, s.74-81.

²⁶³ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İctimaî Yapısının Ana Hatları", **Osmanlı/Toplum**, C.4., Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.28.

²⁶⁴ Tabakoğlu, "Osmanlı İctimaî.....", s.28.

bu kesim daha çok yaylak ve kışlaklar arasında yer değiştiren gruptu. Bu durum, devlete göçebeleri kolay kontrol etme imkânı ve vergilendirmede kolaylık sağladığı gibi sürekli yer değiştirmeleri sonucunda ortaya çıkabilecek güvenlik sorunlarını engelleme şansı da vermektedir.²⁶⁵ Devlet, konar-göçer halkla yerleşiklerin bir bütün oluşturması için çaba sarf etmiş ve zaman zaman onları iskân etmiştir.²⁶⁶

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'daki nüfusun neredeyse % 25'ini konar-göçerler oluşturmaktaydı. XVI. yüzyıl boyunca nüfus gittikçe artarken, konar-göçerlerin bir bölümü yerleşik yaşama geçmiştir. Bununla birlikte konar-göçerler kırsal ekonomide varlık göstermeye devam etmişlerdir.²⁶⁷

Konar-göçerler de reâyanın tabi olduğu vergi düzenine bağlıydılar. Sürüleri için adet-i ağnam, sürüsünün toplandığı yer için ağıl resmi, konakladıkları yerler için de resm-i kışlak ödüyorlardı.²⁶⁸ Aşiret mensupları göçebe yaşamları içinde hayvancılıkla ilgili her türlü üretimi yapıyor ve bunları pazarlıyorlardı. Yoğurt, peynir, yağ, deri gibi hayvansal ürünlerin yanında, dokudukları çuval, halı, kilim gibi ürünleri de kondukları yerde bulunan pazarlarda satıyorlardı.²⁶⁹

Eskişehir ve çevresi, İç Anadolu'nun cicim ve sili dokumacılığının âdetâ beşiği sayılabilecek niteliktedir. Bunun nedeni olarak halen az sayıda da olsa Türkmen ve Yörük aşiretlerinden birkaçını bünyesinde yaşatmasından ileri gelmektedir. Türkmenler bu bölgeye XIII. yüzyılda gelmişlerdir. Yörükler, yaşamlarını dağ ve orman köylerinde sürdürmekle birlikte, bazıları zamanla kente göç etmiştir. Yörükler Karakeçili Aşireti'ne bağlıdır. Eskişehir, Seyitgazi, Sivrihisar, Mihaliççık, Çifteler ve Kırka kazâlarıyla bunlara bağlı bazı köyler bugünkü yerleşme yerleridir.²⁷⁰ Özellikle XIX. yüzyılda dahi, Mihaliççık ve köylerinde halk kendi evleri için kilim, seccade, çuval, heybe gibi şeyler imal ettiği gibi, Kayı ve Saray köylerinde âdetâ Kırşehir halılarına benzeyen seccâdeler

²⁶⁵ Nurcan Abacı, **Bursa Şehri'nde Osman Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001, s.75.

²⁶⁶ Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı**, İstanbul, 1987, s.16; T. Gökbilgin, **Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan**, İstanbul, 1957, s.13-18.; Ö. L. Barkan, "Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", **İ.Ü. İFM**, C. 11, S.1-4, Ankara, Ekim 1949, s.524-569.

²⁶⁷ Suraiya Faroqhi, "İktisat Tarihi (1500-1600)", **Türkiye Tarihi/Osmanlı Tarihi (1300-1600)**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.161.

²⁶⁸ Aşiretlerin diğer reâya gibi tabi oldukları vergiler; otlak resmi, resm-i çift, resm-i zemin, resm-i arûse (gerdek resmi), bâd-ı hava, yave akçesi gibi vergilerdi. Bkz. Orhonlu, **Aşiretlerin İskânı**....., s.25 vd.

²⁶⁹ Orhonlu, **Aşiretlerin İskânı**....., s.22.

²⁷⁰ Günay Gerçek, "Eskişehir ve Civarı Cicim ve Sili Dokumacılığı", **Türk Etnografya Dergisi**, Sayı: XVII, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1982, s.36.

imal edilmektedir.²⁷¹ Yöredeki halıların bir kısmı Karakeçili Yörüklerine aittir.²⁷²

Bu çerçevede Mihaliçcik bölgesi, incelediğimiz dönemde yukarıda çizdiğimiz genel sosyal yapıya uygun bir bölge görünümündedir. Bölgede, gerek yerleşik gerekse konar-göçer halk birlikte yaşamaktaydı. Özellikle bölgedeki tarımsal faaliyetlerin büyük bir kısmı yerleşik çiftçi-köylü halk tarafından sürdürülürken, hayvancılık faaliyetleri de konar-göçerlerin (= aşiretlerin) temel geçim kaynakları arasında yer alıyordu. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliçcik Nâhiyesi'ne bağlı Çıtaklar karyesindeki Harmancık Mezraası'nda Yörüklerin kışladığı kaydedilmiştir.²⁷³ Öte yandan XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerine göre, Mihaliçcik bölgesindeki yaylak, kışlak, otlak vb. oldukça fazla olması, bölgede yerleşik çiftçi-köylü halkın yanında göçebe aşiretlerin de, yerleşikler kadar olmasa da, yoğun olduğunu göstermektedir. Yörükler daha çok timar ve zeâmet reâyası olarak görülmekteydi.²⁷⁴

Genel olarak bakıldığında, gerek klâsik dönemde gerekse daha sonraki süreçte, Mihaliçcik bölgesinde halkın büyük çoğunluğu yüzyıllardır Osmanlı toplum yapısında temel birim olan “çiftçi-köylü” statüsü içinde yer almıştır. Bununla birlikte, özellikle XIX. yüzyılın ortalarında bölgedeki esnaf, tüccar vb. ticâret erbabının da oldukça küçük bir sınıfı oluşturduğunu ayrıca belirtmek gerekir. Nitekim bölge ekonomisi ele alırken de belirteceğimiz gibi, bölgede tarım ve hayvancılık dışında çeşitli mesleklerin de yapıldığını, ancak bunların mevcut yapı içerisinde oldukça az bir paya sahip olduğunu göreceğiz. Ekonomisinin temeli tarım ve hayvancılığa dayalı olan Mihaliçcik, bu genel yapısını günümüzde de hemen hemen aynı şekilde sürdürmektedir.

2.2. Etnik Yapı

Osmanlı toplumunda, dinî örgütlenmeye göre yapılan ayırım sonucunda ortaya çıkan gruplar müslim ve gayr-i müslimlerdir.²⁷⁵ Devletle ilişkilerine, üretim tarzlarına veya yaşadıkları bölgelere göre belirli bir sınıflamaya tâbi tutulmuş olan halkın, ayrıca etnik bir ayırma tâbi tutulmalarının arkasında yatan neden, işlevsel olmaktan ziyâde dinî

²⁷¹ Bkz. SVA, Sene: 1309, s.262.; SVA, 1311, s.268.; SVA, 1318, s.150.; SVA, 1320, s.163.

²⁷² Suzan Bayraktaroğlu, “Eskişehir ve Çevresi Halı-Kilim ve Düz Dokuma Yaygıları”, VD, S.21, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1990, s.300. Karakeçili Yörükleri için bkz. Muharrem Bayar, **Karakeçili Yörük Aşireti'nin Eskişehir'e İskânı**, Lider Matbaacılık, İstanbul, 2004.

²⁷³ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.260b.

²⁷⁴ Orhonlu, **Aşiretlerin İskânı**....., s.16.

²⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Tankut Soykan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayr-i Müslimler**, Ütopya Yay., İstanbul, 2000.

bir anlam taşımaktadır. Çünkü üretim vb. alanlarda farklı dinden olan kişiler aynı çatı altında bulunmaktadır.²⁷⁶

Bu çerçevede XVI. yüzyılda Mihaliççık'taki etnik yapılanmaya baktığımızda, bu döneme ait tahrir defterlerine göre, Mihaliççık Nâhiyesi'ne bağlı yerleşim birimlerinde herhangi bir gayr-i müslim nüfus bulunmamaktadır. Bölge, etnik yapı olarak bu özelliği ile aynı dönemde Eskişehir merkez kazâsının mevcut durumuna benzemektedir. Halime Doğru'nun²⁷⁷ belirttiğine göre, bu dönemde Eskişehir merkezde bulunan 7 mahallenin hemen hiçbirinde gayr-i müslim bulunmamaktadır.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, bölgedeki etnik yapılanma konusunda ise, genel nüfus durumu ve hareketliliklerinin periyodik olarak takip edilememesine bağlı olarak herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bölgenin, ileride ayrıntılı olarak ele alacağımız XIX. yüzyıldaki nüfus yapısını da göz önünde bulunduracak olursak, XVI. yüzyıldaki mevcut durumunu büyük olasılıkla korumuş olabileceğini düşünüyoruz.

Mihaliççık bölgesinde, Eskişehir ve çevresinde olduğu gibi, nüfus hareketlerinin en yoğun olduğu dönem XIX. yüzyıl olmuştur. Ancak bölgede belli aralıklarla yapılan nüfus yoklamalarından anlaşıldığına göre, bölge yüzyılın sonlarına kadar olan süreçte mevcut etnik yapısını korumuş görünmektedir. Hatta idârî örgütlenmelerdeki istisnâları saymazsak, etnik yapılanmadaki değişimler XX. yüzyılın başlarında görülmektedir.

Mihaliççık'ta 21 Mayıs 1833 tarihinde yapılan nüfus yoklamasında, bölgedeki etnik unsur konusunda bilgi verilmiş, kazâda sadece müslüman nüfusun olduğu, ancak Hristiyan nüfusun olmadığı kaydedilmiştir.²⁷⁸ Aynı şekilde, 29 Nisan 1835-20 Şubat 1836²⁷⁹ ve 24 Ekim 1835-7 Mart 1837²⁸⁰ tarihleri arasında yapılan yoklamalarda da; kazâda müslüman nüfus dışında reâyâ (Hristiyan)²⁸¹ nüfus bulunmadığı görülmektedir.

Mihaliççık kazâsında H. 1254/M. 1839 tarihinde yapılan genel nüfus sayımına göre ise, daha önce olduğu gibi bölgede reâyâ (Hristiyan) nüfusun yerleşik anlamda bulunmadığı, ancak bununla birlikte Seferihisar ve Beypazarı kazâlarında bulunan 7 reâyâ (Hristiyan) nüfusun, bu dönemde Mihaliççık kazâsında olsalar da herhangi bir

²⁷⁶ Abacı, a.g.e., s.75.

²⁷⁷ Doğru, XVI. Yüzyılda Eskişehir....., s.52, 60.

²⁷⁸ B.O.A., D.CRD., No: 40128/252, s.2-3.

²⁷⁹ B.O.A., D.CRD., No: 40352/476, s.6.

²⁸⁰ B.O.A., D.CRD., No: 40430/554, s.5.

²⁸¹ Defterlerde reâyâ olarak kaydedilen nüfus, Hristiyan nüfusu belirtmektedir. (Karal, a.g.e., s.155.)

mahalde ikâmet etmedikleri görülmektedir.²⁸² Diğer yandan bu tahrir defteri ve nüfus kayıtlarına göre Mihaliççık kazâsında; tamamı müslüman olmak üzere 2414 hâne, 5696 erkek nüfus bulunmaktadır.²⁸³ H. 1256/M. 1841 yılında yapılan nüfus yoklamasında da, kazâdaki nüfusun tamamı müslüman nüfustan oluşmaktadır.²⁸⁴

Bölgenin genel etnik yapısındaki bu durum, yüzyılın ortalarında da aynen devam etmiştir. Nitekim döneme ilişkin temettü'ât defterleri üzerinde yaptığımız incelemede, XIX. yüzyılın ortalarında (1844-1845 yıllarında) kazâ genelinde toplam 50 yerleşim birimindeki etnik yapılanma, önceki yoklamalarda ve sayımlarda olduğu gibi tamamen müslümanlardan oluşmaktadır. Öte yandan bu dönemde bölgede gayr-i müslim nüfusun bulunmadığını bir kayıttan daha anlamaktayız. Şöyle ki; Akşehir Alayı Kaymakamı Hacı Ahmed Bey'in hazırlamış olduğu ve H. 5 Muharrem 1261/M. 14 Ocak 1845-H. 6 Cemâziye'l-evvel 1265/M. 30 Mart 1849 tarihleri arasında, Hüdâvendigâr Livâsı'na bağlı kazâlardaki müslim ve gayr-i müslim halkın sayısına ilişkin tahrir defterinde, H. Gurre-i Cemâziye'l-evvel 1261/M. 8 Mayıs 1845 ve H. 27 Şevval 1261/M. 29 Ekim 1845 tarihlerinde Bilecik Kaymakamlığı dahilindeki Mihaliççık kazâsında müslüman nüfusa ait bir adet defter olduğu, ancak gayr-i müslim nüfusu gösteren herhangi bir defter bulunmadığı kaydedilmiştir.²⁸⁵ Bunun yanı sıra, 1844, 1845 ve 1846 yıllarına mahsûben, Hüdâvendigâr Eyâleti dahilindeki kaymakamlık kazâlarında bulunan gayr-i müslim nüfusa dağıtılan cizye evraklarının kaydedildiği bir defterde, Mihaliççık kazâsının ismi de bulunmamaktadır.²⁸⁶

Bu dönemde Mihaliççık kazâsı, etnik yapı bakımından çevredeki bazı yerleşim merkezlerinin özellikleriyle farklılık göstermektedir. Örneğin Binbaşı Mehmed Efendi tarafından hazırlanan ve 14 Ocak 1845-30 Mart 1849 tarihleri arasında, müslim ve gayr-i müslim halkın sayısını gösteren defter sayılarının belirtildiği tahrir defterinde, Bilecik Kaymakamlığı dahilindeki Sivrihisar ve Günyüzü kazâlarında, biri müslim diğeri gayr-i müslim nüfusu gösteren 2'şer adet defter olduğu kaydedilmiştir.²⁸⁷ Ayrıca, yine Bilecik Kaymakamlığı dahilinde bulunan Eskişehir, Sivrihisar, Seyitgazi ve İnönü kazâlarında

²⁸² B.O.A., ML.CRD., No: 331, s.1.

²⁸³ Y.a.g.y.

²⁸⁴ B.O.A., ML.CRD., No: 548, s.2.

²⁸⁵ B.O.A., ML.CRD., No: 872, s.2, 12.

²⁸⁶ B.O.A., ML.CRD., No: 872, s.10-12.

²⁸⁷ B.O.A., ML.CRD., No: 872, s.3.

1844, 1845 ve 1846 yıllarına mahsûben gayr-i müslimlere dağıtılan cizye evraklarına ait 1'er adet defter olduğu da belirtilmiştir.²⁸⁸

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde de, bölgenin etnik yapısında bir değişiklik olmadığını görüyoruz. 1883 yılında²⁸⁹ toplam 15698 kişi; 1892 yılında²⁹⁰ 8140 erkek, 8177 kadın olmak üzere toplam 16317 kişi ve 1894-1899 yıllarında²⁹¹ da 9250 erkek, 9288 kadın olmak üzere toplam 18538 kişinin yaşadığı Mihaliççık bölgesinde, nüfusun tamamı müslümanlardan oluşmaktadır.

XIX. yüzyılda, etnik yapı olarak gelişimi bu şekilde olan Mihaliççık kazâsının, aynı dönemde çevre yerleşim merkezlerine oranla kısmen de olsa “homojen” bir yapıya sahip olduğunu görüyoruz. Örneğin 1892’de Ankara Sancağı’na bağlı ve Mihaliççık’a yakın bir yerleşim merkezi (sınır komşusu) olan Sivrihisar kazâsında, etnik yapı çeşitlilik göstermektedir. Bu tarihte Sivrihisar’da 25855 müslüman, 1620 Yahudi, 1500 Ermeni, 300 Katolik ve 300 Rum olmak üzere toplam 29475 kişi bulunmaktadır.²⁹² Öte yandan Mihaliççık kazâsının merkezi Kuyucak kasabasının durumuna baktığımızda da, kazâ genelindeki etnik yapıya benzer bir özellik taşıdığını görüyoruz. XIX. yüzyılın sonlarında Kuyucak kasabasındaki halkın tamamı da müslüman olmakla²⁹³ birlikte, kasabanın bu özelliği de, aynen bölge genelinde olduğu gibi çevre yerleşim birimlerine göre farklıdır. Nitekim bu dönemde Sivrihisar merkez kazâsında 2675 müslüman, 1689 Ermeni; Bala merkez kazâsında ise 11240 müslüman, 82 Kıptî bulunmaktadır.²⁹⁴ Bu durum, Mihaliççık geneli için olduğu kadar, merkez kasabası olan Kuyucak’ın da etnik bakımdan “homojen” bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

2.3. Aile Yapısı ve Sosyal İlişkiler

Genel olarak köy yaşantısının olduğu Mihaliççık bölgesindeki aile yapısı ya da aile yaşamını, “köylü aile” çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Osmanlı köylü ailesi, genellikle bir avlu etrafında küçük kerpiç evlerden oluşmaktadır. Aynı kazandan yiyen ve toprağı ortak işleyen bu evler, hep birlikte bir “hâne” teşkil ederler. Göçebe hayatta

²⁸⁸ B.O.A., ML.CRD., No: 872, s.11-12, 14, 19.

²⁸⁹ SVA, Sene: 1300, s.166.

²⁹⁰ SVA, Sene: 1309, s.262, 310.

²⁹¹ SVA, Sene: 1311, s.267, 321.; Sâmi, *Kâmûsu'l.....*, s.4505.

²⁹² SVA, Sene: 1309, s.310.

²⁹³ SVA, Sene: 1309, s.310.; SVA, Sene: 1300, s.163.; SVA, Sene: 1311, s.267.

²⁹⁴ SVA, Sene: 1300, s.163.

çadırlarda yaşayan bu birim, Türkmenlerde aile anlamına gelen “aul = avlu-ağıl” ismini taşımaktaydı.²⁹⁵

Tarıma dayalı Osmanlı ekonomisi, imparatorluk nüfusunun önemli bir kısmının özellikle köy yerleşmelerinde toplanmasına neden olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi köylülerin çoğunu, devletin kendilerine tahsis ettiği çiftlikleri (raiyyet çiftliklerini) işleten köylü aileleri oluşturmaktaydı. Köylü kendi öküzü, sabanı ve tohumuyla bağımsız bir işletme ünitesi olarak toprağı kendisi işlerdi.²⁹⁶ Klâsik dönemde Mihaliççık bölgesindeki köylü ailesinin yaşamı da bu çerçevede gelişmiştir.

Köylü ailesinin yapısı, Osmanlı toplumunun diğer üyelerinin aile yapısından çok farklı değildir. Aile üyeleri baba, anne ve çocuklardan meydana gelmekle birlikte, köylü ailelerinin nüfusu şehirdeki gibi çok fazla kalabalık değildir. Öte yandan köylü ailesinde dikkati çeken bir diğer husus da, kimsesiz kalan çocuklara, mahkemece güvenilir bir vasii tayin edilmesidir. Vasii tayin edilen kişi, kimsesiz kalan çocuğun hakkı ve malını korumakla görevlidir.²⁹⁷ Özellikle temettü’ât defterlerindeki kayıtlarda, XIX. yüzyılın ortalarında Mihaliççık bölgesinde yetimler ve bunların vasiileri hakkında pek çok kayda rastlamak mümkündür.

Klâsik dönem Osmanlı köylü ailelerinde genel olarak aile sahibi köylü, kendi küçük ziraî işletmesinin organizasyonunu yapar ve ona hakimdir. Kanunnâmelerde de aile reisi olarak nitelendirilen hâne sahibi önde gelen unsurdur. Her şey bu birim (hâne) üzerinden tespit ve hesap edilir. Evli bir şahsın toprak sahibi olup olmaması, bu temel birimin niteliğini değiştirmez. Topraklı veya topraksız bir aile reisi (müzevvec, bennâk), köy ve ziraat alanlarını kendi kontrollerinde tutan bir sistem geliştiren Osmanlı idâresi için oldukça önemli bir unsurdur. Şehirlerden ziyâde, kır iskân birimlerinde bu en küçük sosyal teşekkül ön plâna çıkmaktaydı.²⁹⁸

Köylülerin birbirleriyle ilişkilerine baktığımızda; bir köylünün kendi köyündeki insanlarla ilişkileri genellikle ortaklık ve alacak-verecek şeklindeydi. Köylüler, köydeki diğer kişilerle ortaklık yaptıkları gibi, başka köylerdeki kişilerle de yapabiliyorlardı. Mihaliççık bölgesinde özellikle XIX. yüzyılın ortalarında ortaklıklar, “âsiyâb”, “tarla”

²⁹⁵ Timur, **a.g.e.**, s.198.; İsmail Doğan, **Osmanlı Ailesi - Sosyolojik Bir Yaklaşım-**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2001, s.58-59.

²⁹⁶ İnalçık, “Köy, Köylü.....”, s.1-11.

²⁹⁷ Vasiilik hakkında bkz. İbrahim Güler, “Bir Osmanlı Şehrinde XVIII. Yüzyıl Aile Hayatı Üzerine Tespitler: Sinop Örneği”, **İÜ. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü X. Millî Türkoloji Kongresi**, İstanbul, 25-27 Eylül 1998, s.6-7.

²⁹⁸ Emecen, “Osmanlılar’da Yerleşik.....”, s.94.

gibi tarımsal faaliyetlerde kurulmuştur. Bunun yanında, bir köylünün civar köylerle de ilişkisi söz konusudur. Bu ilişkiler genellikle, bir kişinin kendi köyü dışında başka bir köyde malı ve mülkünün olmasıyla ilgilidir. Genel hatlarıyla çizmeye çalıştığımız köylü aile yapısı ve yaşantısı, incelediğimiz dönemde Mihaliççık bölgesi için de geçerliydi. Gerek aile yapısındaki mevcut durum, gerekse köylülerin birbirleriyle olan ilişkileri bu çerçevede gelişmiştir.

2.4. Halk Hareketleri: Eşkîyalık Olayları ve İsyanlar

Mihaliççık bölgesinde yukarıda bahsettiğimiz sosyal yaşantı içerisinde, özellikle ayaklanma ve isyanların da oldukça fazla olduğu görülmektedir. Ayaklanmaların çoğu ekonomik sebepli olup, bunlar içerisinde “suhte” (= işsiz kalmış medrese öğrencileri)nin ayaklanmaları döneme damgasını vurmuştur. XVI. yüzyılın ikinci yarısı, Anadolu’da ayaklanmalar, isyanlar, karışıklıklar ve soygunculuğun yayıldığı bir dönemdir. Özellikle XVI. yüzyılın sonları “Celâli Fetreti” diye anılan yıllardır.²⁹⁹ XVII. yüzyılın başlarında, 1601 yılında Celâli Başbuğu Karayazıcı’nın kardeşi Deli Hasan Eskişehir’i zaptetmiştir. Osmanlı belgelerinden anlaşıldığına göre, 1568 yılı sıralarında Eskişehir-Afyon yöresi eşkıya kaynamaktadır. Ayrıca her yerde “suhte” adı verilen işsiz medrese öğrencilerinin çıkardıkları karışıklıklar vardır. Bu karışıklıklardan, Sivrihisar ve Mihaliççık medrese öğrencilerinin düzenlediği hareketler önemli boyuttadır. Bu dönemde suhte isyanları Eskişehir, Sivrihisar yöresinde sürüp gitmiş ve çoğu kez hükümet güçleri bunlarla baş edemez olmuştur.³⁰⁰

Yine Anadolu Beylerbeyi ve Yabanâbad kadısına gönderilen 25 Zilkâde 972/24 Haziran 1565 tarihli bir hükümde³⁰¹, 14 suhtenin Voyvoda Behram’ın odasını bastığı ve 18.000 akçesini alarak kendisini yaraladıkları bildirilmiştir. Bu suhtelerden 7’sinin Bolu Sancağı’nda Gereade kazâsına bağlı Aktaş karyesinden Ali, Yabanâbad kazâsına bağlı Malikharman karyesinden Bâli, Alakoç karyesinden Yardım?, Viranköy karyesinden Yahya ve Mihaliççık kazâsına bağlı Çölmekçiler karyesinden Yahya, Hasan ve Şaban olduğu belirtilmiştir. Bu bakımdan adı geçen bu 7 suhte ile diğer 7’sinin bu saldırıya karışıp karışmadıklarının teftiş edilmesi istenmiştir. Yapılacak teftiş sonucunda saldırıyı

²⁹⁹ William J. Griswold, **Anadolu’da Büyük İsyan (1591-1611)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2002.; Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, Bilgi Yay., İstanbul, 1975.; Ahmet Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Mâliyesi**, Dergâh Yay., İstanbul, 1985, s.217-222.

³⁰⁰ Akdağ, **Türk Halkının.....**, s.275.

³⁰¹ **B.O.A., Mühimme Defteri (MD)**, No: 6, Hük. No: 1306.; **B.O.A., MD**, No: 6, Hük No: 132.

yapanların sipahiler olduğu anlaşıldığı vakit, bunların yakalanarak hapsedilmesi ve derhal bildirilmesi buyurulmuştur.³⁰²

XVI. yüzyılın sonlarında Eskişehir çevresinde, Beypazarı, Sivrihisar, Mihaliççık kasabaları bu yöre asileri tarafından basılmıştır. Her taraftan medrese öğrencilerinin tecavüzleri hakkında şikayet gelmesi üzerine, hükümet asî suhtelerin takibi ve teftişi için vilâyetlere emirler göndermiştir.³⁰³ Bu dönemde özellikle Sultanönü Sancağı'nda öğrenci bölüklerinin en fazla kaynaştığı yer Sivrihisar'dı. 1573 yılının sonbaharında, Sivrihisar medresesi öğrencileri çevrede dehşet saçmıştır. Sivrihisar kadısının İstanbul'a gönderdiği rapordan anlaşıldığına göre, ayaklanmayı, medresenin 17 akçe yevmiyeli müderrisi "Deli Kadı" olarak tanınan Mevlânâ Resûl Fakîh yönetiyordu. Fakîh ve suhteler hep birlikte yağma ve soygunlar yapmışlar, vakıflara ait koyunları zapt edip onları pazarlamışlar, hatta mirî arâziye dahi el koymuşlardır. Anadolu Beylerbeyi, kısa sürede müderrisi yakalatıp Kütahya'da, suhtelerini de Bursa'da hapsedirmiştir. Ancak suçlular, kısa zamanda hapsedildikleri yerden kaçarak bölgede yeniden dehşet saçmaya başlamışlardır. Kadının, sanıkları mahkemeye çağırın davet mektubunu kendilerine vermek üzere gelen Beylerbeyi'nin askerlerine saldıran suhteler, askerlerden birini öldürüp pek çoğunu da yaralamışlardır. Bununla birlikte suhtelerin çoğu yakalanmıştır. Ancak müderris, akrabası olan Sivrihisar kadısına sığınmış ve kısa bir süre sonra buradan ayrılarak Mihaliççık'ta toplanmış olan suhteleri harekete geçirmiştir. Olaya yeni katılmış olan öğrenciler önu alınmaz bir hırsla yağmaya girişmişler ve pek çok cinayet işlemişlerdir. Müderris Resûl Fakîh, 8 bin akçe karşılığı cinayet hakkında başlatılan kovuşturmayı durdurmuştur. İstanbul'dan gelen bir emir, yakalanan asilerin idam edilmesi hakkındadır. Buna göre, iki suhte yakalanarak idam edilmiştir. İlmiye sınıfı mensuplarına idam cezası uygulanmadığı için Resûl Fakîh hapsedilmiştir.³⁰⁴

Bu dönemde halk, devlet memurlarına olan güvenlerini tamamen kaybetmişti. Bunlar, kendi görev alanlarında salma salıp para topladıkları gibi başka sancakların yakın kazâlarından da istediklerini topluyorlardı. 1587 yılında Eskişehir zaîmlerinden Mehmed, Mihaliççık kazâsından 60 kişi toplamış, kendisine müfettiş süsü vererek Bolu Sancağı'nın Kıbrıs kazâsına gelip mal ve hayvan kaldırmış, karşı çıkanlardan iki kişiyi

³⁰² B.O.A., MD, No: 6, Hük. No: 1306.; B.O.A., MD, No: 6, Hük. No: 132.

³⁰³ Akdağ, *Türk Halkının*....., s.275, 278.

³⁰⁴ Akdağ, *Türk Halkının*....., s.275.; Halime Doğru, "XVI. Yüzyılın Sonunda Eskişehir'de Eşkıyalık Olayları", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu (2-4 Kasım 1998)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Eskişehir, 2001, s.74-75.

de öldürmüştür. Olay tespit edildikten sonra hakkında soruşturma açılmış, suçu sabit olan Zaîm Mehmed küreğe mahkum edilmiştir.³⁰⁵

Suçluları koruyan devlet memurları olduğu gibi köylerde isteyerek veya zorla yataklık edenler de bulunuyordu. Devlet bunların peşine düşüyorsa da, bu çabanın pek başarılı olamadığı anlaşılmaktadır. Başarısızlığın önemli nedenleri arasında yataklık edenlerin suçluların yakın akrabası olması, çıkar ilişkisi içinde bulunmaları veya can ve mal endişesi içinde olmaları gelmektedir. Suçların yoğun işlendiği yerlerde yataklık edenlerin sayısı da artıyordu. Eskişehir’de yataklıkla ilgili suçların yoğunlaştığı yerler içerisinde Sivrihisar ve Seyitgâzi’den başka Mihaliççık nâhiyesi de vardı.³⁰⁶ Görüldüğü gibi, bir bakıma XVI. yüzyıldaki sosyo-ekonomik bozuklukların bir yansıması olarak değerlendirilen suhte ayaklanmaları ve eşkıyalık olayları, Mihaliççık bölgesinde de oldukça etkili olmuş, bölge âdetâ bu dönemde medrese öğrencilerinin ve eşkıyaların cirit attığı bir yer haline gelmiştir. Nitekim bölgedeki karışıklıklar ilerleyen süreçte de artarak devam etmiştir.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Mihaliççık bölgesinde eşkıyalık olaylarının da hat safhada olduğu görülmektedir. Örneğin Canik Sancağı Beyi’nden Ali Bey’e gönderilen 24 Ramazan 966/5 Temmuz 1559 tarihli hükümde, Mihaliççık, Beypazarı ve Seferihisar kadılıklarında meydana gelen eşkıyalık olaylarının araştırılması için verilen hüküm doğrultusunda, oradaki memur ile toprak kadısının bu olayı araştırdıkları belirtilmiştir. Yapılan araştırma sonucunda bu eşkıyalık olaylarına karışan 3 kişinin olduğu, bu kişilerin Seferihisar kalesine hapsedildikleri ve kayıtlarının gönderildiği ifade edilmiştir. Bu gelişmeler doğrultusunda Canik Sancağı Beyi, Ali Bey’e bu kişilerin derhal sancak subaşıasına teslim edilmesini ve bu konuda gerekli işlemlerin de bir an önce yapılmasını buyurmuştur.³⁰⁷

³⁰⁵ Doğru, “XVI. Yüzyılın Sonunda.....”, s.81-82.

³⁰⁶ Doğru, “XVI. Yüzyılın Sonunda.....”, s.88. XVI. yüzyılın sonlarında Ankara ve çevresinde de eşkıyalık olayları yoğun. Nitekim H. 22 Ramazan 1003/M. 31 Mayıs 1595 tarihinde Yörükân-ı Ankara Kadısı’na gönderilen bir hükümde, Yörükân-ı Ankara taifesi kendilerine yapılan saldırılardan şikayet ettikleri görülmektedir. Sipâhi, yeniçeri ve acemi oğlanlardan oluşan eşkıya grupları evlerini basmışlar, ellerindeki erzakları da talan etmişlerdir. Bu durum karşısında dayanacak güçlerinin kalmadığını ifade eden halk, bulundukları yeri tek etmelerinin mümkün olmadığını ve bu nedenle de adı geçen fesatçıların def edilmesi için her karyede olmak üzere bir yiğitbaşı tayin edilmesini rica etmişlerdir. Bu gelişmeler üzerine, Ankara Kadısı’nın bizzat bölgeye gitmesi ve bu olaylar gerçekleşmişse her karyeye ihtiyarlardan bir yiğitbaşı tayin ettirmesi istenmiştir. Ayrıca eşkıyalık olaylarına karışanların teftiş edilip yakalandıktan sonra gerekli hukukî işlemlerin yapılması belirtilmiştir. Fesat olaylarına karışanlar içerisinde durumunu açıklamak isteyenlerin yazılması, istemeyenlerin ise haklarında gerekli işlemlerin derhal yapılması istenmiştir. (Ahmet Refik, **Anadolu’da Türk Aşiretleri (966-1200)**, Enderun Kitabevi, İst., 1989, s.57.).

³⁰⁷ B.O.A., MD, No: 3, Hük. No: 65.

Yine H. 1026/M. 1617'de Beypazarı, Mihaliççık ve Karahisar-ı Nallu kadılarına gönderilen bir hükümden anlaşıldığına göre, Vezir Cafer Paşa'nın Beypazarı Haslarının cürm-ü cinayet vs. bâd-ı havası, Haslar Voyvodası Ömer Kadruhû'ya kaydolunmuşken, Mihaliççık kazâsına bağlı Güreş karyesinden Hacı Süleyman, Hacı Satılmış, Hacı Bâli ve Hacı Nasûh isimdeki kişiler, adı geçen Voyvoda'nın üzerine yürümüşler, buradaki halkı tahrik ederek Voyvodayı taşlamışlardır. Bu gelişmeler üzerine, bu kişilerin gerekli emirlere itaat etmedikleri ve bu nedenle yakalanarak davalarının görülmesi belirtilmiş, Haslar Voyvodası'nın da buradaki hasların vergisini alması istenmiştir.³⁰⁸ Hükümde ayrıca, saldırıyı yapan kişilerin yakalanmasından sonra, görülecek dava sonucu fesat çıkardıkları sabit olursa hapsolunmaları, sabit olmadıkları takdirde de haklarında şer'an ne gerekiyorsa yapılması buyurulmuştur.³⁰⁹

Bu dönemde bölgede çeşitli firar olayları da görülmektedir. Örneğin H. 18 Safer 1079/M. 28 Temmuz 1668 tarihli bir kayıttan, Mihaliççık Kazâsı'nda belderân olarak görevli olan; Haliloğlan karyesinden Deli Ali ile Oruç Ahmed, Narlı karyesinden Ömer oğlu Hasan, Mahmudhisarı karyesinden Süleyman oğlu Hasan, Köçet karyesinden Halil, Sarıyar karyesinden Derviş İbrahim ile Mahmud oğlu Hasan isimdeki kişilerin bulundukları yerlerden firar ettiklerini öğreniyoruz.³¹⁰

XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise, Mihaliççık kazâsında meydana gelen eşkıyalık olayları son derece önemli bir boyuta ulaşmıştır. Öyle ki, eşkıyalık yapanlar, bölgede saldırılarını tecavüz olaylarına kadar götürmüşlerdir. Bu gelişmeler üzerine, eşkıyalık olaylarına karışan kişilerin şer'i kurallar çerçevesinde yargılanmaları için 18 Ramazan 1145/M. 4 Mart 1733 tarihinde Yeniel kazâsından Müezzîn Süleyman Efendi mütevellî olarak tayin edilmiştir.³¹¹

Bu dönemde Mihaliççık bölgesinde içteki karışıklıklara, dışarıdan gelen birtakım eşkıyalık olayları da karışmış ve bölgedeki olaylar inanılmaz boyutlara ulaşmıştır. Öyle ki; H. 26 Receb 1175/M. 20 Ocak 1762 tarihli belge bu durumu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre; Beypazarı kazâsı halkından Kel Hüseyin oğlu Hasan ve

³⁰⁸ B.O.A., MD, No: 82, Hük. No: 285/85.

³⁰⁹ B.O.A., MD, No: 82, Hük. No: 285/85.

³¹⁰ B.O.A., MAD, No: 15919, s.19.

³¹¹ B.O.A., Cevdet-Adliye, No: 5003. Öte yandan bu dönemde bölgedeki bazı karyelere kimi vakıflarca müdahaleler de olmuştur. Örneğin Yenişehir'deki Sinan Paşa Câmîi vakfından, Mihaliççık kazâsına bağlı Koyunağılı, Akçaviran, Dudaş ve Süleler karyelerine çeşitli müdahaleler ve saldırılar yapılmış; söz konusu olayların hızla devam etmesi üzerine, bunun önlenmesi için H. 16 Zilkâde 1192/M. 6 Aralık 1778 tarihinde bir takrir çıkarılmıştır. Buna göre, karyelere yapılan müdahale ve tecavüzün önlenmesi için gerekli girişimlerin yapılması belirtilmiştir. (B.O.A., Cevdet-Evkaf, No: 16886.).

arkadaşları Çavdar oğlu Ali, Topal oğlu İbrahim, Bigâr oğlu İbrahim ve diğerleri, Mihaliççık kazâsında 20 kişiyi öldürüp, 18 genç kıza da tecavüz etmişlerdir. Bu büyük zulüm karşısında, adı geçen kişiler hakkında Anadolu Vâlisi Mehmet Paşa hazretlerine ve Kütahya Naibi'ne gönderilen belgede, bu kişilerin derhal mahkemeye çağrılmaları ve yargılanmaları belirtilmiştir. Bu gelişme üzerine olayı gerçekleştiren kişilerin Beypazarı Mahkemesi'nde yargılanmaları başlamış ve şer'i hükümler çerçevesinde adı geçen bu eşkıyalardan Topal oğlu İbrahim ve Bigâr oğlu İbrahim'in idamlarına karar verilmiştir. Bu karar ayrıca Beypazarı Voyvodası'na da bildirilmiştir. Diğer eşkıyalar ise 20 gün süreyle mahkemeye çağırılmışlar, ancak davacıların mahkemeye gelmemesi nedeniyle bu kişilerin mahkemeye çağırılmasına son verilmiş ve tutukluluk hallerinin şimdilik devamına karar verilmiştir.³¹²

Bu dönemde Mihaliççık, Beypazarı ve Eskişehir çevresinde eşkıyalık yapan ve Sakarya nehrindeki adalara hendek ve kuleler inşa eden Kumarcıoğlu Abdullah ve Bayburtlu Osman isimindeki eşkıyaların faaliyetleri de bu döneme damgasını vurmuştur. Öyle ki, H. 27 Şaban 1208/M. 30 Mart 1794 tarihli bir belgede, bu kişilerin takibi ve uzaklaştırılması için topa gerek duyulduğu belirtilerek bu malzemenin gönderilmesi için ricada bulunulmuştur. Bunun üzerine olay mahalline gerekli malzemelerin gönderilmesi için emir verilmiştir.³¹³ Bu kişilerin, özellikle Kumarcıoğlu'nun bölgedeki eylemleri sonraki dönemde de devam etmiş ve olaylar idam edilmesine kadar uzanmıştır.³¹⁴

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda olduğu gibi, XIX. yüzyılda da savaşların devam etmesi, çoğunda başarısız olunması, dirlik sahiplerinin savaşlarda olmaları, bazılarının

³¹² B.O.A., *Cevdet-Adliye*, No: 4666.

³¹³ B.O.A., *Cevdet-Zaptiye*, No: 950.

³¹⁴ H. 25 Rebiü'l-evvel 1213/M. 6 Eylül 1798 tarihinde Eskişehir'e bağlı Alpu karyesinde ve Mihaliççık çevresindeki isyanların ve eşkıyalık olaylarının başı olan Kumarcıoğlu Abdullah ve arkadaşlarının bu bölgelerden derhal uzaklaştırılmaları konusunda, Eskişehir kadısı hüküm göndermiştir. (Bkz. B.O.A., *Cevdet-Dahiliye*, No: 507.). Bunun üzerine H. 3 Ramazan 1213/M. 8 Şubat 1799 tarihinde, Kumarcıoğlu Abdullah ve arkadaşları bölgeden uzaklaştırılmış, kendilerine ait hendek ve kuleler de yıktırılmıştır. (Bkz. B.O.A., *Cevdet-Zaptiye*, No: 945.). Ayrıca H. 3 Muharrem 1214/M. 7 Haziran 1799'da, Kumarcıoğlu Abdullah'ın bölgeden uzaklaştırılması için bu göreve tayin olan memurun maiyetine 1000 kişi verilmiş, Kumarcıoğlu Abdullah'ın cezasının düzenlenmesi ve uygulanması konusunda Mihaliççık Kazâsı'nda İbrahim ve Kara Hasan'a; Beypazarı'nda Âyân Kel Hüseyin'e ve Nallıhan'da Boşnak Ağalara bir hüküm gönderilmiştir. (Bkz. B.O.A., *Cevdet-Dahiliye*, No: 2492.). Ancak ilerleyen süreçte bu olayların giderek hız kazandığı ve yapılan girişimlerin başarısız olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Eskişehir kadısının H. 24 Safer 1219/M. 4 Haziran 1804 tarihli hükmünde; Kumarcıoğlu Abdullah ve kardeşi Memişan'ın bölge halkına yapmış oldukları zulümlere devam ettikleri ve bu nedenle adı geçen kişilerin bölgeden tekrar uzaklaştırılmaları buyrulmuştur. (Bkz. B.O.A., *Cevdet-Dahiliye*, No: 782.). Eskişehir ve çevresinde uzun süre karışıklıkların yaşanmasına neden olan ve eşkıyalık olaylarının tetikleyicisi konumunda olan elebaşı Kumarcıoğlu Abdullah, uzun süren bir takipten sonra H. 13 Şaban 1229/M. 31 Temmuz 1814 tarihinde yakalanmış ve eylemleri nedeniyle idam edilmiştir. (Bkz. B.O.A., *Cevdet-Zaptiye*, No: 1175.).

başı boş dolaşması, çoğunun sefere gitmemeleri veya gidip seferden kaçmaları, idârenin zayıflaması, sefer masrafları karşılında ağır vergilerin alınması gibi pek çok unsur, eşkıyalık olaylarının sebebi olarak ileri sürülebilir.³¹⁵

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bir eşkıya yuvası haline gelen Mihaliççık'ta, gerek sosyal gerekse ekonomik sıkıntı ve bozukluklar nedeniyle XIX. yüzyılda da bu olumsuz havanın sürdüğü görülmektedir. Nitekim Mihaliççık kazâsında meydana gelen eşkıyalık olaylarına karışan kişiler hakkında, fukara halkın birtakım ricaları olmuştur. Öyle ki, bu eşkıyalar her türlü olaya karışmakta oldukları için, kazâ halkı bu durumdan son derece rahatsız olmuş ve bu kişilerle geçinemediklerini arz etmişlerdir. Bu gelişmeler üzerine, Hüdâvendigâr Sancağı mutasarrıfı olan Hüseyin Paşa'nın emriyle, eşkıyaların başı olan 2 kişinin (Sorkunlu Ahmed ve Küçük Hasan), Mihaliççık kazâsı Voyvodası Yusuf Ağa tarafından derhal yakalanıp idam edilmesine izin verilmiştir. Bu konuya ilişkin gerekli iznin verilmesiyle bu 2 kişi idam edilmiştir. Eşkıyaların başı olan bu 2 kişinin idam edilmesinden sonra, arkadaşları Çalçı karyesini basmışlar ve Yusuf Ağa ile mübaşiri Abdullah Ağa'yı katletmişlerdir. Yaptıkları bu zulüm bununla da kalmamış, Mihaliççık Kazâsı Nâibi'ni de ele geçirmişler ve ona çeşitli işkenceler yapmışlardır.³¹⁶

Eşkıyalık olayları, 2 eşkıyanın öldürülmesinden sonra önemli boyutlara ulaşmış, Voyvoda ve mübaşirinin öldürülmesinden sonra, Voyvoda Yusuf'un konağı basılarak yağmalanmıştır. Tüm bu gelişmeler üzerine eşkıyaların hakkından gelmek için, H. 29 Zilkâde 1242/M. 24 Haziran 1827 tarihinde kazâ ahâlisinin, eşkıyaların her birini³¹⁷ oldukları yerde yakalayıp memur olan kişiye teslim etmesi emredilmiştir.³¹⁸ Öte yandan Mihaliççık Naibi Mustafa Şükrü Efendi'nin H. 10 Muharrem 1243/M. 3 Ağustos 1827 tarihli ilâmına göre; Mihaliççık kazâsındaki eşkıyalık olaylarına karışan 44 eşkıyadan

³¹⁵ Uluçay, **18. ve 19. Yüzyıllarda**....., s.56.

³¹⁶ **B.O.A., H.H.**, No: 713/34074-A.

³¹⁷ 24 Haziran 1827 tarihinde, kazâ ahâlilerinin haber verdikleri eşkıyaların kimileri karyesinde, kimileri de dağlara firar etmiştir. Bu eşkıyaların isimleri şu şekildedir: *Sorkun karyesinden olanlar*: Piri Mehmed, El-hac Hasan oğlu Süleyman, Dağlı oğlu Alemdar, Dinekli Ali, Kara İbrahim oğlu Küçük Hasan, Rasim.; *Dinek karyesinden olanlar*: Alemdar, Gök Hasan, Besleme Mustafa, Kara İbrahim, Laz Bekir oğlu, Topçu Ömer oğlu Halil, Gök Ali oğlu Halil, Değirmenci oğlu Mehmed, Külâhlı oğlu İbrahim, Yar Ali oğlu İbrahim, Madar Ahmed oğlu Ahmed, Mahmud'un oğlu Mehmed, Kel Hüseyin oğlu Mehmed, Karlı oğlu Deli İbrahim ve Karındaşı oğlu Hüseyin, Osman Paşa'nın oğlu, Ak Koca oğlu Mehmed, Altı Parmak oğlu Hasan, Şâyân oğlu Kara Mehmed, Ferâset oğlu Hüseyin, Kara Külâhlı oğlu Çolak İsmail.; *Gürlevik karyesinden olanlar*: Samet oğlu Mehmed, Çürük Mehmed, Koca oğlu İbrahim, Şamcı oğulları Deli İbrahim ve Karındaşı, Mamak oğlunun Karındaşı, Hasımlı oğlu Hasan, Dağlı Hasan, Sünük Deli Ahmed.; *Domya karyesinden olanlar*: Arab oğlu Osman, Kör Mehmed oğlu Mehmed, Sâdi'nin oğlu Mustafa, Kara Veli'nin oğlu Abdurrahman.; *İzdeğaçı karyesinden olanlar*: **Fesat başları** Sorkunlu oğlu ve arkadaşları Süleyman, Çatlak Ali, Satılmış, Ahurlu oğlu İbrahim ve Deli Hacı. (**B.O.A., H.H.**, No: 713/34074-C.)

³¹⁸ **B.O.A., H.H.**, No: 713/34074-A.

31 tanesinin yakalandığı, diğerlerinin ise Eskişehir taraflarına firar ettiği etrafiyla teftiş olunmuştur. Halâ elde bulunan 31 eşkıyanın içlerinde asıl fesat başları olan 11 eşkıyanın da emsaline ibret olmak için idamları gerekli görülmüştür.³¹⁹ Geriye kalan 20 eşkıyadan 15'inin³²⁰ sürgün edilmesi, 5 eşkıyanın da bundan böyle kendi hallerinde olacaklarına, bir daha bu şekilde eşkıyalık olaylarına karışmayıp, kendi işleriyle meşgul olacaklarına herkesin kefil olduğu belirtilmiştir. Firar eden 13 eşkıyanın da karyelerine geldiklerinde, karye ahâlisi tarafından yakalanarak Voyvoda olan Ağaya teslim edilecekleri ifade edilmiştir. Ayrıca bu konuya ilişkin hiç kimsenin hiçbir şekilde ilgisiz olmayacağı ve gerekenlerin yapılacağı belirtilerek, adı geçen eşkıyaların sürgün edilmesine izin verilmesi ve kalanının da affedilmesi rica edilmiştir.³²¹

Karadeniz Boğazı Muhafızı Hüseyin Paşa'nın arizâsına göre ise; Mihalıççık kazâsında meydana gelen eşkıyalık olaylarına karışan 44 eşkıyanın 31'inin daha önce yakalanarak tutuklandığı, geri kalanların ise dağlara firar etmiş olduklarının daha önce bildirildiği, bu eşkıyalardan tutuklanıp hapsedilen 31'inin içinde eşkıyalık olaylarına asıl karışanlar kimlerse tespit edilmesi ve gerekli cezanın uygulanması konusunda, buradaki karışıklıkların önlenmesi için tayin olunan hassa silahşorlarından İznik Âyânı Ferhad Bey'e bildirilmiştir.³²²

Bu eşkıyalar içerisinde asıl fesat başı olan 11 kişinin tespit edilmesiyle, bunlara en uygun cezanın (kafaları kesilmek suretiyle idam edilmesi)³²³ verilmesi, geri kalan 20 eşkıyadan 14'ünün bir bölgeye sürgün edilmesi ve 6'sının da, bundan sonra sakın olacaklarına, edepsizlik ve haydutluk yapmayacaklarına dair tüm kazâ ahâlisinin kefil olmasıyla karyelerinde kendi hallerine bırakılması emredilmiştir. Fesat başı olan 11 kişinin kafalarının kesilerek idam edilmesi ve diğerlerinin de çeşitli uygulamalara tabi tutulmasıyla birlikte, 44 eşkıyadan 13 kişinin firar ettiği de belirtilerek, bu kişilerin şu

³¹⁹ B.O.A., H.H., No: 505/24897-A.

³²⁰ Bunların isimleri şöyledir: "Topçu Ömer oğlu Kara Halil, Koca Hasan, Feraşet oğlu Hüseyin, Kara Mazak Mehmed, Osman Paşa'nın oğlu Ali, Tökez Mehmed, Değirmenci oğlu Mehmed, Karpuz Halil, Kel Hüseyin oğlu Mehmed, Hatib oğlu Ali, Laz Bekir'in oğlu Hasan, Çolak İsmail, Kara Veli'nin oğlu Abdurrahman, Demirci Ahmed'in oğlu Sarı ve Mahmud'un oğlu Mehmed."

³²¹ B.O.A., H.H., No: 505/24897-A.

³²² B.O.A., H.H., No: 505/24897.

³²³ Belgede bu idamın şekli " ser-maktu' " yani kafaların kesilmesi olarak kaydedilmiştir. XVII. yüzyıl gezginlerine göre Osmanlı İmparatorluğu'nda başlıca 6 ayrı çeşit idam yöntemi vardır. Bunlar; boynunu vurma, asma, yakma, kazığa oturtma, çengele asma ve suya atmadır. Bunlardan boyun vurma ya da kafa kesme yöntemi olan idamı, William Lithgow şu şekilde aktarıyor: "İdamına karar verilen kişi ya da kişiler pazar yerine getirilir ve bir kütüğün üzerine yatırılarak kafası uçurulur". Bkz. William Lithgow, **Travels & Voyages through Europe, Asia and Africa for Nineteen Years**, Twelfth Edition, Leith: Printed by William Reid & Co., 1814, s.128'den naklen Abacı, a.g.e., s.133.

anda Sultanönü Sancağı'na bağlı Eskişehir kazâsı'nda oldukları Ferhad Bey tarafından bildirilmiş, bunun üzerine Hüseyin Paşa tarafından Eskişehir Livası mütesellîmine, bu kişilerin yakalanarak getirilmesi emri verilmiştir.³²⁴

XIX. yüzyılın ortalarında Mihaliççık kazâsında görülen bu eşkıyalık hareketleri, her ne kadar yoğunluğu azalsa da, yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.³²⁵ Bölgede eşkıyalık vb. olayları önlemek için ne gibi tedbirler alındığına ilişkin elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak aynı dönemde başka bir bölgedeki eşkıyalık olayları sonucu alınan önlemlerin³²⁶ Mihaliççık'ta da alınmış olduğunu düşünüyoruz. Özellikle XIX. yüzyılda korkunç ve eşkıya baskılarına elverişli geçitlerin olduğu Manisa/Saruhan'da, halkın, bu yerlerde görecekları muhafızlık hizmeti karşılığında bazı vergilerden muâf tutulması uygulamasının Mihaliççık bölgesinde de uygulanmış olma ihtimali yüksektir.

³²⁴ **B.O.A., H.H.**, No: 505/24897.; **H.H.**, No: 505/24897-C. İznik Âyânı Ferhad Bey'in Karadeniz Boğazı Muhafızı Hüseyin Paşa'ya gönderdiği 29 Zilkâde 1243 tarihli ilâmda ise, tüm gelişmeler ve kazâ halkının ricası Hüseyin Paşa'ya bildirilmiştir. Buna göre; Mihaliççık kazâsında meydana gelen eşkıyalık olaylarına karışan 44 eşkıyadan 31'inin yakalanıp, diğerlerinin ise Eskişehir taraflarına firar ettikleri etrafla teftiş olunmuştur. Halâ elde bulunan 31 eşkıyanın içlerinde asıl fesat başları olan 11 eşkıyanın da emsaline ibret olmak için Ferhad Bey tarafından kafaları kesilerek idam edilmiştir. (**B.O.A., H.H.**, No: 505/24897-B.).

³²⁵ Nitekim 10 Rebiü'l-âhır 1278 tarihinde Ankara Kaymakamı'na gönderilen bir belgede, Mihaliççık kazâsında çeşitli suçlar işleyen ve bundan dolayı yakalanarak Ankara'da hapsedilen kişiler hakkında gerekli bilgiler verilmiştir. Buna göre; Mihaliççık'ta silahla gezip çevrelerine zarar veren bu kişilerin içerisinde sabıkalı ve asker firarisi olanlar da mevcuttur. Hatta bu kişilerin içerisinde çeşitli suçların yanında cinayet de işlemiş olanlar da bulunmaktadır. Bu kişiler Dinek karyesinden Çubuk oğlu Ali, Demirci oğlu Mehmed Ali, Kara Soylu oğlu diğer Ali ile Domya karyesinden Felâh oğlu İbrahim ve Arap oğlu Osman adında kimselerdir. Hapiste bulunan bu adı geçen kişiler, memleketlerindeki babalarına ve bir kısım akrabalarına kendilerine bir miktar altın gönderilmesini rica etmişlerdir. Bir süre sonra istedikleri altınların postaya teslim edildiği haber alınmıştır. Bu konu ile ilgili olarak gerekenlerin yapılması hakkında Ankara Meclisi'nin resmi yazısı daha sonra Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye havale edilmiştir. Ancak, yapılan incelemelerden sonra bu kişilerle ve suçlarıyla ilgili bir bilginin kaydı olmadığı, ayrıca gerek Zaptiye ve gerekse Tersâne-i Âmire'nin bu konuyla ilgili bilgilerinin olmadığı Zaptiye Müşiri tarafından bildirilmiştir. Ayrıca bu kişiler hakkında gerekli araştırmanın yapılması ve evrakların teslim edilmesi hususunun taraflarına bildirilmesi, buna da gereken önemin verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. (Bkz. **B.O.A., A.MKT.UM.**, No: 506/100.) Yine 23 Şevval 1304 tarihli bir belgeye göre ise, Mihaliççık kazâsı muhtarlarının, hayvanlarına mahsus olan meraya başkaları tarafından müdahale ve saldırı gerçekleşmiştir. Bu gelişme üzerine mera sahibi muhtarlar, telgrafname ile Ankara Vilâyeti'ne şikayette bulunmuşlardır. Bu şikayet üzerine Ankara vilâyeti bu konuyla ilgili olarak gerekli araştırmanın yapılacağını bildirmiştir. (Bkz. **B.O.A., DH.MKT.**, No: 1432/61.).

³²⁶ M. Çağatay Uluçay'ın, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Manisa/Saruhan bölgesindeki eşkıyalık olayları ve halk hareketleriyle ilgili özgün çalışmasında belirttiğine göre, eşkıyalık olaylarına karşı devlet yönetimi başlıca şu önlemleri almıştır: "Osmanlı Devleti, eşkıyalığın en önemli sebebi olarak halkın elinde bulunan silahlarda bulmaktaydı. Bu nedenle eşkıyanın dolaştığı bölgelerde ve hatta tüm Anadolu'da reâyanın elindeki silahlar toplatılmıştır. Özellikle XVII. yüzyılda halkın elinde bulunan silahların toplatılması için sık sık emirler ve memurlar gönderilmiştir. Reâyanın ata binmesini, silah kullanmasını ve levend kıyafeti giymesini yasaklamış, halkı da bu emirlere uyması için nezre bağlamıştır. Halk emirlere uymadığı zaman, derhal taahhüt ettiği para kendisinden alınmıştır. Ayrıca her ilkbaharda sancak mutasarrıflarına Anadolu Vâlisi ve hükümetten buyruldu ve fermanlar gönderilmiş; baharın geldiği, ağaçların yeşillendiği, eşkıyaların dağa çıkma zamanı olduğu ileri sürülerek bölgelerini teftiş etmeleri emrediliyordu. İdâreciler eğer takip, araştırma, yakalama işlerinde kusur ederlerse görevlerinden azlediliyor, kabahatleri büyükse sürülüyor, öldürülüyor ve malları zappediliyordu. Yataklık edenlere de ağır cezalar veriliyordu." Bkz. M. Çağatay Uluçay, **18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri**, İst., 1955, s.63-66.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İDÂRÎ YAPI VE ÖRGÜTLENME

Mihaliççık'ın idârî yapısını ele alırken, konunun daha net bir şekilde ortaya konulabilmesi açısından iki yol izlemenin uygun olacağını düşünüyoruz. Bunlardan birincisi, bölgenin incelediğimiz dönemde Osmanlı taşra teşkilâtı içerisindeki hukukî statüsü, ikincisi de idârî olarak bölgedeki kurumsal örgütlenmelerdir. Ancak şunu özellikle belirtmek gerekir ki, konuya ilişkin tespit ettiğimiz kaynaklar belli periyotları takip etmediği için, Mihaliççık'ın idârî durumu ve gelişimini kesin çizgilerle belirlemek son derece güçtür. Bu bakımdan eldeki veriler doğrultusunda birtakım değerlendirmeler yapmaya çalışacağız.

1. MİHALIÇÇIK'IN HUKUKÎ STATÜSÜ

Osmanlı Devleti'nde taşra idâresi, karakteristik olarak eyâlet³²⁷ (beylerbeylik, vilâyet), sancak (livâ), kazâ, nâhiye, köy ve mezraalardan oluşmaktadır. Kendisine bağlı karyelerle birlikte nâhiyelerin birleşmesiyle kazâlar meydana gelmiştir. Kazâların birleşmesinden sancaklar, sancakların birleşmesinden de eyâletler ortaya çıkmıştır.³²⁸ Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde eyâlet, vilâyet, livâ, kazâ ve nâhiye tabirlerinin birbirinin yerine kullanıldıkları görülmektedir.³²⁹ Nitekim incelediğimiz dönemde Mihaliççık'ın hukukî statüsüne baktığımızda da, aynı dönemde hem kazâ hem de nâhiye olarak geçtiğini görüyoruz. Bu bakımdan öncelikle, Mihaliççık eksenli olarak kazâ ve nâhiye birimlerinin özelliklerine genel hatlarıyla bakmamız gerekmektedir.

³²⁷ Osmanlı Devleti'nde idârî taksimat bakımından en büyük ünite beylerbeylik yani eyâletlerdir. Konu ile ilgili bilgi için bkz. Orhan Kılıç, "Klâsik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı: Beylerbeylikler/Eyâletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362/1799)", **Türkler**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.887-897.; Muzaffer Sencer, "Tanzimat'a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi", **Amme İdâresi Dergisi**, C.17, S.2, Ankara, Haziran 1984, s.27.

³²⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Klâsik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilâtı", **Türkler**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.804.; Orhan Kılıç, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyâlet ve Sancak Teşkilâtlanması", **Osmanlı/Teşkilât**, C.6., Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.89.; Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat'a Kadar)", **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.77-86.; M. Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezî Otorite ve Taşra Teşkilâtı", **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ank., 1999, s.111-121.

³²⁹ Halaçoğlu, **a.g.m.**, s.804.

Osmanlı taşra teşkilâtında eyâlete bağlı olan sancaklar, her birinin başında birer “kadı”nın³³⁰ bulunduğu “kazâ” adı verilen yönetim birimlerine ayrılmıştır.³³¹ Bu bakımdan kazâlar, idârî taksimatta sancakların bir alt birimidir.³³² Genel olarak kazâ, yukarıda da belirttiğimiz gibi, nâhiyelerin ve bu nâhiyelere bağlı birçok karyenin (köyün) birleşmesi sonucunda oluşmuştur. Bununla birlikte merkezî durumda olan kasaba ya da şehirler de, adlî ve idârî işlerin merkezi, yani kazâ merkezi olarak kabul edilmiştir. Her kazâ birimi doğrudan merkeze (Divân-ı Hümâyûn’a) bağlıdır.³³³

Kazâlarda yönetici sınıf olarak kadı, alaybeyi ve subaşılar bulunmaktaydı.³³⁴ Bunlardan kadılar, askerî olmayan şer’i ve hukukî işlerden sorumluydu. Kadılar ayrıca, kazânın iâşesinin temini, belediye, adliye işleri, hükümet tarafından istenilen şeylerin tedariki ile görevliydi. Devlet merkezi ve halk arasında köprü vazifesi gören kadılar, devletin ve aynı zamanda halkın da temsilcisi durumundaydı.³³⁵ Kazâ idâresinin başı olan kadı, kazâ merkezi olan ve “nefs” olarak tabir edilen yerde oturmakta, kazâ bölgesi içerisinde bulunan bütün köylerin davaları, “meclis-i şer’” denilen ve çoğu kez kadının evi veya merkez câminin yanında bulunan mahkemede görülürdü.³³⁶ Subaşılar ise kazânın asayişini sağlamakla yükümlüken, askerî konular da alaybeyinin yetkisi altında bulunuyordu.³³⁷

Osmanlı taşra teşkilâtı içerisindeki idârî birimlerden birisi de nâhiyelerdir.³³⁸ Kelime olarak, “yan, kenar, taraf, bölük”³³⁹ anlamlarına gelen nâhiye, M. Tayyib Gökbilgin’e³⁴⁰ göre, Osmanlı İmparatorluğu’nda coğrafi ve idârî anlamda küçük veya büyük bir çevreyi, bazen de çok geniş bir bölgeyi oluşturan, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de idârî teşkilâtta mülkî taksimatın en küçük parçasını ifade eden bir tabirdir. Bununla birlikte, nâhiyenin Osmanlılarda iki anlamı olduğunu görüyoruz.

³³⁰ “Kadı” ve “Kadılık Kurumu” hakkında bilgi için bkz. Hasan Tahsin Fendoğlu, “Osmanlı’da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı”, **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.345 vd.

³³¹ Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.88.; Göyünç, “Osmanlı Devleti’nde Taşra.....”, s.86.

³³² Göyünç, “Osmanlı Devleti’nde Taşra.....”, s.86.

³³³ Ünal, **a.g.m.**, s.118.

³³⁴ Mehmet İpşirli, “Klâsik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C.1, İstanbul, 1994, s.283. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, “Adâletnâmeler”, **Belgeler**, C.II, S.3-4, Ankara, 1965, s.75-80.

³³⁵ Göyünç, “Osmanlı Devleti’nde Taşra.....”, s.86.; İpşirli, “Klâsik Dönem.....”, s.264-265.

³³⁶ Ünal, **a.g.m.**, s.119.; Halaçoğlu, **a.g.m.**, s.824.

³³⁷ Halaçoğlu, **a.g.m.**, s.804.

³³⁸ Nâhiye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Tayyib Gökbilgin, **XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı (Vakıflar, Mülkler ve Mukataalar)**, İstanbul, 1952, s.8, 18.; Gökbilgin, “Nâhiye”, **İA**, C.9, M.E.B.-Anadolu Üniversitesi GSF Yay., Eskişehir, 1997, s.37-39.

³³⁹ Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-i Türkî**, C.2, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1318, s.1446.

³⁴⁰ Gökbilgin, “Nâhiye”,....., s.37.

Bunlardan birincisi, herhangi bir sancakta timar sisteminin uygulandığı bölgeleri açıklamaktadır. İkinci anlamı ise, kazâ içinde kadının tâyin ettiği nâibin bulunduğu bölgeye verilen isimdir.³⁴¹ Nâhiyeler de birçok köyün bir araya gelmesiyle oluştuğu için, idârî birim olarak kazâ ve nâhiyeyi kesin çizgilerle birbirinden ayırmak hemen hemen mümkün olmamaktadır. Bu nedenle kazâ ve nâhiye arasında sürekli bir anlam kargaşası yaşanmaktadır.³⁴² Nitekim bu söz konusu durumun Mihaliççık için de geçerli olduğunu görüyoruz.

Mihaliççık'ın, daha XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sosyo-ekonomik açıdan gelişmeye başladığını ve idârî anlamda bir nâhiye olduğunu; XV. yüzyılda da bu özelliğini devam ettirip, Sultanönü Yaya Sancak Beyi'ne bağlı nâhiyeler içerisinde yer aldığını³⁴³ daha önce belirtmiştik. Bölgenin, incelediğimiz dönemdeki durumuna baktığımızda ise, idârî açıdan birtakım değişikliklere uğradığını ve bu değişikliklerin dönemlere göre farklı şekilde olduğunu görüyoruz.

XVI. yüzyılın başlarından itibaren hukukî statüdeki gelişimi ve değişimleri, her ne kadar belli periyotları takip etmiyorsa da, tahrir defterlerindeki veriler doğrultusunda izleyebilmekteyiz. Daha önce belirttiğimiz gibi, bu dönemde Mihaliççık, defterlerde hem kazâ hem de nâhiye olarak farklı şekilde kaydedilmiştir. Şöyle ki; H. 937/M. 1530 yılında Mihaliççık, Hüdâvendigâr Livâsı'na bağlı bir kazâ olarak görünmektedir.³⁴⁴ Mihaliççık'ın hukukî açıdan bu tarihte kazâ olarak kaydedilmiş olması, bölgenin sosyo-ekonomik gelişiminden ziyâde, büyük olasılıkla daha önce belirttiğimiz kazâ/nâhiye birimlerinin aynı anlamda kullanılmasından ileri gelmiş olsa gerekir. Nitekim, XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVII. yüzyılın ortalarına kadar Mihaliççık'ın, yüzyıl boyunca Anadolu Eyâleti³⁴⁵ dahilindeki Hüdâvendigâr Livâsı'na bağlı hem bir kazâ hem de nâhiye olarak geçtiği görülmektedir. Mihaliççık'ın, bu dönemden itibaren özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar bir çok belgede hem kazâ hem de nâhiye olarak

³⁴¹ Ergenç, **Osmanlı Klâsik Dönemi**....., s.183. dipnot 3.

³⁴² Suraiya Faroqhi, “ XVI. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar”, **Gelişme Dergisi**, (Özel Sayı), Ankara, 1978, s.42.; M. Tayyib Gökbilgin, “XV. ve XVI. Asırlarda Eyâlet-i Rum”, **VD**, S.VI, Ankara, 1965, s.53.; Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.88, 89.

³⁴³ Doğru, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**....., s.32, 55, 73, 92.

³⁴⁴ **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.142, 206. Özer Ergenç (Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma**, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara, 1979, s.122-123.) ve Nurcan Abacı (Nurcan Abacı, **Bursa Şehri'nde Osman Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001, s.82.) da Mihaliççık'ın XVI. yüzyılda Hüdâvendigâr Sancağı'na bağlı bir kazâ olduğunu belirtmektedirler.

³⁴⁵ XVII. yüzyılın ilk yarısında 14-15 sancaktan oluşan Anadolu Eyâleti'nin paşa sancağı Kütahya'dır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç, “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında.....”, s.93.

geçmesi tesadüf olmasa gerekir.³⁴⁶ Bahsettiğimiz bu konuyla ilgili olarak birçok örnek verebiliriz. Ancak bizim asıl üzerinde durmak istediğimiz ve konuya en iyi şekilde açıklık getireceğini düşündüğümüz bir kaydı burada vermeyi uygun buluyoruz.

Osmanlı Devleti'nin mülkî idâre taksimâtı ile H. 1191-1201/M. 1777-1787 yılları arasındaki bazı eyâletlere ait malikâne kayıtlarının tutulduğu bir defterde³⁴⁷; eyâlet, sancak, kazâ ve nâhiyelerin isimleri bulunmaktadır. Öte yandan defterde, mülkî idâre taksimatının hangi tarihte yapıldığına ilişkin bir bilgi kaydedilmemiştir. Ancak malikâne kayıtlarının H. 1191-1201/M. 1777-1787 yılları arasını ihtiva etmesi, idârî taksimatın da muhtemelen XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığını göstermektedir. Defterdeki kayıtlara göre, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliççık'ın Hüdâvendigâr Livâsı'na bağlı 33 kazâdan birisi olduğunu görüyoruz.³⁴⁸ İdârî taksimata göre bir kazâ olan Mihaliççık, aynı döneme ait çeşitli arşiv kayıtlarında nâhiye olarak kaydedilmiştir. Örneğin H. 1190/M. 1776³⁴⁹ ve H. 1191/M. 1777³⁵⁰ tarihlerinde bölgedeki timar ve zeâmetlerin durumu hakkında bilgi veren üç ayrı kayıta ve XVIII. yüzyılın sonlarına ait (H. 1194-1199/M. 1780-1785) bir derdest defterinde³⁵¹ “*Nâhiye-i Mihaliççık der Livâ-i Hüdâvendigâr*” olarak geçmektedir. Hemen hemen aynı tarihli bu kayıtlarda görülen farklılıklar açıkça göstermektedir ki, Osmanlı Devleti idârî yapılanma içerisinde temel olan nâhiye ve kazâ birimlerinin sınırını kesin olarak çizememiştir.³⁵² XVI. yüzyılın başlarından itibaren Hüdâvendigâr Livâsı'na bağlı bir kazâ/nâhiye olan Mihaliççık, bu hukukî statüsünü XIX. yüzyılın ortalarına kadar değişmeden devam ettirmiştir.³⁵³

³⁴⁶ Meselâ birkaç örnek vermek gerekirse; H. 977/M. 1570 (T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i İcmâl*, No: 208, vrk.4b, 116b.), H. 980/M. 1572 (B.O.A., *MAD*, No: 1289, s.11.), H. 981/M. 1574 (T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.242a; B.O.A., T.T.D., No: 1059, s.98.), H. 1033/M. 1624 (B.O.A., *MAD*, No: 151, vrk.43a.) ve H. 1039/M. 1630 (T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 78, vrk.114b.) tarihli kayıtlarda “*Nâhiye-i Mihaliççık der Livâ-i Hüdâvendigâr*” olarak geçmektedir. Öte yandan H. 1071/M. 1661 tarihli bir kayıta (B.O.A., *MAD*, No: 2001, s.215) *kazâ* olarak geçen bölge, H. 1090/M. 1678 (B.O.A., T.T.D., No: 810, s.25.) ve H. 1105/M. 1693 (B.O.A., T.T.D., No: 481, s.24.) tarihli iki kayıta *nâhiye* olarak geçmektedir. Bu ve buna benzer örnekleri çoğaltmamız mümkündür.

³⁴⁷ B.O.A., *MAD*, No: 9550, s.1-6.

³⁴⁸ Y.a.g.y.

³⁴⁹ B.O.A., *Cevdet-Timar*, No: 7218.; B.O.A., *Cevdet-Timar*, No: 2679.

³⁵⁰ B.O.A., *Cevdet-Timar*, No: 7958.

³⁵¹ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Derdest*, No: 372, vrk.66b

³⁵² Nitekim bu konuda Halime Doğru da (Doğru, XVI. Yüzyılda Eskişehir....., s.88-89.) eserinde, Osmanlı Devleti'nin XV. ve XVI. yüzyıllarda hatta daha sonraki dönemlerde bile idârî bölünmede bu birimler arasına kesin bir sınır koyamadığını belirtmektedir. Bu idârî birimler arasındaki hukukî statü farkı, H. 1281/M. 1864 tarihinde hazırlanan Vilâyet Nizâmnamesi'nde çok net olarak ortaya çıkacaktır.

³⁵³ Muharrem Bayar (Bayar, a.g.e., s.234.), Salih Güven (Güven, a.g.e., s.6) ve Erol Altınsapan-Canan Parla (Altınsapan-Parla, a.g.e., s.98.) Mihaliççık'ın 1840 yılında ilçe olduğunu belirtmektedirler. Ancak her üç müellifin de verdiği bu bilginin bilimsel bir kanıtı olmadığı gibi, Mihaliççık'ın XIX. yüzyıla ilişkin verilerde kazâ ve nâhiye gibi farklı iki idârî birim olarak kaydedildiğini görüyoruz.

Bilindiği gibi XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin hemen her konuda büyük değişimlere sahne olduğu, bir bakıma idârî reformlardan oluşan ve Osmanlı tarihinin panoramasını değiştiren bir dönemdir. Bu dönemdeki idârî reformlar, daha önceki dönemlerde görülen *pragmatik* uygulamalardan farklı bir özelliğine sahiptir. Öyle ki, idâre artık bürokrasinin modernist dünya görüşünün etkisi altına girmiş ve kaçınılmaz olarak yeni bir hukukî düzenleme ile birlikte idârî reformlar gerçekleştirilmiştir.³⁵⁴ Genel olarak bakıldığında, XIX. yüzyıl idârî reformlarının bir bütünlük içerisinde gerçekleştirildiği, bir merkezîyetçi düzenlemenin yapılmaya çalışıldığı görülmektedir.

XIX. yüzyılda gerçekleştirilen yeni düzenlemeler doğrultusunda, Mihaliççık'ın hukukî statüsünde önemli değişikliklerin olduğunu görüyoruz. Bunlardan ilki, H. 1238/M. 1823 tarihine kadar³⁵⁵ kayıtlarda hem nâhiye hem de kazâ olarak da kaydedilen Mihaliççık'ın, bu dönemden sonra sadece kazâ olarak kaydedilmiş olmasıdır.³⁵⁶ İkinci ve asıl önemli gelişme ise, XIX. yüzyılın ortalarına kadar Hüdâvendigâr Sancağı'na doğrudan bağlı bir kazâ/nâhiye olan bölgenin, bu dönem içerisinde yeni teşkilâtlanan bir kaymakamlığa bağlanmasıdır. Buna göre Mihaliççık, H. Rebiü'l-âhîr 1261/M. Nisan 1845 tarihinden itibaren ülke genelinde yapılan yeni düzenlemeler bağlamında, Hüdâvendigâr Eyâleti içinde bir sancak olarak örgütlenen Bilecik Kaymakamlığı'na dahil edilmiştir.³⁵⁷ Bu tarihten itibaren kaymakamlık dahilinde bulunan Mihaliççık kazâsının, bu hukukî statüsünü hangi tarihe kadar devam ettirdiğini kesin olarak belirleyemiyoruz. Ancak H. 1261-1265/M. 1845-1849 yılları arasında düzenlenen bir nüfus yoklama defterinden³⁵⁸ anlaşıldığına göre, Mihaliççık, Bilecik Kaymakamlığı

³⁵⁴ İlber Ortaylı, “Tanzimat Devri ve Sonrası İdârî Teşkilât”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Edt.: Ekmeleddin İhsanoğlu, C.1, İstanbul, 1994, s.283.; Mutullah Sungur, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Devletinde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi”, **Türkler**, C.13, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.750.; Mehmet Seyitdanlioğlu, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilâtı”, **Türkler**, C.13, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.570.

³⁵⁵ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl**, No: 232, vrk.89a.

³⁵⁶ Örneğin XIX. yüzyılda, Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne bağlı kazâ ve nâhiyelerin miktarını ve isimlerini gösteren bir deftere göre, Mihaliççık, Hüdâvendigâr Livâsı'na bağlı bir kazâ olarak görünmektedir. Bkz. **B.O.A., A. DFE.**, No: 573, s.2-3.

³⁵⁷ Ayla Efe, “Ayniyat Defterleri Işığında 1839-1845 Döneminde Eskişehir”, **I. Uluslararası Dünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu (12-15 Mayıs 2004)**, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., No: 21, Eskişehir, 2005, s.66.; **B.O.A., ML.CRD.**, No: 872, s.18. Mihaliççık'ın bu tarihten itibaren kaymakamlık dahiline alındığını, aynı tarihte kazâyâ bağlı karyelere ait temettü'ât defterlerindeki kayıtlardan da anlamaktayız. H. 1261/1845 tarihinde hazırlanan bu defterlerin tümünde, “*Hüdâvendigâr Eyâletinin hâvi olduğu kazâlardan Bilecik Kaim-makamlığı dahilinde kâin Mihaliççık Kazâsı*” olarak kaydedilmiştir. Örneğin bkz. **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9028, s.2. (Ahişeyh karyesi), **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9043, s.2. (Ahurözü karyesi) vd.

³⁵⁸ **B.O.A., ML.CRD.**, No: 872, s.18.

dahilinde bulunan 10 kazâdan³⁵⁹ birisidir. Bu kayıt, kazânın hukukî olarak 1849 yılına kadar kaymakamlığa bağlı olduğunu göstermektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılan birçok düzenlemeyle birlikte, Osmanlı idârî teşkilâtında önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Bunlardan en önemlisi “Vilâyet Nizâmnâmeleri”nin hazırlanmasıdır.³⁶⁰ H. 1281/M. 1864 tarihinde hazırlanan Vilâyet Nizâmnâmesi, Osmanlı taşra teşkilâtına önemli yenilikler getirmiştir. Örneğin eyâletler kaldırılarak, yerine livâlardan oluşan yeni vilâyet üniteleri oluşturulmuş, vilâyetler livâlara, livâlar kazâlara, kazâlar nâhiyelere ve nâhiyeler de köy idârî birimlerine ayrılmıştır.³⁶¹ Ayrıca bu nizâmnâme, nâhiye birimini “*Birkaç köyün toplanmasından meydana gelen yerleşmeler kazâ olmayıp, kazâlara ilhâk edilerek nâhiye itibar olunacaktır*” şeklinde tarif etmektedir. Böylece köy ile kazâ merkezi arasında bir büyüklük ve nüfusa sahip yerlerin nâhiye olacağı tespit edilmiştir.³⁶² İlk kez Tuna Vilâyeti (Bulgaristan)’nde uygulanan bu nizâmnâmenin olumlu sonuçlar vermesi, bir süre sonra, H. 29 Şevval 1287/M. 22 Ocak 1871 tarihli “*İdâre-i Umûmîye-i Vilâyet Nizâmnâmesi*”nin çıkartılmasına ve oluşturulan yeni düzenin yaygın biçimde uygulanmasına fırsat vermiştir. Nitekim 22 Ocak 1871 tarihinde yayımlanan bu nizâmnâme ile birlikte, Osmanlı yönetiminde yaklaşık 42 yıl sürecek yeni bir idârî döneme girilmiştir.³⁶³

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı idârî teşkilâtında gerçekleştirilen bu yeniliklerin, aynı dönem içerisinde Mihaliççık kazâsının hukukî statüsünü de etkilediği görülmektedir. 1849 yılına kadar Bilecik Kaymakamlığı dahilindeki kazâlardan biri olan Mihaliççık, bu dönemde Ankara Merkez Sancağı’na bağlanmıştır. Ancak bu hukukî gelişmenin hangi tarihte olduğunu kesin olarak bilemiyoruz.³⁶⁴ Bununla birlikte

³⁵⁹ Bilecik Kaymakamlığı dahilinde bulunan diğer 9 kazâ şunlardır: 1. Eskişehir, 2. Bilecik, 3. Seyitgâzi, 4. Seferihisar ve Günyüzü, 5. Söğüt, 6. Karahisar-ı Nallu, 7. Bozüyük ve İnönü, 8. Karacaşehir, 9. Göynük. (B.O.A., ML.CRD., No: 872, s.18.).

³⁶⁰ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, **Tanzimat’tan Sonra Mahallî İdâreler (1840-1878)**, TOAİE Yay., Ankara, 1974, s.87 vd.; Muzaffer Sencer, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetiş Gelişmeler”, **Amme İdâresi Dergisi**, C.17, S.3, Ankara, Eylül 1984, s.51-57.; Musa Çadırcı, “Tanzimat”, **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.183-186.; Abdullah Saydam, “Tanzimat Devri Reformları”, **Türkler**, C.12, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.789-791.; Sungur, **a.g.m.**, s.752-761.

³⁶¹ Ortaylı, **Tanzimat’tan Sonra**....., s.87.; Sungur, **a.g.m.**, s.753.

³⁶² Ortaylı, **Tanzimat’tan Sonra**....., s.87.; Seyitdanlıoğlu, **a.g.m.**, s.573.; Sungur, **a.g.m.**, s.753.

³⁶³ Seyitdanlıoğlu, **a.g.m.**, s.573.; Sungur, **a.g.m.**, s.753.

³⁶⁴ Yücel Özkaya, (Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yapısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1985, s.22-23.) eserinde, Mihaliççık kazâsı ile aynı coğrafyada bulunan Günyüzü ve Sivrihisar kazâlarının, dönemin sosyo-ekonomik gelişmelerine bağlı olarak Kasım 1721 tarihinde Ankara Sancağı’na bağlandıklarını belirtmektedir. Özkaya, bu gelişimin aşamalarını şu şekilde anlatmaktadır: “XVIII. yüzyılda bazı köylerin yerlerinden uzak başka kazâlara, bazı kazâların da

yaygın bir görüş, kazânın 1864 Vilâyet Nizâm-nâmesi ile düzenlenen yeni mülkî taksimata göre, Ankara Vilâyeti'nin 4³⁶⁵ sancağından biri olan Merkez Sancağı'na bağlandığı yönündedir.³⁶⁶ Fakat kazânın bu tarihte Ankara'ya bağlandığını gösteren kesin bir bilgi olmamasının yanında, 15 Rebiü'l-evvel 1267/M. 18 Ocak 1851 tarihli bir belgede³⁶⁷, Mihaliççık'ın, hazırlanan Vilâyet Nizâm-nâmesi'nden yaklaşık 13 yıl önce Ankara Sancağı'na bağlı bir kazâ olduğunu görüyoruz. Bu bakımdan, H. 1261-1265/M. 1845-1849 yılları arasında Bilecik kaymakamlığı dahilinde olan Mihaliççık kazâsının yaklaşık 1-2 yıl içerisinde (1850 ya da 1851 yılında) Ankara'ya bağlanmış olabileceğini söyleyebiliriz. XIX. yüzyılın ortalarında Ankara'ya bağlı bir kazâ olan Mihaliççık'ın bu mevcut hukukî statüsü, yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.³⁶⁸

2. KURUMSAL ÖRGÜTLENME VE GELİŞMELER

İncelediğimiz dönemde, Mihaliççık'ın idârî teşkilâtlanması içerisinde çeşitli kurumsal örgütlenme ve bu örgütlenmedeki gelişmeleri, elimizdeki verilere göre XIX. yüzyılın ortalarından itibaren takip edebilmekteyiz. Bununla birlikte, bu döneme kadar

gene sancaklara katıldığı sık sık görülen olaylardandı. Bunun nedenleri çeşitli idi. Kazâların kuvvetli bir sancağa bağlanmaları ve böylece asayişsizliğin önünü almak, ya da yakın bir sancağa bağlanarak, emirlerin daha süratli uygulanabilmesini sağlamak bunlara örnek gösterilebilir. Bunun için de kazâ halkının İstanbul'a müracaatı geçerli olup, XVIII. yüzyılda bu müracaatlar artmıştır. Günyüzü ve Seferihisar (Sivrihisar) kazâlarında eşkiya çıkmış, halk bunları yok etmek için birbirine kefil olmuş, ellerindeki tüfekler devlet için alınmış ve halen bulunanların da satılacakları yolunda taahhüt olunmuş ve bu söz üzerine halka eşkiyadan korunmaları için silahları geri verilmişti. Fakat, gerek Günyüzü kazâsı, gerekse Seferihisar kazâsı Hüdâvendigâr Sancağı'nın uzağında bulunmaktaydılar. Bursa'ya yedi-sekiz ve Kütahya'ya dört-beş menzil uzakta olan bu kazâlara yardım yapılamıyor ve halk da eşkiyayı bertaraf edemiyordu. Halk, Kütahya ya da Bursa'ya gidip hallerini anlatıncaya, valilerden mübaşir alıp kazâlarına dönünceye kadar eşkiya takımı kaçıp gidiyordu. Bu durumda ise, halk, valiler ve hakimler tarafından sorumlu tutulmakta ve söz verdikleri şeyler kendilerinden istenmekte ve zarar görmekteydiler. Bu yüzden halkın başvurusu ile, 1721 Kasımı'nda, Günyüzü ve Seferihisar kazâları kendilerine iki menzil uzaklığı olan Ankara Sancağı'na bağlandılar." (Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı....., s.22-23.). Özkaya'nın verdiği bu bilgide aynı coğrafyada bulunan Mihaliççık kazâsının isminin olmaması, bu bölgede söz konusu sosyo-ekonomik karışıklıkların olmadığı anlamına gelmemekle birlikte, bu tarihte kazânın Ankara'ya bağlanmadığını göstermektedir.

³⁶⁵ Bu dönemde Ankara Vilâyeti'nin 4 sancağı şunlardır: 1. Merkez, 2. Yozgat, 3. Kayseri ve 4. Kırşehir. Bu ve diğer vilâyetlerin ayrıntılı listesi için bkz. Sungur, a.g.m., s.758-760.

³⁶⁶ Güven, a.g.e., s.6.

³⁶⁷ B.O.A., A.MKT.NZD., No: 24/46.

³⁶⁸ Nitekim Mihaliççık kazâsı, 1907 ve 1913 tarihlerinde de Ankara Merkez Sancağı'na bağlıdır. Bkz. B.O.A., DH.İD., No: 162-1/53.; SVA, Sene: 1325, s.157, 329.; **Osmanlı Asırlarında Türk Devleti'nin Mülkî İdâre Taksimâtı ve Yer İsimlerinin Mukayeseli Tahlili (1324-1325/1906-1907)**, I. Bölüm, Devlet Arşivleri Genel Müd. Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., Araştırma Tarihi: 4.1.1987-31.7.1989, (Ankara Vilâyeti kısmı), s.1.; **Resimli ve Haritalı Coğrafya-i Osmânî**, Selânik Matbaası, İstanbul, 1331, s.44.

kazâlarda yönetici olarak kadıların³⁶⁹ ve daha sonra da voyvodaların³⁷⁰ görev yaptığını biliyoruz. Ancak özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan süreçte, Mihaliççık kazâsının idârî teşkilâtındaki yönetici kadronun gelişimini ve kurumsal yapılanmaları izleyebileceğimiz periyodik kaynaklara sahip değiliz. Bu bakımdan kazâdaki idârî yapılanmaların gelişimini ve bu yapılanmadaki değişimleri XIX. yüzyılın ortalarından itibaren belirleyebilmekteyiz. Bu konuyu, Osmanlı idârî teşkilâtında XIX. yüzyıl kazâ yönetimindeki³⁷¹ gelişmelere bağlı olarak ele almamız gerekmektedir.

2.1. Kazâ Müdürlüğü

XIX. yüzyılda Osmanlı kazâ yönetimi siteminde yapılan en önemli değişiklik, muhassıllığın kaldırılmasından hemen sonra oluşturulan yeni yönetimin getirdiği “Kazâ Müdürlüğü” kurumunun oluşturulmasıdır.³⁷² Muhassıllığın, vergi toplanması konusunda istenilen başarıyı gösterememesi üzerine kaldırılmasından hemen sonra gerçekleştirilen yeni yönetim biçiminde, 1842 yılında kazâ idâresi konusunda önemli bir adım atılmıştır. Halkın güvenlik ve refahını sağlamak amacı ile, her sancak ve kazâda hânedan ve diğer ileri gelen aile mensubu kimselerin aralarında birini kazâlarına “Müdür” seçmeleri için yapılan öneri Meclis-i Vâlâ’da tartışılarak oybirliği ile kabul edilmiştir.³⁷³

1842 yılından itibaren öngörülen yeni yönetim biçimi, Tanzimat’ın uygulandığı bütün eyâletlerde yürürlüğe konmuştur. Böylece Tanzimat öncesi voyvodaların ve

³⁶⁹ Örneğin XVI. yüzyılın ortalarında (1546) Mihaliççık Kadısı Mevlâna Müslihiddin’dir. (B.O.A., T.T.D., No: 247, s.8.; Doğru, XVI. Yüzyılda Eskişehir....., s.57.) Yine H. 4 Ramazan 1071/M. 3 Mayıs 1661 tarihli bir tahrirâtta (T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.391a. (vassâle kısmı), bu tarihte Mihaliççık Kadısı’nın Süleyman isminde bir kişinin, H. 25 Ramazan 1278/M. 26 Mart 1862 tarihli bir kayıttan da (B.O.A., A.MKT.UM, No: 550/31-1.), bu tarihte Seyyîd İbrahim Rasih Efendi olduğunu öğreniyoruz.

³⁷⁰ Örneğin H. 29 Zilkâde 1242/M. 24 Haziran 1827 tarihli iki kayıttan, bu tarihte Mihaliççık kazâsı Voyvodası’nın Yusuf Ağa (B.O.A., H.H., No: 712/34051.; B.O.A., H.H., No: 713/34074-D.), H. 25 Cemâziye’l-evvel 1249/M. 10 Ekim 1833 tarihli bir kayıttan da, bu tarihte Abdullah Ağa (B.O.A., Cevdet-Mâliye, No: 273/11235.) olduğunu öğreniyoruz. Ayrıca H. 29 Zilkâde 1251/M. 17 Mart 1836 tarihinde Mihaliççık kazâsına bağlı Akköprü Kuru-yu Hümâyûnu Voyvodası Hacı Murad Ağa’dır. (B.O.A., H.H., No: 533/26247.) Voyvodalık kurumu, Tanzimat’ın ilânından hemen sonra yapılan düzenlemeyle tamamen ortadan kaldırılmıştır. (Musa Çadircı, “Tanzimat’ın İlânı Sırasında Türkiye’de Yönetim (1826-1839)”, *Belleten*, C.51, S.201, TTK Yay., Ankara, Aralık 1987, s.1217.)

³⁷¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yay., İstanbul, 1985, s.77 vd.; Musa Çadircı, “Türkiye’de Kazâ Yönetimi”, *Belleten*, C.53, S.206, TTK Yay., Ankara, Nisan 1989, s.237-255; Çadircı, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ülke Yönetimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s.216-223.; Çadircı, a.g.e., s.240-249.

³⁷² Çadircı, a.g.e., s.240.

³⁷³ Çadircı, a.g.e., s.241.; Çadircı, “Tanzimat.....”, s.184.

âyânların yaptığı hizmetler, Tanzimat'la birlikte kazâ müdürlerine devredilmiştir.³⁷⁴ Meclis-i Vâlâ kararı doğrultusunda, adlî birer ünite olarak zaten var olan her kazâ ileri gelenleri, toplanarak aralarından birisini müdür seçmişlerdir. Kazâ müdürlerinin genel olarak yöre ileri gelenlerince seçilmeleri her ne kadar genel kural olarak benimsenmişse de, uygulamada başka tür müdür atanmaları da olmuştur. Örneğin çoğu yerde sancak kaymakamları, akrabaları olan kimseleri bu göreve getirmiştir. Ayrıca, yörede bu görevi yapabilecek nitelikte kimse bulunamazsa ya da halk doğrudan hükümetin kazâlarına müdür atamasını dilerse merkezden atama yapma yoluna gidilmiştir.³⁷⁵

Kazâ müdürlerinin başlıca görevleri, kazâlarına bağlı köylerden a'sâr ve benzeri vergilerin zamanında toplanmasını sağlamaktır. Bunun yanı sıra halkın güvenlik içinde geçimlerini sağlamalarına yardımcı olmak ve Tanzimat'ın öngördüğü yeniliklerin uygulanmasını kolaylaştırmak da onlara yönetmeliklerle verilmiş görevlerdir. Bu yüzden onları birer yönetici olarak değil de kazâ merkezlerinde devamlı oturan birer tahsildar olarak nitelemek mümkündür.³⁷⁶

Kazâ müdürlerine verilen maaşlara baktığımızda, başlangıçta maaş verilmemesi kararlaştırılmıştır. Ancak daha sonra, müdürün görevli olduğu kazânın büyüklüğüne göre, halk tarafından ödenmek kaydıyla maaş bağlanmıştır. Genel nitelikleri bu şekilde olan ve 1842 yılından Vilâyet Nizâmnamesi'nin ilânına (1864) kadar geçen sürede, yönetimin bu en alt basamağında gerçekleştirilmek istenen bu yenilik, gerek kişisel suçlar gerekse halkla ilişkilerinin kötü olması sebebiyle başarıya ulaşamamıştır.³⁷⁷

Osmanlı kazâ yönetiminde yapılan bu değişikliklerin Mihaliççık kazâsında da uygulandığını görüyoruz. Özellikle kazâ müdürlerinin aldıkları maaş, kişisel suçlar ve halkla olan ilişkileri ekseninde, Anadolu'nun pek çok bölgesinde görülen gelişmelerle benzerlik göstermektedir. H. 1265-1276/M. 1849-1859 tarihleri arasında Mihaliççık kazâsında kazâ müdürü olarak görev yapan 6 kişi tespit edebildik. Ancak bu sayının daha fazla olma ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerekir. Mihaliççık kazâsında belli dönemlerde kazâ müdürü olarak görev yapan bu 6 kişiden 5'inin isimleri ve haklarında yapılan işlemleri şu şekilde sınıflamak mümkündür:

³⁷⁴ Çadırcı, "Türkiye'de Kazâ.....", s.237 vd.; Çadırcı, **a.g.e.**, s.241-242, 248.

³⁷⁵ Çadırcı, **a.g.e.**, s.241-242, 248.

³⁷⁶ Çadırcı, **a.g.e.**, s.242, 248.

³⁷⁷ Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çadırcı, **a.g.e.**, s.243-248.

Tablo II/1: H. 1265-1276/M. 1849-1859 Tarihleri Arasında Mihaliççık Kazâsı Müdürleri

Tarih	Kazâ Müdürü	Yapılan İşlem
H. 1260-1261/M. 1844-1845 ³⁷⁸	Hacı Ömer Ağa	Görevini sürdürüyor
H. Gurre-i Şaban 1265/M. 22 Haziran 1849 ³⁷⁹	Hacı Ömer Ağa	Vefât
H. 22 Ramazan 1265/M. 11 Ağustos 1849 ³⁸⁰	Vekil Hacı Halid Ağa ³⁸¹	Tayin
H. 14 Zilhicce 1274/M. 26 Temmuz 1858 ³⁸²	Ahmed Ağa	Tayin
H. 22 Cemâziye'l-evvel 1275/M. 28 Aralık 1858 ³⁸³	Hüseyin Ağa	"
H. 4 Rebiü'l-evvel 1276/M. 1 Ekim 1859 ³⁸⁴	Hasan Efendi	Azil
H. 19 Cemâziye'l-evvel 1276/M. 14 Aralık 1859 ³⁸⁵	-	Tayin

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı gibi, H. Gurre-i Şaban 1265/M. 22 Haziran 1849 tarihine kadar Mihaliççık Kazâsı Müdürü olarak görev yapan Hacı Ömer Ağa'nın bu tarihte vefât etmesiyle, müdürlüğü vekâleten yürüten oğlu Hacı Halid Ağa asil olarak H. 22 Ramazan 1265/M. 11 Ağustos 1849 tarihinde bu göreve atanmıştır. Yaklaşık 9 yıl kazâ müdürü olarak görev yapan Hacı Halid Ağa, bu görevi en uzun süre yürüten kişi olarak görünmektedir. Hacı Halid Ağa'dan sonra kazâ müdürü olarak görev yapan kişilerin görev süreleri ise oldukça kısadır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu dönemde Mihaliççık'ta kazâ müdürü olan kişilerin görevlerini maaşsız olarak yaptığını görüyoruz. Örneğin H. 12 Cemâziye'l-evvel 1274/M. 29 Aralık 1857 tarihli bir kayıta³⁸⁶, Mihaliççık kazâsının eskiden olduğu gibi maaşsız bir müdür tarafından idâre edileceği, eski idârecilerin de zimmetlerine geçirdiklerinin tahsil edileceği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra ayrıca, kazâ müdürü olan kişilerin kişisel birtakım suçlar işlediği ve bu kişilerle halk arasındaki ilişkilerin de çok iyi olmadığı görülmektedir. Örneğin görevini kötüye kullanan kazâ müdürlerinden biri, H. 4 Rebiü'l-evvel 1276/M. 1 Ekim 1859'da görevinden azledilen Hasan Efendi'dir. Bu olayın nedeni oldukça farklı ve bir o kadar da ilginçtir. Şöyle ki; Fransa tebaasından Mösyö Lamemi'yi öldürüp, arkadaşlarını da yaralayan Zeybek Ali isminde bir kişi

³⁷⁸ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9042, s.2.; B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9048, s.2.

³⁷⁹ B.O.A., A.AMD., No: 9/65. Vefât tarihine ilişkin bu bilgiyi, Hacı Ömer Ağa'nın Mihaliççık'a bağlı Gürleyik köyündeki mezar taşından öğreniyoruz.

³⁸⁰ B.O.A., A.AMD., No: 9/65.

³⁸¹ Hacı Halid Ağa, Hacı Ömer Ağa'nın iki oğlundan birisidir. Mezar taşındaki bilgilere göre, H. 1304/M. 1887 tarihinde vefât etmiştir.

³⁸² B.O.A., A.MKT.MVL., No: 98/22.

³⁸³ B.O.A., A.MKT.UM., No: 339/13.

³⁸⁴ B.O.A., A.MKT.UM., No: 369/36.

³⁸⁵ B.O.A., A.MKT.MVL., No: 112/62. Belgede, bu tarihte tayin edilen kişinin Mihaliççık Eski Kazâ Müdürü Hasan Efendi'nin azledilmesi üzerine, yerine uygun görülen yeni bir müdürün tayin edildiği belirtilmiş, ancak isim kaydedilmemiştir.

³⁸⁶ B.O.A., A.MKT.MVL., No: 94/10.

işlediği suçtan dolayı firar etmiştir. Bu olay üzerine Mihaliççık Kazâsı Müdürü Hasan Efendi ile Halid Ağa isminde bir kişi tarafından koruma altına alınan Zeybek Ali, kısa bir süre sonra yakalanmıştır. Kendisini koruyan Mihaliççık Müdürü Hasan Efendi ile Halid Ağa hakkında ise dava açılmış, Hasan Efendi görevinden azledilmiştir.³⁸⁷

Kazâ müdürü olarak görev yapan kişilerin halkla olan ilişkilerinin de çok iyi olmadığını daha önce belirtmiştik. Örneğin H. 22 Cemâziye'l-evvel 1275/M. 28 Aralık 1858 tarihli bir belgede³⁸⁸, bu tarihte Mihaliççık kazâsı müdürü olarak tayin edilen Hüseyin Ağa'dan halkın memnun olmadığı, bu nedenle de Mihaliççık halkının Hüseyin Ağa'yı kazâ müdürü olarak istemediği belirtilmiştir. Bu gelişme üzerine, aralarındaki sorunun sebeplerinin ne olduğu konusunda araştırma yapılması için Mihaliççık'a bir memur gönderilmiştir.³⁸⁹

1842 yılından Vilâyet Nizâmnâmesi'nin ilânına (1864) kadar geçen sürede, Anadolu'nun pek çok bölgesinde gerçekleştirilmek istenen bu yenilik, gerek kişisel suçlar gerekse halkla ilişkilerinin kötü olması sebebiyle Mihaliççık kazâsında da başarıya ulaşamamış görünmektedir. Nitekim bu olumsuzluklar, tüm imparatorluk genelinde olduğu gibi Mihaliççık kazâsının idârî yapılanmasında da yeni oluşumların gerçekleştirilmesini zorunlu kılmıştır.

2.2. Kaymakamlık

Daha önce de belirttiğimiz gibi 1864 ve 1871 Vilâyet Nizâmnâmeleri ile birlikte Osmanlı idârî teşkilâtında önemli değişiklikler olmuştur. Kazâ yönetimi içerisinde daha önce muhassıllığın yerine oluşturulan kazâ müdürlüğü, bu nizâmnâmeyle birlikte kaldırılarak yerine kaymakamlık kurumu oluşturulmuştur.³⁹⁰ Kazâların mülkî amiri olan kaymakamlar, doğrudan Dâhiliye Nezâreti'ne bağlı olup atanma ve özlük işleri bu makam tarafından yapılmıştır.

Kaymakamlık kurumunun Mihaliççık kazâsındaki gelişimini H. 1297/M. 1880 yılından itibaren takip edebiliyoruz. 1880-1898 tarihleri arasında Mihaliççık kazâsında kaymakam olarak görev yapan 8 kişi tespit edebildik. Bu 8 kişinin isimleri ile yapılan işlemler Tablo II/2'de gösterilmiştir.

³⁸⁷ B.O.A., A.MKT.UM., No: 369/36.

³⁸⁸ B.O.A., A.MKT.UM., No: 339/13.

³⁸⁹ Y.a.g.b.

³⁹⁰ Çadircı, a.g.e., s.236.; Çadircı, "Tanzimat.....", s. 185.; Sungur, a.g.m., s.753.; Ortaylı, "Tanzimat Devri ve.....", s.312.; Saydam, "Tanzimat Devri.....", s.791.

Tablo II/2: H. 1297-1316/M. 1880-1898 Yılları Arasında Mihaliççik Kazâsı Kaymakamları

Tarih	Kaymakam	Yapılan İşlem/Olay
7 ³⁹¹	Ali Efendi	Vefât
H. 29 Muharrem 1297/M. 12 Ocak 1880 ³⁹²	Abdülkadir Efendi	Tayin
H. 1300/M. 1883 ³⁹³	“	Görevini sürdürüyor
7 ³⁹⁴	“	Vefât
H. 8-13 Rebiü'l-âhir 1303/M. 14-19 Ocak 1886 ³⁹⁵	Mehmed Neş'et Efendi	Tayin
H. 11 Rebiü'l-âhir 1305/M. 27 Aralık 1887 ³⁹⁶	“	2. Rütbeye Terfii
H. 4 Rebiü'l-âhir 1307/M. 28 Kasım 1889 ³⁹⁷	“	4. Rütbeden Nişan
H. 13-23 Safer 1308/M. 28 Eylül-8 Ekim 1890 ³⁹⁸	Ahmed Râif Efendi ³⁹⁹	Becâyış
H. 1309/M. 1891-1892 ⁴⁰⁰	“	Görevini sürdürüyor
H. 4 Muharrem 1309/M. 10 Ağustos 1891 ⁴⁰¹	?	Nakil ⁴⁰²
H. 27 Cemâziye'l-evvel 1309/M. 29 Aralık 1891 ⁴⁰³	Ali Rıza Efendi	3. Rütbeye Terfii
H. 14 Zilhicce 1310/M. 29 Haziran 1893 ⁴⁰⁴	Mehmed Emin Efendi ⁴⁰⁵	Tayin
H. 1311/M. 1893-1894 ⁴⁰⁶	“	Görevini sürdürüyor
H. 15 Rebiü'l-evvel 1311/M. 26 Eylül 1893 ⁴⁰⁷	“	2. Rütbeye Terfii
H. 30 Rebiü'l-evvel 1311/M. 11 Ekim 1893 ⁴⁰⁸	“	3. Rütbeden Nişan
H. 9 Rebiü'l-âhir 1311/M. 20 Ekim 1893 ⁴⁰⁹	“	İzin
H. 6 Şaban 1311/M. 12 Şubat 1894 ⁴¹⁰	“	Görevini sürdürüyor
H. 17 Rebiü'l-evvel 1313/M. 7 Eylül 1895 ⁴¹¹	Hüseyin Bey	“
H. 11 Cemâziye'l-âhir 1316/M. 27 Eylül 1898 ⁴¹²	Mustafa Sabri Bey	Tayin

³⁹¹ B.O.A., İ.DH., No: 797/64632.

³⁹² Y.a.g.b.

³⁹³ SVA, Sene: 1300, s.111.

³⁹⁴ B.O.A., İ.DH., No: 976/77128.

³⁹⁵ Y.a.g.b.

³⁹⁶ B.O.A., İ.DH., No: 1061/83296.

³⁹⁷ B.O.A., İ.DH., No: 1163/90956. Mehmed Neş'et Efendi'nin 4. rütbeden Osmânî nişanı almasıyla birlikte, kendisinin bu rütbesinden terfii etmesi (yükseltmesi) konusunda 6 Rebiü'l-ahir 1308 tarihinde gereğinin yapılması emredilmiştir. (B.O.A., İ.DH., No: 1202/94085.)

³⁹⁸ B.O.A., İ.DH., No: 1196/93593.

³⁹⁹ Kalecik kazâsı kaymakamı olarak görev yapan Ahmed Râif Efendi, Mehmed Neş'et Efendi gibi 3. rütbeden seçilmiş bir kaymakam olduğu için, bu iki kaymakamın becâyışları (görev değişimi) uygun görülmüş ve Ahmed Râif Efendi Mihaliççik kaymakamı olmuştur. (B.O.A., İ.DH., No: 1196/93593.)

⁴⁰⁰ SVA, Sene: 1309, s.136.

⁴⁰¹ B.O.A., İ.DH., No: 1238/96986.

⁴⁰² Bu tarihte Mihaliççik, Seferihisar, Çubukabad, Akdağ Madeni Kaymakamları, İntihâb-ı Memuriyet Komisyonu (Memur Seçim Komisyonu) tarafından seçilmişlerse de, Yanya Vilâyeti halkından olmaları nedeniyle hükümetten bazı kişiler, kaymakamların hemşehri olduğu iddiasıyla çeşitli makamlara müracaat etmişlerdir. Bu gelişmeler üzerine, H. 4 Muharrem 1309/M. 10 Ağustos 1891 tarihinde, bu kaymakamların nakilleri için gerekenlerin yapılması Ankara Valisi Abidin Paşa tarafından Dâhiliye Nezareti'ne yazı ile bildirilmiştir. (B.O.A., İ.DH., No: 1238/96986.).

⁴⁰³ B.O.A., İ.DH., No: 1255/98505.

⁴⁰⁴ B.O.A., İ.DH., No: 1304/1310-Za-20.

⁴⁰⁵ Akdağ Madeni Kaymakamı iken Mihaliççik'a tayin edilen Mehmed Emin Efendi, Ali Rıza Efendi'nin bu tarihte Boğazlıyan Kazâsı Kaymakamlığı'na tayin edilmesi üzerine bu göreve atanmıştır. Bkz. Y.a.g.b.

⁴⁰⁶ SVA, Sene: 1311, s.166.

⁴⁰⁷ B.O.A., DH.MKT., No: 139/21.

⁴⁰⁸ B.O.A., İ.TAL., No: 33/1311-Ra-10.

⁴⁰⁹ B.O.A., DH.MKT., No: 153/50.

⁴¹⁰ B.O.A., DH.MKT., No: 205/12.

⁴¹¹ B.O.A., DH.MKT., No: 423/52.

⁴¹² B.O.A., İ.DH., No: 1358/1316-C-18.

Tablodaki verilere göre, bu dönem içerisinde en uzun süre kaymakamlık görevi yapan kişi, yaklaşık 5 yıl bu görevde bulunan Mehmed Neş'et Efendi'dir. Kaymakam olarak görev yapan kişilerin geneline baktığımızda ise, görev sürelerinin oldukça kısa (1-2 yıl ya da daha az bir süre) olduğunu görüyoruz. Bu durum, Mihaliççık kazâsında daha önce kazâ müdürleri ile halk arasındaki ilişkilerin boyutunu akla getirmektedir. Kazâdaki kaymakamlık kurumunun idârî yapısında görülen bu derece sık görev değişimi, bir bakıma görevde bulunan kaymakamlarla halk arasındaki ilişkinin çok da iyi olmadığını göstermektedir. Örneğin H. 27 Ca. 1309/M. 29 Aralık 1891 tarihinde 3. rütbeye terfii eden Mihaliççık Kaymakamı Ali Rıza Efendi, H. 14 Zilhicce 1310/M. 29 Haziran 1893 tarihinde görevinden azledilip Boğazlıyan Kazâsı Kaymakamlığı'na tayin edilmiştir.⁴¹³ Bu tayinin asıl nedeni, kazâ halkının yaklaşık 1,5 ay öncesinden başlayan şikâyetleriyle ilgilidir. H. 22 Şevval 1310/M. 9 Mayıs 1893 tarihli bir belgeden⁴¹⁴, Mihaliççık kazâsı halkının Kaymakam Ali Rıza Efendi'nin idâresizliği nedeniyle kendisinden hoşnut olmadıklarını, bu nedenle görevinden azledilerek yerine güvenilir yeni bir kaymakamın tayin edilmesi konusunda taleplerinin olduğunu öğreniyoruz.

Yine H. 22 Rebiü'l-evvel 1313/M. 12 Eylül 1895 tarihli bir başka belgeden⁴¹⁵, o tarihlerde kazâ kaymakamı olan Hasan Efendi'nin halka zulmetmesi, kötü yönetimi, rüşvet yemesi gibi birçok kötü uygulamasından dolayı, kazâ halkının şikâyeti olduğunu ve gereğinin yapılması için Ankara Vâliliği'ne talepte bulunduklarını anlıyoruz. Bu bakımdan kaymakamlık kurumuyla, daha doğru bir ifadeyle kaymakamlık görevinde bulunan kişilerle kazâ halkı arasındaki ilişkilerin, birtakım nedenlere bağlı olarak kötü ya da zayıf olmasının, devlet-halk ilişkileri ekseninde bir sosyal kargaşa ortamının oluşmasında etkisi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Ancak bununla birlikte bazı dönemlerde kaymakamlık görevi yapan kişilerin, görevlerinde göstermiş oldukları başarılarından dolayı belli rütbelere terfii ettikleri ya da çeşitli rütbelerde Osmânî nişanı aldıklarını görüyoruz. Örneğin H. 8-13 Rebiü'l-âhir 1303/M. 14-19 Ocak 1886 tarihleri arasında Mihaliççık Kaymakamı olarak 3. rütbeden tayin edilen⁴¹⁶ Mehmed Neş'et Efendi, başarılı hizmetleri nedeniyle H. 11 Rebiü'l-âhir 1305/M. 27 Aralık 1887 tarihinde 2. rütbeye terfii etmiş⁴¹⁷, H. 4 Rebiü'l-âhir 1307/M.

⁴¹³ B.O.A., İ.DH., No: 1304/1310-Za-20.

⁴¹⁴ B.O.A., DH.MKT., No: 34/19.

⁴¹⁵ B.O.A., DH.MKT., No: 423/52.

⁴¹⁶ B.O.A., İ.DH., No: 976/77128.

⁴¹⁷ B.O.A., İ.DH., No: 1061/83296.

28 Kasım 1889 tarihinde de kendisine 4. rütbeden Osmânî nişanı verilmiştir.⁴¹⁸ Bu durum, her ne kadar kazâ halkı ile ilişkileri belli dönemlerde bozuk olsa da, kaymakam olan bazı kişilerin kazânın ve halkının durumunu göz önünde bulundurarak görevlerini ciddiyetle yerine getirmeye çalıştıklarını göstermektedir.

2.3. Mahalle ve Köy Yöneticileri: *Muhtarlık Örgütü*

II. Mahmud döneminde (1808-1839) ülke yönetiminde yapılan yeniliklerden biri de muhtarlık örgütünün⁴¹⁹ oluşturulmasıdır. Tanzimat’la birlikte başladığı düşünülen muhtarlık kurumunun temelleri, aslında bu dönemden itibaren atılmıştır. Öyle ki Tazimat’ın ilânından önce imamların zulmünden ve baskısından halkı kurtarmak ve istişare ile iş gördürmek için imamların yanlarına birer ikişer muhtar verilmiştir. Öte yandan muhtarlar yalnız bırakılmamış ve bunların yanına üçer-beşer kişiden oluşan ihtiyar heyetleri katılmıştır. Bu muhtar ve ihtiyar heyetleri, genel olarak bölge halkı tarafından seçilmekteydi.⁴²⁰ Buna göre; her mahallede denenmiş, iyi huylu ve becerikli oldukları anlaşılmış mahalle halkından iki kişi oy birliği ile muhtar seçilecek ve bunlardan birisine *muhtar-ı evvel*, diğerine de *muhtar-ı sâni* denilecekti.⁴²¹

Muhtarlık teşkilâtının kurulmasında esas amaç, memlekette o devirde hemen hemen hiç kalmamış olan asayişî tekrar sağlamaktır. Ne var ki asıl problemlere eğilme yerine geçici bazı tedbirlerle asayişî sağlamanın imkânsız olduğu devrin yöneticileri tarafından yeterince anlaşılamamıştır. Bu yüzden alınan tüm tedbirler, çökmekte olan imparatorluğun alt kademelerinde meydana gelmiş olan huzursuzluğu giderememiştir. Muhtarlık teşkilâtı da mahallelerde asayişî sağlayamamış ve işsiz halkın büyük şehirlere (özellikle de İstanbul’a) yönelmesini engelleyememiştir.⁴²²

1833-1836 yılları arasında kurulup, daha sonra Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde kurumsallaşması yaygınlaşan muhtarlık örgütünün, Mihaliççık kazâsında hangi tarihte uygulamaya geçtiği konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak büyük olasılıkla,

⁴¹⁸ B.O.A., İ.DH., No: 1163/90956.

⁴¹⁹ Muhtarlık Örgütü hakkında bkz. Musa Çadircı, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, *Belleten*, C.XXXIV, S.135, Ankara, 1970, s.409-420.; Çadircı, *a.g.e.*, s.38-40.; Bilâl Eryılmaz, “Türkiye’de Köy ve Mahalle Muhtarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Türk İdâre Dergisi*, C.60, S.378 (Özel Sayı), Ankara, Mart 1988, s.465-475.; Mustafa Çadircı, “Türkiye’de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C.2, S.3, Ankara, Mayıs 1993, s.3-11.

⁴²⁰ Osman Nuri Ergin, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarih-i İnkışafı*, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul, 1936, s.121.; Çadircı, *a.g.e.*, s.38.

⁴²¹ Çadircı, *a.g.e.*, s.38.

⁴²² Çadircı, “Türkiye’de Muhtarlık.....”, s.415.

bu örgütün kurulmasından kısa bir süre sonra uygulanmaya başlanmış olmalıdır. Bu cümleden olarak, bölgedeki muhtarlık örgütü çerçevesinde temel kaynağımız, 1844-1845 yılları arasında düzenlenen temettü'ât defterleridir. Toplam 47 temettü'ât defteri üzerinde yaptığımız incelemede, kazâyâ bağlı 50 karyede, 35'i muhtar-ı evvel, 32'si de muhtar-ı sâni olmak üzere toplam 67 muhtarın görev yaptığını görüyoruz. Karyelerdeki muhtarların dağılımına baktığımızda, bölgedeki bazı karyelerde muhtarın bulunmadığı görülmektedir. İlk bakışta bu durumun, bir karyedeki toplam hâne sayısı miktarıyla bir ilgisi olabileceği düşünülebilir. Ancak, özellikle hâne sayısının oldukça az olduğu bazı karyelerde muhtar varken, hâne sayısının fazla olduğu bazı karyelerde muhtarın olmaması bu düşüncüyü tam olarak desteklememektedir. Örneğin toplam 82 hânenin bulunduğu Ermenek karyesinde muhtar yokken⁴²³, toplam sadece 9 hânenin bulunduğu Ahişeyh karyesinde 1 muhtar-ı evvel ve 1 muhtar-ı sâni olmak üzere toplam 2 muhtar bulunmaktadır.⁴²⁴ Bunun dışında ayrıca, bu dönemde pek çok karyede 2 muhtarın (muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sâni) görev yapmış olması, muhtarlık teşkilâtının kuruluş aşamasındaki kurumsal yapılanmasının, doğal olarak Mihalıççık bölgesinde de benzer bir özellik taşıdığını göstermektedir.

Öte yandan bu dönemde, muhtarlık örgütünün kurulmasından önce karyelerde görev yaptıkları bilinen kethüdâların⁴²⁵ da, bölgedeki bazı karyelerde yönetici olarak görevlerini sürdürdüklerini görüyoruz. Örneğin Sekiviran karyesinde 37. hânedeki kayıtlı Murad oğlu Hasan ve 46. hânedeki kayıtlı Safer oğlu Osman⁴²⁶ ile Ermenek karyesinde 18. hânedeki kayıtlı Somuncu oğlu Ahmed⁴²⁷, bulundukları karyelerde kethüdâlık görevi yapmaktadırlar. Karye kethüdâsı olarak görev yapan bu kişilerden, Murad oğlu Hasan toplam 250 kuruş, Safer oğlu Osman ve Somuncu oğlu Ahmed ise toplam 300'er kuruş gelir elde etmiştir.

⁴²³ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9046, s.27. Bu tarihte Ermenek karyesinde, karyede 18. hânedeki kayıtlı Somuncu oğlu Ahmed kethüdâ olarak görev yapmakta olup, toplam 300 kuruş geliri vardır.

⁴²⁴ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9028, s.6.

⁴²⁵ Karyelerde kethüdâlara, kimi zaman "İhtiyar" da denilmekteydi. (Çadırcı, a.g.e., s.38.)

⁴²⁶ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9009, s.14.; 17.

⁴²⁷ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9046, s.7.

2.4. Kazâ İdâre Meclisi

22 Ocak 1871 tarihli Vilâyet Nizâmnâmesi ile birlikte, Osmanlı idârî teşkilâtında yapılan yenilikler doğrultusunda, kazâ merkezinde bir “İdâre Meclisi” kurulması da öngörülmüştür.⁴²⁸ Kazâ İdâre Meclisi, kaymakam başkanlığında, mal müdürü, nâib, tahrirat kâtibi, müftü ve Müslüman olmayanların dinî liderlerinden oluşmakta, ayrıca ikisi Müslüman ikisi Müslüman olmayan dört üye seçilerek meclise katılmaktaydı.⁴²⁹ Kazâ İdâre Meclisleri; idârî davalar, gelir ve giderlerin gözden geçirilmesi, devlete ait kurum ve kuruluşların korunması, tesislerin yapılması ve onarımı ile görevliydi.⁴³⁰ Ayrıca kazâdaki köy yollarının yapım, bakım ve onarımı gibi konular da görüşülür, kaymakamın yetkisi dahilindeki anlaşmalar ve alım satım işlemlerinin usûle uygunluğu denetlenirdi. Kaymakamın başkanlığında oluşturulan Kazâ İdâre Meclisi, kazâ yönetimi ile ilgili önemli kararları alıp uygulamakla ve üst kademelere havâle etmekle yükümlü olmuştur.⁴³¹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mihaliçcik kazâsındaki idâre meclisinin belli dönemlerdeki örgütlenmesi şu şekildedir:

Tablo II/3: H. 1300-1311/M. 1883-1894 Yılları Arasında Mihaliçcik Kazâsı İdâre Meclisi

GÖREVLİ	H. 1300/M. 1883 ⁴³²	H. 1309/M. 1892 ⁴³³	H. 13011/M. 1894 ⁴³⁴
Reis	Kaymakam Abdülkadir Ef.	Ahmed Râif Ef.	Kaymakam Emin Ef.
A'zâ-yı Dâime ⁴³⁵	Nâib Mehmed Bahri Ef.	Nâib Abdurrahman Aziz Ef.	Nâib Halil Efendi
	Müftü Hasan Efendi	Müftü Mehmed Tevfik Efendi	Mehmed Tevfik Efendi
	Mal Müdürü Hasan Hilmi Ef.	Mal Müdürü Ali Efendi	Mal Müdürü Ali Efendi
	Tahrirât Kâtibi Ahmed Rüşdü Ef.	Ahmed Rüşdü Ef.	Ahmed Rüşdü Ef.
A'zâ-yı Muntahab ⁴³⁶	Musa Efendi	İlyas Bey	Hacı Mehmed Ağa
	Ali Efendi	Mehmed Ağa	Hacı Süleyman Ağa
	Niyâzi Efendi	Ahmed Efendi	Abdurrahman Ağa
	Hacı Ömer Efendi	Ali Efendi	Mustafa Ağa

Tablodaki verilerden de anlaşılacağı gibi, 1871 tarihli Vilâyet Nizâmnâmesi'nin öngördüğü örgütlenme, Mihaliçcik kazâsında da uygulanmıştır. Ancak kazâda 1883-

⁴²⁸ Ortaylı, “Tanzimat Devri ve.....”, s.312.; Çadırcı, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e.....”, s.216-223.

⁴²⁹ Ortaylı, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e.....**, s.77-78.; Çadırcı, **a.g.e.**, s.259.; Sungur, **a.g.m.**, s.757.

⁴³⁰ Çadırcı, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e.....”, s.218.; Çadırcı, **a.g.e.**, s.260.

⁴³¹ Ortaylı, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e.....**, s.77.; Sungur, **a.g.m.**, s.757.

⁴³² SVA, Sene: 1300, s.111-112.

⁴³³ SVA, Sene: 1309, s.136.

⁴³⁴ SVA, Sene: 1311, s.166.

⁴³⁵ A'zâ-yı Dâime: Dâimî a'zâlar.

⁴³⁶ A'zâ-yı Muntahab: Seçilmiş a'zâlar.

1894 yılları arasında oluşturulan bu kazâ meclisinin, öngörülen örgütlenmeye benzer ve farklı birtakım özellikler taşıdığını görüyoruz. Örneğin bu örgütlenmede kaymakamın başkanlığında dâimî a'zâlar arasında nâib, müftü, mal müdürü ve tahrirât kâtibinin bulunması benzer özellik gösterirken, seçilmiş a'zâlar arasında bulunması gereken 2 müslim, 2 gayr-i müslim 4 a'zânın büyük çoğunluğunun Müslüman olması, meclisin farklı bir yapı içerisinde olduğunu göstermektedir.

2.5. Hükümet Konağı

Mihaliççık kazâsının idârî teşkilâtındaki önemli kurumsal örgütlenmelerden biri de, XIX. yüzyılın son çeyreğinde oluşturulan hükümet konağıdır. Ancak tespit ettiğimiz verilere göre bu kurum, Mihaliççık kazâsında bir ihtiyaçtan dolayı oluşturulmuştur. Şöyle ki; H. 9 Receb 1297/M. 17 Haziran 1880 tarihli bir belgede, Mihaliççık kazâsında hükümet konağı bulunmamasından dolayı bir hükümet konağı gerektiği belirtilmiş ve bunun için gerekli olan işlemlerin yapılması ifâde edilmiştir.⁴³⁷ Bu doğrultuda; kazâ halkından Hacı Halid ve kardeşi Hacı Mehmed Ağa'nın, Mihaliççık'ın merkezi olan Kuyucak karyesinde sahip oldukları 12 odalı ve 30000 kuruş değeri olan bir konak, Mihaliççık kazâsının “*Hükümet Konağı*” olarak yıllık toplam 1440 kuruş bedelle devlet tarafından kiralanmıştır.⁴³⁸

Bununla birlikte bu gelişmede, konak sahipleri olan Hacı Halid ve kardeşi Hacı Mehmed Ağa'nın, yaşadıkları bölgenin menfaatine yönelik takdire şayân bir davranış sergilemeleri son derece dikkat çekicidir. Konak sahipleri Hacı Halid ve kardeşi Hacı Mehmed Ağa, sahibi oldukları ve devlet tarafından kiralanmış bu konağın bir “*Hükümet Konağı*” olarak kullanılmasını belirtmişler, ancak bunun için talep edilen ücreti kabul etmediklerini ifâde edip bu konağı ücretsiz olarak devlete teslim etmişlerdir. Adı geçen konak sahiplerinin, böylesine önemli bir konuda gösterdikleri bu davranışları takdirle karşılanmış ve kendilerine 5. rütbeden birer kıt'a mecidî nişanı verilmiştir.⁴³⁹ Ayrıca bu durum iki gün sonra, 11 Receb 1297/19 Haziran 1880 tarihinde de Ankara Vilâyeti Valiliği tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne resmî bir yazıyla bildirilmiştir.⁴⁴⁰ Öte yandan konak sahiplerinin göstermiş oldukları bu cömertliğe rağmen, devlet tarafından

⁴³⁷ B.O.A., İ.DH., No: 807/65281.

⁴³⁸ Y.a.g.b.

⁴³⁹ Y.a.g.b.

⁴⁴⁰ Y.a.g.b.

kiralanan bu konağın kira bedeli, H. 4 Receb 1304/M. 29 Mart 1887 tarihine kadar yaklaşık 7 yıl boyunca aylık 120 kuruş kendilerine teslim edilmiştir.⁴⁴¹

Bu dönemden itibaren bir “Hükümet Konağı” olarak yapılanmaya başlayan bu kurumun, daha sonraki dönemlerde çeşitli sosyo-ekonomik sorunlarla karşılaştığını ve birtakım sıkıntılar yaşadığını görüyoruz. Örneğin H. 4 Receb 1304/M. 29 Mart 1887 tarihli bir belgeden⁴⁴², Mihaliççık kazâsındaki Hükümet Konağı’nın kira bedeli olan 120 kuruşun, bu dönemden sonra kesintiye uğradığını öğreniyoruz. Bu durum, devletin ekonomik anlamda birtakım sıkıntılar yaşadığını ve bu olumsuz tablonun Mihaliççık Hükümet Konağı gibi taşradaki kurumsal yapılanmaları da ekonomik anlamda olumsuz etkilediğini göstermektedir. Öte yandan H. 22 Şaban 1312/M. 18 Şubat 1895 tarihli bir belgeden⁴⁴³ ise, hükümet konağı olarak faaliyet gösteren bu binanın onarılarak yeni baştan inşâ edildiğini ve resmî açılışı yapıldıktan sonra fotoğrafının çekilip Sadâret makamına gönderildiğini öğreniyoruz.

2.6. Belediye Teşkilâtı

Osmanlı Devleti, Tanzimat Dönemi ile birlikte birçok alanda olduğu gibi idârî teşkilâtlanmada da şiddetle modernleşme ihtiyacı duymaya başlamıştır. Bu söz konusu idârî modernleşme çabalarından birisi de belediye teşkilâtı örgütlenmesidir. Osmanlı Devleti’nde belediye teşkilâtına ilişkin ilk hükümler 1864 Vilâyet Nizâmnâmesi’nde geçmektedir. Nizâmnâmenin 4. maddesinde, her kazâda bir belediye teşkilâtının kurulması gerektiği belirtilmiştir.⁴⁴⁴ Ancak bu teşkilâtın ve örgütlenmenin uygulamada hemen oluşturulamadığı görülmektedir. H. 27 Ramazan 1294/M. 5 Ekim 1877 tarihli “*Vilâyet ve Belediye Kanunu*” ve bu oluşumun beraberinde getirdiği örgütsel yapıyı, kent yönetiminin değişim sürecinde en önemli girişimlerden biri olarak değerlendirmek mümkündür. Kanuna göre, kentlerin nüfusu dikkate alınarak 4 yıl için (6-12 kişilik) bir “Belediye Meclisi” seçilecek ve “Belediye Reisi” bu seçilmiş üyeler arasından tayin edilecektir. Uygulamada, taşra kentlerinde belediye reisleri genellikle yerel halktan olduğu halde belediye meclisinde yeterince üye bulundurulamamıştır. Bunun nedeni, üye seçilmek ve seçmek için gerekli olan şartların niteliğidir. Örneğin üyeliğe seçilme

⁴⁴¹ B.O.A., DH.MKT., No: 1408/19.

⁴⁴² Y.a.g.b.

⁴⁴³ B.O.A., DH.MKT., No: 345/79.

⁴⁴⁴ Sıddık Tümertekin, *Türkiye’de Belediyeler*, R. Zelliç Basımevi, İstanbul, 1946, s.36.

şartları arasında, Osmanlı tebaasından olmanın yanı sıra yılda en az 100 kuruş vergi vermek; seçmen olabilmek için ise, diğer şartların yanı sıra, emlâkı için yılda en az 50 kuruş vergi vermek gibi bazı şartlar bulunmaktadır.⁴⁴⁵

1877 Belediye Kanunu'na göre belediye personeli içerisinde; tabip, baytar⁴⁴⁶, mühendis, sandık emini, kâtip ve gerektiği kadar kavvasın⁴⁴⁷ bulunması gerekmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar taşranın viran ve küçük kentlerinde bu kadrolar tamamlanamamıştır.⁴⁴⁸ Ayrıca bu kanun kapsamında, belediye meclislerinin seçilmesinin oldukça uzun bir zaman alması, taşra kentlerinde seçimlerin düzenli olarak yapılamamasına neden olmuştur. Öte yandan ekonomik yetersizlikler, personel sıkıntısı gibi olumsuz koşullar nedeniyle, teşkilâtlanmanın ilk dönemlerinde belediye örgütü çok fazla etkili olamamıştır.⁴⁴⁹

Belediyelerin genel olarak görevleri 1877 Belediye Kanunu'nda ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Bunlar arasında; yapı işlerini düzenlemek, yol, kaldırım, lağım vb. inşâ etmek, temizlik işlerini yürütmek, ölüm-doğum olaylarını takip etmek, esnafın teftiş ve kontrolünü sağlamak vs. sayabiliriz.⁴⁵⁰

Mihaliççık kazâsındaki belediye teşkilâtına baktığımızda, kazâda bu kurumsal örgütlenmenin hangi tarihte başladığını kesin olarak belirleyemiyoruz. Bununla birlikte bu konuda çeşitli tarihlendirmelerin yapıldığını görüyoruz. Örneğin Salih Güven⁴⁵¹ ve Muharrem Bayar⁴⁵², Mihaliççık'taki belediye teşkilâtının 1923 yılında kurulduğunu belirtmektedir. Ancak her iki müellifin de verdikleri bu bilginin herhangi bir dayanağı olmadığı gibi, elimizdeki verilere göre kazâdaki belediye teşkilâtı H. 1300/M. 1883 yılından önce kurulmuş olmalıdır. Nitekim bu teşkilâtın gelişimini ve özelliklerini, 1877 tarihinde hazırlanan Belediye Kanunu'ndan yaklaşık 6 yıl sonra, yani 1883 tarihinden itibaren takip edebiliyoruz. Bu cümleden, H. 1300-1311/M. 1883-1894 yılları arasında Mihaliççık kazâsı belediye teşkilâtının örgütlenmesi ve bu örgütlenmedeki görevlileri şu şekilde gösterebiliriz:

⁴⁴⁵ Sevgi Aktüre, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişmeler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.IV, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s.891-904.

⁴⁴⁶ Baytar: Hayvan doktoru, veteriner.

⁴⁴⁷ Kavvas ya da Kavas: Belediye zâbitası.

⁴⁴⁸ Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet.....", s.243.

⁴⁴⁹ Aktüre, **a.g.m.**, s.896.

⁴⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tümertekin, **a.g.e.**, s.55 vd.

⁴⁵¹ Güven, **a.g.e.**, s.6.

⁴⁵² Bayar, **a.g.e.**, s.234.

Tablo II/4: H. 1300-1311/M. 1883-1894 Yılları Arasında Mihalıççık Belediye Teşkilâtı

GÖREVLİ	H. 1300/M. 1883 ⁴⁵³	H. 1309/M. 1892 ⁴⁵⁴	H. 13011/M. 1894 ⁴⁵⁵
<i>Reis</i>	Artin Efendi	Hacı Hasan Efendi	Hacı Ahmed Efendi
<i>A'zâlar</i>	Hacı Hâfız Ef., Abdülkadir Ağa, Mehmed Ali Ağa, Agob Ağa	Hacı Mustafa Ağa, Ahmed Efendi, Said Efendi	Hacı Hâfız Ağa, Hacı Mustafa Ağa, İbrahim Ağa, Hacı Ali Ağa, Ahmed Efendi
<i>Kâtib</i>	Hasan Efendi	Hasan Efendi	Hasan Efendi
<i>Kolcu</i>	Kigorok? Ağa	-	-

Yukarıdaki verilere göre, 1883-1894 yılları arasında Mihalıççık kazâsı belediye teşkilâtı içerisinde, 1877 Belediye Kanunu'nun öngördüğü personelin tam anlamıyla olmadığını ve bu teşkilâtın tam olarak gelişemediğini görüyoruz. Nitekim 1883-1894 yılları arasında belediye tabibi ve aşı memuru bu teşkilâtta yer almamıştır. Bu oluşumun en önemli sebeplerinden biri, taşradaki belediye teşkilâtları altyapısının çok sağlam olamamasıdır. Nitekim Abdullah Saydam'ın⁴⁵⁶ da belirttiği gibi, taşra belediyelerinin fazla gelişememesinde personel yokluğu önemli rol oynamıştır. Bunun için belediyeler, personel ve maaş ödenmesi konusunda imkânsızlık içerisinde bulunmaktadır. Bu bakımdan Mihalıççık Belediye Teşkilâtı'nın bu dönem için sosyo-ekonomik sıkıntıların yaşandığı tipik bir taşra örgütlenmesine sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Mihalıççık Belediye Teşkilâtı'nın bu dönem içerisindeki hizmetlerine ve bu hizmetlerin durumuna ilişkin herhangi bir kayda rastlayamadık. Ancak belediyenin, 1877 Belediye Kanunu'nda öngörülen görevler doğrultusunda imar, temizlik, eğitim vb. hizmetler verdiğini söyleyebiliriz. Öte yandan gerek belediye teşkilâtındaki personel eksikliği gerekse olumsuz ekonomik koşullar⁴⁵⁷, bu hizmetlerin tam anlamıyla yerine getirilemediğini düşündürmektedir.⁴⁵⁸

⁴⁵³ SVA, Sene: 1300, s.113.

⁴⁵⁴ SVA, Sene: 1309, s.138.

⁴⁵⁵ SVA, Sene: 1311, s.167.

⁴⁵⁶ Saydam, "Tanzimat Devri.....", s.792.

⁴⁵⁷ 1907 yılında Mihalıççık Belediyesi'nin yıllık geliri sadece 11.200 kuruştur. (SVA, Sene: 1325, s.160.)

⁴⁵⁸ 1907'de Ankara merkezde 6, Ankara'ya bağlı Sivrihisar, Kal'ecik ve Keskin kazâlarında da 1'er adet eczane varken, Mihalıççık kazâsının merkezinde dahi bir eczanenin bulunmaması, sağlık hizmetleri konusunda birçok eksikliklerin olduğunu göstermektedir. SVA, Sene: 1325, s.352.

3. DİĞER KURUMSAL YAPILANMALAR

Mihaliçcik kazâsının idârî teşkilatında, yukarıda belirttiğimiz yeni oluşumlar dışında çeşitli kurumsal örgütlenmelerin de olduğunu görüyoruz. Bu örgütlenmeler içerisinde başlıca; Duyûn-u Umûmîye (Genel Borçlar) İdâresi, Mal Kalemi, Mahkeme-i Bidâyet (Asliye Mahkemesi), Mahkeme-i Şer'îye (Şer'iyye Mahkemesi), Nüfus İdâresi, Maarif Komisyonu, Emlâk İdâresi, Reji İdâresi, Rûsûm-ı Sitte İdâresi, A'sâr İdâresi, Zirâat Bankası İdâresi, Telgraf ve Posta İdâresi ve Mihaliçcik kazâsı dahilindeki Akköprü Kuru-yu Hümâyûn İdâresi bulunmaktadır. Elimizdeki verilere göre, H. 1300-1311/M. 1883-1894 yılları arasında Mihaliçcik kazâsında oluşturulan bu kurumsal yapılanmaları, bunların personel dağılımını ve değişimleri kendi içerisinde şu şekilde sınıflamak mümkündür:

3.1. Düyûn-u Umûmîye (Genel Borçlar) İdâresi

Mihaliçcik kazâsının idârî yapılanmasında Duyûn-u Umûmîye (Genel Borçlar) İdâresi'nin örgütlenmesi ve bu örgütlenmenin gelişimini 1892 yılından itibaren takip edebiliyoruz. Bu teşkilâtın personeli başlıca; memur, kâtib, sandık emini ve kolcudan oluşmaktadır. Ancak bu örgütlenmede de birtakım eksiklikler olduğu görülmektedir. Nitekim 1892'de Duyûn-u Umûmîye İdâresi personeline sadece memur Refâil Efendi ile kâtib Ahmed Efendi bulunuyorken⁴⁵⁹, 1894 yılında ise sadece memur Bekir Efendi ile sandık emini Mehran Efendi görev yapmaktadır.⁴⁶⁰

3.2. Mal Kalemi İdâresi

Kazâdaki Mal Kalemi İdâresi'nin örgütlenmesine baktığımızda; bu birimdeki personel başlıca; mal müdürü, müdür yardımcısı, muâvin, tahsildar, sandık emini, tapu kâtibi, süvâri ve mülâzımdan⁴⁶¹ oluşmaktadır. Ancak kazâdaki Düyûn-u Umûmiye İdâresi personeline olduğu gibi, bu kurumun örgütlenmesinde de birtakım eksiklikler söz konusudur. Bunu, aşağıda verdiğimiz ve 1883-1894 yılları arasında Mihaliçcik Mal Kalemi İdâresi'nin personeli ve gelişimini gösteren tabloda açıkça görebiliyoruz:

⁴⁵⁹ SVA, Sene: 1309, s.138.

⁴⁶⁰ SVA, Sene: 1311, s.167.

⁴⁶¹ Mülâzım: Teğmen.

Tablo II/5: H.1300-1311/M. 1883-1894 Yılları Arasında Mihaliççık Mal Kalemi İdâresi

GÖREVLİ	H. 1300/M. 1883 ⁴⁶²	H. 1309/M. 1892 ⁴⁶³	H. 1311/M. 1894 ⁴⁶⁴
<i>Mal Müdürü</i>	İsim Yok	Ali Efendi	Ali Efendi
<i>Müdür Yard.</i>	-	Nâil Efendi	-
<i>Muâvin</i>	-	Ali Efendi	Mehmet İzzet Ef.
<i>Tahsildar</i>	Hüseyin ve Ahmed Ef.	-	-
<i>Sandık Emîni</i>	Evannik Ef.	Mehran Ef.	Davud Ef.
<i>Tapu Kâtibi</i>	Ali Efendi	Mehmed Kâzım Ef.	Mehmed Kâzım Ef.
<i>Süvârî</i>	Mustafa ve Osman Ef.	-	-
<i>Mülâzım</i>	-	Hâmi Bey	-

3.3. Mahkeme-i Şer'iyye (Şer'iyye Mahkemesi)

Tanzimat'ın ilânından sonra varlıklarını aynen sürdüren, ancak görev ve yetki alanları sınırlandırılan Şer'iyye Mahkemeleri; evlenme, boşanma, miras ve benzeri konuları, şeriatın öngördüğü biçimde çözümlemekle görevliydi.⁴⁶⁵ Elimizdeki verilere göre, Mihaliççık Şer'iyye Mahkemesi'nin örgütlenmesi oldukça geç bir dönemde, 1892 yılında gerçekleşmiştir. Nitekim 1883-1892 tarihleri arasında idârî teşkilâta ilişkin verilerde, kurumsal yapılanma içerisinde bu örgütlenmenin olmadığı görülmektedir. Örgütlenmesi ve gelişimini 1892'den itibaren takip edebildiğimiz Mihaliççık Şer'iyye Mahkemesi'nin personeli başlıca; nâib, kâtip ve eytâm⁴⁶⁶ müdüründen oluşmaktadır. Ancak kazâdaki diğer kurumsal örgütlenmelerde olduğu gibi, bu kurumun personelinde de önemli eksiklikler söz konusudur. Öyle ki, 1892 ve 1894'te Mihaliççık Şer'iyye Mahkemesi'nde görevli personel içerisinde sadece kâtip Hacı İsmail Ağa'nın olduğunu, onun dışındaki personelin ise tamamen eksik olduğunu görüyoruz.⁴⁶⁷

⁴⁶² SVA, Sene: 1300, s.112.

⁴⁶³ SVA, Sene: 1309, s.137-138.

⁴⁶⁴ SVA, Sene: 1311, s.166-167.

⁴⁶⁵ Çadircı, a.g.e., s.282.

⁴⁶⁶ Eytâm: Anası-babası ölmüş çocuk, yetim. Yetim konusu gerek İslâm öncesi dönemde ve gerekse İslâm dönemi Türklerde üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur. Osmanlı Devleti'nde de özellikle dul ve yetim haklarının korunmasıyla ilgili konular üzerinde titizlikle durulmuş ve bunun için çeşitli sosyal yardım teşkilâtları kurulmuştur. Bunların başında vakıflar gelmektedir. Özellikle Fatih Sultan Mehmed döneminde (1444-1446/1451-1481) kurulan vakıflarda yetim çocukların okutulması ve meslek sahibi olmaları sağlanmıştır. Ayrıca; 1851'de *Eytâm Nâzırlığı*, 1868'de *Islahhâneler*, 1872'de *Daruşşafaka*, 1903'te II. Abdülhamid tarafından *Dârü'l-hayr-ı Âlî* ve 1915'te de Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda babaları şehit olan çocukların korunması amacıyla *Dârü'l-eytâmlar* kurulmuştur. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Eryüksel, "Osmanlı Devleti'nde Dul ve Yetimler", *Şarkiyat Mecmuâsı*, S.VIII, İstanbul, 1998, s.331 vd.; Nadir Özbek, "II. Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar: Dârü'l-hayr-ı Âlî", *Tarih ve Toplum*, C.31, S.182, İstanbul, Şubat 1999, s.75-84.; Mehmet Çanlı, "Eytam İdâresi ve Sandıkları (1851-1926)", *Türkler*, C.14, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.57-73.

⁴⁶⁷ SVA, Sene: 1309, s.138.; SVA, Sene: 1311, s.167.

Öte yandan Mihaliççık Şer'iyeye Mahkemesi'ndeki örgütlenmede dikkati çeken asıl nokta, örgütlenmenin bir bölümü olan eytâm idâresinin, tüm Osmanlı taşrasındaki örgütlenmeyle benzer ve farklı yanlarının olmasıdır. Örneğin Osmanlı Devleti'nde 1851 yılında kurulan⁴⁶⁸ Eytâm İdâresi, taşranın büyük bir kısmında olduğu gibi⁴⁶⁹ Mihaliççık kazâsında da 1880'li yıllardan sonra teşkilâtlanabilmiştir. Bunun yanında, Eytâm İdâresi ile aynı tarihte (1851) kurulduğu belirtilen⁴⁷⁰ Eytâm Sandıkları'nın ise, Mihaliççık'ta hangi tarihte örgütlendiğini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak büyük olasılıkla Eytâm İdâresi'nin örgütlenmesinden kısa bir süre sonra kurulmuş olmalıdır. 1892'de kazâdaki Eytam Sandığı'nın toplam sermayesi 131891 kuruş olarak görünmektedir.⁴⁷¹

3.4. Mahkeme-i Bidâyet (Asliye Mahkemesi)

Mihaliççık kazâsının idârî teşkilâtında Mahkeme-i Bidâyet (Asliye Mahkemesi) kurumunun örgütlenmesi ve bu örgütlenmenin gelişimini de H. 1300/M. 1883 yılından itibaren takip edebiliyoruz. Bu dönemde Mihaliççık Asliye Mahkemesi'nin personeli başlıca; reis (başkan), a'zâlar, başkâtip, ikinci kâtip, müstantik⁴⁷², müstantik muâvini, kavvas, mübâşir, icrâ mübâşiri ve mukâvelât muharririnden⁴⁷³ oluşmaktadır. Ancak kazâdaki bu kurumun örgütlenmesinde de birtakım eksiklikler söz konusudur. Bunu, aşağıda verdiğimiz ve 1883-1894 yılları arasında Mihaliççık Asliye Mahkemesi'nin personeli ve gelişimini gösteren tabloda açıkça görebiliyoruz:

Tablo II/6: H. 1300-1311/M. 1883-1894 Yılları Arasında Mihaliççık Asliye Mahkemesi Personeli

GÖREVLİ	H. 1300/M. 1883 ⁴⁷⁴	H. 1309/M. 1892 ⁴⁷⁵	H. 1311/M. 1894 ⁴⁷⁶
Reis (Başkan)	Nâib Ef.	Nâib Ef.	Nâib Ef.
A'zâlar	Hacı Mehmed ve Hacı Hasib Ef.	Osman ve Abdülbâki Ef.	Ali ve Ömer Ef.
Başkâtip	Mehmed Ef.	Mehmed Ef.	Bekir Ef.
İkinci Kâtip	İsim Yok	Mustafa Ef.	-
Müstantik Muâvini	Bedros Ef.	Ali Efendi	Besim Ef.
Kavvas	Ali ve Yusuf Ağalar	-	-
Mübâşir	-	2 Kişi	2 Kişi

⁴⁶⁸ Çanlı, **a.g.m.**, s.57.

⁴⁶⁹ Mehmet Çanlı (Çanlı, **a.g.m.**, s.69.) makalesinde, gerek Eytâm İdâresi gerekse Eytâm Sandıkları'nın taşra bölgelerinde daha sonra örgütlenmeye başladıklarını belirtmektedir.

⁴⁷⁰ Çanlı, **a.g.m.**, s.66.

⁴⁷¹ SVA, Sene: 1309, s.262.

⁴⁷² Müstantik: 1. Söyletmek isteyen. 2. *Huk.* Sorgu hakimi.

⁴⁷³ Mukâvelât Muharriri: Noter.

⁴⁷⁴ SVA, Sene: 1300, s.112.

⁴⁷⁵ SVA, Sene: 1309, s.137.

⁴⁷⁶ SVA, Sene: 1311, s.166.

Yukarıdaki verilere göre, Mihaliççık Asliye Mahkemesi'nin başkanlığını 1883-1894 yılları arasında Nâib Efendi yapmıştır. Ayrıca kurumdaki personelin geneline baktığımızda, 1883 yılında müstantik görevini yürüten Bedros Efendi dışında kadronun tamamının Müslümanlardan oluştuğunu görüyoruz.

3.5. Nüfus İdâresi

Mihaliççık kazâsının idârî teşkilâtında Nüfus İdâresi biriminin örgütlenmesi ve bu örgütlenmenin gelişimini 1892 yılından itibaren takip edebiliyoruz. Bu dönemde Mihaliççık Nüfus İdâresi'nin personeli başlıca; 1 memur ve 1 kâtipten oluşmaktadır. 1892 yılında Nüfus İdâresi'nde memur olarak Hüseyin Efendi, kâtip olarak ise Hüseyin Efendi görev yapmaktadır.⁴⁷⁷ 1894 yılında ise memurluk Hüsnü Efendi tarafından sürdürülürken, kâtip olarak yine Hüseyin Efendi görev yapmaktadır.⁴⁷⁸ Öyle görünüyor ki, Mihaliççık Nüfus İdâresi'nin personeline bir eksiklik yaşanmamıştır. Ayrıca Nüfus İdâresi personelinin geneline baktığımızda, mevcut kadronun içinde gayr-i müslim görevli bulunmamaktadır.

3.6. Telgraf ve Posta İdâresi

Tanzimat döneminde haberleşme alanında atılan en büyük adım hiç şüphesiz telgrafın Osmanlı ülkesinde de haberleşme aracı olarak kullanılmasıdır.⁴⁷⁹ 1832 yılında bulunan telgraf, 1843'ten itibaren haberleşme aracı olarak Amerika ve Avrupa'da kullanılmaya başlanmıştır. Bu yeni araçla Osmanlı yöneticileri Kırım Savaşı vesilesiyle karşılaşmışlardır. 1868'lerde İmparatorluğun bazı büyük kentleriyle İstanbul arasında telgrafla haberleşme mümkün hale gelmiştir. Hükümet telgraf sayesinde vilâyetlerde olup bitenleri kısa sürede öğrenme ve gerekli direktifleri verme olanağına kavuşmuştur. Osmanlı halkı, yeni buluşu sevinçle karşılamış, telgraf tesisinde gerekli her yardımı gönüllü olarak yapmaktan geri durmamıştır. Nitekim bunun bir örneğini de Mihaliççık

⁴⁷⁷ SVA, Sene: 1309, s.137.

⁴⁷⁸ SVA, Sene: 1311, s.166.

⁴⁷⁹ Osmanlı Devleti'nde haberleşme ve posta teşkilâtının gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nesimi Yazıcı, **Tanzimat Devri Osmanlı Posta Teşkilâtı**, İletişim Yay., Ankara, 1981, s.17-52.; Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu", **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi ve Toplum)**, S. 32, Ankara, Mart-Nisan 2000, s.314-321.; Cemalettin Şenkartal, "Telgraf Cihazları İle Telgraf Haberleşmesinin İnkişafı ve Bu İnkişafa Önderlik Eden Bilginlerin Çalışmalarının Tarihçesi", **Kalkınan Dünya**, C.3, S.56, Ankara, 1968, s.14-30.; Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme-Ulaşım Teknikleri", **Tarih ve Toplum**, C.11, S.65, İstanbul, 1989, s.38-39; Yağmur Say, "Haberleşmenin Gelişimi ve Türk Postası", **PTT Dergisi**, S.87, Ankara, 1990, s.36-39.

kazâsı halkının gösterdiğini ileride göreceğiz. 1864 yılında imparatorlukta 76 telgraf merkezi faaliyetleyken 1876'ya gelindiğinde hemen hemen her yerde telgrafla haberleşme mümkün hale gelmiştir. Bunun yanında posta idâresi dışında örgütlendirilen telgrafhanelerde, vilâyet merkezlerinde bir müdür, müdür yardımcısı ve haberleşme memuru görevlendirilmiştir. Sancak merkezlerindeki örgütlenmede ise sadece müdür ve haberleşme memuru bulunuyorken, bazı merkezlerde “Lisan-ı ecnebi” memurları da hizmet vermişlerdir. Ayrıca, vilâyet merkezlerine birer müfettiş de gönderilmiştir.⁴⁸⁰ Kısaca, Tanzimat döneminde posta ve telgrafla haberleşme alanında oldukça önemli adımlar atılmış, bilgi eksikliği, teknolojik zorluklar ve malî imkansızlıklara rağmen, Avrupa'daki gelişmeler yakından izlenerek, günlük hayatta kullanılmaya çalışılmıştır.⁴⁸¹

Her alanda olduğu gibi telgrafla haberleşme faaliyetleri de bir nizamnâme ile ayrıntılarıyla kurallara bağlanmıştır. İlk telgrafhânelerin açılmasından kısa bir süre sonra yayınlanarak 24 Ekim 1859'da yürürlüğe konan “Telgraf Nizâmânâmesi”, devletin resmî haberleşmesinin ücretsiz olduğu, devlet haberleşmelerinden sonra ilk sıranın ticarî haberleşmelere verileceği, halkın haberleşme özgürlüğüne belirli kurallar çerçevesinde sahip olduğu gibi çeşitli hükümlere yer verilmiştir. Ayrıca nizâmânâmede, müdür, müdür yardımcısı, haberleşme memuru vd. görevlilerin uyacakları kurallar da ayrıntılarıyla belirlenmiştir.⁴⁸²

Haberleşmede önemli bir yere sahip olan telgraf hattı, Mihaliççık kazâsında XIX. yüzyılın sonlarında açılmış ve örgütlenmeye başlamıştır. Ancak bölgede telgraf hattının kurulmasında birtakım zorluklarla karşılaşıldığını ve bu girişimin bir dönem kesintiye uğradığını görüyoruz. Örneğin H. 15 Receb 1304/M. 9 Nisan 1887 tarihli bir belgeye göre; Mihaliççık ve Sivrihisar kazâlarına telgraf hattı inşâsı gerekli olduğu belirtilmiş, bunlar için gerekli olan direkler ile telgrafhânelere yapılan inşâ masrafının karşılanması da ahâli tarafından gerçekleştirilmiştir.⁴⁸³ Bu harcamalar 17400 kuruş ve ayrıca teftiş yapan 4 çavuş ve 2 kavvasın maaşları olan 2220 kuruş tutarındadır. Bunun yanı sıra Sivrihisar posta merkezinde bulunan haberleşme memurları maaşı için de 500 kuruş gider olmuştur.⁴⁸⁴ Ayrıca bu durum, Mâliye Müfettişliği ve Ankara Vilâyeti'ne bildirilmiş, yapılan masraflar ve verilen maaşların karşılığı olmadığı ifade edilmiştir.

⁴⁸⁰ Çadircı, a.g.e., s.297.

⁴⁸¹ Çadircı, a.g.e., s.298.

⁴⁸² Çadircı, a.g.e., s.298-299.

⁴⁸³ B.O.A., DH.MKT., No: 1411/7.

⁴⁸⁴ Y.a.g.b.

Ancak Mâliye Nezâreti tarafından gönderilen cevapta, telgraf hattı ve telgrafhaneler için yapılan masraflar ve diğer harcamalar (maaş vb.) dolayısıyla kendilerinden talep edilen miktarın karşılanmasının mümkün olmadığı belirtilmiş; bu gelişme üzerine Sivrihisar ve Mihaliççık kazâlarına telgraf hatlarının yapılmasından vazgeçilmiştir.⁴⁸⁵

Mihaliççık ve Sivrihisar kazâlarında yapılacak olan telgraf hatlarının bu tarihte kesintiye uğramasından yaklaşık 4 yıl sonra, önce Sivrihisar kazâsında, daha sonra da Mihaliççık kazâsında bir telgraf hattı açılmıştır. H. 16 Zilkâde 1308/M. 23 Haziran 1891 tarihli bir irâdeye⁴⁸⁶ göre; padişahın emri üzerine, tel ve gerekli olan diğer malzemeler Ankara Vilâyeti Baş Müdüriyeti tarafından, direkleri ise ahâli tarafından karşılanan Sivrihisar telgraf hattının Mihaliççık kazâsında da bir merkezi açılarak, Mihaliççık'a 45 dakika mesafede bulunan Akköprü Kuru-yu Hümâyûnu'nun da bu telgraf hattından istifâde edebileceği belirtilmiştir.⁴⁸⁷ Ankara Vilâyeti'nden bu konuya ilişkin gönderilen resmî yazıda da, bu işlemlerin önemi üzerinde durularak gerekli çalışmaların başlaması ifâde edilmiştir.⁴⁸⁸

Bu gelişmeler üzerine Mihaliççık kazâsı ile Akköprü Kuru-yu Hümâyûnu telgraf hattı merkezi için gerekli olan 1170 adet düşük model izolatörden⁴⁸⁹ başka, gerekli diğer malzemelerin Ankara Vilâyeti Telgraf ve Posta Baş Müdürlüğü tarafından karşılanması kabul edilmiştir. Buna göre, izolatörlerin bir tanesinin 1 frank⁴⁹⁰ 31 cm. (= 131 cm.) olmak üzere Boyacıyan Agob Efendi isminde bir tüccardan alınması ve telgraf hattının inşâsına başlanması konusunda emir verilmiştir.⁴⁹¹ Bunun üzerine, izolatörlerin tamamı olan 1,532 frank 70 cm. (= 153,72 cm.) izolatör ile telgrafhane masrafinin karşılanması için 2000 kuruşun bir defaya mahsus olmak üzere; tamirat, evrak, matbaa vs. masraflar için 7120 kuruş ve memurların (12 kişi) maaşları için de aylık 2800 kuruştan toplam (2800×12 = 33600) kuruş masrafın her yıl karşılanması gerekli görülmüştür.⁴⁹² Öte yandan bahsedilen bu taleplerin, Tahsisat Dairesi tarafından karşılanmasının mümkün olmadığı belirtilmiş, bunun nedeni ise şu şekilde açıklanmıştır: Mihaliççık kazâsında ve Akköprü Kuru-yu Hümayun kasabasında telgrafhane hatları bundan 6 ay önce açılarak

⁴⁸⁵ B.O.A., DH.MKT., No: 1411/7.

⁴⁸⁶ B.O.A., İ.ŞD., No: 109/6511.

⁴⁸⁷ Y.a.g.b.

⁴⁸⁸ Y.a.g.b.

⁴⁸⁹ İzolatör: İzolasyon malzemesi, yalıtkan.

⁴⁹⁰ Uzunluk ölçüsü birimi olarak 1 frank 100 cm. olup, bunun 1/5'i yani 20 cm.'si 1 Fransız lirası eder. (Şemseddin Sâmî, *Kâmus-i Türkî*, C.2, İkdâm Matbaası, Dersâdet, 1318, s.987.)

⁴⁹¹ B.O.A., İ.ŞD., No: 109/6511.

⁴⁹² Y.a.g.b.

oralarda çavuş ve kavvaslar görevlendirilmişti. Dolayısıyla bu iki merkezin kendi masraflarını çıkardıkları, hatta fazlasıyla gelir elde ettikleri anlaşılmıştır. Bu nedenle adı geçen merkezlerin memuriyetlerinin ve idâresinin, devletin gelirlerini ziyan etmemeleri gerektiğinden, taleplerin karşılanmasının uygun olmayacağına karar verilmiş ve bu konuyla ilgili olarak Dâhiliye Nezâreti'ne havâle gönderilmiştir.⁴⁹³

Mihaliççık kazâsında H. 16 Zilkâde 1308/M. 23 Haziran 1891 tarihli irâdenin çıkmasından 6 ay önce, yani H. 16 Cemâziye'l-evvel 1308/M. 28 Aralık 1890 tarihinde açılan telgraf hattında görevli personel içerisinde, sadece telgraf müdürlerinin ismini tespit edebildik. Buna göre; 1892 yılında bu görevi Abdi Efendi isminde bir kişi yürütmektedir.⁴⁹⁴ Telgraf Müdürü olarak 2 yıl görev yapan Abdi Efendi'den sonra bu görevi 1894 yılında Sâmi Efendi yürütmüştür.⁴⁹⁵

3.7. Reji İdâresi

Mihaliççık kazâsında, tütün alım-satımı, fiyatları ve bunların kontrolleri ile ilgili bir kurum olan Reji İdâresi'nin⁴⁹⁶, hangi tarihte kurulduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Ancak H. 18 Safer 1306/M. 24 Ekim 1888 tarihli bir belgeye göre⁴⁹⁷, bu tarihte kazâda reji kolcuları faaliyet göstermektedir. İdârî örgütlenme anlamında gelişimini 1892-1894 yılları arasında izleyebildiğimiz Mihaliççık Reji İdâresi'nin personeli, genel olarak 1 memur ve yeterli sayıda kolcudan oluşmaktadır. 1892'de Mihaliççık Reji İdâresi'nde memur olarak görevli Mâhir Efendi ile 3 kolcu bulunmaktadır.⁴⁹⁸ 1894 yılında ise memur Mâhir Efendi'nin yerine Muharrem Efendi görevlendirilmiş, kolcu sayısı da yine 3 kişiyle sınırlı tutulmuştur.⁴⁹⁹

3.8. Rûsûm-i Sitte İdâresi

İpek, tütün, tuz, içki, pul vb. ürünlerden alınan vergilerle ilgili bir kurum olan Rûsûm-i Sitte İdâresi, Mihaliççık kazâsında 1 memur ve 1 kolcudan oluşmaktadır. 1883

⁴⁹³ B.O.A., İ.Ş.D., No: 109/6511.

⁴⁹⁴ SVA, Sene: 1309, s.138.

⁴⁹⁵ SVA, Sene: 1311, s.167.

⁴⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Keskinçılık, "Bir Osmanlı Özelleştirme Modeli: Reji-Tütün İdâresi", **Liberal Düşünce**, C.4, S.14., Ankara, 1999, s.151-155.; Oktay Gökdemir, "Osmanlı Tütün Tarımında Reji Kolculuğu ve Sivil Direniş", **Tarih ve Toplum**, C.32, S.190, İstanbul, Ekim 1999, s.243-249.

⁴⁹⁷ B.O.A., DH.MKT., No: 1567/62.

⁴⁹⁸ SVA, Sene: 1309, s.138.

⁴⁹⁹ SVA, Sene: 1311, s.167.

yılında bu kurumda memur olarak Hacı Mustafa Efendi, kolcu olarak da Hacı Mustafa görev yapmıştır.⁵⁰⁰

3.9. A'sâr İdâresi

Mihaliççık kazâsı A'sâr İdâresi başlıca; memur, başkâtip, ikinci kâtip ve anbar eminininden oluşmaktadır. 1883 yılında bu kurumda memur olarak Süleyman Rüşdü Efendi, 1 başkâtip (isim belirtilmemiş), ikinci kâtip olarak Cemal Efendi, anbar emini olarak da Ömer Ağa görev yapmıştır.⁵⁰¹

3.10. Emlâk İdâresi

Mihaliççık Emlâk İdâresi başlıca; 1 vukuât kâtibi, 1 yardımcı ve 1 mülâzımdan oluşmaktadır. 1883 yılında bu kurumda vukuât kâtibi Ali Efendi, yardımcı Rıfkı Ömer Efendi, mülâzım ise Davud Efendi'dir.⁵⁰²

3.11. Zirâat Bank Şubesi İdâresi

Osmanlı İmparatorluğu'nda, temelini "Memleket Sandıkları"nın⁵⁰³ oluşturduğu Zirâat Bankası, imparatorluk genelinde kurulan ilk önemli bankalardan birisidir.⁵⁰⁴ Özellikle tarımsal kredi düzenini yoluna koymak için 1888 yılında kurulan⁵⁰⁵ Zirâat Bankası, kısa sürede imparatorluğun tarım sermayesi için en büyük kaynak durumuna gelmiş, bununla da kalmayıp en büyük banka olarak gelişmiştir. Çok kısa sürede ülke sınırları içerisinde 400 şubelik bir ağ kuran Zirâat Bankası'nın sermâyesi; menâfi iâne hissesinden, özel birikimlerden ve verilen kredilerden alınan faizlerden oluşmuş, gelirin fazlası ise hazineye verilmiştir.⁵⁰⁶

Mihaliççık kazâsındaki Zirâat Bank Şubesi'nin hangi tarihte kurulduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Ancak Zirâat Bankası'nın 1888 yılında kurulmasından yaklaşık 4 yıl sonra kurulmuş olması muhtemeldir. Nitekim banka şubesinin idârî yapısına ilişkin ilk verilere 1892 tarihli vilâyet salnâmesinde rastlıyoruz. Buna göre, Mihaliççık Zirâat

⁵⁰⁰ SVA, Sene: 1300, s.113.

⁵⁰¹ Y.a.g.y.

⁵⁰² Y.a.g.y.

⁵⁰³ Konu hakkında bkz. Seçil Akgün, "Mithat Paşa'nın Kurduğu Memleket Sandıkları: Zirâat Bankası'nın Kökeni", **Uluslararası Mithat Paşa Semineri (Edirne, 8-10 Mayıs 1984)**, Ankara, 1986, s.185-211.

⁵⁰⁴ Öztin Akgüç, **100 Soruda Türkiye'de Bankacılık**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1989, s.12.

⁵⁰⁵ Tevfik Güran, "Tarım Politikası (1839-1913)", **Osmanlı/İktisat**, C.3, Ankara, 1999, s.306.

⁵⁰⁶ Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C.II, E Yay., İstanbul, 2000, s.284.

Bank Şubesi'nde başlıca; 1 reis (başkan), 1 tahsildâr, 1 muhasebe kâtibi ve 2 (ya da 3) a'zâ bulunmaktadır. 1892'de Mihaliççık Zirâat Bank Şubesi başkanı Hacı Hasan Efendi, a'zâlar Hacı Mustafa ve Hacı Ali Ağalar, muhasebe kâtibi Tofilof Efendi, tahsildar ise Ahmed Şevki Efendi'dir.⁵⁰⁷ Mihaliççık Zirâat Bank Şubesi'nin 1892'deki bu personeli 1894 yılında da değişmemiştir.⁵⁰⁸

3.12. Akköprü Kuru-yu Hümâyûn İdâresi

Mihaliççık kazâsı dahilinde bulunan ve H. 29 Zilkâde 1251/M. 17 Mart 1836 tarihli bir fermâna⁵⁰⁹ göre, 1251 senesine mahsûben Mihaliççık Kazâsı Voyvodası Hacı Murad Ağa'nın üzerinden alınıp, bölge sakinlerinden Mahmud Ağa'ya ihâle olunan Akköprü Kuru-yu Hümâyûn İdâresi'nin örgütlenmesi ve bu örgütlenmenin gelişimini, 1892 yılından itibaren takip edebiliyoruz. Akköprü Kuru-yu Hümâyûn İdâresi personeli başlıca; müdür, muâvin, muhasebeci, başkâtip, ikinci kâtip, tapu kâtibi, tahsildâr, kolcu, korucu ve orman korucusundan oluşmaktadır. Ancak Kuru-yu Hümâyûn İdâresi'nde de diğer kurumlar gibi birtakım eksiklikler olduğunu görüyoruz. Nitekim 1892'de Kuru-yu Hümâyûn İdâresi personeline sadece müdür Kaymakam Şevki Bey, muâvin Hasan Kâmil Bey, muhasebeci Ohannes Efendi ile toplam 7 kolcu bulunmaktadır.⁵¹⁰ Gerek personel sayısı, gerekse Kuru-yu Hümâyûn İdâresi'nde görevli olan kişiler 1894 yılında da değişmemiştir.⁵¹¹ Ayrıca personelin geneline baktığımızda, muhasebeci Ohannes Efendi dışında, tüm kadronun Müslümanlardan oluştuğunu görüyoruz.

⁵⁰⁷ SVA, Sene: 1309, s.137-138.

⁵⁰⁸ SVA, Sene: 1311, s.167.

⁵⁰⁹ B.O.A., H.H., No: 533/26247.

⁵¹⁰ SVA, Sene: 1309, s.138-139.

⁵¹¹ SVA, Sene: 1311, s.167.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK YAPI

Orta Anadolu’da bulunan Mihalıççık’ın ekonomik yapısını, bulunduğu coğrafi konumuna ve fizikî yapısına da bağlı olarak, yüzlerce yıldır tarım ve hayvancılık olmak üzere iki temel öge belirlemektedir. Bunlar içerisinde önemli bir yere sahip olan tarım, ekonominin şekillenmesinde en temel unsur olup, bu oluşumda son derece etkin bir rol oynamaktadır. İncelediğimiz dönemde, bölge ekonomisinin genel karakteristiklerini, bu ekonomiyi oluşturan üretim biçimleri ve çeşitlilikleri, üretim potansiyellerini, kısacası ekonomik yapıdaki gelişim ve değişimleri ortaya koyarken, konuyu belli dönemlere ayırarak ele almamız gerekmektedir. Bu ayrımı yapmamızın nedenlerinden biri ve en önemlisi, inceleyeceğimiz her dönemin kendi içinde meydana gelen sosyo-ekonomik gelişmelerin ve ekonomide uygulanan sistemlerin dönemlere göre belli farklılıklar göstermesidir. İkinci önemli neden ise, dönemlere ilişkin tespit edilen kaynaklardaki verilerin, o dönemin koşulları içinde ele alınıp değerlendirilmesi gerekliliğidir. Örneğin, XVI. yüzyıla ait kaynakların başında gelen tahrir defterlerindeki verilerin sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için kanunnâme hükümlerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.⁵¹² Bu cümleden olarak bölge ekonomisini; “XVI. yüzyıl”, “XVII. ve XVIII. yüzyıllar” ve “XIX. yüzyıl” olmak üzere üç temel başlıkta ele alacağız.

1. XVI. YÜZYILDA BÖLGE EKONOMİSİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ

1.1. Tarım

Osmanlı klâsik döneminde, tarımsal ekonominin temel üretim aracı bir çift öküz ile çekilen sapandı. Kuru tarım ile buğday ve arpa ekimi yapılan iklim kuşaklarında, sapanın odun veya demirden yapılmasının yol açtığı değişiklikler dışında makineleşme dönemine kadar tarım teknolojisinde köklü bir değişiklik görülmez. Bu geleneksel tarımın emek birimi ise, aile reisi erkeğin simgelediği köylü ailesidir.⁵¹³ Halil İncalcık⁵¹⁴,

⁵¹² Ö. Lütfi Barkan, **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar**, C.I, İ.Ü. Yay., İstanbul, 1943, s.V-LXXII.; Huricihan İslamoğlu-İnan, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü**, İletişim Yay., İstanbul, 1991, s.58.

⁵¹³ Halil İncalcık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, **Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi**, Eren Yay., İstanbul, 1993, s.2.; Mehmet Öz, “Osmanlı Klâsik Döneminde Tarım”, **Osmanlı/İktisat**, C.3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.66.

⁵¹⁴ İncalcık, “Köy, Köylü.....”, s.2-3.

çift öküz ile aile emeğinin esasını oluşturduğu köylü işletmelerine dayanan Osmanlı mirî-tapulu arâzi sistemini “*çift-hâne*” olarak adlandırmaktadır. Bu sistemde aile emeği, bir çift öküz ve işlenen arâzi birlikte, bir üretim birimi ve dolayısıyla bir malî ünite sayılmaktadır.⁵¹⁵ Osmanlı Devleti’nde, özellikle klâsik dönemde tarımsal faaliyetler büyük ölçüde bu sistem çerçevesinde gerçekleşmekteydi. Köylüler kendi tasarrufunda olan arâzinin büyüklüğüne göre çift, mücerred, bennak gibi kategorilere ayrılmakta ve buna bağlı olarak bölgelere göre değişen miktarlarda çift resmi vb. vergiler⁵¹⁶ ödemektedirler.

Ömer L. Barkan’a⁵¹⁷ göre, Osmanlı İmparatorluğu’nda mirî topraklar rejiminin gereklerine uygun ve memleket arâzisinin büyük bir kısmı müstakil köylü işletmesine yetecek büyüklükte olmak üzere, her yerin önemine göre ayrıca hesap edilerek, reâyâ çiftlikleri halinde birtakım parçalara bölünür ve bu çiftlikler, onları işleyebilecek durumda olan çiftçilerden tapu bedeli denilen bir peşin kira alınıp, dâimî ve ırsî bir çeşit kiracılık mukâvelesiyle bütün olarak terk edilirdi. Kısaca bu sistemde, tarım topraklarının çıplak mülkiyeti mirîye yani devlete ait olup, köylüler bu toprakları, Barkan’ın ifadesiyle âdetâ ırsî ve dâimî kiracılık statüsü ile kullanıyorlar, resim ve öşürlerini de dirlik sahiplerine (kimi yerlerde vakıf ve mülk sahiplerine)⁵¹⁸ ödüyorlardı. Mirî yani devlet mülkiyetine dayalı bir sistem olarak timar kesiminden alınan vergiler, bir çeşit kira olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte, haraç ve öşür denen toprak vergileri, Osmanlı uygulamasında bu kira türüne isim olmuşlardır.⁵¹⁹

XVI. yüzyılda Osmanlı devletinin üretime müdahalesi ve köylülerin artı ürününe el koyması büyük ölçüde timar sistemi⁵²⁰ çerçevesinde gerçekleşmekteydi. Bu sistemde

⁵¹⁵ İnalçık, “Köy, Köylü.....”, s.3.; Öz, “Osmanlı Klâsik.....”, s.66.

⁵¹⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu”, *Belleten*, C.23, TTK Yay., Ankara, 1959, s.575-610.; Ziya Kazıcı, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, Bilge Yay., İstanbul, 2005, s.86 vd.; Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı Malî Yapısı”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C.2, Zaman Yay., İstanbul, 1999, s.534-539.; İslamoğlu-İnan, *a.g.e.*, s.61-64.

⁵¹⁷ Ö. Lütfi Barkan, “Çiftlik”, *Türkiye’de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)*, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s.789.; Barkan, “Çiftlik”, *İA*, C.III, İstanbul, 1945, s.392.

⁵¹⁸ Öz, “Osmanlı Klâsik.....”, s.67.

⁵¹⁹ Ö. Lütfi Barkan, “Timar”, *İA*, C.XII, s.286.; Tabakoğlu, “Osmanlı Malî.....”, s.132.

⁵²⁰ Timar sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Timar*, Çev: M. Ali Kılıçbay, Ankara, 1985.; Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya, 1992, s.64-86.; Ö. Lütfi Barkan, “Timar”, *İA*, C.XII, s.286 vd.; Barkan, “Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı (Ve Bildirinin Tartışması)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar (Ankara, 8-10 Haziran 1973)*, Ankara, 1975, s.1-32.; Halil İnalçık, “Osmanlı Timar Rejimi ve Sipâhi Ordusu”, *Türk Kültürü*, C.10, S.118, Ankara, Ağustos, 1972, s.139-146.; İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

merkezî devlet, başta toprak olmak üzere belirli gelir kaynaklarını görevlilerine timar olarak dağıtmaktaydı.⁵²¹ Böylece merkezî devlet, zirâattan alacağı vergiyi kendisi araya girmeden, doğrudan doğruya büyük bir kısmı asker olan timar sahiplerine bırakıyordu. Bunun esası, devlet mülkiyeti (rakabe) altındaki toprakların, yine birer devlet memuru olan ve maaşlarını timarlarının gelirlerinden (vergi) bizzat alan sipâhilerin gözetiminde, kullanım (intifa) hakkına sahip köylüler tarafından işletilmesidir.⁵²² Bir başka açıdan timar, “geçimlerini sağlamak veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere, bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş, çoğunluğu toprak olan vergi kaynaklarına verilmiş isimdir.”⁵²³

Osmanlı Devleti, timar sistemi sayesinde elinin altında büyük bir kuvvet bulundurabilme imkânına sahip olmuştur. Ayrıca timar sistemi, yani devletin tarımsal üretime müdahalesi, bir yandan köylünün vergilendirilmesini sağlarken, diğer yandan bağımsız köylülerin geçimlik ekonomisini korumayı amaçlamıştır.⁵²⁴ Timar sahipleri üst bir sosyal sınıf oluşturmamakla birlikte, ziraî denetimi ve köylülerden oluşan askerlerin eğitimini sağlayacak derecede iktidar ve nüfuza sahiptiler. Sipâhiler üretimin, dolayısıyla gelirden kendilerine düşen payın yükselmesi için, gereğinde köylüye tohumluk veya yemeklik zahire ya da nakit yardımında bulunarak, ekilmemiş toprak kalmamasına dikkat ederlerdi.⁵²⁵ Öte yandan, özellikle kadı ile timarlı sipâhinin bir arada bulunması, köylülere yöneticilerin haksız davranışları karşısında adâlete sığınma olanağı da tanımaktaydı. Adâletnâme metinleri reâyanın bu olanaklardan yararlandığını açıkça göstermektedir.⁵²⁶

XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarının büyük çoğunluğu timar sistemi içerisindeydi. Ancak bu oran, timar topraklarının mukataa sistemine dahil edilmesinden ve bir kısmının özel mülk haline gelmesinden dolayı zamanla azalmıştır.⁵²⁷ Nitekim bu azalmanın Mihaliççık bölgesinde de olduğunu göreceğiz. Bölgedeki tarımsal faaliyetleri ve bu faaliyetlerdeki dinamikleri yüzyılın ilk yarısından itibaren takip edebilmekteyiz.

⁵²¹ İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, s.33.

⁵²² Ahmet Tabakoğlu, **İktisat Tarihi (Toplu Makaleler I)**, Kitabevi Yay., İstanbul, 2005, s.71.; Tabakoğlu, “Osmanlı Malî Yapısının Ana Hatları”, **Osmanlı/İktisat**, C.3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.130.

⁵²³ Barkan, “Timar”,....., s.286.; Tabakoğlu, **İktisat Tarihi**....., s.71.

⁵²⁴ İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, s.32.

⁵²⁵ Tabakoğlu, “Osmanlı Malî.....”, s.132.

⁵²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, “Adâletnâmeler”, **Belgeler**, C.2, S.3-4, Ankara, 1965, s.49-145.

⁵²⁷ Ö. Lütü Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Vakıflarının İdârî-Malî Muhtariyeti Meselesi”, **Türk Hukuk Tarihi Mecmuâsı**, I, Ankara, 1944, s.15.

Tarımsal faaliyetlere geçmeden önce bölgedeki toprağın idâresine ve tasarruf şekillerine bakmamız gerekmektedir.

1.1.1. Bölgede Toprak İdâresi ve Tasarruf Şekilleri

Osmanlı Devleti'nde arâzi; mirî, mülk ve vakıf olmak üzere üç ana kısımdan oluşuyordu. Mirî arâzinin rakâbesi (mülkiyeti) doğrudan doğruya devlete, tasarrufu ise devlete ya da devlet adına şahıslara ait olabiliyordu.⁵²⁸ Mirî arâzi, işletilmek üzere köylülere bir bedel karşılığı verilmiş olan tarla, çayır, yaylak, kışlak, koru ve buna benzer topraklardır.⁵²⁹ Vakıf ve mülk arâzinin rakâbe ve tasarrufu hakkı ise tamamen şahısların elinde bulunmaktaydı.⁵³⁰

Osmanlı Devleti mirî arâziyi, askerî hizmetler, özel görevler ve sorumluluklar karşılığında gelirin büyüklüğüne göre has, zeâmet ve timar olarak tahsis etmiştir. Bunların hepsine ortak bir deyim olarak dirlik denilmektedir.⁵³¹ Haslar, çok genel bir ifâdeyle yıllık geliri 100000 akçeden fazla olan dirlikler için tarif edilmekle birlikte⁵³², bu gelirden düşük olan hasların da varolduğu bilinmektedir. Geliri 20000-100000 akçe arasındaki dirliklere ise zeâmet⁵³³, bunlara sahip olan kişilere de zâim denilmektedir.⁵³⁴ Timarlar ise, yukarıda belirttiğimiz gibi askerî hizmetlilerden oluşmaktadır. Barkan'ın ifâdesiyle, geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım askerler ve memurlara, belirli bölgelerde kendi nam ve hesaplarına tahsili salâhiyetiyle birlikte tahsis edilmiş olan ve senelik 20000 akçeye kadar olan dirliklerdir.⁵³⁵

XVI. yüzyılın ilk yarısında (H. 937/M. 1530 tarihinde) Mihaliççık kazâsında toplam 55 karye, 13 çiftlik, 11 mezraa, 1 kışlak, 8 zemin, 4 çeltük (pirinç) ekilen yer,

⁵²⁸ Cin, **a.g.e.**, s.49-50.; Faroqhi, "İktisat Tarihi (1500-1600....., s.158-160.

⁵²⁹ Mirî arâzi rejiminin hukukî ve diğer özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cin, **a.g.e.**, s.50-234.; Abdullah Mesud Küçükcalay, "Osmanlı Toprak Sistemi: -Mirî Rejim-", **Osmanlı/İktisat**, C.3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.41-46

⁵³⁰ Ö. Lütfi Barkan, "Türk İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller, İmparatorluk Devrinde Toprak, Mülk ve Vakıfların Hususiyetleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)**, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s.253.; Şeref Ertuş, "Osmanlı Devletinde Mülkiyet ve İnsan Hakları", <<Osmanlı'da İnsan Hakları>> **Uluslararası Sempozyum Bildirileri (25-26 Kasım 1999: Manisa)** Celal Bayar Üniversitesi Yüksek Öğrenim Vakfı Yay., Manisa, 2000, s.154-155.; Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.166.; Cin, **a.g.e.**, s.35.

⁵³¹ Yılmaz Kurt, "Osmanlı Toprak Yönetimi", **Osmanlı/İktisat**, C.3, Y. Türkiye Yay., Ank., 1999, s.61.

⁵³² Cin, **a.g.e.**, s.79.

⁵³³ Cin, **a.g.e.**, s.79.

⁵³⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun**....., s.145-161.; Cin, **a.g.e.**, s.79.; Fatma Acun, "Klâsik Dönem Eyâlet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması", **Türkler**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.902-903; Kurt, **a.g.m.**, s.60-62.

⁵³⁵ Ö. Lütfi Barkan, "Timar", **Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)**, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s.806.; Cin, **a.g.e.**, s.79.

1191 nefer, 709 hâne, 446 mücerred, 4 pîr ve 9 imam bulunmakta olup, bu görünümdeki kazânın toplam hâsılatı 119573 akçedir.⁵³⁶ Bu tarihte Mihaliççık'ta, Hassa-i Padişah (Sultan Hassı)'a ait sadece çeltük ekilen bir yer (Nehr-i Arucaklar) kaydedilmiş olup toplam hâsılatı 1980 akçedir.⁵³⁷ Öte yandan yüzyılın ikinci yarısında Sultan Hassı olarak kayıtlı olan bu yerin hâsılatında artış olduğunu görüyoruz. H. 977/M. 1570 tarihli icmâl defterine göre, nâhiyede çeltük ekimi yapılan 8 yer bulunmakta olup, bunlardan "Sultan Hassı" olarak kayıtlı olan Nehr-i Arucak(lar)'ın toplam hâsılatı 2000 akçedir.⁵³⁸ Bu durum yüzyılın sonlarına doğru değişmeden devam etmiştir. Nitekim H. 980/M. 1573 tarihinde çeltük ekimi yapılan ve biri Hassa-i Padişah'a ait olan (Arucaklar) 8 yer kaydedilmiştir.⁵³⁹ Ayrıca H. 4 Zilhicce 1144/M. 29 Mayıs 1732 tarihinde bu yerler mülkiyet üzere tashih olunmuş ve bu mahallere şerh verilmiştir.⁵⁴⁰

XVI. yüzyılda Mihaliççık kazâsındaki mirî arâzinin büyük bir kısmının (yaklaşık % 80'i) timar ve zeâmete tahsis edilmiş olduğunu görüyoruz. Nitekim H. 937/M. 1530 tarihinde kazâda toplam 45 karye, 3 çiftlik, 10 mezraa, 1 kışlak, 566 hâne ve 359 mücerred timar ve zeâmete kayıtlı olup, bunların bu dönemdeki toplam hâsılatları ise 93507 akçedir.⁵⁴¹ Bu tarihte zeâmet ve timar alanları içerisinde 45 karyeden en fazla gelire sahip olan yerleşim birimi 45 hâne, 31 mücerredin bulunduğu Obruk karyesidir. Karyenin bu dönemdeki toplam hâsılatı 7809 akçedir. Obruk karyesinden sonra en fazla gelire sahip olan yer ise 37 hâne, 10 mücerred ve 1 imamın bulunduğu Sungur Saray karyesi olup, bu dönemde karyenin toplam hâsılatı 4989 akçedir. En az gelire sahip olan karye ise 366 akçelik toplam hâsılatla Karataş karyesidir. Onu; toplam 693 akçelik hâsılatla Kızılbörklü ve toplam 701 akçelik hâsılatla Öşekçiler karyeleri izlemektedir.⁵⁴² Mihaliççık'ın XVI. yüzyılın ilk yarısındaki bu durumu, bölgenin genel anlamda bir sipâhi timarı olduğunu göstermektedir. Defterde zeâmet ve timar sahiplerine ait olan bu yerler "*Timarha-i Zuâma ve Sipâhiyân*" olarak birlikte kaydedildiği için ayırım yapma olanağımız yoktur.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliççık'ta zeâmet ve timarların durumuna baktığımızda, dikkati çeken en önemli nokta zeâmet ve timar gelirlerindeki olağanüstü

⁵³⁶ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121, 142-143, 206.

⁵³⁷ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121, 206.

⁵³⁸ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl, No: 208, vrk.4b.

⁵³⁹ B.O.A., MAD, No: 1289, s.11.

⁵⁴⁰ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl, No: 208, vrk.4b. (vassâle kısmı).

⁵⁴¹ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.120-121, 142-143, 206.

⁵⁴² M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.142-143.

artıştır. H. 977/M. 1570 tarihli icmâl defteri kayıtlarına göre, nâhiyede 2 zeâmet ve 29 timar bulunmakta olup, bu görünümdeki nâhiyenin toplam hâsılatı 166112 akçedir.⁵⁴³ Görüldüğü gibi yüzyılın ilk yarısındaki 93507 akçelik hâsılat miktarı bu dönemde % 77,64 oranında artış göstermiştir. Bu dönemde nâhiyedeki 2 zeâmetin toplam geliri 65978⁵⁴⁴ akçe olarak görünmektedir. Bu iki zeâmetten biri olan Zâim Hasan Bey'in tasarrufunda toplam 23 karye⁵⁴⁵ bulunmakta olup bunların toplam hâsılatı 52042⁵⁴⁶ akçedir.⁵⁴⁷ Nâhiyedeki 5 karye⁵⁴⁸ ile biri Gökçeayva karyesinde bulunan Küçük Pınar Mezraası, diğeri de Gürleyik karyesinde bulunan Satar (?) Mezraası olmak üzere toplam 2 mezraa ise Zâim Mehmed Çavuş'un tasarrufunda bulunmakta olup bunların toplam hâsılatı da 13936⁵⁴⁹ akçedir.⁵⁵⁰

Nâhiyedeki timarların toplam gelirine baktığımızda, 29 timarın toplam hâsılatı 100134 akçe olarak görünmektedir.⁵⁵¹ Bu tarihte Mihaliçcik Nâhiyesi'nde, yukarıda bahsettiğimiz zeâmetlerle yarışabilecek büyüklükte timar sahipleri de bulunmaktadır. Örneğin nâhiyedeki timar sahipleri arasında en fazla gelire Sipâhi Ahmed Çavuş sahiptir. Bu dönemde Sipâhi Ahmed Çavuş'un tasarrufunda toplam 7 karye⁵⁵², 1 mezraa (Çam Ucu Mezraası) ve 1 kışlak (Gök Öğür Kışlağı) bulunmakta olup bunların toplam hâsılatı 7500 akçedir. Yine Sipâhi Dâver'in tasarrufunda 4 karye ile Abbas karyesindeki 2 mezraa bulunmakta olup bunların toplam hâsılatı 6748 akçedir.⁵⁵³

Nâhiyedeki diğer timar sahiplerine bakacak olursak; bunlardan Sipâhi Ahmed ve Sipâhi Çakır'ın tasarrufunda bulunan Güreş karyesinin toplam hâsılatı 4999 akçe, Sipâhi İdris'in tasarrufundaki Çardak karyesinin toplam hâsılatı 2620 akçe, Sipâhi Kasım ile Sipâhi Ali'nin tasarrufunda bulunan Abbas karyesinin toplam hâsılatı 2000

⁵⁴³ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl, No: 208, vrk.116b-120b.; No: 232, vrk.89a-93a.

⁵⁴⁴ Bu miktar, her iki zeâmetin tasarrufundaki karyelerin hâsılatları ayrı ayrı hesaplanarak bulunmuştur. T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl, No: 232, vrk.89a'daki yekûn kısımlarında bu rakam 11010 akçelik bir sapmayla 54968 akçe olarak yanlış hesaplanmıştır.

⁵⁴⁵ Bu 23 karyenin çoğu hisseli olup, ayrıca Sivrihisar'daki bazı karyelerin hisseleri de bulunmaktadır.

⁵⁴⁶ Bu miktar, her karyenin hâsılatı ayrı ayrı hesaplanarak bulunmuştur. T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl, No: 232, vrk.89a'daki yekûn kısmında bu rakam 10000 akçelik bir sapmayla 42042 akçe olarak yanlış hesaplanmıştır.

⁵⁴⁷ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl, No: 208, vrk.116b-120b.; No: 232, vrk.89a.

⁵⁴⁸ 5 karyeden biri olan Dinek karyesinde, Sipâhi Musa'nın 1900 akçelik hâsılatla hissesi vardır. Bkz. T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl, No: 208, vrk.119b.; No: 232, vrk.92a.

⁵⁴⁹ Burada verdiğimiz 13936 akçelik miktar, her karyenin hâsılatının ayrı ayrı hesaplanması sonucunda bulunmuştur. T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl, No: 232, vrk.89a'daki yekûn kısmında bu rakam 1010 akçelik bir sapmayla 12926 akçe olarak yanlış hesaplanmıştır.

⁵⁵⁰ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl, No: 208, vrk.116b.; No: 232, vrk.89a.

⁵⁵¹ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl, No: 232, vrk.89b-93a.

⁵⁵² Bunlardan Obruk, Minnetler ve Şemsiler karyesinde pek çok hisse bulunmaktadır.

⁵⁵³ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl, No: 208, vrk.118b., No: 232, vrk.89b.

akçe ve Sipâhi Murad'ın tasarrufundaki Akçaviran karyesinin toplam hâsılatı da 1100 akçedir.⁵⁵⁴

XVI. yüzyılın sonlarına doğru nâhiyedeki zeâmet ve timar sayılarında artış olduğunu görüyoruz. III. Murad döneminde yapılan tahrir göre, H. 981/M. 1574 tarihinde nâhiyede toplam 4 zeâmet ve 31 timar bulunmakta olup, bu görünümdeki nâhiyenin toplam hâsılatı 172271 akçedir.⁵⁵⁵ Bunun yanında bu dönemde, timarha-i zuâma ve erbâb-ı timar gelirlerinden bazı devlet adamlarına hasha ayrılmıştır. Örneğin *an- hasha-i Hazret-i Mustafa Paşa*'ya nâhiyeye bağlı Ballık karyesi ile Sünürce Mezraası'ndan 1000 akçe⁵⁵⁶ ve muattal (= kullanılamaz) olan Çit Seniri Mezraası'ndan 25 akçe⁵⁵⁷ olmak üzere toplam 1025 akçe hâsıl kaydedilmiştir.

Bu dönemde nâhiyedeki 4 zeâmetin toplam hâsılatı ise 64816 akçe olarak görünmektedir. Bunların dağılımına baktığımızda; *Zâim Hasan Bey*'e 27201 akçe, *Zâim Mehmed Bey*'e 19474 akçe, *Zâim Mehmed Çavuş*'a 12326 akçe ve *Zâim Câvid*'e 5815 akçe hâsıl kaydedilmiştir.⁵⁵⁸ Görüldüğü gibi, 1574 tarihinde nâhiyede dağılmış gelir kaynağı bakımından en yüksek zeâmet 27201 akçe ile *Zâim Hasan Bey*'indir. Bu dönemde nâhiyedeki 64816 akçelik zeâmet gelirlerinin % 41,96'lık payına sahip olan *Zâim Hasan Bey*'in tasarrufunda olan toplam 11 karye bulunmaktadır. Bunlar; Bey, Koyunağılı, Büyük İğdeâğacı, Arucaklar, Minnetler, Şemsiler, Kalfalar, Akyaka, Mızrab?, Karataş ve Küçük İğdecik karyeleridir.⁵⁵⁹ Bunlar içerisinde en fazla gelire sahip olan karye, toplam 4827 akçelik hâsılatıyla Arucaklar karyesidir.⁵⁶⁰ Onu 3191 akçelik hâsılatla Minnetler karyesi ve 3017 akçelik hâsılatla da Büyük İğdeâğacı karyesi izlemektedir. Ayrıca Küçük İğdecik karyesindeki 2400 akçelik toplam hâsılatın 800 akçesi nâhiyedeki 4 sipâhi⁵⁶¹ timarının hissesidir.

Nâhiyedeki diğer zeâmetlerden *Zâim Mehmed Bey*'in tasarrufunda ise Narlı, Sungur Saray, Akbük ve Mahmudhisarı karyeleri olmak üzere toplam 4 karye; *Zâim Mehmed Çavuş*'un tasarrufunda Haliloğlan, Gökçeayva, Gürleyik, Viran, Domya ve Dinek karyesi olmak üzere toplam 6 karye ve *Zâim Câvid*'in tasarrufunda da Çıtaklar ve

⁵⁵⁴ Diğer timarlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl**, No: 208, vrk.118a-119b.; No: 232, vrk.89b-93a.

⁵⁵⁵ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal**, No: 75, vrk.242b-274b.

⁵⁵⁶ **B.O.A., T.T.D.**, No: 1059, s.133.; **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal**, No: 75, vrk.242b.

⁵⁵⁷ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal**, No: 75, vrk.242b.

⁵⁵⁸ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal**, No: 75, vrk.242a-251b, 252b-254b, 259a-260b.

⁵⁵⁹ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal**, No: 75, vrk.243a-248b.

⁵⁶⁰ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal**, No: 75, vrk.245a.

⁵⁶¹ Sipâhi Kâtib Ahmed, Sipâhi Mustafa Çavuş, Sipâhi Serasker Mehmed ve Sipâhi Şehsuvar.

Avcılar karyeleri ile Harmancık Mezraası⁵⁶² olmak üzere toplam 2 karye ve 1 mezraa bulunmaktadır. Bunlar içerisinde Zâim Mehmed Çavuş'un tasarrufunda bulunan Dinek karyesindeki 6798 akçelik toplam hâsılatın 6000 akçesi nâhiyedeki 7 sipâhi⁵⁶³ tımarının hissesidir.

H. 981/M. 1574 tarihinde Mihaliççık Nâhiyesi'ndeki 31 tımarın toplam hâsılatı ise 105410 akçe olarak görünmektedir.⁵⁶⁴ Bunların içerisinde, yukarıda bahsettiğimiz zeâmet gelirleriyle yarışacak büyüklükte tımar sahipleri de bulunmaktadır. Örneğin nâhiyede, Sipâhi Dâver 4 karye ve 4⁵⁶⁵ mezraaya mutasarrıf olup toplam hâsılatı 8845 akçedir.⁵⁶⁶ Sipâhi Ahmed Çavuş ise 2 karye, 1 mezraa ve 1 kışlağa mutasarrıf olup toplam hâsılatı 2500 akçedir. Aynı şekilde Sipâhi Mehmed, Sipâhi İrfan ve Sipâhi Musa'nın ortak hisseleriyle mutasarrıf oldukları 6 karye ve 1 mezraa bulunmaktadır. Bunların toplam hâsılatı ise 13800 akçedir.⁵⁶⁷

Nâhiyede birçok karyenin çeşitli hisselerle ayrılıp birden fazla sipâhiye tahsis edildiğini görüyoruz. Örneğin yukarıda belirttiğimiz Dinek karyesi toplam 5 hisseye bölünmüş, bunların bir hissesi de 4 ayrı sipâhiye tahsis edilmiştir. Yine aynı şekilde Kavak ve Küçük İğdecik karyeleri de 2'şer hisseye ayrılarak tahsis edilmiştir. Bu ve buna benzer örnekleri, Anadolu'nun pek çok bölgesinde görmek mümkündür. Örneğin Halime Doğru⁵⁶⁸ eserinde, H. 979/M. 1571 tarihinde Sultanönü Sancağı'nda hisselerle bölünüp sipâhilere tahsis edilen karyelerin oldukça fazla olduğunu belirtilmektedir. Genel olarak bakıldığında XVI. yüzyılda Mihaliççık Nâhiyesi'ndeki arâzinin önemli bir kısmının tımarlı sipâhilere tahsis edildiği görülmektedir.

Mihaliççık bölgesinde özellikle vakıf olarak tahsis edilmiş olan ve tasarrufu tamamen şahısların elinde bulunan arâzilerin de oldukça yoğun olduğunu görüyoruz. XVI. yüzyılın başlarında bölgede vakıflara kayıtlı yerlerin toplam hâsılatı 13910 akçe olarak görünmektedir.⁵⁶⁹ Bu dönemde vakıf alanları içerisinde en kalabalık ve en fazla

⁵⁶² H. 981/M. 1574 tarihli tahrir defterinde, Harmancık Mezraası'nın Çıtaklar karyesinde olduğu ve bu mezraada Yörüklerin kışladığı kaydedilmiştir. (T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.260b.)

⁵⁶³ Bunların içerisinde Sipâhi Kâtib Ahmed, Sipâhi Mustafa Çavuş, Sipâhi Serasker Mehmed ve Sipâhi Şehsuvar'ın ortak hissesi olduğu toplam 1000 akçe; Sipâhi Ali'nin toplam 1600 akçe; Sipâhi Alemdâr'ın toplam 1500 akçe ve Sipâhi Musa'nın toplam 1900 akçelik hissesi bulunmaktadır. T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.256a, 261b, 262b, 271b.

⁵⁶⁴ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.242b-274b.

⁵⁶⁵ Mezraa sayısı H. 977/M. 1570'de 2'ydi. (T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i İcmâl*, No: 208, vrk.119b.)

⁵⁶⁶ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.257b-259a.

⁵⁶⁷ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.264b-267a.

⁵⁶⁸ Doğru, XVI. Yüzyılda Eskişehir....., s.169.

⁵⁶⁹ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.388b-392a.

gelire sahip bölge Nefs-i Mihaliç'teki Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na ait yerlerdir. Tüm vakıf alanlarındaki gelirlerin % 61,23'ünü oluşturan bu vakfa ait 5 karye⁵⁷⁰ ve “Türbe-i Temlik” olarak kayıtlı olan Mihaliç Bey Türbesi civarındaki hâneler bulunmakta olup, toplam hâsılatı 8518 akçedir.⁵⁷¹

Yüzyılın ortalarına doğru vakıf alanlarındaki gelirlerin arttığını görüyoruz. H. 937/M. 1530 tarihinde Mihaliççık'ta 8 karye, 10⁵⁷² çiftlik, 1 mezraa, 8⁵⁷³ zemin, 3 çeltük (pirinç) ekilen yer⁵⁷⁴, 122 hâne, 91 mücerred ve 33 nefer kaydedilmiş olup, bunların toplam hâsılatı ise 22010 akçedir.⁵⁷⁵ Bu durum daha önceki döneme göre % 58,23 oranında gelir artışı olduğunu göstermektedir. Bu tarihte vakıf alanları içerisinde en kalabalık ve en fazla gelire sahip bölge yine Nefs-i Mihaliç'teki Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na ait yerlerdir. Bu dönemde vakfa ait yine 5 karye ve “Türbe-i Temlik” olarak kayıtlı olan Mihaliç Bey Türbesi civarındaki hâneler bulunmakta olup, toplam hâsılatı 9238 akçedir.⁵⁷⁶ Önceki döneme göre vakfın geliri % 8,45 oranında (720 akçe) artmıştır. Görüldüğü gibi vakıf toprakları ve vakıf gelirleri de bölge genelinde oldukça fazladır. Vakıflara kayıtlı olan sosyal kurumlara, sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alacağımız için burada değinmiyoruz.

Mihaliççık bölgesinde, sefere bizzat katılmayıp yerine cebelü (asker) göndermek karşılığında verilmiş “*eşküncülü mülk timar*” denilen⁵⁷⁷ timarlar da bulunmaktadır. Bu timarlar daha çok Anadolu Beyliklerinden devralınmış topraklarda görülen az çok kuvvetli bir soy asaletini devam ettirmekte olan timarlardır. Bunun yanında derviş, şeyh gibi dinî nitelik taşıyan kişilere de bu şekilde eşküncülü mülk timarlar verildiğine dair tahrir defterlerinde birçok örnek bulmak mümkündür.⁵⁷⁸

Bu tür mülk timarlar, başlangıçta bir hizmete bağlı olmadıkları halde zamanla devlet tarafından askerî hizmete bağlanarak, mülk timar sahiplerinin kendileri bizzat sefere katılmak veya sahip oldukları mülk timarın değeri karşılığında belirlenen sayıda

⁵⁷⁰ Bu 5 karye; Bahtiyar, Göçebe, Kozlu, Sekiviran ve Uşakbükü karyeleridir.

⁵⁷¹ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.388b-391a.

⁵⁷² M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.120-121'deki mufassal kayıtlara göre toplam çiftlik sayısı 2'dir.

⁵⁷³ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.120-121'deki mufassal kayıtlara göre toplam zemin sayısı 10'dur.

⁵⁷⁴ Toplam 24 mud pirinç hâsıl olarak kaydedilmiştir.

⁵⁷⁵ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121, 206.

⁵⁷⁶ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121. Ayrıntılı bilgi için bkz. V. Bölüm-Mihaliç Bey Zâviyesi.

⁵⁷⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ö. L. Barkan, “Osmanlı Devrinin ‘Eşküncülü Mülkleri’ veya ‘Mülk Timarları’ Hakkında Notlar”, *Türkiye’de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)*, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s.901 vd.; Acun, a.g.m., s.903-904.; Kurt, a.g.m., s.63 vd.

⁵⁷⁸ Kurt, a.g.m., s.63.

atlı asker (cebelü) göndermekle yükümlü tutulmuşlardır.⁵⁷⁹ Bu yükümlülük yerine getirilmediği takdirde, normal timarlardaki gibi timarları elinden alınmış, sadece bir yıllık gelirleri devlet tarafında zapt edilmiştir. Mülk timar sahibi vefat ettiğinde timarı erkek çocuğuna, erkek çocuğu olmadığı takdirde ise kadın mirasçılara intikal etmektedir. Bunun yanı sıra bu tür timarlar, sefere katılmak ya da cebelü göndermek mükellefiyetiyle birlikte satılabilmekte veya vakfedilebilmektedir.⁵⁸⁰

Mihaliççık bölgesindeki mülk timarların ve gelirlerinin oldukça az olduğunu görüyoruz. H. 937/M. 1530 tarihinde kazâda mülk olarak kayıtlı olan sadece 2 karye, 25 hâne ve 12 mücerred bulunmaktadır. Bunların toplam hâsılâtı ise 2076 akçedir.⁵⁸¹ Mülk olarak kaydedilen karyeler Yusuf Çelebi'nin tasarrufunda olup, karyelerden biri Diközü (Köçekközü)⁵⁸², diğeri de Çalıca (Çalçı) karyesidir. H. 937/M. 1530 tarihinde Yusuf Çelebi'nin mülkiyeti üzerinde bulunan bu yerlerden Diközü karyesinde toplam 19 hâne, 10 mücerred ve 7 ekinlü kaydedilmiş olup bunların toplam hâsılâtı 1038 akçe olarak görünmektedir.⁵⁸³ Bu dönemde Çalçı karyesinde ise toplam 6 hâne ve 2 mücerred kaydedilmiş olup bunların toplam hâsılâtı da 1038 akçedir.⁵⁸⁴

XVI. yüzyılın ikinci yarısında mülk yerlerin sayısında ve dolayısıyla da gelirden önemli bir artış yaşanmıştır. II. (Sarı) Selim döneminde (1566-1574) hazırlanan icmâl defteri kayıtlarına göre, H. 977/M. 1570 tarihinde Mihaliççık Nâhiyesi'ne bağlı Diközü (Köçekközü), Çalçı ve Çakırhan karyeleri eşküncülü mülk timarlardır.⁵⁸⁵ Öte yandan eşküncülü mülk timar olarak görünen bu üç karyenin, hâsılatlarına ilişkin kayıtlardaki veriler birbirini tutmamaktadır. Örneğin bir kayıttaki toplam hâsılat 4139 akçe olarak

⁵⁷⁹ Aynî Ali Efendi, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyâlet Taksimâtı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Malî Güçleri**, Haz: H. Tuncer, Ankara, 1964, s.44.; Cin, **a.g.e.**, s.78.; Acun, **a.g.m.**, s.903.

⁵⁸⁰ Cin, **a.g.e.**, s.78.; Acun, **a.g.m.**, s.903.

⁵⁸¹ **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.121, 206.

⁵⁸² H. 981/M. 1574 tarihli Hüdâvendigâr Livâsı Mufassal Defteri'nde defter-i köhneye atıfta bulunularak, kimi kayıtlarda (Örneğin: **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl**, No: 208, vrk.119a ve **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl**, No: 232, vrk.91b'de) "*Köçekközü karyesi*" olarak da geçen bu karyenin, Sultan Murad Hüdâvendigâr döneminde (1362-1389) Süleyman oğlu Minnet'in mülkiyeti üzerinde verilmiş olduğu ve kendisine merhum Sultan Murad Han tarafından nişan-ı şerif verildiği kaydedilmiştir. Yine aynı defterde, bu karyenin tasarrufunun daha sonra Hasan Bey'in oğulları Mehmed Çelebi ve Yusuf Çelebi'ye geçtiği, Mehmed Çelebi'nin vefat etmesinden sonra ise tasarruf hakkının vech-i meşru' üzere tamamıyla Yusuf Çelebi'ye verildiği kaydedilmiştir. Ayrıca Yusuf Çelebi'ye, merhum Kanuni Sultan Süleyman Han tarafından nişan-ı şerif de verilmiştir. (**T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal**, No: 75, vrk.272a.).

⁵⁸³ **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.120-121.

⁵⁸⁴ **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.120.

⁵⁸⁵ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl**, No: 208, vrk.119a, 120a-120b; No: 232, vrk.91b, 92b-93a.

⁵⁸⁶ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl**, No: 208, vrk.119a, 120a-120b.

görünürken, diğer bir kayıтта⁵⁸⁷ 4429 akçe olarak görünmektedir. Bunun temel nedeni eşkücülük mülk timar olarak kayıtlı karyelerin hâsılat miktarlarındaki farklılıklardır.

H. 977/M. 1570 tarihli icmâl defterine göre, bu karyeler içerisinde en fazla gelire sahip olan karye 2100⁵⁸⁸ akçelik toplam hâsılatla Diközü karyesidir. Diğer iki karyeden Çalçı karyesinin toplam hâsılatı 1200⁵⁸⁹ akçe, Çakırhan karyesinin toplam hâsılatı ise 839 akçedir.⁵⁹⁰ Burada dikkati çeken en önemli nokta, H. 937/M. 1530 tarihinde Çalçı ve Diközü karyelerinin toplam hâsılatları aynı (1038 akçe) iken, bu tarihte Çalçı karyesinin hâsılatı sadece % 15,60 oranında artış göstermiş, ancak Diközü karyesinin hâsılatı ise % 102,31 gibi çok yüksek oranda artmıştır. Ayrıca mülk olarak kayıtlı bu karyelerin yanı sıra, daha sonraki dönemlerde⁵⁹¹ bir mezraa haline gelecek olan Çakırhan karyesi de eklenmiştir.

XVI. yüzyılda Mihaliççık bölgesindeki arâzinin tasarruf şekillerine genel olarak baktığımızda, mevcut arâzinin önemli bir kısmının timar ve zeâmetlere tahsis edildiği; vakıf alanlarının da oldukça fazla olduğu, ancak eşkücülük mülk timar olarak ayrılan arâzinin ise çok az olduğu görülmektedir.

1.1.2. Bölgedeki Tarım Alanları

Osmanlı kırsal toplum örgütlenmesinin temeli, daha önce de belirttiğimiz gibi köylü ailesinin emeği (hâne) ile bir çift öküzden oluşmaktaydı. Bu ikisi bir arada, çiftlik arâzisinin büyüklüğünü ve üretim kapasitesini belirlemekteydi. Aile emeğine dayalı olan köylü çiftliği sistemi, tarımsal üretimin ve kırsal toplumun temel birimidir. Halil İncalık'ın⁵⁹² *çift-hâne* sistemi olarak nitelendirdiği bu sistem Tanzimat'a (1839) kadar geleneksel imparatorluk düzeninin esasını oluşturmuştur. Çift-hâne birimi başlıca üç unsurdan oluşmaktadır. Bunlar; emek kaynağı olarak hâne-halkı, koşum gücü olarak bir çift öküz ve bu bir çift öküzle işlenebilir boyutlarda bir birim meydana getiren ve tahıl üretimine ayrılmış tarlalar. Bu unsurlardan ilki olan çiftlik; hem bir aileyi besleyecek, hem de yeniden üretim masrafları çıktıktan sonra vergiyi de karşılamaya yeterli bir ürün fazlası bırakabilecek büyüklükte olmalıydı. Bu üç temel unsur, bölünmez bir tarım ve

⁵⁸⁷ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i İcmâl*, No: 232, vrk.91b, 92b-93a.

⁵⁸⁸ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i İcmâl*, No: 208, vrk.119a. (*No*: 232, vrk.91b'de 2200 akçedir.)

⁵⁸⁹ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i İcmâl*, No: 208, vrk.120a. (*No*: 232, vrk.92b'de 1300 akçedir.)

⁵⁹⁰ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i İcmâl*, No: 208, vrk.120b. (*No*: 232, vrk.93a'da 829 akçedir.)

⁵⁹¹ H. 981/M. 1574 tarihinde bir mezraadır. (T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.274b.)

⁵⁹² İncalık, "Köy, Köylü.....", s.3.; İncalık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun*....., s.189

mâlî gelir birimi olarak görülmüştür.⁵⁹³ İşte bu yapılanma dolayısıyla köylü toplumu, çoğunlukla iki öküz ve optimal bir miktarda çiftlik arâzisine sahip hâne-halklarından oluşmaktadır. Birbirinden ayrı ve bağımsız tarlalardan oluşan bu birimlerin tümüne raiyyet çiftlikleri⁵⁹⁴ denilmekteydi ki, bu çiftlikler, onları işleyebilecek durumda olan çiftçilerden tapu bedeli denilen bir peşin kira alınıp, dâimî ve ırsî bir çeşit kiracılık mukâvelesiyle bütün olarak terk edilirdi.

XVI. yüzyılda Mihaliçcik bölgesinde reâyanın tarımsal faaliyetlerini sürdürdüğü alanlar içerisinde de hiç kuşkusuz çiftliklerin önemli bir yeri vardır. Bu toprak parçaları sipâhiye ya da herhangi bir vakfa bağlı olmasına göre hâne sahibinin veya mutasarrıfın adına kaydedilmiştir.⁵⁹⁵ Nâhiyede bu dönemde başlıca; vakıflara, sipâhilere, yaya ve müsellemlere bağlı çiftlikler bulunmaktadır. Bunların dışında ayrıca bölgede taycı çiftliklerinin de olduğunu biliyoruz. Fakat bölgedeki taycı çiftliklerine ilişkin verilere ancak XVII. ve XVIII. yüzyıla ait kayıtlarda rastlamaktayız. Bu nedenle bu çiftlikleri ilerleyen bölümlerde ele alacağız.

Yaya⁵⁹⁶ çiftlikleri, Anadolu’da “yaya” adı verilen kişinin üzerine kaydediliyor, buna karşılık yaya, devlete hizmetle yükümlü tutuluyordu. Maaşlarına karşılık bir çiftlik tasarruf eden, avârız-ı divâniyeye karşılık bir hizmetle yükümlü tutulan, görevleri ve vergi durumlarına göre asker sayılan, bir yaya ve yamaktan meydana gelen üniteye “ocak” adı veriliyordu.⁵⁹⁷ Yaya çiftliklerinin alanı, genellikle toprağın gelir durumuna göre belirlenmiştir. Buna göre yaya çiftliklerinin hâsılları 100-300 akçe arasında değişmektedir. Çiftliklerin sınırı çizilirken dikkat edilecek en önemli konu ise, toprak gelirinin ocak halkına yeterli olmasıdır. Belli dönemlerde gelirin yetmemesi nedeniyle çeşitli ilâveler yapılmıştır. İlâvelerin de yetmediği durumlarda, yayalar dağlık alanlarda

⁵⁹³ İncalcık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun**....., s.190-191.

⁵⁹⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ö. Lütfi Barkan, “Çiftlik”, **Türkiye’de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)**, Gözlem Yay., İstanbul, 1980, s.789 vd.; Barkan, “Çiftlik”, **İA**, C.III, İstanbul, 1945, s.392 vd.; Halil İncalcık, “Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu”, **Belleten**, C.33, S.92, Ankara, Ekim 1959, s.575-610.; İncalcık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun**....., s.189-199.

⁵⁹⁵ Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.152.

⁵⁹⁶ Yaya Teşkilâtı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Halime Doğru, **Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilâtı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1990, s.1-114.; Doğru, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilâtı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)”, **Tarih ve Toplum**, C.16, S.95, Ankara, Kasım 1991, s.58-59.; Ziya Kenan Taş, “Yaya ve Müsellemler Sancağı Olarak Bolu’nun İdârî Yapısı”, **Bolu’da Halk Kültürü ve Köroğlu Uluslararası Sempozyumu (Bolu: 1997)**, Bolu, 1998, s.21-35.

⁵⁹⁷ Doğru, **Osmanlı İmparatorluğu’nda**....., s.58.

zirâat yapabilecekleri çeşitli tarım alanları açmışlar ve bu yerleri kendi çiftliklerinin üzerine kaydettirmişlerdir.⁵⁹⁸

Mihaliççık bölgesinde tarımsal faaliyetlerin yapıldığı çiftlikler içerisinde de yaya çiftlikleri önemli bir yere sahiptir. Konuya ilişkin Halime Doğru'nun⁵⁹⁹ Sultanönü Yaya Defterleri'nden yola çıkarak verdiği bir liste, bölgede bu çiftliklerin oldukça yoğun olduğunu göstermektedir. Buna göre; H. 927/M. 1520-H. 985/M. 1578 yılları arasında nâhiyedeki yaya çiftliklerinin gelişimini şu şekilde sınıflamak mümkündür:

Tablo III/1: H. 927-985/M. 1520-1578 Tarihleri Arasında Bölgedeki Yaya Çiftlikleri

<i>Tarih</i>	<i>Çiftlik Sayısı</i>	<i>Artış (+)</i>	<i>Azalış (-)</i>
H. 927/M. 1520 ⁶⁰⁰	22	-	-
H. 937/M. 1530 ⁶⁰¹	22	-	-
H. 971/M. 1564 ⁶⁰²	21	-	1
H. 981/M. 1574 ⁶⁰³	21	-	-
H. 985/M. 1578 ⁶⁰⁴	21	-	-

Tablodaki verilere göre, 1520-1578 yılları arasında bölgedeki yaya çiftliklerinin sayısında çok fazla bir değişiklik olmamıştır. 1520 ve 1530 yıllarında Piyâdegân-ı Mihaliççık Nâhiyesi'nde 22 olan yaya çiftliği sayısı, 1564 yılında 21'e düşmüş ve 1578 yılına kadar aynen devam etmiştir. Genel olarak baktığımızda, XVI. yüzyılda tarımsal faaliyetlerin sürdürüldüğü yaya çiftliklerinin oldukça yoğun olduğunu söyleyebiliriz.

XVI. yüzyılda Mihaliççık bölgesindeki çiftliklerden bir diğeri de "Müsellem Çiftlikleri"dir.⁶⁰⁵ Müsellem çiftliklerinin yaya çiftliklerinden önemli bir farkı yoktur. Aynı şekilde müsellem olarak kaydedilen kişiler de avâriz-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyeden muâf tutulmuşlardır.⁶⁰⁶ Ancak müsellem çiftliklerinin, özellikle atların masrafları da göz önüne alındığında gelirlerinin yaya çiftliklerinden daha fazla olması

⁵⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Doğru, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**....., s.58-67.; Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.107-108.

⁵⁹⁹ Doğru, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**....., s.102.

⁶⁰⁰ Ayrıca bkz. **B.O.A., MAD**, No: 64, vrk.133a-167a.

⁶⁰¹ Ayrıca bkz. **B.O.A., T.T.D.**, No: 158.

⁶⁰² Ayrıca bkz. **B.O.A., T.T.D.**, No: 347, s.36-46.

⁶⁰³ Ayrıca bkz. **B.O.A., T.T.D.**, No: 532, s.140-155.

⁶⁰⁴ Ayrıca bkz. **B.O.A., T.T.D.**, No: 577, s.138-147.; **B.O.A., T.T.D.**, No: 1055, s.2-12.

⁶⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Doğru, **Osmanlı İmparatorluğunda**....., s.1-55, 115-139.

⁶⁰⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu", **Belleten**, C.23, TTK Yay., Ankara, 1959, s.595-598.; Ziya Kazıcı, **Osmanlı'da Vergi Sistemi**, Bilge Yay., İstanbul, 2005, s.200-210.; Doğru, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**....., s.116.

gerekiyordu. Nitekim yaya çiftliklerinde hâsıl 100-300 akçe arasındayken, müsellemler çiftliklerinin hâsılı 300-600 akçe arasında değişmekteydi.⁶⁰⁷ Aynı yaya çiftliklerinde olduğu gibi, müsellemler çiftliklerinde de gelirin yetmemesi nedeniyle bazen çeşitli ilâveler yapılmıştır. Özellikle gerekli ihtiyacın durumuna göre, mevkûfattan⁶⁰⁸ 1/3, 1/2, hatta tam çiftlik ilâvelerinin olduğu da görülmüştür.⁶⁰⁹

Yayalar gibi askerî sınıftan sayılan müsellemler tasarruf ettikleri çiftlikleri satamaz ve tapuya veremezdi. İşe yarar yani mamur durumda olan çiftliklerden elde edilen hubûbat, bağ, bahçe ve değirmenden de kimseye öşür vermezlerdi. Ayrıca müsellemin koyun resmine de kimse karışamazdı. Özellikle Sultanönü Sancağı'nda oturan müsellemlerin de hak ve sorumlulukları bundan farklı değildi.⁶¹⁰

XVI. yüzyılda Mihaliççık bölgesinde yukarıda kısaca özelliklerini belirtmeye çalıştığımız müsellemler çiftlikleri sayısının ise oldukça az olduğu görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Kanûnî döneminde (1520-1566) hazırlanan ve Hüdâvendigâr Livâsı'na bağlı nâhiyelerde bulunan Müsellemler Çiftlikleri'ne ait H. 953/M. 1546 tarihli mufassal yaya defterine göre, Müselmân-ı Mihaliççık Nâhiyesi'nde toplam 3 müsellemler çiftliği kaydedilmiştir.⁶¹¹ Bölgedeki 3 müsellemler çiftliği nâhiyeye bağlı Çalçı, Akçavıran ve Kozluca karyelerinde olup toplam hâsılatları 1100 akçedir.⁶¹² Bunlardan; Akçavıran karyesindeki çiftliğin hâsılatı 320 akçe, Kozluca karyesindeki çiftliğin hâsılatı 300 akçe ve Çalçı karyesindeki çiftliğin hâsılatı da 480 akçedir. Her üç müsellemler çiftliğinin hâsılat miktarlarına baktığımızda, özellikle müsellemler çiftliklerinin hâsılatlarına ilişkin yukarıda belirttiğimiz genel perspektife uyduğunu görmekteyiz. Ayrıca Mihaliççık Nâhiyesi'nde oturan müsellemlerin de Sultanönü Sancağı'ndaki müsellemler gibi hak ve sorumluluklarının aynı olduğunu söyleyebiliriz.

XVI. yüzyılda bölgedeki vakıf çiftlikleri de oldukça fazladır. Yayalık alanlarda, müselleme bağlı yerlerde ve nâhiye genelindeki vakıf alanlarında tarımsal faaliyetlerin sürdürüldüğü çiftlikler, bölgedeki çiftliklerin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Yayalık alanlardaki vakıf çiftliklerine baktığımızda, Halime Doğru'nun⁶¹³ Sultanönü Yaya Defterleri'nden hareketle verdiği liste, bölgede bu çiftliklerin de oldukça yoğun

⁶⁰⁷ Doğru, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**....., s.118.

⁶⁰⁸ Mevkûfat: 1. Bir zaman için tutulmuş ya da bekletilmiş mal veya para. 2. Vakf olunmuş.

⁶⁰⁹ Doğru, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**....., s.116.; Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.107-108.

⁶¹⁰ Doğru, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**....., s.117.

⁶¹¹ **B.O.A., T.T.D.**, No: 246, s.21-22.

⁶¹² **B.O.A., T.T.D.**, No: 246, s.21-22.

⁶¹³ Doğru, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**....., s.102.

olduğunu göstermektedir. H. 927-985/M. 1520-1578 yılları arasında belli dönemlerde bu çiftliklerin durumu ve gelişimini şu şekilde sınıflamak mümkündür:

Tablo III/2: H. 927-985/M. 1520-1578 Tarihleri Arasında Yayalık Alanlardaki Vakıf Çiftlikleri

<i>Tarih</i>	<i>Çiftlik Sayısı</i>	<i>Artış (+)</i>	<i>Azalış (-)</i>
H. 927/M. 1520 ⁶¹⁴	11	-	-
H. 937/M. 1530 ⁶¹⁵	12	1	-
H. 971/M. 1564 ⁶¹⁶	12	-	-
H. 981/M. 1574 ⁶¹⁷	12	-	-
H. 985/M. 1578 ⁶¹⁸	12	-	-

Tablodaki verilere göre, H. 927-985/M. 1520-1578 yılları arasında bölgede faal durumda olan yayalık alanlardaki vakıf çiftliklerinin sayısında hemen hemen hiçbir değişiklik olmamıştır. 1520 yılında Piyâdegân-ı Mihalıççık Nâhiyesi'nde 11 olan vakıf çiftliği sayısı, 1530 yılında 12'ye yükselmiş ve 1578 yılına kadar aynen devam etmiştir.

XVI. yüzyılda bölgede müsellemlere bağlı vakıf çiftliklerine baktığımızda, konuya ilişkin olarak Hüdâvendigâr Livâsı'ndaki Müsellem Çiftlikleri'ne ait H. 953/M. 1546 tarihli deftere göre, Müselmân-ı Mihalıççık Nâhiyesi'nde toplam 10 vakıf çiftliği kaydedilmiştir.⁶¹⁹ Deftere, bu dönemde "el-mevkûfat" olarak kayıtlı olan ve nâhiyeye bağlı Dinek, Sorkun, Çalçı ve Çukurvıran karyelerinde bulunan⁶²⁰ bu 10 vakıf çiftliğine ilişkin herhangi bir hâsılat miktarı kaydedilmemiştir.

Bölgede çeşitli vakıflara bağlı alanlarda da bazı çiftliklerin olduğunu daha önce belirtmiştik. Kanûnî döneminde hazırlanan Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri'ndeki verilere göre, H. 937/M. 1530 tarihinde bölge genelinde çeşitli vakıflara bağlı toplam 10 çiftlik kaydedilmiştir.⁶²¹ Bu dönemde vakıflara bağlı bu çiftliklere örnek vermek gerekirse; bunlar içerisinde ilk olarak Mihalıççık'a bağlı Kayı karyesindeki Yarımbaş Çiftliği'ni görüyoruz. Bu dönemde çiftliğin mutasarrıfları Kemal ve Mürüvvet olarak kayıtlıdır. 7 nefer bulunan çiftliğin toplam hâsılatı ise 440 akçedir.⁶²² Mihalıççık'a bağlı

⁶¹⁴ Ayrıca bkz. **B.O.A., MAD**, No: 64, vrk. 167b-168a.

⁶¹⁵ Ayrıca bkz. **B.O.A., T.T.D.**, No: 158.

⁶¹⁶ Ayrıca bkz. **B.O.A., T.T.D.**, No: 347, s.47.

⁶¹⁷ Ayrıca bkz. **B.O.A., T.T.D.**, No: 532, s.155-156.

⁶¹⁸ Ayrıca bkz. **B.O.A., T.T.D.**, No: 577, s.148-149.; **B.O.A., T.T.D.**, No: 1055, s.12-13.

⁶¹⁹ **B.O.A., T.T.D.**, No: 246, s.23.

⁶²⁰ **Y.a.g.y.**

⁶²¹ **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.121, 142-143, 206.

⁶²² **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.120.

Bey karyesinde bulunan Elekçi Baba Çiftliği ise, bu dönemde Hacı İvaz, Ali ve Osman'ın tasarrufunda bulunmaktadır. 3 nefer bulunan Elekçi Baba Çiftliği'nin bu tarihteki hâsılatı ise 200 akçedir.⁶²³

Yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki vakıf çiftliklerine ilişkin tespit ettiğimiz tarihsiz (muhtemelen XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait olmalıdır) bir vakıf defterindeki verilere göre, vakıf alanları içerisinde ilk olarak yine nâhiyeye bağlı Kayı karyesindeki Yarımbaş Çiftliği'nin kaydedildiğini görüyoruz.⁶²⁴ Defterde, defter-i köhneye atıfta bulunularak çiftliğin, daha önce vakfeden kişinin⁶²⁵ oğulları Derviş Mehmed ve Derviş Bedir'in tasarrufunda olduğu kaydedilmiştir. Bu kişiler aynı zamanda burada çeşitli hizmetlerde de bulunmuşlardır. Çiftliğin tasarrufu daha sonraki dönemde Mürüvvet, Derviş Mehmed, Derviş Civan Bey, Derviş İdris?, Derviş Mahmud ve Musa'ya verilmiştir.⁶²⁶ Bu kişilerden sonra ise tasarrufu Musa, Turgud, Kemal, Mürüvvet, Bâlî, Veli, Ahmed ve Eyvanlı ismindeki kişilere verilen bu çiftlikte, ayrıca hizmet etmeleri için Yusuf bin Eyüb, Kâsım, Turgud, Hamid b. Veli, Cafer b. Hasan, Mehmed b. Bâlî, Mürüvvet b. Salih, Ali b. Bâlî ve Mustafa ismindeki kişiler görevlendirilmiştir.⁶²⁷ XVI. yüzyılın başlarında bu görünüme sahip olan çiftliğin toplam hâsılatı ise 535 akçedir.⁶²⁸ Görüldüğü gibi, çiftliğin hâsılatı H. 937/M. 1530 tarihindeki hâsılatına göre % 17,75 oranında artmıştır. Öte yandan bu dönemde Aydın Bey Zâviyesi Vakfı'na ait Kavak karyesinde ise, hariçten ziraa olunan 4 çiftlik ile 6 çiftlik yeri bulunmaktadır. Ayrıca mütevellîye ait bir çiftlik yeri olup burası vergiye tâbidir.⁶²⁹

Yukarıdaki verilerin dışında, bölgede vakıflara bağlı olan yerlerdeki resm-i çift, resm-i bennak vb. vergilerin boyutları göz önünde alındığında, tarımsal faaliyetlerin

⁶²³ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121.

⁶²⁴ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.387a.

⁶²⁵ Defterde, bu çiftlik arâzisinin kim tarafından vakfedildiği konusunda herhangi bir bilgi verilmemiştir.

⁶²⁶ Y.a.g.y. Öte yandan bu durum, hukukî bir gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. Şöyle ki, adı geçen çiftliğin vakfiyetinin şüpheli olduğu konusunda Sultanönü Kadısı'na (Sultanönü Kadısı'nın ismini "*Musa Takiyüddin*?" olarak okuduk.) bir hükm-ü hümayûn gönderilmiştir. Kadıya gönderilen hükümde, gerekli teftişlerin yapılması ve vakfin "vakf-ı sahih" olup olmadığının ortaya çıkarılması emredilmiştir. Bu emir doğrultusunda kadı, vakıf hakkında gerekli teftişleri yapmış, vakfin sıhhat ve vakfiyetine hüküm vererek "vakf-ı sahih" olduğunu belirtmiştir.

⁶²⁷ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.387a. Mutasarrıf ve hizmetlilere daha önce merhum Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) ve bu dönemde padişah tarafından berat-ı hümayûn verilmiştir.

⁶²⁸ Bu hâsılatın 3 mud: 360 akçesini hinta (buğday), 2 mud: 120 akçesini şaîr (arpa), 15 akçesini oşr-ü bostan, 30 akçesini resm-i ganem ve 10 akçesini de oşr-ü meyve oluşturmaktadır. (Y.a.g.y.) Bu değerler aynı zamanda, XVI. yüzyılın ikinci yarısında bu bölgede, 1 mud hintanın 120 akçe, 1 mud şaîrin ise 60 akçe üzerinden hesaplandığını da göstermektedir.

⁶²⁹ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.391b. Bunun yanında defterde defter-i köhneye atıfta bulunularak, "*Cihet-i nezâret deyü Kadı olursa buçuk mud buğday ve buçuk mud arpa olurmuş*" şeklinde bir kayıt düşülmüştür.

sürdürüldüğü çiftlik sayısının oldukça fazla olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mihaliçcik bölgesinde, XVI. yüzyılın ikinci yarısında vakıf alanları içerisinde toplam resm-i çift ve resm-i bennak vergisi 2459 akçedir.⁶³⁰ Bu verginin vakıflara bağlı yerlerdeki dağılımı şu şekildedir: XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Kozlu karyesinde resm-i çift ve resm-i bennak vergisi 254 akçe, Bahtiyar karyesinde 333 akçe, Sekiviran karyesinde 570 akçe, Uşakbükü karyesinde 465 akçe ve Göçebe karyesinde 406 akçedir.⁶³¹ Aydın Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Kavak karyesinde toplam resm-i çift ve resm-i bennak vergisi ise 431 akçedir.⁶³²

H. 980/M. 1573 tarihli Sultanönü Sancağı'na ait bir kanunnâme'ye göre; “*Liva-i mezburede bütün çift yer dutandan resm-i çift 33 akçe ve nîm çift yer dutandan 16.5 akçe ve evliden resm-i bennak 12 akçe ve kâr-u kisbe kâdir olandan resm-i mücerred 6 akçe alınur.*”⁶³³ Kanunnâmedeki hükümlerden de anlaşılabacağı gibi, bir çift yeri olandan 33 akçe, evliden bennak vergisi olarak da 12 akçe alınmaktadır. Bu verilerden hareketle, çeşitli vakıflara bağlı bu yerlerde tahmini olarak 55 çiftliğin faal olduğu anlaşılmaktadır. Resm-i çift ve bennak miktarı ve kanunnâme hükümleri doğrultusunda; bu dönemde Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Kozlu karyesinde tahmini olarak 5 çiftlik, Bahtiyar karyesinde 7 çiftlik, Sekiviran karyesinde 13 çiftlik, Uşakbükü karyesinde 11 çiftlik ve Göçebe karyesinde 9 çiftlik faal durumdadır. Aydın Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Kavak karyesinde ise tahmini 10 çiftlik faal durumdadır. Görülüyor ki vakıf alanlarında tarımın yapıldığı faal çiftlik sayısı oldukça fazladır. Nitekim, ilerleyen bölümlerde bu yerlerdeki tarımsal faaliyetlerin potansiyelinin de yüksek olduğunu göreceğiz.

XVI. yüzyılda Mihaliçcik bölgesinde, timar ve zeâmetlerin tasarrufunda bulunan alanlardaki çiftlikler (yani sipâhi çiftlikleri), tarımsal faaliyetlerin en yoğun olarak sürdürüldüğü yerlerdir. 1530 tarihli Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri'ne göre, bölge genelinde timar ve zeâmete bağlı 3 çiftlik kaydedilmiştir.⁶³⁴ Timar ve zeâmetlere tahsis edilen bu 3 çiftlikten biri olan Haliloğlan Çiftliği toplam 331 akçelik⁶³⁵ hâsılatı ile en fazla gelire sahip çiftliktir. Diğer iki çiftlikten Giden Yeri Çiftliği'nin toplam hâsılatı

⁶³⁰ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.389a-389b, 391a, 391b.

⁶³¹ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.389a-389b, 391a.

⁶³² T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.391b. Ayrıca bkz. V. Bölüm-Aydın Bey Zâviyesi.

⁶³³ Say, Seyyîd Battal Gâzi ve....., s.203.; Doğru, XVI. Yüzyılda Eskişehir....., s.154.

⁶³⁴ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.142-143, 206.

⁶³⁵ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.142.

247 akçe⁶³⁶ iken, İğdeağacı Çiftliği'nin toplam hâsılatı da 200 akçedir.⁶³⁷ Bununla birlikte, 1530'daki bu çiftlik sayısı, bölgedeki diğer yerleşim birimlerindeki çiftliklerin dışında kalan çiftlikleri ifâde etmektedir. Nitekim özellikle yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki sipâhi çiftliklerinin sayısı, bu çiftliklerin sayısı arasındaki farkın mukayese edilemeyecek derecede büyük olması bunu açıklamaktadır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki sipâhî çiftliklerinin sayısı konusunda ise ancak tahrir defterlerindeki verilerden yola çıkarak bir tahminde bulunabiliyoruz. III. Murad döneminde yapılan tahrirre göre, 1574'te Mihaliççık Nâhiyesi'nde resm-i çift ve resm-i arûse (gerdek resmi)⁶³⁸ birlikte kaydedilmiş⁶³⁹ olup toplam 22495 akçedir.⁶⁴⁰ Daha önce de belirttiğimiz gibi, 1573 tarihli Sultanönü Sancağı Kanunnâmesi'ne göre; *“Bütün çift yer dutandan resm-i çift 33 akçe ve nîm çift yer dutandan 16.5 akçe ve evlûden resm-i bennak 12 akçe ve kâr-u kisbe kâdir olandan resm-i mücerred 6 akçe alınur.”* Öte yandan, Osmanlı kanunnâmelerinde resm-i arûs, resm-i arûsî, resm-i arûsâne, gerdek resmi gibi isimlerle de geçen resm-i arûsenin miktarı ise, pek çok etkene bağlı olarak değişmektedir. Evlenecek olan kızın bâkire, dul, yerli (yerleşik) ya da Müslüman olup olmamasına göre değişen resm-i arûse, bazı farklılıklar dışında genel olarak Müslüman ve bâkire kızla evlenen bir kişiden 60 akçe olarak alınıyordu.⁶⁴¹ Kanunnâmelerdeki verilerden hareketle, H. 981/M. 1574 yılında Mihaliççık Nâhiyesi genelinde timar ve zeâmetlerin tasarrufunda olan yaklaşık 242 sipâhi çiftliğinin faal olduğu görülmektedir. Ancak şunu özellikle belirtmeliyiz ki, bu çiftlik sayısı tahmini olarak belirlediğimiz bir miktardır. Elimizdeki verilere göre, bölgede timar ve zeâmetin tasarrufunda olan çiftlik sayısını kesin olarak belirleyebilmemiz olanaksızdır. Diğer taraftan, tahrir defterlerinde hariçten ziraa edilen çiftlikler ayrı ayrı kaydedilmiş olduğundan bu çiftliklerin sayısını öğrenebiliyoruz. Buna göre, nâhiyede hariçten ziraa edilen toplam 202 çiftlik yeri olup,

⁶³⁶ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.143.

⁶³⁷ Y.a.g.y.

⁶³⁸ Kanunnâmelerde “resm-i arûsî (=gelin resmi) veya adet-i arûsî” olarak da geçen bu vergi, bir kız ya da dul kadın evlenirken timar sahibine veyâ sancak beyine verilen vergidir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Neş'et Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyadan Alınan Vergi ve Resimler”, A.Ü. DTCF Dergisi, C.V, S.5, Ankara, 1947, s.506-507.; Kazıcı, a.g.e., s.101-103.

⁶³⁹ B.O.A., T.T.D., No: 1059, s.98-136.'da bu vergiler başlıca; resm-i çift, resm-i bennak, resm-i ekinlü ve resm-i mücerred başlığı altında kaydedilmiştir.

⁶⁴⁰ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.242b-274b. Ayrıca krş. için bkz. B.O.A., T.T.D., No: 1059, s.98-136.

⁶⁴¹ Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu'nda.....”, s.506.; Kazıcı, a.g.e., s.102.

bunlardan 27'si muattal (kullanılamaz) durumdadır. Nâhiyedeki hariçten ziraa edilen bu 175 çiftlik yerinin toplam hâsılatı ise 5601⁶⁴² akçedir.⁶⁴³

Öte yandan defterlerde hariçten ziraa edilen her bir çiftlik yeri 33 akçe üzerinden hesaplanmışsa da, kimi bölgelerde yapılan hesaplamalarda çeşitli matematiksel hatalar da yapılmıştır. Örneğin, Ballık karyesi ile Sünürce Mezraa'sında hariçten ziraa edilen 3 çiftlik yerin toplam hâsılatı 99 akçe olması gerekirken 66 akçe olarak kaydedilmiştir.⁶⁴⁴ Burada yapılan hataları, diğer yerleşim birimlerindeki hesaplamalardan anlıyoruz. Örneğin Minnetler karyesinde hariçten ziraa edilen 8 çiftlik yerin toplam hâsılatı 264 akçe; Şemsiler karyesinde hariçten ziraa edilen 3 çiftlik yerin toplam hâsılatı da 99 akçe olarak doğru hesaplanmıştır.⁶⁴⁵ Bölgede bu ve buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bölgedeki çiftlik sayısının bu derece fazla olması, bölgenin âdetâ bir tarım ambarı olduğunu açıkça göstermektedir.

Bu dönemde bölgedeki hassa-i çiftliklerin⁶⁴⁶ durumuna baktığımızda, nâhiyede toplam 15,5 hassa-i çiftlik yeri kaydedilmiş olup, bunların toplam hâsılatı 2375 akçe olarak görünmektedir.⁶⁴⁷ Bu bahsettiğimiz çiftliklerin dışında ayrıca bölgede ekilmemiş olan 6⁶⁴⁸ çiftlik yeri daha bulunmaktadır. Sonuç olarak, XVI. yüzyılda Mihaliççık bölgesindeki tarımsal faaliyetlerin sürdürüldüğü alanların önemli bir kısmı, (yaklaşık % 90'ı diyebileceğimiz) çeşitli özelliklere sahip *çiftlik*lerden oluşmaktadır.

XVI. yüzyılda bölgedeki tarım alanlarından bir diğeri de mezralardır. Çok genel bir ifadeyle, dönemsel bir yerleşim ya da terkedilmiş bir köy anlamına gelene mezralar, ekilebilir durumda olan veya civar karyelerde oturanlar, gezici köylüler, göçerler vb. tarafından bilfiil ekilip biçilen tarım toprakları için de kullanılmaktadır.⁶⁴⁹ Huricihan İslamoğlu-İnan⁶⁵⁰ ise mezraaları, "*meskûn olmayan ancak ekilebilir durumda olan topraklar*" olarak nitelendirmektedir. Kanunnâme hükümlerinden anlaşıldığına göre, bir arâzinin mezraa olarak yazılabilmesi için üzerinde harap bir köy kalıntısının, kendi su kaynağının ve mezarlığının olup olmadığına bakmak gerekiyordu. Ayrıca mezraaların

⁶⁴² 175×33'ten = 5775 akçe olması gerekmektedir.

⁶⁴³ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.242b-274b.

⁶⁴⁴ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.242b.

⁶⁴⁵ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.245b-246b.

⁶⁴⁶ Hassa-i çiftlik konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Barkan, "Çiftlik",....., s.789-792.; Barkan, "Çiftlik", İA, C.III, İstanbul, 1945, s.392 vd.; İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun*....., s.160-161.

⁶⁴⁷ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.242b-274b.

⁶⁴⁸ Bunlardan biri Mihaliççık Kadısının, diğeri de Derviş Ömer ve Polad oğlu Musa'nın tasarrufundadır.

⁶⁴⁹ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun*....., s.209-210.; Halime Doğru, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nâhiyesi*, TTK Yay., Ankara, 1997, s.57.; Cin, *a.g.e.*, s.38.

⁶⁵⁰ İslamoğlu-İnan, *a.g.e.*, s.176.

boyutlarının değişebileceğini, bazen 1-2 çiftlikten oluşabildiği gibi gelirlerine göre bir karye kadar büyük olabileceğini de kayıtlardan anlamaktayız.⁶⁵¹

Bununla birlikte mezraalar, genellikle köylere bağlı olup köylüler ve göçerlerce ekilip biçilen ancak meskûn olmayan yerlerdir. Ancak özellikle göçerlerin buralara yerleşme süreci aşamalı bir süreç olsa gerekir. Nitekim tahrir defterlerinde Mihalıççık nâhiyesindeki yerleşim birimlerinin önemli bir kısmını oluşturan mezraalar için tarımsal vergiler kaydedilmemiştir. Bu durum Mihalıççık'taki göçerlerin bir bakıma, daha tam olarak reâya statüsüne geçmediklerine ya da göçerlikten yerleşikliğe geçiş aşamasında olduklarına işaret etmektedir.

Konuya ilişkin tespit ettiğimiz tarihsiz bir vakıf defterine göre, vakıf alanları içerisinde sadece 1 mezraa kaydedilmiş olup, bu mezraa İğde Sarayı Mezraası'dır.⁶⁵² Defterde, defter-i köhneye atıfta bulunularak İğde Sarayı Mezraası'ndaki yarım çiftlik yerin Şeyh İnebeyi'nin kendisine ait olduğu ve burayı daha önceden vakfettiği kaydedilmiştir.⁶⁵³ Bu dönemden itibaren bu yer, Şeyh oğlu Yusuf tarafından tasarruf edilmiştir. İnebeyi'nin vefat etmesinden sonra, vakfettiği yarım çiftlik yerin tasarrufu oğlu Mustafa'ya geçmiş, ayrıca kendisine padişah tarafından berat-ı şerîf verilmiştir.⁶⁵⁴

1530 yılında bölge genelinde 1'i vakıflara bağlı, 10'u da timar ve zeâmete tahsis edilmiş olan toplam 11 mezraa olduğu görülmektedir.⁶⁵⁵ Zeâmet ve timar alanları içerisindeki 10 mezraadan biri olan Yortan Mezraası'nın 1000 akçelik hâsılatla en fazla gelire sahip olduğunu görüyoruz. Diğer 9 mezraadan Çam Ucu Mezraası'nın toplam hâsılatı 200 akçe; İğde Mezraası'nın 250 akçe; Kovalık Mezraası'nın 686 akçe; Karapınar Ayağı Mezraası'nın 580 akçe; Çit Seniri Mezraası'nın 200 akçe; Karapınar Mezraası'nın 742 akçe; Kara Bayezid Mezraası'nın 100 akçe; Kızılbörklü Mezraası'nın 678 akçe ve Şaraphâne Mezraası'nın da 102 akçedir.⁶⁵⁶

Bölgede vakfa bağlı olan mezraa ise daha önce olduğu gibi yine İğde Sarayı Mezraası'dır. Bu tarihte mezraada Şeyh İnebeyi'ne ait olan yarım çiftlik yer evlâdının (Mustafa) tasarrufunda bulunmakta olup toplam hâsılatı 250 akçedir.⁶⁵⁷ XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mustafa'nın mutasarrıflık görevi, berat-ı hümayûnla önce Ali isminde

⁶⁵¹ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun*....., s.210.

⁶⁵² T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.387a-387b.

⁶⁵³ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.387a.

⁶⁵⁴ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.387a-387b.

⁶⁵⁵ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121, 142-143, 206.

⁶⁵⁶ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.142-143.

⁶⁵⁷ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121.

bir kişiye, daha sonra da Mustafa bin Mehmed'e verilmiştir. İğde Sarayı Mezraası'ndaki yarım çiftlik yerin bu dönemdeki toplam hâsılatı ise yine 250 akçedir.⁶⁵⁸

XVI. yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki timar ve zeâmetlerin tasarrufunda olan mezraaların sayısında artış yaşanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, 1574 yılında bölge genelinde timar ve zeâmetlerin tasarrufunda toplam 36 mezraa bulunmakta olup, bunların toplam hâsılatı da 11130 akçe olarak görünmektedir.⁶⁵⁹ Bu mezraalardan, Kızılca Eren ve Bademli Mezraaları 2499 akçelik hâsılatla en fazla gelire sahip mezraalardır. Bunları, 1000 akçelik hâsılatla Başbük Mezraası ve 700 akçelik hâsılatla Allıbağ Mezraası izlemektedir. Bölge genelinde en düşük gelire sahip mezraa ise 10 akçelik hâsılatla Gürleyik karyesinde bulunan bir mezraadır.⁶⁶⁰

Bu dönemde dikkati çeken en önemli nokta, daha önce bölgede en fazla gelire sahip olan Yortan Mezraası'nın gelirindeki olağanüstü düşüştür. Bu mezraanın 1530'da 1000 akçe olan toplam hâsılatı, 1574 yılına gelindiğinde % 75,90 oranında azalmış ve 241 akçeye düşmüştür.⁶⁶¹ Benzer şekilde 1530'da 839 akçelik toplam hâsılatla bir karye olan Çakırhan karyesi, 1574 yılında 829 akçelik toplam hâsılatı olan bir mezraa olarak kaydedilmiştir.⁶⁶² Bu durum bölgedeki pek çok yerde görülmekle birlikte, daha önce mezraa olan yerlerin bazıları da karye haline gelmiştir. Örneğin 1530'da 102 akçelik hâsılatla sahip bir mezraa olan Şaraphâne Mezraası, 1574 yılına gelindiğinde 2200 akçelik toplam hâsılatı olan bir karye olarak kaydedilmiştir.⁶⁶³ Bu durum, mezraalarda yaşayan göçerlerin, daha önce belirttiğimiz yerleşikliğe geçiş sürecinin bir sonucu olduğunu göstermektedir. Görüldüğü gibi, bölgede çiftliklerin dışında mezraalar da, tarımsal faaliyetlerin sürdürüldüğü önemli tarım alanları içerisinde yer almaktadır.

Mihaliççık'taki tarım alanları içerisinde çiftlik ve mezraaların dışında, genellikle bir çiftlik ya da daha az bir yerden oluşan zeminlerin⁶⁶⁴ de olduğu görülmektedir. H. 937/M. 1530 tarihli Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri'ndeki verilere göre, bölgede vakıflara bağlı toplam 8 bab zemin bulunmaktadır.⁶⁶⁵ Bununla birlikte konuya ilişkin

⁶⁵⁸ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.387b.

⁶⁵⁹ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.242b-274b.; B.O.A., T.T.D., No: 1059, s.98-136.

⁶⁶⁰ Diğer mezraaların gelirleri için bkz. T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.242b-274b.

⁶⁶¹ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.261a.

⁶⁶² T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.274b.

⁶⁶³ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.268b.

⁶⁶⁴ Bu kategorideki topraklar (zeminler) hakkında detaylı bir inceleme için bkz. Wolf Dieter Hutteroth, *Laendliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzden vierhundert Jahren*, Göttinger Geographische Abhandlungen, Göttingen, 1968, s.189, 193-194, 196, 198.

⁶⁶⁵ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121, 142-143, 206.

tespit ettiğimiz tarihsiz (bize göre XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait olmalıdır) bir vakıf defterine göre, yüzyılın ikinci yarısında vakıf alanları içerisinde toplam 9 bab zemin kaydedilmiştir.⁶⁶⁶

Bölgedeki zeminlerden ilki Mihaliççık'a bağlı Obruk karyesindeki Şeyh Eşref Zemini'dir. Bu yer Şeyh Eşref'in kendisine ait olup daha önceden vakfetmiştir. Ayrıca defter-i köhneye atıfta bulunularak, vakfedilen bu yere merhum Sultan Murad Hüdâvendigâr (1362-1389)'ın Mihaliç Bey'den nişan verdiği kaydedilmiştir.⁶⁶⁷ Şeyh Eşref tarafından vakfedilen bu yerin mutasarrıflık görevi ilk önce oğlu Musa'ya verilmiştir. Musa'dan sonra bu göreve Ahmed Fakîh, onun vefat etmesi üzerine de oğlu Musa getirilmiş, ayrıca padişah tarafından kendisine berat verilmiştir. Musa'dan sonra vakıf, 1530 yılında Seyyîd Mehmed'e sadaka olunmuş, bununla ilgili olarak kendisine padişah tarafından berat-ı şerîf verilmiştir.⁶⁶⁸ Öte yandan bu dönemde 3 nefer bulunan Şeyh Eşref Zemini'nin toplam hâsılatı 315 akçe olarak kaydedilmiştir.⁶⁶⁹ XVI. yüzyılın ikinci yarısında ise, mutasarrıflık görevi padişah beratıyla Bâlî Fakîh b. Mustafa Fakîh'e verilmiştir. Obruk karyesinde bulunan bu vakıf yerinin, Bâlî Fakîh'in mutasarrıflık dönemindeki toplam hâsılatı ise 385 akçe⁶⁷⁰ olup, 1530 yılındaki hâsılatı göre % 22,22 oranında artmıştır. Bunların dışında ayrıca, vakfa ait 1 bab âsiyâb (su değirmeni) da bulunmaktadır. Ancak âsiyâb harap durumdadır.

Mihaliççık'a bağlı Akbük karyesinde İvaz Fakîh'in önceden vakfettiği bir çiftlik vakıf yeri bulunmaktadır. Buraya İvaz Fakîh'in oğlu Musa Fakîh tasarruf etmektedir. Ayrıca defter-i köhneye atıfta bulunularak, bu görev dolayısıyla kendisine Sultan Murad Han tarafından nişan verildiği kaydedilmiştir. İvaz Fakîh'in vefat etmesinden sonra vakfın nişanı kesilmiş, bu nedenle vakıf, Akbük karyesi imamı Ali Fakîh'e sadaka olarak tahsis edilmiştir. Ayrıca görevi dolayısıyla kendisine padişah tarafından berat-ı hümâyûn verilmiştir.⁶⁷¹ 1530 yılında ise Musa'nın tasarrufunda bulunan İvaz Fakîh Zemini'nin toplam hâsılatı 280 akçedir.⁶⁷² XVI. yüzyılın ikinci yarısında, mutasarrıf

⁶⁶⁶ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.386b-392a.

⁶⁶⁷ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.386b.

⁶⁶⁸ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.386b.; M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.120.

⁶⁶⁹ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.120.

⁶⁷⁰ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.386b.

⁶⁷¹ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.387b.

⁶⁷² M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121.

Musa'dan sonra bu vakıf yeri oğluna sadaka olunmuş ve kendisine padişah tarafından nişan-ı şerîf verilmiştir. Bu vakıf yerinin bu dönemdeki hâsılatı ise yine 280 akçedir.⁶⁷³

Mihaliççık'a bağlı Akbük karyesinde İlyas Fakîh Zemini olarak geçen ve İlyas Fakîh'in önceden vakfettiği bir yer bulunmaktadır. Bu yerin mutasarrıfları, daha önce İlyas Fakîh'in kardeşi Ömer Fakîh'in oğulları Hızır Fakîh ve Şerafeddin'dir.⁶⁷⁴ H. 937/M. 1530 tarihinde ise Hızır Fakîh ve Şerafeddin'in vefat etmesi üzerine Bâlî'nin tasarrufuna verilen İlyas Fakîh Zemini'nin bu dönemdeki toplam hâsılatı 150 akçedir.⁶⁷⁵ XVI. yüzyılın ikinci yarısında ise, bu yerin tasarrufu Seyfeddin Fakîh, İlyas Fakîh, Koca Fakîh ve Bâlî'ye geçmiş, ayrıca kendilerine padişah tarafından berat verilmiştir. İlyas Fakîh'e ait bu yerin bu dönemdeki toplam hâsılatı da 150 akçe olarak kaydedilmiştir.⁶⁷⁶

Mihaliççık'a bağlı Çaltucuk Mezraası'nda Şeyh Ahmed Zemini olarak geçen yerde Şeyh Ahmed'in önceden vakfettiği bir çiftlik yeri bulunmaktadır. Defterde defteri köhneye atıfta bulunularak, bu yerin kendisine merhum Süleyman Paşa'dan kaldığı ve bu vakfa merhum Bayezid Hüdâvendigâr (1389-1402)'ın, Mihaliç Bey mülkünden 1 parça yer vakfettiği kaydedilmiştir.⁶⁷⁷ Bu yer için Şeyh Ahmed müselleme tutmuş ve bunun için kendisine nişan-ı şerîf verilmiştir. Şeyh Ahmed'in vefat etmesinden sonra çiftliği oğlu Şahin tasarruf etmiş ve kendisine padişah tarafından berat verilmiştir.⁶⁷⁸ 1530 yılında ise bir karye olarak kaydedilmiş olan Çaltucuk⁶⁷⁹ karyesinde, Şeyh Aziz'in tasarrufunda bulunan Şeyh Ahmed Zemini'nin toplam hâsılatı 250 akçedir.⁶⁸⁰ XVI. yüzyılın ikinci yarısında da buradaki yerin tasarrufu yine Şeyh Aziz'e ait olup, görevi dolayısıyla kendisine nişân-ı şerîf verilmiştir. Vakfın toplam hâsılatı, Şeyh Aziz'in mutasarrıflık yaptığı dönemde de değişmemiş ve yine 250 akçe olarak kaydedilmiştir.⁶⁸¹

Mihaliççık'a bağlı Kayı karyesinde Hızır İlyas Zemini olarak geçen yerde, Hızır İlyas kızı Aliye'nin önceden vakfettiği bir çiftlik vakıf yeri bulunmaktadır. Vakfın

⁶⁷³ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.387b.

⁶⁷⁴ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.388a.

⁶⁷⁵ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121.

⁶⁷⁶ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.388a-388b.

⁶⁷⁷ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.388a.

⁶⁷⁸ Y.a.g.y.

⁶⁷⁹ Çaltucuk karyesi, H. 981/M. 1574 tarihli Hüdâvendigâr Livâsı Mufassal Defteri'nde "Nâm-ı Diğer Şeyh Ahmed Çiftliği" olarak da geçmektedir. (T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.262a.)

⁶⁸⁰ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121.

⁶⁸¹ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.388a-388b. Bu dönemde Şeyh Ahmed Zemini'nde 13 nefer kaydedilmiştir. Bunlar, Çaltucuk karyesinde bulunan Şeyh Ahmed Zâviyesi'nin bulunduğu yerlerde zirâat yapmakta olup, öşürlerini ve resm-i zeminlerini vakfa vermektedirler. Sipâhi, hukukî haklarını ellerinden alır diye, 500 akçenin timara verildiği kaydedilmiştir. Bkz. T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.388a.

nişanı kesildikten sonra Sinan Fakîh isimli bir kişiye sadaka olarak verilmiştir. Ayrıca defter-i köhneye atıfta bulunularak, Sinan Fakîh'e Fatih Sultan Mehmed (1444-1446/1451-1481) tarafından berat verildiği kaydedilmiştir.⁶⁸² 1530 yılında ise Hızır İlyas'ın kızı Aliye'ye ait olan bu yer, Ramazan isminde birinin tasarrufunda olup, zeminin bu dönemdeki toplam hâsılatı 275 akçedir.⁶⁸³ XVI. yüzyılın ikinci yarısında da vakfın tasarrufu yine Ramazan'a ait olup, görevi dolayısıyla kendisine padişah tarafından nişan-ı şerîf verilmiştir. Vakfın bu dönemdeki toplam hâsılatı değişmemiş ve yine 275 akçe olarak kaydedilmiştir.⁶⁸⁴

Yine Kayı karyesinin içerisinde bulunan ve Kara Şeyhler Zemini olarak geçen vakıf yerinin, defter-i köhneye atıfta bulunularak, daha önce Kara Şeyhler neslinden Ahmed Fakîh veled-i İbrahim Fakîh ve Emirhan veled-i Saruhan'ın tasarrufunda olduğu kaydedilmiştir.⁶⁸⁵ Bunlar ayrıca, mutasarrıf oldukları vakıf yerinin içinde ve dışında da hizmet etmişlerdir. Adı geçen vakıf yeri daha sonraki dönemde Mevlânâ Menteşe'ye sadaka olarak verilmiş ve bundan dolayı kendisine padişah tarafından berat verilmiştir. Mevlânâ Menteşe'den sonra bu vakıf yeri, padişahın verdiği beratla Durmuş Fakîh'e sadaka olarak verilmiştir.⁶⁸⁶ 1530 yılında evlâdının tasarrufunda bulunan Kara Şeyhler Zemini'nin toplam hâsılatı 37 akçe olarak görünmektedir.⁶⁸⁷ Yüzyılın ikinci yarısında ise, bu görev Mehmed Fakîh'e geçmiş, ayrıca padişah tarafından kendisine nişan-ı şerîf verilmiştir. Mehmed Fakîh'in mutasarrıf olduğu vakıf yerinin bu dönemdeki toplam hâsılatı değişmemiş ve 37 akçe olarak kaydedilmiştir.⁶⁸⁸

Mihaliççik'a bağlı Kızılbörklü karyesinde İmam Mehmed Fakîh Zemini olarak geçen ve karyede imamlık hizmeti yapan Mehmed Fakîh'in bir çiftlik vakıf yeri bulunmakta olup, vakfın mutasarrıfı kendisidir.⁶⁸⁹ Mehmed Fakîh'in vefat etmesinden sonra, imamlık hizmeti ile vakfın tasarrufu 1530 yılında oğlu Hasan'a geçmiş, bu görevleri dolayısıyla da kendisine padişah tarafından berat verilmiştir. Hasan'ın tasarrufundaki Mehmed Fakîh Zemini'nin toplam hâsılatı 100 akçedir.⁶⁹⁰ XVI. yüzyılın ikinci yarısında ise vakfın tasarrufu padişahın berat-ı şerîfiyle Hacı Fakîh isminde bir

⁶⁸² T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.388a.

⁶⁸³ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121.

⁶⁸⁴ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.388a.

⁶⁸⁵ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.388a; 388b.

⁶⁸⁶ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.388b.

⁶⁸⁷ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121.

⁶⁸⁸ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.388b.

⁶⁸⁹ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.392a.

⁶⁹⁰ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121.

kişiye verilmiş olup, vakfın bu dönemindeki toplam hâsılatı yine 100 akçe olarak kaydedilmiştir.⁶⁹¹

Vakıf alanları içerisinde son olarak Mihaliççık'a bağlı İğdeağacı karyesinde bulunan ve Mustafa Fakîh Zemini olarak geçen yeri görüyoruz. İğdeağacı karyesinde Mustafa Fakîh'in bir çiftlik vakıf yeri bulunmakta olup, daha önce vakfın mutasarrıfı imam Hızır Fakîh'tir.⁶⁹² 1530 yılında ise zeminin tasarrufu İmam Mehmed Fakîh'e geçmiş olup, bu tarihteki toplam hâsılatı 165 akçedir.⁶⁹³ XVI. yüzyılın ikinci yarısında da zeminin mutasarrıfı yine Mehmed Fakîh olup, vakfın bu dönemdeki toplam hâsılatı ise yine 165 akçe olarak görünmektedir.⁶⁹⁴

XVI. yüzyılda bölgedeki vakıflara bağlı زمینlerin dışında, timar ve zeâmetlerin tasarrufunda bulunan زمینlerin de oldukça fazla olduğunu görüyoruz. Nitekim tespit edebildiğimiz kadarıyla, 1574 yılında bölge genelinde timar ve zeâmete tahsis edilmiş olan ve 6'sı⁶⁹⁵ muattal yani kullanılamaz durumda olan toplam 48 bab⁶⁹⁶ زمین bulunmakta olup bunların toplam hâsılatı da 5549 akçedir.⁶⁹⁷ Görüldüğü gibi Mihaliççık bölgesinde gerek timar ve zeâmetlere tahsis edilen gerekse vakıflara bağlı olan زمینler de oldukça fazladır. Bölgede burada bahsettiğimiz çiftlik, mezraa ve زمینlerin dışında kalan bağ, bahçe, yaylak, kışlak, otlak, çayır ve boş arâzilerin de olduğu, dolayısıyla da bölgedeki arâzinin daha fazla olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

1.1.3. Bölgede Yetiştirilen Tarım Ürünleri

Osmanlı klâsik döneminde, Anadolu'da tarımsal faaliyetlerin ağırlığını daha çok tahıl ürünlerinin oluşturduğunu biliyoruz.⁶⁹⁸ XVI. yüzyılda Anadolu'daki tarımsal ürünlerin toplam üretim içerisindeki yerleri konusunda yapılan çalışmaların sonuçlarına göre, Anadolu coğrafyasında bulunan nâhiyelerde toplam üretimin % 90 veya daha fazlasını hubûbatın oluşturduğu görülmektedir.⁶⁹⁹ Bu bakımdan hubûbat, temel üretim

⁶⁹¹ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.392a.

⁶⁹² T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.392a.

⁶⁹³ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121.

⁶⁹⁴ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.392a.

⁶⁹⁵ Bu muattal 6 bab زمین, Çukurvıran karyesinde Sipâhi Umur'un tasarrufunda olup, hâsıl yoktur.

⁶⁹⁶ Kayıtlarda زمینlere ilişkin birimler belirsizdir. Örneğin "kut'a"nın "bab"a eşit olup olmadığı çok açık değildir. Ancak biz bu birimi "bab" olarak değerlendiriyoruz.

⁶⁹⁷ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.242b-274b.

⁶⁹⁸ Öz, "Osmanlı Klâsik.....", s.68. Bu konuda detaylı bir çalışma için bkz. Huricihan İslamoğlu İnan-Suraiya Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia", **Review**, C.II, S.3, 1979, s.401-436.; İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, s.91 vd.

⁶⁹⁹ İslamoğlu/İnan- Faroqhi, "Crop Patterns and.....", s.401-436.; Öz, "Osmanlı Klâsik.....", s.69.

içerisinde âdetâ bir mono-kültür⁷⁰⁰ haline gelmiş, bu oluşum hayvancılık faaliyetleriyle tamamlanmıştır.

Bu dönemde Anadolu'daki bir çok bölgede hinta/buğday üretimi toplam tarım üretiminin yarısını hatta daha fazlasını oluşturmaktadır. Buğday ve diğer tahıllar, bir yandan insanların temel yiyecek maddelerini sağlarken, diğer yandan dönemin ulaşım ve askeri şartları gereği büyük önemi olan hayvanların yiyeceklerini sağlamaktaydı. Osmanlı döneminde hububat üretiminin tarım faaliyetlerine damgasını vurduğu gerçeği bir yana, nüfus artışı veya hububatın yeterince karşılanamamasına yol açan birtakım gelişmeler sonucunda, buğdayın yerine kalitesi düşük ancak dönüm başına daha fazla verim alınan erzen (darı) gibi tahılların ekimi ağırlık kazanmaya başlayacaktır.⁷⁰¹

Yukarıda bahsettiğimiz perspektif içerisinde, coğrafi olarak Orta Anadolu'da bulunan ve iklim koşullarına da bağlı olarak, ekonomisi genel anlamda “köylü aile ekonomisi”ne dayanan Mihaliççik bölgesinde de kuru tarımın ağırlığı söz konusudur. Hatta bölge genelinde başta hinta (buğday) ve şaîr (arpa) olmak üzere tahıl üretimi tam anlamıyla bir mono-kültür oluşturmaktadır. Ancak buna, ileride ayrıntılı olarak ele alacağımız belli miktarda hayvancılık, özellikle de küçükbaş hayvan besiciliği⁷⁰² de eklenmelidir. Öte yandan XVI. yüzyılda tarımsal alanlarda, Mihaliççik bölgesinin farklı arâzi yapısından kaynaklı, erzen (darı), alef (yulaf)⁷⁰³, mercimek⁷⁰⁴, bağcılık⁷⁰⁵, sebze ve meyve ekilip biçilmekte, ayrıca bazı yerleşim birimlerinde çeltük (pirinç)⁷⁰⁶ ve penbe (= pamuk) tarımı da yapılmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz tarımsal ürünlerin bölge genelindeki üretim potansiyellerini, yerleşim birimlerine göre dağılımlarını ve oranlarını ayrı ayrı ele alıp inceleyeceğiz. Ancak buna geçmeden önce özellikle bir konuya açıklık getirmemiz gerekmektedir.

Bölge ekonomisine ilişkin XVI. yüzyıla ait incelediğimiz Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-u Kadîme Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki kayıtlar, bölgedeki gerek ürün çeşidi gerek ürün miktarı ve

⁷⁰⁰ Suraiya Faroqhi, “İktisat Tarihi (1500-1600)”, *Türkiye Tarihi/Osmanlı Tarihi (1300-1600)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.156.

⁷⁰¹ Öz, “Osmanlı Klâsik.....”, s.73., dipnot 27.

⁷⁰² Sultanönü Sancağı dahilindeki bütün bölgelerde yetiştirilmektedir. (Say, *Seyyîd Battal Gâzi ve.....*, s.195, dipnot 702.)

⁷⁰³ Sultanönü Sancağı dahilindeki bütün bölgelerde yapılmaktadır. (Say, *Y.a.g.e.*, s.195, dipnot 701.)

⁷⁰⁴ Seyitgâzi civarında da yetiştirilmektedir. (Say, *Y.a.g.e.*, s.195, dipnot 699.)

⁷⁰⁵ Seyitgâzi, Sivrihisar, Günyüzü dolaylarında da yapılmaktadır. (Say, *Y.a.g.e.*, s.195, dipnot 700.)

⁷⁰⁶ Sakarya ve Porsuk Nehirlerinin vadilerinde yetiştirilmektedir. (Say, *Y.a.g.e.*, s.195, dipnot 698.)

gerekse toplam gelir miktarları bakımından birbirini tutmayan sonuçlarla doludur.⁷⁰⁷ Bunun yanı sıra, bölgenin genel iktisadî yapısını belirleyecek ve kesin deliller içeren verilerden büyük oranda mahrum olduğumuz gibi, belli sonuçlara ulaşabileceğimiz ve birtakım karşılaştırmalar yapabileceğimiz periyodik kaynaklara da sahip değiliz. İktisadî anlamdaki kaynakların çoğu çeşitli nedenlere bağlı olarak yok olmuştur. Bu bakımdan ulaşabildiğimiz verilerin belli periyotları takip etmiyor olması, konuyla ilgili olarak değerlendirmeler yaparken son derece dikkatli olmamızı gerektirmektedir. Bölge ekonomisine ilişkin kaynakların yoğunlaştığı dönemin özellikle XVI. ve XIX. yüzyıllar olması, bu yüzyıllardaki verilerden elde edilen bilgilerden diğer yüzyıllara atıflar yapma zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır. Bunun ne kadar doğru ve sağlıklı bir yöntem olduğu tartışılırsa da belge ve bilgi eksiklikleri nedeniyle en uygun yöntemin bu olacağını düşünüyoruz.

XVI. yüzyılda Mihalıççık bölgesinde yetiştirilen tarım ürünleri ve çeşitlerine ilişkin en ayrıntılı bilgilere, elimizdeki III. Murad dönemine (1574-1595) ait 2 ayrı mufassal tahrir defteri ve büyük olasılıkla hemen hemen aynı döneme ait tarihsiz bir vakıf defterindeki verilerden ulaşabiliyoruz. Bununla birlikte, XVI. yüzyılda bölgedeki genel üretim dinamiklerini, üretimdeki dalgalanmaları ve özellikle de nüfus artışı gibi bir olgunun üretime etkisinin bu yüzyıl içerisinde belli dönemlere göre karşılaştırılarak ortaya konulabilmesi, hiç kuşkusuz başlı başına ayrı bir çalışmayı gerektirmektedir. Bu nedenle, her ne kadar sınırlı da olsa, tespit edebildiğimiz verileri kullanarak, çalışmamız dahilinde XVI. yüzyılda bölgedeki tarımsal üretime ilişkin genel bir şema oluşturmakla yetineceğiz.

XVI. yüzyılda Mihalıççık bölgesinde yetiştirilen tarım ürünlerinin ve bu ürünlerin gerek bölgedeki dağılımının gerekse toplam üretim içerisindeki paylarının belirlenmesinde, temel dayanak *vergi verileridir*. Tahrir defterlerindeki vergi verileri, hasat ölçeği veya üretim tahminlerinin temel dayanağını oluşturmaktadır.⁷⁰⁸ Tahrirlerde tüm ürünler için vergiler akçe olarak ifade edilmiştir. Ayrıca tahrir defterlerinde tüm

⁷⁰⁷ Osmanlı tahrir görevlilerinin birçok sayım ve hesaplama hatası yaptığı bilinmektedir. Bu soruna ilişkin çeşitli saptamalar hakkında bkz. Heath Lowry, **The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Urban Demographic History: The Case Study of Trabzon (1486-1583)**, University of California, (Basılmamış Doktora Tezi), Los Angeles, 1977'den nakleden İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, s.266 dipnot 45. Bunun yanında ayrıca, tahrirlerdeki çeşitli problemler ve hatalar konusunda özgün bir inceleme için bkz. Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları" **Türk Dünyası Araştırmaları**, 15/97, Ağustos 1995, s.93-111.

⁷⁰⁸ İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, s.68-69.

vergiler değil, sadece sürekliliği olan vergiler kaydedilmiş, savaş yıllarında veya olağanüstü durumlarda alınan çeşitli vergilere⁷⁰⁹ yer verilmemiştir. Gerek tahıl ürünleri gerekse baklagillerle ilgili bilgiler tahrir defterlerinde çiftlik veya yerleşim birimlerinin yazımından sonra verilmektedir. Aynî olarak alınan öşrûn miktarı “keyl” ya da “mud” gibi ölçülerle⁷¹⁰ verilmiş, daha sonra carî fiyatlar göz önüne alınarak nakdî karşılığı yani tahrir kıymeti kaydedilmiştir.⁷¹¹ Vergi miktarları, bölgedeki mevcut üretim potansiyeli ve çeşitliliğinin ortaya konulabilmesine olanak sağlamaktadır. Bu cümleden olarak, incelediğimiz Mihaliççık bölgesindeki tarımsal ürünlerin genel perspektifini, bölgedeki pazara yönelik eğilimleri göz önünde bulundurarak birtakım tahminlerde bulunmaktan çok, sadece tahrir defterlerindeki resmî değerlere göre ortaya koymaya çalışacağız.

1.1.3.1. Tahıl Ürünleri

XVI. yüzyılda Mihaliççık bölgesindeki tarımsal ürünlerin başında, hiç kuşkusuz ki tahıl ürünleri gelmektedir. III. Murad döneminde yapılan tahrir göre, 1574 yılında bölgede timar ve zeâmetlerin tasarrufunda bulunan yerlerde yetiştirilen başlıca tahıl ürünleri; hinta (buğday, şaîr (arpa), burçak, alef (yulaf), erzen (darı) ve susamdır. Bu tahıl ürünleri içerisinde en büyük paya sahip olan ürünün hinta olduğunu görüyoruz. Bu dönemde nâhiyede yetiştirilen toplam hinta miktarı 7397 keyl olup toplam hâsılat da 44208 akçedir.⁷¹² Bu tarihte bölgede 1 keyl hintanın tahrir kıymeti 6 akçe üzerinden hesaplanmıştır.⁷¹³ Fakat bahsettiğimiz bu hesaplamalarla bağlantılı olarak, Mihaliççık’ta bazı bölgelerdeki hesaplamalarda birtakım matematiksel hatalar yapıldığını görüyoruz. Nitekim toplam hâsılat miktarı 44382 akçe olması gerekirken, yapılan hesaplamada 174 akçelik bir sapma gerçekleşmiş ve toplam 44208 akçe olarak kaydedilmiştir. Bu ve buna benzer hesaplama hataları diğer ürünler için de geçerlidir.

⁷⁰⁹ Aynî olarak toplanan “nüzûl” ve tarımsal ürünlerin zorunlu satışları şeklinde toplanan “sürsat veya iştira” gibi vergilerin ayrıntılı bir betimlemesi için bkz. Lütfi Güçer, **XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Hubûbat Meselesi ve Hubûbattan Alınan Vergiler**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1964, s.67-135.

⁷¹⁰ Ölçü birimleri konusunda bkz. M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.I-III, MEB Yay., İstanbul, 1993.

⁷¹¹ Güçer, **a.g.e.**, s.58-59.

⁷¹² **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal**, No: 75, vrk.242b-274b.

⁷¹³ **B.O.A., T.T.D.**, No: 1059, s.98-136.; **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal**, No: 75, vrk.242b-274b. XVI. yüzyılda Anadolu’nun bazı bölgelerinde de hintanın tahrir kıymeti 6 akçe üzerinden hesaplanmıştır. Örneğin Huricihan İslamoğlu-İnan’ın, Orta ve Kuzey Anadolu’daki bazı yerleşim birimlerini (Cincife, Venk, Yıldız, Çorumlu vb. nâhiyeler) ele aldığı çalışmasında verdiği bir listede, 1574 tarihinde adı geçen bu yerlerde 1 keyl buğdayın tahrir kıymetinin 6 akçe üzerinden hesaplandığı görülmektedir. (İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, s.214, 223.).

Tahıl ürünleri içerisinde ilk sırayı alan hinta üretiminin, Mihaliççık Nâhiyesi genelinde hemen hemen her bölgede yapıldığı görülmektedir. Nâhiyede bir mono-kültür özelliği gösteren bu ürünün en fazla yetiştirildiği yer Sungur Saray karyesidir. Karyede yetiştirilen toplam hinta miktarı 514 keyl olup bu üretimden elde edilen toplam hâsılat 3084 akçedir. Bölgedeki hinta üretiminin en fazla yetiştirildiği diğer yerleşim birimi ise Gökçeayva karyesidir. Bu karyede yetiştirilen toplam hinta miktarı ise 342 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat 1952 akçedir. Öte yandan bölgede hinta üretiminin en az olduğu yerler ise Bey karyesi ile Dur Aliler karyesidir. Her iki karyede de yetiştirilen hinta miktarı 12'şer keylden toplam 24 keyl olup, karyelerdeki üretimlerden elde edilen hâsılat ise 72'şer akçeden toplam 144 akçedir.⁷¹⁴

Bununla birlikte, bölgede vakıflara bağlı olan yerlerdeki üretimin boyutlarını da düşünecek olursak, üretimin ve dolayısıyla hâsılatın daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Mihaliççık bölgesinde hinta üretiminin vakıf alanları içerisinde de yoğun olarak yapıldığını görüyoruz. Örneğin konuya ilişkin tarihsiz bir vakıf defterine göre, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı ile Aydın Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı yerlerde toplam 22 mud hinta üretimi yapılmış olup toplam hâsılat da 2640 akçedir.⁷¹⁵ Bunlardan; Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı karyelerden Sekiviran karyesinde 5 mud hintadan toplam 600 akçe, Uşakbükü karyesinde 2 mud hintadan toplam 240 akçe, Bahtiyar karyesinde 5 mud hintadan toplam 600 akçe, Kozlu karyesinde 2,5 mud hintadan toplam 300 akçe ve Göçebe karyesinde 1,5 mud hintadan toplam 180 akçe hâsılat elde edilmiştir.⁷¹⁶ Aydın Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Kavak karyesinde ise 6 mud hintadan toplam 720 akçe hâsılat elde edilmiştir.⁷¹⁷ Buradaki veriler aynı zamanda, bu dönemde 1 mud hintanın tahrir kıymetinin 120 akçe üzerinden hesaplandığını da göstermektedir.

Mihaliççık bölgesindeki tahıl ürünlerinden bir diğer önemli ürün de şaîr yani arpadır. 1574 tarihli tahrir defterine göre, bu dönemde nâhiyede yetiştirilen toplam şaîr miktarı 5392 keyl olup toplam hâsılat da 16036 akçedir.⁷¹⁸ Bu tarihte 1 keyl şaîrin tahrir

⁷¹⁴ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.242b-274b.

⁷¹⁵ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.389a-389b, 391a-391b.

⁷¹⁶ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.389a-389b, 391a.

⁷¹⁷ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.391b.

⁷¹⁸ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.242b-274b.

kıymeti 3 akçe üzerinden hesaplanmıştır.⁷¹⁹ Daha önce belirttiğimiz gibi, hesaplamalarla ilgili olarak, yine birtakım matematiksel hatalar yapıldığını görüyoruz. Nitekim toplam hâsılat miktarının 16176 akçe olması gerekirken, yapılan hesaplamada 140 akçelik bir sapma gerçekleşmiş ve toplam 16036 akçe olarak kaydedilmiştir.

Tahıl ürünleri içerisinde ikinci sırayı alan şâir üretiminin de Mihaliçcik Nâhiyesi genelinde hemen hemen her bölgede yapıldığı görülmektedir. Nâhiyede hinta üretimi gibi mono-kültür özelliği gösteren bu ürünün en fazla yetiştirildiği yer ise Gökçeayva karyesidir. Karyede yetiştirilen toplam şâir miktarı 297 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat 891 akçedir. Bölgede şâir üretiminin en çok olduğu diğer yerleşim birimleri ise Sungur Saray ve Mahmudhisarı karyeleridir. Bunlardan Sungur Saray karyesinde yetiştirilen toplam şâir miktarı 273 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat 819 akçedir. Mahmudhisarı karyesindeki şâir üretimi ise toplam 253 keyl olarak gerçekleşmiş ve toplam 759 akçe hâsılat elde edilmiştir. Bunları, 250 keyl şâir üretimi ve 750 akçelik hâsılatla Güreş karyesi ve 210 keyl şâir üretimi ve 630 akçelik hâsılatla Çardak karyesi izlemektedir.

Bölge genelinde şâir üretiminin en az olduğu yerlere baktığımızda ise, bunların Akbük karyesi ile Bey karyesi olduğu görülmektedir. Bunlardan Akbük karyesinde yetiştirilen toplam şâir miktarı sadece 6 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat da sadece 18 akçedir. Bey karyesinde yetiştirilen toplam şâir miktarı ise sadece 9 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat da sadece 27 akçedir.

Öte yandan vakıflara bağlı yerlerdeki üretimin boyutlarını da düşünecek olursak, bu üretimin ve dolayısıyla da hâsılatın daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim şâir üretiminin, bölgedeki vakıf alanları içerisinde de yoğun olarak yapıldığını görüyoruz. Örneğin konuya ilişkin tarihsiz bir vakıf defterine göre, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı ile Aydın Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı yerlerde toplam 19 mud şâir üretimi yapılmış olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat 1140 akçedir.⁷²⁰ Bu dönemde Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı karyelerden Sekiviran karyesinde 6 mud şâirden toplam 360 akçe, Uşakbükü karyesinde 1 mud şâirden toplam 60 akçe, Bahtiyar karyesinde 3 mud şâirden toplam 180 akçe, Kozlu karyesinde 2 mud şâirden

⁷¹⁹ B.O.A., T.T.D., No: 1059, s.98-136.; T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.242b-274b. Örneğin yine İslamoğlu-İnan'ın vermiş olduğu listede, 1574 tarihinde Orta ve Kuzey Anadolu'daki bazı yerlerde 1 keyl arpa 5 akçe üzerinden hesaplanmıştır. (İslamoğlu-İnan, a.g.e., s.214, 223.).

⁷²⁰ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.389a-389b, 391a-391b.

toplam 120 akçe ve Göçebe karyesinde 2 mud şairden toplam 120 akçe hâsılat elde edilmiştir.⁷²¹ Aydın Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Kavak karyesinde ise 5 mud şairden toplam 300 akçe hâsılat elde edilmiştir.⁷²²

Mihaliççık bölgesindeki tahıl ürünlerinden bir diğer önemli ürün de burçaktır. 1574 tarihli tahrir defterine göre, bu dönemde nâhiyede yetiştirilen toplam burçak miktarı 2809 keyl olup toplam hâsılatı da 8547 akçedir.⁷²³ Bu tarihte 1 keyl burçağın tahrir kıymeti, şairde olduğu gibi yine 3 akçe üzerinden hesaplanmışsa da⁷²⁴, yapılan hesaplamalarda yine birtakım matematiksel hatalar yapılmıştır. Nitekim toplam hâsılat miktarı 8427 akçe olması gerekirken, yapılan hesaplamada 120 akçelik⁷²⁵ bir sapma gerçekleşmiş ve toplam 8547 akçe olarak kaydedilmiştir.

Nâhiye genelinde timar ve zeâmetlerin tasarrufunda bulunan yerlerdeki burçak üretiminin de çoğu yerleşim biriminde yapıldığı görülmektedir. Bölgede, hinta ve şair üretimi gibi mono-kültür özelliği gösterdiğini söyleyebileceğimiz bu ürünün en fazla yetiştirildiği yer Arucaklar karyesidir. Bu dönemde karyede yetiştirilen toplam burçak miktarı 155 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat da 465 akçedir. Bölgede burçak üretiminin en fazla olduğu diğer yerleşim birimleri ise Büyük İğdebağacı ve Göyükler karyeleridir. Büyük İğdebağacı karyesinde yetiştirilen toplam burçak miktarı 149 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat 447 akçe olarak gerçekleşmiştir. Göyükler karyesindeki burçak üretimi ise toplam 145 keyl olup, bu üretimden toplam 435 akçe hâsılat elde edilmiştir. Öte yandan bölgede burçak üretiminin en az olduğu yerlerin ise, Dur Aliler karyesi ile Bey karyesi olduğu görülmektedir. Bunlardan Dur Aliler karyesinde yetiştirilen toplam burçak miktarı sadece 4 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat da sadece 12 akçedir. Bey karyesinde yetiştirilen toplam burçak miktarı ise sadece 8 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat da sadece 24 akçedir.

Bununla birlikte, bölgede vakıflara bağlı yerlerdeki üretimin boyutlarını da düşünecek olursak, üretimin ve dolayısıyla hâsılatın daha fazla olduğunu söyleyebiliriz.

⁷²¹ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.389a-389b, 391a.

⁷²² T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.391b. Buradaki veriler aynı zamanda, bu dönemde 1 mud şairin tahrir kıymetinin de 60 akçe üzerinden hesaplandığını göstermektedir.

⁷²³ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.242b-274b.

⁷²⁴ B.O.A., T.T.D., No: 1059, s.98-136.; T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.242b-274b.

⁷²⁵ Bu 120 akçelik sapmanın nedeni, ürünün bölgedeki dağılımı ve oranlarının gösterildiği listede de görüleceği gibi Narlı karyesinde 40 keyl burçak için 120 akçe hâsılat yerine 240 akçe toplam hâsılat kaydedilmiş olmasıdır. Bkz. T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.252b-253a.

Nitekim burçak üretiminin bölgedeki vakıf alanları içerisinde kısmen de olsa yapıldığını görüyoruz. Örneğin konuya ilişkin tarihsiz bir vakıf defterine göre, yüzyılın ikinci yarısında Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı 2 karyede (Uşakbükü ve Sekiviran) toplam 25 keyl burçak üretimi yapılmış olup toplam hâsılat da 70 akçedir.⁷²⁶ Ancak buradaki hesaplamada matematiksel bir hata yapıldığı görülmektedir. 1 keyl burçağın tahrir kıymetinin 3 akçe üzerinden hesaplandığını daha önce belirtmiştik. Bu durumda toplam hâsılatın 70 değil, 75 akçe olması gerekir. Bu 5 akçelik sapmanın nedeni, Uşakbükü karyesinde 10 keyl burçak üretimine karşılık 25 akçe hâsıl kaydedilmiş olmasıdır. Sekiviran karyesinde ise hesaplamada bir yanlışlık yapılmamış ve 15 keyl burçaktan toplam 45 akçe hâsılat kaydedilmiştir.⁷²⁷

XVI. yüzyılın ikinci yarısında bölgede yetiştirilen bir diğer önemli tahıl ürünü de alef yani yulaftır. H. 981/M. 1574 tarihli tahrir defterine göre, bu dönemde nâhiyede yetiştirilen toplam alef miktarı 2290 keyl olup, toplam hâsılat da 3554,5 akçedir.⁷²⁸ Bu tarihte 1 keyl alefin tahrir kıymeti 1,5 akçe üzerinden hesaplanmıştır.⁷²⁹ Ancak bununla birlikte hesaplamalarda yine birtakım matematiksel hatalar yapılmıştır Nitekim toplam hâsılat miktarı 3435 akçe olması gerekirken, yapılan hesaplamada 119,5 akçelik bir sapma gerçekleşmiş ve toplam 3554,5 akçe olarak kaydedilmiştir.

Mihaliçcik Nâhiyesi genelinde alef/yulaf üretiminin de çoğu yerleşim biriminde yapıldığı görülmektedir. Bölgede, diğer tahıl ürünleri (hınta, şaîr, burçak) gibi mono-kültür özelliği gösterdiğini söyleyebileceğimiz bu ürünün en çok yetiştirildiği yer Güreş karyesidir. Karyede yetiştirilen toplam alef miktarı 245 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat 477 (367,5 akçe olmalıdır) akçedir. Üretimin en fazla olduğu diğer yerleşim birimleri ise Arucaklar ve Büyük İğdeağacı karyeleridir. Arucaklar karyesinde yetiştirilen toplam alef miktarı 160 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat 240 akçedir. Büyük İğdeağacı karyesindeki alef üretimi ise toplam 124 keyl olup, elde edilen toplam hâsılat da 186 akçedir. Diğer yandan bölgede alef üretiminin en az olduğu yerlere baktığımızda ise, bunların Dur Aliler ve Domya karyeleri olduğu görülmektedir. Her iki karyede yetiştirilen alef miktarı 4'er keylden toplam 8 keyl olup, elde edilen hâsılat ise her biri 6'şar akçeden toplam 12 akçedir. Üretimin en az olduğu bu karyeleri

⁷²⁶ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.390a-390b.

⁷²⁷ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.390a-390b.

⁷²⁸ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.242b-274b.

⁷²⁹ B.O.A., T.T.D., No: 1059, s.98-136.; T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.242b-274b.

de, 6'şar keyl aleften (her üçü için toplam 18 keyl) 9'ar akçelik (her üçü için toplam 27 akçe) hâsılatlarla Bey, Gürleyik ve Bademli karyeleri izlemektedir.

Öte yandan bölgede vakıflara bağlı yerlerdeki üretimin boyutlarını da düşünecek olursak, bu üretimin ve dolayısıyla hâsılatın daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Mihaliçcik bölgesinde alef üretiminin vakıf alanları içinde kısmen de olsa yapıldığını görüyoruz. Örneğin yine tarihsiz bir vakıf defterine göre, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Sekiviran karyesinde 14 keyl aleften toplam 21 akçe hâsılat elde edilmiştir.⁷³⁰

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliçcik bölgesindeki tahıl ürünlerden biri de erzen⁷³¹ yani darıdır. Mehmet Öz⁷³² makalesinde, erzenin (darının) üretim bakımından buğdayın en az 3 katı ürün verdiğini, bu nedenle XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki nüfus artışının yaratmış olduğu şartlar içinde, darı üretimine ayrılan tarım arâzisi miktarının artmasının doğal bir durum olduğunu belirtmektedir. Ancak bu söz konusu durumun Mihaliçcik için çok da geçerli olduğunu söyleyemiyoruz. Nitekim 1574'te bölgedeki erzen üretimi kuru tarım ürünlerinin çok az bir kısmını oluşturmaktadır.

Bu dönemde nâhiyede timar ve zeâmetlerin tasarrufunda bulunan sadece 3 karyede (Gürleyik, Dinek ve Küçük İğdecik karyeleri) yetiştirildiği görülen erzenin toplam üretim miktarı sadece 22 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat da 66 akçedir.⁷³³ Burada da açıkça görüldüğü gibi bu tarihte 1 keyl erzenin tahrir kıymeti 3 akçe üzerinden hesaplanmıştır.⁷³⁴

Nâhiye genelinde bu ürünün en fazla yetiştirildiği yerleşim birimi Küçük İğdecik karyesidir. Karyede yetiştirilen toplam erzen miktarı 10 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat da 30 akçedir. Erzen üretiminin en az olduğu yerleşim birimi ise Dinek karyesidir. Bu karyede yetiştirilen erzen miktarı ise sadece 5 keyl olup, bu üretimden de sadece 15 akçe hâsılat elde edilmiştir. Dinek karyesini 7 keyl erzen üretimi ve 21 akçelik hâsılatla Gürleyik karyesi izlemektedir. Bunun yanında, bölgedeki vakıf alanlarında erzen üretimi ve gelirlerine ilişkin herhangi bir kayda rastlayamadık.

Mihaliçcik bölgesindeki tahıl ürünlerinden bir diğeri de susamdır. H. 981/M. 1574 tarihli tahrir defterine göre susam, bölgedeki kuru tarım ürünlerinden erzen (darı)

⁷³⁰ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.390b.

⁷³¹ Kimi tahrir defterlerinde "gavers" ismiyle de geçmektedir. Bkz. İslamoğlu-İnan, a.g.e., s.73.

⁷³² Öz, "Osmanlı Klâsik.....", s.73., dipnot 27.

⁷³³ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.250b, 251b, 255b.

⁷³⁴ B.O.A., T.T.D., No: 1059, s.98-136.; T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.242b-274b.

gibi çok az yetiştirilmektedir. Bu dönemde susam, tımar ve zeâmetlerin tasarrufunda bulunan sadece 5 karyede (Dinek, Köçet, Kavak, İki Kilise ve Şucalar karyelerinde) yetiştirilmekte olup, bu yerleşim birimlerindeki toplam öşr-ü susam miktarı sadece 326 akçe olarak görünmektedir.⁷³⁵

Bölgede üretimi çok az yapılan bu ürünün en fazla yetiştirildiği yerleşim birimi Köçet karyesidir. Karyedeki toplam öşr-ü susam miktarı 240 akçe olup toplam üretimin % 73,61 gibi önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Öte yandan susam üretiminin en az olduğu yerleşim birimleri ise İki Kilise ve Şucalar karyeleridir. Bu karyelerdeki toplam öşr-ü susam miktarı 12 akçe olup toplam üretimin sadece % 3,69'unu oluşturmaktadır. Bu iki karyeyi 30 akçelik öşr-ü susam miktarıyla (= % 9,21) Kavak karyesi ve 44 akçelik öşr-ü susam miktarıyla (= % 13,49) Dinek karyesi izlemektedir. Aynen erzen üretiminde olduğu gibi, bölgedeki vakıf alanları içerisinde susam üretimine ilişkin herhangi bir kayda rastlayamadık.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliççık bölgesinde yetiştirilen tahıl ürünlerine genel olarak baktığımızda, bunlar içerisinde özellikle de hintanın çok büyük bir farkla daha fazla olduğu görülmektedir. Hintadan sonra sırayla; şaîr, burçak, alef, susam ve son olarak da erzen gelmektedir. H. 981/M. 1574 tarihinde bölge genelinde tımar ve zeâmetlerin tasarrufundaki yerlerde yetiştirilen bu tahıl ürünlerinin toplam üretimdeki paylarına baktığımızda; bölgedeki tahıl üretiminden elde edilen toplam hâsılâtın % 60,77'sini hinta, % 22,04'ünü şaîr, % 11,75'ini burçak, % 4,88'ini alef, % 0,44'ünü susam ve % 0,09'unu da erzen oluşturmaktadır. Görüldüğü gibi, bu kuru tarım ürünlerinden hinta ve şaîr bölgede yetiştirilen en fazla tahıl ürünleridir. Bu iki ürünün payının bu derece yüksek olmasının, bölgenin coğrafi yapısı ve iklim koşullarıyla ilgili olduğunu daha önce belirtmiştik.

Bunun yanı sıra XVI. yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki vakıf alanlarında yetiştirilen bu tahıl ürünlerine baktığımızda ise, bunlar içerisinde yine hintanın çok büyük bir farkla daha fazla olduğu görülmektedir. Hintadan sonra sırayla; şaîr, burçak ve alef gelmektedir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında vakıf alanlarında yetiştirilen bu tahıl ürünlerinin toplam üretimdeki paylarına baktığımızda; aynen bölge genelinde olduğu gibi en büyük payı hinta oluşturmaktadır. Nitekim tahıl üretiminden elde edilen toplam hâsılâtın % 68,19'unu hinta, % 29,44'ünü şaîr, % 1,81'ini burçak ve % 0,56'sını alef

⁷³⁵ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.262a, 273b.

oluşturmaktadır. Görüldüğü gibi, vakıf alanlarında yetiştirilen kuru tarım ürünleri içinde hinta ve şaîr, yine yetiştirilen en fazla tahıl ürünleridir.

1.1.3.2. Baklagiller

Mihaliçcik bölgesinde XVI. yüzyılda baklagiller olarak sınıflandırdığımız çeşitli ürünler de yetiştirilmiştir. III. Murad döneminde (1574-1596) düzenlenen 1574 tarihli tahrir defterinde, bu ürünlerin ayrı ayrı kaydedilmiş olması ürün çeşitliliği konusunda da bilgi sahibi olmamıza olanak sağlamaktadır. Buna göre, Mihaliçcik'ta baklagiller olarak mercimek, börülce ve mahlut (karışık ürünler) gibi çeşitli baklagillerin yetiştirildiğini görüyoruz. Bu ürünler içerisinde özellikle börülcenin Mihaliçcik çevresindeki diğer kazâlardan farklı olduğu görülmektedir.⁷³⁶

Mihaliçcik bölgesinde yetiştirilen ve baklagiller sınıfına dahil ettiğimiz tarımsal ürünlerden ilki mercimektir. 1574 tarihli tahrir defterine göre mercimek, bölgede timar ve zeâmetlerin tasarrufunda bulunan sadece 4 karyede (Akbük, Gökçeayva, Haliloğlan ve Kavak karyeleri) yetiştirilmektedir. Bu dönemde 1 keyl mercimeğin tahrir kıymeti 6 akçe üzerinden hesaplanmıştır.⁷³⁷ Buna göre nâhiyedeki bu 4 karyede yetiştirilen toplam mercimek miktarı sadece 54 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat da 324 akçedir.⁷³⁸ Nâhiyede sadece Akbük, Haliloğlan, Gökçeayva ve Kavak karyelerinde yetiştirildiği görülen mercimek, en fazla Gökçeayva karyesinde yetiştirilmektedir. Bu tarihte karyede yetiştirilen mercimek miktarı 24 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat 144 akçedir. Mercimek üretiminin en fazla olduğu diğer yerleşim birimi ise Kavak karyesidir. Bu karyede yetiştirilen toplam mercimek miktarı ise 22 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat 132 akçedir. Öte yandan mercimek üretiminin en az olduğu yerler ise, Haliloğlan ve Akbük karyeleridir. Her iki karyede de yetiştirilen toplam mercimek miktarı 4'er keylden 8 keyl olup, bu üretimlerden elde edilen toplam hâsılat da 24'er akçeden toplam 48 akçedir.

Mihaliçcik bölgesinde yetiştirilen ve baklagiller sınıfına dahil ettiğimiz tarımsal ürünlerden ikincisi, kısmî olarak yetiştirilen börülcedir. 1574 tarihli tahrir defterine göre bu ürün, bölgede timar ve zeâmetlerin tasarrufunda bulunan sadece 2 karyede (Kavak ve

⁷³⁶ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.249a-250a, 253a-253b, 262b. Buna benzer bir örneği de aynı coğrafyada bulunan Seyitgâzi kazâsında görüyoruz. XVI. yüzyılda, Seyitgâzi'de diğer kazâlardan farklı olarak nohut yetiştirilmektedir. Bkz. B.O.A., *MAD*, No: 27, s.50-51'den nakleden Say, *Seyyîd Battal Gâzi ve.....*, s.196.

⁷³⁷ B.O.A., T.T.D., No: 1059, s.98-136.; T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.242b-274b.

⁷³⁸ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.249a-250a, 250b, 253a-253b, 262b, 273a-273b.

Kozlu karyeleri) yetiştirilmektedir. Bu dönemde bu 2 karyenin toplam öşr-ü börülce miktarı sadece 50 akçedir.⁷³⁹ Bu hâsılatın 20 akçesi Kavak karyesine, 30⁷⁴⁰ akçesi de Kozlu karyesine aittir. Börülcenin sadece bu iki karyede ve oldukça az üretilmiş olması, pazara yönelik büyük bir üretimin olmadığını göstermektedir.

Mihaliçcik bölgesinde yetiştirilen ve baklagiller sınıfına dahil ettiğimiz tarımsal ürünlerden üçüncü ve sonuncusu mahlut yani karışık ürünlerdir. H. 981/M. 1574 tarihli tahrir defterinde bu karışık ürünlere ilişkin ayrıntılı bir bilgi verilmemiştir. Ancak kesin olmamakla birlikte, bu ürünleri baklagiller olarak değerlendirmeyi uygun görüyoruz. Bu cümleden olarak mahlut, bölgede timar ve zeâmetlerin tasarrufunda bulunan; Arucaklar, Haliloğlan, Dinek, Çevriş, Çıtaklar ve Çardak karyelerinde yetiştirilmektedir. Nâhiyede sadece bu 6 karyede yetiştirilen toplam mahlut miktarı 382 keyl olup, bunların toplam hâsılatı da 1146 akçedir.⁷⁴¹ Burada da görüldüğü gibi, 1 keyl mahlutun tahrir kıymeti 3 akçe üzerinden hesaplanmıştır.⁷⁴²

Mihaliçcik Nâhiyesi genelinde sadece 6 karyede yetiştirildiği görülen mahlut, bu karyeler içerisinde en fazla Arucaklar karyesinde yetiştirilmektedir. Bu tarihte karyedeki toplam mahlut miktarı 179 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat 537 akçedir. Mahlut üretiminin en fazla olduğu diğer yerleşim birimi ise Çardak karyesidir. Çardak karyesinde yetiştirilen toplam mahlut miktarı 160 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat 480 akçedir. Öte yandan bölgede mahlutun en az yetiştirildiği yerlere baktığımızda, bunların içinde ilk olarak Haliloğlan karyesi gelmektedir. Karyede yetiştirilen toplam mahlut miktarı 3 keyl olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat 9 akçedir. Haliloğlan karyesini, 10'ar keyl mahlut üretimi ve 30'ar akçe hâsılatla Çevriş ve Çıtaklar karyeleri izlemektedir.

Bununla birlikte, bölgede vakıflara bağlı olan yerlerdeki üretimin boyutlarını da düşünecek olursak, üretimin ve dolayısıyla hâsılatın daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Mihaliçcik bölgesinde, vakıf alanları içerisinde az da olsa mahlut üretiminin yapıldığını görüyoruz. Konuya ilişkin tarihsiz bir vakıf defterine göre, XVI. yüzyılın ikinci yarısında mahlut, sadece Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Kozlu karyesinde üretilmiştir. Karyede sadece 5 keyl mahlut üretilmiş olup, toplam hâsılat 15 akçedir.⁷⁴³

⁷³⁹ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.262b, 263b-264a.

⁷⁴⁰ B.O.A., T.T.D., No: 1059, s.132'de Kozlu karyesindeki öşr-ü börülce miktarı 25 akçedir.

⁷⁴¹ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.245b, 249a-249b, 256b, 259b, 268a.

⁷⁴² B.O.A., T.T.D., No: 1059, s.98-136.; T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.242b-274b.

⁷⁴³ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.389b.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliççık bölgesinde yetiştirilen bu baklagil ürünlerine genel olarak baktığımızda, bunlar içerisinde özellikle de mahlutun çok büyük bir farkla daha fazla olduğu görülmektedir. Nitekim yetiştirilen baklagillerin toplam üretimdeki paylarına baktığımızda; toplam baklagil üretiminin % 75,39'unu mahlut, % 21,32'sini mercimek ve sadece % 3,29'unu da börülce oluşturmaktadır. Ancak Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Kozlu karyesindeki üretim potansiyelini de göz önüne alırsak, mahlutun toplam üretimdeki payının % 75,39'dan biraz daha fazla (yaklaşık % 75,63 oranında) olacağını belirtmeliyiz.

1.1.3.3. Bahçe Ürünleri

XVI. yüzyılda Mihaliççık Nâhiyesi'nde tahıl ürünleri ve baklagillerin yanı sıra, küçük çapta sebze ve meyve üretiminin de yapıldığını görüyoruz. Tahrir defterlerinin verdiği bilgiler doğrultusunda, bölgede özellikle bağ ve bostan öşürlerinin çok düşük olması, akarsuların bulunduğu alanlara uzak olan yerleşmelerde, daha çok aile içinde tüketilebilecek seviyede üretim yapıldığını göstermektedir. Ancak bunların tamamen tüketim amaçlı üretildiğini ya da pazarlama düşüncesinden tamamen uzak olduğunu söylemek de çok doğru olmaz. Nitekim bu ve buna benzer ürünlere ilişkin kanunnâme hükümlerinde, daha çok pazarlamaya yönelik üretim yapıldığını gösteren hükümlerin olduğunu ilerleyen bölümlerde göreceğiz.

Tahrirlerde temel olarak “meyveler ve sebzeler” kategorisi; meyve bahçeleri ve sebze tarlalarından (bağ, bahçe, bostan) toplanan vergileri kapsamaktadır.⁷⁴⁴ III. Murad döneminde düzenlenen H. 981/M. 1574 tarihli tahrir defterine göre, Mihaliççık Nâhiyesi genelinde timar ve zeâmetlerin tasarrufunda bulunan yerlerde yetiştirilen sebze ve meyveler başlıca; piyaz (soğan), bostan ve çeşitli meyvelerden⁷⁴⁵ ibâettir.

Mihaliççık bölgesindeki bahçe ürünlerinden ilki piyaz yani soğandır. H. 981/M. 1574 tarihli tahrir defterlerinde sebze olarak sadece piyazın ismi kaydedilmiştir.⁷⁴⁶ Bu tarihte nâhiyedeki toplam öşr-ü piyaz miktarı 1125 akçedir.⁷⁴⁷ Burada dikkati çeken

⁷⁴⁴ İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, s.73.

⁷⁴⁵ Tahrir defterlerinde bu ürünler “öşr-ü meyve” başlığı altında verildiği için, yetiştirilen meyve çeşitleri konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak daha sonraki dönemlerde bölgedeki meyve çeşitlerine ilişkin elimizdeki verilerden yola çıkarak, bu ürünlerin daha çok armut, elma, kiraz, zerdali, vişne, şeftali, erik, fındık, içde ayva vb. ürünler olabileceğini düşünebiliriz.

⁷⁴⁶ Bu konuda Huricihan İslamoğlu-İnan (İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, s.73 vd.) da eserinde, Orta ve Kuzey Anadolu'daki çoğu yerleşim biriminde de sebze olarak sadece soğanın kaydedildiğini belirtmektedir.

⁷⁴⁷ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal**, No: 75, vrk.242b-274b.

temel nokta öşr-ü piyaz miktarlarının oldukça düşük olmasıdır. Bu durum, pazarlamaya yönelik kısmî bir üretimin yanı sıra, daha çok aile içinde tüketilebilecek seviyede üretim yapıldığını göstermektedir. Gerçekte bu, bölgenin coğrafî ve fizikî yapısına bağlı olarak son derece doğal bir durumdur. Öte yandan piyaz ve diğer bağ/bahçe ürünlerindeki öşür miktarlarının düşük olması, köylülerin pazar ilişkilerine tamamen uzak olduğunu da göstermez.

Bölge genelinde öşür miktarlarının kısmen yüksek olduğu yerlerin, tam olarak bir genelleme yapılamasa da, daha çok akarsulara yakın olan yerleşim birimleri olduğu görülmektedir.⁷⁴⁸ Nâhiyede küçük çaplı fakat yaygın olarak yetiştirildiği görülen piyaz, en fazla Karataş karyesinde yetiştirilmekte olup, karyedeki toplam öşr-ü piyaz miktarı 185 akçedir. Piyaz üretiminin en fazla olduğu diğer yerleşim birimi ise Uşakbükü karyesidir. Bu karyedeki toplam öşr-ü piyaz miktarı ise 85 akçedir. Öte yandan öşr-ü piyaz miktarının en düşük olduğu, yani piyazın en az yetiştirildiği yerlere baktığımızda ise, bunlar içerisinde ilk olarak Bey ve Diközü karyeleri gelmektedir. Her iki karyedeki toplam öşr-ü piyaz miktarı sadece 5'er akçe olarak görünmektedir. Bey ve Diközü karyelerini, 10'ar akçelik öşr-ü piyaz miktarlarıyla Koyunağılı, Gürleyik, Hassa-i Viran, İki Kilise ve Şucalar karyeleri izlemektedir.

Yukarıda verdiğimiz bilgilerin yanı sıra, bu dönemde vakıflara bağlı yerlerdeki üretimin boyutlarını da göz önüne aldığımızda, üretimin ve dolayısıyla da hâsılâtın daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Mihaliççik bölgesinde piyaz üretiminin vakıf alanları içerisinde kısmen de olsa yapıldığını görüyoruz. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Uşakbükü karyesinde öşr-ü piyaz miktarı toplam 59 akçedir.⁷⁴⁹ Aydın Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Kavak karyesinde toplam öşr-ü piyaz miktarı ise, karyedeki bostan ve ceviz öşürleriyle ortak kaydedilmiş olup toplam 110 akçedir.⁷⁵⁰

Mihaliççik bölgesindeki bahçe ürünlerinden biri de sebze ve meyve kategorisine dahil olan, ayrıca çok fazla sulama gerektirmeyip kıraç arâziye de uyum sağlamış olan bostandır. Genel olarak baktığımızda, bölgedeki bostan öşürlerinin de oldukça düşük olduğunu görüyoruz. Ancak bu, aynen piyaz üretiminde olduğu gibi sadece aile içinde

⁷⁴⁸ Örneğin Soficebük ve Uşakbükü karyeleri gibi.

⁷⁴⁹ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.390a.

⁷⁵⁰ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.391b.

tüketilebilecek seviyede üretim yapıldığını göstermez. Nitekim bu ürünün önemli bir kısmının pazarlamaya yönelik üretildiğini kanunnâme hükümlerinden anlamaktayız.

Kanunnâmelere göre, eğer kişi sadece kendi ev ihtiyacını karşılamak amacıyla üretim yaptıysa, o kişiden herhangi bir şey alınmazdı.⁷⁵¹ Yapılan üretim eğer pazara yönelik bir üretim içinse o zaman vergisi alınırdı. Sadece evin ihtiyacını karşılama amacıyla yapılmayan üretimin çokluğu ya da azlığı önemli değildir. Bu konuda Ebû Hanife⁷⁵² “*az da olsa bu ürünlerden vergi alınır*” demektedir. Bu cümleden olarak, bölgede yetiştirilen meyve ve sebze ürünleri içerisinde en büyük paya da bostanın sahip olduğu öşür miktarından anlaşılmaktadır. 1574 tarihinde nâhiyede timar ve zeâmetlerin tasarrufunda bulunan yerlerdeki toplam öşr-ü bostan miktarı 2776 akçedir.⁷⁵³

Bölge genelinde bostan üretiminin, en fazla Mahmudhisarı karyesinde olduğunu görüyoruz. Bu dönemde karyedeki toplam öşr-ü bostan miktarı 250 akçedir. Bostan üretiminin en fazla olduğu diğer yerleşim birimi ise Köçet karyesidir. Bu karyedeki toplam öşr-ü bostan miktarı ise 183 akçedir. Burada da görüldüğü gibi bölge genelinde bostan öşrü miktarlarının kısmen yüksek olduğu yerler, bahçe tarımının daha yoğun olarak yapıldığı yerleşim birimleridir. Diğer yandan bostan üretiminin en az yapıldığı yerlere baktığımızda ise, bunların içerisinde ilk olarak Şemsiler ve Güğercinlik karyeleri gelmektedir. Her iki karyede öşr-ü bostan miktarı sadece 5 akçe olarak görünmektedir. Bu iki karyeyi, 8 akçelik öşr-ü bostan miktarıyla Çalçı karyesi ve 9 akçelik öşr-ü bostan miktarıyla Dur Aliler karyesi izlemektedir.

Bununla birlikte, bölgede vakıflara bağlı yerlerdeki üretimin boyutlarını da düşünecek olursak, bu üretimin daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim nâhiyedeki vakıf alanları içerisinde kısmen de olsa bostan üretimi yapılmaktadır. Konuya ilişkin bir vakıf defterine göre, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı’na bağlı Bahtiyar karyesinde toplam öşr-ü bostan miktarı 10 akçe, Uşakbükü karyesinde toplam 155 akçe, Kozlu karyesinde toplam 14 akçe ve Göçebe karyesinde toplam 10 akçedir.⁷⁵⁴ Yine aynı deftere göre, Aydın Bey Zâviyesi Vakfı’na bağlı Kavak karyesindeki öşr-ü

⁷⁵¹ **Kanunnâme-i Âl-i Osman**, İstanbul, 1330, s.27.; “Osmanlı Kanunnâmeleri”, **Millî Tettebbular Mecmuâsı (MTM)**, C.I, S1, İstanbul, 1331, s.105 ve Abdurrahman Vefik, **Tekâlîf Kavaidi**, C.I, İstanbul, 1328, s.41-42’den nakleden Ziya Kazıcı, **Osmanlı’da Vergi Sistemi**, Bilge Yay., İstanbul, 2005, s.129.

⁷⁵² “Osmanlı Kanunnâmeleri”, **MTM**,....., s.105’ten nakleden Kazıcı, **a.g.e.**, s.130.

⁷⁵³ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal**, No: 75, vrk.242b-274b.

⁷⁵⁴ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf**, No: 585, vrk.389a-389b, 391a.

bostan miktarı ise, daha önce belirttiğimiz gibi karyedeki piyaz ve ceviz öşürleriyle ortak kaydedilmiş olup toplam hâsılat 110 akçedir.⁷⁵⁵

Mihaliçcik bölgesinde meyve kategorisinde değerlendirebileceğimiz ürünlerden bir diğeri de cevizdir.⁷⁵⁶ Anadolu’da bazı bölgelerde girdegân⁷⁵⁷ ismiyle de geçen bu ürüne ait öşürlerin de, diğer bahçe ürünlerinde olduğu gibi oldukça düşük olduğunu görüyoruz. Nitekim bu dönemde nâhiyedeki toplam öşr-ü ceviz miktarı sadece 366 akçedir.⁷⁵⁸ Bölge genelinde oldukça küçük çapta yetiştirildiği görülen ceviz, en fazla Sorkun, Kethüdâ Oğlanları ve Çardak karyelerinde yetiştirilmektedir. Bu tarihte bu üç karyenin her birinde toplam öşr-ü ceviz miktarı 50 akçedir. Bölgede cevizin en fazla yetiştirildiği diğer yerleşim birimleri ise Gökçeayva, Kozlu ve Bademli karyeleridir. Bu üç karyenin her birinde toplam öşr-ü ceviz miktarı ise 30 akçedir. Öte yandan bölge genelinde cevizin en az yetiştirildiği yerler ise, Gürleyik ve Soficebük karyeleri ile Dikili mezraasıdır. Bu dönemde her üç yerleşim birimindeki toplam öşr-ü ceviz miktarı sadece 5 akçedir.

Bununla birlikte vakıflara bağlı yerlerdeki üretimin boyutlarını da düşünecek olursak, ceviz üretiminin daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim nâhiyedeki vakıf alanları içerisinde az da olsa ceviz yetiştirildiğini görüyoruz. Örneğin XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı’na bağlı Kozlu karyesinde toplam öşr-ü ceviz miktarı 10 akçedir.⁷⁵⁹ Aydın Bey Zâviyesi Vakfı’na bağlı Kavak karyesinde ise öşr-ü ceviz miktarının, karyedeki bostan ve piyaz öşürleriyle ortak kaydedildiğini ve toplam hâsılatın da 110 akçe olduğunu daha önce belirtmiştik.

Mihaliçcik bölgesindeki bahçe ürünlerinden biri de çeşitli meyvelerdir. Tahrir defterlerinde bu ürünler “*öşr-ü meyve*”⁷⁶⁰ başlığı altında kaydedildiği için, yetiştirilen

⁷⁵⁵ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.391b.

⁷⁵⁶ H. 981/M. 1574 tarihli tahrir defterlerinde bu ürünün ayrı bir başlık altında kaydedilmiş olması, Anadolu’daki bazı bölgelere ait tahrirlere göre farklılık göstermektedir. Örneğin Huricihan İslamoğlu-İnan’ın (İslamoğlu-İnan, a.g.e., s.73 vd.) Tokat, Çorum ve Niksar gibi Orta ve Kuzey Anadolu’daki yerleşmelere ilişkin detaylı ve özgün çalışmasında, bu ve buna benzer ürünlerin (ör: armut, dut vb.) ayrı bir başlık altında değil, “meyveler” olarak ortak bir başlıkta kaydedildiğini belirtmektedir.

⁷⁵⁷ İslamoğlu-İnan, a.g.e., s.73.

⁷⁵⁸ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.250a-273b.

⁷⁵⁹ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.389b.

⁷⁶⁰ Osmanlı kanunnâmelerine göre, diğer bir kullanımı da “resm-i fevâkih”tir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. “Osmanlı Kanunnâmeleri”, MTM, C.I, S1, İstanbul, 1331, s.105 vd.; Neş’et Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reâyadan Alınan Vergi ve Resimler”, A.Ü. DTCF Dergisi, C.V, S.5, Ankara, 1947, s.489-490.; Kazıcı, a.g.e., s.130.

meyve çeşitleri⁷⁶¹ konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bu nedenle bu ürünleri çeşitli meyveler başlığı altında ele almayı uygun gördük. Bu ürünlerin XVI. yüzyılda bölgedeki durumuna genel olarak baktığımızda, meyve öşürlerinin de diğer bahçe ürünlerinde olduğu gibi oldukça düşük olduğunu görüyoruz. Bu durum, üretimin sadece aile içinde tüketilebilecek seviyede yapıldığını göstermese de, pazarlamaya yönelik büyük çaplı bir üretim de olmadığını göstermektedir. Nitekim bu tarihte nâhiyedeki toplam öşr-ü meyve miktarı sadece 692 akçedir.⁷⁶² Bölge genelinde toplam 21 karye ve 1 mezraada olduğu görülen meyveler, en fazla Dinek karyesinde yetiştirilmektedir. Bu tarihte karyede toplam öşr-ü meyve miktarı 123 akçedir. Bu çeşitli meyvelerin en fazla yetiştirildiği diğer yerleşim birimi ise Küçük Çukurviran karyesidir. Küçük Çukurviran karyesinde toplam öşr-ü meyve miktarı 90 akçedir. Diğer taraftan bölgede meyvenin en az yetiştirildiği yerleşim birimi ise, Küçük İğdecik karyesidir. Bu tarihte karyedeki toplam öşr-ü meyve miktarı sadece 2 akçedir. Küçük İğdecik karyesini, sadece 10'ar akçelik öşr-ü meyve miktarıyla Uşakbükü ve Kınık karyeleri izlemektedir. Ayrıca çoğu üründe olduğu gibi, vakıf alanlarında meyve üretimi ve öşürlerine ilişkin herhangi bir kayda rastlayamadık.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihalıççık bölgesinde yetiştirilen bu bahçe ürünlerine genel olarak baktığımızda, özellikle bostanın çok büyük bir farkla daha fazla olduğu görülmektedir. Nitekim 1574'te bölge genelinde yetiştirilen sebze ve meyvelerin toplam üretimdeki paylarına baktığımızda; toplam üretimin % 55,97'sini bostan, % 22,68'ini piyaz, % 13,95'ini çeşitli meyveler ve % 7,4'ünü de ceviz oluşturmaktadır. Görüldüğü gibi bostan, bölgede yetiştirilen en fazla bahçe ürünüdür. Ancak bu ürünler içerisinde sebze kategorisindeki piyazın ayrı olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim tahrir defterlerinde sebze olarak sadece piyazın kaydedilmiş olması, bölgede geçimlik ekonomisi tarıma dayalı olan köylü halkın, yaşadığı coğrafi bölgeye ve iklim koşullarına da bağlı olarak sebze üretimi potansiyelinin oldukça düşük olduğunu açıkça göstermektedir. Öte yandan bu durum, sebzeciliğin sadece piyaz endeksli olduğunu ya da daha doğru bir ifâdeyle piyazın, tahrir defterlerindeki verilerden hareketle, bölgedeki

⁷⁶¹ Halime Doğru (Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.158.) eserinde, tahrir kayıtlarına göre XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı'nda yetiştirilen meyvelerin sadece armut olduğunu, ancak bu durumun armut dışında başka bir meyvenin yetiştirilmediği anlamına gelemeyeceğini, büyük olasılıkla da diğer meyvelerin dikkate değer olmadığını belirtmektedir. Konuyla ilgili benzer örnekler için bkz. İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, s.73 vd.

⁷⁶² **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal**, No: 75, vrk.255b-273b.

sebze üretiminin tamamını (% 100'ünü) oluşturduğunu da göstermemektedir. Bunun pek çok bölgede benzer bir özellik olduğuna daha önce değinmiştik.

XVI. yüzyılda Mihaliççik bölgesinde, daha çok akarsulara yakın yerlerde, özellikle de Sakarya Nehri'nin suladığı uygun bölgelerde yetiştirilen ve stratejik bir önemi olan tarımsal ürünlerin başında çeltük yani pirinç gelmektedir. XVI. yüzyılda çeltük, daima stratejik bir ürün olarak kabul edildiği için devlet çeltük alanlarını bizzat işletmiş ve buraları mukataaya vermiştir. Gelirinin yüksek ve sürekli olması nedeniyle vakıflara da bağışlanmıştır.⁷⁶³ Diğer taraftan birtakım karmaşık sulama düzenlemeleri gerektirmesine bağlı olarak bu ürünün yetiştirilmesi, belli miktarda sermaye yatırımı da gerektirmektedir. Özellikle ürünün sel nedeniyle yok olma ihtimali, bu yatırımları zorunlu kılmıştır. Bu ürünün bazı bölgelerde 1/10 gibi yüksek düzeylere ulaşması⁷⁶⁴, çeltük üretimini diğer ürünlerin zararına çekici bir hale getirmektedir. Bu eğilimleri kontrol altında tutmak ve zaten sınırlı olan su kaynaklarının adil dağıtımını sağlamak için⁷⁶⁵, Osmanlı yönetimi çeltük tohumu ve su dağıtımını kontrol altına almıştır.⁷⁶⁶ Dolayısıyla büyük ölçekli çeltük üretimi, küçük tarlalarda sıradan köylüler tarafından değil, devlet tarafından kontrol edilen ve çeltükçüler ya da yarıcılar⁷⁶⁷ tarafından işlenen büyük işletmelerde yapılmaktadır. Öte yandan, bazı köylü tarlalarında da kısmî çeltük ekimi yapılmaktadır. Ancak 10 kileden az tohum ekmiş olan köylülere çeltükçü statüsü verilmemiştir.⁷⁶⁸ Yine bazı kanunnâmeler, Huricihan İslamoğlu-İnan'ın⁷⁶⁹ tamamıyla ticârî bir ürün olarak nitelendirdiği çeltüğün hangi aşamada pazarlanması gerektiğini dahi belirlemektedir.⁷⁷⁰

Stratejik bir özelliği olan çeltüğün, yukarıda bahsettiğimiz perspektif içerisinde Mihaliççik bölgesinde bazı köylü tarlalarında, padişahın has topraklarında ve özellikle

⁷⁶³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalçık, "Rice Cultivation and Çeltükçi Reâyâ System in the Ottoman Empire", **Turcica: Revue d'études Turque**, XIV, Paris, 1962, s.71-80.; İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, s.73-74.; Halime Doğru, **XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nâhiyesi**, TTK Yay., Ankara, 1997, s.123.

⁷⁶⁴ İnalçık, "Rice Cultivation.....", s.71 vd.

⁷⁶⁵ Su kaynaklarının büyük ölçüde çeltük üretiminde kullanılmasını ve böylelikle bağ ve bahçe üretiminin susuzluk nedeniyle zarara uğramasını engellemeyi amaçlayan kanun hükümleri için bkz. Ö. Lutfi Barkan, **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar**, C.I, İ.Ü. Yay., İstanbul, 1943, s.112.

⁷⁶⁶ İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, s.74. Su ve tohum dağıtımı konusunda yönetim düzenlemeleri için bkz. Barkan, **Kanunlar**, s.28, 202-203.; İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet.....", s.599.

⁷⁶⁷ İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, s.74.

⁷⁶⁸ Kanunnâme hükümlerine göre, eğer bir köylü 10-15 kilelik çeltük ekerse çeltükçü veya yarıcı olarak kaydedilir, ancak bu miktardan az ektiğinde bu sınıflandırmaya girmezdi. (Barkan, **Kanunlar**, s.31 vd.)

⁷⁶⁹ İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, s.191.

⁷⁷⁰ Bu konuyla ilgili kanun hükümleri için bkz. Barkan, **Kanunlar**, s.17, 28, 31, 54, 113, 148, 200-205.; İnalçık, "Rice Cultivation.....", s.71-80.

de vakıflara bağlı alanlarda üretimi yapılmaktadır. Kimi yerlerde 10 kileden az tohum eken köylülere çeltükçü statüsü verilmediği bölgede, özellikle vakıf alanlarında üretimin daha fazla olduğu ve bu ürünü yetiştirenlerin de çeltükçü statüsünde olduğu görülmektedir. Örneğin tarihsiz (bize göre XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait olmalıdır) bir vakıf defterine göre, Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Uşakbükü karyesindeki 27 mücerreden 6'sı, 10 bennaktan 5'i, 3 ekinluden 2'si ve 3 nîmden 1'i çeltükçü olarak kaydedilmiştir.⁷⁷¹

H. 946/M. 1539 tarihinde Mihaliççık Hisarı Nâhiyesi'nde timar ve zeâmetlerin tasarrufunda bulunan ve nehir kenarında çeltük ekilen toplam 5 yer kaydedilmiştir. Bu yerlerin ikisinde çiftler ark bulunmakta olup, bu 5 yerin tümünde toplam 45 mud pirinç ekilmiştir.⁷⁷² H. 937/M. 1530 tarihli kayıtlarda 1 mud çeltüğün tahrir kıymetinin 120 akçe olmasından hareketle, toplam hâsılâtın 5400 akçe olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde nâhiyede çeltük ekilen ve çift arkı bulunan yerlerden ilkinde toplam 5 mud pirinç (= hâsıl 600 akçe) ekilmiştir. Uşakbükü karyesinde ise 2 adet çeltük ekilen yer bulunmakta olup, birinde 5 mud (= hâsıl 600 akçe), diğerinde 15 mud (= hâsıl 1800 akçe) olmak üzere toplam 20 mud (= hâsıl 2400 akçe) pirinç ekilmiştir. Bunlardan 5 mud pirinç ekilen yerde çift ark bulunmaktadır. Diğer iki yerde ise 10'ar mud (= hâsıl 1200 akçe) olmak üzere toplam 20 mud (= hâsıl 2400 akçe) pirinç ekilmiştir.⁷⁷³

Bölgede çeltük üretiminin yapıldığı vakıf alanlarına baktığımızda; 1530'da vakıf alanları içerisinde Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı yerlerde sadece Uşakbükü ve Sekiviran⁷⁷⁴ karyelerinde çeltük üretimi yapılmaktadır. Bu karyeler içerisinde üretimin Uşakbükü karyesinde daha yoğun yapıldığı görülmektedir. Nitekim üretilen toplam 14 mud pirincin 10 mudu (= 1200 akçe hâsılât) Uşakbükü karyesine, 4 mudu (= 480 akçe hâsılât) da Sekiviran karyesine aittir.⁷⁷⁵ Çeltük üretimi ve hâsılât miktarına bakıldığında, bu dönemde 1 mud çeltüğün tahrir kıymeti 120 akçe üzerinden hesaplanmıştır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Uşakbükü ve Sekiviran karyelerinde, daha önceki dönemdeki üretime göre yaklaşık % 26,31 oranında

⁷⁷¹ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.389b-390a.

⁷⁷² B.O.A., T.T.D., No: 198, s.7.

⁷⁷³ Y.a.g.y.

⁷⁷⁴ Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na ait H. 763/M. 1362 tarihli vakfiyede (V.G.M.A., *Defter-i Evkaf*, No: 732/61, s.77.), Sekiviran karyesinin yerine "Çömi" ismiyle kaydedilmiş bir karyenin olduğunu ilerleyen bölümlerde göreceğiz. Burada da görüldüğü gibi, bu karyenin ismi XVI. yüzyıldan itibaren "Sekiviran Karyesi" olarak değişmiştir.

⁷⁷⁵ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121.

artış olmuş ve toplam 14 mudluk çeltük üretimi bu dönemde 19 muda yükselmiştir. Bu iki karyeye, toplam 19 mud çeltük üretimi (= 2280 akçe hâsılat) kaydedilmiştir⁷⁷⁶ ki, bu da, 1 mud çeltüğün tahrir kıymetinin bu dönemde de 120 akçe olduğunu göstermektedir. Toplam üretimin ve hâsılatın; 10 mud (= 1200 akçesi) Uşakbükü karyesine, 9 mud (= 1080 akçesi) de Sekiviran karyesine aittir.

Padişahın has topraklarında yapılan çeltük üretimine baktığımızda, 1530 yılında Sultan Hassı olarak kayıtlı olan ve çeltük ekimi yapılan Nehr-i Arucaklar'ın toplam hâsılatı 1980 akçe iken, bu hâsılat yüzyılın ikinci yarısında (1570 yılında) 2000 akçeye yükselmiştir.⁷⁷⁷ Bu durumun yüzyılın sonlarında da aynı olduğunu ve H. 980/M. 1573 tarihinde çeltük ekimi yapılan, biri Hassa-i Padişah'a ait (*Nehr-i Arucaklar*) olmak üzere toplam 8 yerin kaydedildiğini⁷⁷⁸ daha önce de belirtmiştik.

III. Murad döneminde düzenlenen 1574 tarihli tahrir defterine göre, Mihaliççık bölgesinde timar ve zeâmetlerin tasarrufunda bulunan çeşitli yerleşim birimlerinde de (bazı köylü tarlalarında kısmî olarak yapılmaktadır) çeltük üretimi yapılmıştır. Defterde “*öşr-ü çeltük*” başlığı altında kaydedilmiş olan bu ürünün, bölge genelinde sadece 5 karyede üretildiği, toplam hâsılatın da 1090 akçe olduğu görülmektedir.⁷⁷⁹ Nâhiyede, daha çok akarsulara yakın yerlerde (özellikle Sakarya Nehri'nin suladığı bölgelerde⁷⁸⁰) üretilen çeltük, bu 5 karye içerisinde en fazla Abbas karyesinde üretilmektedir. Nitekim bu tarihte karyede toplam öşr-ü çeltük miktarı 500 akçe olup % 45,88'lik bir paya sahiptir. Çeltük üretiminin en fazla yapıldığı diğer yerleşim birimleri ise Uşakbükü ve Obruk karyeleridir. Bunlardan Uşakbükü karyesinde öşr-ü çeltük miktarı 400 akçeyken, Obruk karyesinde ise toplam öşr-ü çeltük miktarı 100 akçedir. Öte yandan bölgede çeltük üretiminin en az yapıldığı yer ise Narlı karyesidir. Bu tarihte karyedeki toplam öşr-ü çeltük miktarı sadece 10 akçedir. Narlı karyesini, 80 akçe öşr-ü çeltük miktarıyla Bağ Arlan karyesi izlemektedir.

1539 ve 1574 yıllarında timar ve zeâmetlerin tasarrufunda bulunan yerlerdeki çeltük üretimi potansiyeline baktığımızda, yaklaşık 35 yıllık bir dönemde üretim ve gelir miktarları arasında çok büyük bir fark olduğunu görüyoruz. 1539'da 45 mud çeltük

⁷⁷⁶ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.388b-392b.

⁷⁷⁷ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i İcmâl*, No: 208, vrk.4b.

⁷⁷⁸ B.O.A., *MAD*, No: 1289, s.11. H. 4 Zilhicce 1144/M. 29 Mayıs 1732 tarihinde bu yerler mülkiyet üzere tashih olunmuş ve bu mahallere şerh verilmiştir. Bkz. T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i İcmâl*, No: 208, vrk.4b. (vassâle kısmı).

⁷⁷⁹ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.246b, 253a, 257a, 260b, 270a.

⁷⁸⁰ Örneğin Narlı, Uşakbükü karyeleri vb.

üretiminden tahmini 5400 akçe hâsılat elde edilmişken, 1574'te bu hâsılat miktarı % 79,81 oranında azalarak 1090 akçeye düşmüştür. Gerek üretim gerekse bu üretimden elde edilen gelirlerin bu derece azalması, su kullanımındaki azalmayı ya da bu dönemde bölgede bir kuraklık yaşanmış olabileceğini akla getirmektedir. Ancak her iki olguya ilişkin tahrir defterleri ve diğer kayıtlarda herhangi bir bilginin olmaması, bu konuda kesin olarak bir yorum yapma imkânı vermemektedir.

XVI. yüzyılda üretimi sınırlı yerlerde yapılan çeltüğün ne şekilde kullanıldığına ilişkin kayıtlar herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak çeltükçülerin ya da yarıcılarının kendi paylarına düşen ürünü yerel pazarlarda satmış olmaları muhtemeldir. Ayrıca köylülerin, bu değerli ürünü kendi tüketimleri için kullanmaları beklenemeyeceği gibi, bunların, az miktarda da olsa, kendi tarlalarında ürettikleri çeltüğü de yerel pazarlarda sattıklarını varsayabiliriz. Dolayısıyla XVI. yüzyıldaki çeltük üretiminin, bu ürüne olan ticarî taleplerle doğrudan bir ilgisi bulunmaktadır. Fakat, piyasa talebini karşılayabilmek için diğer ürünlerden çeltük üretimine ne ölçüde bir kayma olduğunu bilemiyoruz. Merkezî hükümet böyle bir eğilim olabileceğinin farkında olacak ki, diğer ürünlerin ekildiği alanlara çeltük ekiminin olmaması için özen göstermiştir. Bunu yaparken sadece hinta ve şaîr gibi geçimlik ürünlerin üretimini güvence altına almaya değil, aynı zamanda küçük köylü üreticinin bütünlüğünü de korumaya çalışmıştır. Ancak çeltük üretimini sınırlayan kanunların ve belirlenen tohum miktarından fazlasını ekenlere karşı alınan önlemlerin çok olması göz önüne alınırsa, devletin hem devlet işletmelerinde çeltük üretimini artırarak büyük servetler elde etmeye çalışan kesimle hem de köylü işletmelerine el koyarak onları çeltük üretmeye zorlayan yerel idârecilerle bir mücadele içinde olduğu sonucuna varmak mümkündür. Bu kesimlerin ya da yerel idârecilerin, kârlarını arttırmak için köylülere yasadışı angarya işleri yükledikleri bilinmektedir.⁷⁸¹ Öte yandan çeltük üretimini arttırmanın çekiciliği bu ürünün yasadışı üretilmesine de olanak sağlamış olabilir. Dolayısıyla bu ve buna benzer pek çok etkene bağlı olarak, incelediğimiz Mihaliççık bölgesindeki çeltük üretiminin kayıtlardaki verilerden daha fazla olma olasılığını da göz önünde tutmak gerekir.

XVI. yüzyılda Mihaliççık bölgesinde yetiştirilen tarım ürünleri içerisinde, daha çok sınıî tarım ürünü olarak nitelendirebileceğimiz “penbe” yani pamuğun da olduğunu görüyoruz. Bölgede bu ürüne ilişkin öşür miktarlarının düşük olması, özellikle ham

⁷⁸¹ Barkan, **Kanunlar**, s.113, 200-205.

penbe üretiminin daha çok doğrudan tüketim amacıyla, evlerdeki pamuk dokuma ve iplik üretiminin ihtiyacına yönelik⁷⁸² olduğunu, buna bağlı olarak bu ürünün pazarlama potansiyelinin de düşük (kısımlı) olduğunu göstermektedir. Ayrıca bölgedeki penbe üretiminin düşük olması, üretimde özellikle şehirlerdeki zanaatkarların gereksinimlerini karşılamaya yönelik büyük çapta bir ticarî düşünce olmadığını açıkça göstermektedir.

Bu tarımsal üründen alınan vergi, tahrirlerde “resm-i penbe” ya da “öşr-ü penbe” başlığı altında kaydedilmiştir. Genellikle hasat vakti alınan bu öşrün miktarı, bölgeden bölgeye⁷⁸³ değişiklik göstermekle birlikte, bölgenin sosyo-ekonomik yapısına bağlı olarak % 10-% 50 arasında değişen oranlarda alınmaktaydı.⁷⁸⁴ III. Murad döneminde düzenlenen H. 981/M. 1574 tarihli tahrir defterine göre, Mihaliççik bölgesinde timar ve zeâmetlerin tasarrufundaki 26 karye ve 2 mezraada üretilen penbeden toplam 2581 akçe hâsılat elde edilmiştir.⁷⁸⁵ Pazarlamanın yanı sıra, daha çok köylünün ihtiyacına yönelik olarak yetiştirdiğini düşündüğümüz bu sınıî ürün, nâhiyede en fazla Sungur Saray karyesinde yetiştirilmektedir. Nitekim bu tarihte karyedeki toplam öşr-ü penbe miktarı 930 akçe olup, % 36,03'lük bir paya sahiptir. Penbe üretiminin en fazla olduğu diğer yerleşim birimi ise toplam 249 akçe öşr-ü penbe miktarıyla Mahmudhisarı karyesidir. Sungur Saray ve Mahmudhisarı karyelerini, 230 akçeyle Köçet karyesi ve 219 akçeyle Narlı karyesi izlemektedir. Görüldüğü gibi bölge genelinde penbe öşrü miktarlarının, diğer karyelere oranla önemli derecede yüksek olduğu yerler de, doğal olarak bölgede daha çok akarsulara yakın olan yerleşim birimleridir. Öte yandan nâhiyede penbenin en az yetiştirildiği yer ise, Şemsiler karyesidir. Bu karyedeki toplam öşr-ü penbe miktarı sadece 6 akçedir. Şemsiler karyesini, 10'ar akçe öşr-ü penbe miktarlarıyla Koyunağılı, Gürleyik ve Küçük İğdecik karyeleri izlemektedir.

Bununla birlikte, bölgede vakıflara bağlı yerlerdeki üretimin boyutlarını da düşünecek olursak, üretimin ve dolayısıyla hâsılatın daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Mihaliççik bölgesinde penbe üretiminin vakıf alanları içerisinde de yapıldığını görüyoruz. Örneğin, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Sekiviran karyesinde toplam öşr-ü penbe miktarı 80 akçeyken, Uşakbükü karyesinde 51 akçe, Bahtiyar karyesinde 80 akçe, Göçebe karyesinde de 10 akçedir.⁷⁸⁶ Bu dönemde

⁷⁸² Ayrıntılı bilgi ve benzer örnekler için bkz. İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, s.190 vd.

⁷⁸³ Örneğin Aydın'da öşr-ü penbe miktarı 10 kıyyeden 1 kıyye yani % 10'dur. (Barkan, **Kanunlar**, s.10.)

⁷⁸⁴ Kazıcı, **a.g.e.**, s.133-134.

⁷⁸⁵ T.K.G.M.K.K.A., **Defter-i Mufassal**, No: 75, vrk.242b-274b.

⁷⁸⁶ T.K.G.M.K.K.A., **Defter-i Evkaf**, No: 585, vrk.389a-389b, 391a-391b.

Aydın Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Kavak karyesinde ise toplam öşr-ü penbe miktarı 300 akçedir.⁷⁸⁷

XVI. yüzyılda Mihaliççık bölgesinde penbe dışında bir sînâi tarım ürününün yetiştirildiğine dair bir bilgiye rastlamadık. Öte yandan bölgede yetiştirilen bu ürünlere (çeltük ve penbe) genel olarak baktığımızda, özellikle penbenin daha fazla yetiştirilmiş olduğu görülmektedir. Öyle ki, 1574'te bölge genelinde yetiştirilen çeltük ve penbenin toplam üretimdeki paylarına baktığımızda; toplam üretimin % 70,31'ini penbe, % 29,69'unu de çeltük oluşturmaktadır. Bununla birlikte bölgedeki çeltük üretimi ve bu üretimden elde edilen gelirlerin, XVI. yüzyılın ilk yarısında (H. 947/M. 1539'da) daha yoğun olduğunu, ancak bazı nedenlere bağlı olarak, bu üretim ve gelirlerin azaldığını daha önce belirtmiştik.

1.1.3.4. Bağcılık

Mihaliççık bölgesinde XVI. yüzyılın ikinci yarısında kuru tarım ile bahçe tarımı dışında bağcılığın da yapıldığını görüyoruz. Bölgedeki bağcılık faaliyetleri, diğer çevre yerleşim merkezlerinde (Örneğin Sultanönü Sancağı'na bağlı Günyüzü, Sivrihisar, Harmankaya nâhiyeleri vb.) olduğu gibi oldukça küçük çapta yapılmaktadır. Bölgede sipâhiler, çeşitli yerlerde bağ kiralamış ve kanunnâmelerde verilen bilgilere göre de (özellikle Kütahya ve çevresinde) her kiracı bir dönüm bağ için 10 akçe rüsûm-u örfiye ödemiştir.⁷⁸⁸ Buradan hareketle bölgedeki dikili bağların potansiyelini belirlemek mümkündür. III. Murad döneminde düzenlenen H. 981/M. 1574 tarihli tahrir defterine göre, Mihaliççık bölgesinde timar ve zeâmetlerin tasarrufunda bulunan yerlerde toplam öşr-ü bağat⁷⁸⁹ miktarı 7139 akçedir.⁷⁹⁰ Bu cümleden olarak, öşr-ü bağat miktarına göre de bölge genelinde tahmini olarak toplam 714 dönüm bağ bulunmaktadır ki, bu, bölge geneli için oldukça düşük bir değerdir. Ancak bölgede çeşitli nedenlere bağlı olarak ekilememiş bağların da olduğunu⁷⁹¹ göz önünde bulundurursak, bu miktarın daha fazla olabileceğini söyleyebiliriz.

⁷⁸⁷ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.391b.

⁷⁸⁸ Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda.....", s.488.; Doğru, XVI. Yüzyılda Eskişehir....., s.158.

⁷⁸⁹ Bağat: Bağlar.

⁷⁹⁰ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.242b-274b.

⁷⁹¹ Örneğin Karataş karyesinde, ekili bağların dışında ayrıca yağmur nedeniyle ekilememiş 4 dönüm bağ daha bulunmaktadır. (T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.248a.).

Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı bölgeleri için tahrir defterlerinde kayıtlı olan vergilerin, bağ üretiminin sadece pazarlanan kısmına ilişkin olduğu, köylü ailelerinin kendi tüketimleri için ürettikleri bölümün büyük olasılıkla vergiden muâf olduğu ve dolayısıyla da bunun tahrir kayıtlarında yer almadığı belirtilmektedir.⁷⁹² Eğer bu, incelediğimiz Mihaliççık bölgesi için de geçerli bir durumsa, tahrir defterlerindeki sayısal değerler, gerçekte fiilen üretilen miktarları değil, daha çok pazarlanan miktarları ifâde ediyor demektir. Özellikle bölgede öşür miktarlarının yüksek olduğu yerler için bu durumun geçerli olabileceği kısmen düşünülebilir. Bu durumda öşr-ü bağ miktarlarının oldukça düşük olduğu yerleşim birimlerinde, daha çok aile içinde tüketime yönelik bir üretimin olduğu da açıkça anlaşılmaktadır.

Bölge genelindeki pek çok yerleşim biriminde pazara yönelik olmanın yanında, daha çok ihtiyaca yönelik olarak yapıldığını düşündüğümüz bağcılık faaliyetlerinin en yoğun yapıldığı yerleşim birimi Çardak karyesidir. Nitekim bu tarihte karyedeki toplam öşr-ü bağat miktarı 1440 akçe olup, % 20,17'lik bir paya sahiptir. Çardak karyesindeki öşür miktarının bu derece yüksek olması, bölgedeki üretimin büyük bir kısmının daha önce belirttiğimiz pazara yönelik bir üretim olabileceğini göstermektedir. Bağcılık faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı bir diğer yerleşim birimi ise Köçet karyesidir. Bu karyedeki toplam öşr-ü bağat miktarı ise 668 akçedir. Bu iki karyeyi, 589 akçeyle Dinek karyesi ve 440 akçeyle Sungur Saray karyesi izlemektedir. Öte yandan bağcılığın kısmî olarak yapıldığı yerlere baktığımızda ise, bunlar içerisinde ilk olarak Tatarcıklar karyesi gelmektedir. Bu tarihte karyedeki toplam öşr-ü bağat miktarı sadece 6 akçedir. Bu karyeyi, 10'ar akçe öşr-ü bağat miktarlarıyla Haliloğlan, Gürleyik, Dur Aliler, Göyükler ve Hassa-i Viran karyeleri izlemektedir.

Bununla birlikte, bölgede vakıflara bağlı olan yerlerdeki üretimin boyutlarını da düşünecek olursak, üretimin ve dolayısıyla hâsılatın daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Mihaliççık bölgesinde bağcılığın vakıf alanları içerisinde kısmen de olsa yapıldığını görüyoruz. Örneğin, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı ile Aydın Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı yerlerde toplam öşr-ü bağ miktarı 541 akçedir.⁷⁹³ Bu dönemde Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Sekiviran karyesinde toplam öşr-ü bağ miktarı 216 akçe, Uşakbükü karyesinde 30 akçe, Bahtiyar karyesinde

⁷⁹² İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, s.190.

⁷⁹³ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf**, No: 585, vrk.389a-389b, 391a, 391b.

30 akçe, Kozlu karyesinde 15 akçe, Göçebe karyesinde ise 150 akçedir.⁷⁹⁴ Aydın Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Kavak karyesinde ise toplam öşr-ü bağ miktarı 100 akçe olarak görülmektedir.⁷⁹⁵ Ayrıca bahsettiğimiz bu bağcılık faaliyetleri dışında, Derviş Can Abdal⁷⁹⁶ isminde bir kişi, nâhiyeye bağlı Obruk karyesinde vergiye tâbi' bir bağ satın alıp, vergisini de gayr-i mahsustan vakfetmiştir.⁷⁹⁷

XVI. yüzyılda Mihaliççık bölgesinde; gerek tahıl ürünleri, gerek baklagiller ve gerekse bağ-bahçe ürünlerine genel olarak bakıldığında, nitelik olarak çevresindeki diğer kazâlardan çok farklı değildir.⁷⁹⁸ Buraya kadar aktarmaya çalıştığımız bölgedeki tarımsal ürünlerin önemli bir kısmının, daha çok geçimlik ve yerel pazara yönelik köylü ekonomisinin bir özelliğini yansıttığını söyleyebiliriz. Tahıl ürünleri, baklagiller, bahçe ürünleri ve bağcılık, XVI. yüzyılda Mihaliççık'taki tarımsal üretim faaliyetlerinin temel eksenini oluşturmaktadır. Mihaliççık bölgesi, XVI. yüzyılın ikinci yarısında âdetâ bir tahıl ambarı niteliği taşımaktadır. Öyle ki, bölge genelinde yetiştirilen tarım ürünlerinin ortalama % 70'ini tahıl ürünleri (hınta, şaîr, burçak, alef, erzen, susam) oluşturmaktadır. Öte yandan bağ ve bahçe tarımının ise oldukça düşük olduğu görülmektedir. Bu durum, daha önce de belirttiğimiz gibi, bölgenin coğrafi konumunun ve iklim özelliklerinin bir sonucudur.

1.1.4. Tarımsal Faaliyetlerdeki Küçük İşletmeler: Âsiyâblar

Mihaliççık bölgesinde XVI. yüzyılda tarımsal faaliyetlerde kullanılan en önemli küçük işletme, teknik olarak su veya rüzgâr enerjisiyle çalışan âsiyâb yani değirmendir. Sipâhi, tasarrufundaki topraklar üzerinde çalışan ve sahiplerine geniş malî imkânlar sağlayan âsiyâbların faaliyetlerine karşılık her yıl belli oranda vergi alıyordu. Çalışan âsiyâblar üzerine koyulan bu vergi, reâyayı sıkıntıya sokmamak için bazı yerlerde aynı bazı yerlerde de (örneğin Mihaliççık'ta) nakdî yani para olarak alınmaktaydı. Âsiyâb

⁷⁹⁴ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.389a-389b, 391a.

⁷⁹⁵ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.391b.

⁷⁹⁶ Vakıf defterinde defter-i köhneye atıf yapılarak, Mihaliççık'a bağlı Çalçı karyesinde bulunan Gür Abdal'ın mezarının, civarındaki 6 ziraat yerin tayin edilmesiyle inşâ edildiği ve mezarın korunacağı kaydedilmiştir. Mezarın korunması görevi Derviş Can Abdal'a verilmiş ve görevi dolayısıyla kendisine Merhum Fatih Sultan Mehmed Han tarafından icâzetnâme (= İzin kağıdı, ruhsat) verilmiştir. Derviş Can Abdal'dan sonra bu görev Derviş Baba Kulu isminde bir kişiye geçmiştir. (T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.392a.)

⁷⁹⁷ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.392a.

⁷⁹⁸ Bölgede sadece Kavak ve Kozlu karyelerinde yetiştirilen *börülcenin* farklı olduğu görülmektedir.

vergisinin aynî olarak alındığı yerlerde vergi miktarı, Bursa mudu ile 1 mud buğday ve 1 mud arpadır. Bunun, dönemine göre parasal olarak değeri ise 60 akçedir.⁷⁹⁹

Âsiyâblardan alınan verginin nakdî yani parasal olarak alındığı âsiyâblar için kanunnâmelerde: “Bir kimsenin timarı toprağında resm-i âsiyâb defterde hâsıl yazılsa ol âsiyâb bir sene tamam yürürse altmış akçe, altı ay yürürse otuz akçe, üç ay yürür sel değirmeni ise on beş akçe alınur.”⁸⁰⁰ denilmektedir. Bu verginin nakdî olarak alındığı bazı yerlerde ise, ki bunların başında doğu vilâyetleri gelmektedir, çalışan değirmenden dolayı her ay için sahibinden 5 akçe alınmaktaydı.⁸⁰¹ Değirmen vergisinin timar sahibi olan sipâhi tarafından alınabilmesi için, değirmenin tahrir zamanı veya daha önce tesis edilmiş olması gerekiyordu.⁸⁰²

Değirmen vergisinin toplanma zamanı ise bölgelere ve mıntikalara göre farklılık göstermektedir. Bu konu hakkında Karahisar ve Erzurum Kanunnâmeleri’nde: “Resm-i âsiyâb ekser memâlikde harman vaktinde alınmak kanun olmuşdur. Temmuz ayının 19. günü, “Eyyâm-ı bahûr”un evvelidir. Ol gün kimin tahviline düşerse o alır.”⁸⁰³ denilmektedir. Öte yandan, kanunnâmelerde harap ve kullanılamaz durumda olan âsiyâblar konusunda da hükümler yer almaktadır. Buna göre; timarlı sipâhinin tasarrufundaki toprakta, sipâhiye hâsıl kaydedilmiş olan değirmenlerden biri ya da birkaçı, herhangi bir sebepten dolayı harap olup çalışamaz hale gelirse, ki bunun örneklerinin Mihalıççık bölgesinde çokça olduğunu göreceğiz, sahibine yaptırmayı teklif edilirdi. Değirmen sahibi, imkânı olduğu halde harap olan değirmeni tamir edip onarmazsa, kendisinden maktu’ olan değirmen vergisi alınırdı. Şayet değirmen sahibi, fakir ve onu yaptırmaya gücü yetmeyecek durumda ise, bu takdirde kendisinden herhangi bir vergi alınmaz, değirmen kadı marifetiyle bir başkasına satılırdı.⁸⁰⁴

Yukarıda özelliklerini genel hatlarıyla açıklamaya çalıştığımız ve tarımsal faaliyetlerdeki küçük işletmeler olarak nitelendirdiğimiz âsiyâbların, XVI. yüzyılda Mihalıççık bölgesindeki durumlarına baktığımızda, ilk olarak bölgede âsiyâb sayısının oldukça fazla olduğunu görüyoruz. III. Murad döneminde düzenlenen H. 981/M. 1574

⁷⁹⁹ Barkan, **Kanunlar**, s.11.; Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda.....”, s.503.; Kazıcı, **a.g.e.**, s.97.

⁸⁰⁰ Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda.....”, s.503.; Kazıcı, **a.g.e.**, s.97.

⁸⁰¹ Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda.....”, s.503.; Kazıcı, **a.g.e.**, s.98.

⁸⁰² Kazıcı, **a.g.e.**, s.98.

⁸⁰³ Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda.....”, s.504.

⁸⁰⁴ **Kanunnâme-i Âl-i Osman**, İstanbul, 1330, s.18-19’dan nakleden Kazıcı, **a.g.e.**, s.98.

tarihli tahrir defterine göre, Mihaliççık bölgesinde toplam 14 karyede 60 bab⁸⁰⁵ âsiyâb bulunmakta olup, bunların 18'i harap durumdadır. Bölge genelinde çalışır durumda olan 42 bab âsiyâbın toplam hâsılatı ise 2265 akçe olarak görünmektedir.⁸⁰⁶

Âsiyâblara ilişkin daha önce belirttiğimiz kanunnâme hükümlerinin Mihaliççık bölgesindeki âsiyâblar için de aynı şekilde uygulandığını görüyoruz. Buna göre, bölge genelindeki 42 bab âsiyâbdan 35'i 1 yıl, 4'ü 6 ay ve 3'ü de 3 ay faaliyet göstermiştir. Bölgede özellikle 1 yıl faaliyet gösteren âsiyâb sayısının en fazla olduğu yerleşim birimi Minnetler karyesidir. Bu dönemde karyede, 1 yıl faaliyet gösteren 12 bab âsiyâb olup, bunların toplam hâsılatı da 720 akçedir. Minnetler karyesini 4'er bâb âsiyâb ve 240'ar akçe hâsılatla Haliloğlan ve Sorkun karyeleri izlemektedir. Öte yandan, bölgede 6 ay faaliyet gösteren 4 bab âsiyâb Dinek, Güreş, Çıtaklar ve Aşağı Alan karyelerinde; 3 ay faal olan 3 bab âsiyâb ise Bey, Dinek ve Çukurviran karyelerinde bulunmaktadır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, bölgedeki bu faal durumda olan âsiyâbların yanı sıra, bölgedeki 7 karyede toplam 18 bab harap durumda olan âsiyâb da bulunmaktadır. Harap durumda olan bu âsiyâblardan 1'i Ballık Karyesi ve Sünürce Mezraası'nda, 3'ü Haliloğlan karyesinde, 6'sı Sorkun karyesinde, 3'ü Gürleyik karyesinde, 1'i Güreş karyesinde, 3'ü Dinek karyesinde ve 1'i de Çıtaklar karyesinde bulunmaktadır.⁸⁰⁷

Bölgedeki bu âsiyâbların bakımı ve onarımının yapılıp yapılmadığına, yapıldıysa kimler tarafından ve ne zaman yapıldığına ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak yukarıda belirttiğimiz kanunnâme hükümlerine göre her âsiyâb sahibi, durumu müsait olduğu taktirde bu ve buna benzer görevleri yerine getirmiş olmalıdır. Bununla birlikte elimizdeki tarihsiz bir arşiv kaydı⁸⁰⁸, özellikle merkezî yönetimin âsiyâblar ve bunlarla ilgili konulara verdiği önemi göstermesi bakımından oldukça ilginçtir. Buna göre, Eskişehir'deki âsiyâbların yollarını temiz tutmakla görevli olan kişiler diğer bazı örfî vergilerden muâf tutulmuşlardır.⁸⁰⁹ Bu durum açıkça göstermektedir ki, devlet, bu küçük işletmelerin (âsiyâbların) mevcut durumuna, dolayısıyla da bölgelerdeki tarımsal faaliyetlere son derece önem vermiştir.

⁸⁰⁵ Kayıtlarda değirmen taşı birimleri de belirsizdir. Örneğin “*kut'a*”nın “*bab*”a eşit olup olmadığı açık değildir. Ancak biz bu birimi daha önce olduğu gibi yine “*bab*” olarak kabul ediyoruz.

⁸⁰⁶ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.242b-274b.

⁸⁰⁷ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.242b, 249a-249b, 250b, 256a, 259b, 261b, 264a-265b.; B.O.A., T.T.D., No: 1059, s.117, 120, 125-126, 131, 133.

⁸⁰⁸ B.O.A., *Kâmil Kepeci Tasnifi/Mevkûfat Kalemi*, No: 1518, vrk.18b.

⁸⁰⁹ Y.a.g.b.

1.2. Hayvancılık

XVI. yüzyılda Mihaliççık bölgesinde ekonominin temelini oluşturan ikinci ve en önemli ekonomik faaliyet hayvancılıktır. Tahrir defterlerindeki verilere göre, XVI. yüzyılda Mihaliççık bölgesinde hayvancılık faaliyetleri, küçükbaş hayvancılık ve arıcılık olmak üzere iki temel unsur ekseninde yürütülmüştür. Bununla birlikte bölgede, Sultanönü Sancağı'nda⁸¹⁰ olduğu gibi, XVI. yüzyılda tay yetiştiriciliği yapıldığına dair bir kayda rastlayamadık. Ancak özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait kayıtlarda rastladığımız “Has Ahır” için tay yetiştirilen taycı çiftliklerinin yoğunluğuna bakarak, XVI. yüzyılda küçükbaş hayvan besiciliği ve arıcılığın yanı sıra tay yetiştiriciliğinin de yapılmış olması da muhtemeldir.

Coğrafi olarak Orta Anadolu'da bulunan Mihaliççık, iklim koşullarına da bağlı olarak, bölgedeki diğer yerleşim birimleri⁸¹¹ gibi küçükbaş hayvan besiciliğine oldukça elverişli bir konuma sahiptir. Nitekim Mihaliççık bölgesindeki hayvancılık faaliyetleri içerisinde küçükbaş hayvancılık en önemli ekonomik faaliyetlerin başında gelmektedir.

XVI. yüzyılda bölgedeki küçükbaş hayvan besiciliği faaliyetlerinin boyutlarını, tahrir defterlerindeki adet-i ağnam/resm-i ganem (=koyun vergisi) verilerine göre belirliyoruz. Bununla birlikte bu verginin miktarı, pek çok etkene bağlı olarak bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir.⁸¹² Ancak, bölgedeki koyun vergisi uygulamasının aynen Sultanönü Sancağı'nda olduğu gibi⁸¹³, Kütahya ile aynı olduğunu varsayarak, bu vergiyi Kütahya Kanunnâmesi'ne göre ele almak uygun olacaktır. Bu cümleden olarak, Kütahya Kanunnâmesi'ne göre yerli bir yörüğün koyunlarından ağnam resmi olarak 2 baş koyuna 1 akçe alınmaktaydı.⁸¹⁴ Ancak kışın şiddetli geçtiği yıllarda, yaşamlarını hayvan sürüleriyle sürdüren yörüklerin koyunları kırılıp, sayısı 24 veya daha az kalırsa, bu duruma düşen yörükler “kara” olarak değerlendirilir ve koyun resmi alınmazdı. Öte

⁸¹⁰ Sultanönü Sancağı ve Germiyan Beyliği'nin topraklarında, Selçuklu Devleti zamanından beri cins atlar yetiştiriliyordu. Müsellem Teşkilâtı kurulurken Sultanönü Sancağı'nda geniş çayırların bulunduğu yerlere yakın olan çiftlikler, tay yetiştirmek üzere teşkilâtlandırılmışlardır. Taycılar padişah kulu sayılıp, hizmetlerinden başka 18000 akçe kesim vermekle yükümlü tutulmuşlardır. (Ö. Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, Kulluklar ve Ortakçı Kullar”, **İ.Ü. İFM**, C.I, S.I, İstanbul, 1940, s.215.) Ancak, Fatih zamanında ödedikleri paranın belli bir kısmı, II. Bayezid döneminde ise tamamı kaldırılarak taycı ocakları yeniden organize edilmiştir. Ali Çelebi tarafından yapılan çalışmada, taycı ocakları İnönü merkez olmak üzere toplam 122 ocakta toplanmıştır. (Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.59.) Ayrıca bkz. Doğru, **Osmanlı İmparatorluğunda**....., s.143-171.

⁸¹¹ Çeşitli örnekler için bkz. Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.160-161.

⁸¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu'nda....”, s.485-487; Kazıcı, **a.g.e.**, s.147-150.

⁸¹³ Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.160.

⁸¹⁴ Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu'nda.....”, s.486.

yandan bazı bölgelerde kuzu sayılmazken, Kütahya’da kuzu da sürüden sayılıyor⁸¹⁵, kuzulu koyunun vergisi de Nisan ayı sonunda, koyun kırkımı sırasında alınıyordu.⁸¹⁶

III. Murad döneminde düzenlenen H. 981/M. 1574 tarihli tahrir defterine göre, Mihaliççık bölgesinde timar ve zeâmetlerin tasarrufundaki yerlerin toplam adet-i ağnam miktarı 10362 akçedir.⁸¹⁷ Yukarıda zikrettiğimiz Kütahya Kanunnâmesi’nde belirtilen 2 baş koyuna 1 akçe hesaplamasından yola çıkarak, bu dönemde Mihaliççık bölgesinde toplam 20724 baş koyun olduğu anlaşılmaktadır. Nâhiye genelinde küçükbaş hayvan besiciliğinin en fazla olduğu yer Çardak karyesidir. Karyede toplam 2890 baş koyun bulunmakta olup, adet-i ağnam miktarı 1445 akçedir. Küçükbaş hayvan besiciliğinin en fazla olduğu diğer yerleşim birimi ise Dinek karyesidir. Bu dönemde karyede toplam 1660 baş koyun bulunmakta olup, adet-i ağnam miktarı 830 akçedir. Çardak ve Dinek karyelerini, 740 akçe adet-i ağnam ve 1480 baş koyunla Sungur Saray karyesi ve 727 akçe adet-i ağnam ve 1454 baş koyunla Köçet karyesi izlemektedir. Öte yandan bölge genelinde küçükbaş hayvan besiciliğinin en az olduğu yer ise Dur Aliler karyesidir. Bu dönemde karyede toplam sadece 22 baş koyun bulunmakta olup, adet-i ağnam miktarı da 11 akçedir. Dur Aliler karyesini 12’şer akçe adet-i ağnam ve 24’er baş koyunla Asanlar Karyesi/Evren-Barış Alanı Mezraaları ve Hassa-i Viran karyesi izlemektedir.

Bölgede timar ve zeâmetlerin tasarrufundaki yerlerin dışındaki çeşitli vakıflara bağlı yerlerde küçükbaş hayvan besiciliğinin ise oldukça az olduğunu görüyoruz. Ancak az olmakla birlikte, özellikle sipâhi topraklarındaki birçok yerleşim birimine göre de fazladır. Nitekim konuya ilişkin tarihsiz bir vakıf defterine göre, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Aydın Bey Zâviyesi Vakfı’na bağlı Kavak karyesinde toplam resm-i ganem vergisi 300 akçe, koyun sayısı da 600 baştır.⁸¹⁸

XVI. yüzyılda Mihaliççık bölgesindeki hayvancılık faaliyetlerinden bir diğeri de arıcılıktır. Bu dönemde bölgedeki arıcılık faaliyetlerinin boyutlarını, tahrir verilerindeki

⁸¹⁵ Neş’et Çağatay (Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda.....”, s.486.) makalesinde, bu verginin sadece koyundan alındığı varsayılsa da, birçok kanunnâmede keçilerden de alındığını gösteren hükümler olduğunu belirtmektedir. Bu durumda kuzulu koyun kuzusuyla, oğlaklı keçi oğlağıyla birlikte sayılırdı.

⁸¹⁶ Doğru, XVI. Yüzyılda Eskişehir....., s.160.

⁸¹⁷ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.243b-274b. Ayrıca, Çukurviran karyesinde 200 akçelik hâsılat, defterde “adet-i ağnam ve resm-i sâir” başlığı altında kaydedilmiştir. (T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.273b.) Fakat bu gelirin ne kadarının koyun vergisi olduğu açık olmadığı için, bu 200 akçe toplam adet-i ağnam miktarına eklenmemiştir.

⁸¹⁸ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.391b.

“resm-i küvvâre⁸¹⁹”, yani kovan vergisi verilerine göre belirliyoruz. Kanunnâmelerde arıcılıkla ilgili olarak açıklayıcı hükümler bulunmaktadır. Buna göre, kovan durduğu yere tâbidir. Bu yüzden öşürü, toprağında bal tahsil ettiği sipâhiye aittir. Şayet bu vergi akçe cinsinden alınıyorsa ve defterde ne kadar akçe kaydedilmişse sadece o alınır, bundan fazlası alınamazdı.⁸²⁰ Resm-i küvvâre miktarı da, pek çok etkene bağlı olarak, bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Örneğin bazı yerlerde 1 adet kovana 1 akçe, bazı yerlerde de 2 adet kovana 1 akçe alınmıştır. Ancak bölgedeki kovan vergisinin, yine Kütahya ile aynı olduğunu varsayarak, bunu da Kütahya Kanunnâmesi’ne göre ele almak uygun olacaktır. Kütahya Kanunnâmesi’ne göre resm-i küvvârenin sahibi raiyete yazılmakta ve bu sancakta kovan kıymetli olduğu için kovanın değeri 25 akçe, resm-i küvvâre de 1 adet kovana 2 akçeydi.⁸²¹

III. Murad döneminde düzenlenen H. 981/M. 1574 tarihli tahrir defterine göre, Mihaliççık bölgesinde timar ve zeâmetlerin tasarrufundaki yerlerde toplam resm-i küvvâre miktarı 1894 akçedir.⁸²² Yukarıda belirttiğimiz Kütahya Kanunnâmesi’nde belirtilen 1 kovana 2 akçe hesaplamasından yola çıkarak, bu dönemde Mihaliççık’ta toplam 947 adet arı kovanı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bununla birlikte, bölge genelinde çoğu yerleşim birimindeki resm-i küvvâre miktarlarına baktığımızda, bu hesaplamanın bizi çok doğru bir sonuca ulaştırdığını kesin olarak söyleyemiyoruz. Nitekim, tahrir defterlerinde bazı yerlerde alınan kovan vergileri 5, 7, 9, 11 akçe gibi tek hâneli sayılar olarak kaydedilmiştir. Bunun nedeni, Anadolu’nun bazı bölgelerinde⁸²³ olduğu gibi, bölgede bal mahsûlünün çok/az veya kovanın iyi/zayıf olmasına bağlı olarak bu vergilerin değişiklik kazanması olabilir. Bu durumda, kovan sayısını kesin olarak vermektense tahmini bir değer belirlemenin daha doğru ve uygun bir yöntem olacağını düşünüyoruz. Bu cümleden olarak, resm-i küvvâre miktarının 5, 7, 9 akçe gibi tek hâneli bir değer olarak kaydedildiği yerleşim birimlerindeki tahmini kovan sayısını,

⁸¹⁹ Kelime olarak “petek” anlamına gelen ve aslı “kevvâre” olan bu kelimenin birçok anlamı olduğu gibi, farklı okunuş şekilleri de bulunmaktadır. “Erken yetişen bahçe ürünleri” anlamında “gevvâre” kelimesi kullanılmaktadır ki, bu öşür ile ilgilidir. Bir başka anlamı da “arı kovanı, ma’selu’n-nahl”dır ki, çoğulu “kevvârât”tır. Bu anlamıyla “aridan alınan şey” demektir. Aynı kelime Ö. L. Barkan tarafından “küvvâre” şeklinde okunmaktadır. (Barkan, **Kanunlar**, s.198.) Bu konu hakkında bilgi için bkz. Cevdet Türkay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Vergi II”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, C.X, S.57, İstanbul, Haziran 1972, s.19.; Kazıcı, **a.g.e.**, s.131-132.

⁸²⁰ “Osmanlı Kanunnâmeleri”, **MTM**, C.I, S1, İstanbul, 1331, s.106.; Kazıcı, **a.g.e.**, s.131.

⁸²¹ Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.161.

⁸²² **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal**, No: 75, vrk.243b-274b.

⁸²³ Örneğin koyun vergisiyle ilgili olarak, öşür bedeli karşılığı maktu’ vergi yazılmış olan Karahisar’da, iyi bir kovandan 2 akçe, zayıf bir kovandan ise 1 akçe alınmaktaydı. Bkz. **B.O.A., T.T.D.**, No: 478, s.5.

sonraki sayıya tamamlar şekilde (örn: 11 akçe = 6 kovan gibi) belirledik. Buna göre bölgede toplam kovan sayısı kanunnâme hükümlerine göre 947 adet olması gerekirken, yaptığımız hesaplama göre tahmini kovan sayısının 955 adet olduğu anlaşılmaktadır. Ancak biz yine de, bu 8 adetlik kovan sayısı sapmasına rağmen, bölgede 947 adet kovan olduğunu kabul ediyoruz.

Bu dönemde bölgede arıcılık faaliyetlerinin en fazla yapıldığı yer Arucaklar karyesidir. Karyede tahmini toplam 140 adet kovan bulunmakta olup, resm-i küvvâre miktarı 280 akçedir. Arıcılığın en fazla olduğu diğer yerleşim birimi ise Sungur Saray karyesidir. Bu karyede tahmini olarak toplam 130 adet kovan bulunmakta olup, resm-i küvvâre miktarı 260 akçedir. Arucaklar ve Sungur Saray karyelerini, 190 akçeyle (= 95 kovan) Narlı karyesi ve 162 akçeyle (= 81 kovan) Mızrab? karyesi izlemektedir. Öte yandan bu dönemde arıcılığın en az yapıldığı yerler ise Şemsiler, Domya, Güğercinlik ve Diközü karyeleridir. Bu dört karyenin her birinde tahmini olarak toplam sadece 3'er adet kovan bulunmakta olup, resm-i küvvâre miktarları da sadece 5'er akçedir. Bu dört karyeyi, 7 akçe resm-i küvvâre miktarı ve tahmini 4 adet kovanla Dur Aliler karyesi izlemektedir.

Bölgede timar ve zeâmetlerin tasarrufundaki bu yerlerin dışında çeşitli vakıflara bağlı yerlerdeki arıcılık faaliyetlerine baktığımızda, arıcılığın da küçükbaş hayvancılıkta olduğu gibi oldukça az olduğunu görüyoruz. Nitekim XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Kozlu karyesinde toplam resm-i küvvâre miktarı sadece 5 akçe olup⁸²⁴, tahmini kovan sayısı da sadece 3'tür. Genel olarak baktığımızda, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliççık bölgesinde hayvancılık faaliyetleri, daha çok küçükbaş hayvancılık ekseninde yoğunlaşmıştır. Öyle ki, 1574'te bölge genelindeki küçükbaş hayvancılık ve arıcılığın toplam gelirdeki paylarına baktığımızda; bunun % 84,54'ünü küçükbaş hayvancılık, % 15,46'sını da arıcılık oluşturmaktadır. Bu oranlar da açıkça göstermektedir ki, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliççık bölgesindeki hayvancılık faaliyetleri daha çok küçükbaş hayvan besiciliği ekseninde yoğunlaşmıştır. Öte yandan şunu da özellikle belirtmek gerekir. Bölgedeki hayvancılık faaliyetleriyle ilgili olarak, tahrirlerdeki verilerde koyun ve kovan vergisi dışında başka herhangi bir bilginin kaydedilmemiş olması, hiç kuşkusuz bölgede bunlar dışında hayvanın olmadığı anlamına gelmez. Ancak bölgedeki hayvancılık faaliyetlerini, tahrirlerdeki verilerinden

⁸²⁴ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.389b.

yola çıkarak ortaya koyabildiğimiz için sadece bu iki unsur üzerinde değerlendirme yapabiliyoruz.

1.3. Diğer Vergilerden Elde Edilen Gelirler

XVI. yüzyılda, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin bölge ekonomisi içerisinde âdetâ bir mono-kültür oluşturduğu Mihaliççik bölgesinde, çeşitli vergilerden de gelir elde edilmiştir. H. 981/M. 1574 tarihinde nâhiyede timar ve zeâmetlerin tasarrufundaki topraklarda resm-i çift ve resm-i arûse (gerdek resmi)⁸²⁵ miktarı toplam 22495 akçe iken, bâd-ı hâva miktarı da 9485 akçedir.⁸²⁶ Bölge genelinde resm-i çift ve resm-i arûse vergisinden en fazla gelire sahip olan yerleşim birimi Dinek karyesidir. Bu dönemde karyede resm-i çift ve resm-i arûse miktarı toplam 1067 akçedir. Dinek karyesinden sonra Sungur Saray ve Çardak karyeleri gelmektedir. Bunlardan Çardak karyesinde resm-i çift ve resm-i arûse miktarı toplam 960 akçeyken, Sungur Saray karyesinde 945 akçedir.

Bölgede bâd-ı hava vergisinden en fazla gelire sahip olan yerleşim birimi ise Nefs-i Mihaliç'tir. Bu dönemde Nefs-i Mihaliç'te toplam bâd-ı hava miktarı 2086 akçe olarak görünmektedir. Bununla birlikte elimizdeki bir kayıttan, Nefs-i Mihaliç'teki bu bâd-ı hava miktarının önceki dönemlere oranla artış gösterdiğini anlıyoruz. H. 937/M. 1530 tarihli Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri'ndeki verilere göre, bu tarihte sadece Nefs-i Mihaliç'e kaydedilen toplam bâd-ı hava miktarı 1500 akçedir.⁸²⁷ Öyle görünüyor ki, 1530'dan 1574'e kadarki yaklaşık 44 yıllık süreçte, Nefs-i Mihaliç'teki bâd-ı havâ miktarı % 39,06 oranında artış göstermiştir. 1574'te 2026 akçe bâd-ı hava miktarına sahip olan Nefs-i Mihaliç'i, bu dönemde 900 akçeyle Sungur Saray karyesi ve 450 akçeyle Mahmudhisarı karyesi izlemektedir.

Bu vergilerden en az gelir elde eden yerleşim birimlerine baktığımızda ise; bölge genelinde resm-i çift ve arûse vergisinden en az gelire sahip olan yerleşim birimlerinin başında Karataş karyesi gelmektedir. Bu dönemde karyede resm-i çift ve resm-i arûse miktarı toplam sadece 42 akçedir. Karataş karyesinden sonra Asanlar Karyesi/Evren

⁸²⁵ B.O.A., T.T.D., No: 1059, s.98-136.'da bu vergiler başlıca; resm-i çift, resm-i bennak, resm-i ekinlü ve resm-i mücerred başlığı altında kaydedilmiştir. Bu vergiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda....., s.506-507.; İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet....., s.575-610.; Kazıcı, a.g.e., s.90-95; 101-103.

⁸²⁶ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.242b-274b.

⁸²⁷ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.142.

Alanı-Barış Alanı Mezraaları ile Korucu karyesi gelmektedir. Bu dönemde Asanlar Karyesi/Evren Alanı-Barış Alanı Mezraalarında resm-i çift ve resm-i arûse miktarı toplam 52 akçeyken, Korucu karyesinde toplam 63 akçedir. Bâd-ı hava vergisinden en az gelire sahip olan yerleşim birimlerinin ise Dur Aliler, İki Kilise-Şucalar ve Ballı Şucalar karyeleri olduğunu görüyoruz. Bu dönemde bu dört karyeden her birinin toplam bâd-ı hava miktarı sadece 10 akçedir. Bu dört karyeyi, 13 akçeyle Bey karyesi ve Asanlar Karyesi/Evren-Barış Alanı Mezraaları izlemektedir.

1574 yılında bölgede oldukça fazla gelir elde edilen bu vergilerin yanı sıra; çayır, otlak, yaylak ve kışlaklardan alınan vergilerden de gelir sağlanmıştır. Bu tarihte nâhiye genelinde bu yerlerden alınan toplam vergi miktarı 2612 akçedir.⁸²⁸ Bu verginin 567 akçesi öşr-ü çayır, 745 akçesi resm-i otlak ve resm-i kışlak, 1300 akçesi de resm-i yaylaktır.

Bununla birlikte, nâhiyede timar ve zeâmetlerin tasarrufundaki alanlar dışında, vakıflara bağlı yerlerdeki çeşitli vergilere ilişkin kayıtları da burada belirtmek gerekir. Buna göre, XVI. yüzyılın ikinci yarısında vakıf alanları içerisinde toplam resm-i çift ve resm-i bennak miktarı toplam 2459 akçe, bâd-ı hava miktarı ise toplam 155 akçedir.⁸²⁹ Bu vergilerin vakıf alanlarındaki dağılımına bakacak olursak; Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Kozlu karyesinde resm-i çift ve bennak miktarı 254 akçe; Bahtiyar karyesinde 333 akçe, Sekiviran karyesinde 570 akçe, Uşakbükü karyesinde 465 akçe ve Göçebe karyesinde de 406 akçedir.⁸³⁰ Öte yandan Aydın Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Kavak karyesinde resm-i çift ve bennak miktarı ise toplam 431 akçedir.⁸³¹

Vakıf alanlarındaki bâd-ı hava miktarları ise şu şekildedir: Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Bahtiyar karyesinde 20 akçe, Kozlu karyesinde 22 akçe, Sekiviran karyesinde 24 akçe, Uşakbükü karyesinde 25 akçe ve Göçebe karyesinde 24 akçeyken, Aydın Bey Zâviyesi Vakfı'na bağlı Kavak karyesinde ise toplam 40 akçedir.⁸³² Görüldüğü gibi, XVI. yüzyılın ikinci yarısında gerek timar ve zeâmetlerin tasarrufunda olan alanlarda, gerekse vakıflara bağlı olan yerlerde resm-i çift, resm-i arûse, resm-i bennak, bâd-ı hava, resm-i otlak, öşr-ü çayır vb. çeşitli vergilerden de oldukça fazla gelir elde edilmiştir.

⁸²⁸ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal, No: 75, vrk.242b-274b.

⁸²⁹ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.389a-389b, 391a-391b.

⁸³⁰ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.389a-389b, 391a.

⁸³¹ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.391b.

⁸³² T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.389a-389b, 391a-391b.

1.4. Bölgede Kurulan Pazar ve Ürünlerin Pazarlanması

XVI. yüzyıl Osmanlı ekonomisi, oldukça yaygın bir parasallaşmaya rağmen ciddi bir nakit darlığı sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle tahıl, baklagiller ve pamuk gibi çeşitli tarımsal ürünlerden alınan öşrün genellikle aynî olarak toplandığı bilinmektedir. Tahrir defterlerinde, bölgedeki vergi gelirlerinin hem para hem de ürün miktarı olarak kaydedilmiş olması da vergilerin aynî olarak toplandığını göstermektedir. Ayrıca tahıl öşrünün hasadın hemen sonrasında harman yerinde tahsil edildiğine ilişkin bir kanun hükmü⁸³³ de bulunmaktadır. Öte yandan bölge genelinde kısmî üretilen sebze ve meyvelerin dayanıksız ürünler olması, bu ürünlerden alınan öşrün nakdî alındığını düşündürmektedir.⁸³⁴ Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi, Mihalıççık bölgesi genelinde sipâhiye mahsûlden ödenmesi gereken öşürler, genel anlamda aynî olarak veriliyordu. Tahrir defterlerindeki verilere dayanarak bölgedeki timar sahiplerinin maiyetleriyle birlikte sayısını tespit etmek mümkün değildir. Fakat oldukça kalabalık bir kapı halkına sahip oldukları, hayat standartlarının çok düşük olmadığı, hatta gelirlerinin, masrafları yanında birtakım yükümlülüklerini de karşılayabilecek seviyede olduğu düşünülebilir. Bu durumda timarlı sipâhi elindeki ürünü en kısa sürede nakde çevirmek için pazara sürmekteydi.⁸³⁵ Bu oluşum, sipâhilerin önemli derecede nakde ihtiyaç duyduklarını göstermektedir.

Kanunnâmelerin genel hükümlerinden anlaşıldığına göre reâya, timarlı sipâhinin mahsûlünü muhafaza edebilmek için bir ambar yapmak ve ürünü en çok bir günlük mesâfedeki pazara taşımakla sorumluydu. Köy halkı ise mahsûlünden gerektiği kadar yemeklik ayırdıktan sonra, geri kalan kısmı ihtiyacı olan nakit parayı karşılayabilmek için pazara sürmekteydi. Bu konuda genel kanı, kent merkezlerinde kurulan pazarların bu konuda pratik bir çözüm getirmediği, bu nedenle de mahsûlün kırsal kesimde kurulan pazarlarda satıldığı yönündedir. Suraiya Faroqi⁸³⁶, kırsal kesimde kurulan bu pazarları, sipâhi ve köylülerin ürünlerinin pazarlandığı âdetâ birer *organize ticâret merkezleri* olarak nitelendirmektedir. Gerek sipâhi gerekse köylü, ürünü pazara sürdüğü zaman bunun elinde kalmasından endişe duymamıştır. Bunun en önemli sebebi,

⁸³³ Bkz. Barkan, **Kanunlar**, s.131, 175, 270.; İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, 98.

⁸³⁴ Örneğin koyun vergisinin, çift resminin, evlilik vergisinin ve çeşitli para cezalarının da nakdî olarak ödendiği bilinmektedir. (İslamoğlu-İnan, **a.g.e.**, 98.).

⁸³⁵ Benzer örnekler için bkz. Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.162-163.

⁸³⁶ Suraiya Faroqi, "16. Yüzyılda Batı ve Güney Anadolu Sancaklarında Belli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)", **Gelişme Dergisi**, (Özel Sayı), Ankara, 1978, s.39 vd.

başkentli ve büyük şehirli tüccarların nâhiye pazarlarına kadar gelip, ürün özellikle de tahıl satın alması ve bunu büyük şehirlere naklettirmesidir.⁸³⁷

Kırsal kesimde kurulan pazarlarda, tahıl ürünleri dışında kısmen de olsa sebze ve meyve çeşitleri de pazarlanıyordu. Ancak bu ürünlerin tahıllara oranla çok azının pazara sürüldüğü ortadadır. Nitekim bu ürünlerden alınan vergilerin, dayanıksız olmaları nedeniyle genellikle nakdî olarak alınmakta olduğunu ve üretimin daha çok aile içi tüketime yönelik olduğunu daha önce belirtmiştik. Bunların dışında pazara getirilen özel bir ürün de çeltük yani pirinçtir. Daha önce de belirttiğimiz gibi çeltük, genellikle Sultan Hassı'na ait yerlerde ve vakıflara bağlı alanlarda üretildiği için çeltükçülerin statüsü ayrıydı. Burada toprak sahibi, çeltüğün tamamına ya da anlaşılmaya bağlı olarak yarısına el koyuyordu. Bu nedenle ürün, reâyanın değil daha ziyâde toprak sahibinin elinde kümelenmekteydi. Dolayısıyla çeltüğün pazara sürülme işlemi de onlara düşüyordu. Öncelikle pazarda Sultan Hassı'na ait çeltüğün satışı yapılıyor, daha sonra da zuâma, erbâb-ı timar, vakıf vs. reâyanın ürünü pazara sürülüyordu.⁸³⁸

Köylü aileleri, bu ürünler dışında sadece kendi gereksinimleri için değil, pazara yönelik de hayvan yetiştiriyordu. Bunlar, yıl boyunca ürettikleri her türlü (et, süt, çeşitli süt ürünleri, yapağı, deri vb.) hayvansal ürünü de kırsal kesimde kurulan pazarlarda pazarlıyorlardı.⁸³⁹ Hatta bazen, kendileriyle ilgili ilginç malları da pazara sürüp, alış-veriş ortamının canlanmasını sağlıyorlardı.⁸⁴⁰ Diğer taraftan bölgedeki köylü ailelerin ne kadar et, iç yağı, deri veya süt ürünü tükettiklerini ve bu ürünlerin ne kadarını pazara sürdüklerini bilemiyoruz. Ancak klâsik dönemde (XVI. Yüzyılda), Anadolu'daki bazı külliye örgütlenmelerindeki imâret mutfaklarında bile et tüketiminin düşük oranlarda

⁸³⁷ Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.162. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Lütfi Güçer, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hubûbat Ticâretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar", **İ.Ü. İFM**, C.13, S.1-4, İstanbul, Ekim 1951-Temmuz 1952, s.79-98.

⁸³⁸ Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.162, 164.

⁸³⁹ Örneğin XVI. yüzyılda İstanbul'da satılan koyunların bir bölümü, Anadolu konar-göçerleri tarafından özellikle kent pazarlarına sunulmaktaydı. Erzurum veya Diyarbakır'dan gelen sürüler, Kayseri'ye kadar getirilmekte ve Erciyes yaylalarında bu uzun yolculuktan sonra dinlendirilmekteydi. Osmanlı yönetiminin başlıca kaygısı İstanbul îâşesiyle ilgili olduğundan, konar-göçerlerin bütün hayvanlarını oraya getirmeleri, mühimme fermânlarında defalarca emredilmiştir. Ancak Bursa gibi Anadolu kentlerinde satış imkânları bulan konar-göçerlerin bu fermânları her zaman dinlemedikleri görülmektedir. (Faroqhi, "İktisat Tarihi (1500-1600....., s.116-167.) İstanbul'un îâşesi konusunda bkz. Suraiya Faroqhi, "İstanbul'un îâşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (16.-17. Yüzyıllar)", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, (Özel Sayı), Ankara, 1979-1980, s.139-154.; Tevfik Güran, "İstanbul'un îâşesinde Devletin Rolü", **İÜİFM**, C.44, S.1-4, İstanbul, 1986, s.245-275.

⁸⁴⁰ Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.162, 164.

olduğu göz önünde tutulursa⁸⁴¹, sıradan köylü ailelerin çok daha az et ve et ürünü tükettiklerini ve bu ürünlerin önemli bir kısmını pazarladıklarını söyleyebiliriz. Bu bakımdan, kesin olmayan bilgiler ışığında, köylülerin et ve diğer bazı hayvansal ürünleri elverişli pazar koşullarında değerlendirdiğini, bunun yanında aile içi tüketimi de en aza indirmeyi tercih etmiş olabileceklerini söylemek yanlış olmasa gerek.

Bölgede vakıflara bağlı yerlerdeki pazara olan eğilime bakacak olursak; özellikle vakıflara bağlı sosyal kurumların (câmi, zâviye vb.) elde ettikleri aynî gelirlerin önemli bir kısmının kendileri tarafından tüketildiği söylenebilir. Örneğin Yağmur Say⁸⁴², özellikle kendi içinde sosyo-ekonomik bir örgütlenmeye sahip olan zâviyelerin, sürekli kırsal alanda bulunmaları ve içinde kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek ekonomik bir örgütün bulunması nedeniyle, bunların “*kırsal alanda kurulmuş dinsel bir çiftlik*” olarak değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Bu cümleden olarak, ileride ayrıntılı olarak ele alacağımız ve Mihaliçcik bölgesinde çeşitli vakıflara bağlı sosyal kurumların, özellikle de zâviyelerin, aynî olarak elde ettikleri gelirin büyük bir kısmını kendi görevlilerinin ve misafirlerinin beslenme ihtiyacını karşılamak için kullandıklarını; ellerindeki ürünün belli bir kısmını da nakit ihtiyaçlarını karşılayabilmek için pazarda satışa sunduklarını söyleyebiliriz.⁸⁴³

Yukarıda genel hatlarıyla verdiğimiz perspektif içinde, özellikle sipâhilerin oldukça kalabalık olduğu Mihaliçcik bölgesinde de pazar kurulmaktaydı. H. 937/M. 1530 tarihli Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri’ne göre, “Nefs-i Mihaliç”te kurulan pazarın ihtisâb⁸⁴⁴ resmi bu dönemde 250 akçedir.⁸⁴⁵ Diğer taraftan Nefs-i Mihaliç (=Nefs-i Mihaliçcik Hisarı)’teki pazar yerinin ihtisâb resmi konusunda, özellikle

⁸⁴¹ Örneğin Eskişehir/Seyitgâzi’de “*Seyyîd Battal Gâzi Külliyesi*”ndeki bu tür uygulamalar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Say, *Seyyîd Battal Gâzi ve.....*, s.231 vd. Yine XVI. yüzyılda İstanbul’daki et narhının, zaman zaman koyun sağlamak için gerekli olan giderleri karşılamadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle Rumeli’nin çeşitli yörelerinde oturup servetleri belirli bir sınırın üstünde olanlar ‘celep’ olarak yazılmışlar ve kendilerinden yılda belirli sayıda koyun getirtip bu hayvanları resmi narh karşılığında kasaplara satmaları istenmiştir. Düşük et narhına rağmen celeplere borçlarını ödeyemeyen pek çok İstanbul kasabı, XVI. yüzyılın ikinci yarısında iflas etmiştir. Belirli yörelerin ürünlerinin ise tümüyle İstanbul’un gereksinmelerine ayrıldığı anlaşılmaktadır. (Faroqhi, “İktisat Tarihi (1500-1600.....”, s.151.)

⁸⁴² Say, *Seyyîd Battal Gâzi ve.....*, s.13.; Say, *Seyyîd Battal Gâzi-Şücâeddîn.....*, s.68.

⁸⁴³ Bu kurumların et, lamba yağı, iç yağı gibi ihtiyaçlarını pazardan temin ettikleri ve dolayısıyla da nakit ihtiyaçlarının olduğu bilinmektedir.

⁸⁴⁴ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ö. Lütfi Barkan, “İhtisâb Kanunları”, *Tarih Vesikaları*, C.1, S.5, Ankara, 1942, s.340 vd.; Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, İstanbul, 1998, s.21 vd.; Kazıcı, “Osmanlılarda İhtisâb”, *Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi ve Toplum)*, S.32, Ankara, Mart-Nisan 2000, s.63-74.; Cevdet Türkay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Vergi II”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C.X, S.57, İstanbul, Haziran 1972, s.18.

⁸⁴⁵ *M.V.A.D. (937/1530)*, No: 166, s.142.

yüzyılın ikinci yarısına ait kayıtlar birbirini tutmamaktadır. Şöyle ki, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-u Kadîme Arşivi'nde kayıtlı Hüdâvendigâr Livâsı Mufassal Defteri'ndeki⁸⁴⁶ verilere göre hâsılı Hacı Meram'a⁸⁴⁷ yazılmış olan ihtisâb resmi 2000 akçe iken, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı bir Tapu Tahrir Defteri'ndeki⁸⁴⁸ verilere göre sadece 200 akçedir. İhtisâb resmine ilişkin rakamsal değerler arasındaki bu büyük farkın bir *yazım hatası* olduğunu ve H. 937/M. 1530'daki 250 akçelik ihtisâb resmi miktarını, nâhiyenin XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki ekonomik potansiyelini ve nâhiyeye bağlı yerleşim birimlerinin yoğunluğunu da göz önünde bulundurarak, bu verginin büyük olasılıkla 2000 akçe olduğunu düşünüyoruz. Bu durumda nâhiyenin, yüzyılın ilk yarısındaki ticarî potansiyelinde önemli bir artış olduğu anlaşılmaktadır.

Mihaliççık merkezinde kurulan bu yerel pazarın, 2000 akçelik ihtisâb vergisine bakarak oldukça büyük bir pazar olduğunu söyleyebiliriz. Pazara ilişkin bu tespitemizi, aynı dönemde Mihaliççık çevresindeki bazı yerleşim merkezlerinde kurulan pazarların ihtisâb resimlerine göre yapıyoruz. Örneğin Yağmur Say⁸⁴⁹ ve Halime Doğru'nun⁸⁵⁰ belirttiğine göre, 1571'de Sultanönü Sancağı'nda kurulan pazarların ihtisâb resimleri şu şekildedir:

<u><i>Kazâ/Nâhiye Adı</i></u>	<u><i>İhtisâb Resmi</i></u>
<i>Eskişehir</i>	1900 akçe
<i>Karacaşehir</i>	600 “
<i>İnönü (Nefs)</i>	300 “
<i>İnönü (Nâhiye)</i>	1320 “
<i>Seyitgazi (Nefs)</i>	610 “
<i>Seyitgazi (Nâhiye)</i>	305 “
<i>Bilecik</i>	600 “

Yukarıda da açıkça görüleceği gibi, 1571'de Sultanönü Sancağı'nda ihtisâb resmi en yüksek olan (= 1900 akçe) pazar Eskişehir'de kurulmaktaydı. Yağmur Say⁸⁵¹ eserinde, yukarıda verilen ihtisâb resimleri konusunda arşiv kayıtlarının, aynen bizim de Mihaliççık'taki pazar için söylediğimiz gibi, birbirini tutmadığını belirterek şu verileri de zikretmektedir. “*İhtisâb-ı Nefs-i Eskişehir (1900 akçe); İhtisâb-ı Karacaşehir (600 akçe); İhtisâb-ı İnönü (1220 akçe); İhtisâb-ı Nefs-i Seyitgazi (610 akçe) ve İhtisâb-ı Bilecik (1800 akçe)*”. Genel olarak

⁸⁴⁶ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufassal*, No: 75, vrk.248b.

⁸⁴⁷ Elinde berat-ı şerîf bulunan Hacı Meram'ın kimliği konusunda herhangi bir bilginiz yoktur.

⁸⁴⁸ B.O.A., T.T.D., No: 1059, s.98.

⁸⁴⁹ Say, *Seyyîd Battal Gâzi ve.....*, s.221.

⁸⁵⁰ Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir.....*, s.163-165.

⁸⁵¹ Say, *Seyyîd Battal Gâzi ve.....*, s.221.

bakıldığında, bu yerleşim birimlerinde kurulan pazarların ihtisâb resimleri ile 1574 tarihinde Mihaliççık merkezde kurulan pazarın ihtisâb resmi arasında önemli farklar olduğunu görüyoruz. Bu bakımdan, yukarıda zikrettiğimiz bu bölgelerdeki pazarların ihtisâb resimlerine bakarak, Nefs-i Mihaliç'te kurulan pazarın oldukça büyük⁸⁵² bir pazar olduğunu; öte yandan pazarda, nâhiye genelinde yaşayan halkı da düşünerek, kalabalık bir kitlenin alış-veriş yaptığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu dönemde Nefs-i Mihaliççık Hisarı'ndaki pazarın, haftanın hangi gününde kurulduğuna ilişkin elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak konuyla ilgili olarak tespit ettiğimiz 25 Şevval 1281/23 Mart 1865 tarihli bir belgeden⁸⁵³, Mihaliççık merkezde (Nefs-i Mihaliççık Hisarı'nda) kurulan pazarın, her hafta Cumartesi günü kurulduğunu⁸⁵⁴ öğreniyoruz. Büyük olasılıkla bölgedeki pazar, bu dönemde de haftanın aynı gününde kurulmaktaydı. Bunun yanı sıra, Nefs-i Mihaliç'teki pazarın daha çok sipâhinin ve köylünün, ürününü pazarladığı bir yer niteliği taşıdığını da ayrıca belirtmek gerekir.

2. XVII. VE XVIII. YÜZYILLARDA BÖLGE EKONOMİSİ

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Mihaliççık bölgesindeki ekonomik faaliyetlerin XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki boyutunu ve ekonomik yapının nasıl bir gelişmeye sahne olduğunu ortaya koyabilecek kesin verilerden yoksun olmamız, konuyu genel hatlarıyla ele alma zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır. Özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin ve dolayısıyla bir taşra bölgesi olan Mihaliççık'ın büyük iktisâdî, siyasî, askerî vb. sıkıntıları yoğun olarak yaşadığı yüzyıllar olmuştur. Bunun içindir ki, bu dönemlere ilişkin kayıtlar, sağlıklı olmayıp bizi belli sonuçlara ulaştıracak düzeyde değildirler. Öte yandan XVII. ve XVIII. yüzyıla ait tespit edebildiğimiz kaynaklar da konunun detaylı olarak ele alınabilmesi için yeterli değildir. Bu açıdan baktığımızda, Mihaliççık'ın mevcut ekonomik durumunu ve buna bağlı olarak da bölgedeki ekonomik faaliyetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan sosyo-ekonomik değişim ve gelişmeler doğrultusunda genel hatlarıyla değerlendirmenin uygun olacağını düşünüyoruz.

⁸⁵² Örneğin H. 978/M. 1571'de Bilecik nâhiyesinde kurulan ve 600 akçelik ihtisâb resmi olan pazarın, "orta büyüklükte" bir pazar olduğu belirtilmektedir. (Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.163.)

⁸⁵³ **T.K.G.M.A., Defter-i Mufassal**, No:75, s.244b-245b (vassâle kısmı).

⁸⁵⁴ XIX. yüzyılda Cumartesi günleri kurulan pazar, ilginçtir ki günümüzde de aynı gün kurulmaktadır.

2.1. Dönemin Genel Konjonktürü

Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir duraklama devrine girmiş ve bu durum XVII. yüzyıl boyunca da devam etmiştir. İmparatorluk, XVI. yüzyıl sonlarında üç kıtada en geniş sınırlarına ulaşmışsa da, bu genişleme bir taraftan “Devlet-i Muazzama”⁸⁵⁵’nin kuvvet ve kudretini gösterirken, bir taraftan da devletin birtakım eksikliklerini ortaya çıkarmaya başlamıştır.⁸⁵⁶ Özellikle devletin gerek teşkilât gerekse kurumlarında eski durumuna göre aksaklıklar boy göstermiş ve bu, merkezden yerele tüm çevreye yayılmaya başlamıştır. Devletin teşkilât ve kurumlarında meydana gelen bozulmalar, ileri gelen devlet adamlarının ve bilginlerin de dikkatini çekmiş, bu konuda yapılması gereken çalışmalar tespit ve tahlil edilmeye başlanmıştır.⁸⁵⁷

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin durumu, bir önceki yüzyıla göre daha kötü bir hale gelmiştir. Özellikle dışarıda Avusturya ile yapılan savaşlara ek olarak İran Savaşları yeniden başlamış, Anadolu’da ise sosyal kargaşalıklar hat safhaya ulaşmıştır. Bu dönemde Anadolu’da ortaya çıkan “Celâlî İsyancılar”⁸⁵⁸ (1591-1611), Osmanlı Devleti için bir kırılma noktası olmuştur. Anadolu’daki karışıkların bu derece tavana vurması, artık Osmanlı Devleti’nin bu dönemden itibaren zaafını, yetersizliğini ve acizliğini çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

XVII. yüzyılda Osmanlı Devlet otoritesi de zaafa uğramıştır. Devlet kurumunun askerîye ve ilmiye cephesi bozulmuş, bu iki kanadı besleyen hazine boşalmış, hazinenin kaynağı olan reâyâ fakir bir duruma düşmüştür. Bunda gerek Osmanlı sultanlarının yönetime gerekli yakınlığı göstermemelerinin⁸⁵⁹ gerekse devlet kadrolarına yeteneksiz kişilerin getirilmesinin rolü çok büyüktür. Ayrıca bu dönemde rüşvet, makam ve mevkilerin doldurulmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Dönemin ıslahatçı fikirlerinin ortaya koydukları tespit, çözülmenin daha çok Osmanlı iç dinamiğinden kaynaklandığı

⁸⁵⁵ Devlet-i Muazzama: Yüce, büyük devlet. Kelimenin diğer bir kullanımı da “Düvel-i Muazzama”dır.

⁸⁵⁶ Osman Köksal, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Islahat İhtiyacının Algılanışı ve Islahat Temayülleri”, **Osmanlı/Düşünce**, C.7, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.162.

⁸⁵⁷ Yapılacak olan çalışmalar hakkında, dönemin ileri gelenleri ve tarihçileri tarafından nasihatnâme türünde bir takım eserler kaleme alınmıştır. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Öz, **Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları**, Dergâh Yay., İstanbul, 1997, ilgili sayfalar.; Mehmet İpşirli, “Osmanlı Esas Yapısının Bozulması ve Islahı Çalışmaları Üzerine Bazı Gözlemler”, **Türkler**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.839-846.

⁸⁵⁸ Celâlî İsyancılar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celâlî İsyancılar)**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1975; Akdağ, “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.4, S.6-7, Ankara, 1966, s.201-247.; William J. Griswold, **Anadolu’da Büyük İsyân (1591-1611)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2002.; Mehmet Öz, “II. Viyana Seferine Kadar XVII. Yüzyıl”, **Türkler**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.

⁸⁵⁹ Bu dönemde Osmanlı sultanlarının divân toplantılarına dahi katılmadıkları görülmektedir.

yönündedir. Öyle ki, bunun da otorite boşluğundan ve hukuk düzenine uyulmamasından kaynaklandığını düşünmektedirler.⁸⁶⁰

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren kapıkulları, mültezimler, mukataa eminleri vb.den başka, XVI. yüzyılın sonlarında âyân ve eşrâf zümresinin⁸⁶¹ sayısı şehirlerde artmaya başlamıştır. Âyân ve eşrâf denilen seçkin zümre, gerek sosyal gerekse iktisadî bozuklukların etkisiyle zamanla nüfuzunu iyice arttırmıştır. Bu sınıfı teşkil edenler; kapıkulları, mültezim, kadı, müderris, müftü, sipâhi vb.den oluşmaktadır.⁸⁶² Öte yandan bunların içinde, sonradan zenginleşip bu guruba katılanlar da bulunuyordu. Âyân ve eşrâf gurubu gittikçe kuvvetlenmiş ve arâzi satın alarak nüfuz sahibi olmuştur. Bu dönemde ehl-i örfün âyân ve eşrâf sınıfıyla rekabet etmesi de olanaksızdı. Öyle ki, merkezden gönderilen beylerbeyleri ve sancakbeyleri İstanbul'a bağlı olduklarından devlet tarafından benimsenmeyince, merkezden gönderilen bir kapıcı tarafından idam edilmekteydi. Bunun yanında ekonomik yönden de zayıf durumdaydılar. Bu durumda âyân ve eşrâf, gerek Anadolu'da ve gerekse Rumeli'de rakipsiz kalmakta, sürekli olarak itibar ve nüfuzlarını arttırmaktaydılar. Kazanmış oldukları servet ve nüfuzlarının da etkisiyle, devletin zayıfladığı sıralarda şehir hayatında kolayca söz sahibi olmuşlardır.⁸⁶³

XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılın başlarında köy hayatında beliren çeşitli ekonomik ve sosyal bozukluklardan dolayı bir çok kişi bağını bahçesini terk edip, eşkıya⁸⁶⁴ olarak dolaşmaya başlamıştır. Anadolu halkı eşkıya zulmünden bunalmış, reâyâ malı ve mülkünü satarak Anadolu'nun güvenilir şehirlerine dağılmıştır.⁸⁶⁵ Bu göçlerin önlenmesi için alınan tedbirler ise fazla bir işe yaramamış, geriye kalan reâyâ ise bu durumda daha fazla vergi vermek zorunda kalmıştır.⁸⁶⁶ XVI. yüzyıl sonlarında devletin siyasî ve askerî bünyesinde meydana gelen bozukluklara çareler aranırken, bu

⁸⁶⁰ Döneme ilişkin çeşitli yorumlar ve öneriler için bkz. Öz, **Osmanlı'da "Çözülme"**....., ilgili sayfalar.

⁸⁶¹ Âyânlık kurumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık**, TTK Yay., Ankara, 1994; Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Âyânlık Düzeni Devri (1730-1839)", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.VIII-XII, S.14-23, Ankara, 1970-1974, s.51-61.; Özcan Mert, "Osmanlı Devleti Tarihinde Âyânlık Dönemi", **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999; V. P. Mutaftçıeva, "XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Âyânlık Müessesesi", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S.31, İstanbul, Mart 1977; Yuzo Nagata, "Manisa Şer'î Mahkeme Sicil Defterlerinden Birkaç Not", **OTAM**, S.III, Ankara, Ocak 1992.

⁸⁶² Yücel Özkaya, "Merkezî Devlet Yapısının Zayıflaması Sonuçları: Âyânlık ve Büyük Hânedanlıklar", **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.165.

⁸⁶³ Özkaya, **a.g.e.**, s.8-9.; Özkaya, "Merkezî Devlet.....", s.165-166.

⁸⁶⁴ M. Çağatay Uluçay, **18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri**, İstanbul, 1955, s.15.; Özkaya, "Merkezî Devlet.....", s.166.

⁸⁶⁵ Yusuf Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, TTK Yay., Ankara, 1988, s.31, 33, 142.

⁸⁶⁶ Özkaya, "Merkezî Devlet.....", s.166.

durum Osmanlı sultanlarının da dikkatini çekmiştir. Devlet otoritesini temsil eden yönetici sınıfın, otoritesini kötüye kullanarak halka zulüm etmeleri sonucunda, köyünden kopup şehirlere akın eden “çift-bozan” reâyânın güvenlik açısından birtakım problemler yaratacağı da açıkça ortaya çıkmıştır. Nitekim gözle görülür bu haksızlıklar, Kanûnî Sulatan Süleyman’ın (1520-1566) son döneminden itibaren “adâletnâme”⁸⁶⁷ olarak bilinen padişah fermânlarıyla giderilmeye çalışılmıştır.⁸⁶⁸ Gerek Kanûnî dönemi ve gerekse sonraki dönemlerde hazırlanan adalet fermânlarında halkın, özellikle de köylülerin, devlet memurları tarafından zulme ve baskılara maruz kaldıkları ifade edilmiştir.⁸⁶⁹ Fakat ilerleyen süreçte ehl-i örfün giriştiği kanunsuz hareketlere, kanunu temsil eden! kadılar da karışmış ve bu durum I. Ahmed’in (1603-1617) 1609 tarihli adalet fermânının temel konusu olmuştur.⁸⁷⁰

XVII. yüzyılın başında Rumeli ve Anadolu’nun çoğu bölgelerinde ciddi kriz belirtilerine rastlanmaktadır. Bu söz konusu bunalımın belirtileri, tarihçilerin “*Büyük Kaçgun*”⁸⁷¹ adını verdikleri olayda, XVII. yüzyılın ilk yarısında *tarım* alanında görülmektedir. Bu cümleden olarak, XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu’nda tarımda önemli bir gerileme olmuştur. Tarımdaki bu gerileme sadece teknik gerilikten kaynaklanmamıştır. Daha Kanunî Sultan Süleyman döneminde, Lütfi Paşa köylerdeki nüfus azalışının tehlikelerini ikaz etmiş ve taşra idâresi konusunda bir kontrol aracı olarak, vergide esneklik ve uygunluk ile köy nüfusunun düzenli sayımları yoluyla köylünün korunmasını istemiştir.⁸⁷² Koçi Bey bu kanıtları daha belirgin bir biçimde ileri sürmüştür.⁸⁷³ 1653 tarihinde Hacı Halife⁸⁷⁴ ise, daha Kanunî döneminde halkın köylerden kasabalara akın etmeye başlamış olduğunu ve kendi zamanında tüm imparatorluk genelinde boşalmış ve terk edilmiş köyler bulunduğunu belirtmektedir.

⁸⁶⁷ Adâletnâmelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalçık, “Adâletnâmeler”, **Belgeler**, C.3-4, Ankara, 1965, s.49-145.

⁸⁶⁸ Köksal, **a.g.m.**, s.163.

⁸⁶⁹ Özellikle III. Mehmed’in (1595-1603) 1596 tarihli adalet fermânında, doğrudan doğruya kapıkulu mensupları ve ehl-i örf hedef alınarak askerî sınıfın haksız uygulamalarına karşı çıkmıştır. Köksal, **a.g.m.**, s.163.

⁸⁷⁰ İnalçık, “Adâletnâmeler.....”, s.50. vd.

⁸⁷¹ Suraiya Faroqhi, “İktisat Tarihi: 17 ve 18. Yüzyıllar”, **Türkiye Tarihi-Osmanlı Devleti (1600-1908)**, C.3, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.191.

⁸⁷² Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Çev: Metin Kırıatlı, TTK Yay., Ankara, 1998, s.32.

⁸⁷³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Görüceli Koçi Bey, **Koçi Bey Risalesi**, Yay. Haz.: Yılmaz Kurt, Ankara, 1994, ilgili sayfalar; Öz, **Osmanlı’da “Çözülme”**....., s.72-76.

⁸⁷⁴ Lewis, **a.g.e.**, s.33.

Tarımdaki bu çöküşün meydana gelmesinde, özellikle Osmanlı tarım sisteminin temel dayanağı olan tımarlı sipâhilerin kaldırılması ve yerine, köylünün refahında ve toprağın korunmasında uzun vadeli yararı olamayan, sadece kısa süreli kendi çıkarını düşünen *vergi mültezimlerinin* etkisi oldukça büyük olmuştur. İnsafsız ve aşırı vergilendirme, tarımda sürekli hale gelen bir çöküşe neden olmuştur. İhmal edilen ve yoksullaşan köylü, tefecilerin eline düşmeye zorlanmış ve çoğu kez de topraklardan kovulmuştur.⁸⁷⁵

Osmanlı tarihçileri Anadolu tarımındaki bunalımın nedenlerini daha çok siyâsî alanlarda aramışlardır. Güvensiz iklim koşullarıyla ve ağır vergilerle belirlenen XVI.-XVII. yüzyılların köy hayatı, özellikle köy halkının önemli bir bölümünü oluşturan eski konar-göçerlere büyük bir olasılıkla pek cazip görünmemiştir. Sipahi, zâim veya vakıf yöneticisinden izin almaksızın köyden ayrılmak vilâyet kanunlarında yasaklandığı halde ayrılmak isteyen çoğu kez kolayca fırsat bulmaktadır. Kente yerleşmek, seçilen şıkların bir tanesidir. Bunun yanı sıra pek çok genç köylü, asker yaşamını benimsemiştir. Merkezî hükümet XVII. yüzyılda yavaş yavaş modası geçmekte olan süvarilerden çok, tüfek kullanabilen piyâdelere ağırlık vermektedir. Ayrıca vilâyet yöneticileri bu dönemde artık kendi silahlı güçlerini bizzat sağlamakla yükümlüdürler. Bu durumda askere olan talep artmaktadır, ancak devamlı bir istihdam söz konusu değildir. Şu veya bu nedenle birliklerinden ayrılmış askerlere de sıkça rastlanmakta ve bu işsiz ve aynı zamanda silahlı kişilerin bir bölümü geçici veya sürekli olarak eşkıyalığa itilmektedir. Köylüler kendi içlerinden “*milis kuvveti*” olarak nitelendirilen “il erleri” örgütlerini meydana getirerek kendilerini korumaya çalışmışlardır.⁸⁷⁶ Bu kargaşalığın içinde tarımsal üretiminin düşmüş olması son derece doğal bir durumdur.

XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca bürokratik sahadaki çöküşle birlikte, eski düzenli arâzi teftişi ve nüfus sayımları sistemi de terkedilmiştir. Merkezî hükümet, vergi mültezimlerinin, mukataa sahipleri ile sarayın tayin ettiği sancakbeyi ve voyvodaların açgözlülüğüne terk edilen tarım ve köy işleri üzerinde herhangi bir kontrolde bulunamaz hale gelmiştir. Nitekim XVII. yüzyılda sürekli olarak yerleşmiş mukataa sahiplerinin bazıları, toprak sahipleriyle birleşerek yeni bir *toprak aristokrasisi zemini* oluşturmaya başlamışlardır.⁸⁷⁷

⁸⁷⁵ Lewis, **a.g.e.**, s.33.

⁸⁷⁶ Faroqi, “İktisat Tarihi: 17. ve.....”, s.192.

⁸⁷⁷ Lewis, **a.g.e.**, s.33.

Bununla birlikte XVII. yüzyıla doğru Osmanlı İmparatorluğu'nda ciddi para darlığı ortaya çıkmıştır. Bu söz konusu darlık, XVII. yüzyılın başlarından itibaren malî baskıların şiddetlenmesiyle, ekonomideki nakdileşmeye doğru olan eğilimi de güçlendirmiştir. Bu süreçte timar toprakları, mukataa sistemine alınmaya başlanmış ve bunun sonucunda bir kısmı vakıf haline⁸⁷⁸ gelmiştir. XVII. yüzyılda, tahmini 200.000 kişiye ulaşan sipâhi ordusu da gerileyerek önemini kaybetmiştir.⁸⁷⁹ Öte yandan XVII. yüzyılın sonuna gelindiğinde merkezî yönetim, ekonomideki toplam vergi gelirlerinin sadece % 25'ini denetleyebilir bir hale gelmiştir.⁸⁸⁰

XVII. yüzyıl hakkında oldukça sınırlı kaynağa dayalı bazı araştırmalar, birtakım faktörlere bağlı olarak tarımsal üretimdeki artışın büyüyen nüfusun ihtiyaçlarını yeterince karşılayamadığı ve dolayısıyla XVII. yüzyılın bir nüfus düşüşüne tanık olduğu izlenimini vermektedir.⁸⁸¹ XVII. yüzyıl sonlarında görülen nüfus azalması birçok problemi de beraberinde getirmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Osmanlı yönetimi bu dönemde göçebeleri köylere yerleştirmeye başlamıştır.

XVII. ve XVIII. yüzyıl Osmanlı tarımının genel perspektifi konusunda önemli bilgiler veren Suraiya Faroqi⁸⁸² ve Donald Quataert⁸⁸³, bu dönemde özellikle ihracata bağlı olarak, tarımın ticarileşmesi, büyük çiftliklerin oluşması ve çiftlik sahibi âyânların eyâletlerde güç kazanmaları gibi süreçlerin geldiğini belirtmektedir. Bu dönemde özellikle âyânların daha fazla güç kazandıkları bir gerçektir. Ancak yükselmeleri bugün ekonomik nedenlerden çok bazı politik etkenlere bağlanmaktadır. Bu konuda yapılan araştırmalar, tarımın ticarileşmesi ile büyük çiftliklerin oluşması arasındaki bağın zannedilenden daha zayıf olduğunu göstermiştir. Bunun yanı sıra âyânların yükselişinin her yerde ve her zaman çiftliklerin yaygınlaşmasıyla paralel olmadığı anlaşılmaktadır. Üstelik kuvvetli âyânların varolduğu her bölgede köylülerin topraksız tarım işçisi haline gelmediğini ayrıca vurgulamak gerekmektedir. Bunun yanı sıra hiç değilse belirli oranda ilk amacı ticarî olmayan çiftliklerin de var olduğu unutulmamalıdır.

⁸⁷⁸ XVII. yüzyılın ortalarında merkezî hazinenin bu tür dönüştürmeler dolayısıyla 40-50 askerin yıllık maaşları toplamına eşit olduğu ve XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde Anadolu'daki ekilebilir toprakların ¾'ünün vakıfların denetiminde olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, C.I, Gözlem Yay., İstanbul, 1974, s.417.

⁸⁷⁹ Tabakoğlu, "Osmanlı Malî.....", s.132.

⁸⁸⁰ Yerasimos, **a.g.e.**, s.491.

⁸⁸¹ Bu konudaki araştırmaların genel bir değerlendirmesi için bkz. Oktay Özel, "16.-17. Yüzyıllarda Anadolu'nun Demografi Tarihi: Yeni Bulgular Işığında Bir Değerlendirme", **VIII. Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi**, (Bursa: 18-21 Haziran 1998)'de sunulan tebliğ.

⁸⁸² Faroqi, "İktisat Tarihi: 17. ve.....", s.193.

⁸⁸³ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)**, İletişim Yay., İstanbul, 2005, s.196.

XVIII. yüzyılda tarımsal üretimi yönlendiren bir diğer önemli mekanizma da, köylülerin vergilerini aynî değil daha çok nakit olarak ödemeye başlamalarıdır. Kimi tarihçiler, pazar için tarımı iş edinenlerin artmasını hem kişi başına vergi yükünün yükselmesine hem de devletin aynî değil, nakit olarak vergi toplamayı tercih ediyor olmasına bağlamaktadırlar. Bu görüşe göre devlet, köylüleri vergilerini ödeyebilmeleri için, pazarda satmak üzere ürün yetiştirmeye teşvik etmiştir. Dolayısıyla devlet politikası, köylüleri tüketim için üretimden, pazar için üretime yöneltten en önemli etken olarak görülmektedir.⁸⁸⁴

XVIII. yüzyılda Osmanlı tarımı önemli ölçüde üretim kaybı yaşamıştır. Bunun en önemli nedeni, merkezî yönetimin geleneksel tarım uygulamalarını değiştirme çabası içerisinde olmaması ve timar sisteminin bozulmasıdır. Bu dönemde, özellikle ateşli silahlarla donatılmış bir orduya ihtiyaç duyulması sonucu, timar sisteminde bozulmalar görülmeye başlanmıştır. Bunun yanında padişahın paranın değerini sürekli düşürme uygulamasına girişmesi, timar sahiplerinin ekonomik durumunu son derece olumsuz etkilemiştir. Öyle ki, timar sahipleri bu olumsuz hava içerisinde, savaş zamanında ne para ne de insan gücü sağlayabilecek durumda değillerdi. Osmanlı yönetimi, toprakların kullanım hakkını timar sahiplerinden alarak, yeniçeri liderlerine ve hükümete para ödeyebilecek kişilere dağıtmıştır. Bu durum timar sisteminin etkisinin azalmasına yol açmıştır.⁸⁸⁵

Osmanlı yönetimi, bu duruma çözüm getirmek amacıyla birtakım girişimlerde bulunmuştur. Timar arâzilerinin büyük bir kısmını hayat boyu kaydıyla verilen timarlara çevirmiş, uygulanan bu sisteme de “Malikâne Sistemi”⁸⁸⁶ adı verilmiştir. Getirilen bu yeni düzen, mültezimler sınıfının kontrolü altında ve ağır vergilerin yüküyle ezilen köylü sınıfı için olumsuz etkiler yaratmıştır. Bunlardan birçoğu topraklarını terk edip, güvenli gördükleri şehirlere göç ederek, Osmanlı tarımının geri kalmasında etkili olan en önemli faktörlerden biri olmuşlardır.

⁸⁸⁴ Quataert, **a.g.e.**, s.197.

⁸⁸⁵ Nahed İbrahim Desouky, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumu”, **Osmanlı/Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.82-83.; Eftal Şükrü Batmaz, “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.18, S.29, Ankara, 1997, s.39.

⁸⁸⁶ “*Mâlikâne Sistemi*” hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ö. L. Barkan, “Türk İslâm Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller I: Mâlikâne-Divânî Sistemi”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuâsı**, I, 1939, s.119-185.; Mehmet Genç, “Osmanlı Mâliyesinde Mâlikâne Sistemi”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar (8-10 Haziran 1973)**, Edt: Osman Okyar, Hacettepe Yay., Ankara, 1975, s.231-296.; Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yay., İstanbul, 2003, s.99-153.; Ahmet Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Mâliyesi**, Dergâh Yay., İstanbul, 1985, s.129-135.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik yapının çöküşü, şüphesiz ki Osmanlı malî sistemi üzerinde de olumsuz etkiler yapmıştır. Özellikle toplumun ekonomik açıdan kötü durumda olan kesimine ayrılan kaynakların azalması, hayat standartlarının da önemli ölçüde düşmesine yol açmıştır. Osmanlı yönetiminin malî sıkıntı içerisine girmesi, Osmanlı toplumunu derinden sarsmıştır. Nitekim, bu dönemde yeniçerilerin ayrıcalıklarını daha da genişletmek amacıyla sürekli ayaklandıkları görülmektedir.⁸⁸⁷ Kısaca bu dönemin en belirgin özelliği, XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca varlığını koruyacak yeni eğilimlerin ortaya çıkmış olmasıdır. Bunlar; toprakta timar sisteminin çözülmesi, vergi gelirlerinin toplanmasında iltizam usûlünün daha yaygın kullanılması, varlıklı yerel âyânların türeyişi, ekonomik denetimin adem-i merkezîleşmesi⁸⁸⁸ ve devletin mâli bunalımının başlaması.⁸⁸⁹

Buraya kadar genel hatlarıyla açıklamaya çalıştığımız, devletin XVII. ve XVIII. yüzyıldaki mevcut ekonomik duruma bağlı olarak, bu dönemde Mihalıççık bölgesinin ekonomisinde de bir zayıflamanın, daha doğru bir ifadeyle ekonomik potansiyelinde bir düşüşün olduğunu, özellikle bölgedeki timar ve zeâmetlerin, gerek sayı gerekse gelir durumlarından anlamaktayız. Bu cümleden olarak, XVII. ve XVIII. yüzyılda bölgedeki timar ve zeâmetlerin durumuna bakmamız gerekmektedir.

2.2. Bölgedeki Timar ve Zeâmetlerin Durumu

Osmanlı Devleti'nin büyümesinde başta gelen etkenlerden biri olan timar usûlü, XVI. yüzyılın ortalarına kadar gayet düzenli bir şekilde yönetilmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, timarlı sipâhinin yoklamada bulunmaması ya da seferden kaçınması sık sık görülen bir durumdu. Alınan bütün tedbirlere rağmen, sipâhilerin her türlü cezayı göze alarak seferden geri kaldıkları, birçoğunun yollarda eğlendikleri ve bir kısmının da harp karışıklığı sırasında seferden kaçtıkları bilinmektedir. Döneme ilişkin kayıtlara göre, bu tip firârî sayısının bir hali fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde devlet, hazinenin giderlerini azaltmak için boşalan timarları yeniçeri, çavuş, serhat kulları vb. görevlilere bırakmıştır. Kapı kullarından, isteyenlere timar verilmesi usûlü

⁸⁸⁷ Bu ayaklanmaların hat safhaya ulaşması sonucunda, padişah 500 yeniçerinin idamını istemiştir. Bir çoğu kendisini denize atarak kaçmayı denemişse de, çoğu boğularak ölmüştür. (Desouky, **a.g.m.**, s.86.)

⁸⁸⁸ Adem-i Merkezîyet: Yerinden Yönetim. Konuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Yaşar Yücel, Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", **Belleten**, C.XXXVIII, S.149, TTK Yay., Ankara, 1974, 657-708.

⁸⁸⁹ Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yay., İstanbul, 1995², s.53.

daha Kanûnî devrinde yerleşmişti. Kısaca XVI. yüzyılın sonlarından itibaren timar sistemi itibarından çok şey kaybetmiştir.⁸⁹⁰ Osmanlı Devleti, özellikle sefer zamanında savaş sahasında; barış döneminde de toprağında timar ve zeâmet sahibi bulamaz ya da önceki dönemlere göre daha az sayıda bulur hale gelince, bir seri tedbir almak zorunda kalmıştır. XVIII. yüzyılın başından itibaren, hakkı olan bazı kişilere timar verilmesi konusunda bir seri fermân yayınlanmıştır.⁸⁹¹

Canikli Ali Paşa⁸⁹² (1720-1785) meşhur risâlesinde⁸⁹³, bu dönemdeki timar ve zeâmetlerin durumuna da değinmiştir. O'na göre, “*bakkala ve çakkala bayrak verilmiş olup*” dirlikte yeri olmayanlarla askerlikle alâkası olmayanları kaide-i ocak üzere dirlikten çıkarmak ve reâyâ defterine geçirmek gerekir. Eğer reâyâ olmamak için direnen olursa öldürülmeli, bu konuda hatır ve gönüle bakılmamalıdır. Önceleri timar sipâhisi son derece itaatkâr ve kuvvetli iken daha sonra bozulmuş, memuriyetlerine atlarıyla gidenler atlarını satıp piyâde olarak dönmeye başlamıştır.⁸⁹⁴

Canikli Ali Paşa'ya göre bozukluğun üç nedeni vardır. Bunlardan birincisi, cebe defterleri ser-asgerliğe gittiğinde, o, ne kadar işe yarar timar varsa kendi taraftarlarına verdiği gibi, birer bahane ile işe yarar alaybeylerini de değiştirmiştir. Bu yüzden de bayraklarda asker kalmamış ve alaybeylerinin sözü dinlenmez olmuştur. İkinci neden, işe yarayan timarların çoğunun ricâl ve vezirlerin eline düşmesidir. Üçüncü ve son neden ise, büyük timarlara sahip olanlar, korkularından gedik peyda etmişler ve bu yüzden bayraklarda asker kalmayıp, kendilerinden yardım umulmaz olmuştur. Canikli Ali Paşa'ya göre; bu olumsuz durumun düzeltilmesi için, timar ve zeâmet sahipleri yerlerinde oturmalı, toprağını ekip-biçip yurt edinme yoluna gitmeli, kendilerine öküz ve tohum verilmeli, timar ve zeâmetler sancak mülâzımlılarından hakkı olanlara verilmeli ve alaybeyi bu konuda arz yazmalıdır.⁸⁹⁵

Timar ve zeâmetlere, XVIII. yüzyılda fazla itibar edilmemesinin nedenleri, sadece bunların büyük olanlarının devlet hazinesine bağlanması, timar ve zeâmet sahiplerinin uzun süren seferlere katılmama fikri olmayıp, gerek yeni yeni sivri-

⁸⁹⁰ Akdağ, **Türk Halkının**....., s.185-189.; Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeâmetlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları”, **İÜEF Dergisi, (Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hâtıra Sayısı)**, S.32, İstanbul, Mart 1979, s.219.

⁸⁹¹ Özkaya, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında.....”, s.220.

⁸⁹² Bkz. Yücel Özkaya, “Canikli Ali Paşa”, **Belleten**, C.XXXVI, S.144, Ankara, Ekim 1972, s.483-525.

⁸⁹³ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel Özkaya, “Canikli Ali Paşa'nın Risâlesi (Tedâbirü'l-Gazavât)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.7, S.12-13, Ankara, 1969, 119-191.

⁸⁹⁴ Özkaya, “XVIII. Yüzyılın.....”, s.220.; Özkaya, “Canikli Ali Paşa.....”, s.164.

⁸⁹⁵ Özkaya, “Canikli Ali Paşa.....”, s.164-167.

âyânların ve derebeylerin gerekse ehl-i örf ve ehl-i şer' mensuplarının bunlar üzerinde egemen olmak istemelerinin de payı büyüktür. Önceleri itibar sahibi olan timar ve zeâmet sahiplerine, artık itibar gösteren kalmamış; hakimler ve zabıtlar tarafından bunlara çeşitli zulümler yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca vali ve hakimler timar ve zeâmet sahiplerini sebepsiz yere cezalandırmaya, para cezası almaya ve kalelere hapsetmeye başlamışlardır. Timar ve zeâmetlerle görevli olmayan mübaşirlerin yükleri de bunlara yüklendiğinden, timar ve zeâmet sahipleri perişan olmuşlardır.⁸⁹⁶

Timar ve zeâmet sahipleri -sayıları az da olsa- seferlerde bulunmakta, ancak uzun yıllar süren savaşlar onları hayatlarından bezdirmektedir. Bu yüzden timar ve zeâmet mensupları savaşa katılmaktan memnun değillerdi. Timar ve zeâmet sahipleri, büyük bir savaş zamanında orduya katılmamayı tercih etmekte, bu yüzden de yoklama sırasında mevcut görünmemektedirler. Savaşa katılanlar da uzun süre savaş alanında kalmak istememektedirler. Bu olumsuzlukların düzeltilmesi için, eyâlet askerlerinin düzenleri ve kanunlarının esasları şu noktalarda toplanmıştır⁸⁹⁷: Alaybeylik, hakkı olanlara verilecek; arzuhal ile timar ve zeâmet verilmeyecek; boş olan timar ve zeâmetlerin dağıtımı alaybeyi arzına bağlı olacaktır. Neferler sancaklarında oturacak, sefer zamanı da sefere katılacaklardır. Ancak bu esaslara çok az uyulmuş, arka arkaya alınan tedbirler de her türlü çabaya rağmen yeterli olamamıştır.

Yukarıda genel hatlarıyla bahsettiğimiz perspektif doğrultusunda, bu dönemde incelediğimiz Mihaliççık bölgesindeki timar ve zeâmetlerin durumunu XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren takip edebilmekteyiz. Bu cümleden olarak, XVI. yüzyılın sonlarında bölgedeki özellikle mevcut timar sayısı ve gelirlerini göz önüne aldığımızda, elimizdeki bir kayıttan bu sayının kısmî olarak arttığını; ancak buna karşılık, bölgedeki mevcut timarların toplam gelir miktarlarının önemli ölçüde azaldığını görmekteyiz. Anadolu Vilâyetindeki livâlara bağlı nâhiyelerde bulunan timar ve zeâmetlerin kaydedildiği tarihsiz (bize göre büyük olasılıkla XVII. yüzyılın ilk yarısına ait olmalıdır) bir icmâl defterine göre, bu dönemde Mihaliççık nâhiyesinde toplam 34 timar bulunmakta olup, bunların toplam hâsılatı da 82376,5 akçedir.⁸⁹⁸ Bu dönemde bölgede

⁸⁹⁶ Özkaya, "XVIII. Yüzyılın.....", s.221.; Kıray, **a.g.e.**, s.56.

⁸⁹⁷ Özkaya, "XVIII. Yüzyılın.....", s.222.

⁸⁹⁸ **B.O.A., MAD**, No: 152, vrk.36b-37a.

en fazla gelire sahip olan timar sahibi, Nefs-i Mihaliç'te⁸⁹⁹ 10060 akçe ve Tatarcıklar karyesinde de 6000 akçe olmak üzere toplam 16060 akçe hâsılatla Sipâhi Abdi'dir. Öte yandan, Mihaliççık bölgesinde H. 977/M. 1570'te 29 timar (bunların toplam hâsılatı 100134 akçeydi), H. 981/M. 1574'te ise 31 timar (bunların toplam hâsılatı da 105410 akçeydi) olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu durumda, bölgedeki timar sayısının XVII. yüzyılın ilk yarısında kısmî bir oranda artarak 34'e yükselmiş olduğunu, ancak buna karşılık toplam hâsılatta ise % 21,85 oranında (yani 23033,5 akçe) bir azalma olduğunu görüyoruz. Öte yandan aynı dönemde Sivrihisar Nâhiyesi'nde ise toplam 26 timar⁹⁰⁰ kaydedilmiş olup, toplam hâsılat da 141713 akçedir.⁹⁰¹ Bu durum, Mihaliççık'taki timar gelirlerinin çok daha düşük olduğunu açıkça göstermektedir. Nitekim her iki nâhiyedeki timarların gelirleri karşılaştırıldığında, Sivrihisar'daki timar gelirlerinin Mihaliççık'taki timar gelirlerine göre % 125 gibi yüksek bir oranla daha fazla olduğu görülmektedir.

Bununla birlikte XVII. yüzyılın başlarında Mihaliççık bölgesinde, yüksek geliri olan timar sahiplerinin de olduğunu ayrıca belirtmek gerekir. Örneğin H. 1038/M. 1629 tarihli bir ruznamçe defterindeki⁹⁰² verilerden, Mihaliççık Nâhiyesi'nde Sipâhi Bâli'nin tasarrufunda Çalçı, Sorkun, İğdeagacı ve Akçavıran karyelerinde olmak üzere toplam 12 faal çiftliğin bulunduğunu ve bunların da toplam hâsılatının 10000⁹⁰³ akçe olduğunu öğreniyoruz.⁹⁰⁴

XVII. yüzyıl sonları ve XVIII. yüzyıl başlarında ise, Mihaliççık Nâhiyesi'ndeki zeâmet ve timarların sayısında genel olarak bir azalma olduğunu görüyoruz. Zeâmet ve timarların sayısında görülen bu azalmada, özellikle bölgedeki mevcut timarların bir kısmının dağılması ve el değiştirmesi de etkili olmuştur. Şöyle ki, H. 14 Cemâziye'l-evvel 1080/M. 10 Ekim 1669 tarihli ve Hüdâvendigâr Miralay Ali imzasını taşıyan bir arza⁹⁰⁵ göre; Mihaliççık Nâhiyesi'ne bağlı Çardak karyesinde toplam 3600 akçe timara mutasarrıf olan Sipâhi İbrahim'in, memur olarak görev yaptığı Girit Ada'sından gelmemesi nedeniyle söz konusu timarı dağılmıştır. Bu bakımdan Sipâhi İbrahim'in

⁸⁹⁹ Nefs-i Mihaliç'te Sipâhi İbrahim (=hâsıl 5000 akçe), Sipâhi Seyyîd Ahmed (=hâsıl 200 akçe) ve Sipâhi Dursun Çavuş (=hâsıl 5000 akçe) olmak üzere 3 hisse sahibi daha vardır. (B.O.A., MAD, No: 152, vrk.36b-37a.).

⁹⁰⁰ Sivrihisar Nâhiyesi'ndeki timarların dağılımı için bkz. B.O.A., MAD, No: 152, vrk.37a-37b.

⁹⁰¹ B.O.A., MAD, No: 152, vrk.37a-37b.

⁹⁰² B.O.A., MAD, No: 151, vrk.43a. (Ruznâmçe Defteri: "Vukuât-ı Yevmiye Defteri" olarak da bilinen bu defterler, günlük olayların kaydedildiği defterlerdir.).

⁹⁰³ Bu miktarın altına ayrıca "5000 akçe" olarak bir kayıt daha düşülmüştür.

⁹⁰⁴ B.O.A., MAD, No: 151, vrk.43a.

⁹⁰⁵ B.O.A., İE.AS., No: 13/1260.

dağılan timarının, aynı karyeden Sipâhi Halil isminde birine verilmesi istenmiştir.⁹⁰⁶ Aynı şekilde H. 28 Receb 1089/M. 15 Eylül 1678 tarihli ve Mensûhât⁹⁰⁷ Miralayı Nuh imzalı bir arza⁹⁰⁸ göre; nâhiyede bulunan Eyne Beyi oğlu Makuf Çiftliği'nde 1671 yılından bu yana⁹⁰⁹ 3333 akçe timara mutasarrıf olan Sipâhi Mehmed'in, yaklaşık 4-5 senedir ortalıkta görünmemesi nedeniyle söz konusu timarı dağılmıştır. Bu nedenle Sipâhi Mehmed'in dağılan timarının, aynı karyeden Sipâhi Mustafa isminde bir kişiye verilmesi talep edilmiştir.⁹¹⁰ H. 28 Cemâziye'l-evvel 1112/M. 10 Kasım 1700 tarihli ve Hüdâvendigâr Miralayı Yusuf imzalı bir arza⁹¹¹ göre ise; nâhiyeye bağlı Aşağı Alan karyesinde toplam 9000⁹¹² akçe timara mutasarrıf olan Sipâhi İbrahim'in mevcut timarı dağılmış, bu timardan karyeye doğrudan 2000 akçe, geriye kalan 7000 akçelik timarın da aynı karyeden Ahmed isminde bir kişiye verilmesi istenmiştir.⁹¹³

Bu dönemde nâhiyedeki zeâmet ve timarların sayısında azalma olduğunu, döneme ilişkin çeşitli tahrir kayıtlarından da öğreniyoruz. Örneğin, H. 1090/M. 1678 tarihli bir derdest defterine göre, Mihaliççık Nâhiyesi'nde toplam 12 timâr kaydedilmiş olup, bunların toplam hâsılatı 26783 akçe olarak görünmektedir.⁹¹⁴ Bunlar içerisinde geliri en fazla olan yer, 5000 akçelik hâsılatla Kızılbörklü karyesidir. Ayrıca 3 ayrı hisseye bölünmüş olan Çardak karyesinin hâsılatı ise; 2000, 2000 ve 2620 akçe olmak üzere toplam 6620 akçedir.⁹¹⁵ Yine nâhiyeye bağlı Yukarı Sasa karyesinin toplam hâsılatı 2500 akçeyken; Uşakbükü, Güreş, Başbük ve Abbas karyelerinin 200 akçe, Köçet karyesinin 1363 akçe ve Akçaviran karyesinin de 1100 akçedir.⁹¹⁶ Burada dikkati çeken temel nokta, gerek önceki dönemler gerekse daha sonraki dönemlerdeki timar sayısı ve hâsılatları göz önüne alındığında, H. 1090/M. 1678 tarihli tahrir defterindeki verilere göre bölgedeki timar sayısının oldukça az olmasıdır. Bunun bir yazım hatası olup olmadığını kesin olarak bilemiyoruz. Ancak daha önce 26 olan timar sayısının bu dönemde 12'ye düşmesi ve daha sonraki dönemlerde de 29'a çıkmış olması pek de

⁹⁰⁶ B.O.A., İE.AS., No: 13/1260.

⁹⁰⁷ Mensûhât: Yaya ve Müsellem Teşkilâtı'nın kaldırılması, mülkî ve askerî memuriyetlerin lağvedilmesi üzerine hükümete intikal eden timarlardır.

⁹⁰⁸ B.O.A., İE.AS., No: 22/1998.

⁹⁰⁹ 3333 akçelik bu timara, H. 1081/M. 1671 tarihinde de Mehmed tasarruf etmektedir. Bkz. Y.a.g.b.

⁹¹⁰ Y.a.g.b.

⁹¹¹ B.O.A., İE.AS., No: 34/3047.

⁹¹² Y.a.g.b.'nin der-kenar kısmında "9199" akçe olarak kaydedilmiştir.

⁹¹³ Y.a.g.b.

⁹¹⁴ B.O.A., T.T.D., No: 810, s.25-26.

⁹¹⁵ B.O.A., T.T.D., No: 810, s.26.

⁹¹⁶ Y.a.g.y.

normal sayılabilecek bir durum değildir. Bu bakımdan çeşitli sayısal değerleri verirken temkinli olmak gerekmektedir. Bu cümleden olarak, bölgedeki timar ve zeâmetlerin sayısını kesin olarak belirlemekten çok, bunların gerek sayıları ve gerekse hâsıllarının süreç içerisinde bazen azalma bazen de artma (daha çok azalma) eğiliminde olduğunu belirtmenin yeterli olacağı kanısındayız.

1695-1703 yılları arasında Hüdâvendigâr Livâsı'na bağlı bölgelerdeki timar ve zeâmetlerin kaydedildiği bir derdest defterine göre, Mihaliççık Nâhiyesi'nde toplam 3 zeâmet ve 29 timar bulunmakta olup, bu görünümdeki nâhiyenin toplam hâsılatı ise 122247 akçedir.⁹¹⁷ Bu dönemde bölgedeki 3 zeâmetin toplam hâsılatı 34367 akçedir. Bunlardan Zâim Mehmed en yüksek zeâmete sahip olup toplam hâsılatı 16370 akçedir.⁹¹⁸ Bu durumyla Zâim Mehmed, nâhiyedeki zeâmet gelirlerinin % 47,63'lük önemli bir kısmına sahiptir. Diğer iki zeâmetten Zâim Ahmed 10721 akçelik toplam hâsılatıyla zeâmet gelirlerinin % 31,19'una sahipken, Zâim Köse Mustafa ise 7276 akçelik toplam hâsılatıyla zeâmet gelirlerinin % 21,18'ine sahiptir.⁹¹⁹

Nâhiyedeki timarların durumuna baktığımızda, 29 timarın toplam hâsılatı 87880 akçe olarak görünmektedir. Bunlar içerisinde yukarıda bahsettiğimiz zeâmet gelirleriyle yarışabilecek derecede gelire sahip olan timar sahiplerinin de olduğunu görüyoruz. Örneğin Sipâhi Ali toplam 5 karyeye (bunların 4'ü hisselidir) mutasarrıf olup toplam hâsılatı 10723 akçedir. Sipâhi Ali, bu geliriyle toplam timar gelirlerinin % 12,20'sine sahiptir. Yine 2'si hisseli olmak üzere 4 karyeye mutasarrıf olan Sipâhi Ahmed'in toplam hâsılatı 9500 akçeyken (= % 10,81), 1'i hisseli olmak üzere 3 karyeye mutasarrıf olan Sipâhi İbrahim'in toplam hâsılatı ise 9199 akçedir. (= % 10,46).⁹²⁰

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru bölgedeki zeâmet ve timarların durumuna baktığımızda, zeâmet sayısında artış, timar sayısında ise kısmî bir azalma olduğunu, ayrıca bölgedeki timar ve zeâmetlerin toplam gelirlerinin de azaldığını görüyoruz. H. 1194-1199/M. 1780-1785 tarihleri arasında Hüdâvendigâr Livâsı'na bağlı bölgelerdeki timar ve zeâmetlerin kaydedildiği bir derdest defterine göre; nâhiyede toplam 6 zeâmet ve 25 timar bulunmakta olup, bu görünümdeki nâhiyenin toplam hâsılatı da 114508 akçedir.⁹²¹ Burada dikkati çeken temel nokta, yaklaşık 80-85 yıl önce nâhiyedeki 3

⁹¹⁷ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Derdest*, No: 459, vrk.68a-71a.

⁹¹⁸ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Derdest*, No: 459, vrk.68a.

⁹¹⁹ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Derdest*, No: 459, vrk.68a-68b.

⁹²⁰ Diğer timarlar için bkz. T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Derdest*, No: 459, vrk.68b vd.

⁹²¹ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Derdest*, No: 372, vrk.66b-69a.

zeâmet gelirinin, 1780-1785 yılları arasında da aynı olması, bunun yanında zeâmet sayısının 2 katına çıkmasıdır. Bu dönemde nâhiyedeki 6 zeâmetin toplam hâsılatı daha önce olduğu gibi yine 34367 akçe olarak görünmektedir.⁹²² Bu zeâmet sahiplerinden Zâim Abdurrahim en yüksek zeâmete sahip olup toplam hâsılatı 21441 akçedir.⁹²³ Bu durumıyla nâhiyedeki zeâmet gelirlerinin % 62,38'lik önemli bir kısmına sahiptir. Diğer beş zeâmetten Zâim Arif 4776 akçelik toplam hâsılatıyla zeâmet gelirlerinin % 13,89'una sahipken, Zâim Ali Çavuş 2650 akçelik toplam hâsılatıyla % 7,71'ine, Zâim Kâsım 2500 akçelik toplam hâsılatıyla % 7,27'sine, Zâim Salih ve Zâim Mehmed 1500'er akçelik toplam hâsılatlarıyla her biri % 4,37'sine sahiptir.⁹²⁴

Bu dönemde timarların durumuna baktığımızda, yaklaşık 80-85 yıl önceki durumuna göre % 13,79'luk bir azalmayla sayısı 25'e düşen timarların toplam hâsılatı 80141 akçe olarak görünmektedir. Bu hâsılat miktarı, 1695-1703 yıllarında bölgedeki 29 timarın toplam hâsılatının (87880 akçe) % 8,81 oranında (= 7739 akçe) azaldığını göstermektedir. Bu dönemde nâhiyedeki timar sahipleri içinde, yukarıda bahsettiğimiz zeâmet gelirleriyle yarışabilecek derecede gelire sahip timar sahiplerinin de olduğunu görüyoruz. Örneğin Sipâhi Mustafa 6'sı hisseli olmak üzere 8 karyeye mutasarrıf olup toplam hâsılatı 16149 akçedir.⁹²⁵ Sipâhi Mustafa, bu geliriyle toplam timar gelirlerinin % 20,15'ini oluşturmaktadır. Yine 3'ü hisseli olmak üzere 4 karyeye mutasarrıf olan Sipâhi Halil'in toplam hâsılatı 11999 akçe olup, toplam timar gelirlerinin % 13,97'sini oluşturmaktadır.⁹²⁶ Bölgedeki timar ve zeâmetlere ilişkin verdiğimiz bu bilgileri genel olarak değerlendirecek olursak, bunu şu şekilde sınıflamak mümkündür:

Tablo III/3: 1600-1785 Yılları Arasında Bölgedeki Timar ve Zeâmetlerin Durumu

	1600-1650 ⁹²⁷	1678 ⁹²⁸	1695-1703 ⁹²⁹	1780-1785 ⁹³⁰
<i>Bölgedeki Toplam Zeâmet Sayısı</i>	-	-	3	6
<i>Bölgedeki Toplam Timar Sayısı</i>	34	12	29	25
<i>Zeâmetlerin Toplam Hâsılatı</i>	-	-	34367 akçe	34367 akçe
<i>Timarların Toplam Hâsılatı</i>	82376,5 akçe	26783 akçe	87880 akçe	80141 akçe
<i>Bölgenin Toplam Hâsılatı</i>	-	-	122247 akçe	114508 akçe

⁹²² T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Derdest*, No: 372, vrk.66b-67b.

⁹²³ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Derdest*, No: 372, vrk.66b.

⁹²⁴ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Derdest*, No: 372, vrk.66b-67b.

⁹²⁵ Diğer timarlar için bkz. T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Derdest*, No: 372, vrk.66b-69a.

⁹²⁶ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Derdest*, No: 372, vrk.66b-67b.

⁹²⁷ B.O.A., *MAD*, No: 152, vrk.36b-37a.

⁹²⁸ B.O.A., *T.T.D.*, No: 810, s.25-26.

⁹²⁹ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Derdest*, No: 459, vrk.68a-71a.

⁹³⁰ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Derdest*, No: 372, vrk.66b-69a.

Yukarıdaki verilerde de açıkça görüleceği gibi, bu süreçte bölgedeki timar sayısı (özellikle de toplam hâsılat miktarları) inişli çıkışlı bir grafik çizmekle birlikte, genel olarak azalma eğilimi göstermektedir. Öte yandan 1695-1785 yılları arasında, bölgedeki zeâmet sayısının ikiye katlanmasına (3'ten 6'ya çıkmasına) karşın, bunların toplam hâsılat miktarında bir değişiklik olmamıştır. Bölgenin genel ekonomik potansiyeline baktığımızda, 1695-1785 yılları arasında timar gelirlerindeki azalmaya bağlı olarak bu süreçte azalma eğilimi göstermiş ve toplam hâsılat % 6,33 oranında azalarak 114508 akçeye düşmüştür. Bölgenin ekonomik potansiyelindeki bu düşme eğilimi, XVIII. yüzyılda kurulan çiftliklerdeki iş gücünün yeterli olmamasına ve dolayısıyla da ekilen alanların azalmasına bağlanabilir. Nitekim bu durumun devletin vergilerini azalttığı bilinmektedir.⁹³¹

XVIII. yüzyılda Osmanlı yönetimindeki değişikliklere (taht değişikliğine) bağlı olarak, Mihaliççık Nâhiyesi'nde ellerinde timarlarına ilişkin berâtları bulunan bazı timar sahiplerinin, bu beratlarını yenilettirdiği görülmektedir. Örneğin H. 6 Şaban 1188/M. 12 Ekim 1774 tarihli bir berât kaydına⁹³² göre, Padişah III. Mustafa'dan (1757-1774) sonra I. Abdülhamid'in (1774-1789) tahta çıkması üzerine, Mihaliççık Nâhiyesi'ne bağlı Köçekler (ya da Köçeklü?), Demirciler ve Kethüdâ Oğlanları karyelerinde toplam 3000 akçe timara mutasarrıf olan Sipâhi Mustafa, tasarrufundaki timara ilişkin elindeki berâtı cülûs münâsebetiyle yenilettirmiştir.⁹³³ Yine H. 2 Receb 1188/M. 8 Eylül 1774 tarihli bir başka berât kaydından⁹³⁴ da, Mihaliççık Nâhiyesi'ne bağlı Dinek karyesinde 1999 akçe ve Seferihisar Nâhiyesi'ne bağlı (?) bir karyede de 2999 akçe olmak üzere toplam 4899 akçe timara mutasarrıf olan Sipâhi İsmail'in, timarına ilişkin berâtını cülûs münâsebetiyle yenilettirdiğini öğreniyoruz.

XVIII. yüzyılda Mihaliççık bölgesindeki timar ve zeâmetlerle ilgili olarak bazı usûlsüz uygulamalar⁹³⁵ da gerçekleşmiştir. Örneğin H. 29 Cemâziye'l-evvel 1190/M. 16

⁹³¹ Ahmet Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Mâliyesi**, Dergâh Yay., İstanbul, 1985, s.214-216.; Say, **Seyyîd Battal Gâzi ve.....**, s.198.

⁹³² **B.O.A., Cevdet-Timar**, No: 5787.

⁹³³ **Y.a.g.b.**

⁹³⁴ **B.O.A., Cevdet-Timar**, No: 4633.

⁹³⁵ XVII. yüzyılın sonlarında da Orta Anadolu'da bu ve buna benzer uygulamaların olduğunu görüyoruz. Özellikle döneme ilişkin mahkeme sicilleri birbirinin toprağını usûlsüzce işgal eden timar sahiplerinin davalarıyla doludur. Örneğin 1685 tarihli bir fermân, Ankara Sancağı'nın timarlıları savaştayken, timar sahipleri öldü, timarları boşaldı (mahlûldür) şeklinde uydurma bahânelerde görevliler tarafından zapt edildiğini veya vergilerinin zimmete geçirildiğini, bu duruma derhal engel olunmasını emrediyordu. (İlber Ortaylı, "17. Yüzyılın Sonlarında Orta Anadolu Vilâyetleri", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisâdî ve Sosyal Değişim: Makaleler 1**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2000, s.11-12.)

Temmuz 1776 tarihli ve Halil imzalı bir arzuhale⁹³⁶ göre; Mihalıççık Nâhiyesi'nin Aşağı Alan karyesinde Murad Ağa isminde bir kişi berât-ı âlişân ile 20300⁹³⁷ akçe zeâmete mutasarrıftır. Zâim Murad Ağa'nın, Diyarbekir Seraskeri Abdi Paşa hizmetinde memur olarak görev yaptığı dönemde, mutasarrıf olduğu bu zeâmetine küçük kardeşi İbrahim hile ve fesat ile müdahale ederek kendi adına berât almıştır. Ancak yapılan bu müdahalenin hilekârlıkla yapıldığı anlaşılmış ve bu durumun derhal önlenmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁹³⁸

Öte yandan, Mihalıççık Nâhiyesi'nde bazı zeâmet ve timarların dağılması ya da el değiştirmesi gibi çeşitli olaylar, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında da devam etmiştir. Örneğin H. 14 Safer 1189/M. 16 Nisan 1775 tarihli bir ilâmda⁹³⁹, Mihalıççık Hisarı Nâhiyesi'nin Aşağı Alan, Çukurviran, Korucu, Günay, Çardak ve Güreş karyelerinde toplam 20300 akçe zeâmetin mutasarrıfı olan Zâim Halil, H. 1181 yılı Zilkâdesinin 9. gününde (M. 28 Mart 1768) “*bayrağı altından*” Rusçuk'a firar etmiştir. Bu gelişme üzerine, Zâim Halil'in toplam 20300 akçelik hâsılatı olan zeâmetinin, Mülâzım Mustafa isminde bir kişiye 25 günlük bir süre içerisinde tevcih edilmesi ve bununla ilgili olarak kendisine berât-ı âlişân verilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁹⁴⁰

Bu dönemde ayrıca, farklı yerleşim birimlerinde bulunan bazı zeâmet sahipleri zeâmetlerini birbirleriyle değiştirmişlerdir. Şöyle ki, H. 18 Şaban 1190/M. 2 Ekim 1776 tarihli ve Halil İbrahim imzalı bir ârizaya göre⁹⁴¹, Mihalıççık Nâhiyesi'nin Aşağı Alan karyesinde toplam 20300 akçe zeâmete mutasarrıf olan Zâim Halil ile Hüdâvendigâr Sancağı'na bağlı Akyazı Nâhiyesi'nin Bekir karyesinde toplam 10342 akçe zeâmete mutasarrıf olan Zâim İbrahim, zeâmetlerini birbirleriyle değiştirdiklerini ve bu konuyla ilgili olarak gereğinin yapılmasını belirtmişlerdir.

Yine bu dönemde bazı timarlara çeşitli müdahalelerin yapıldığını ve bunların önlenmesine yönelik birtakım isteklerin olduğunu görüyoruz. Örneğin H. 18 Receb 1191/M. 22 Ağustos 1777 tarihli ve El-hac Ahmed oğlu Mehmed'in imzasını taşıyan bir

⁹³⁶ B.O.A., *Cevdet-Timar*, No: 7218.

⁹³⁷ Murad Ağa'nın tasarrufunda bulunan bu zeâmet miktarı; H. 17 Cemâziye'l-âhir 1186/M. 15 Eylül 1772 tarihinde 22424 akçe, H. 21 Receb 1187/M. 8 Ekim 1773 ve H. 14 Cemâziye'l-âhir 1188/M. 22 Ağustos 1774 tarihlerinde ise 20300 akçe olarak görünmektedir. Bkz. Y.a.g.b.

⁹³⁸ Y.a.g.b.

⁹³⁹ B.O.A., *Cevdet-Timar*, No: 1928/1-3. Hüdâvendigâr Sancağı'na bağlı diğer nâhiyelerdeki erbâb-ı timar ve zeâmet sahiplerinin isimleriyle hâsılatları konusunda bkz. Y.a.g.b.

⁹⁴⁰ Y.a.g.b.

⁹⁴¹ B.O.A., *Cevdet-Timar*, No: 2679/1-4.

istidâdan⁹⁴² anlaşıldığına göre, Mihaliççık Nâhiyesi'nin Bilâl Kavacık⁹⁴³ karyesinde toplam 1410 akçelik⁹⁴⁴ timara mutasarrıf olan ve buna ilişkin elinde “*berât-ı şerîf-i âlişân*”ı bulunan Derbendci⁹⁴⁵ Mehmed veled-i El-hac Ahmed, tasarrufundaki timara ait rûsûm ve mahsûllerin zapt edildiğini belirterek gerekenin yapılmasını istemiştir.⁹⁴⁶

Öte yandan, H. 18 Receb 1191/M. 22 Ağustos 1777 tarihli bu kayıt, mevcut bir timara yapılan müdahalenin yanı sıra, çok önemli bir konuya da açıklık getirmemize olanak sağlamaktadır. Öyle ki, XVIII. yüzyılda görülen timar gelirlerindeki azalmanın, bu yerleşim birimi için bir bakıma geçersiz olduğunu göstermektedir. Buna göre; XVIII. yüzyılın son çeyreğinde bir derbendci timarı olarak görünen ve Derbendci El-hac Ahmed oğlu Mehmed'in tasarrufunda olan Bilâl Kavacık (=Kavacık) karyesinin, bu dönemdeki toplam 1410 akçelik timar geliri ile karyenin XVI. yüzyılın ikinci yarısında (1574'te) Sipâhi Kemal'in tasarrufunda olduğu dönemdeki toplam hâsılatının, hatta birkaç eksiklik dışında mevcut gelir kalemlerinden bazılarının dahi aynı olması, son derece ilginç ve bir o kadar da önemlidir. Bu veriler, bir sipâhi timarı olan Kavacık karyesinin yaklaşık 200 yıllık süreçte, ki bu sürecin hangi sosyo-ekonomik ve siyasal

⁹⁴² **B.O.A., Cevdet-Timar**, No: 7958. (*İstidâ*: İstek, dilekçe. Ayrıca bkz. “*arz-ı hâl*”).

⁹⁴³ Nâhiyeye bağlı “Bilâl Kavacık” karyesinin ismine ilk kez bu kayıta rastlıyoruz olsak da, bu karye daha önce pek çok kez ismini zikrettiğimiz “Kavacık” karyesidir.

⁹⁴⁴ H. 18 Receb 1191/M. 22 Ağustos 1777 tarihli bu belgede (**Y.a.g.b.**), Derbendci Mehmed veled-i El-hac Ahmed'in tasarrufunda olan timar gelirinin kalemleri ayrı ayrı belirtilmiştir. Ancak bu gelir kalemlerinin toplamı ile yekûn hâsılat miktarı birbirini tutmamaktadır. Şöyle ki, belgede timar gelirinin 160 akçesinin resm-i çift ve resm-i arûse, 57 keyl: 342 akçesinin hinta, 49 keyl: 147 akçesinin şaîr, 149 akçesinin adet-i ağnam ve 77 akçesinin de bād-ı hava olduğu belirtilmiştir. Burada açıkça görüldüğü gibi bunların toplamı 1410 akçe değil, 875 akçedir. Görülüyor ki, burada bazı gelir kalemleri kaydedilmemiş ve sadece toplam hâsılatın 1410 akçe olduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan, belgenin der-kenâr kısımlarında 1410 akçenin mükerrer olmasından ve özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki toplam hâsılat miktarının, hatta bazı gelir kalemlerinin bile, (**T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal**, No: 75, vrk.273a-273b.) tıpa tıpa aynı olmasından hareketle, bu toplam hâsılatın 1410 akçe olduğunu kabul ediyoruz. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **B.O.A., Cevdet-Timar**, No: 7958.

⁹⁴⁵ *Derbend*: Boğaz, geçit anlamına gelmektedir. Burada “*geçit karakollarında bulundurulmuş muhafız*” anlamında kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisâdî faaliyetlerin önemli bir kısmı, yolların geçtiği yerler ile bu yolların vardığı liman ve şehirlerde toplanmıştır. Her dönemde alış-verişin gelişmesi ve işlemesi için, yolların güvenliğinin sağlanması gerekmiştir. Bunun için büyük kervan ve ticâret yolları üzerinde, dağ ve geçit mahallerinde, tacir ve yolcuları, kervanları barındıran hanlar yapılmış, ayrıca Ortaçağ Türk devletlerinde görüldüğü gibi, bir karakol niteliği taşıyan “Derbend” tesisleri vücuda getirilmiştir. Tanzimat'ın ilânına kadar devam eden bu teşkilâtta derbentçilerin görevi, bu dönemden sonra “*Zaptiye Teşkilâtı*” ve “*Nâfia Nezâreti*”nin yetkileri içine alınmıştır. “Derbend Teşkilâtı” hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1967, ilgili sayfalar; Orhonlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı”, **Türk Kültürü**, C.6, S.62, Ankara, Aralık 1967, s.58-59.; Yusuf Halaçoğlu, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyasetinde Derbendlerin Yeri”, **Milî Eğitim ve Kültür**, C.2, S.6, Ankara, Mart 1980, s.95-102.; Halaçoğlu, **14-17. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, TTK Yay., Ankara, 1995, s.165 vd.; Erol Özbilgen, **Bütün Yönleriyle Osmanlı (Âdâb-ı Osmâniyye)**, İz Yay., İstanbul, 2004², s.360-361.

⁹⁴⁶ **B.O.A., Cevdet-Timar**, No: 7958.

dalgalanmalarla geçtiğini çok iyi biliyoruz, gerek gelir kalemlerinde gerekse toplam ekonomik potansiyelinde bir değişikliğin olmadığını açıkça göstermektedir. Konunun daha net anlaşılabilmesi açısından, Kavacık karyesinin her iki dönemdeki ekonomik potansiyelini karşılaştırarak ortaya koymamız gerekmektedir. Bu cümleden olarak, H. 981/M. 1574 tarihli tahrir defteri ile H. 18 Receb 1191/M. 22 Ağustos 1777 tarihli istidâ kaydındaki verilere göre Bilâl Kavacık (Kavacık) karyesinin mevcut ekonomik durumu şu şekildedir:

<i>Gelir Kalemleri</i>	<u>H. 981/M. 1574⁹⁴⁷</u>		<u>H. 1191/M. 1777⁹⁴⁸</u>	
	<i>Keyl</i>	<i>Hâsılât</i>	<i>Keyl</i>	<i>Hâsılât</i>
<i>Resm-i Çift ve Arûse</i>	-	160	-	160
<i>Bâd-ı Hava</i>	-	77	-	77
<i>Hinta</i>	57	342	57	342
<i>Şaîr</i>	49	147	49	147
<i>Burçak</i>	32	96	Kaydedilmemiş	Kaydedilmemiş
<i>Alef</i>	24	36	“	“
<i>Öşr-ü Bağat</i>	-	30	-	“
<i>Öşr-ü Piyaz</i>	-	25	-	“
<i>Öşr-ü Bostan</i>	-	20	-	“
<i>Öşr-ü Ceviz</i>	-	15	-	“
<i>Öşr-ü Meyve</i>	-	20	-	“
<i>Öşr-ü Penbe</i>	-	60	-	“
<i>Adet-i Ağnam</i>	-	149	-	149
<i>Hariçten 1 Çiftlik Yeri</i>	-	33	-	Kaydedilmemiş
<i>1 Bab (ya da Kıt'a) Zemin</i>	-	200	-	“
TOPLAM	162	1410	106	1410

Yukarıdaki verilerde de açıkça görüleceği gibi, karyedeki resm-i çift ve arûse, hinta, şaîr, adet-i ağnam ve bâd-ı hava miktarları her iki dönemde de aynıdır. Özellikle karyedeki adet-i ağnam miktarı ve dolayısıyla koyun sayısında (hesaplamaya göre her iki dönemde de 298 koyun vardır)⁹⁴⁹ herhangi bir değişiklik olmaması son derece ilginçtir. Öte yandan 22 Ağustos 1777 tarihli kayıta, karyedeki tüm gelir kalemlerinin kaydedilmediği, ancak toplam hâsılâtın 1410 akçe olarak belirtildiğini görüyoruz. Sonuç olarak, bir sipâhi timarı olan Kavacık karyesinin III. Murad dönemindeki (1574-1595) mevcut ekonomik potansiyeli ile I. Abdülhamid dönemindeki (1774-1789) ekonomik potansiyeli arasında, gerek bazı gelir kalemlerindeki (yukarı belirttiğimiz hinta, şaîr, adet-i ağnam vb.) üretim potansiyeli gerekse toplam hâsılât miktarı açısından herhangi bir farkın olmadığı anlaşılmaktadır.

⁹⁴⁷ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Mufasssal*, No: 75, vrk.273a-273b.

⁹⁴⁸ B.O.A., *Cevdet-Timar*, No: 7958.

⁹⁴⁹ Kütahya Kanunnâmesi'ne göre (2 koyuna 1 akçe), karyede toplam 298 koyunun olduğunu görüyoruz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Mihaliççık bölgesindeki timar sahiplerinin pek çoğu görevlerinden kaçınmışlar ve başka bölgelere firar etmişlerdir. Bu olayların bir benzeri de, H. 18 Cemâziye'l-evvel 1199/M. 29 Mart 1785 tarihli ve Hüdâvendigâr Livâsı Miralay El-hac Hasan imzası taşıyan bir inhâda⁹⁵⁰ yerini bulmuştur. Buna göre, Mihaliççık Nâhiyesi'ne bağlı Soficebük karyesinde toplam 2300 akçe timara mutasarrıf olan Sipâhi Ömer oğlu Süleyman'ın geçen yıl görevinden firar etmesi nedeniyle, timarı İsmail isminde bir memur tarafından Mülâzım Ali oğlu Hüseyin'e tevcih edilmiştir.⁹⁵¹ Yine aynı tarihli ve Miralay El-hac Hasan imzalı başka bir inhâya⁹⁵² göre, Mihaliççık Nâhiyesi'ne bağlı Çardak karyesinde toplam 2600 akçelik timara mutasarrıf olan Sipâhi Mehmed'in, bu timarın üzerine tevcih olunmasından sonra raiyyet etmemesi (timarın durumunu beğenmemesi) ve bu nedenle geçen yıl görevinden firar etmesi üzerine söz konusu timarı dağılmıştır. Sipâhi Mehmed'in tasarrufundaki bu timarın dağılmasından sonra, Hüdâvendigâr Sancağı dahilindeki Beypazarı Nâhiyesi'ne bağlı Karacahisar karyesinin mutasarrıfı Sipâhi Mustafa ile Kebsud Nâhiyesi'ne bağlı Sutaşlar? karyesinin mutasarrıfı Sipâhi İsmail, bu timarın kendilerine tevcihi için talepte bulunmuşlarsa da, Çardak karyesindeki 2600 akçelik bu timarın, H. 1199 yılı Rebiü'l-evvelîsinin 15. günü (M. 26 Ocak 1785 tarihinde) Mülâzım Hüseyin isminde bir kişiye tevcih edilmesi ve bununla ilgili olarak kendisine berât-ı âlişân verilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁹⁵³

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, bölgedeki bazı timar sahiplerinin de savaflara katılmadığına, tasarrufundaki timarlarından vazgeçtiklerine ve bu nedenle söz konusu timarların başkalarına tevcih edildiğine ilişkin çeşitli kayıtlara da rastlamaktayız. Örneğin, Hüdâvendigâr Livâsı Miralay Ali Bey'in imzasını taşıyan ve H. 25 Receb 1204/M. 10 Nisan 1790 tarihli bir inhâya⁹⁵⁴ göre, Mihaliççık Nâhiyesi'nin Güreş karyesinde toplam 7350 akçe timarın mutasarrıfı Sipâhi Mehmed oğlu Abdülaziz'in; savaflara katılmaması, sabi⁹⁵⁵ kaydı ile tasarrufunda bulunan timarından vazgeçip, buna raiyyet etmemesi ve 2 yıldan beri görevinden firar etmesi üzerine timarı dağılmıştır. Bu gelişme üzerine, Sipâhi Abdülaziz'in söz konusu timarına Mülâzım Mehmed isminde bir kişi talip olmuş ve bu timarın H. 1204 yılı Şabanının 27. günü (M. 12 Mayıs 1790

⁹⁵⁰ B.O.A., Cevdet-Timar, No: 8274/1-2. (İnhâ: Bir göreve tayin veya bir maaşa terfii için yazılan yazı.)

⁹⁵¹ Y.a.g.b.

⁹⁵² B.O.A., Cevdet-Timar, No: 8273/1.

⁹⁵³ B.O.A., Cevdet-Timar, No: 8273/1-2.

⁹⁵⁴ B.O.A., Cevdet-Timar, No: 6000/1-2.

⁹⁵⁵ Sabi: 3 yaşını tamamlamamış olan erkek çocuk.

tarihinde) Mülâzım Mehmed’e tevcih edilmesi ve bununla ilgili olarak kendisine berât-ı âlişân verilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁹⁵⁶ Bir başka kayıttan, bölgedeki bazı derbentçi timarlarının da başka kişilere devredildiğini öğreniyoruz. Örneğin Mihaliççık Nâibi Mevlüd’ün H. 18 Safer 1214/M. 22 Temmuz 1799 tarihli ilâmına⁹⁵⁷ göre; Mihaliççık kazâsına bağlı Derbent Belik karyesinde, toplam 1410 akçe derbentçi timarının mutasarrıfı olan Mehmed oğlu Ahmed, timarını “*işbu ba’isle timar-ı mezkûra lââyık ve müstehak olan İbrahim ibn Murada kendü rızâm ile berât-ı âlişânı teslim eyledim*” diyerek kendi rızası ile uygun gördüğü Murad oğlu İbrahim’e teslim etmiştir.⁹⁵⁸

Mihaliççık Nâhiyesi’ndeki timar ve zeâmetlerin XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki durumuna genel olarak baktığımızda; imparatorluk genelindeki timar ve zeâmetlerin içinde bulundukları durumu açıkça yansıttığını söyleyebiliriz. Nitekim yukarıda verdiğimiz kayıtlarda da açıkça görüleceği gibi, bölgede zeâmet ve timar sahipleri savaflara katılmayıp görevlerinden kaçmışlar, bu nedenle tasarruflarındaki timar ve zeâmetler dağılarak el değiştirmiştir. Öte yandan Mihaliççık’taki timar ve zeâmetlerin bu durumunun, Osmanlı Devleti’nin bu dönemdeki mevcut sosyo-ekonomik ve siyasal durumunu göz önünde bulundurduğumuzda pek de şaşırtıcı olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi, bu dönemde timar ve zeâmet sahiplerinin çok azı seferlerde bulunmakta, uzun süren savaflar da onları hayatlarından bezdirmektedir. Bu yüzden timar ve zeâmet mensupları savafla katılmaktan memnun değillerdir. Timar ve zeâmet sahipleri, büyük bir savaş zamanında orduya katılmamayı tercih etmekte, bu yüzden de yoklama sırasında mevcut görünmemektedirler. Savafla katılanlar da uzun süre savaş alanında kalmak istememektedirler. Bu olumsuzlukların Mihaliççık bölgesinde de olduğunu açıkça görüyoruz. Kısaca bu dönemde, daha çok sipâhi timarı olarak nitelendirdiğimiz Mihaliççık Nâhiyesi’ndeki timar ve zeâmetlerin zaafa uğradığını, buna bağlı olarak da bölgenin ekonomik potansiyelinin bir düşme eğilimi içinde olduğunu söyleyebiliriz.

Mihaliççık Nâhiyesi’nde XVII. yüzyılın sonları ve XVIII. yüzyılın başlarında, daha önce belirttiğimiz, sefere bizzat katılmayıp yerine cebelü (asker) göndermek karşılığında verilmiş *eşküncülü mülk timar*⁹⁵⁹ denilen timarların da olduğunu görüyoruz.

⁹⁵⁶ B.O.A., Cevdet-Timar, No: 6000/1-2.

⁹⁵⁷ B.O.A., Cevdet-Timar, No: 2663.

⁹⁵⁸ Y.a.g.b.

⁹⁵⁹ Barkan, “Osmanlı Devrinin ‘Eşküncülü.....’, s.901 vd.

Örneğin H. 6 Cemâziye'l-âhir 1089/M. 26 Temmuz 1678 tarihli ve Miralay İbrahim'in imzasını taşıyan bir arzda; Mihaliççık Nâhiyesi'ne bağlı Dinek karyesinde 4523 akçe timara mutasarrıf olan Hasan oğlu Habib'in⁹⁶⁰, henüz 3 yaşını geçmemiş olmasından dolayı sefere katılamayacağı, bu nedenle cebelü göndermesi konusunda emir verilmesi istenmiştir.⁹⁶¹

Bunun yanı sıra Hüdâvendigâr Livâsı'na bağlı bölgelerdeki timar ve zeâmetlerin kaydedildiği bir derdest defterine⁹⁶² göre; XVI. yüzyıl sonlarında eşkücülük timar olan Diközü (Köçeközü), Çalçı ve Çakırhan karyeleri, H. 1106-1114/M. 1695-1703 tarihleri arasında da eşkücülük timar olarak kaydedilmiştir. Bu dönemde Diközü karyesinin toplam hâsılatı 2200 akçeyken, Çalçı karyesinin 1300 akçe, Çakırhan karyesinin ise 829 akçedir.⁹⁶³ Bu karyelerin toplam gelirlerine baktığımızda, daha önceki gelirleri arasında çok büyük bir farkın olmadığı görülmektedir.⁹⁶⁴ Nitekim bu dönemde Çalçı ve Diközü karyelerinin hâsılat miktarlarında kısmî (Diközü karyesinin gelirinde % 4,76; Çalçı karyesinin gelirinde % 3,33 oranında) bir artış yaşanmış, buna karşılık Çakırhan karyesinin gelirinde ise kısmî bir (% 1,85 oranında) düşüş olmuştur.

2.3. Çiftlik ve Mezraaların Durumu

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Mihaliççık bölgesinde, gerek tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin sürdürüldüğü, gerek İstabl-ı Âmire⁹⁶⁵ için tay yetiştirilen çiftlikler ve gerekse mezraaların oldukça yoğun olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte, daha önce de belirttiğimiz gibi özellikle XVIII. yüzyılda kurulan çiftliklerde genel olarak iş gücünün yeterli olmaması ve dolayısıyla nüfusun azalması nedeniyle ekilen alan da azalmıştır. Çiftliklerdeki üretim genel olarak aynı olmasına rağmen çoğu yerde ödenen vergiler azalmıştır.

⁹⁶⁰ H. 6 Rebiü'l-âhir 1080/M. 3 Eylül 1669 tarihinde söz konusu bu 4523 akçelik timar, Hasan'ın diğer oğlu Süleyman'ın tasarrufundadır. Bkz. **B.O.A., İE.AS.**, No: 8/684.

⁹⁶¹ **Y.a.g.b.**

⁹⁶² **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Derdest**, No: 459, vrk.70b-71a.

⁹⁶³ **Y.a.g.y.**

⁹⁶⁴ Örneğin daha önce de belirttiğimiz gibi, H. 937/M. 1530 tarihinde kazâda mülk olarak kayıtlı olan ve Yusuf Çelebi'nin tasarrufunda bulunan Diközü ve Çalçı karyelerinin toplam hâsılatı 1038'er akçeden 2076 akçeydi. (**M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.121, 206.) Bu mülk yerlerin sayılarında ve dolayısıyla da gelirlerinde XVI. yüzyılın ikinci yarısında önemli bir artış yaşanmıştı. H. 977/M. 1570 tarihli icmâl defteri kayıtlarına göre, bu tarihte Diközü karyesinin hâsılatı 2100 akçeye, Çalçı karyesinin hâsılatı 1200 akçeye yükselmişti. Öte yandan bu dönemde mülk timar olarak geçen Çakırhan karyesinin hâsılatı da 839 akçeydi. (**T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl**, No: 208, vrk.119a, 120a-120b; No: 232, vrk.91b, 92b-93a.)

⁹⁶⁵ İstabl-ı Âmire: Ahır, Has Ahırlar.

Bu dönemde, Mihalıççık bölgesinde ilk olarak müsellemler çiftliklerini görüyoruz. Müsellemler çiftliklerinin özelliklerine daha önce değindiğimiz için burada tekrar yer vermiyoruz. Konuya ilişkin IV. Murad döneminde (1623-1640) hazırlanan H. 1039/M. 1630 tarihli Hüdâvendigâr Livâsı Mufasssal Defteri'ne göre, Mihalıççık Nâhiyesi'nde toplam 20 müsellemler çiftliği faal durumda olup, bu çiftliklerde toplam 5 bab âsiyâb ve 45 bab⁹⁶⁶ da zemin bulunmaktadır. Bu görünümdeki 20 çiftliğin toplam hâsılatı ise 21500 akçedir.⁹⁶⁷ Bölge genelindeki bu 20 müsellemler çiftliği, nâhiyeye bağlı toplam 12 karyede bulunmaktadır. Bu tarihte bölgede müsellemler çiftliklerinin en yoğun olduğu yer Güce karyesidir. Karyede toplam 5 çiftlik kaydedilmiş olup, bunların toplam hâsılatı 10900 akçedir. Güce karyesini, toplam 3'er çiftliğin olduğu Çalçı ve Dudaş karyeleri izlemektedir. Bunlardan Çalçı karyesindeki 3 çiftliğin toplam hâsılatı 1100 akçe, Dudaş karyesindeki 3 çiftliğin toplam hâsılatı ise 2000 akçedir. Bölgede en fazla gelire sahip olan müsellemler çiftliği ise, 2500 akçelik hâsılatla Güce karyesindeki İsâ oğlu Mahmud yeridir. Öte yandan nâhiyedeki müsellemler çiftliklerinde bulunan 5 bab âsiyâbın toplam rûsûmu 208 akçeyken, 45 bab zeminin toplam rûsûmu da 637 akçedir.⁹⁶⁸

Bölgedeki bu çiftlikler, XVII. yüzyılın ilk yarısında (H. 1051/M. 1642 tarihinden önce)⁹⁶⁹ yaya ve müsellemler teşkilâtının kaldırılmasına kadar faaliyetlerini sürdürmüş olmalıdır. Nitekim XVII. yüzyılın ikinci yarısında, bu çiftliklerin ve bölgedeki bazı timarların devlete intikal ettiğini görüyoruz. H. 1070/M. 1660 tarihli Sultan Hisarı İcmâl (Mensûhât) defterine⁹⁷⁰ göre, yaya ve müsellemler teşkilâtının kaldırılması ve mülkî/askerî memuriyetlerin lağvedilmesinden sonra, hükümete intikal eden timarlardan Mihalıççık Nâhiyesi'nde toplam 7 çiftlik kaydedilmiş olup, bu çiftlikler Narlı, Çukurviran ve Kayı karyelerinde bulunmaktadır. Bu 7 çiftliğin toplam hâsılatı ise 3000 akçedir.⁹⁷¹

⁹⁶⁶ Kayıtlarda zeminlere ilişkin birimler belirsizdir. Ancak bu birimi, yine “bab” olarak değerlendiriyoruz.

⁹⁶⁷ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufasssal, No: 78, vrk.114b-117a, 176a-180b. Bölgedeki Müsellemler çiftliklerinin toplam hâsılatları sadece yekûn olarak kaydedilmiş, vergi kalemlerine ait gelir miktarları tek bir başlık altında verilmiştir. Bu cümleden olarak çiftliklerin hâsılatları başlıca şu vergi kalemlerinden oluşmaktadır: *Resm-i çift, resm-i bennak ve resm-i mücerred, öşr-ü alef, öşr-ü bağ, öşr-ü bostan, öşr-ü meyve, resm-i küvvâre, adet-i ağnam, resm-i kışlak, resm-i yaylak, resm-i zemin, bâd-ı hava ve resm-i arûse*. Bkz. T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufasssal, No: 78, vrk.114b-117a, 176a-180b.

⁹⁶⁸ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufasssal, No: 78, vrk.114b-117a, 176a-180b.

⁹⁶⁹ H. 1051/M. 1642 tarihli “*Kanûn-i Osmânî Mefhûm-i Defter-i Hakânî*”, yaya ve müsellemler teşkilâtının bu tarihten önce kaldırıldığını açıkça göstermektedir: “*Anadolu'daki yaya ve müsellemler ref' olunub, Anadolu'da olanların cümlesi reâyâ kaydolunmuşdur*”. (İ. H. Uzunçarşılı “*Kanûn-i Osmânî Mefhûm-i Defter-i Hakânî*” *Belleten*, C.59, S.15, Temmuz 1951, s. 392.).

⁹⁷⁰ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl (Mensûhât), No: 339, vrk.14a.

⁹⁷¹ Y.a.g.y..

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Mihaliççık bölgesinde (Akköprü Ocağı'nda) Istabl-ı Âmire (Has Ahır) için tay yetiştirilen çiftliklerin de olduğunu daha önce belirtmiştik. Sultanönü Sancağı topraklarında, daha Selçuklu Devleti zamanından itibaren cins atlar yetiştiriliyordu. Müsellem Teşkilâtı kurulurken Sultanönü Sancağı'nda geniş çayırların bulunduğu yerlere yakın olan çiftlikler, tay yetiştirmek üzere teşkilâtlandırılmıştır.⁹⁷² Padişah kulu sayılan ve genel olarak tarım ve hayvancılıkla uğraşan taycılar, teşkilât olarak Istabl-ı Âmire (Has Ahır)'ye bağlıydı.⁹⁷³ Taycı olarak kaydedilen kişiler de, geri hizmette orduya ve Has Ahır'a binek hayvanı yetiştirdikleri için askerî sınıftan sayılmışlar, buna bağlı olarak da, aynen yaya ve müsellemlerde olduğu gibi avârız-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyeden muâf tutulmuşlardır.⁹⁷⁴ Öte yandan bunların, Has Ahır'a aynî olarak kurutulmuş ot ve saman gönderme sorumlulukları, H. 1049/M. 1640 tarihine kadar devam etmiştir. Nitekim bu tarihte düzenlenen tahrir defterinde, bir *hükm-ü şerîfle* ot ve saman gönderme sorumluluğunun kaldırıldığı belirtilmiştir.⁹⁷⁵

Taycıların bu vergilerden muâfiyetleri, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da aynen devam etmiştir. Bu dönemlere ilişkin tahrirlerde ayrıca, Istabl-ı Âmire'ye bağlı yeni görev ve görevliler kaydedilmiştir. Bunlar arasında; korucu, köprücü, katrancı, olukçu, hendekçi, otlakçı vb. görevler yer almaktadır. Bu görevleri yerine getirenler de avârız-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyeden muâf tutulmuşlardır. Ayrıca defterde, bu görevlilerin Istabl-ı Âmire'ye saman ve ot vermekten muâf oldukları da kayıtlıdır.⁹⁷⁶

I. İbrahim döneminde (1640-1648) yapılan tahrire göre, H. 1049/M. 1640 yılında Mihaliççık Nâhiyesi dahilindeki Akköprü Ocağı'nda Has Ahır için tay yetiştiren toplam 43 taycı çiftliği faal durumda olup, bu çiftliklerin tamamı toplam 3480 dönüm yeri kapsamaktadır. Bu çiftliklerin toplam hâsılatı ise 6680 akçedir.⁹⁷⁷

Bu dönemde Akköprü Ocağı'ndaki taycı çiftlikleri, nâhiyeye bağlı 24 karyede bulunmakta olup, çiftliklerin en fazla olduğu yer Kayı karyesidir. Nitekim karyede toplam 11 taycı çiftliği kaydedilmiş olup, bu çiftliklerin tümü toplam 740 dönüm yeri

⁹⁷² “Taycı Teşkilâtı” ve taycılarının genel nitelikleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Halime Doğru, **Osmanlı İmparatorluğunda**....., s.143-166.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nde Saray Teşkilâtı**, TTK Yay., Ankara, 1984, s.500.; Ö. L. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, Kulluklar ve Ortakçı Kullar”, **İ.Ü.İFM**, C.I, S.I, İstanbul, 1940, s.215, 233.

⁹⁷³ **B.O.A., T.T.D.**, No: 740; **T.T.D.**, No: 768; **T.T.D.**, No: 931; **T.T.D.**, No: 940.

⁹⁷⁴ **B.O.A., MAD**, No: 715. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İnalcık, “Osmanlılarda Raiyyet.....”, s.595-598.; Kazıcı, **a.g.e.**, s.200-210.; Doğru, **Osmanlı İmparatorluğu'nda**....., s.116.

⁹⁷⁵ **B.O.A., T.T.D.**, No: 768, s.46.

⁹⁷⁶ **Y.a.g.y.**

⁹⁷⁷ **B.O.A., T.T.D.**, No: 768, s.2-11.

kapsamaktadır. Bunların toplam hâsılatı ise 1680 akçedir. Kayı karyesini, 3'er çiftliğin kaydedildiği Böğürce, Oğuz ve Yarıkcı karyeleri izlemektedir. Böğürce karyesindeki 3 çiftliğin (220 dönüm yerin) toplam hâsılatı 390 akçe, Oğuz karyesindeki 3 çiftliğin (350 dönüm yerin) toplam hâsılatı 620 akçe ve Yarıkcı karyesindeki 3 çiftliğin (300 dönüm yerin) toplam hâsılatı ise 480 akçedir.⁹⁷⁸

Akköprü Ocağı'ndaki çiftliklerin genel olarak hâsılat miktarlarına baktığımızda, hemen hepsinin 100-300 akçe arasında (daha çok 100-200 akçe) olduğu görülmektedir. Bu da demektir ki, taycı kanunnâmesinde⁹⁷⁹ belirtildiği gibi, Akköprü Ocağı'ndaki taycı çiftlikleri 1 kulluk hizmeti vermek, yani 2'şer tay yetiştirmekle sorumlu tutulmuştur. Nitekim Halime Doğru⁹⁸⁰ da, bir taycı çiftliğinin toplam hâsılat miktarının 500 akçeden fazla olması durumunda, ocakların 2 kulluk hizmeti vermekle, yani 4 tay yetiştirmekle sorumlu olduğunu belirtmektedir.

XVIII. yüzyılın başlarında, bölgedeki gerek taycı çiftliği sayısında ve gerekse bu çiftliklerin hâsılat miktarlarında kısmen düşüş yaşandığını görüyoruz. III. Ahmed döneminde (1703-1730) yapılan tahrir göre, H. 1120/M. 1709'da Akköprü Ocağı'nda toplam 42 çiftlik faal durumda olup, tamamı toplam 3320 dönüm yeri kapsamaktadır. Bunların toplam hâsılatı ise 6449 akçe olarak görünmektedir.⁹⁸¹ Akköprü Ocağı'ndaki bu çiftlikler, daha önce olduğu gibi yine nâhiyeye bağlı 24 karyede bulunmaktadır. Bu tarihte bölgede taycı çiftliklerinin en yoğun olduğu yer yine Kayı karyesidir. Karyede toplam 10 çiftlik kaydedilmiş olup, bu çiftliklerin her biri 60'ar dönümden toplam 600 dönüm yeri kapsamaktadır. Bunların toplam hâsılatı ise 1330 akçedir. Görüldüğü gibi, karyedeki bu çiftliklerin H. 1049/M. 1640 yılındaki toplam 11 olan sayısı 10'a düşmüş; hâsılatı % 20,83 (= 350 akçe), dönüm miktarı da % 18,91 (= 140 dönüm) oranında azalmıştır. Bu tarihte Kayı karyesini, yine 3'er çiftliğin kaydedildiği Böğürce, Oğuz ve Yarıkcı karyeleri izlemektedir. Böğürce karyesindeki 3 çiftliğin (= 210 dönüm) toplam hâsılatı yine 390 akçeyken, Oğuz karyesindeki 3 çiftliğin (= 240 dönüm) toplam hâsılatı 530 akçe, Yarıkcı karyesindeki 3 çiftliğin (330 dönüm) hâsılatı ise 620 akçedir.⁹⁸²

⁹⁷⁸ B.O.A., T.T.D., No: 768, s.2-11.

⁹⁷⁹ Örneğin H. 1025/M. 1616 tarihli Taycı Kanunnâmesi'nde (B.O.A., T.T.D., No: 740, s.1.) "*Bir çiftlik iki tay besleye*" şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca bkz. B.O.A., Kâmil Kepeci-Has Ahır, No: 7182/5.; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*....., s.500.

⁹⁸⁰ Doğru, *Osmanlı İmparatorluğunda*....., s.157. Ayrıca bkz. B.O.A., T.T.D., No: 112, s.89, 96, 101.; B.O.A., T.T.D., No: 247, s.51-53 vd.

⁹⁸¹ B.O.A., T.T.D., No: 868, s.1-6.

⁹⁸² Y.a.g.y.

Her üç karyedeki çiftlik sayısına dikkat edilirse, 69 yıl önceki (H. 1049/M. 1640 tarihindeki) mevcut durumda bir değişiklik olmadığı, buna karşın dönüm ve hâsılat miktarlarının bazı çiftliklerde değiştiği görülmektedir. Örneğin; Böğürce karyesindeki çiftliklerin toplam dönüm miktarı 220'den 210 dönüme, Oğuz karyesindeki çiftliklerin toplam dönüm miktarı 350'den 240 dönüme düşmüş, Yarıkcı karyesindeki çiftliklerin toplam dönüm miktarı ise daha önce 300 iken, bu dönemde 330 dönüme yükselmiştir. Öte yandan Böğürce karyesindeki çiftliklerin toplam hâsılatı değişmezken, Yarıkcı karyesindeki çiftliklerin toplam hâsılatı % 29,26 oranında (= 140 akçe) artmış, Oğuz karyesindeki çiftliklerin toplam hâsılatı ise % 14,51 (= 90 akçe) azalmıştır.

Akköprü Ocağı'ndaki çiftliklerin bu dönemdeki hâsılat miktarlarına genel olarak baktığımızda, önceki dönemde (H. 1049/M. 1640 yılında) olduğu gibi, yine büyük bir çoğunluğunun 100-300 akçe arasında (daha çok 100-200 akçe) olduğunu görüyoruz. Yani, Akköprü Ocağı'ndaki taycı çiftliklerinin çoğu, kanunnâmedeki hükme göre yine 1 kulluk hizmeti vermekle yani 2'ser adet tay yetiştirmekle sorumlu tutulmuştur. Öte yandan bu çiftlikler içerisinde Öşekli karyesindeki Hacı İvaz Yeri'nin toplam hâsılatı 620 akçe olarak görünmektedir. Bu durumda Hacı İvaz Yeri'nde, diğer çiftliklerden farklı olarak 2 kulluk hizmeti verilmiş yani 4 adet tay yetiştirilmiştir.

XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, bölgedeki taycı çiftliği sayısında ve bu çiftliklerin hâsılat miktarlarında kısmî düşüşün devam ettiğini görüyoruz. I. Mahmud döneminde (1730-1754) yapılan tahrir göre, H. 1157/M. 1744'te Akköprü Ocağı'nda toplam 41 taycı çiftliği faal durumda olup, bu çiftliklerin tamamı toplam 3180 dönüm yeri kapsamaktadır. Bu görünümdeki 41 çiftliğin toplam hâsılatı ise 6310 akçedir.⁹⁸³ Akköprü Ocağı'ndaki bu taycı çiftlikleri, daha önce olduğu gibi yine nâhiyeye bağlı 24 karyede bulunmakta olup, bölgedeki taycı çiftliklerinin en yoğun olduğu yer yine Kayı karyesidir. Bu dönemde de karyede toplam 10 çiftlik kaydedilmiş olup, bu çiftliklerin tümü toplam 590 dönüm yeri kapsamaktadır. Bunların toplam hâsılatı ise 1310 akçedir. Görüldüğü gibi, karyedeki bu çiftliklerin H. 1120/M. 1709'daki toplam 10 olan sayısı değişmemiş; buna karşın hâsılatı sadece % 1,51 (= 20 akçe), dönüm miktarı da sadece 1,66 (= 10 dönüm) oranında azalmıştır. Bununla birlikte bu dönemde de Kayı karyesini, yine 3'er çiftliğin olduğu Oğuz ve Yarıkcı karyeleri izlerken, daha önce 3 çiftlik bulunan Böğürce karyesinde çiftlik sayısı 2'ye düşmüş ve bu çiftliklerde dönüm ve hâsıl

⁹⁸³ B.O.A., MAD, No: 715, s.2-6.

verileri kaydedilmemiştir. Öte yandan diğer iki karyedeki (Oğuz ve Yarıkcı) çiftliklerin toplam dönüm ve hâsılat miktarı ise değişmemiştir.⁹⁸⁴

Akköprü Ocağı'ndaki çiftliklerin bu dönemdeki hâsılat miktarlarına genel olarak baktığımızda, daha önceki dönemlerde (1640 ve 1709'da) olduğu gibi, yine büyük bir çoğunluğunun 100-300 akçe arasında (daha çok 100-200 akçe) olduğu görülmektedir. Yani, Akköprü Ocağı'ndaki taycı çiftliklerinin çoğu, kanunnâmedeki hükme göre yine 1 kulluk hizmeti vermekle yani 2'şer adet tay yetiştirmekle sorumlu tutulmuştur. Bununla birlikte bu çiftlikler içerisinde, Öşekli karyesindeki Hacı İvaz Yeri'nin toplam hâsılatı daha önce (1709 yılında) 620 akçeyken, bu dönemde çiftliğe ilişkin herhangi bir hâsılat miktarı görünmemektedir.⁹⁸⁵

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, bölgedeki taycı çiftliği sayısında bir değişiklik olmadığını, buna karşın çiftliklerin toplam dönüm ve hâsılat miktarında kısmî bir artışın olduğunu görüyoruz. Nitekim III. Osman döneminde (1754-1757) yapılan tahrir göre, H. 1168/M. 1755 yılında Akköprü Ocağı'nda, daha önce olduğu gibi yine toplam 41 taycı çiftliğinin faal durumda olduğu görülmektedir. Bu çiftliklerin tümü toplam 3280 dönüm yeri kapsamakta olup, toplam hâsılat 6570 akçedir.⁹⁸⁶ Akköprü Ocağı'ndaki bu taycı çiftlikleri, daha önce olduğu gibi yine nâhiyeye bağlı 24 karyede bulunmakta olup, bölgede taycı çiftliklerinin en yoğun olduğu yer yine Kayı karyesidir. Bu dönemde de karyede toplam 10 çiftlik kaydedilmiş olup, bu çiftliklerin tümü toplam 540 dönüm yeri kapsamaktadır. Bunların toplam hâsılatı ise 1040 akçedir. Görüldüğü gibi, karyedeki bu çiftliklerin H. 1157/M. 1744 tarihindeki toplam 10 olan sayısı değişmemiş; buna karşın toplam hâsılatı % 20,61 (= 270 akçe), toplam dönüm miktarı da sadece % 3,47 (= 50 dönüm) oranında azalmıştır. Bu tarihte Kayı karyesini, yine 3'er çiftliğin olduğu Oğuz ve Yarıkcı karyeleri izlemektedir. Bu iki karyeden Oğuz karyesindeki çiftliklerin toplam dönüm ve hâsılat miktarının bir önceki tahrir verilerine göre değişmemiş olduğunu, öte yandan Yarıkcı karyesindeki çiftliklerin ise sadece toplam hâsılat miktarının azaldığını görüyoruz.⁹⁸⁷

Akköprü Ocağı'ndaki çiftliklerin bu dönemdeki hâsılat miktarlarına genel olarak baktığımızda ise, daha önceki dönemlerde (1640, 1709 ve 1744'te) olduğu gibi, yine

⁹⁸⁴ B.O.A., MAD, No: 715, s.4-5.

⁹⁸⁵ B.O.A., MAD, No: 715, s.5.

⁹⁸⁶ B.O.A., T.T.D., No: 931, s.3-6.

⁹⁸⁷ B.O.A., T.T.D., No: 931, s.4-6.

büyük bir çoğunluğunun 100-300 akçe arasında (daha çok 100-200 akçe) olduğunu görüyoruz. Bu da açıkça göstermektedir ki, Akköprü Ocağı'ndaki taycı çiftliklerinin çoğu, kanunnâmedeki hükme göre yine 2'şer tay yetiştirmekle sorumlu tutulmuştur.

XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğine, bölgedeki taycı çiftliği sayısında kısmî bir artışın olduğunu, buna karşın çiftliklerin dönüm ve hâsılat miktarında ise olağanüstü derecede bir artışın gerçekleştiğini görüyoruz. I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) yapılan tahrir⁹⁸⁸ göre, H. 1193/M. 1779'da Akköprü Ocağı'nda toplam 46 taycı çiftliği faal durumdadır. Bu çiftliklerin tamamı toplam 8800 dönüm yeri kapsamakta olup, bunların toplam hâsılatı 11240 akçedir.⁹⁸⁹ Bu dönemde dikkati çeken en önemli nokta, Akköprü Ocağı'ndaki çiftliklerin gerek dönüm gerekse hâsıl miktarlarındaki olağanüstü artıştır. Öyle ki, önceki döneme (1755 yılına) göre tüm çiftliklerdeki toplam dönüm miktarı % 168 (= 5520 dönüm) gibi oldukça yüksek bir oranda artarak 3280'den 8800 dönüme; toplam hâsılat miktarı ise % 71,08 (= 4670 akçe) oranında artarak 6570 akçeden 11240 akçeye yükselmiştir.

H. 1193/M. 1779'da Akköprü Ocağı'ndaki bu taycı çiftlikleri nâhiyeye bağlı 22 karyede bulunmaktadır. Bölgede taycı çiftliklerinin en yoğun olduğu yerler arasında Kayı karyesinin dışında Tutaş (Dudaş) karyesinin de olduğunu görüyoruz.. Bu dönemde Kayı karyesinde toplam 11 çiftlik (= 790 dönüm) kaydedilmiş olup, bunların toplam hâsılatı 1630 akçedir. Görüldüğü gibi, karyedeki çiftliklerin 1755 yılındaki toplam 10 olan sayısı 11'e çıkmış; toplam hâsılatı % 56,73 (= 590 akçe), toplam dönüm miktarı da % 46,29 (= 250 dönüm) oranında artmıştır. Öte yandan Tutaş (Dudaş) karyesinde ise 7 çiftlik kaydedilmiş olup, bu çiftliklerin tamamı toplam 1640 dönüm yeri kapsamaktadır. Bunların toplam hâsılatı ise 1100 akçedir. Bu tarihte Kayı ve Tutaş (Dudaş) karyelerini, 3'er çiftliğin olduğu Dağcı ve Yarıkçı karyeleri izlemektedir.⁹⁹⁰ Bu iki karyeden Dağcı karyesindeki 3 çiftliğin toplam dönüm miktarı 180 olup, toplam hâsılat 360 akçedir. Yarıkçı karyesindeki çiftliklerin toplam dönüm miktarı ise, önceki döneme (1755 yılına) göre % 69,69 (= 230 dönüm) oranında artmış ve 330 dönümden 560 dönüme çıkmıştır. Bu durum, karyedeki çiftliklerin toplam hâsılat miktarı için de geçerlidir. Keza 1755

⁹⁸⁸ B.O.A., T.T.D., No: 940.

⁹⁸⁹ B.O.A., T.T.D., No: 940, s.1-5. Bu dönemde Eskişehir, Karacaşehir, İnönü ve Bozüyük kazâlarındaki İstabl-ı Âmire taycıyan çiftlikleri için bkz. B.O.A., T.T.D., No: 940, s.7-9, 12-14, 15-38.

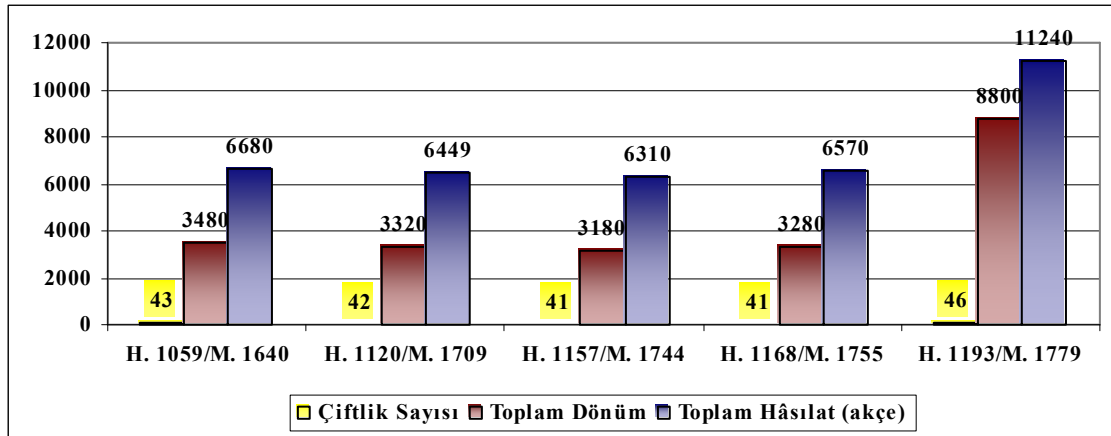
⁹⁹⁰ B.O.A., T.T.D., No: 940, s.3-4.

yılındaki toplam hâsılatına göre % 58,82 (= 300 akçe) oranında artmış ve 510 akçeden 810 akçeye yükselmiştir.⁹⁹¹

Akköprü Ocağı'ndaki çiftliklerin bu dönemdeki hâsılat miktarlarına genel olarak baktığımızda ise, önceki dönemlere (1640, 1709, 1744 ve 1755 yılları) göre bir kısmının 100-200, bir kısmının da 300-600 akçe arasında olduğunu görüyoruz. Yani bu tarihte de Akköprü Ocağı'ndaki taycı çiftliklerinin çoğunda, yine 2'şer adet tay yetiştirilmektedir. Ancak diğer taraftan bu çiftlikler içerisinde; Yukarı ve Aşağı İğdebağacı karyelerindeki *Mürüvvet ve Demirci Yeri* (hâsılat 550 akçe), Hortı karyesindeki *Çaldır Yeri* (hâsılat 600 akçe) ve nerede olduğu kaydedilmeyen *Karabâli Yeri*'nde (hâsılat 600 akçe), hâsılat miktarlarından da anlaşılacağı gibi 2 kulluk hizmeti verilmiş yani her bir çiftlikte 4 adet tay yetiştirilmiştir. Bununla birlikte 1779 tarihli tahrir defterinde, Akköprü Ocağı'nda toplam 15 korucu⁹⁹² kaydedilmiş olup⁹⁹³, ayrıca diğer kayıtlardan farklı olarak bölgedeki mevcut hergele⁹⁹⁴ de bir başlık altında belirtilmiştir. Buna göre ocakta; 11 adet kısırak, 3 adet aygır ve 5 adet ufak tay bulunmaktadır.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Akköprü Ocağı'nda İstabl-ı Âmire (Has Ahır) için tay yetiştirilen, ayrıca tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin de sürdürüldüğü bu çiftlikleri, genel olarak değerlendirecek olursak, bunu bir grafik olarak göstermek uygun olacaktır.

Grafik III/1: 1640-1779 Yılları Arasında Bölgedeki Taycı Çiftliklerinin Durumu

⁹⁹¹ B.O.A., T.T.D., No: 940, s.4.

⁹⁹² Korucular, İstabl-ı Âmire'ye (Has Ahır'a) ait koruları koruyan ve mevsimi geldiğinde buradaki otları biçen, kurutan ve İstanbul'a sevk eden kişilerdir. Hassa Koruları Ağası'na bağlı olan ve avârız-ı divâniye gibi olağanüstü vergilerinden muâf olan korucuların, tahrir defterlerinde "*Korucu oğlu Korucu*" oldukları belirtilmiştir. (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*....., s.498.) Akköprü Ocağı'ndaki korucular hakkında bkz. B.O.A., T.T.D., No: 768, s.15. H. 1049/M. 1640. (11 korucu); B.O.A., T.T.D., No: 868, s.8. H. 1120/M. 1709. (12 korucu); B.O.A., MAD, No: 715, s.8. H. 1157/M. 1744 (11 korucu); B.O.A., T.T.D., No: 931, s.7. H. 1168/M. 1755. (12 korucu); B.O.A., T.T.D., No: 940, s.3. H. 1193/M. 1779. (15 korucu).

⁹⁹³ B.O.A., T.T.D., No: 940, s.4.; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*....., s.500.

⁹⁹⁴ Hergele: 1. Eşek sürüsü. 2. Yük taşımaya alışmamış at, kısırak, eşek, katır sürüsü. 3. Sürü hayvanı.

Bu dönemde bazı karyelerdeki taycı çiftliklerinde, aynen yaya ve müselleme çiftliklerinde olduğu gibi, gelirin yetmemesi nedeniyle bazen çeşitli ilâveler yapıldığını görüyoruz. Özellikle gerekli ihtiyacın durumuna göre, mevkûfattan 1/3, 1/2, hatta tam çiftlik ilâvelerinin olduğu da görülmüştür. Öte yandan çiftliklerin hâsılat miktarlarından ve kanunnâme hükümlerinden yola çıkarak, bölgede yetiştirilen tay sayısını da tahmini olarak belirleyebiliriz. Buna göre; tahmini olarak 1640 yılında 43 çiftlikte toplam 84 tay; 1709 yılında 42 çiftlikte toplam 80 tay, 1744 yılında 41 çiftlikte toplam 74 tay, 1755 yılında 41 çiftlikte toplam 76 tay ve 1779 yılına 46 çiftlikte ise toplam 90⁹⁹⁵ tay yetiştirilmiştir. Görüldüğü gibi çiftliklerde yetiştirilen tahmini tay sayısı da, çiftlik sayısı ve çiftliklerin toplam hâsılat miktarlarında görülen değişimlere paralel bir gelişme göstermektedir.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Mihalicçık bölgesinde, müselleme ve taycı çiftlikleri dışında özellikle tarımsal faaliyetlerin sürdürüldüğü alanlar içerisinde hiç kuşkusuz vakıf çiftlikleri de bulunmaktadır. Ancak bölgedeki vakıf çiftliklerinin sayısı, sosyo-ekonomik yapısı vb. durumları konusunda elimizde çok detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bu cümleden olarak, özellikle XVIII. yüzyılda vakıf kurumlarındaki birtakım görev değişikliklerinin (vefat, atama, görev yenileme vb.) kaydedildiği ve vakıflara ilişkin en önemli ve temel kaynaklardan birisi olan “*Hurûfat Defterleri*”nden⁹⁹⁶ tespit ettiğimiz kayıtları değerlendirmekle yetineceğiz.

Hurûfat defterleri üzerinde yaptığımız incelemede, Mihalicçık’ta sadece 2 vakıf çiftliğinin, ki bu çiftlik sayısının daha fazla olduğu kuşkusuzdur, ismini tespit edebildik. Bunlardan biri, vakıf kayıtlarına göre Kayı karyesinde olduğu anlaşılan Yarımbaş Çiftliği, diğeri ise Sazak karyesindeki Şeyh Muhiddin Çiftliği’dir. Bunlardan Kayı karyesindeki Yarımbaş Çiftliği’nde H. 1128/M. 1716 yılına kadar Durmuş isminde bir kişi, günlük 1 akçe maaş ile mutasarrıf olarak görev yaparken bu tarihte vefat etmiş ve yerine yine günlük 1 akçe maaş ile Mustafa isminde bir kişi atanmıştır.⁹⁹⁷ Yaklaşık 7 yıl bu görevi sürdüren Mustafa’nın vefatı üzerine de, H. 1135/M. 1723 yılında yerine Es-

⁹⁹⁵ Buna, ocaktaki mevcut hergele içinde yer alan 5 ufak tay eklenmemiştir. (T.T.D., No: 940, s.4.)

⁹⁹⁶ Hurûfat defterleriyle ilgili bir çalışma için bkz. Mustafa Murat Öntüç, “Hurûfat Defterlerine Göre Uşak’taki Eğitim Müesseseleri (1702-1824)”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.3, Afyon, 1999, s.149-171. Ayrıca Hurûfat defterlerinin özellikleri ve önemi hakkında çalışmamızın V. Bölümü’nde ayrıntılı olarak yer verilecektir.

⁹⁹⁷ V.G.M.A., **Hurûfat Defteri**, No: 1157, vrk.111a. (Not: Bundan sonra **Hurûfat** olarak kısaltılacaktır.)

Seyyîd Muhammed atanmış ve ona da günlük 1 akçe maaş kaydedilmiştir.⁹⁹⁸ Yarımbaş Çiftliği'nin mutasarrıfı olan Es-Seyyîd Muhammed'in bu görevi hangi tarihe kadar sürdürdüğünü ise bilemiyoruz.

Sazak karyesindeki Şeyh Muhiddin Çiftliği'ne baktığımızda, H. 1124/M. 1712 tarihli bir kayıta⁹⁹⁹, bu yerin, bu dönemde Şeyh Muhiddin Zâviyesi Vakfı'na bağlı olduğu, mutasarrıflık görevine de Mehmed isminde bir kişinin atandığı belirtilmektedir. Şeyh Muhiddin Çiftliği'nin mutasarrıfı olan Mehmed'in, bu görevi hangi tarihe kadar sürdürdüğünü bilemiyoruz. H. 1188/M. 1774 tarihli bir kayıta¹⁰⁰⁰, çiftlikte mutasarrıf olarak görev yapan Mehmed Ali isminde bir kişinin vefat ettiği ve yerine Hasan'ın atandığı kayıtlıdır. Mutasarrıf Hasan'ın vefatından sonra ise bu göreve H. 1189/M. 1775 yılında oğulları Ahmed ve Mehmed atanmış,¹⁰⁰¹ çiftlikte mutasarrıf olarak görev yapan bu kişilerin aldıkları maaşlar hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Mihaliççık bölgesinde, çiftlikler dışında tarımsal faaliyetlerin sürdürüldüğü alanlar içerisinde hiç kuşkusuz mezraalar da bulunmaktadır. Ancak bölgedeki mezraaların sayısı, sosyo-ekonomik yapısı vb. durumları konusunda da, vakıf çiftliklerinde olduğu gibi elimizde çok detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bu bakımdan, bölgedeki mezraalara ilişkin tespit edebildiğimiz kayıtları değerlendirmekle yetineceğiz.

II. Ahmed döneminde (1691-1695) hazırlanan bir yoklama defterine¹⁰⁰² göre, H. 1105/M. 1693'te Mihaliççık Nâhiyesi'ne bağlı Doğanoglu karyesindeki bir mezraanın (isim belirtilmemiş) toplam hâsılatı 300 akçe olarak görünmektedir.¹⁰⁰³ Hurûfat defterleri üzerinde yaptığımız incelemede ise, Mihaliççık'ta vakıflara bağlı sadece 3 mezraanın, ki bu mezraa sayının daha fazla olduğu kuşkusuzdur, ismini tespit edebildik. Bunlar, Kayı karyesindeki Kara Şeyhler Vakfı Mezraası, Mihaliççık'taki Kara Doğan Mezraası ve yine Mihaliççık'ta olduğu anlaşılan Nazlı Gelin Mezraası'dır.¹⁰⁰⁴

H. 1142/M. 1730 tarihli kayda göre, Kara Şeyhler Vakfı Mezraası'na mezraadâr olarak Durmuş isminde bir kişi atanmış ve görevi karşılığında kendisine günlük yarım

⁹⁹⁸ Hurûfat, No: 1119, vrk.204b.

⁹⁹⁹ Hurûfat, No: 1157, vrk.112a.

¹⁰⁰⁰ Hurûfat, No: 1150, vrk.17a.

¹⁰⁰¹ Hurûfat, No: 1150, vrk.17a. XIX. yüzyılın ortalarında, vakfa bağlı bu çiftliğin mutasarrıfının, görevi dolayısıyla elinde beratı olan Mehmed kızı Ayşe Hâtûn olduğunu öğreniyoruz. (B.O.A., Cevdet-Evkaf, No: 5739.). Ayrıca bkz. V. Bölüm-Şeyh Muhiddin Zâviyesi.

¹⁰⁰² B.O.A., T.T.D., No: 481, s.24.

¹⁰⁰³ Y.a.g.y.

¹⁰⁰⁴ Hurûfat, No: 1139, vrk.169a.; Hurûfat, No: 1146, vrk.23a.; Hurûfat, No: 1157, vrk.110b.

akçe maaş kaydedilmiştir.¹⁰⁰⁵ Öte yandan H. 1191/M. 1777 tarihli bir kayıta, mezraadâr olarak görev yapan kişinin Yakub isminde biri olduğu ve bu görevinin yenilendiği belirtilmektedir.¹⁰⁰⁶ Mezraadâr Yakub'dan sonra bu göreve 1778'de İsmail¹⁰⁰⁷, 1781'de İsmail'in görevini bırakmasından sonra Ahmed atanmıştır.¹⁰⁰⁸ Mezraadâr olarak görev yapan bu kişilerin aldıkları maaşlar hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

Kara Şeyhler Vakfı Mezraası'nın mutasarrıflık görevine ise, daha önceden bu görevi yürüten Seyyîd Ahmed'in vefat etmesinden sonra, H. 9 Rebiü'l-âhir 1183/M. 12 Ağustos 1769 tarihinde Mehmed oğlu Ahmed atanmıştır.¹⁰⁰⁹ Yaklaşık 11 ay gibi kısa bir süre bu görevi yürüten Seyyîd Ahmed'in, H. 7 Rebiü'l-evvel 1184/M. 1 Temmuz 1770 tarihinde görevini bırakmasıyla yerine Hacı Yakub isminde bir kişi atanmış, ancak maaş hakkında bir bilgi verilmemiştir.¹⁰¹⁰

Bölgede vakıflara bağlı mezraalardan bir diğeri, Mihaliççık'ta olduğu anlaşılan Nazlı Gelin Mezraası'dır. H. 1116/M. 1705 tarihli bir kayıta, mezraanın mutasarrıflık görevinin bu tarihinde Mehmed isminde bir kişiye verildiği kayıtlıdır.¹⁰¹¹ Yaklaşık 10-11 yıl bu görevi sürdüren Mehmed'in vefatından sonra, bu göreve H. 1127/M. 1715 tarihinde oğlu Hasan atanmıştır.¹⁰¹² Mezraada mutasarrıf olarak görev yapan bu kişilerin aldıkları maaşlar hakkında herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

Vakıf kayıtlarından Mihaliççık'ta olduğunu öğrendiğimiz ve vakıflara bağlı mezraalardan biri olan Kara Doğan Mezraası'yla ilgili olarak ise, sadece H. 1189/M. 1775 tarihli bir atama kaydı tespit edebildik. Buna göre, Kara Doğan Mezraası'nda mezraadâr olarak görev yapan Mustafa ve Ali'nin bu tarihte görevlerini bırakmasından sonra, yerlerine oğulları Hasan ve Halil atanmıştır.¹⁰¹³ Bu mezraada görev yapan bu kişilerin aldıkları maaşlar hakkında da bir bilgi verilmemiştir.

¹⁰⁰⁵ **Hurûfat**, No: 1139, vrk.169a.

¹⁰⁰⁶ **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁰⁰⁷ **Hurûfat**, No: 1151, vrk.65b.

¹⁰⁰⁸ **Y.a.g.y.**

¹⁰⁰⁹ **Hurûfat**, No: 1146, vrk.23a.

¹⁰¹⁰ **Hurûfat**, No: 1146, vrk.23a. Mezraada mutasarrıf olarak görev yapan Hacı Yakub'un, görevini hangi tarihe kadar yürüttüğünü kesin olarak bilemiyoruz. Öte yandan mezraanın mutasarrıflık görevine XIX. yüzyıl ortalarına kadar çeşitli atamalar yapılmıştır. Örneğin 1819 tarihli bir kayıttan, bu dönemde mezraanın mutasarrıfının Ahmed oğlu Süleyman isminde bir kişi olduğunu, ancak kendisinin bu görevi bıraktığını ve yerine Hacı Ahmed oğlu Hacı Musa'nın atanmış olduğunu öğreniyoruz. (**Hurûfat**, No: 569, vrk.26b.). Yine 1847 tarihli bir kayda göre, yaklaşık 28 yıl boyunca mutasarrıf olarak görev yapan Hacı Musa'nın vefat etmiş ve bu göreve Mehmed isminde bir kişi atanmıştır. (**Hurûfat**, No: 563, vrk.55a.)

¹⁰¹¹ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.

¹⁰¹² **Hurûfat**, No: 1157, vrk.111a.

¹⁰¹³ **Hurûfat**, No: 1150, vrk.17a.

XVII. ve özellikle XVIII. yüzyılda, Mihaliçcik bölgesinde tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin sürdürüldüğü alanların, her ne kadar birtakım verileri kullanarak somut anlamda ortaya koyamıyorsak da, burada bahsettiğimiz çeşitli özelliklere sahip çiftlik ve mezraaların dışında bağ, bahçe, yaylak, kışlak, otlak, çayır vb. arâzilerin de olduğunu, dolayısıyla bölgedeki arâzinin daha fazla olabileceğini ayrıca belirtmek gerekir.

2.4. Avâriz Gelirleri Kapsamında Bölgeden Tahsil Edilen Vergiler

Osmanlı Devleti'nde, özellikle savaş dönemlerindeki¹⁰¹⁴ harcamalar nedeniyle ortaya çıkan parasal sorunu çözmeye yönelik, bir bakıma para bulma (finansman) uygulamaları olarak da nitelendirilen bu olağandışı ve düzensiz (gayr-i mükerrer) vergiler, *avâriz-ı divâniye*, *tekâlif-i örfiye* veya kısaca *avâriz* adı altında toplanmıştır.¹⁰¹⁵ Avâriz türü gelirler, Mevkûfat Kalemi'nin denetimi altındaydı. Çok az sayılabilecek bir miktar mukataa geliri ile birlikte bütün avâriz gelirleri bu kalemde toplanıyordu. Yükümlülere toplu bir şekilde sorumlu tutan bu vergi, Osmanlı ülkesi içerisinde yerleşik veya konar-göçer durumdaki her topluluğu bir bütün olarak sorumlu tutmaktaydı.¹⁰¹⁶ Öte yandan avâriz vergileri, bir muâfiyet düzenine de sahipti. Askerî ve dinî hizmetlerde görevli olan kişiler, çalışamayacak durumda olanlar, ulaştırma ve ticâret güvenliğini sağlayan kesim, yolların korunma ve onarım hizmetini görenler vs. bu vergiden muâf tutulmuşlardı.¹⁰¹⁷

Avâriz vergileri, "*avâriz hânesi*" denilen birimler üzerine tarh edilirdi. Muâf olanlar çıkarıldıktan sonra geri kalan köy ya da mahalle nüfusu tespit edilip, belirli sayıda¹⁰¹⁸ gerçek hâne bir avâriz hânesi sayılarak, köyün veya mahallenin kaç avâriz hânesi olduğu kaydedilirdi. Böylece kazâların avâriz hânelerini gösteren defterler

¹⁰¹⁴ Bkz. Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", **Yapıt, Toplumsal Araştırmalar Dergisi**, S.49/4, Ankara, Nisan-Mayıs 1984, s.52-61, S.50/5, Ankara, Haziran-Temmuz 1984, s.86-93.; Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda**....., s.211-226.; Faroqi, "İktisat Tarihi: 17. ve.....", s.208 vd.

¹⁰¹⁵ Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken**....., s.153.; Tabakoğlu, "Osmanlı Malî Yapısının Ana Hatları", **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi ve Toplum)**, S. 32, Ankara, Mart-Nisan 2000, s.131.; Kıray, **a.g.e.**, s.57.; Kazıcı, **a.g.e.**, s.200-201.

¹⁰¹⁶ Güçer, **a.g.e.**, s.67.; Çadırcı, **a.g.e.**, s.145.

¹⁰¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Güçer, **a.g.e.**, s.72-74.

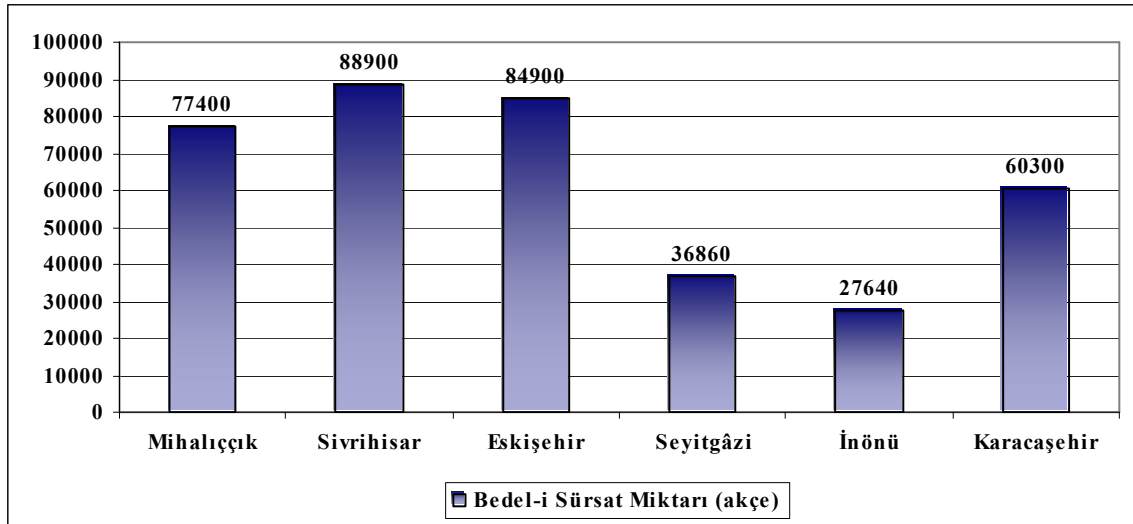
¹⁰¹⁸ Bir avâriz hânesinin kaç gerçek hânedan oluştuğu, bugün için kesin değildir. Genel kanı, 3-10 gerçek hânenin (kimi kayıtlarda 4-5) bir avâriz hânesine denk geldiği yönündedir. Bkz. Güçer, **a.g.e.**, s.73. Avâriz hânesi ve gerçek hâne konusunda bir inceleme için bkz. Rifat Özdemir, "Avâriz ve Gerçek Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler", **X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.IV, 1993, s.1581-1613.

hazırlanırdı. Genel hatlarıyla bahsettiğimiz bu vergiler, başlıca; avâriz akçesi, bedel-i nüzûl, bedel-i sürsat, bedel-i iştirâ vb. olarak sınıflandırılmıştır.¹⁰¹⁹

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin savaş harcamalarına karşılık olarak Mihaliççık bölgesinde de avâriz hâneleri kaydedilmiş ve birtakım vergiler toplanmıştır. Bu vergilerin başında bedel-i sürsat gelmektedir. Avâriz vergisi türlerinden biri olan sürsat bedeli, reâyanın gerektiğinde askerî birliklere yem, yiyecek ve yakacak maddelerini, belirlenen bir fiyat üzerinden sağlamasıdır.¹⁰²⁰ Bu maddelerin başlıcaları; arpa, un, saman, yağ, koyun eti, bal ve odundur. Öte yandan sürsat vergisi yükümlülüğü avâriz hânesine dayanmadığından; vakıf, madenci, çeltükçü gibi avâriz vergilerinden muâf olan kesimler bu sıfatlarıyla sürsattan muâf olmuyorlardı.¹⁰²¹

IV. Mehmed (Avcı) döneminde (1648-1687) hazırlanan ve Anadolu'da muhtelif livâlara bağlı kazâların sürsat bedellerinin kaydedildiği erkâm-ı rûsûmat defterine göre, H. 1081/M. 1670 tarihinde Hüdâvendigâr Livâsı'na¹⁰²² bağlı Mihaliççık kazâsından toplanan sürsat bedeli toplam 77400 akçedir.¹⁰²³ Bu dönemde Mihaliççık kazâsından toplanan sürsat bedeli miktarı, aynı dönemde çevredeki bazı yerleşim merkezlerinin vergi miktarlarına göre oldukça farklıdır. Bunu, aşağıda verdiğimiz bedel-i sürsat miktarının bazı kazâlardaki durumunu gösteren Grafik III/2'de açıkça görebiliyoruz.

Grafik III/2: 1670 Yılında Mihaliççık ve Bazı Çevre Kazâların Bedel-i Sürsat Miktarları¹⁰²⁴

¹⁰¹⁹ Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken*....., s.156.

¹⁰²⁰ Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken*....., s.158.

¹⁰²¹ Güçer, *a.g.e.*, s.67.; Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken*....., s.158.

¹⁰²² H. 1081/M. 1670 tarihinde Hüdâvendigâr Livâsı'nın toplam bedel-i sürsat miktarı 1895650 akçeyken, Sultanönü Livâsı'nın 260.700 akçedir. Bkz. *B.O.A., MAD*, No: 5402, s.8, 10.

¹⁰²³ *B.O.A., MAD*, No: 5402, s.8.

¹⁰²⁴ *B.O.A., MAD*, No: 5402, s.8, 9, 10.

Yukarıdaki grafikte de açıkça görüleceği gibi, bu tarihte bedel-i sürsat miktarı en yüksek olan yerleşim birimi, toplam 88900 akçeyle Sivrihisar kazâsıdır. Onu 84900 akçelik sürsat bedeliyle Eskişehir kazâsı izlemektedir. Bu yerleşim merkezleri içinde Mihaliççık kazâsına baktığımızda, toplam 77400 akçe bedel-i sürsat miktarıyla bölgede Sivrihisar ve Eskişehir'den sonra üçüncü sırayı almaktadır. Bu dönemde en düşük sürsat bedeli ise İnönü (27640 akçe) ve Seyitgâzi (36860 akçe) kazâlarından toplanmıştır. Öte yandan defterde, bu verginin hangi ürünlerin karşılığı olduğu açıklanmamıştır. Ancak, ordunun zahire ve besin maddesi ihtiyacını gidermek amacıyla toplanan bu verginin hangi ürünlerin karşılığı olduğunu, 14 yıl sonraki sürsat bedellerinden öğreniyoruz.

H. 1095/M. 1684 tarihinde Mihaliççık kazâsından toplanan sürsat zahiresi bedeli daha önce olduğu gibi yine toplam 77400 akçe olup; şaîr (arpa) 1000 keyl üzerinden 40000 akçe, ağnam 100 kıyye üzerinden 20000 akçe, un 50 kıyye üzerinden 1000 akçe, revgan-ı sade (yağ) 100 kıyye üzerinden 3000 akçe, hatab (odun) 20 kıyye? üzerinden 1400 akçe, saman kıyye üzerinden 3000 akçe ve bir diğer ürün de (kaydedilmemiş) 100 keyl üzerinden 9000 akçeden oluşmaktadır.¹⁰²⁵ Burada dikkati çeken temel nokta, 1670 yılında kazâdan toplanan sürsat bedelinin, 1684 yılında da aynı olmasıdır.

Bu dönemde Mihaliççık kazâsından toplanan olağanüstü vergilerden bir diğeri de kürekçi bedelidir. Kürekçi bedeli, bir çeşit avâriz yükümlülüğüydü. Belli sayıdaki avâriz hânesi bir kürekçi çıkarıyordu. Zaman içerisinde nakdî bir vergiye dönüşen kürekçi bedeli, Haslar Kalemi tarafından denetleniyordu. Genel olarak kürekçi neferi başına 6000 akçe bedel alınıyordu.¹⁰²⁶ I. İbrahim döneminde (1640-1648) düzenlenen ve Tersâne-i Âmire Ocaklığı için tanzim edilen kürekçilerin kaydedildiği bir hâne-i avâriz defterine göre, H. 1054/M. 1644 yılında Mihaliççık Nâhiyesi'nden toplam 210,5 hâne kürekçi olarak tanzim edilmiştir.¹⁰²⁷

Avâriz vergisi çeşitlerinden bir diğeri de nüzûl bedelidir. Arapça bir kelime olan nüzûl, “yolculuk esnasında bir yere konma”¹⁰²⁸ anlamına gelmektedir. Askerî ve mâlî bir terim olarak da, askerî bir kıt'anın beslenmesi için, muayyen miktardaki zahirenin temini ve belli bir yerde hazır bulundurulmasını ifade eder.¹⁰²⁹ Aynî olarak toplanması kural olan nüzûl, özellikle ordunun iâşesinin kolay olduğu hallerde savaş ile ilgili diğer

¹⁰²⁵ B.O.A., MAD, No: 3909, vrk.13a.

¹⁰²⁶ Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken*....., s.162. Ayrıca bkz. Kazıcı, a.g.e., s.205 vd.

¹⁰²⁷ B.O.A., MAD, No: 1709, vrk.17a.

¹⁰²⁸ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, C.2, İkdâm Matbaası, Dersaâdet, 1318, s.1547.

¹⁰²⁹ Güçer, a.g.e., s.69.; Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken*....., s.157.; Kazıcı, a.g.e., s.203.

hizmetlere dönüştürülebilirdi. İhtiyaç olduğu zamanlarda ise nüzûl bedelinin nakden ödenmesi istenebilirdi. Bununla birlikte, özellikle tahsil ve ulaştırma zorunluluğunda olan kadıların herhangi bir sebeple nüzûllerin bedellerini toplamaları yasaktı.¹⁰³⁰ Devlet maliyesinin sıkışık anlarında söz konusu olan bu vergi için, önceden “avâriz hânesi tahrirleri” yapılmakta ve vergi bu esas üzerinden alınmaktaydı.¹⁰³¹

Bu verginin belli dönemlerde Mihaliççık kazâsından da toplandığını görüyoruz. III. Ahmed döneminde (1703-1730) düzenlenen ve Rumeli ve Anadolu’daki livâlara bağlı muhtelif kazâların avâriz ve bedel-i nüzûl hesaplarına ait H. 1115/M. 1704 tarihli bedel-i nüzûl defterine göre, bu tarihte Mihaliççık kazâsında toplam 118,5 avâriz hânesi kayıtlıdır.¹⁰³² İlerleyen süreçte, bölgedeki bedel-i nüzûl vergisine ilişkin kaydedilen avâriz hânesi sayısında herhangi bir değişikliğin olmadığı görülmektedir. Nitekim H. 1120/M. 1709¹⁰³³, H. 1123/M. 1711¹⁰³⁴, H. 1141/M. 1729¹⁰³⁵, H. 1146/M. 1734¹⁰³⁶ ve H. 1148/M. 1736¹⁰³⁷ tarihlerinde düzenlenen bedel-i nüzûl ve hâne-i avâriz defterlerine göre, bu tarihlerde de Mihaliççık kazâsında toplam 118,5 avâriz hânesi kayıtlıdır.

Bu dönemde Mihaliççık kazâsından toplanan avâriz vergilerinden bir diğeri de bedel-i beldârân vergisidir. Kelime olarak bir çok anlamı bulunan “bel”, yüksek bir dağın iki zirvesi arasındaki dar geçit ve boğaz demektir. Geçitlerde koruma görevi yapanlara ve sefer zamanında yolları açanlara da beldâr¹⁰³⁸ denilmektedir. Bedel-i beldârân da avâriz hânesine göre çıkarılırdı. Bedeli, belirlendiği duruma göre beldâr başına 6000-18000 akçe takdir ediliyordu.¹⁰³⁹ II. Süleyman döneminde (1687-1691) düzenlenen bir bedel-i beldârân defterine göre, H. 14 Şaban 1101/M. 23 Mayıs 1690 tarihinde Mihaliççık kazâsında toplam 229 avâriz hânesi kaydedilmiştir.¹⁰⁴⁰ Bu tarihten yaklaşık 6 yıl sonra kazâdaki avâriz hânesi sayısında önemli bir düşüş yaşanmıştır. Nitekim, XVII. yüzyılın sonlarında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle H. 5

¹⁰³⁰ Güçer, **a.g.e.**, s.75, 80, 82, 92.

¹⁰³¹ Güçer, **a.g.e.**, s.70.; Çadırcı, **a.g.e.**, s.145.

¹⁰³² **B.O.A., MAD**, No: 3358, s.96.

¹⁰³³ **B.O.A., MAD**, No: 3379, s.46.

¹⁰³⁴ **B.O.A., MAD**, No: 2806, s.42.

¹⁰³⁵ **B.O.A., MAD**, No: 3026, s.41.

¹⁰³⁶ **B.O.A., MAD**, No: 2788, s.41.

¹⁰³⁷ **B.O.A., MAD**, No: 3025, s.37.

¹⁰³⁸ Beldâr ve derbentçi arasındaki en önemli fark, beldârın bu işi maaş karşılığı olarak yapması, diğerrinin ise bu görev ile mükellef tutulmasıdır. (M. Z. Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.I, MEB Yay., İstanbul, 1993, s.202.)

¹⁰³⁹ Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken**....., s.162-163.

¹⁰⁴⁰ **B.O.A., MAD**, No: 564, s.44.

Muharrem 1108/M. 4 Ağustos 1696 tarihinde Mihaliççık kazâsında toplam 148 avâriz hânesi kaydedilmiştir.¹⁰⁴¹ Öte yandan, Rumeli ve Anadolu'daki livâlara bağlı muhtelif kazâlardan, bedel-i beldârânın tahsil olunan ve olunmayanlara ait 1695 tarihli bedel-i beldârân defterine göre, bu tarihte Mihaliççık kazâsında herhangi bir avâriz hânesinin kaydedilmediğini ve dolayısıyla da beldârân bedeli tahsil edilmediğini görüyoruz.¹⁰⁴²

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin özellikle savaş dönemlerindeki harcamaları karşılamaya ve böylece ordunun gerekli zahire ve besin maddesi ihtiyacını gidermeye yönelik olarak, Anadolu ve Rumeli'deki pek çok bölgede olduğu gibi Mihaliççık kazâsından da “*avâriz gelirleri*” adı altında sınıflandırılan çeşitli vergiler tahsil edilmiştir. Bölgede, sürsat bedeli dışındaki vergilerin avâriz hânesine dayandığını daha önce belirtmiştik. Genel olarak toparlayacak olursak, H. 1054-1148/M. 1644-1736 tarihleri arasında bölgedeki avâriz hânelerinin genel durumunu şu şekilde gösterebiliriz:

Tablo III/4: 1644-1736 Yılları Arasında Bölgedeki Avâriz Hâneleri

<i>Kaynak</i>	<i>Tarih</i>	<i>Kürekçi</i>	<i>Bedel-i Beldârân</i>	<i>Bedel-i Nüzûl</i>
<i>MAD</i> , No: 1709, vrk.17a.	<i>H. 1054/M. 1644</i>	210,5	-	-
<i>MAD</i> , No: 564, s.44.	<i>H. 1101/M. 1690</i>	-	229	-
<i>MAD</i> , No: 3482, s.98.	<i>H. 1106/M. 1695</i>	-	-	-
<i>MAD</i> , No: 10304, s.54.	<i>H. 1108/M. 1696</i>	-	148	-
<i>MAD</i> , No: 3358, s.96.	<i>H. 1115/M. 1704</i>	-	-	118,5
<i>MAD</i> , No: 3379, s.46.	<i>H. 1120/M. 1709</i>	-	-	118,5
<i>MAD</i> , No: 2806, s.42.	<i>H. 1123/M. 1711</i>	-	-	118,5
<i>MAD</i> , No: 3026, s.41.	<i>H. 1141/M. 1729</i>	-	-	118,5
<i>MAD</i> , No: 2788, s.41.	<i>H. 1146/M. 1734</i>	-	-	118,5
<i>MAD</i> , No: 3025, s.37.	<i>H. 1148/M. 1736</i>	-	-	118,5

Bu dönemde Mihaliççık bölgesinden tahsil edilen avâriz vergilerinin miktarıyla avâriz hânelerinin sayısına bakıldığında, bölgenin, savaş dönemlerinde ordunun pek çok önemli ihtiyacını karşıladığını söyleyebiliriz. Özellikle bölgeden tahsil edilen sürsat bedellinin miktarı göz önünde bulundurulacak olursa, çevre yerleşim merkezleriyle bir karşılaştırma yapıldığında, bu coğrafyada Sivrihisar ve Eskişehir kazâlarından sonra ordunun gerekli ihtiyaçlarının karşılandığı en önemli yerleşim merkezinin Mihaliççık kazâsı olduğu görülmektedir.

¹⁰⁴¹ B.O.A., *MAD*, No: 10304, s.54.

¹⁰⁴² B.O.A., *MAD*, No: 3482, s.98.

3. XIX. YÜZYILDA BÖLGE EKONOMİSİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ

3.1. Tarım

3.1.1. XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarımına Genel Bir Bakış

XIX. yüzyıl, Osmanlı bürokrasisinin merkezîleşme çabalarının yoğunlaştığı ve pek çok gelişmenin ve değişimin yaşandığı, öte yandan XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ortaya çıkmış olan eğilim ve çatışmaların da yoğunlaştığı bir dönemdir. XIX. yüzyıl, bir taraftan merkezîleşmeye yönelik reform ve girişimler, diğer yandan da hızla ticarîleşme ve adem-i merkezîleşme çağıydı.¹⁰⁴³ Osmanlı Devleti, merkezîleşme politikasına bağlı olarak bir yandan etkinliğini arttırırken, diğer taraftan daha önceki dönemlerden farklı nitelikler taşıyan ve özellikle sosyo-ekonomik alanlarda yoğunlaşan yeni fonksiyonlar üstlenmiştir. Tanzimat hareketiyle zirveye ulaşan bu çabalar sonucunda, bu gelişme ve değişimlerin en fazla etkilediği alan da, hiç kuşkusuz ekonominin en geniş sektörü olan tarım kesimi olmuştur.¹⁰⁴⁴

XVIII. yüzyılda ayânların artan gücüne karşın Anadolu'nun genelinde büyük ölçekli tarımsal işletmeler sınırlı kalmıştı. Çiftlik olarak adlandırılan toprakların büyük bir bölümü dahi ortakçılık yapan köylü aileleri tarafından ekilip biçilmekteydi. Bir başka ifadeyle, XVIII. yüzyılda Anadolu'da ayânların güç kazanmasına karşın, küçük üreticilik tarımsal faaliyetlerin temelini oluşturmaktaydı. Yani timar sisteminin çöküşü, büyük işletmelerin yaygınlaşması anlamına gelmemiştir. Küçük köylü işletmeleri, XIX. yüzyıl boyunca da önemlerini korumuşlardır.¹⁰⁴⁵ Bunda hiç kuşkusuz teknolojik gelişmeler ve ulaştırma imkânsızlıkları önemli bir rol oynamıştır. Öte yandan, XIX. yüzyılda Anadolu tarımı içinde küçük ve orta mülkiyetin yanı sıra büyük toprak mülkiyeti de görülmekteydi. Ancak büyük toprak sahipleri, topraklarını, kapitalist işletmeler gibi değil, ortakçılık yoluyla köylü ailelerine kiralarak işletmeyi tercih etmişlerdir. Bu dönem boyunca iç ve dış pazarlara yönelen tarımsal üretimin büyük bir bölümü küçük ve orta ölçekli işletmeler tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴³ Özcan Mert, "II. Mahmud Döneminde Taşradaki Merkezîyetçilik Politikası", **Türkler**, C.13, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.720-729.; Kıray, **a.g.e.**, s.65.; Çadırcı, **a.g.e.**, s.3.

¹⁰⁴⁴ T. Güran, "Tarım Politikası (1839-1913)", **Osmanlı/İktisat**, C.3, Y. Türkiye Yay., Ank., 1999, s.305.

¹⁰⁴⁵ Örneğin 1840'lı yıllarda yapılan bir araştırmaya göre, ülkede (özellikle Anadolu'da) ekili toprakların % 80 civarındaki bir kısmı 60 dönümden küçük işletmeler tarafından ekilmekteydi. (Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısının Ana Hatları", **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi ve Toplum)**, S. 32, Ankara, Mart-Nisan 2000, s.12.; Tabakoğlu, Osmanlı İktisadî....., **Osmanlı/İktisat**, C.3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.18.)

¹⁰⁴⁶ Ş. Pamuk, "Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi (1820-1914)", **Türkler**, C.14, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.243.

II. Mahmud'un (1808-1839) merkezî devleti güçlendirme çabaları, ilk aşamadan itibaren taşradaki ayânlara ve muhalefetin iktisâdî temellerine yönelmiştir. Merkezî devlet, kırsal alanları daha yakından denetleyebilmek ve tarımsal artığın daha büyük bir kısmına el koyabilmek için, mirî topraklar üzerindeki fiili mülkiyeti sınırlandırmaya ve ayânların elindeki çiftliklerin bir bölümünü müsâdere etmeye başlamıştır. Daha da önemlisi, merkezî devlet, ayânın iktisâdî gücünün temelini oluşturan devlet adına vergi toplama imtiyazını ellerinden almak için çaba göstermiş¹⁰⁴⁷, bu çabalar Mustafa Reşit Paşa'nın 3 Kasım 1839 tarihinde Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu'nu (= Tanzimat Fermânı) ilân etmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır.¹⁰⁴⁸ Merkezî devlet iltizam düzenini iptal ederek, tüm vergileri kendi memurları aracılığıyla toplamaya başlamışsa da; merkezî hükümetin kırsal kesimdeki gücünün yeterli olmadığı anlaşıncı, üç yıl sonra bu girişimden vazgeçilmiş ve iltizam yöntemine tekrar geri dönmüştür. XIX. yüzyılın geri kalan bölümünde, yerel unsurlar mültezimlikleri ellerinde tutarak tarımsal artığın bir kısmına el koymayı sürdürmüştür. Böylece merkezî devlet, yüzyılın ilk yarısındaki çabalarıyla ayânların gücünü kısmen de olsa geriletebilmiş; ancak devletin, yerel unsurları tümüyle devreden çıkaracak gücünün olmadığı da anlaşılmıştır.¹⁰⁴⁹

XIX. yüzyılda devletle yerel unsurlar arasındaki dengeleri değiştirebilecek, toprak mülkiyeti biçimleri üzerinde önemli etkileri olabilecek bir etken de H. 1274/M. 1858 tarihli Arâzi Kanunnâmesi'dir.¹⁰⁵⁰ Devlet, Arâzi Kanunnâmesi ile toprakta özel mülkiyeti tanıyor ve toprağın alım-satımını serbest bırakıyordu. Zaten merkezî devlet açısından kanunnâmenin en önemli amaçları, bir yandan ayânların ve yerel unsurların gücünü sınırlamak, diğer taraftan da tarımsal üretimi geliştirerek gelirlerini arttırmaktı. Ancak Arâzi Kanunnâmesi'nin uzun dönemde ne gibi sonuçlar yarattığını belirlemek oldukça güçtür. Toprak üzerindeki fi'ili mülkiyet yapılarının siyasî, toplumsal ve

¹⁰⁴⁷ Pamuk, **a.g.m.**, s.243.

¹⁰⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İncalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu", **Belleten**, C.28, S.112, Ankara, Ekim 1964, s.603-622.; Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Reformları", **Türkler**, C.12, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.783-785; Musa Çadırcı, "Tanzimat", **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 183.; Çadırcı, **a.g.e.**, s.173 vd.; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz: Ahmet Kuyaş, YKY, İstanbul, 2004, s.213-244.

¹⁰⁴⁹ Pamuk, **a.g.m.**, s.243.

¹⁰⁵⁰ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ö. Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arâzi Kanunnâmesi", **Tanzimat I**, İstanbul, 1940, s.321-421.; Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisâdî Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK Yay., Ankara, 1994, s.25 vd.; Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya, 1992, s.21-46., 115-234 vd.;

iktisâdî pek çok etken tarafından belirlendiğini dikkate alarak, H. 1274/M. 1858 tarihli Arâzi Kanunnâmesi'nin etkisinin sınırlı kaldığını söylemek yanlış olmayacaktır.¹⁰⁵¹

Öte yandan Osmanlı nüfusunun büyük çoğunluğunun kırsal kesimde yaşaması nedeniyle, bu kanunnâmenin kabul edilmesi önemli bir reformdu. Fransız mülkiyet anlayışının etkisinde kalan Tanzimatçılar, mirî arâzinin özel mülk haline getirilmesinin Osmanlı Devleti'nin kurtuluşuna olumlu etkisi olacağına inanmışlardı. Bu düşüncelerle Tanzimat yıllarında zaten iyice azalmış olan mirî arâzi, çıkartılan yeni kanunlarla tasfiye edilmiştir. Özellikle 1858 Arâzi Kanunnâmesi'yle tam anlamıyla bir toprak reformu yapılarak mirî arâziden mülk arâziye geçiş hızlandırılmıştır.¹⁰⁵² Bu kanunnâmeyle, ziraî topraklarda özel mülkiyet ağırlık kazanmış, mirî toprakların el değiştirmesi hızlanarak yaklaşık % 70'i özel mülkiyete geçmiştir.¹⁰⁵³

Bu dönemde kırsal alanlarda büyük toprak sahiplerinin güçlenmesi, bu kesimin tarımsal artıktaki payını devlet aleyhine genişletmesi anlamına geliyordu. Oysa küçük üreticiler, kolaylıkla vergilendirilebilen bir kesim olarak, merkezî devletin malî temelini oluşturmaktaydı. Nitekim merkezî devlet, XIX. yüzyıl boyunca bir yandan büyük toprak sahiplerinin ve yerel unsurların gücünü sınırlamaya çalışırken, diğer yandan küçük ve orta ölçekli işletmelerdeki köylü üreticileri ağır biçimde vergilendirmiştir. Bu dönemde öşür ve hayvanlardan alınan ağnam vergisi, devletin en önemli gelir kaynakları arasında yer alıyordu. Tanzimat Fermânı, imparatorluğun farklı bölgelerinde farklı oranlarda toplanmakta olan öşür vergilerini her yerde gayr-i sâfi üretim üzerinden % 10 olarak belirlemekteydi. Ancak devletin malî bunalımının yoğunlaştığı dönemlerde bu oran % 15'e kadar yükselmiştir. Ayrıca iltizam siteminin sürdürülmesi de küçük üreticilerin üzerindeki vergi yükünü daha da arttırmıştır. Hasat yerine gelen mültezim, kendi takdirine göre her üreticinin ödeyeceği miktarı belirliyordu. Böylece büyük toprak sahipleri kollanıyor, küçük üreticilerse yüksek oranlardaki vergilerin altında eziliyordu. Tüm bu olumsuzluklara rağmen küçük üretici kesim, XIX. yüzyıl boyunca varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Bunun en temel nedeni, Anadolu'daki kırsal alanlarda emeğin oldukça az olması, buna karşın toprağın ise bolluğudur.¹⁰⁵⁴

¹⁰⁵¹ Pamuk, **a.g.m.**, s.243.

¹⁰⁵² Saydam, **a.g.m.**, s.798.

¹⁰⁵³ Tabakoğlu, "Osmanlı Malî.....", s.132.; Tabakoğlu, Osmanlı İktisâdî....., s.18. H. 1274/M. 1858 tarihli Arâzi Kanunnâmesi'nin 1. maddesine göre; Osmanlı Devleti'nde arâzi 5 gruba ayrılmıştır. Bunlar; mülk, mirî, vakıf, metruk ve mevat topraklardır. Bkz. Barkan, "Türk Toprak.....", s.373.; Cin, **a.g.e.**, s.24.

¹⁰⁵⁴ Pamuk, **a.g.m.**, s.244.

XIX. yüzyıl boyunca ulaştırma olanaklarının yaygınlaştırılması ya da dış talebin artmasına bağlı olarak yeni toprakların üretime sokulabilmesi, bu dönemde toprak kıtlığının yaygın bir sorun olmadığını göstermektedir. Ayrıca yüzyıl boyunca tarımsal teknolojide önemli değişiklikler görülmesine karşın, tarımsal nüfusun artışıyla birlikte işlenen toprak miktarının ve tarımsal üretimin de artması, yeni toprakların kolaylıkla üretime açıldığını göstermektedir.¹⁰⁵⁵ Gerek emek kıtlığı gerekse üretime sokulabilecek toprağın bolluğu, küçük üreticilerin büyük toprak sahipleri karşısındaki pazarlık ve direnme gücünü arttırmaktaydı. Anadolu'nun pek çok yöresinde en önemli üretim aracı olan bir çift öküz ile yüzyıllardır kullanılmakta olan temel üretim aletlerini sağlayabilen köylüler, kendi topraklarını işleyebiliyorlardı. Öte yandan XIX. yüzyılda tarımsal artığa el koyanlar sadece devlet, mültezimler veya büyük toprak sahipleri değildi. Verimliliğin düşük olması, üretimin ilkim koşullarına bağlılığı ve devlet vergileriyle mültezimlerin baskılarının ağırlığı nedeniyle, hem kendi toprağını işleyen küçük ve orta ölçekli üreticiler hem de ağaların topraklarını işleyen kiracılar tefecilere de sürekli borçlu durumdaydılar. Bu dönemde tefecilik, Anadolu'nun farklı bölgelerinde farklı kesimlerin denetiminde bulunuyordu. Böylece büyük toprak sahipleri yalnızca artı üründen fazla pay almakla kalmıyor, gerekirse tefecilik yoluyla kendilerine bağladıkları köylüleri topraklarında kiracı olarak kullanıyorlardı.¹⁰⁵⁶

XIX. yüzyılda tarımdaki kurumsal gelişmelerde de son derece önemli adımlar atılmıştır. Çok genel hatlarıyla bu konuya değinecek olursak; Osmanlı İmparatorluğu tarıma elverişli bereketli topraklara sahipti. Ancak tarım, batılı devletlerde olduğu gibi ilerlememişti.¹⁰⁵⁷ Bu bakımdan XIX. yüzyıl, Osmanlı tarımında yenilik hareketlerinin yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Yenileşme hareketlerinin süreklilik kazanması ancak II. Mahmud'un saltanatının son yıllarından itibaren mümkün olabilmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ise yenilik hareketlerinin önünü açmıştır.¹⁰⁵⁸ Bununla birlikte Yunan isyanı, Mısır sorunu gibi birtakım siyâsî olaylar çözümlenmeye çalışılırken,

¹⁰⁵⁵ Tarım alanlarının ve dolayısıyla da tarımsal üretimin artmasında, Osmanlı yönetiminin, özellikle XIX. yüzyılda Anadolu'ya göç eden nüfusu kırsal alanlara iskân ettirerek tarımla uğraşmasını özendirmeye çalışmasının son derece önemli bir etkisi olmuştur.

¹⁰⁵⁶ Pamuk, **a.g.m.**, s.244.

¹⁰⁵⁷ M. A. Ubucini, **Türkiye 1850**, Çev.: Cemal Karaağaçlı, C.II, Tercüman 1001 Temel Eser, (Tarih ve Yer Belirtilmemiş), s.339.; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi (I. Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri)**, C.VIII, TTK Yay., Ankara, 1983, s.435

¹⁰⁵⁸ Saydam, **a.g.m.**, s.782.

merkez teşkilâtında oldukça köklü değişikliklere gidilerek Dâhiliye, Hâriciye ve Mâliye Nezâreti kurulmuştur.¹⁰⁵⁹

Tanzimat'ın ilânından sonra tarım politikası açısından en önemli değişim, bu konuda karar alma sürecini işletecek bürokratik yapının oluşturulmasıdır. Bu cümleden olarak 1839'da tarım, sanayi ve ticâretin geliştirilmesiyle ilgili çalışmaları yapmakla görevli “*Ticâret Nezâreti*” kurulmuştur. Ancak bu dönemde zirâî bürokrasinin gelişmesi açısından daha da önemli bir adım 1843'te “*Zirâat Meclisi*”nin kurulması olmuştur.¹⁰⁶⁰ Zirâî üretimin arttırılması, dış ticâret dengesinin sağlanması, halkın gelir ve refah seviyesinin yükseltilmesi gibi pek çok konuda incelemeler yaparak gerekli önerilerde bulunma görevini üstlenen bu meclis, devletin iktisâdî konularla ilgili en yüksek danışma organıydı. Bu meclisin kurulmasından sonra, taşrada aynı tür görevleri yerine getirmek üzere, meclis tarafından çoğunluğu bölge halkı arasından seçilen “*Zirâat Müdürleri*” atanarak tüm ülkeyi kapsayan bir tarım teşkilâtı kurulmuş oldu. Bunlara ek olarak, her yerin ihtiyacını yerli yerinde görmek ve dolaşmak için üçer kişiden oluşan 10 imar meclisi oluşturulmuştur. Bu meclisler kırsal bölgelere gönderilerek, devletin tarımsal konumunu saptamak ve geliştirmek için politikalar üretmek amaçlanmıştır.¹⁰⁶¹

Bunun dışında 16 Ocak 1846'da ilk kez bir “*Zirâat Nezâreti*” kurulmuş¹⁰⁶², bir yıl sonra da Ticâret Nezâreti ile birleştirilmiştir.¹⁰⁶³ 1849'da ise Zirâat Meclisi'nin adı “*Nâfia Meclisi*” olarak değiştirilmiştir.¹⁰⁶⁴ Bu kurumsal gelişmeleri, 1858 yılında kara ve demir yolları ile sulama tesislerinin altyapı yatırımlarıyla ilgili “*Meclis-i Meâbir*”in, 1868'de ekonomik gelişmelerle ilgili çalışmalar yapmak üzere “*Nâfia Dâiresi*”nin, 1876'da Ticâret ve Zirâat Nezâreti'ne bağlı bir “*Ticâret ve Zirâat Meclisi*”nin, 1880'de “*Zirâat ve Sanayi Odaları*”nın ve 1888'de “*Zirâat Bankası*”nın kurulması gibi daha sayamadığımız pek çok oluşum takip etmiştir.¹⁰⁶⁵ Yoğunlaşan bu zirâî gelişme çabalarının sonucu, sayıları ve etkinliği giderek artan bu kadroların uyguladığı zirâî gelişme politikasının başlıca temel hedefleri; üretimin arttırılması ve çeşitlendirilmesi,

¹⁰⁵⁹ Saydam, a.g.m., s.788.

¹⁰⁶⁰ Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1836-1856)**, Eren Yay., İstanbul, 1993, s.282.; Hayri R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi-Osmanlı Son Dönem Ekonomisi**, Kazancı Kitap, İstanbul, 1995, s.50; Tefvik Güran, **Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, Eren Yay., İstanbul, 1998, s.45.

¹⁰⁶¹ Ubucini, a.g.e., s.339.; Güran, a.g.e., s.47.; Sevimay, a.g.e., s.51.

¹⁰⁶² Akyıldız, a.g.e., s.285.; Sevimay, a.g.e., s.52.; Saydam, a.g.m., s.788.

¹⁰⁶³ Akyıldız, a.g.e., s.140.

¹⁰⁶⁴ Akyıldız, a.g.e., s.263.; Güran, a.g.m., s.305.

¹⁰⁶⁵ Güran, a.g.e., s.50.; Güran, a.g.m., s.309.

dış talebe yönelik üretimin teşvik edilmesi, zirâî üretim araçlarının modernleştirilmesi ve dış ticâret dengesinin sağlanmasıydı.¹⁰⁶⁶

XIX. yüzyılda merkezî yönetim tarafından, tarımı teşvik edici bazı tedbirlerin de alındığı görülmektedir. Bu amaçla çiftçilerin üretim alanlarını genişletmeleri, ticârî değeri yüksek ürünlerin üretiminin yaygınlaştırılması ve üretimde modern araç gereç kullanılması teşvik edilmiştir. Bunun için de ekiminin yaygınlaştırılması istenen ürünler için geçici vergi muâfiyetleri sağlanmış, zirâî metodların modernleştirilmesini sağlamak amacıyla Avrupa'dan getirilecek araçlar için gümrük vergisi ödemeden ithaline olanak sağlanmıştır.¹⁰⁶⁷

Tanzimat döneminde zirâî üretimi teşvik etmek amacıyla gerçekleştirilen ilk değişiklik, 13 Temmuz 1837 tarihinde zirâî ürün ticâretinin serbestleştirilmesi olmuştur. Geleneksel ekonomik uygulamaların iki önemli örneği olan devlet tekelleri ve devlet mubayaaları¹⁰⁶⁸ büyük ölçüde kaldırılmıştır. Bu değişiklik, zirâî ürün ve hammaddelerin ticâreti üzerindeki sınırlamaların kaldırılması açısından çok önemlidir.¹⁰⁶⁹ Merkezî yönetim, gerek devlet tekellerini gerekse mubayaa uygulamalarını kaldırarak, çiftçiyi ve üretimi teşvik edici bir uygulama gerçekleştirmiştir.¹⁰⁷⁰

1854 yılında Zirâat Meclisi'nin tarım ile ilgili olarak yaptırdığı bir anket, tarım kesiminde sermaye yokluğunu ortaya koymuştur.¹⁰⁷¹ Bu amaçla hükümet, tohumluğu, tarımsal üretim araçları ve hayvanları bulunmayan çiftçilere 3-4 sene vâdeyle, faizsiz olarak 20 milyon kuruş tutarında avans vermiştir.¹⁰⁷² Ancak çiftçinin para sorununa bir çözüm bulmak amacıyla uygulanmaya başlayan bu sistemin “*avans sistemi*” olması ve dağıtılan avansın büyük kısmının hükümetle arası iyi olan toprak ağaları ile üst düzey

¹⁰⁶⁶ Güran, **a.g.e.**, s.45.

¹⁰⁶⁷ Güran, **a.g.m.**, s.309.

¹⁰⁶⁸ Mubayaa usulü başlangıçta askerî ihtiyaçların karşılanmasına yönelik bir düzenleme olarak ortaya çıkmış, fakat XVIII. yüzyılın sonlarında İstanbul'un iâşesinin sağlanmasında geniş ölçüde kullanılmaya başlanmıştır. Bu sistem, “*Zahire Nezâreti*” adı altında kurulmuş bir iktisâdî kuruluşun, zirâî ürünleri her bölgede belirlenen kotalara uygun olarak satın alması ve İstanbul'da askerî ihtiyaçlar ve halkın ihtiyaçlarına ayırması şeklinde işleyen bir sistemdi. Bu uygulama ile hem devlet için mâlî bir kaynak oluşturuluyor hem de İstanbul halkının ve bu arada bürokrat kadroların ve askerlerin temel gıda maddesi olan ekmeğin ucuz olarak sağlanması amaçlanıyordu. (Güran, **a.g.e.**, s.50.)

¹⁰⁶⁹ Mubayaa uygulamasının kaldırılmasına rağmen devletin uğradığı zararların biraz hafifletilmesi için yılda bir kereye mahsus olarak halktan mubaya'at affı bedeli (bedel-i afv-ı mubaya'at) adıyla bir ücret alınması kararlaştırılmışsa da, II. Mahmud'un ölümü ve Abdülmecid'in tahta çıkmasıyla, bu uygulamanın halkın zararına olacağı düşünülerek bundan vazgeçilmiştir. (Akyıldız, **a.g.e.**, s.128.)

¹⁰⁷⁰ Ahmet Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, Dergâh Yay., İstanbul, 1998, s.213.; Güran, **a.g.e.**, s.51.; Güran, **a.g.m.**, s.309.; Akyıldız, **a.g.e.**, s.128.

¹⁰⁷¹ Ubucini, **a.g.e.**, s.347.

¹⁰⁷² Bunun, Osmanlı Devleti'ndeki ilk tarımsal kredi olabileceği belirtilmektedir. (Sevimay, **a.g.e.**, s.71.)

yöneticilerin elinde kalması nedeniyle, sistemden beklenen fayda sağlanamamıştır. Ayrıca beklenildiği gibi üretimde de ciddi artışlar gerçekleşmemiş ve köylerdeki para yokluğu aynı şekilde var olmaya devam etmiştir.¹⁰⁷³

XIX. yüzyılda tarımı teşvik edici bu tedbirlerin yanı sıra; “*boz ve kıraç*” yerleri tarla hâline getirecek çiftçilere, bu toprakların düşük bir tapu harcı alınarak karşılıksız verilmesinin sağlanması, kaliteli ürün yetiştirenlerin ödüllendirilmesi, bazı ürünlerin (pamuk gibi) üreticilerine tanınan kolaylıklar vb. uygulamalar da gerçekleştirilmiştir. Özetle XIX. yüzyılda, Tanzimat döneminden başlayarak kadroları giderek genişleyen ve etkinliği artan bir zirâî bürokrasi oluşturulmuştur. Başlangıçta birtakım eksikliklerin olduğu bu oluşum, ilerleyen süreçte geniş kadrolu ve uygulamaya dönük kurumlarla gelişimini sürdürmüştür. Bu dönemde merkezî devlet, özellikle büyük toprak sahipleri ve yerel unsurların gücünü sınırlamaya çalışmış, tarım sektörünün gelişimi için bir dizi uygulama gerçekleştirmiştir.

3.1.2. XIX. Yüzyılda Mihaliççik'ta Tarımsal Faaliyetler

Ekonomisinin temeli yüzyıllar boyunca tarım ve hayvancılığa dayalı olan Mihaliççik bölgesinde, XIX. yüzyıldaki tarımsal faaliyetlerle ilgili olarak en önemli ve temel kaynağı hiç kuşkusuz temettü'ât defterleri oluşturmaktadır. Bölgelerin sosyo-ekonomik yapısına ilişkin son derece önemli ve zengin bilgiler içeren temettü'ât defterleri, özellikle düzenleniş tarzı ve içeriğindeki birtakım değişik öğeler bakımından, klâsik dönemde imparatorluk genelini kuşatacak düzeyde yapılan tahrir çalışmaları sonucu oluşan tahrir defterleri ile büyük farklılık göstermekle birlikte, içeriğindeki veriler bakımından da tahrir defterlerinden çok daha kapsamlıdır. Fertlerin iktisâdî imkânlarını tespit etmek sûretiyle, kişinin ekonomik gücüne göre tarh edilecek verginin tasnifi amacına yönelik olarak, XIX. yüzyılda imparatorluğun önemli bir kesiminde emlâk, arâzi, hayvanat, temettü'ât vb. sayımlar sonucu oluşan ve kısaca “*Temettü'ât Defterleri*”¹⁰⁷⁴ adı verilen bu defter koleksiyonları, Osmanlı taşrasına yönelik çalışmalar için önemli istatistiki verileri kapsamaktadır. Büyük bir kısmı H. 1260-1261/M. 1844-

¹⁰⁷³ Ubcini, a.g.e., s.374.; Sevimay, a.g.e., s.71.

¹⁰⁷⁴ “*Temettü Defterleri*” de denilmektedir.

1845 yılları arasında yapılan sayımlara ait¹⁰⁷⁵ bu defterlerin yanı sıra, H. 1257/M. 1840 yılında yapılan sayımlara ait defterlere de kısmen rastlanmaktadır.¹⁰⁷⁶

Döneme ilişkin bir diğer önemli kaynak da, belli dönemlerde düzenlenen vilâyet salnâmeleridir. Konumuzla ilgili olarak özellikle yüzyılın sonlarına ait bu kaynakların verdiği bilgiler, bu dönemde bölge ekonomisi potansiyelindeki değişimleri izleyebilme olanağı sağlamaktadır. Vilâyet salnâmeleri, her ne kadar temettü'ât kayıtları kadar çok zengin bilgiler içermese de, özellikle bölge ekonomisinin artış ve azalış endekslerinin belirlenmesinde son derece önemli kaynaklardır.

Bu dönemde Mihalicçık bölgesindeki tarımsal faaliyetleri, yukarıda belirttiğimiz gibi, en geniş kapsamlı olarak 1844-1845 yılları arasında düzenlenen ve kazâya bağlı 50 karyeye ait toplam 47 temettü'ât defterinden takip edebiliyoruz. Bu cümleden olarak; bölgedeki tarım alanları, tarım alanlarından elde edilen gelirler, ürün çeşitliliği, üretim potansiyeli, vergiler vb. bir çok konuyu ayrı ayrı ele alıp, belli dönemlerdeki değişimleri incelemeye çalışacağız.

3.1.2.1. Bölgedeki Tarım Alanları

XIX. yüzyılda Mihalicçık'a ilişkin önemli bilgiler aktaran Şemseddin Sâmî¹⁰⁷⁷ eserinde, bölgedeki arâzinin genel olarak engebeli bir yapıya sahip olduğunu ve arâzinin 2 nehirle sulandığını belirtmektedir. Ayrıca yüzyılın sonlarında bu özelliklere sahip olan bölgede, sıra dağların güney eteklerine tesadüf eden arâzilerle, Porsuk Çayı'nın olduğu vâdi ve kuzey taraftaki bölge killi¹⁰⁷⁸ ve çıplak arâziden oluşmaktadır.¹⁰⁷⁹

XIX. yüzyılda Mihalicçık bölgesinde, tarımsal faaliyetlerin sürdürüldüğü alanlar içerisinde, daha önce olduğu gibi hubûbat ve bağ-bahçe ürünlerinin yetiştirildiği tarım alanları bulunmaktadır. Bölge genelindeki tarım alanlarının büyük bir kısmını, doğal

¹⁰⁷⁵ Mihalicçık kazâsına bağlı karyelere ait temettü'ât defterlerinin tamamı bu döneme aittir.

¹⁰⁷⁶ Temettü'ât defterleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisâdî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", **Belleten**, C.59, S.225, Ankara, 1995, s.395-418.; İsmet Demir, "Temettü Defterlerinin Önemi ve Hazırlanış Sebepleri", **Osmanlı/Tişkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999; s.315-321.; Mustafa Serin, "Osmanlı Arşivinde Bulunan Temettüât Defterlerinin Önemi ve Hazırlanış Sebepleri", **Osmanlı**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.315-321.; Said Öztürk, "Konya Temettüât Defterleri", **Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi**, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya, 2000, s.533 vd.

¹⁰⁷⁷ Sâmî, **Kâmûsu'l-.....**, s.4505. Ayrıca Reşat İzbirak (Reşat İzbirak, "Eskişehir'le Çifteler Çevresinde Bir Coğrafya Gezisi", **A.Ü. DTCFD**, C.III, S.5, TTK Basımevi, Ankara, Temmuz-Ağustos 1945, s.507.) makalesinde, yer yer maden damarlarını da ihtiva eden ve Sündiken dağlarının güneydoğusunda yer alan yörenin bulunduğu bu coğrafyanın, genel olarak I. zaman arâzisinden meydana geldiğini belirtmektedir.

¹⁰⁷⁸ İleride ele alacağımız *Mihalicçık Kil Madeni* bu bölgededir.

¹⁰⁷⁹ **SVA**, Sene: 1325, s.157.

olarak yine hubûbat/tahıl üretiminin yapıldığı tarım alanları oluşturmaktadır. 1844-1845 yıllarında düzenlenen temettü'ât defterlerindeki verilere göre, bölgedeki toplam tarım arâzisinin 38936 dönüm 667 evlek¹⁰⁸⁰ (= 39102,75 dönüm) olduğunu görüyoruz.¹⁰⁸¹ Öte yandan bölgede tarımsal faaliyetlerin sürdürüldüğü tarım alanlarının gerek yetiştirilen ürünlere, gerekse arâzinin kullanılış biçimine göre defterlerde ayrı ayrı kaydedilmiş olması¹⁰⁸², tarım alanlarının çeşitliliği ve potansiyellerinin belirlenmesi açısından son derece önemlidir.

Buna göre, bölgedeki 39102,75 dönümlük tarım arâzisinin; 18659,5 dönümünü sadece hubûbat/tahıl üretiminin yapıldığı mezru' (ekilmiş) tarlalar, 17614,5 dönümünü gayr-i mezru' (ekilmemiş/nadasa bırakılmış) tarlalar, 863,75 dönümünü bağlar, 112 dönümünü susam tarlaları, 37 dönümünü basal (= soğan) tarlaları, 26 dönümünü sebze tarlaları¹⁰⁸³, 65,5 dönümünü bostan tarlaları, 541 dönümünü çeltük (= pirinç) tarlaları, 458,5 dönümünü¹⁰⁸⁴ penbe (= pamuk) tarlaları, 213,5 dönümünü harir (= ipek) bahçeleri ve 511,5 dönümünü de duhan (= tütün) tarlaları oluşturmaktadır. Gerek bu tarım alanı çeşitleri, gerekse bunların bölgedeki yerleşim birimlerine göre dağılımı Tablo III/5'te ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Burada da açıkça görüldüğü gibi, bu dönemde özellikle kuru tarımın yapıldığı mezru' tarlalarla, nadasa bırakılmış olan gayr-i mezru' tarlalar, tarım alanları içinde en fazla paya sahip olan tarım alanlarıdır. Bu, bölgenin klâsik dönemdeki mevcut yapısını bu dönemde de koruduğunu göstermektedir.

¹⁰⁸⁰ Evlek: Dönümün ¼'üdür.

¹⁰⁸¹ 1844-1845 yıllarındaki tarım arâzisi miktarı ve gelirleri temettü'ât defterlerine dayanmaktadır. Bkz. **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9006, s.2-19.; No: 9007, s.2-23.; No: 9008, s.2-15.; No: 9009, s.2-26.; No: 9010, s.2-60.; No: 9011, s.2-11.; No: 9012, s.2-21.; No: 9013, s.2-27.; No: 9014, s.2-10.; No: 9015, s.2-10.; No: 9016, s.2-10.; No: 9017, s.2-11.; No: 9018, s.2-7.; No: 9019, s.2-15.; No: 9020, s.2-15.; No: 9021, s.2-38.; No: 9022, s.2-6.; No: 9023, s.2-15.; No: 9024, s.2-27.; No: 9025, s.2-22.; No: 9026, s.2-31.; No: 9027, s.2-11.; No: 9028, s.2-6.; No: 9029, s.2-6.; No: 9030, s.2-65.; No: 9031, s.2-10.; No: 9032, s.2-37.; No: 9033, s.2-9.; No: 9034, s.2-7.; No: 9035, s.2-9.; No: 9036, s.4-42.; No: 9037, s.2-9.; No: 9038, s.2-23.; No: 9039, s.2-19.; No: 9040, s.2-7.; No: 9041, s.2-17.; No: 9042, s.2-5.; No: 9043, s.2-15.; No: 9044, s.2-7.; No: 9045, s.2-11.; No: 9046, s.2-27.; No: 9047, s.2-7.; No: 9048, s.2-51.; No: 9049, s.2-5.; No: 9050, s.2-5.; No: 9051, s.4-10.; No: 9052, s.4-31.

¹⁰⁸² Temettü'ât defterlerinin, klâsik dönem tahrir defterlerinden ayrılan en önemli yönlerinden birisidir.

¹⁰⁸³ Temettü'ât defterlerine göre bölgedeki tek sebze tarlası sadece Süleler karyesinde bulunmaktadır.

¹⁰⁸⁴ Bu penbe tarlalarının toplam 181 dönümü, tarafımızdan tahmini olarak hesaplanan değerdir.

Tablo III/5: 1844-1845 Yıllarında Bölgedeki Tarım Alanlarının Dağılımı

Defter/Sf. No	Karye Adı	Mezrû'	Gayr-i	Bağ		Harir		Penbe	Duham	Bostan	Basal	Susam	Çeltük	Sebze
		Tarla	Mezrû'			Bahçesi		Tarlası	Tarlası	Tarlası	Tarlası	Tarlası	Tarlası	Tarlası
		D*	D	D	E**	D	E	D	D	D	E	D	D	D
9028, s.2-6.	Ahişeyh	113	98	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9039, s.2-19.	Ahur-Yarıkcı	928	1209	-	4	-	-	-	1	13	-	-	-	-
9043, s.2-15.	Ahurözü	1010	991	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9027, s.2-11.	Akçaviran	91	91	17,5	2	6	-	8	-	-	-	-	-	-
9022, s.2-6.	Aşağı İğdebağacı	171	201	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9044, s.2-7.	Bahtiyar	148	148	4,5	-	-	-	20	-	-	-	-	-	-
9016, s.2-10.	Belen	93	89,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9023, s.2-15.	Bey	394	338	6	49	-	-	(32,5)	-	-	-	-	8,5	-
9024, s.2-27.	Çalçı	737	597	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9025, s.2-22.	Çardak	466	401	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-
9032, s.2-37.	Çukurviran	1116	961	63,5	75	-	-	-	4	-	-	-	-	-
9033, s.2-9.	Diközü	253	222	13	-	1,5	-	-	-	1	-	-	-	-
9030, s.2-65.	Dinek	554	524,5	41	230	1	-	(1)	195,5	-	-	-	-	-
9020, s.2-15.	Doğancı	446,5	446,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9045, s.2-11.	Dudaş	394	338	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9035, s.2-9.	Dümrek	247	247	-	-	-	-	-	-	-	-	-	33	179
9046, s.2-27.	Ermenek	210	193	68,5	-	64	-	6	13	-	-	-	-	-
9048, s.2-51.	Gürleyik-Domya	569	546	97	1	13,5	-	6	236	-	-	-	-	-
9049, s.2-5.	Haliloğlu	164,5	159,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9050, s.2-5.	Hamidoğlu	88	77,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9040, s.2-7.	İğdecik	110,5	84,5	1	22	2,5	12	-	7,5	-	-	-	-	-
9026, s.2-31.	İki Kilise	432	389	5	85	-	-	(37)	-	-	-	-	-	-
9029, s.2-6.	Karabük	37	37	11,5	-	12,5	-	16	-	-	-	-	-	-
9041, s.2-17.	Karageyikli	586,5	592,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

* Tabloda dönüm “D” şeklinde kısaltılarak gösterilmiştir.

** Tabloda evlek “E” şeklinde kısaltılarak gösterilmiştir. (Evlek = Dönümün ¼’üdür.) Evlek miktarları, metinde anlatım kolaylığı açısından “dönüm”e çevrilmiştir.

Defter/Sf. No	Karye Adı	Mezrû'	Gayr-i	Bağ		Harir		Penbe	Duhan	Bostan	Basal	Susam	Çeltük	Sebze	
		Tarla	Mezrû'			Bahçesi		Tarlası	Tarlası	Tarlası	Tarlası	Tarlası	Tarlası	Tarlası	
		D	D	D	E	D	E	D	D	D	E	D	D	D	D
9036, s.4-42.	Kavak	1158	973	15,5	121	-	-	(110,5)	-	-	-	-	-	-	-
9037, s.2-9.	Kızılbörklü	151	155	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9038, s.2-23.	Korucu ve Güce	587,5	568,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9013, s.2-27.	Koyunağılı	629,5	578,5	92,5	-	2,5	-	22	-	38	-	34,5	54	-	-
9014, s.2-10.	Kozlu	172,5	176,5	17	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-
9047, s.2-7	Köçet	70	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	30	-
9015, s.2-10.	Kuyucak	168,5	155,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9012, s.2-21.	Narlı	521	380	27,5	-	-	-	1	-	-	-	-	-	184	-
9010, s.2-60.	Obruk	708,5	643,5	94	3	-	-	101,5	39,5	-	-	-	-	-	-
9011, s.2-11.	Ömer	340	340	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9006, s.2-19.	Saray	782	766	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9008, s.2-15.	Sarıyar	104	95	30	-	48	-	46	-	-	-	-	-	-	-
9007, s.2-23.	Sazak	587	562	8	47	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9009, s.2-26.	Sekiviran	289	255	31,5	1	-	-	2	-	-	-	-	-	122	-
9051, s.4-10.	Soficebük	79	28,5	8,5	2	8,5	-	20	-	-	-	-	-	-	-
9021, s.2-38.	Sorkun	216,5	157	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
9019, s.2-15.	Süleler	9	13	39,5	-	50,5	-	8,5	13	-	-	-	-	-	26
9034, s.2-7.	Tatarcık	84,5	244,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9031, s.2-10.	Uşakbükü	78	66	4	9	-	-	17,5	-	12,5	2	2,5	16,5	26	-
9042, s.2-5.	Üçbaşlı	245	185	2,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9018, s.2-7.	Yalınlı	146	180	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9017, s.2-11.	Yayalar	490	500	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9052, s.4-31.	Yuk. İğde ağacı	1685,5	1610,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
TOPLAM	50	18659,5	17614,5	701	651	210,5	12	458,5	511,5	64,5	4	37	112	541	26

Not: Tabloda parantez içinde verdiğimiz penbe tarlası miktarları, karyelere ait defterlerde sadece kıyye değerleri verildiği için tahmini olarak hesaplanan değerlerdir.

Mihaliççık bölgesindeki tarım alanlarının, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren olağanüstü bir artış grafiği çizdiğini görüyoruz. Bu oluşumda hiç kuşkusuz, bu dönemde bölgedeki yerleşim birimi sayısının ve dolayısıyla da nüfusun artış göstermesi en önemli etkenlerin başında gelmektedir.¹⁰⁸⁵ Ancak bölgede, gerek yerleşim birimi gerekse nüfus artışıyla tarım alanı miktarı arasında her dönem doğru orantı olmamıştır. Nitekim bunu, yüzyılın sonlarında nüfus artışının olduğu bazı dönemlerde, toplam tarım alanlarındaki azalmadan açıkça görebiliyoruz. 1844-1845 yıllarında yapılan sayıma göre bölgedeki toplam tarım alanı miktarı 39102,75 dönümken, 1892 yılında % 343,12 gibi olağanüstü bir artışla toplam 173270 dönüme yükselmiştir. Bu dönemde toplam 173270 dönüm olan tarım alanının 56507 dönümünü mezru' tarlalar, 113013 dönümünü gayr-i mezru' tarlalar, 2125 dönümü bağlar, 1625 dönümünü de bahçeler oluşturmaktadır.¹⁰⁸⁶ 1894 ve 1899 yıllarında ise toplam arâzinin 172270 dönüme düştüğünü görüyoruz. Bu dönemde toplam 172270 dönüm olan tarım alanının ise 56173 dönümünü mezru' tarlalar, 112347 dönümünü gayr-i mezru' tarlalar, 2125 dönümü bağlar, 1625 dönümünü de bahçeler oluşturmaktadır.¹⁰⁸⁷ Her iki döneme bakıldığında, bölgedeki bağ ve bahçe miktarlarının değişmediği görülmektedir. Bununla birlikte XIX. yüzyıl ortalarından yüzyılın sonlarına kadar Mihaliççık bölgesindeki nüfus dalgalanmaları ile tarım alanlarının artması ya da azalması arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Özellikle yüzyılın ortalarındaki genel nüfus ve tarım alanlarında, yüzyılın sonlarında yaşanan büyük göç dalgalarına bağlı olarak, büyük ölçüde değişiklik olması bunu açıkça göstermektedir.

3.1.2.2. Tarımsal Faaliyetlerdeki Üretim Çeşitliliği

XIX. yüzyılda Mihaliççık bölgesindeki tarımsal üretim çeşitliliği konusunda, bölgenin klâsik dönemdeki mevcut yapısını aynen devam ettirdiğini görüyoruz. Bu dönemde de köylü aile ekonomisine dayanan bölgede hubûbat/tahıl üretiminin ağırlığı söz konusudur. Hatta bölge genelinde, klâsik dönemde olduğu gibi, başta hinta (buğday) ve şaîr (arpa) olmak üzere hubûbat/tahıl üretimi yine tam anlamıyla bir mono-kültür oluşturmaktadır. Bununla birlikte XIX. yüzyılda, yukarıda ayrıntılı olarak ele aldığımız tarım alanlarından da anlaşılacağı gibi, bölgenin farklı arâzi yapısından kaynaklı; darı,

¹⁰⁸⁵ Bölgenin demografik yapısını ele alırken de belirttiğimiz gibi, 1844-1845 yıllarında yapılan sayıma göre bölge genelinde toplam 50 olan karye sayısı, 1892 yılında 53'e, 1894 yılında 56'ya ve 1899 yılında da 58'e kadar yükselmişti.

¹⁰⁸⁶ SVA, Sene: 1309, s.262.

¹⁰⁸⁷ SVA, Sene: 1311, s.267-268.; Sâmi, **Kâmûsu'l**....., s.4505.

burçak, yulaf, susam, sebze, meyve vb. ürünler de ekilip biçilmekte, ayrıca bağcılık da yapılmaktadır. Diğer taraftan Mihaliççık bölgesinde, klâsik dönemde bazı yerleşimlerde üretimi yapılan çeltük, penbe (pamuk) gibi ürünlerin yanı sıra, bu dönemde farklı tarımsal ürünlerin de yetiştirildiği görülmektedir. Örneğin bunların başında duhan (tütün) ve harir (ipek kozası), armut, iğde vb. çeşitli ürünler gelmektedir. Bahsettiğimiz bu tarım ürünlerinin üretim potansiyellerini, yerleşim birimlerine göre dağılımlarını ve oranlarını ayrı ayrı ele alıp incelemeyen önce özellikle konuyla ilgili olarak elimizdeki kaynaklara ilişkin birkaç noktaya açıklık getirmemiz gerekmektedir.

XIX. yüzyılda bölgede yetiştirilen tarımsal ürünlerle ilgili olarak incelediğimiz temettü'ât defterleri, gerek ürün miktarı gerekse toplam gelir miktarları bakımından birbirini tutmayan sonuçlarla doludur. Daha doğrusu, tarımsal ürün üzerinden alınan vergilerin toplam gelir miktarı (= hâsılat) olarak hesaplanmasında çok fazla hesaplama hatası yapıldığı görülmektedir.¹⁰⁸⁸ Bu bakımdan, temettü'ât defterlerindeki verileri ihtiyatla karşılamamız ve bu verilerden hareketle değerlendirmeler yaparken de son derece dikkatli olmamız gerekmektedir.

Klâsik dönemde olduğu gibi XIX. yüzyılda da, Mihaliççık bölgesinde yetiştirilen tarım ürünlerinin ve bu ürünlerin, gerek bölgedeki dağılımının gerekse toplam üretim içerisindeki paylarının belirlenmesinde temel dayanak *hâsılat* ve *öşür* (1/10) verileridir. Temettü'ât defterlerindeki hâsılat ve öşür verileri, tarımsal üretim tahminlerinin temel dayanağını oluşturmaktadır. Defterlerde tüm tarım ürünleri için vergi ve toplam gelir miktarları (= hâsılat) *kuruş* olarak ifade edilmiştir. Öte yandan, tarım ürünlerinin üretim miktarı, birkaç istisna dışında¹⁰⁸⁹ temettü'ât defterlerinde ayrı olarak belirtilmemiştir. Yani bir yerleşim biriminde sadece, tarımsal ürün üzerinden alınan vergi miktarından (keyl/kıyye ve kuruş olarak) yola çıkılarak hesaplanan toplam gelir miktarı (kuruş) belirtilmiştir. Bu bakımdan, bölgedeki tarımsal ürünlerin üretim potansiyelinin ve ayrıca tahrir kıymetlerinin tarafımızdan hesaplanması gibi bir durum söz konusudur. Bunu bir örnek ile açıklayacak olursak; örneğin kazâya bağlı Sazak karyesinde 4. hânede kayıtlı

¹⁰⁸⁸ Bu ve buna benzer hesaplama hatalarının temel nedeni konusunda kesin bir hüküm veremesek de, bu durum, dönemin sosyo-ekonomik koşulları dikkate alındığında, defteri düzenleyen yerel yönetici ile köylü arasındaki ilişkinin bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Ayrıca, sayım memurlarının yaptıkları matematiksel hesaplama hatalarının kişisel hata olması muhtemel olmakla birlikte, bu yanlışlıkların sayım memuru (= yerel yönetici) ile köylü arasındaki olumlu/olumsuz birtakım ilişkilerin sonucu olduğu ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerekir.

¹⁰⁸⁹ Örneğin kazâya bağlı Bey, Dinek, İki Kilise ve Kavak karyelerine ait temettü'ât defterlerinde, diğer karyelere ait kayıtlardan farklı olarak penbe (pamuk) üretimiyle ilgili sadece kıyye değerleri ve bunların hâsılat miktarları kaydedilmiştir.

Kara Mahmud oğlu Mustafa'nın, 2 evlek (0,5 dönüm) bağ hâsılatının toplam 45 kuruş olduğu, bu ürün üzerinden öşür vergisi (1/10) olarak ise 10 kıyye üzümünden 5 kuruş vergi verdiği kaydedilmiştir.¹⁰⁹⁰ Bu veriler bize; bu dönemde 1 kıyye üzümün 0,5 kuruş üzerinden hesaplandığını, Kara Mahmud oğlu Mustafa'nın toplam 100 kıyye üzüm ürettiğini ve toplam 50 kuruş gelir elde ettiğini açıkça göstermektedir.

Üzerinde durulması gereken bir diğer konu da, bu dönemde bölgede yetiştirilen tahıl ürünlerinin (hınta, şaîr, burçak vb.) ortak bir başlık altında “*mezru' tarla hâsılatı*” olarak kaydedilmiş olmasıdır. Bu ürünlerin her birinin üretim potansiyeli ve tahrir kıymetleri de yine yukarıda verdiğimiz örnekte olduğu gibi vergi miktarlarından (keyl ve kuruş olarak) yola çıkılarak hesaplanacaktır. Yine bir örnek verecek olursak, kazâya bağlı Sekiviran karyesinde 1. hânede kayıtlı Yusuf oğlu Mehmed'in, 20 dönüm mezru' tarla hâsılatının toplam 882 kuruş olduğu, bu ürünler üzerinden öşür (1/10) olarak ise; 6 keyl hıntadan (buğday) 90 kuruş, 2 keyl şaîrden (arpa) 8 kuruş olmak üzere toplam 98 kuruş vergi verdiği görülmektedir.¹⁰⁹¹ Bu veriler bize; bu dönemde 1 keyl hıntanın tahrir kıymetinin 15 kuruş, 1 keyl şaîrin ise 4 kuruş üzerinden hesaplandığını¹⁰⁹², Yusuf oğlu Mehmed'in 54 keyl hınta, 18 keyl şaîr ürettiğini ve hıntadan 810 kuruş, şaîrden 72 kuruş olmak üzere bu üretimden toplam 882 kuruş elde ettiğini göstermektedir. Kısaca, bölgede yetiştirilen tarımsal ürünlerin temettü'ât defterlerindeki hâsılat miktarları toplam gelirin 9/10'unu, öşür miktarları da doğal olarak 1/10'unu ifade etmektedir.

3.1.2.2.1. Tahıl Ürünleri

XIX. yüzyılda Mihaliççık bölgesinin klâsik dönemdeki mevcut yapısını aynen devam ettirdiğini, bu dönemde de bölgede tahıl üretimi ağırlığının söz konusu olduğunu daha önce belirtmiştik. Temettü'ât defterlerine göre, Mihaliççık bölgesinde bu dönemde tahıl ürünü olarak; hınta (buğday), şaîr (arpa), burçak, alef (yulaf), darı ve susamın yetiştirildiğini görüyoruz. Denilebilir ki bu dönemde de, başta hınta ve şaîr olmak üzere tahıl üretimi yine tam anlamıyla bir mono-kültür oluşturmaktadır. Öte yandan, bu tahıl ürünleri içerisinde susamın ayrı olarak değerlendirilmesi gerektiği belirtmeliyiz. Bunun nedeni, susamın, temettü'ât defterlerinde mezru' tarlaların dışında, “*susam tarlaları*”nda ekilip biçilmiş olması ve hâsılatın mezru' tarla hâsılatına eklenmeyip, başlı başına ayrı

¹⁰⁹⁰ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9007, s.3.

¹⁰⁹¹ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9009, s.2.

¹⁰⁹² Bu hesaplamaların pek çok yerleşim biriminde yanlış olduğunu ilerleyen bölümlerde göreceğiz.

olarak kaydedilmiş olmasıdır. Bu cümleden olarak, bölgede öncelikle mezru' tarlalarda yetiştirilen tahıl ürünleri üzerinde durup, susamı *ikincil tahıl ürünleri* kategorisi içinde değerlendirmenin uygun olacağını düşünüyoruz.

1844-1845 yılları arasında düzenlenen temettü'ât defterleri üzerinde yaptığımız incelemede, Mihalıççık bölgesi genelinde toplam tahıl üretimi miktarının 112325 keyl olduğunu görüyoruz. Bölgedeki bu üretimin 77835 keyli hinta, 33740 keyli şaîr, 445 keyli darı, 285 keyli burçak ve sadece 20 keyli de alef/yulaftır. Öte yandan, kazâya bağlı Ahişeyh karyesinde sadece tahıl üretimi yapıldığını bilmemize rağmen, ürün çeşitliliği ve ürünlerin üretim miktarı konusunda herhangi bir hüküm veremiyoruz. Bunun temel sebebi, karyedeki Şeyh Murad Tekkesi'nin mutasarrıfı olan karye halkının, bu görevden ötürü 1/10 ve a'sâr vergisinden muâf tutulmuş olmasıdır.¹⁰⁹³ Bu bakımdan, Ahişeyh karyesindeki üretim dikkate alındığında, bu üretimin daha fazla olacağı kuşkusuzdur.

Görüldüğü gibi XIX. yüzyılın ortalarında bölgede yetiştirilen tahıl ürünleri içinde hinta (buğday) ve şaîr (arpa) en fazla üretilen tahıl ürünü olmakla birlikte, bu iki ürün bölgedeki yerleşim birimlerinde tam anlamıyla mono-kültür oluşturmaktadır. Öyle ki, bu dönemde bölgede toplam tahıl üretiminin % 69,28'ini 77835 keyllik hinta üretimi oluştururken, % 30,04'ünü de 33740 keyllik şaîr üretimi oluşturmaktadır.¹⁰⁹⁴

Öte yandan dikkati çeken diğer bir nokta da, bu ürünler içerisinde alef üretiminin kazâya bağlı sadece Ahurözü karyesinde yapılmasıdır. Bu dönemde Mihalıççık kazâsı genelinde üretilen toplam 20 keyl alefin tümünün bu karyede üretildiği anlaşılmaktadır. Bu tahıl ürününün sadece bir karyede üretilmiş olması, bölgenin klâsik dönemle bu dönemdeki tahıl üretimi arasındaki en büyük farklılıklardan birisidir.¹⁰⁹⁵ Bunun yanı sıra, klâsik dönemde hemen hemen her yerleşim biriminde üretimi yapılan burçağın, bu dönemde bölgede sadece 10 karyede üretilmiş olması ve yine klâsik dönemde sadece 3 karyede (Dinek, Gürleyik ve Küçük İğdecik) üretimi yapılan darının bu dönemde 10 karyede üretilmesi de, her iki dönem arasındaki önemli farklılıklar arasındadır.

Bu dönemde Mihalıççık bölgesinde yetiştirilen tahıl ürünlerinden elde edilen hâsılat miktarlarına ise; temettü'ât defterlerindeki “*mezru' tarla hâsılatı*” kayıtlarından

¹⁰⁹³ Bkz. **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9028, s.2.

¹⁰⁹⁴ Daha öncede belirttiğimiz gibi, ürün çeşitliliği ve ürünlerin üretim miktarı konusunda herhangi bir bilgiye sahip olamadığımız Ahişeyh karyesindeki üretim de dikkate alındığında, bu üretimin ve oranların daha fazla olduğunu göz önünde bulundurmamak gerekir.

¹⁰⁹⁵ Nitekim XVI. yüzyılın ikinci yarısında (H. 981/1574'te) Mihalıççık Nâhiyesi'ne bağlı hemen hemen her yerleşim biriminde alef üretimi yapılmaktaydı.

ulaşılabiliyoruz. Ancak kayıtlarda, başkasına kiraya verilen ya da başkasından kiralanan mezru' tarla hâsılatlarının birlikte kaydedilmiş olması, bu noktada bir ayırım yapmamızı gerekli kılmaktadır. Temettü'ât defterlerindeki vergi verilerine göre, bu dönemde bölge genelinde 1 keyl hintanın tahrir kıymeti 15 kuruş, 1 keyl şaîr 4 kuruş, 1 keyl burçak 4 kuruş, 1 keyl darı 3 kuruş, 1 keyl alef ise 5 kuruş üzerinden hesaplanmıştır. Ancak bu ürünlerin tahrir kıymeti, kimi yerleşim birimlerinde farklılık göstermektedir. Örneğin hinta 12, 14, 14,5 veya 15 kuruş, şaîr 4 veya 5 kuruş, burçak 4, 5 veya 8 kuruş, darı 3 veya 4 kuruş gibi karmaşık bir sistem üzerinden hesaplanmış, ayrıca hesaplamalarda yine birtakım yanlışlıklar yapılmıştır. Bunun nedenleri konusuna daha önce değinmiştik.

Tüm bu karmaşıklık ve olumsuzluklara rağmen, Mihaliççık bölgesinde toplam tahıl ürünü hâsılatının 1.168.253,5 kuruş olduğu, öte yandan kiralanan veya kiraya verilen mezru' tarlaların 13594 kuruşluk toplam kira bedeli hâsılatıyla birlikte toplam hâsılatın 1.181.848 kuruş¹⁰⁹⁶ olduğu görülmektedir. Bu hâsılatın ürün çeşidi bazında dağılımına bakacak olursak; bunun 1.035.738 kuruşunu hinta, 126.859,5 kuruşunu şaîr, 1444,5 kuruşunu darı, 1165,5 kuruşunu burçak ve sadece 81 kuruşunu da alef/yulaf oluşturmaktadır.¹⁰⁹⁷ Bu hâsılat miktarlarına göre; toplam hâsılatın % 88,75'ini hinta, % 10,88'ini şaîr, % 0,21'ini darı, % 0,15'ini burçak, % 0,03'ünü ise alef oluşturmaktadır. Görüldüğü gibi, tahıl ürünlerinden elde edilen hâsılat miktarlarında da hinta ve şaîrin gözle görülür önemli bir payı söz konusudur.

XIX. yüzyılın ortalarında bölgede yetiştirilen ve daha önce açıkladığımız çeşitli nedenlere bağlı olarak ikincil tahıl ürünü olarak değerlendirdiğimiz tarım ürünü ise, bu dönemde tahrir kıymeti oldukça yüksek¹⁰⁹⁸ olan susamdır. H. 1260-1261/M. 1844-1845 yılları arasında düzenlenen temettü'ât defterlerindeki verilere göre bu ürün, daha önce tarım alanları bahsinde de belirttiğimiz gibi, bölgede sadece 4 karyede (Bey, Dümrek,

¹⁰⁹⁶ Temettü'ât defterlerinde çok büyük matematiksel hatalar yapılmış, çoğu kez olduğu gibi mezru' tarla hâsılatları da yanlış hesaplanmıştır. Öyle ki, karyelerdeki hânelere ait verilerden hareketle yaptığımız hesaplamalarla kayıtlardaki hesaplamalar arasında 27885 kuruşluk önemli bir fark vardır. Hesaplarımıza göre, toplam mezru' tarla hâsılatının 1.181.848 kuruş olması gerekirken, temettü'ât kayıtlarında 27885 kuruşluk sapmayla 1.153.963 kuruş olarak görünmektedir. Bu nedenle bölgedeki toplam mezru' tarla hâsılatını 1.181.848 kuruş olarak kabul ediyoruz.

¹⁰⁹⁷ Bu dağılıma, daha önce belirttiğimiz çeşitli nedenlere bağlı olarak Ahişeyh karyesindeki tahıl ürünü hâsılatının dağılımı eklenmemiştir.

¹⁰⁹⁸ Temettü'ât defterlerindeki vergi verilerine göre, 1 kıyye susamın tahrir kıymeti 6 kuruş üzerinden hesaplanmıştır. Ancak bu tahrir kıymetinin, kimi yerleşim birimlerinde 5 ve 8 kuruş gibi karmaşık bir sistem üzerinden hesaplandığı, ayrıca hesaplamalarda birtakım yanlışlıklar yapıldığı da görülmektedir.

Koyunağılı ve Uşakbükü) yetiştirilmekte olup, toplam susam üretimi 1385¹⁰⁹⁹ kıyyedir. Bu üretimden elde edilen toplam hâsılat miktarı ise 7351,5 kuruştur.¹¹⁰⁰ Diğer yandan, Mihaliçcik bölgesinde susam üretiminin sadece bu 4 karyede yapılmış olması, klâsik dönemde susamın yetiştirildiği karyelerde artık üretimin olmadığını, bu karşılık susam üretiminin başka yerleşim birimlerine kaydığını göstermektedir. Nitekim XVI. yüzyılın ikinci yarısında (H. 981/1574'te) susam, nâhiyeye bağlı Dinek, Köçet, Kavak, İki Kilise ve Şucalar karyeleri olmak üzere toplam 5 karyede yetiştirilmekteydi.

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Mihaliçcik bölgesinde yetiştirilen tahıl ürünü çeşitliliğinin kısmen de olsa arttığını görüyoruz. Örneğin Şemsettin Sâmî¹¹⁰¹ eserinde, 1889'da kazânın başlıca mahsulâtı içerisinde tahıl ürünlerinin; buğday, arpa, yulaf, burçak, darı, mısır darısı ve susam olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte, 1892 ve 1894 tarihli vilâyet salnâmelerinde ise kazânın başlıca mahsulâtı içerisinde tahıl ürünlerinin; buğday, sümter (yumuşak buğday), arpa, yulaf, burçak, mısır darısı, kum darı ve susam olduğu belirtilmektedir.¹¹⁰² Buna göre; 1892 yılında Mihaliçcik bölgesi genelinde toplam tahıl üretimi 188500 keyl olarak görünmektedir. Bu üretimin; 130000 keylini buğday, 40000 keylini arpa, 3500 keylini sümter, 4000 keylini kum darı, 7500 keylini burçak ve 3500 keylini de susam oluşturmaktadır.¹¹⁰³ Görüldüğü gibi, XIX. yüzyılın ortalarındaki tahıl üretimi 1892 yılında % 67,81 gibi oldukça yüksek bir oranda artış göstermiştir. Üretimdeki bu artışta hiç kuşkusuz, bölgedeki tarım alanı miktarının artmasının etkisi söz konusudur. 1894 yılında ise, toplam üretimin % 11,77 oranında (13200 keyl) artarak 201700 keyle yükseldiğini görüyoruz. Bu artışta, özellikle arpadaki üretim artışının büyük etkisi söz konusudur. Bir önceki dönemde üretim miktarı 40000 keyl olan arpa üretimi, bu tarihte % 50 oranında (20000 keyl) artarak toplam 60000 keyl üretim potansiyeline çıkmıştır. Öte yandan bu dönemde buğday, sümter, kum darı ve susam üretiminde herhangi bir değişiklik olmazken, burçak üretiminde % 90,66 gibi olağanüstü bir oranda düşüş yaşanmış ve üretim 700 keyl olarak gerçekleşmiştir.¹¹⁰⁴

¹⁰⁹⁹ Uşakbükü karyesindeki susam üretiminin kıyye değerleri (toplam 210 kıyye), karyeye ait temettü'ât defterinde herhangi bir bilgi kaydedilmediği için tarafımızdan tahmini olarak hesaplanmıştır.

¹¹⁰⁰ **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9013, s.2-27.; **No:** 9023, s.2-15.; **No:** 9031, s.2-10.; **No:** 9035, s.2-9.

¹¹⁰¹ Sâmî, **Kâmûsu'l-.....**, s.4505.

¹¹⁰² **SVA**, Sene: 1309, s.262.; **SVA**, Sene: 1311, s.268.

¹¹⁰³ **SVA**, Sene: 1309, s.262.

¹¹⁰⁴ **SVA**, Sene: 1311, s.268. Bu tarihte burçak üretiminin % 90,66 gibi çok yüksek bir oranda düşüş göstermesi, ister istemez kayıtlardaki verilerin sağlıklı olup olmadığı sorusunu da akla getirmektedir. Ancak kayıtlardaki verileri esas aldığımızdan, bu konuda bir yorum yapmayı uygun görmüyoruz.

Döneme ilişkin kayıtlarda üretimden elde edilen hâsılat miktarlarıyla ilgili olarak herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak temettü'ât defterlerindeki vergi verilerinden hareketle tahmini bir hâsılat değeri hesaplanabilir. Bu cümleden olarak; 1 keyl buğday ve sümteri 15 kuruş, 1 keyl arpayı 4 kuruş, 1 keyl kum darıyı 3 kuruş, 1 keyl burçağı 4 kuruş ve 1 keyl susamı da 6 kuruş üzerinden kabul edersek; 1892 yılında toplam tahıl üretimi hâsılatının tahmini olarak 2.333.500 kuruş olduğunu görürüz.¹¹⁰⁵ Bu tahmini hâsılat miktarı, Mihaliççık bölgesinde XIX. yüzyılın ortalarındaki hâsılat miktarının da tahmini olarak % 99,74 oranında arttığını göstermektedir. Aynı hesaplardan yola çıkarak, 1894'te tahmini toplam hâsılatın ise 2.386.300 kuruş olduğu görünmektedir.¹¹⁰⁶

Genel olarak baktığımızda, Mihaliççık bölgesinin XIX. yüzyılda da, her ne kadar üretim potansiyellerinde birtakım değişiklikler olsa da, yüzyıllardan beri süregelen tahıl ürünü özelliklerini değişmeden devam ettirdiğini, yetiştirilen ürünler içinde buğday ve arpanın bir mono-kültür olduğunu, bunun yanı sıra bölgenin bu dönemde de âdetâ bir tahıl ambarı niteliği taşıdığını söyleyebiliriz.

3.1.2.2.2. Baklagiller

XIX. yüzyılda bölgede yetiştirilen tarım ürünleri içerisinde, baklagiller olarak sınıflandırılan ürünlere baktığımızda, özellikle temettü'ât defterleri üzerinde yaptığımız incelemede, bu ürünlere ilişkin herhangi bir kayda rastlayamadık. Bu bakımdan, XVI. yüzyılda baklagil sınıfına dahil olan mercimek, börülce, mahlut gibi çeşitli ürünlerin bu dönemde yetiştirilmediği anlaşılmaktadır. Öte yandan yüzyılın sonlarında ise bölgede yetiştirilen baklagil ürünleri içerisinde sadece mercimek ve nohudun olduğunu, bu ürünün de çok az üretildiğini görüyoruz.

Şemsettin Sâmî¹¹⁰⁷ eserinde, Mihaliççık kazâsının başlıca baklagil ürünlerinin nohut ve mercimekten ibâret olduğu belirtilmektedir. Ancak öte yandan, döneme ilişkin kayıtlarda sadece nohutla ilgili sayısal veriler bulunmakta, mercimek ürününün üretim potansiyeline ilişkin ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nitekim 1892 ve 1894¹¹⁰⁸ yıllarında Mihaliççık genelinde üretilen toplam nohut miktarı sadece 500 keyldir. Öyle

¹¹⁰⁵ Tahmini olarak hesapladığımız bu hâsılatın; 2.002.500 kuruşunu buğday ve sümter, 160.000 kuruşunu arpa, 120.000 kuruşunu kum darı, 30.000 kuruşunu burçak, 21.000 kuruşunu da susam oluşturmaktadır.

¹¹⁰⁶ Tahmini olarak hesapladığımız bu hâsılatın; 2.002.500 kuruşunu buğday ve sümter, 240.000 kuruşunu arpa, 120.000 kuruşunu kum darı, 2800 kuruşunu burçak, 21.000 kuruşunu da susam oluşturmaktadır.

¹¹⁰⁷ Sâmî, *Kâmûsu'l-.....*, s.4505.

¹¹⁰⁸ SVA, Sene: 1309, s.262.; SVA, Sene: 1311, s.268.

görünüyor ki, bu dönemde nohut pazarlamaya yönelik bir potansiyele sahip değildir. Diğer taraftan toplam üretimin 500 keyl olarak sınırlı kalması, bölgede yetiştirilen nohut miktarında da herhangi bir artış ya da azalmanın olmadığını göstermektedir. Ayrıca nohutun bu dönemdeki tahrir kıymeti ve dolayısıyla da elde edilen hâsılat miktarı konusunda, kayıtlarda bir bilgi olmadığı için herhangi bir yorum yapma imkânımız da bulunmamaktadır.

3.1.2.2.3. Bahçe Ürünleri

XIX. yüzyılın ortalarında bölgede yetiştirilen bahçe ürünlerine baktığımızda, birkaç ürün dışında (Örn: ceviz, iğde, emrud “armut” vb.) bölgenin klâsik dönemdeki yapısını aynen devam ettirdiğini görüyoruz. H. 1260-1261/M. 1844-1845 yıllarına ait temettü’ât defterlerindeki verilere göre, XIX. yüzyılın ortalarında bölgede sebze ve meyve olarak başlıca; bostan, emrud (= armut), iğde, basal (= soğan) ve çeşitli sebze türlerinin (sebzevât)¹¹⁰⁹ yetiştirildiği görülmektedir. Öte yandan bu dönemde Mihaliççık bölgesinde klâsik dönemde sebze ve meyve kategorisi içinde değerlendirdiğimiz cevizin yetiştirilmediğini, ancak buna karşın klâsik döneme ilişkin kayıtlarda göremediğimiz emrud ve iğdenin, her ne kadar belli başlı yerleşim birimlerinde olsa da, bu dönemde yetiştirildiğini görüyoruz.

XIX. yüzyılda Mihaliççık bölgesindeki bahçe ürünlerinden ilki, klâsik dönemde ismi piyaz olan basal yani soğandır. 1844-1845 yılları arasında düzenlenen temettü’ât defterlerinde, sebze olarak sadece basalın kaydı geçmektedir. Bu dönemde basal, kazâya bağlı sadece Koyunağılı ve Uşakbükü karyelerinde yetiştirilmektedir. Bu durum, klâsik dönemdeki piyaz/soğan üretimine göre çok büyük farklılık göstermektedir. Nitekim XVI. yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki çoğu yerleşim biriminde piyazın yetiştirildiğini görmüştük. Bu dönemde ise, bu iki karyedeki basal üretimi toplam 7182 kıyye olup, bu üretimden elde edilen toplam hâsılat 3591 kuruştur.¹¹¹⁰ Bu üretimin 6678 kıyyesi (3339 kuruşu) Koyunağılı karyesine¹¹¹¹, 504 kıyyesi¹¹¹² (252 kuruşu) de Uşakbükü karyesine aittir.¹¹¹³

¹¹⁰⁹ Sebzevât (= *Zerzevât*) başlığı altında kaydedilen çeşitli sebzelerin yetiştirildiği ve sebze tarlalarının bulunduğu tek yerleşim birimi, Süleler karyesidir. Bkz. **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9019, s.2-15.

¹¹¹⁰ Görüldüğü gibi bu dönemde 1 kıyye basalın tahrir kıymeti 0,5 kuruş üzerinden hesaplanmıştır.

¹¹¹¹ **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9013, s.2-27.

¹¹¹² Bu veri tarafımızdan tahmini olarak hesaplanan değerdir.

¹¹¹³ **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9031, s.2-10.

Mihaliççık bölgesindeki bahçe ürünlerinden bir diğeri de sebzevât ya da doğru kullanımla zerzevâtıdır. Sebzevât; patlıcan, domates, bamya, kabak, lahana gibi çeşitli sebze türlerinin ortak adıdır.¹¹¹⁴ 1844-1845 yılları arasında düzenlenen 47 temettü'ât defteri üzerinde yaptığımız incelemede, sebzevât üretiminin bölgede sadece Süleler karyesinde yapıldığını görüyoruz. Bu dönemde karyede sebzevât üretiminden toplam 2366 kuruş hâsılat elde edilmiştir.¹¹¹⁵

XIX. yüzyılın ortalarında Mihaliççık bölgesinde yetiştirilen bahçe ürünlerinden biri de, klâsik dönemden bu yana meyve kategorisindeki tarımsal ürünlerin başında gelen bostandır. 1844-1845 yılları arasında düzenlenen temettü'ât defterlerine göre, bu dönemde bostan üretimi Ahur-Yarıkcı, Diközü, Koyunağılı, Sorkun ve Uşakbükü karyeleri olmak üzere sadece 6 karyede yapılmakta olup, bostan üretiminden elde edilen toplam hâsılat (= *bostan tarlası hâsılatı*) sadece 2986,5 kuruştur.¹¹¹⁶ Bu durum, çoğu üründe olduğu gibi, klâsik dönemdeki bostan üretimine göre çok büyük farklılık göstermektedir. Öyle ki, bölgedeki bostan üretiminin sadece bu 6 karyede yapılmış olması, klâsik dönemde bostanın yetiştirildiği çoğu karyede artık üretimin olmadığını ve üretimin sadece bu yerleşim birimleriyle sınırlı kaldığını göstermektedir. Nitekim XVI. yüzyılın ikinci yarısında (H. 981/1574'te) bostan, Mihaliççık Nâhiyesi'ne bağlı hemen hemen her yerleşim biriminde bostan yetiştirildiğini görmüştük. Öte yandan bu dönemde bostan üretiminin en fazla olduğu yerleşim biriminin Koyunağılı karyesi olduğu görülmektedir. Nitekim bu dönemde karyede toplam bostan tarlası hâsılatı 1935 kuruş olup, bölgedeki tüm bostan hâsılatının % 64,81'lik payına sahiptir. Koyunağılı karyesini; toplam 671,5 kuruş bostan tarlası hâsılatıyla Uşakbükü karyesi, 267,5 kuruş hâsılatla Ahur-Yarıkcı karyeleri, 72 kuruş hâsılatla Diközü karyesi, 40,5 kuruş hâsılatla Sorkun karyesi izlemektedir. Görüldüğü gibi bölgede bostan üretimi, daha çok Koyunağılı ve Uşakbükü karyelerinde endekslenmiştir.

XIX. yüzyılın ortalarında Mihaliççık bölgesinde yetiştirilen meyvelerden biri de iğdedir. Ancak temettü'ât defterleri üzerinde yaptığımız incelemede, iğdenin bölgede sadece Soficebük karyesinde ve karyede de sadece 1 hânede yetiştirildiğini görüyoruz. Defterde sadece 1 adet iğde ağacının kaydedildiği Soficebük karyesinde, bu iğde ağacı

¹¹¹⁴ Sâmi, *Kâmûs-i.....*, s.684. (Not: Sebzevât, sebzenin çoğuludur.)

¹¹¹⁵ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9019, s.2-15.

¹¹¹⁶ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9039, s.2-19.; No: 9033, s.2-9.; No: 9013, s.2-27.; No: 9021, s.2-38.; No: 9031, s.2-10.

1. hânede kayıtlı Muhtar Kadir oğlu Ahmed'e aittir. Muhtar Kadir oğlu Ahmed, bu işde ağacından toplam sadece 9 kuruş hâsılat elde etmiştir.¹¹¹⁷

XIX. yüzyılın ortalarında Mihaliçcik bölgesinde meyve kategorisindeki diğer bir ürün de emrud yani armuttur. 1844-1845 yıllarında düzenlenen temettü'ât defterleri üzerinde yaptığımız incelemede, bu dönemde emrudun sadece Kavak karyesinde olduğu görülmektedir. Karyeye ait temettü'ât defterinde¹¹¹⁸, karyedeki 95 hânedan 48'inde emrudun olduğu kayıtlıdır. Defterde “*tarla derûnunda emrud*”¹¹¹⁹ olarak kaydedilen hâsılat miktarları ve vergi verilerine göre, bu tarihte karyede toplam 10960 kıyye emrud yetiştirilmiş olup, toplam hâsılat miktarı da 4932¹¹²⁰ kuruştur. Bu veriler de açıkça göstermektedir ki, bu dönemde 1 kıyye emrudun tahrir kıymeti 0,5 kuruş üzerinden hesaplanmıştır. Gerek emrud miktarı, gerekse bu üründen elde edilen hâsılat miktarı, bu ürünün pazarlamaya yönelik bir potansiyele sahip olduğunu açıkça göstermektedir.

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Mihaliçcik bölgesinde yetiştirilen sebze ve özellikle de meyve ürünlerinin çeşitlilik yelpazesinin oldukça genişlediği görülmektedir. Nitekim Şemsettin Sâmî¹¹²¹, 1889 yılında kazâ genelinde sebze ve meyve çeşitliliğinin fazla olduğunu belirtmektedir. Diğer yandan 1892 ve 1894 tarihli vilâyet salnâmelerinde de özellikle bölgedeki meyve çeşitliliğinin fazla olduğu belirtilmiş ve bölgede yetiştirilen başlıca meyvelerin; armut, elma, kiraz, zerdali, vişne, şeftali, erik, fındık, üzüm¹¹²², işde ve ayva olduğu kaydedilmiştir.¹¹²³ Ancak bu meyve çeşitlerinin, bölge genelinde hangi yerleşim birimlerinde yetiştirildiği ve üretim potansiyelleri konusunda herhangi bir bilgi verilmemiştir.

XIX. yüzyılın ortalarında Mihaliçcik bölgesinde yetiştirilen bir diğer tarımsal ürün de, klâsik dönemde de stratejik bir önemi olan çeltük yani pirinçtir. Bu dönemde bölgede çeltüğün yetiştirildiği yerleşim birimlerinin, coğrafi ve iklim özelliklerine bağlı olarak klâsik dönemde olduğu gibi yine belli merkezler olduğunu görüyoruz. 1844-1845 yılları arasında yapılan sayıma göre, daha çok akarsulara yakın olan Dümrek, Köçet, Narlı, Sekiviran ve Uşakbükü karyeleri olmak üzere toplam 5 karyede çeltük üretimi

¹¹¹⁷ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9051, s.4.

¹¹¹⁸ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9036, s.4-42.

¹¹¹⁹ Tarla içindeki armut.

¹¹²⁰ Defterde 4931 kuruş olarak yanlış hesaplanmıştır.

¹¹²¹ Sâmî, *Kâmûsu'l-*....., s.4505.

¹¹²² Bu konuyu “*Bağcılık*” başlığı altında ilerleyen bölümlerde ele alacağız.

¹¹²³ SVA, Sene: 1309, s.262.; SVA, Sene: 1311, s.268.

yapılmıştır. Bölgedeki bu 5 karyede üretilen toplam çeltük miktarı 10125 kıyyedir.¹¹²⁴ Temettü'ât defterlerindeki vergi verilerine göre, bu dönemde 1 kıyye çeltüğün tahrir kıymeti, üretimin yapıldığı yerlerde farklı değerler üzerinden hesaplanmıştır. Örneğin 1 kıyye çeltük Dümrek, Narlı ve Sekiviran karyelerinde 5 kuruş, Uşakbükü karyesinde 4 kuruş, Köçet karyesinde ise 3 kuruş üzerinden hesaplanmıştır. 1 kıyye çeltüğün tahrir kıymetindeki bu farklılığın nedeni ya da nedenleri konusunda kesin bir hüküm vermek zor olsa da, karyede sayım yapan ve kayıtları tutan memurun tutumunun etkili olduğu düşünülebilir. Bölgede çeltük üretimden elde edilen toplam hâsılât 52118 kuruştur.¹¹²⁵

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Mihalıççık bölgesindeki çeltük üretiminde olağanüstü bir artış olduğu görülmektedir. Şemsettin Sâmî¹¹²⁶ eserinde, 1889'da kazânın başlıca mahsulâtı içerisinde pirincin olduğunu belirtmiş, ancak üretime ilişkin herhangi bir bilgi vermemiştir. 1892 yılında ise bölge genelinde üretilen toplam pirinç miktarının 120000 kıyye olduğunu görüyoruz.¹¹²⁷ Bölgedeki pirinç üretim miktarı 1894 yılında da değişmeden devam etmiş ve toplam üretim 120000 kıyye olarak gerçekleşmiştir.¹¹²⁸ Bu tarihlerdeki pirinç üretimi miktarının, XIX. yüzyılın ortalarındaki üretim potansiyeline oranla ortalama 12 kat arttığı görülmektedir ki, bu normalin dışında bir gelişmedir.

Bunun yanında, kaynaklarda elde edilen hâsılât miktarı verilmemişse de, bu konuda daha önce verdiğimiz temettü'ât defterlerindeki tahrir kıymeti verilerinden yola çıkarak tahmini bir değer hesaplanabilir. Bu cümleden olarak, 1 kıyye pirincin tahrir kıymetini ortalama 4 kuruş üzerinden kabul edecek olursak, yukarıdaki tarihlerde 120000 kıyyelik üretime karşılık toplam 480000 kuruş hâsılât elde edilmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Bu tahmini hâsılât miktarının da, XIX. yüzyılın ortalarındaki çeltük hâsılâtı miktarının ortalama 9 kat arttığını göstermektedir. Yüzyılın sonlarında pirinç üretiminde görülen bu olağanüstü artışın nedeni olarak, bölgedeki nüfus artışı ve büyük olasılıkla bu ürünün piyasadaki potansiyelinin çekiciliği gösterilebilir. Nitekim çeltük üretiminin, bu ürüne olan ticarî taleplerle doğrudan bir ilgisi bulunmaktadır.

XIX. yüzyılda Mihalıççık bölgesinde, genellikle “*sınâî tarım ürünleri*” olarak nitelendirilen ürünlerde yetiştirilmektedir. Bölgedeki başlıca sınâî tarım ürünleri; penbe

¹¹²⁴ Bunun 643,5 kıyyesi, tarafımızdan tahmini olarak hesaplanmıştır.

¹¹²⁵ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9009, s.2-26.; No: 9012, s.2-21.; No: 9031, s.2-10.; No: 9035, s.2-19.; No: 9047, s.2-7.

¹¹²⁶ Sâmî, Kâmûsu'l-....., s.4505.

¹¹²⁷ SVA, Sene: 1309, s.262.

¹¹²⁸ SVA, Sene: 1311, s.268.

(pamuk), duhan (tütün) ve harir (ipek kozası)'dır. Bu ürünler içerisinde penbenin, klâsik dönemden bu yana bölgede yetiştirildiğini biliyoruz. Ancak XIX. yüzyılın ortalarındaki penbe üretiminin, bölgede belli yerleşim birimlerinde yapıldığını görüyoruz. 1844-1845 yıllarında yapılan sayıma göre, bu dönemde kazâya bağlı; Akçaviran, Bahtiyar, Bey, Dinek, Ermenek, Gürleyik ve Domya, İki Kilise, Karabük, Kavak, Koyunağılı, Kozlu, Narlı, Obruk, Sarıyar, Sekiviran, Soficebük, Süleler ve Uşakbükü karyeleri olmak üzere toplam 19 karyede penbe üretimi yapılmıştır. Bu 19 karyede üretilen toplam penbe miktarı 6412,5 kıyye olarak gerçekleşmiştir. Temettü'ât defterlerindeki vergi verilerine göre, bu dönemde 1 kıyye penbenin tahrir kıymeti, her ne kadar kayıtlarda birtakım matematiksel hesaplama hataları yapılmışsa da, 6 kuruş üzerinden hesaplanmıştır. Bölgede penbe üretimden elde edilen toplam hâsılat 36829 kuruştur.¹¹²⁹

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Mihaliçcik bölgesindeki penbe (pamuk) üretiminde artış olduğu görülmektedir. Şemsettin Sâmî¹¹³⁰, 1889 yılında kazânın başlıca mahsulâtı içerisinde pamuğun da olduğunu belirtmiş, ancak üretime ilişkin herhangi bir bilgi vermemiştir. 1892 yılında ise bölge genelinde üretilen toplam pamuk miktarının 7500 okka¹¹³¹ olduğunu görüyoruz.¹¹³² Bölgedeki bu üretim miktarı 1894 yılında 1000 okkalık (% 13,33 oranında) bir artışla toplam 8500 okkaya çıkmıştır.¹¹³³ Diğer taraftan, aynen pirinç üretiminde olduğu gibi, kaynaklarda pamuk üretiminden elde edilen hâsılat miktarı ile üretimin hangi yerleşim birimlerinde yapıldığına ilişkin herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak hâsılat miktarına ilişkin, temettü'ât defterlerindeki tahrir kıymeti verilerinden yola çıkarak tahmini bir değer hesaplanabilir. Bu cümleden olarak, 1 okka pamuğun tahrir kıymetini 6 kuruş üzerinden kabul edecek olursak; 1892 yılında 7500 okkalık üretimden toplam 45000 kuruş, 1894 yılında 8500 okkalık üretimden toplam 51000 kuruş hâsılat elde edilmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Öte yandan bu tahmini hâsılat miktarları, XIX. yüzyılın ortalarındaki pamuk hâsılatı miktarının ortalama % 30 oranında arttığını göstermektedir. Yüzyılın sonlarında pamuk üretiminde görülen bu artış, bu tarihlerde bölgedeki nüfus ve tarım alanlarındaki artışın bir sonucu olsa gerekir.

¹¹²⁹ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9008, s.2-15.; No: 9009, s.2-26.; No: 9010, s.2-60.; No: 9012, s.2-21.; No: 9013, s.2-27.; No: 9014, s.2-10.; No: 9019, s.2-15.; No: 9023, s.2-15.; No: 9026, s.2-31.; No: 9027, s.2-11.; No: 9029, s.2-6.; No: 9030, s.2-65.; No: 9031, s.2-10.; No: 9036, s.4-42.; No: 9044, s.2-7.; No: 9046, s.2-27.; No: 9048, s.2-51.; No: 9051, s.4-10.

¹¹³⁰ Sâmî, Kâmûsu'l-....., s.4505.

¹¹³¹ Bir ağırlık ölçüsü birimi olup, diğer kullanımı kıyyedir. (1 okka/kıyye = 400 dirhem = 1282 gr.'dır.)

¹¹³² SVA, Sene: 1309, s.262.

¹¹³³ SVA, Sene: 1311, s.268.

XIX. yüzyılda Mihalıççık bölgesinde yetiştirilen sınıî tarım ürünlerinden ikincisi duhan yani tütündür. Bu tarımsal ürün klâsik dönemde incelediğimiz sınıî tarım ürünü kategorisinde bulunmamaktaydı. Bu bakımdan tarımsal ürün açısından duhan, bölgede klâsik dönemdeki tarım ürünlerinden farklı bir özellik göstermektedir. Bu dönemde duhan üretiminin de, bölgedeki belli yerleşim birimlerinde yapıldığını görüyoruz. 1844-1845 yıllarında yapılan sayıma göre, bu dönemde duhan üretimi, kazâya bağlı Ahur ve Yarıkçı, Çardak, Çukurviran, Dinek, Ermenek, Gürleyik-Domya, İğdecik, Obruk ve Süleler karyeleri olmak üzere toplam 11 karyede yapılmıştır. Bu 11 karyede üretilen toplam duhan miktarı 14454 kıyye olarak gerçekleşmiştir. Temettü'ât kayıtlarındaki verilere göre, bu dönemde 1 kıyye duhanın tahrir kıymeti, her ne kadar kayıtlarda yine birtakım matematiksel hesaplama hataları yapılmışsa da, genel olarak 3 kuruş üzerinden hesaplanmıştır. Bölgede duhan üretimden elde edilen toplam hâsılat 44124 kuruştur.¹¹³⁴

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Mihalıççık bölgesindeki duhan (tütün) üretiminde, diğer pek çok tarım ürünüde olduğu gibi artış olduğunu görüyoruz. Ancak, tütün tarımının yapıldığı yerleşim birimi sayısında bir azalma söz konusudur. Nitekim yüzyılın sonlarında kazânın sadece Akçaviran, Dinek, Ermenek, Gürleyik, İğdeviren (muhtemelen İğdecik karyesi kastedilmiş olmalıdır), Sarıyar ve Süleler karyelerinde tütün üretimi yapılmıştır.¹¹³⁵ Bölgede sadece bu 7 karyede üretimi yapılan tütünün üretim miktarı, 1892 ve 1894 yıllarında toplam 18000 kıyye olarak gerçekleşmiştir.¹¹³⁶ Öte yandan, aynen pirinç ve pamuk üretiminde olduğu gibi, kaynaklarda bu üretimden elde edilen hâsılat miktarına ilişkin herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak bu konuda, daha önce verdiğimiz temettü'ât defterlerindeki tahrir kıymeti verilerinden yola çıkarak tahmini bir değer hesaplanabilir. Bu cümleden olarak, 1 kıyye tütünün tahrir kıymetini 3 kuruş üzerinden kabul edecek olursak; bu tarihlerde 18000 kıyyelik tütün üretiminden toplam 54000 kuruş hâsılat elde edilmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte, bu tahmini hâsılat miktarları, XIX. yüzyılın ortalarındaki duhan/tütün hâsılatı miktarının ortalama % 23 oranında arttığını göstermektedir. Yüzyılın sonlarında tütün üretiminde görülen bu artış da, muhtemelen nüfus ve tarım alanlarındaki artışın bir sonucu olsa gerekir.

¹¹³⁴ **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9010, s.2-60.; No: 9019, s.2-15.; No: 9025, s.2-22.; No: 9030, s.2-65.; No: 9032, s.2-37.; No: 9039, s.2-19.; No: 9040, s.2-7.; No: 9046, s.2-27.; No: 9048, s.2-51.

¹¹³⁵ **SVA**, Sene: 1309, s.263.; **SVA**, Sene: 1311, s.269.

¹¹³⁶ **SVA**, Sene: 1309, s.263.; **SVA**, Sene: 1311, s.269.

XIX. yüzyılda Mihaliççık bölgesinde yetiştirilen sınıî tarım ürünlerinden bir diğeri de harir yani ipek kozasıdır. Bu tarımsal ürün de, aynen duhan (tütün) gibi klâsik dönemde incelediğimiz sınıî tarım ürünü kategorisinde bulunmamaktaydı. Bu nedenle tarımsal ürün açısından harir de, bölgede klâsik dönemdeki tarım ürünlerinden farklı bir özellik göstermektedir. Bu dönemde haririn de, bölgedeki belli yerleşim birimlerinde çıkarıldığını görüyoruz. 1844-1845 yıllarında yapılan sayıma göre, bu dönemde kazâyâ bağlı Akçaviran, Diközü, Dinek, Ermenek, Gürleyik ve Domya, İğdecik, Karabük, Koyunağılı, Sarıyar, Soficebük ve Süleler karyeleri olmak üzere toplam 12 karyede harir üretimi yapılmıştır. Bu dönemde bölgedeki toplam harir (= harir bahçesi) hâsılatı 65555,5 kuruş olarak görünmektedir.¹¹³⁷

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Mihaliççık bölgesinde harir üretiminin yapıldığı yerleşim birimi sayısında bir azalma olduğunu görüyoruz. Şemsettin Sâmî¹¹³⁸ eserinde, 1889 yılında kazânın bazı karyelerinde harir (ipek)in de çıkarıldığını belirtmiş, ancak üretim ve hâsılatı ilişkin herhangi bir bilgi vermemiştir. Döneme ilişkin vilâyet salnâmelerinde ise, 1882 ve 1884 yıllarında kazânın sadece Dinek, Ermenek, Gürleyik, Sarıyar ve Süleler karyelerinde ipek kozası elde edildiği kaydedilmiş¹¹³⁹, bunun dışında herhangi bir bilgi vermemiştir. Bu nedenle, bölgede harir üretimi ve gelirine ilişkin artış ya da azalmanın olup olmadığı konusunda herhangi bir yorum yapamıyoruz. Ancak, bu dönemlerde gerek nüfus gerekse tarım alanlarındaki artışın bir sonucu olarak üretimin artmış olabileceğini söyleyebiliriz.

3.1.2.2.4. Bağcılık

XIX. yüzyılda Mihaliççık bölgesindeki tarımsal faaliyetlerden biri de, klâsik dönemden bu yana bölge genelinde hemen hemen her yerleşim biriminde yapılan bağcılıktır. Temettü'ât defterlerine göre, 1844-1845 yıllarında bağcılık ya da diğeri bir ifâdeyle üzüm üretimi, bölgede toplam 27 karyede yapılmaktadır. Bu durum, aynen basal/soğan ve bostan üretiminde olduğu gibi, klâsik dönemdeki üzüm üretimine göre çok büyük farklılık göstermektedir. Diğeri yandan bağcılığın sadece 27 karyede yapılmış olması, klâsik dönemde üzümün yetiştirildiği diğeri yerleşim birimlerinde artık üretimin

¹¹³⁷ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9008, s.2-15.; No: 9013, s.2-27.; No: 9019, s.2-15.; No: 9027, s.2-11.; No: 9029, s.2-6.; No: 9030, s.2-65.; No: 9033, s.2-9.; No: 9040, s.2-7.; No: 9046, s.2-27.; No: 9048, s.2-51.; No: 9051, s.4-10.

¹¹³⁸ Sâmî, Kâmûsu'l-....., s.4505.

¹¹³⁹ SVA, Sene: 1309, s.263.; SVA, Sene: 1311, s.269.

olmadığını ve üretimin sadece bu yerleşim birimleriyle sınırlı kaldığını göstermektedir. Nitekim XVI. yüzyılın ikinci yarısında (981/1574'te), nâhiyeye bağlı hemen hemen her yerleşim biriminde bağcılığın yapıldığını görmüştük. Bu dönemde bölgedeki toplam üzüm üretimi 143982 kıyye olarak gerçekleşmiştir. Temettü'ât defterlerindeki vergi verilerine göre, bu dönemde 1 kıyye üzümün tahrir kıymeti, pek çok tarım ürününe olduğu gibi yine kayıtlarda birtakım hesaplama hataları yapılmışsa da, genel olarak 0,5 kuruş üzerinden hesaplanmıştır. Bölgede üzüm üretiminden elde edilen toplam hâsılat (= bağ hâsılatı) miktarı 72266 kuruştur.¹¹⁴⁰

Mihaliççık bölgesindeki bağcılık faaliyetlerinin, yüzyılın sonlarında da devam ettiğini biliyoruz. Fakat üretim ve gelir potansiyelindeki değişimler konusunda elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, bölgedeki bağların dönüm olarak miktarının değişmesinden birtakım tahminler ileri sürülebilir. Yukarıda verdiğimiz XIX. yüzyılın ortalarındaki üretim potansiyeli ve gelir miktarları, daha önce belirttiğimiz toplam 865,75 dönümlük bağ alanından sağlanmıştır. Yüzyılın sonlarına geldiğimizde ise; toplam bağ miktarı 1892 yılında 2125 dönüme¹¹⁴¹ çıkmış, 1894 ve 1889 yıllarında da değişmemiştir.¹¹⁴² Bölgedeki bağların dönüm olarak değişiminden hareketle, üzüm üretiminin ve elde edilen gelirin, bu değişime paralel bir gelişme yani artış gösterdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

3.1.2.3. Bölgedeki Âsiyâbların Durumu

Bölgedeki tarımsal faaliyetlerde klâsik dönemden bu yana kullanıla gelen küçük işletmelerin, teknik olarak su veya rüzgâr enerjisiyle çalışan âsiyâblar yani değirmenler olduğunu daha önce belirtmiştik. XIX. yüzyılda bölgede faal durumda olan âsiyâbların mevcut durumuna baktığımızda, ilk olarak âsiyâb sayısında özellikle klâsik dönemdeki yapılanmaya oranla büyük bir azalma olduğunu görüyoruz.¹¹⁴³ Konuya ilişkin 47 temettü'ât defteri üzerinde yaptığımız incelemede, 1844-1845 yılları arasında bölge genelinde toplam 20 karyede faal durumda olan 25 kıt'a âsiyâb olduğunu tespit ettik.

¹¹⁴⁰ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9007, s.2-23.; No: 9008, s.2-15.; No: 9009, s.2-26.; No: 9010, s.2-60.; No: 9012, s.2-21.; No: 9013, s.2-27.; No: 9014, s.2-10.; No: 9019, s.2-15.; No: 9023, s.2-15.; No: 9026, s.2-31.; No: 9027, s.2-11.; No: 9029, s.2-6.; No: 9030, s.2-65.; No: 9031, s.2-10.; No: 9032, s.2-37.; No: 9033, s.2-9.; No: 9036, s.4-42.; No: 9039, s.2-19.; No: 9040, s.2-7.; No: 9042, s.2-5.; No: 9044, s.2-7.; No: 9046, s.2-27.; No: 9047, s.2-7.; No: 9048, s.2-51.; No: 9051, s.4-10.

¹¹⁴¹ SVA, Sene: 1309, s.262.

¹¹⁴² SVA, Sene: 1311, s.267-268.; Sâmî, Kâmûsu'l-....., s.4505.

¹¹⁴³ XVI. yüzyılın ikinci yarısında bölge genelinde 42'si faal toplam 60 bâb âsiyâb bulunmaktaydı.

Bölgede toplam 23 kişiye ait olan bu 25 kıt'a âsiyâbın toplam hâsılat miktarı ise 12850 kuruş olarak görünmektedir. Bu 25 kıt'a âsiyâbın ve hâsılat miktarlarının karyelere ve sahiplerine göre dağılımını şu şekilde sınıflamak mümkündür:

Tablo III/6: 1844-1845 Yıllarında Bölgedeki Âsiyâbların ve Hâsılatlarının Dağılımı

Defter/Sf. No	Karye Adı	Âsiyâb		
		Sahibi	Kıt'â	Hâsılat (kuruş)
9023, s.10.	<i>Bey</i>	<i>Hacı Mehmed Ağazâde Ali Osman</i>	1	250
9032, s.2.	<i>Çukurviran</i>	<i>Hacı Mustafağa Ağa</i>	"	350
9032, s.31.	"	<i>Çorak oğlu Ali</i>	"	550
9030, s.2.	<i>Dinek</i>	<i>Muhtar İlyas Ağa oğlu Ahmed</i>	"	450
9030, s.46.	"	<i>Kara Koca oğlu Veli</i>	"	600*
9020, s.11.	<i>Doğancı</i>	<i>Kemal oğlu Hüseyin</i>	"	850
9035, s.2.	<i>Dümrek</i>	<i>Ali Ağa</i>	"	350
9048, s.2.	<i>Gürleyik-Domya</i>	<i>Hacı Ömer Ağa (Kazâ Müdürü)</i>	"	500
9049, s.2.	<i>Haliloğlu</i>	<i>Mahmud oğlu Ali</i>	"	600
9026, s.4.	<i>İki Kilise</i>	<i>Hasan Bey oğlu Halil</i>	"	250
9041, s.8.	<i>Karageyikli</i>	<i>Tekelleş? oğlu Mehmed</i>	"	450**
9038, s.23.	<i>Korucu-Güce</i>	<i>Topal oğlu Hacı İbrahim ve biraderleri</i>	"	600
9013, s.5.	<i>Koyunağılı</i>	<i>Abdülkadir oğlu Hüseyin</i>	"	300
9012, s.20.	<i>Narlı</i>	<i>Şeyh İbrahim oğlu Feyzullah Efendi</i>	"	500
9010, s.30.	<i>Obruk</i>	<i>Çarık oğlu Ali Efendi</i>	"	300
9010, s.55.	"	<i>Köse Ali oğlu Hacı Ali</i>	"	500
9010, s.56.	"	<i>Soytarı oğlu Ali</i>	"	"
9010, s.57.	"	<i>Hatib oğlu Veli Efendi</i>	"	"
9007, s.8.	<i>Sazak</i>	<i>Koca Halil</i>	"	"
9021, s.10.	<i>Sorkun</i>	<i>Uzun Ahmed oğlu Ahmed</i>	"	"
9021, s.24.	"	<i>Hacı Hasan Ağa oğlu Ahmed</i>	2	1200***
9019, s.2.	<i>Süleler</i>	<i>Koca Hasan oğlu Mustafa</i>	1	500
9034, s.4.	<i>Tatarcık</i>	<i>Süleyman oğlu Halil</i>	"	1500****
9042, s.2.	<i>Üçbaşlı</i>	<i>Hacı Ömer Ağa (Kazâ Müdürü)</i>	"	250
TOPLAM	20	23	25	12850

Tablodaki verilere bakıldığında, bu dönemde âsiyâbın olduğu karyelerde, âsiyâb sayısının daha çok 1 kıt'ayla sınırlı kaldığını görüyoruz. Ayrıca bazı karyelerdeki kimi nüfuzlu kişilerin de 2'şer kıtâ âsiyâbı bulunmaktadır. Bunlardan biri, Obruk karyesinde yaşayan Hacı Hasan Ağa oğlu Ahmed iken, diğeri de, aynı zamanda Mihaliççık Kazâsı Müdürü olan ve aslen Gürleyik karyesinde yaşayan Hacı Ömer Ağa'dır. Bunlardan Hacı

* Kara Koca oğlu Veli'nin elde ettiği bu hâsılatın 300 kuruşu, kardeşi Mehmed'in hissesidir. Bkz. **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9030, s.46.

** Tekelleş oğlu Mehmed'in elde ettiği bu hâsılatın 225 kuruşu, şeriki (ortağı) Halil'in hissesidir. Bkz. **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9041, s.8.

*** Hacı Hasan Ağa oğlu Ahmed'in elde ettiği bu 1200 kuruşluk hâsılatın 800 kuruşu, kardeşleri Mustafa ve Osman'ın hisseleridir. Bkz. **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9021, s.24.

**** Süleyman oğlu Halil'in âsiyâbdan elde ettiği bu 1500 kuruşluk gelirin 1000 kuruşu, kardeşleri Hasan ve Hüseyin'in hisseleridir. Bkz. **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9034, s.4.

Ömer Ağa'ya ait âsiyâblardan biri Gürleyik karyesinde, diğeri ise Üçbaşı karyesinde bulunmakta olup, bu 2 kıt'a âsiyâbdan elde ettiği toplam hâsılat 750 kuruştur.¹¹⁴⁴ Öte yandan Hacı Hasan Ağa oğlu Ahmed'in kendisine ait 2 kıt'a âsiyâbdan elde ettiği toplam hâsılat ise 1200 kuruş olup, bunun 800 kuruşu, kardeşleri Mustafa ve Osman'ın hisseleridir.¹¹⁴⁵

Yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Mihaliççık bölgesindeki âsiyâb (su değirmeni) sayısında artış olduğunu görüyoruz. 1844-1845 yıllarında toplam 25 kıt'a olan âsiyâb sayısı, H. 1309/M. 1892 yılında 35'e yükselmiştir.¹¹⁴⁶ Bu artış, bölgedeki tarım alanı ve faaliyetlerinin artmasıyla paralellik göstermektedir. Öte yandan 1892 yılında toplam 35 kıt'a olan âsiyâb sayısı sonraki dönemlerde de değişmeden devam etmiştir. Nitekim 1894 ve 1899 yıllarında da kazâ genelinde toplam 35 su değirmeni bulunmaktadır.¹¹⁴⁷

3.2. Hayvancılık

Klâsik dönemde olduğu gibi, XIX. yüzyılda da bölge ekonomisinin temelini oluşturan ikinci ve en önemli ekonomik faaliyet hayvancılıktır. Konuyla ilgili olarak incelediğimiz temettü'ât defterlerindeki verilere göre, yüzyılın ortalarında Mihaliççık bölgesinde hayvancılık faaliyetleri; küçükbaş hayvancılık, büyükbaş hayvancılık, binek ve yük hayvanları ile arıcılık olmak üzere dört temel unsur ekseninde yürütülmüştür.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Mihaliççık bölgesi, coğrafi konumu ve iklim koşulları dolayısıyla küçükbaş hayvan besiciliğine oldukça elverişli bir konuma sahiptir. Klâsik dönemden bu yana hayvancılık faaliyetleri içerisinde küçükbaş hayvancılık, en önemli ekonomik faaliyetlerin başında gelmektedir. XIX. yüzyılda bölgedeki küçükbaş hayvancılık faaliyetlerinin boyutlarını, hiç kuşkusuz dönemin en zengin kaynakları olan temettü'ât defterlerindeki verilerden yola çıkarak belirliyoruz. Bu cümleden olarak, temettü'ât defterleri üzerinde yaptığımız incelemede, bölge genelinde 2'si (Dudaş ve Karabük karyeleri) dışında tüm yerleşim birimlerinde küçükbaş hayvan besiciliğinin yapıldığını görüyoruz. 1844-1845 yılları arasında yapılan sayıma göre Mihaliççık kazâsı genelinde toplam 8 çeşit ve 49349 adet küçükbaş hayvan bulunmaktadır. Bu küçükbaş hayvanların; 10441'ini sağman¹¹⁴⁸ koyun, 5577'sini erkek koyun, 6116'sını sağman

¹¹⁴⁴ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9048, s.2; B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9042, s.2.

¹¹⁴⁵ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9021, s.24.

¹¹⁴⁶ SVA, Sene: 1309, s.263.

¹¹⁴⁷ SVA, Sene: 1311, s.269.; Sâmî, Kâmûsu'l....., s.4505.

¹¹⁴⁸ Kelimenin genel olarak kullanımı "sağmal" olsa da, defterlerde "sağman" olarak kaydedilmiştir.

keçi, 3172'sini erkek keçi, 4592'sini sağman tiftik, 2374'ünü erkek tiftik, 8540'ını kuzu ve 8537'sini de oğlak oluşturmaktadır.¹¹⁴⁹ Görüldüğü gibi, küçükbaş hayvan türü olarak bölgede en fazla sağman koyun bulunmakta, onu kuzu ve oğlak izlemektedir. Nitekim küçükbaş hayvanların % 21,17'si sağman koyun, % 17,30'u kuzu, % 17,29'u oğlak, % 12,39'u sağman keçi, % 11,32'si erkek koyun, % 9,31'i sağman tiftik, % 6,42'si erkek keçi, % 4,81'i de erkek tiftiktir.

Bölgedeki küçükbaş hayvancılık faaliyetlerinden elde edilen gelirlerin durumuna baktığımızda, toplam hâsılat miktarının 171617 kuruş olduğunu görüyoruz. Temettü'ât defterlerindeki hayvan sayısı ve hâsılat miktarlarına göre; her ne kadar pek çok veride olduğu gibi bu verilerde de birtakım hesaplama hataları yapılmış olsa da, genel olarak bu dönemde 1 baş sağman koyun ve sağman keçi 5 kuruş, 1 baş erkek koyun ve erkek keçi 2,5 kuruş, 1 baş sağman tiftik 10 kuruş ve 1 baş erkek tiftik 8 kuruş üzerinden hesaplanmıştır. Bu hayvan türleri içerisinde, özellikle tiftiğin tahrir kıymetinin yüksek olmasında, tiftikten; kıl, süt vb. pek çok yönden yararlanılması etkili olmuştur. Nitekim bölgede tiftiğin önemli bir yere sahip olduğunu bir sicil kaydından da anlıyoruz. Buna göre, XIX. yüzyılın başlarında Ankara Damga, Boyahâne ve Tevabii mukataasının gelir kaynakları arasında, Mihaliççik kazâsından toplanan tiftik ve tiftik ipliğinden alınan vergiler (miktar belirtilmemiştir) de bulunmaktadır.¹¹⁵⁰ Bu durum açıkça göstermektedir ki, tiftik pek çok yönden bölge ekonomisinde önemli bir potansiyele sahiptir.

Öte yandan toplam 171617 kuruşluk küçükbaş hayvan gelirlerinin dağılımına baktığımızda; bunun 52345 kuruşu sağman koyundan, 14144 kuruşu erkek koyundan, 30671 kuruşu sağman keçiden, 8021 kuruşu erkek keçiden, 45870 kuruşu sağman tiftikten ve 20566 kuruşu da erkek tiftikten elde edilmiştir. Görüldüğü gibi, küçükbaş hayvan geliri bakımından bölgede en fazla gelir sayıca en fazla olan sağman koyundan elde edilmiş, onu sağman tiftik ve sağman keçi izlemiştir. Nitekim küçükbaş hayvan gelirlerinin % 30,51'ini sağman koyun, % 26,72'sini sağman tiftik, % 17,87'sini

¹¹⁴⁹ 1844-1845 yılındaki küçükbaş hayvan sayısı ve gelirleri temettü'ât defterlerine dayanmaktadır. Bkz. **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9006, s.2-19.; No: 9007, s.2-23.; No: 9008, s.2-15.; No: 9009, s.2-26.; No: 9010, s.2-60.; No: 9011, s.2-11.; No: 9012, s.2-21.; No: 9013, s.2-27.; No: 9014, s.2-10.; No: 9015, s.2-10.; No: 9016, s.2-10.; No: 9017, s.2-11.; No: 9018, s.2-7.; No: 9019, s.2-15.; No: 9020, s.2-15.; No: 9021, s.2-38.; No: 9022, s.2-6.; No: 9023, s.2-15.; No: 9024, s.2-27.; No: 9025, s.2-22.; No: 9026, s.2-31.; No: 9027, s.2-11.; No: 9028, s.2-6.; No: 9029, s.2-6.; No: 9030, s.2-65.; No: 9031, s.2-10.; No: 9032, s.2-37.; No: 9033, s.2-9.; No: 9034, s.2-7.; No: 9035, s.2-9.; No: 9036, s.4-42.; No: 9037, s.2-9.; No: 9038, s.2-23.; No: 9039, s.2-19.; No: 9040, s.2-7.; No: 9041, s.2-17.; No: 9042, s.2-5.; No: 9043, s.2-15.; No: 9044, s.2-7.; No: 9045, s.2-11.; No: 9046, s.2-27.; No: 9047, s.2-7.; No: 9048, s.2-51.; No: 9049, s.2-5.; No: 9050, s.2-5.; No: 9051, s.4-10.; No: 9052, s.4-31.

¹¹⁵⁰ **Ankara Şer'îye Sicili (AŞS)**, No: 215/80; **AŞS**, No: 219/222.

sağman keçi, % 11,98'ini erkek tiftik, % 8,24'ünü erkek koyun ve % 4,68'ini de erkek keçi oluşturmaktadır.

XIX. yüzyılın sonlarına geldiğimizde, bölgedeki küçükbaş hayvan miktarında % 75 gibi oldukça yüksek bir oranda (= 37251 baş) artış olduğunu görüyoruz. Şemsettin Sâmî¹¹⁵¹ eserinde, yüzyılın sonlarında (1889 yılında) bölgedeki hayvancılık faaliyetleri konusunda, kazânın başlıca küçükbaş hayvanâtının âdi keçi, tiftik keçisi ve koyundan oluştuğunu belirtmiş, ancak herhangi bir sayısal değer vermemiştir. Öte yandan, 1892 yılında bölgedeki toplam küçükbaş hayvan sayısı 86600 olarak görünmektedir. Bunun; 24718'ini koyun, 58014'ünü keçi ve 3868'ini de kıl keçisi oluşturmaktadır.¹¹⁵² Bu tarihte, 1844-1845 yıllarındaki küçükbaş hayvan sayısına (49349) göre, % 75'lik önemli bir artış oranının gerçekleşmesi, tarımsal faaliyetlerde olduğu gibi, göçlere bağlı olarak artan nüfusla ilgili bir gelişme olarak değerlendirilebilir. 1894 yılında ise, 2 yıl öncesine göre küçükbaş hayvan sayısında ortalama % 10,7 oranında (= 9240 baş) bir azalma gerçekleşmiştir. Bunun temel sebebi, her ne kadar koyun sayısında bir artış (= 1764 baş) olsa da, bölgedeki keçi sayısındaki azalma ve kıl keçisinin de olmamasıdır. Nitekim bu tarihte bölgede, 26482'si koyun ve 50878'i de keçi olmak üzere toplam 77360 küçükbaş hayvan bulunmaktadır.¹¹⁵³

XIX. yüzyılda bölgedeki hayvancılık faaliyetlerinden bir diğeri de büyükbaş hayvancılıktır. Döneme ilişkin temel kaynak olan temettü'ât defterlerinde, klâsik dönem tahrir kayıtlarından farklı olarak büyükbaş hayvanların çeşitleri ve hâsılat miktarları ayrıntılı olarak verilmiştir. Temettü'ât defterleri üzerinde yaptığımız incelemede, bölge genelindeki tüm yerleşim birimlerinde büyükbaş hayvan yetiştirildiğini görüyoruz. 1844-1845 yılları arasında yapılan sayıma göre, Mihalıççık bölgesinde toplam 12 çeşit ve 5015 adet büyükbaş hayvan bulunmaktadır.¹¹⁵⁴ Bunların; 1168'i sağman sığır ineği,

¹¹⁵¹ Sâmî, *Kâmûsu'l-.....*, s.4505.

¹¹⁵² SVA, Sene: 1309, s.262.

¹¹⁵³ SVA, Sene: 1311, s.268.

¹¹⁵⁴ 1844-1845 yılındaki büyükbaş hayvan sayısı ve gelirleri temettü'ât defterlerine dayanmaktadır. Bkz. **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9006, s.2-19.; No: 9007, s.2-23.; No: 9008, s.2-15.; No: 9009, s.2-26.; No: 9010, s.2-60.; No: 9011, s.2-11.; No: 9012, s.2-21.; No: 9013, s.2-27.; No: 9014, s.2-10.; No: 9015, s.2-10.; No: 9016, s.2-10.; No: 9017, s.2-11.; No: 9018, s.2-7.; No: 9019, s.2-15.; No: 9020, s.2-15.; No: 9021, s.2-38.; No: 9022, s.2-6.; No: 9023, s.2-15.; No: 9024, s.2-27.; No: 9025, s.2-22.; No: 9026, s.2-31.; No: 9027, s.2-11.; No: 9028, s.2-6.; No: 9029, s.2-6.; No: 9030, s.2-65.; No: 9031, s.2-10.; No: 9032, s.2-37.; No: 9033, s.2-9.; No: 9034, s.2-7.; No: 9035, s.2-9.; No: 9036, s.4-42.; No: 9037, s.2-9.; No: 9038, s.2-23.; No: 9039, s.2-19.; No: 9040, s.2-7.; No: 9041, s.2-17.; No: 9042, s.2-5.; No: 9043, s.2-15.; No: 9044, s.2-7.; No: 9045, s.2-11.; No: 9046, s.2-27.; No: 9047, s.2-7.; No: 9048, s.2-51.; No: 9049, s.2-5.; No: 9050, s.2-5.; No: 9051, s.4-10.; No: 9052, s.4-31.

136'sı sağman camus¹¹⁵⁵ ineği, 12'si kısır inek, 2893'ü kara sığır öküzü, 268'i camus öküzü, 258'i buzağı, 63'ü dişi buzağı, 100'ü düğe¹¹⁵⁶, 41'i tosun¹¹⁵⁷, 40'ı¹¹⁵⁸ manda, 9'u camus malağı¹¹⁵⁹ ve 18'i de danadan oluşmaktadır.

Görüldüğü gibi bu dönemde, büyükbaş hayvan türü bakımından bölgede en fazla kara sığır öküzü bulunmakta, onu sağman sığır ineği ile camus öküzü izlemektedir. Nitekim bölgedeki büyükbaş hayvanların % 57,68 gibi oldukça yüksek bir oranını kara sığır öküzü, % 23,31'ini sağman sığır ineği, % 5,36'sını camus öküzü, % 5,17'sini buzağı, % 2,72'sini sağman camus ineği, % 2,02'sini düğe, % 1,27'sini dişi buzağı, % 0,83'ünü tosun, % 0,81'ini manda, % 0,38'ini dana, % 0,25'ini kısır inek ve % 0,19'unu da camus malağı oluşturmaktadır. Diğer yandan, bölgedeki hemen hemen her yerleşim biriminde öküz (özellikle kara sığır öküzü) sayısının fazla olması, bu hayvanın bir çift hayvanı olması ve dolayısıyla bölge ekonomisinin daha çok tarıma endeksli bir yapıya sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

Bölgedeki büyükbaş hayvancılık faaliyetlerinden elde edilen gelirlerin durumuna baktığımızda, yukarıda bahsettiğimiz hayvan türleri içerisinde sadece sağman sığır ve sağman camus ineğinden gelir elde edildiğini görüyoruz. Öte yandan bu hayvanların tahrir kıymetine bakacak olursak, temettü'ât defterlerindeki hayvan sayısı ve hâsılat miktarları dikkate alındığında; her ne kadar yine birtakım hesaplama hataları yapılmışsa da, genel olarak 1 baş sağman sığır ineği 25 kuruş, 1 baş sağman camus ineği ise 50 kuruş üzerinden hesaplanmıştır. Buna göre, bölgedeki bu büyükbaş hayvanların toplam hâsılatı 35990¹¹⁶⁰ kuruş olarak görünmektedir. Bu gelirin 29190¹¹⁶¹ kuruşu (= toplam gelirin % 81'i) sağman sığır ineğinden, 6800 kuruşu (= toplam gelirin % 19'u) ise sağman camus ineğinden elde edilmiştir. Görüldüğü gibi, büyükbaş hayvan geliri bakımından bölgede en fazla gelir, sayıca daha fazla olan sağman sığır ineğinden elde edilmiştir.

XIX. yüzyılın sonlarına geldiğimizde, bölgedeki büyükbaş hayvan miktarında da artış olduğunu görüyoruz. Nitekim Şemsettin Sâmî¹¹⁶² eserinde, her ne kadar herhangi

¹¹⁵⁵ Camus: Manda, su sığırı.

¹¹⁵⁶ Düğe: Daha doğurmamış olan inek, genç inek.

¹¹⁵⁷ Tosun: 2 yaşını geçmiş kara sığır aygırı, genç boğa.

¹¹⁵⁸ Bu 40 mandanın 35'i, Çalçı karyesinde 56. hânede kayıtlı Mahmud oğlu Cafer'e aittir.

¹¹⁵⁹ Malak: Manda yavrusu.

¹¹⁶⁰ 36000 kuruş olmalıdır.

¹¹⁶¹ 29200 kuruş olmalıdır.

¹¹⁶² Sâmî, *Kâmûsu'l*....., s.4505.

bir sayısal değer vermese de, yüzyılın sonlarında (1889'da) kazâ genelinde büyükbaş hayvanların, özellikle de mandaların çok fazla olduğunu belirtmektedir. 1892 yılında ise bölgedeki toplam büyükbaş hayvan sayısı 5700 olarak görünmektedir.¹¹⁶³ Bunun; 3200'ü öküz ve manda, 2500'ü de kara sığır (sağman sığır) ineğidir. Bu durum, 1844-1845 yılları arasındaki mevcut büyükbaş hayvan sayısında, ortalama % 13,26 oranında (= 685 baş) bir artış olduğunu göstermektedir. 1894 yılında ise, 2 yıl öncesine göre, kara sığır ineği sayısında görülen azalmaya bağlı olarak, büyükbaş hayvan sayısı azalmıştır. Nitekim bu tarihte, öküz ve manda sayısında bir değişiklik olmazken, kara sığır ineği sayısında ortalama % 40 oranında (= 1000 baş) bir azalma gerçekleşmiş ve toplam kara sığır ineği sayısı 1500'e¹¹⁶⁴, dolayısıyla toplam büyükbaş hayvan sayısı da 4700'e düşmüştür.¹¹⁶⁵

XIX. yüzyılda bölgedeki hayvan türlerinden bir diğeri de, genellikle taşımacılık (nakliye) işlerinde kullanılan binek ve yük hayvanlarıdır. Döneme ilişkin temel kaynak olan temettü'ât defterlerinde, klâsik dönem tahrir kayıtlarından farklı olarak binek ve yük hayvanlarının, küçük ve büyükbaş hayvanlarda olduğu gibi, gerek çeşitleri gerekse hâsılat miktarları ayrıntılı olarak verilmiştir. Temettü'ât defterleri üzerinde yaptığımız incelemede, bölge genelindeki tüm yerleşim birimlerinde binek ve yük hayvanının olduğunu görüyoruz. 1844-1845 yılları arasında yapılan sayıma göre, Mihaliççık kazâsı genelinde toplam 7 çeşit ve 1620 baş binek ve yük hayvanı bulunmaktadır. Bunların; 1083'ünü merkeb¹¹⁶⁶, 164'ünü katır, 155'ini diş merkeb, 88'ini kısarak¹¹⁶⁷, 77'sini bargir¹¹⁶⁸, 34'ünü esb/feres¹¹⁶⁹ ve 19'unu da tay oluşturmaktadır.¹¹⁷⁰ Görüldüğü gibi, bu dönemde binek ve yük hayvanı olarak bölgede en fazla, genellikle taşımacılık (nakliye)

¹¹⁶³ SVA, Sene: 1309, s.262.

¹¹⁶⁴ Kayıtlarda 15000 adet olarak yanlış kaydedilmiştir.

¹¹⁶⁵ SVA, Sene: 1311, s.268.

¹¹⁶⁶ Merkeb: Eşek.

¹¹⁶⁷ Kısarak: Yük veya koşu beygirinin dişisi.

¹¹⁶⁸ Bargir: Yük taşımak için kullanılan at, beygir. (Bkz. Esb, feres.)

¹¹⁶⁹ Esb/Feres: Genellikle şahsî olan ve yük taşımak için kullanılmayan at, beygir. (Bkz. Bargir.)

¹¹⁷⁰ 1844-1845 yılındaki binek/yük hayvanı sayısı ve gelirleri temettü'ât defterlerine dayanmaktadır. Bkz. **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9006, s.2-19.; No: 9007, s.2-23.; No: 9008, s.2-15.; No: 9009, s.2-26.; No: 9010, s.2-60.; No: 9011, s.2-11.; No: 9012, s.2-21.; No: 9013, s.2-27.; No: 9014, s.2-10.; No: 9015, s.2-10.; No: 9016, s.2-10.; No: 9017, s.2-11.; No: 9018, s.2-7.; No: 9019, s.2-15.; No: 9020, s.2-15.; No: 9021, s.2-38.; No: 9022, s.2-6.; No: 9023, s.2-15.; No: 9024, s.2-27.; No: 9025, s.2-22.; No: 9026, s.2-31.; No: 9027, s.2-11.; No: 9028, s.2-6.; No: 9029, s.2-6.; No: 9030, s.2-65.; No: 9031, s.2-10.; No: 9032, s.2-37.; No: 9033, s.2-9.; No: 9034, s.2-7.; No: 9035, s.2-9.; No: 9036, s.4-42.; No: 9037, s.2-9.; No: 9038, s.2-23.; No: 9039, s.2-19.; No: 9040, s.2-7.; No: 9041, s.2-17.; No: 9042, s.2-5.; No: 9043, s.2-15.; No: 9044, s.2-7.; No: 9045, s.2-11.; No: 9046, s.2-27.; No: 9047, s.2-7.; No: 9048, s.2-51.; No: 9049, s.2-5.; No: 9050, s.2-5.; No: 9051, s.4-10.; No: 9052, s.4-31.

işlerinde kullanılan merkeb bulunmakta, onu katır ve dişi merkeb izlemektedir. Nitekim bölgedeki binek ve yük hayvanlarının % 66,85 gibi oldukça yüksek bir oranını merkeb, % 10,12'sini katır, % 9,57'sini dişi merkeb, % 5,44'ünü kısarak, % 4,75'ini bargir, % 2,09'unu esb, % 1,18'ini de tay oluşturmaktadır. Diğer yandan, bölgedeki hemen hemen her yerleşim biriminde merkeb ve katır (özellikle de merkeb) sayısının fazla olması, bu hayvanların bölgedeki nakliye işlerinde (ileride göreceğimiz kil, çömlek vb. taşımacılığı gibi) kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Bu dönemde bölgedeki binek ve yük hayvanlarından elde edilen hâsılatların durumuna baktığımızda ise, yukarıda bahsettiğimiz hayvan türleri içerisinde sadece dişi merkeb ve kısraftan gelir elde edildiğini görüyoruz. Buna göre, bölgedeki bu binek ve yük hayvanlarının toplam hâsılatı 10095 kuruş olarak görünmektedir. Bu gelirin 7735 kuruşu (= toplam gelirin % 76,6'sı) kısraftan, 2360 kuruşu (= toplam gelirin % 23,4'ü) ise dişi merkebdan elde edilmiştir. Açıkça görüldüğü gibi, gelir bakımından bölgede en fazla gelir, sayıca dişi merkebdan oldukça az (ortalama % 44 oranında) olmasına rağmen kısraftan elde edilmiştir. Bunun temel sebebi, 1 baş kısraqla 1 baş dişi merkebin hâsılat miktarı arasındaki farktır. Bu hayvanların tahrir kıymetine bakacak olursak, temettü'ât defterlerindeki hayvan sayısı ve hâsılat miktarları dikkate alındığında; her ne kadar bu değerler yerleşim birimleri arasında farklılık gösterse de, genel olarak 1 baş dişi merkeb 15-25 kuruş arasında (çoğunlukla 15 kuruş), 1 baş kısraq ise 50-150 kuruş arasında değişen değerler üzerinden hesaplanmıştır.

XIX. yüzyılın sonlarına geldiğimizde, bölgedeki binek ve yük hayvanı sayısında, küçük ve büyükbaş hayvan sayısındaki artışa karşın, önemli ölçüde bir azalma olduğunu görüyoruz. Nitekim 1892 ve 1894 yıllarında bölgedeki toplam binek ve yük hayvanı sayısı; 60 baş ester¹¹⁷¹, 60 baş bargir (esb) ve 400 baş merkeb olmak üzere toplam 520 baş olarak görünmektedir.¹¹⁷² Bu durum, 1844-1845 yıllarındaki mevcut binek ve yük hayvanı sayısında, ortalama % 67,91 oranında (= 1100 baş), ki bu oran oldukça yüksek bir orandır, bir azalma olduğunu göstermektedir.

Buraya kadar aktarmaya çalıştığımız bölgedeki hayvancılık faaliyetlerinin, genel olarak bölge ekonomisindeki yerinin son derece önemli olduğunu görüyoruz. Özellikle bölgede genelinde yerleşim birimlerindeki mevcut hayvânatin gerek sayı, gerekse gelir bakımından durumuna baktığımızda, hemen hemen tüm yerleşim birimlerinin ekonomik

¹¹⁷¹ Ester: Katırın diğer bir ismi.

¹¹⁷² SVA, Sene: 1309, s.262.; SVA, Sene: 1311, s.268.

yapılanmasında etkin bir rol oynadığını görmekteyiz. Bununla birlikte XIX. yüzyılda, özellikle küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık faaliyetlerinin bu derece yoğun olmasına karşın, hayvancılık faaliyetlerinin önemli bir unsuru olan çayırların miktar olarak oldukça az olması ise düşündürücüdür. H. 1260-1261/M. 1844-1845 yılları arasında yapılan sayıma göre, bölge genelinde sadece 10 yerleşim birimde çayır bulunmaktadır. Bu yerleşim birimlerindeki toplam çayır miktarı 1176 dönüm olup, elde edilen toplam hâsılat da 8094 kuruştur.¹¹⁷³

Daha önce de belirttiğimiz gibi, XIX. yüzyılın sonlarında bölgedeki küçükbaş ve büyükbaş hayvan sayısında artış olmuştur. Hayvan sayısındaki bu artışın hem sebebi hem de sonucu sayılabilecek gelişme ise, bölgedeki çayır alanlarının genişlemesidir. Nitekim 1889, 1892 ve 1894 yıllarında bölgedeki çayırların miktarı, önceki döneme (1844-1845) göre % 128,31 (= 1509 dönüm) gibi olağanüstü bir oranda artışla, toplam 2685 dönüme yükselmiştir.¹¹⁷⁴ Bu veriler de göstermektedir ki, bazı dönemler dışında bölgedeki küçükbaş ve büyükbaş hayvan sayısı ile çayır alanlarının birbiriyle yakından ilişkisi söz konusudur.

Klâsik dönemden bu yana, bölge genelindeki çoğu yerleşim birimde yapıldığını gördüğümüz arıcılık faaliyetleri ise, XIX. yüzyılda hemen hemen yok denecek kadar azdır. Temettü'ât defterleri üzerinde yaptığımız incelemede, bu dönemde kazâya bağlı sadece 2 karyede (Ahurözü ve Çukurvıran karyeleri) arıcılık yapıldığını görmekteyiz. Bu dönemde her iki karyede de sadece 3'er adet arı kovanı bulunmakta olup, bunlardan elde edilen hâsılat 45'er kuruştan toplam 90 kuruştur.¹¹⁷⁵ Görüldüğü gibi, defterlerdeki verilere göre bu dönemde 1 kovanın tahrir kıymeti 15 kuruş üzerinden hesaplanmıştır.

XIX. yüzyılın ortalarında, bölgedeki arıcılık faaliyetlerinin, ki bu faaliyetlerin şahsî ve kısıtlı olduğunu açıkça görüyoruz, sadece Ahurözü ve Çukurvıran karyelerinde sürdürülmüş olması, klâsik dönemde arıcılığın yapıldığı çoğu yerleşim biriminde artık bu faaliyetlerin olmadığını ve sadece bu iki yerleşim birimleriyle sınırlı kaldığını açıkça göstermektedir. Nitekim XVI. yüzyılın ikinci yarısında (H. 981/M. 1574'te) arıcılık, nâhiyeye bağlı çoğu yerleşim biriminde yapılmaktaydı. Öte yandan, ileriki bölümlerde

¹¹⁷³ **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9007, s.2-23.; No: 9011, s.2-11.; No: 9015, s.2-10.; No: 9016, s.2-10.; No: 9017, s.2-11.; No: 9020, s.2-15.; No: 9021, s.2-38; No: 9022, s.2-6; No: 9039, s.2-19; No: 9050, s.2-5.

¹¹⁷⁴ Sâmi, **Kâmûsu'l-.....**, s.4505.; **SVA**, Sene: 1309, s.262.; **SVA**, Sene: 1311, s.267-268.

¹¹⁷⁵ Ahurözü karyesindeki 3 adet arı kovanı ve 45 kuruşluk hâsılat, karyede 28. hânede kayıtlı Hacı Mehmed oğlu Süleyman'a aittir. (**B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9043, s.10.). Çukurvıran karyesindeki 3 adet arı kovanı ve 45 kuruşluk hâsılat ise, karyede 123. hânede kayıtlı Seyfi oğlu İsmail'e aittir. (**B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9032, s.34.).

“*vergiler*” başlığı altında üzerinde duracağımız kovan vergisiyle ilgili bir farklılığı da, konuyla ilgili olduğu için burada belirtmemiz yerinde olacaktır. Bu farklılık, Çukurviran karyesindeki Seyfi oğlu İsmail’e arı kovanından ötürü ayrıca 5 kuruş vergi kaydedilmiş olması¹¹⁷⁶, buna karşılık Ahurözü karyesindeki Hacı Mehmed oğlu Süleyman’a herhangi bir vergini kaydedilmemiş olmasıdır. Bunun bir yazım hatası mı yoksa defteri kaydeden memurun bizzat uyguladığı usûlsüz bir işlem mi olduğunu kesin olarak bilemiyoruz.¹¹⁷⁷ Bölgedeki arıcılık faaliyetlerine ilişkin, bu veriler dışında başka bir kayda rastlayamadığımızdan, arıcılığın nasıl bir gelişme gösterdiği konusunda herhangi bir bilgimiz yoktur.

XIX. yüzyılda Mihalıççık bölgesinde hayvan besiciliğinin yanı sıra, çeşitli hayvansal ürünlerin de elde edildiğini görüyoruz. Bölgedeki hayvansal üretime ilişkin temettü’ât defterlerinde herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Ancak hiç kuşkusuz bu durum, yüzyılın ortalarında bölgede hayvansal üretimin olmadığı anlamına gelmez. Öte yandan vilâyet salnâmelerindeki veriler, ki konuya ilişkin elimizde sadece bu veriler bulunmaktadır, bölgedeki hayvansal üretim potansiyelinin belirlenmesi açısından son derece önemlidir. Hatta bu verilerden hareketle, yüzyılın ortalarındaki tahmini üretim miktarı hakkında da bir fikir yürütülebilir.

Vilâyet salnâmelerindeki verilere göre, Mihalıççık bölgesinde üretilen başlıca hayvansal ürünler; yapağı, tiftik ve kıldır. Bunlardan yapağı koyundan, tiftik ve kıl ise keçiden üretilmektedir. Bölgede 1892 yılında toplam 25000 okka yapağı, 50000 okka tiftik ve 14000 okka da kıl üretimi yapılmıştır.¹¹⁷⁸ Öte yandan bu verilerden hareketle, toplam küçükbaş hayvan sayısının % 75 daha az olduğu 1844-1845 yıllarında, tahmini olarak 6250 okka yapağı, 12500 okka tiftik ve 3500 okka da kıl üretilmiş olabileceğini düşünebiliriz. 1894 yılında ise, yapağı ve kıl üretiminin değişmediğini ve üretimin yine 25000 okka yapağı, 14000 okka kıl olarak gerçekleştiğini; buna karşın tiftik üretiminin % 20 (= 10000 okka) azalarak toplam 40000 okkaya düşmüş olduğunu görüyoruz.¹¹⁷⁹ Bölgede üretilen bu hayvansal ürünler dışında; et, süt ve süt ürünleri, iç yağı, bal vb. hayvansal ürünlerin üretildiği biliniyorsa da, konuya ilişkin herhangi bir veri yoktur.

¹¹⁷⁶ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9032, s.34.

¹¹⁷⁷ Dönemim koşulları dikkate alındığında, bölgedeki sayımı gerçekleştiren görevlilerin tutumunun, bu tarz uygulamalarda etkili olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Nitekim döneme ilişkin kayıtlarda, bu ve buna benzer pek çok hatanın yapıldığını daha önce belirtmiştik.

¹¹⁷⁸ SVA, Sene: 1309, s.262.

¹¹⁷⁹ SVA, Sene: 1311, s.268.

3.3. Ticâret

XIX. yüzyılda tarım ve hayvancılık dışında Mihalıççık bölgesindeki diğer bir önemli ekonomik faaliyet de ticârettir. Konuyla ilgili olarak incelediğimiz temettü'ât defterlerindeki verilere göre, yüzyılın ortalarında bölgedeki ticârî faaliyetler başlıca; kil, çömlek, taşocağı, duhan, katran¹¹⁸⁰, barut lengi¹¹⁸¹, çeltük lengi, ağaç ve hatab¹¹⁸², cild-i ganem¹¹⁸³, yün-tiftik ve davar¹¹⁸⁴ ticâreti olmak üzere toplam 11 ayrı dalda yürütülmüş; bu faaliyetlerin tümünden de toplam 198270 kuruş hâsılat elde edilmiştir. Bununla birlikte, bu ticârî faaliyetler içerisinde özellikle de, kil, çömlek ve taşocağı ticâretinin, bölge ekonomisi içinde çok önemli bir yeri vardır. Nitekim bunu ilerleyen bölümlerde göreceğiz.

XIX. yüzyılda kil ticâreti, bölgedeki en önemli ticârî faaliyetlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hiç kuşkusuz bu oluşumda, ileriki bölümlerde ele alacağımız “*Kil Madeni*”nin varlığı söz konusudur. Temettü'ât defterlerindeki verilere göre, 1844-1845 yıllarında bölge genelinde toplam 27 yerleşim biriminde kil ticâreti yapılmıştır. Bölgedeki bu 27 karyede kil ticâreti yapan hâne sayısı da toplam 295'tir. Bu dönemde Mihalıççık bölgesi genelinde kil ticâretinden elde edilen toplam hâsılat miktarı ise 145854,5 kuruş olarak görünmektedir.¹¹⁸⁵ Gerek bu ticârî faaliyetin yapıldığı yerleşim birimi sayısı, gerekse bu faaliyetten elde edilen hâsılat miktarı, ki bu oldukça yüksek bir miktardır, kil ticâretinin bölge ekonomisinin can damarlarından biri olduğunu açıkça göstermektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu oluşumun temel sebebi, ileride ele alacağımız bölgedeki kil madenidir.

Çömlek ticâreti ise, bu dönemde bölgedeki en önemli diğer bir ticârî faaliyettir. Bölgedeki çömlek ticâretinin temel kaynağı, ileriki bölümlerde ele alacağımız “*Sorkun karyesindeki çömlek imâlâtı*”dır. Nitekim Sorkun karyesinde imâl edilen çömleklerin alım-satımı, bu karye dışındaki bazı yerleşim birimlerinde de yapılmıştır. Temettü'ât defterleri üzerinde yaptığımız incelemede, 1844-1845 yıllarında bölge genelinde toplam

¹¹⁸⁰ Katran: Genellikle çam ağacından veya maden kömüründen çıkarılan koyu, ağır kokulu ve yapışkan bir sıvı olup, daha çok sanayide ve matbaalarda kullanılır.

¹¹⁸¹ Leng: Bir maddeyi ya da ürünü üretme âleti.

¹¹⁸² Hatab: Odun.

¹¹⁸³ Cild-i ganem: Koyun derisi.

¹¹⁸⁴ Davar: Koyun-keçi sürüsü.

¹¹⁸⁵ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9006, s.2-19.; No: 9007, s.2-23.; No: 9008, s.2-15.; No: 9009, s.2-26.; No: 9010, s.2-60.; No: 9014, s.2-10.; No: 9015, s.2-10.; No: 9016, s.2-10.; No: 9017, s.2-11.; No: 9023, s.2-15.; No: 9024, s.2-27.; No: 9025, s.2-22.; No: 9026, s.2-31.; No: 9029, s.2-6.; No: 9030, s.2-65.; No: 9031, s.2-10.; No: 9032, s.2-37.; No: 9036, s.4-42.; No: 9038, s.2-23.; No: 9039, s.2-19.; No: 9045, s.2-11.; No: 9046, s.2-27.; No: 9048, s.2-51.; No: 9052, s.4-31.

7 yerleşim biriminde çömlek ticâretinin yapıldığını görüyoruz. Bölgedeki bu 7 karyede çömlek ticâreti yapan hâne sayısı ise toplam 19 olup, bu ticârî faaliyetten elde edilen toplam hâsılat da 10020 kuruş olarak görünmektedir.¹¹⁸⁶ Ayrıca çömlek ticâretinin en fazla olduğu yerleşim birimi, doğal olarak çömleğin imâlât merkezi olan Sorkun karyesi olup, bölgedeki çömlek ticâreti hâsılatının % 62,02 gibi önemli bir kısmına sahiptir.¹¹⁸⁷

XIX. yüzyılın ortalarında bölgedeki önemli diğer bir ticârî faaliyet de taşocağı ticâretidir. Temettü'ât defterlerindeki verilere göre, 1844-1845 yılları arasında bölge genelinde toplam 11 yerleşim biriminde taşocağı ticâreti yapıldığı görülmektedir. Bu 11 karyede taşocağı ticâreti yapan hâne sayısı ise toplam 40 olup, bu faaliyetten elde edilen toplam hâsılat miktarı da 20320 kuruştur.¹¹⁸⁸

XIX. yüzyılda Mihalıççık bölgesinde, ağaç ve hatab/odun, kimi yerlerde buna çıra da dahil edilebilir, ticâretinin de yapıldığını görüyoruz. Bu ticârî faaliyetin temel kaynağı, hiç kuşkusuz ki bölgedeki ormanların varlığıdır. Temettü'ât defterlerindeki verilerde bölgedeki ormanlara ilişkin herhangi bir kayda rastlayamadık. Ancak bölgenin belli bir kısmının ormanlardan oluştuğunu biliyoruz. Bu konuyla ilgili olarak Şemseddin Sâmî¹¹⁸⁹ eserinde, yüzyılın sonlarında (1889'da) kazâda çam, meşe ve kavak ağaçlarının bulunduğu bir ormanın olduğunu, bölgedeki ormanın da batıdan Eskişehir ormanlarıyla bitişik durumda olduğunu belirtmektedir. Öte yandan Ankara Vilâyetindeki ormanların istatistik cedvelinin verildiği H. 1309/M. 1892 tarihli vilâyet salnâmesinde; Mihalıççık kazâsında, içinde sarı ve kara çam ile ardıçların bulunduğu bir orman olduğu kayıtlıdır. Bu ormanın mesâha-i sathiyesi¹¹⁹⁰ toplam 54500 cerb¹¹⁹¹ olup, 111000 adet kereste imâl ve ihrâc edilmiştir. Bundan istifâde edilen rûsûm miktarı ise toplam 11411 kuruş olarak görünmektedir.¹¹⁹²

Ormanların durumu bakımından, XIX. yüzyılın ortalarında da benzer özelliklere sahip olduğunu düşündüğümüz Mihalıççık bölgesinde, ağaç-hatab ticâretinin sadece 3 yerleşim biriminde (Akçaviran ve Gürleyik-Domya karyelerinde) ve toplam 14 hânedede yapıldığını görüyoruz. Bölgede ağaç ve hatab ticâretinden elde edilen toplam hâsılat

¹¹⁸⁶ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9009, s.2-26.; No: 9021, s.2-38.; No: 9024, s.2-27.; No: 9025, s.2-22.; No: 9034, s.2-7.; No: 9039, s.2-19.

¹¹⁸⁷ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9021, s.2-38.

¹¹⁸⁸ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9020, s.2-15.; No: 9025, s.2-22.; No: 9030, s.2-65.; No: 9038, s.2-23.; No: 9039, s.2-19.; No: 9041, s.2-17.; No: 9045, s.2-11.; No: 9048, s.2-51.

¹¹⁸⁹ Sâmî, Kâmûsu'l-....., s.4505.

¹¹⁹⁰ Mesâha-i Sathiyeye: Yüzölçümü.

¹¹⁹¹ Cerb: Dönüm.

¹¹⁹² SVA, Sene: 1309, s.305.

miktarı ise 7156 kuruş olarak gerçekleşmiştir.¹¹⁹³ Ağaç/hatab ticâreti yapan bu 14 hâne ve toplam hâsılâtın dağılımına baktığımızda, 14 hânedan 1'inin Akçaviran karyesinde (16. hânedeki kayıtlı Süleyman oğlu Hasan) olduğunu ve elde edilen hâsılâtın da sadece 693 kuruş olduğunu görüyoruz. Diğer 13 hâne de Gürleyik ve Domya karyelerinde bulunmakta olup, bunların toplam hâsılâtı ise 6463 kuruştur. Görüldüğü gibi Mihaliççık bölgesinde ağaç/hatab ticâretinin en yoğun olduğu yer Gürleyik ve Domya karyeleridir. Nitekim bu iki karyedeki ağaç-hatab ticâreti hâsılâtı, toplam hâsılâtın % 90,31 gibi önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

XIX. yüzyılın ortalarında bölgedeki önemli diğer bir ticârî faaliyet de, duhan (= tütün) ticâretidir. Duhan ticâreti, duhan tarlası ve üretiminin en fazla olduğu 3 yerleşim biriminde, Dinek ve Gürleyik-Domya karyelerinde yapılmıştır. Bu dönemde sadece bu üç karyedeki 10 hânenin yürüttüğü bu ticârî faaliyetten toplam 6148,5 kuruş hâsılât elde edilmiştir.¹¹⁹⁴ Elde edilen bu hâsılâtın 3855,5 kuruşu Dinek karyesine, 2293 kuruşu da Gürleyik-Domya karyelerine aittir.

Bu dönemde bölgedeki ticârî faaliyetlerden birisi de, genellikle çam ağacından veya maden kömüründen çıkarılan koyu, ağır kokulu ve yapışkan bir sıvı olup, daha çok sanayi sektöründe kullanılan katran ticâretidir. Temettü'ât defterlerindeki verilere göre, 1844-1845 yıllarında bölgede katran ticâreti sadece Gürleyik ve Domya karyelerinde yapılmaktadır. Bu iki karyede sadece 1 hânenin (104. hânedeki kayıtlı Kara Veli oğlu Mustafa'nın) yaptığı bu ticârî faaliyetten toplam 495 kuruş hâsılât elde edilmiştir.¹¹⁹⁵

1844-1845 yıllarında, Mihaliççık bölgesinde çeşitli ürünlerin üretimini sağlayan bazı aletlerin ticâreti de yapılmaktaydı. Temettü'ât defterlerinde "*leng ticâreti*" olarak geçen bu faaliyetlerin başlıcaları; barut ve çeltük lengi ticâretidir. Bunlardan barut lengi ticâreti bölgede sadece Gürleyik ve Domya karyelerinde yapılmaktaydı. Bu dönemde karyede sadece 89. hânedeki kayıtlı Molla Ömer oğlu Hüseyin'in yapmış olduğu barut lengi ticâretinden toplam 234 kuruş hâsılât elde edilmiştir.¹¹⁹⁶ Barut lengi, adından da anlaşılacağı gibi barut üretiminde kullanılan bir âlettir. Öte yandan, defterlerde "*çeltük lengi ticâreti*" olarak kaydedilmiş olan ticârî faaliyet ise, bölge genelinde sadece Köçet karyesinde yapılmıştır. Bu dönemde karyede sadece 7. hânedeki kayıtlı Hacı Osman Ağa

¹¹⁹³ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9027, s.2-11.; ML.VRD.TMT., No: 9048, s.2-51.

¹¹⁹⁴ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9030, s.2, 30, 33, 41-43, 55.; ML.VRD.TMT., No: 9048, s.30, 33-37.

¹¹⁹⁵ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9048, s.49.

¹¹⁹⁶ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9048, s.42.

oğlu Ali Osman tarafından yapılan çeltük lengi ticâretinden toplam 300 kuruş hâsılat elde edilmiştir.¹¹⁹⁷ Çeltük lengi de, yukarıda belirttiğimiz barut lengi gibi, muhtemelen çeltük (pirinç) üretimi için kullanılan bir âlet olsa gerekir. Özellikle çeltüğün “*kabuğu içinde veya dökülmemiş pirinç*” olması nedeniyle, büyük olasılıkla bu alet sayesinde pirinç, kabuklarından arındırılıyordu.

Temettü’ât defterlerindeki verilere göre, XIX. yüzyılın ortalarında Mihaliççık bölgesinde yine sadece Gürleyik-Domya karyelerinde yapıldığını gördüğümüz bir diğer ticârî faaliyet de cild-i ganem yani koyun derisi ticâretidir. Bu dönemde, karyede sadece 2 hânenin (95. hânede kayıtlı Külâhlı oğlu Ali ile 105. hânede kayıtlı Cabcak? oğlu Ali) yapmış olduğu cild-i ganem ticâretinden elde edilen toplam hâsılat miktarı 932 kuruş olarak gerçekleşmiştir.¹¹⁹⁸ Bu hâsılatın 517 kuruşu Külâhlı oğlu Ali’ye, 415 kuruşu da Cabcak? oğlu Ali’ye aittir.

1844-1845 yıllarında, Mihaliççık bölgesindeki ticârî faaliyetlerden bir diğeri de, bölgede sadece 5 yerleşim biriminde (Dudaş, Gürleyik ve Domya, Sekiviran ve Yayalar karyeleri) yapılmış olan davar (koyun-keçi) ticâretidir. Bu dönemde sadece 5 karyedeki 5 hânenin yürüttüğü bu ticârî faaliyetten toplam 4360 kuruş hâsılat elde edilmiştir.¹¹⁹⁹ Bu hâsılatın; 1500 kuruşu Dudaş karyesine, 440 kuruşu Gürleyik ve Domya karyelerine, 1000 kuruşu Sekiviran karyesine, 1420 kuruşu da Yayalar karyesine aittir.

Bu dönemde Mihaliççık bölgesindeki ticârî faaliyetlerden bir diğeri de, bölgede sadece 2 yerleşim biriminde (Sazak ve Yayalar karyelerinde) yapılmış olan yün ve tiftik ticâretidir. Bu dönemde bu iki karyede sadece 3 hânenin yürüttüğü bu ticârî faaliyetten toplam 2450 kuruş hâsılat elde edilmiştir.¹²⁰⁰ Bu hâsılatın 350 kuruşu Sazak karyesine, 2100 kuruşu da Yayalar karyesine aittir. Bölgedeki bu ticârî faaliyetler dışında ayrıca, Soficebük karyesinde 16. hânede kayıtlı Ali oğlu Ömer’e ticâretten 300 kuruş hâsılat kaydedilmiş, ancak yapılan ticârî faaliyetin ne olduğu belirtilmemiştir.¹²⁰¹

XIX. yüzyılın ortalarında (1844-1845 yıllarında) toplam 11 ayrı ticârî faaliyetin olduğu Mihaliççık’ta, bölge ekonomisi içindeki payı açısından özellikle kil, taşocağı ve çömlek ticâretinin çok önemli bir yeri vardır. Öyle ki, bölge geneline bakıldığında, ticârî

¹¹⁹⁷ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9047, s.5.

¹¹⁹⁸ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9048, s.45, 49.

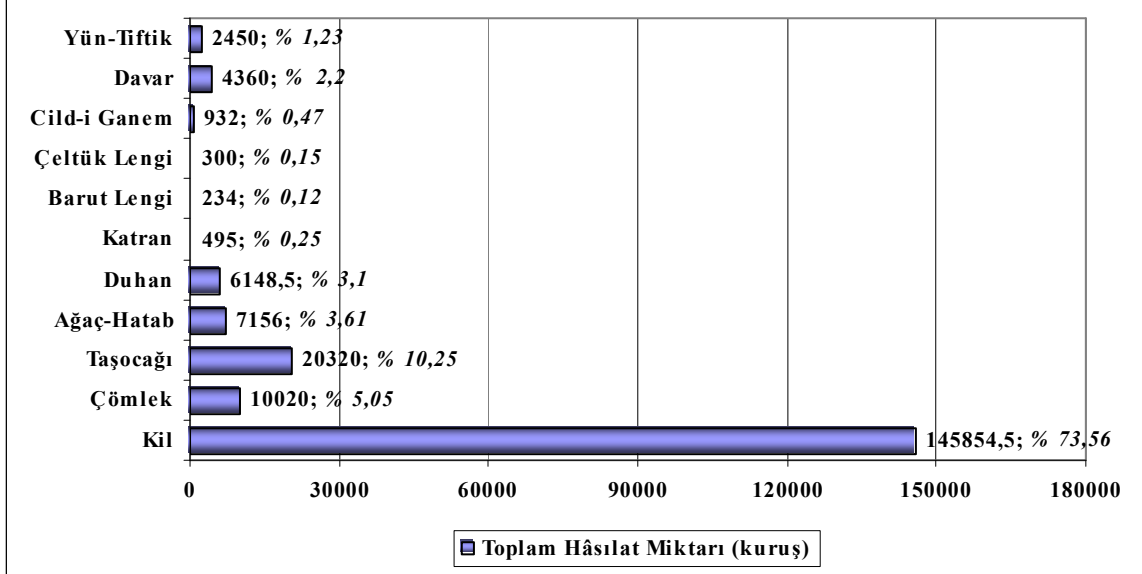
¹¹⁹⁹ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9009, s.2-26.; No: 9017, s.2-11.; No: 9045, s.2-11.; No: 9048, s.2-51.

¹²⁰⁰ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9007, s.20.; ML.VRD.TMT., No: 9017, s.4, 9.

¹²⁰¹ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9051, s.9.

faaliyetler bu üç önemli dalda yoğunlaşmıştır. Nitekim bu durumu, ticârî faaliyetlerden elde edilen hâsılatları karşılaştırdığımızda açıkça görebiliyoruz. (Bkz. Grafik III/3).

Grafik III/3: 1844-1845 Yıllarında Bölgedeki Ticârî Faaliyetlerin Gelir Dağılımı

Yukarıdaki grafikte açıkça görüleceği gibi, bölgedeki ticârî faaliyetlerden elde edilen toplam 198270 kuruşluk hâsılatın 145854,5 kuruşunu kil ticâreti oluşturmaktadır. Bu hâsılat miktarıyla kil ticâreti, toplam hâsılatın da % 73,56 gibi önemli bir kısmına sahiptir. İkinci olarak taşocağı ticâreti gelmektedir. Taşocağı ticâreti, toplam 20320 kuruşluk hâsılatla % 10,25 oranında bir paya sahiptir. Üçüncü olarak ise, toplam 10020 kuruşluk hâsılat miktarı ve % 5,05'lik payla çömlek ticâreti gelmektedir. Bu üç ticârî faaliyet dışındaki diğer faaliyetlerin ise çok az bir paya sahip oldukları görülmektedir. Bunda hiç kuşkusuz, bu faaliyetlerin çoğunun yerleşim birimlerine özgü bir niteliğe sahip olması etkili olmuştur. Bunlar içerisinde Gürleyik-Domya karyelerindeki katran, barut lengi, cild-i ganem vb. ticâreti başta gelmektedir.

3.4. Keşîdecilik/Taşımacılık

XIX. yüzyılda Mihalıççık bölgesindeki önemli diğer bir ekonomik faaliyet de keşîdecilik yani yük taşımacılığıdır. Anlam karışıklığını önlemek adına, keşîde kelimesi hakkında bir noktanın altına çizmek gerekir. Keşîde, kelime olarak; çekilmiş, dizilmiş, geçirilmiş gibi çeşitli anlamlara gelmektedir. Fakat temettü'ât defterlerindeki kayıtlarda “taşımacılık” anlamında kullanılmıştır. Nitekim en az bir merkebi ya da katırı olan bir hâne; kil, ağaç/hatab ya da çömlek keşîde etmiştir. Temettü'ât defterlerindeki verilere

göre, yüzyılın ortalarında bölgedeki keşîdecilik faaliyetleri başlıca; kil, çömlek, ağaç-hatab ve kömür keşîdesi olmak üzere toplam 4 ayrı dalda yürütülmüş; bu faaliyetlerin tümünden de toplam 570627 kuruş gibi oldukça yüksek bir hâsılat elde edilmiştir. Öte yandan, bu faaliyetler içerisinde özellikle kil keşîdesinin bölge ekonomisi içinde çok önemli bir yeri vardır. Kil ticâreti bahsinde de belirttiğimiz gibi, bu oluşumun en önemli sebebi bölgedeki kil madeninin varlığıdır. Aynı şekilde, bölgedeki mevcut çömlekçilik faaliyetleri ve ormanların durumuna bağlı olarak, çömlek ve ağaç-hatab keşîdesinin de, kil keşîdesi kadar olmasa da, yoğun olduğunu söyleyebiliriz.

Kil keşîdesi, XIX. yüzyılda bölgedeki en önemli keşîdecilik faaliyetlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Charles Texier¹²⁰² eserinde, Mihaliççık'taki kil keşîdesi konusunda şu bilgileri vermektedir: “...bir çift öküz koşulu ve iki tekerlekli bir çok ufak arabalar, bu toprağın çıkış merkezi olan Mihaliç(çık) ile içindeki bütün şehir ve kasabaları arasında işlerler. Gitmek istedikleri yere varınca, yükünü ve öküzlerini satıp, arabayı da dağıtarak iki tekerleğini bir katıra yükletir ve böylece geri dönerler.”

Temettü'ât defterlerindeki verilere göre, 1844-1845 yıllarında bölge genelinde toplam 37 yerleşim biriminde kil keşîdesi yapılmıştır. Bölgedeki bu 37 karyede kil keşîdesi yapan hâne sayısı da toplam 897'dir ki, bu, Mihaliççık bölgesi genelindeki toplam 2118 hânenin % 42,35'i demektir. Bu durum, XIX. yüzyılın ortalarında bölgenin hemen hemen yarısının kil keşîdeciliği yaptığını, dolayısıyla da kilin keşîdeciliğinin bölge ekonomisindeki yerinin ne denli önemli olduğunu açıkça göstermektedir. Diğer taraftan 37 karye ve bu karyelerdeki 897 hânedede yapıldığı görülen kil keşîdesinden toplam 441282 kuruş gibi oldukça yüksek bir miktarda hâsılat elde edilmiştir.¹²⁰³ Genel olarak baktığımızda, gerek bu faaliyetin yapıldığı yerleşim birimi sayısı, gerekse bu faaliyetten elde edilen hâsılat miktarı, ki bu oldukça yüksek bir miktardır, aynen kil ticâretinde olduğu gibi, kil keşîdesinin de bölge ekonomisinin can damarlarından biri olduğunu açıkça göstermektedir.

XIX. yüzyılın ortalarında Mihaliççık'taki önemli diğer bir keşîdecilik faaliyeti de çömlek keşîdesidir. Çömlek keşîdesinin temel kaynağı, çömlek ticâreti bahsinde de

¹²⁰² Texier, **a.g.e.**, s.335-336.

¹²⁰³ **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9006, s.2-19.; No: 9007, s.2-23.; No: 9008, s.2-15.; No: 9009, s.2-26.; No: 9010, s.2-60.; No: 9011, s.2-11.; No: 9013, s.2-27.; No: 9014, s.2-10.; No: 9015, s.2-10.; No: 9017, s.2-11.; No: 9018, s.2-7.; No: 9020, s.2-15.; No: 9022, s.2-6.; No: 9023, s.2-15.; No: 9024, s.2-27.; No: 9025, s.2-22.; No: 9026, s.2-31.; No: 9029, s.2-6.; No: 9030, s.2-65.; No: 9031, s.2-10.; No: 9032, s.2-37.; No: 9033, s.2-9.; No: 9034, s.2-7.; No: 9036, s.4-42.; No: 9037, s.2-9.; No: 9038, s.2-23.; No: 9039, s.2-19.; No: 9040, s.2-7.; No: 9041, s.2-17.; No: 9044, s.2-7.; No: 9045, s.2-11.; No: 9048, s.2-51.; No: 9050, s.2-5.; No: 9052, s.4-31.

belirttiğimiz gibi, “*Sorkun karyesindeki çömlek imâlâtı*”dır. Nitekim Sorkun karyesinde imâl edilen çömleklerin keşîdesi, bu karye dışındaki bazı yerleşim birimlerinde de yapılmıştır. Temettü’ât defterleri üzerinde yaptığımız incelemede, 1844-1845 yıllarında bölge genelinde Ahîşeyh, Doğancı, Hamidoğlu, Karageyikli, Kızılbörklü, Korucu-Güce, Sorkun ve Tatarcık karyeleri olmak üzere toplam 9 karyede çömlek keşîdesi yapıldığını görüyoruz. Bölgedeki çömlek keşîdesi yapan hâne sayısı ise toplam 97 olup, bu ticârî faaliyetten elde edilen toplam hâsılat da 65259 kuruş olarak görünmektedir.¹²⁰⁴ Ayrıca çömlek keşîdesinin en fazla yapıldığı yerleşim birimi ise, doğal olarak çömleğin imâlât merkezi olan Sorkun karyesidir. Öyle ki, bölgedeki çömlek keşîdesi hâsılatının % 64,81 gibi önemli bir kısmına sahiptir.¹²⁰⁵

XIX. yüzyılın ortalarında bölgedeki keşîdecilik faaliyetlerinden birisi de ağaç ve hatab keşîdeciliğidir. Temettü’ât defterlerindeki verilere göre, 1844-45 yıllarında bölge genelinde Ahurözü, Akçaviran, Dinek, Ermenek, Gürleyik-Domya, Haliloğlan, Narlı, Obruk ve Süleler karyeleri olmak üzere toplam 10 yerleşim biriminde ağaç ve hatab keşîdesi yapılmıştır. Bölgedeki bu 10 karyede ağaç/hatab keşîdesi yapan hâne sayısı ise toplam 143 olup, elde edilen toplam hâsılat da 62729 kuruş olarak gerçekleşmiştir.¹²⁰⁶ Ağaç/hatab keşîdesinin yapıldığı karyeler içerisinde, özellikle Ahurözü ve Haliloğlan karyelerinde, ki bu iki karyeye Narlı karyesini de dahil edebiliriz, ekonomik hayatın önemli bir parçasını ağaç ve hatab keşîdeciliğinin oluşturduğu görülmektedir. Nitekim Ahurözü karyesindeki 43 hânedan 41’i (% 95,34’ü), Haliloğlan karyesindeki 8 hânedan 7’si (% 87,5’i), Narlı karyesinde ise 57 hânedan 31’i (% 54,38’i) ağaç/hatab keşîdesi yapmıştır.¹²⁰⁷

Bu dönemde bölgedeki keşîdecilik faaliyetlerinden bir diğeri de, bölge genelinde sadece 2 yerleşim biriminde (Akçaviran ve Doğancı karyelerinde) yapılmış olan kömür keşîdeciliğidir. Bu iki karyede sadece 3 hânenin yaptığı kömür keşîdeciliğinden toplam 1357 kuruş hâsılat elde edilmiştir.¹²⁰⁸ Bu hâsılatın 1159,5 kuruşu Akçaviran karyesine, 197,5 kuruşu da Doğancı karyesine aittir.

¹²⁰⁴ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9020, s.2-15.; No: 9021, s.2-38.; No: 9028, s.2-6.; No: 9034, s.2-7.; No: 9037, s.2-9.; No: 9038, s.2-23.; No: 9041, s.2-17.; No: 9050, s.2-5.

¹²⁰⁵ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9021, s.2-38.

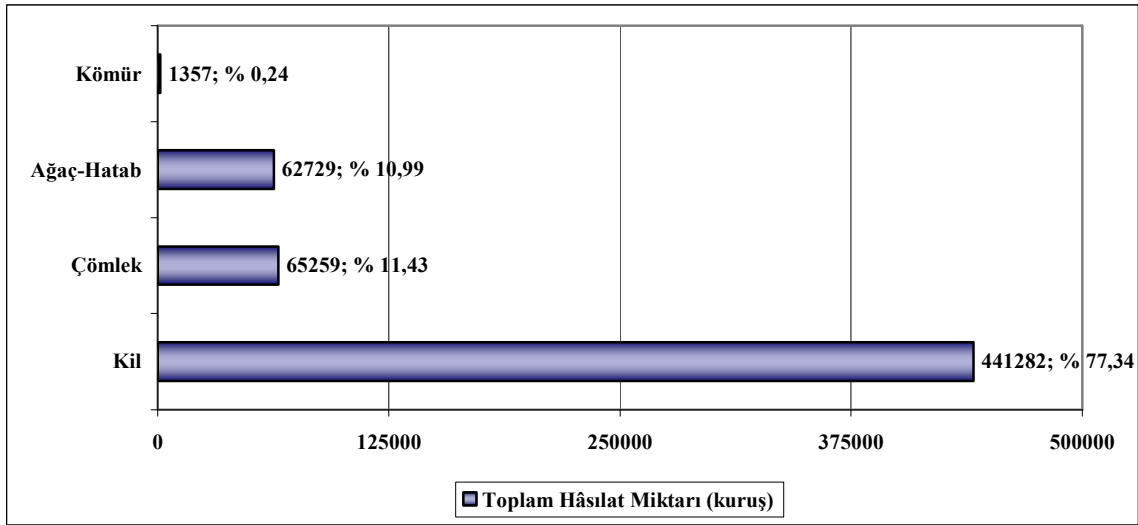
¹²⁰⁶ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9010, s.2-60.; No: 9012, s.2-21.; No: 9019, s.2-15.; No: 9027, s.2-11.; No: 9030, s.2-65.; No: 9043, s.2-15.; No: 9046, s.2-27.; No: 9048, s.2-51.; No: 9049, s.2-5.

¹²⁰⁷ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9012, s.2-21.; No: 9043, s.2-15.; No: 9049, s.2-5.

¹²⁰⁸ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9027, s.3-4.; ML.VRD.TMT., No: 9020, s.12.

XIX. yüzyılın ortalarında toplam 4 ayrı keşîdecilik faaliyetinin sürdürüldüğü Mihaliççık'ta, bölge ekonomisi içindeki payı açısından başta kil keşîdesi olmak üzere, çömlek ve ağaç-hatab keşîdesinin çok önemli bir yeri vardır. Öyle ki, bölge geneline bakıldığında, keşîdecilik faaliyetleri bu üç önemli dalda, daha çok da kil keşîdeciliğinde yoğunlaşmıştır. Nitekim bu durumu, keşîdecilik faaliyetlerinden elde edilen hâsılatları karşılaştırdığımızda açıkça görebiliyoruz. (Bkz. Grafik III/4).

Grafik III/4: 1844-1845 Yıllarında Bölgedeki Keşîdecilik Faaliyetlerinin Dağılımı

Yukarıdaki grafikte de açıkça görüleceği gibi, keşîdecilik faaliyetlerinden elde edilen toplam 570627 kuruşluk hâsılatın 441282 kuruşunu kil keşîdesi oluşturmaktadır. Bu hâsılat miktarıyla kil keşîdeciliği, toplam hâsılatın % 77,34 gibi önemli bir kısmına sahiptir. Gerek hâsılat miktarları ve gerekse toplam hâsılatlardaki payları açısından, kil keşîdeciliği ile kil ticâretinin benzer özelliğe sahip olduğunu görüyoruz. Bu durum, kilin daha doğrusu kil madeninin bölge ekonomisindeki önemini açıkça ortaya koymaktadır. Bölgedeki keşîdecilik faaliyetlerinden ikinci olarak ise çömlek keşîdesi gelmektedir. Çömlek keşîdeciliği, toplam 65259 kuruşluk hâsılat miktarıyla % 11,43 oranında bir paya sahiptir. Üçüncü olarak ise, toplam 62729 kuruşluk hâsılat miktarı ve % 10,99'luk payla ağaç/hatab keşîdeciliği gelmektedir. Bu üç faaliyet dışındaki kömür keşîdeciliği ise, sadece 1327 kuruşluk hâsılatla % 0,24 gibi çok az bir paya sahiptir.

3.5. Yerel İmâlât Sektörü

XIX. yüzyılda tarım, hayvancılık, ticâret ve keşîdecilik faaliyetlerinin yanı sıra, Mihaliççık bölgesindeki önemli diğer bir ekonomik faaliyet de yerel imâlât sektörüdür.

Konuyla ilgili olarak Şemseddin Sâmî¹²⁰⁹ eserinde, kazânın yerel anlamda sanayisinin kilim, seccâde ve çuval gibi şeylerin dokunmasından ibâret olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde belli dönemlere ait vilâyet salnâmelerinde¹²¹⁰ de, Mihaliççık kâzasının bazı karyelerinde, halkın, kendi ihtiyacı için kilim, seccâde, çuval ve heybe gibi şeyler imâl ettiği; ayrıca, Kayı ve Saray karyelerinde âdetâ Kırşehir halısına benzeyen seccâdelerin imâl edildiği belirtilmiştir.

Öte yandan bölgedeki yerel imâlât sektörüne ilişkin, incelediğimiz temettü'ât defterlerindeki verilere göre, 1844-1845 yıllarında bölgedeki imâlât sektörünün başlıca; çömlek, taşocağı, katran, kömür, tahta, seccâde, kilim ve çuval imâlâtı olmak üzere toplam 8 ayrı dalda yürütüldüğünü; bu faaliyetlerin tümünden de toplam 76011 kuruş hâsılat elde edildiğini görüyoruz. Bu imâlât sektörlerinden özellikle taşocağı imâlâtının bölge ekonomisi içinde çok önemli bir yeri vardır. Nitekim bunu ilerleyen bölümlerde göreceğiz. Ayrıca bu dönemde bölgedeki bazı ürünlerin imâlâtının, yerleşim birimleri açısından ayırt edici birtakım özelliklere de sahip olduğu görülmektedir.

XIX. yüzyılın ortalarında Mihaliççık bölgesindeki imâlât sektörlerinden ilki, bölgede sadece Sorkun karyesinde yapıldığını gördüğümüz ve hatta günümüzde de bu karye ile özdeşleşmiş olan çömlek imâlâtıdır. Bu dönemde, karyedeki ekonomik hayatın önemli bir parçasını oluşturan çömlek imâlâtı, karyedeki toplam 109 hânedan 32'si (% 29,35'i) tarafından yapılmış olup, toplam çömlek imâlâtı hâsılatı 22555,5 kuruş olarak gerçekleşmiştir.¹²¹¹ Gerek çömlek imâlâtı yapan hâne sayısı, gerekse bu imâlâttan elde edilen hâsılat miktarı, çömlek imâlâtının karye halkının günümüzde olduğu gibi XIX. yüzyılda da önemli geçim kaynakları arasında yer aldığını açıkça göstermektedir. XIX. yüzyılda Mihaliççık bölgesi genelinde, sadece Sorkun karyesinde yapılan çömlek imâlâtı, günümüzde de köy halkı tarafından yapılmaktadır.¹²¹²

¹²⁰⁹ Sâmî, *Kâmûsu'l*....., s.4505.

¹²¹⁰ *SVA*, Sene: 1309, s.262.; *SVA*, 1311, s.268.; *SVA*, 1318, s.150.; *SVA*, 1320, s.163.

¹²¹¹ *B.O.A., ML.VRD.TMT.*, No: 9021, s.2-38.

¹²¹² Hüseyin Saraçoğlu (Saraçoğlu, *a.g.t.*, s.272.) ve Salih Güven (Güven, *a.g.e.*, s.14.), çömlek imâlâtında iki tür toprak kullanıldığını, bunların toprakların da kızıl (kırmızı ve ıslaktır) ve sarı-yeşil karışımı renklerde olan topraklar (yağlı ve yumuşaktır) olduğunu belirtmektedirler. Çömleğin hammaddesi olan bu topraklar, köy yakınlarında bulunan arâziden çıkartılmakta ve herkes evinin yanında bu toprakları sererek kurumaya bırakmaktadır. Sıcak su ile eritilen kırmızı topraklar bulamaç haline getirilmekte ve diğer toprakla karıştırılıp çamur yapılmaktadır. Bu çamur 4-5 gün dinlendirilip sonra şekillendirilmektedir. Çömlekler tamamlandıktan sonra kurumaya bırakılmakta ve daha sonra son rötuşlar yapılmaktadır. Son şekli verilen çömlekler, ateşte pişirilmek üzere yere ters bir şekilde sıralanmaktadır. Bu sırada, kırmızı toprağın eritilmesiyle elde edilen sır, ıslak bezle sıcak çömleklere sürülerek sıralanmaktadır. Çömlekler ateşte piştikten sonra, çömleğin yapımı tamamlanmış ve güveç, sac, testi (= bocut) vb. şekilde hazır hâle gelmiş olmaktadır. (Saraçoğlu, *a.g.t.*, s.272-273.).

XIX. yüzyılın ortalarında Mihalıççık bölgesindeki diğer bir imâlât sektörü de taşocağı imâlâtıdır. Temettü'ât defterlerindeki verilere göre, 1844-1845 yıllarında bölge genelinde Bey, Çalçı, Çardak, Dinek, Dudaş, Gürleyik ve Domya, Karageyikli, Kozlu, Obruk, Sazak ve Yukarı İğdeağacı karyeleri olmak üzere toplam 12 yerleşim biriminde taşocağı imâlâtı yapılmıştır. Bölgedeki bu 12 karyede taşocağı imâlâtı yapan hâne sayısı ise toplam 61 olup, elde edilen toplam hâsılat miktarı 32259,5 kuruştur.¹²¹³ Bu hâsılat miktarına göre, taş ocağı imâlâtı, bölgedeki imâlât sektörleri içinde ilk sırayı almaktadır. Nitekim bunu ilerleyen bölümde göreceğiz.

Bu dönemde bölgedeki diğer bir imâlât sektörü de, bölgede sadece 3 yerleşim biriminde (Akçaviran, Dinek ve Ermenek karyelerinde) yapıldığını gördüğümüz katran imâlâtıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi katran, genellikle çam ağacından veya maden kömüründen çıkarılan; koyu, ağır kokulu ve yapışkan bir sıvı olup, genellikle sanâyi alanında kullanılmaktadır.¹²¹⁴ Temettü'ât defterlerindeki verilere göre, 1844-1845 yılları arasında yukarıda adı geçen 3 karyede katran imâlâtı yapan hâne sayısı ise toplam 22 olup, elde edilen toplam hâsılat miktarı da 10093,5 kuruş olarak gerçekleşmiştir.¹²¹⁵

1844-1845 yıllarında bölgedeki imâlât sektörlerinden birisi de kömür imâlâtıdır. Temettü'ât defterlerindeki verilere göre, Mihalıççık bölgesi genelinde kömür imâlâtı sadece Akçaviran karyesinde yapılmıştır. Bu dönemde karyede sadece 2 hânenin (12. hânedeki kayıtlı olan Ömer oğlu ve 15. hânedeki kayıtlı olan Sarac oğlu Ali'nin) yapmış olduğu kömür imâlâtından toplam 657,5 kuruş hâsılat elde edilmiştir.¹²¹⁶ Bu hâsılatın 328 kuruşu Ömer oğluna, 329,5 kuruşu Sarac oğlu Ali'ye aittir. Gerek hâsılat miktarları, gerekse imâlâtın yapıldığı hâne sayısı, karyedeki bu sektörün daha çok halkın kendi ihtiyaçları doğrultusunda yürütüldüğünü göstermektedir. Kesin olmamakla birlikte kömür, büyük bir olasılıkla günümüzde de bazı bölgelerde uygulandığını bildiğimiz bir yöntemle, ki bu, odunların (özellikle meşe ağaçlarından elde edilen odunların) yakılıp köz haline gelmesinden hemen sonra toprağa gömülmesi yöntemidir, imâl edilmekteydi. Öte yandan, bölgedeki ormanda daha çok ardıç ve meşe ağaçlarının olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

¹²¹³ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9007, s.2-23.; No: 9010, s.2-60.; No: 9014, s.2-10.; No: 9023, s.2-15.; No: 9024, s.2-27.; No: 9025, s.2-22.; No: 9030, s.2-65.; No: 9041, s.2-17.; No: 9045, s.2-11.; No: 9048, s.2-51.; No: 9052, s.4-31.

¹²¹⁴ Sâmî, Kâmûs-i....., s.1075.

¹²¹⁵ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9027, s.7.; No: 9030, s.4, 22.; No: 9046, s.2-27.

¹²¹⁶ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9027, s.8, 10.

Bu dönemde bölgedeki imâlât sektörlerinden birisi de, bölgede sadece Ermenek karyesinde yapıldığını gördüğümüz tahta imâlâtıdır. Temettü'ât defterlerindeki verilere göre, 1844-1845 yılları arasında, genellikle inşâat malzemesi olarak kullanılmak üzere yapıldığını düşündüğümüz tahta imâlâtı, karyedeki 82 hânedan 20'si (% 24) tarafından yapılmış olup, bu faaliyetten toplam 8885 kuruş hâsılat elde edilmiştir.¹²¹⁷

XIX. yüzyılın ortalarında Mihalıççık bölgesindeki imâlât sektörlerinden birisi de dokumacılık sektörüdür. Bölgedeki dokumacılık sektöründe ilk olarak seccâde imâlâtını görüyoruz. Nitekim kazâya bağlı Kayı ve Saray karyelerinde imâl edilen seccâdelerin, âdetâ Kırşehir halısına benzediklerini daha önce belirtmiştik. Konuya ilişkin temettü'ât defterleri üzerinde yaptığımız incelemede ise, 1844-1845 yıllarında seccâde imâlâtının kazâ genelinde sadece Saray karyesinde ve bu karyede de sadece 5. hânedaki kayıtlı Gök oğlu zevcesi¹²¹⁸ Rukîye Hâtun tarafından yapıldığını görüyoruz. Rukîye Hâtun'un seccâde imâlâtından elde ettiği hâsılat miktarı sadece 160 kuruştur.¹²¹⁹ Diğer yandan bu dönemde Mihalıççık kâzası dahilindeki Akköprü Ocağı'na bağlı olan Kayı karyesine ait temettü'ât defteri elimizde olmadığı¹²²⁰ için, bu karyenin ekonomik yapısı hakkında ne yazık ki herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat öyle görünüyor ki, bölgede yapılan seccâde imâlâtı, daha çok halkın kendi ihtiyacına yönelik bir özelliğe sahiptir. Nitekim ilerleyen süreçte de bu özellik değişmeden devam etmiştir.¹²²¹

Bu dönemde bölgedeki dokumacılık sektörlerinden bir diğeri de kilim imâlâtıdır. Kilim imâlâtının da, aynı seccâde imâlâtı gibi, daha çok halkın kendi ihtiyacına yönelik yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim temettü'ât defterlerindeki verilere göre, 1844-1845 yıllarında kilim imâlâtı, bölgede sadece Sekiviran karyesinde yapılmıştır. Bu dönemde karyede sadece 1. hânedaki kayıtlı Yusuf oğlu Mehmed ile 2. hânedaki kayıtlı Osman oğlu Ali tarafından yapılan kilim imâlâtından toplam 1100 kuruş hâsılat elde edilmiştir.¹²²² Bu hâsılatın 600 kuruşu Mehmed'e, 500 kuruşu da Ali'ye aittir.

XIX. yüzyılın ortalarında bölgedeki dokumacılık sektörlerinden bir diğeri ve sonuncusu da çuval imâlâtıdır. Seccâde ve kilim imâlâtında olduğu gibi çuval imâlâtının

¹²¹⁷ Bkz. **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9046, s.2-27.

¹²¹⁸ Zevce: Nikâhlı kadın, eş.

¹²¹⁹ **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9006, s.3.

¹²²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Kayı karyesine ait temettü'ât defterine rastlayamadık.

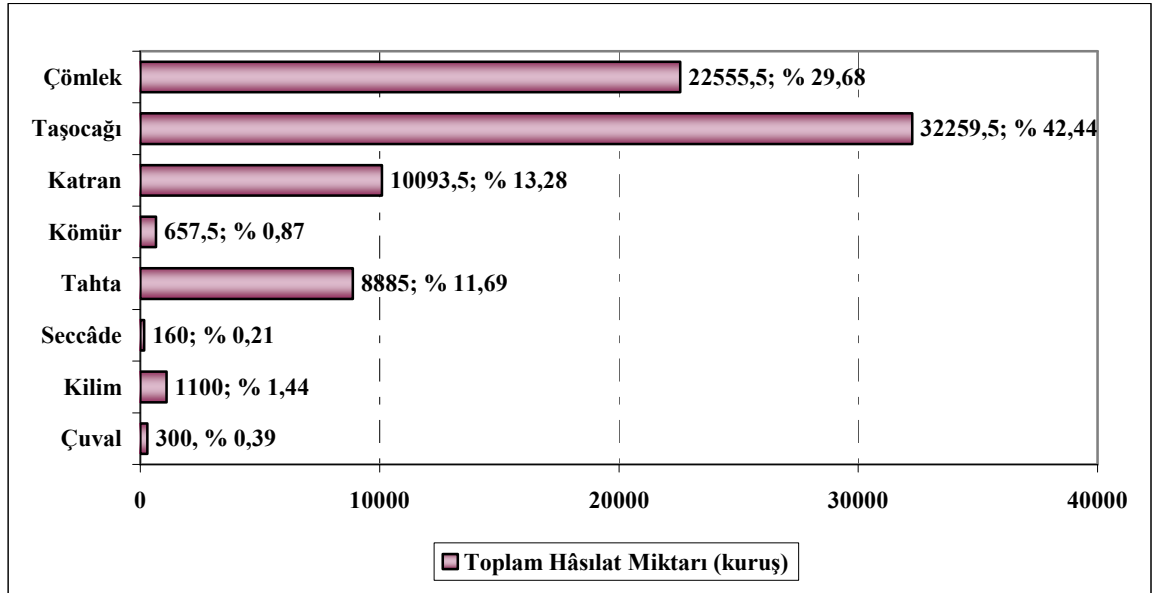
¹²²¹ Daha önce de belirttiğimiz gibi, Mihalıççık kâzasının Kayı ve Saray karyelerinde; 1892 ve 1894, hatta 1901 ve 1903 yıllarında da halk, sadece kendi ihtiyacı için seccâde vb. şeyler imâl etmiştir. Bkz. **SVA**, Sene: 1309, s.262.; **SVA**, Sene: 1311, s.268.; **SVA**, Sene: 1318, s.150.; **SVA**, Sene: 1320, s.163.

¹²²² **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9009, s.2.

da daha çok halkın kendi ihtiyacı için yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim temettü'ât defterlerindeki verilere göre, 1844-1845 yıllarında çuval imâlâtı, yine sadece Sekiviran karyesinde yapılmıştır. Bu dönemde karyede sadece 22. hânede kayıtlı Süleyman oğlu Osman tarafından yapılan çuval imâlâtından 300 kuruş¹²²³ hâsılat elde edilmiştir.¹²²⁴

Genel olarak baktığımızda, XIX. yüzyılın ortalarında bölgedeki imâlât sektörleri içerisinde taşocağı imâlâtının en yaygın sektör olduğunu görüyoruz. Öyle ki, gerek taşocağı imâlâtının yapıldığı yerleşim birimi ve hâne sayısı, gerekse elde edilen hâsılat miktarı, bu sektörün diğer imâlât sektörlerine göre çok büyük bir farkla daha yaygın ve genele mahsus bir özelliğe sahip olduğunu göstermektedir. Bunu, aşağıda verdiğimiz ve bölgedeki yerel imâlât sektörlerinin dağılımını gösteren grafikte açıkça görebiliyoruz.

Grafik III/5: 1844-1845 Yıllarında Bölgedeki Yerel İmâlât Sektörlerinin Dağılımı

Yukarıdaki grafikte de görüleceği gibi, bölgedeki 8 ayrı imâlât sektöründen elde edilen toplam 76011 kuruşluk hâsılatın 32259,5 kuruşu, taşocağı imâlâtı sektöründen elde edilmiştir. Bu hâsılat miktarıyla taşocağı imâlâtı sektörü, toplam hâsılatın % 42,44 gibi önemli bir kısmına sahiptir. Gerek hâsılat miktarı ve gerekse toplam hâsılatlardaki payları açısından hem taşocağı hem de çömlek imâlâtı sektörlerinin birbirlerine çok da uzak olmadığını görüyoruz. Nitekim çömlek imâlâtından elde edilen 22555,5 kuruşluk hâsılat miktarı, toplam hâsılatın % 29,68'lik bölümünü oluşturmaktadır.

¹²²³ Sekiviran karyesinde aynı zamanda kiracılık da yapan Süleyman oğlu Osman'ın, çuval imâlâtından elde ettiği toplam hâsılat kiracılık hâsılatıyla birlikte 600 kuruş olarak birlikte kaydedilmiştir. Bu nedenle biz çuval imâlâtı ve kiracılık hâsılatlarını, kesin olmamakla birlikte 300'er kuruş olarak kabul ediyoruz.

¹²²⁴ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9009, s.10.

Bölgedeki imâlât sektörlerinden üçüncü olarak ise katran imâlâtı gelmektedir. Katran imâlâtı sektörü, toplam 10093,5 kuruşluk hâsılat miktarıyla % 13,28 oranında bir paya sahiptir. Bölgede sadece Ermenek karyesinde olduğu görülen tahta imâlâtı sektörü ise, toplam 8885 kuruş hâsılat miktarı ve % 11,69'luk payla dördüncü sırayı almaktadır. Bu dört imâlât sektörü dışındakilere baktığımızda; kilim imâlâtı toplam 1100 kuruşluk hâsılat ve % 1,44'lük payla beşinci, kömür imâlâtı toplam 627,5 kuruşluk hâsılat ve % 0,87'lik payla altıncı, çuval imâlâtı toplam 300 kuruşluk hâsılat ve % 0,39'luk payla yedinci, seccâde imâlâtı da toplam 160 kuruşluk hâsılat ve % 0,21'lik payla sekizinci sırayı almaktadır. Görüldüğü gibi XIX. yüzyılın ortalarında bölgedeki imâlât sektörü, başlıca taşocağı ve çömlek imâlâtı ekseninde yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte, özellikle çömlek imâlâtının sadece Sorkun karyesinde yapılmasına karşın gelirin yüksek olması, bu sektörün, gerek Sorkun karyesi gerekse Mihaliççık bölgesi açısından potansiyelinin fazla olduğunu göstermektedir.

3.6. Meslek Dalları

XIX. yüzyılda Mihaliççık bölgesinde tarım, hayvancılık, ticâret gibi pek çok ekonomik faaliyetin dışında, çeşitli meslek dallarının da bölge ekonomisindeki yeri hiç kuşkusuz son derece önemlidir. Konuya ilişkin en ayrıntılı verilere, daha önce olduğu gibi yine temettü'ât defterlerinden ulaşabiliyoruz. Karakteristik bölge ekonomisinin bir sonucu olarak, bölgedeki tüm yerleşim birimlerinde, hânelerin büyük bir çoğunluğu zirâat erbâbıdır. Dolayısıyla bölgedeki meslek sıralamasında ilk sırayı zirâat almaktadır. Bu durum, Mihaliççık bölgesinin ekonomik yapısının da genel olarak tarıma dayalı bir görünüm arzettiğini açıkça göstermektedir. Kaldı ki, temettü'ât kayıtlarında sadece “*erbâb-ı zirâat*” olarak kaydedilmiş olan hâneler değil, hemen hemen her hâne birimi tarım alanlarından hâsılat elde etmiş, yani zirâatla uğraşmıştır. Bu cümleden olarak, kayıtlardaki verilerden hareketle, bölgedeki zirâat erbâbı sayısını kesin olarak vermek çok da sağlıklı bir yöntem olmasa gerek. Örneğin kâzaya bağlı Kuyucak karyesindeki hemen hemen her hâne birimi zirâatla uğraşmış ve bu faaliyetlerden hâsılat elde etmiş olmasına karşın, temettü'ât kayıtlarında hiçbir hânenin zirâat erbâbı olduğuna dair kayıt düşülmemiştir. Bu bakımdan sadece, zirâatın bölgedeki tüm meslek gurupları içerisinde en yoğun olan meslek grubu olduğunu belirtmenin yeterli olacağı kanısındayız.

Mihaliççık bölgesindeki yerleşim birimlerine ait temettü'ât defterleri üzerinde yaptığımız incelemede, XIX. yüzyılın ortalarında, bölgedeki zirâî faaliyetlerin dışında toplam 2118 hânedan 303'ünün (= % 14,31'inin) yapmış olduğu 24 ayrı meslek dalı tespit ettik.¹²²⁵ Bu meslek dalları; ağaç koruculuğu, âsiyâb bekçiliği, çeltük bekçiliği, berberlik, çapacılık, çıracılık, çilingirlik, çobanlık, değirmencilik, demircilik, dülgerlik, hatiplik, hizmetkârlık, amelelik, ırgatlık, imamlık, kethüdâlık, kil koruculuğu, kiracılık, mindercilik, mutasarrıflık, mütevellilik, sığırtmaçlık ve tekkenîşinlik olup, tüm meslek dallarının toplam hâsılatı ise 111547,5 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Bölgedeki meslek dallarına baktığımızda, dikkati çeken en temel nokta ırgat olarak çalışan hâne sayısı ve bunların hâsılat miktarıdır. Bu dönemde Mihaliççık bölgesi genelinde toplam 105 hâne ırgat olarak çalışmış olup, ki bu meslek grupları içinde ırgatlığın % 34,65'lik paya sahip olduğunu göstermektedir, bunların toplam hâsılatı 41811 kuruştur. Ancak hâsılatın bu derece yüksek olmasının temel nedeni, ırgat olarak çalışan hânelerin, gelirlerini sadece ırgatlıktan değil, daha ziyâde tarımsal faaliyetlerden elde etmiş olmalarıdır. Öte yandan, bölgedeki ırgat sayısının meslek grupları içerisinde en büyük paya sahip olması (% 34,65), tarımsal faaliyetlerde ihtiyaç duyulan iş gücünün büyük bir ihtimalle ırgatlar tarafından sağlanmakta olduğunu göstermektedir. Özellikle bölgedeki esnaf, tüccar vb. nin sahip olduğu bağ ve bahçelerin gerektirdiği iş gücü, genellikle bu grup tarafından sağlanmaktadır.¹²²⁶

Bölgedeki meslek gurupları içerisinde hâne sayısının en fazla olduğu ikinci meslek ise hizmetkârlıktır. Bu dönemde Mihaliççık bölgesi genelinde toplam 45 hâne hizmetkâr olarak görev yapmış olup, (meslek grupları içinde % 14,85'lik paya sahiptir) bunların toplam hâsılatı 13328 kuruştur. Bir nevi hizmet sektörü olarak adlandırılan¹²²⁷ hizmetkârlık mesleğini yürüten kesim de, büyük bir olasılıkla tarım iş kolunda istihdam edilmiş olmalıdır.

¹²²⁵ 1844-1845 yılında bölgedeki meslek dalları ve gelirleri temettü'ât defterlerine dayanmaktadır. Bkz. **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9006, s.2-19.; No: 9007, s.2-23.; No: 9008, s.2-15.; No: 9009, s.2-26.; No: 9010, s.2-60.; No: 9011, s.2-11.; No: 9012, s.2-21.; No: 9013, s.2-27.; No: 9014, s.2-10.; No: 9015, s.2-10.; No: 9016, s.2-10.; No: 9017, s.2-11.; No: 9018, s.2-7.; No: 9019, s.2-15.; No: 9020, s.2-15.; No: 9021, s.2-38.; No: 9022, s.2-6.; No: 9023, s.2-15.; No: 9024, s.2-27.; No: 9025, s.2-22.; No: 9026, s.2-31.; No: 9027, s.2-11.; No: 9028, s.2-6.; No: 9029, s.2-6.; No: 9030, s.2-65.; No: 9031, s.2-10.; No: 9032, s.2-37.; No: 9033, s.2-9.; No: 9034, s.2-7.; No: 9035, s.2-9.; No: 9036, s.4-42.; No: 9037, s.2-9.; No: 9038, s.2-23.; No: 9039, s.2-19.; No: 9040, s.2-7.; No: 9041, s.2-17.; No: 9042, s.2-5.; No: 9043, s.2-15.; No: 9044, s.2-7.; No: 9045, s.2-11.; No: 9046, s.2-27.; No: 9047, s.2-7.; No: 9048, s.2-51.; No: 9049, s.2-5.; No: 9050, s.2-5.; No: 9051, s.4-10.; No: 9052, s.4-31.

¹²²⁶ Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde benzer örnekler için bkz. Güran, **a.g.e.**, s.164-165.

¹²²⁷ Özçelik, "XIX. Yüzyıl Türkiye'sinde.....", s.121.

Bölgedeki meslek gurupları içerisinde hâne sayısının ve ayrıca hâsılatın en fazla olduğu üçüncü meslek ise kiracılıktır. Bu dönemde Mihaliççık bölgesi genelinde toplam 33 hâne kiracılık yapmış olup, (meslek gurupları içinde % 10,89'luk bir paya sahiptir.) bunların toplam hâsılatı ise 14890 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Genellikle kendisine ait bağ, bahçe ya da tarlaları başkalarına veya ortaklarına kiraya veren kesimi oluşturan bu meslek grubu, bölgede sadece 8 karyede bulunmaktadır.

Bölgedeki bu üç önemli meslek dalı dışındaki diğer meslek guruplarının hâne sayısı ve hâsılat miktarlarına baktığımızda ise; toplam 30 imam (hâsılat 11403,5 kuruş), 20 amele (hâsılat 5419 kuruş), 16 sığırtmaç (hâsılat 5546,5 kuruş), 15 çoban (hâsılat 5042,5 kuruş), 6 berber (hâsılat 2250 kuruş), 6 çapacı (hâsılat 1948 kuruş), 6 dülger (hâsılat 1981 kuruş), 3 demirci (hâsılat 1439 kuruş), 3 hatip (hâsılat 350 kuruş)¹²²⁸, 3 kethüdâ (hâsılat 850 kuruş), 2 mutasarrıf (hâsılat 950 kuruş), 1 ağaç korucusu (hâsılat 800 kuruş), 1 âsiyâb bekçisi (hâsılat 400 kuruş), 1 çeltük bekçisi (hâsılat 185 kuruş), 1 çıracı (hâsılat 100 kuruş), 1 çilingir (hâsılat 800 kuruş), 1 değirmenci/âsiyâbî (hâsılat 360 kuruş), 1 kil korucusu (hâsılat 300 kuruş), 1 minderci (hâsılat 400 kuruş), 1 mütevellî (hâsılat 394 kuruş) ve 1 tekkenîşin (hâsılat 600 kuruş) olarak görünmektedir.

XIX. yüzyılın ortalarında, Mihaliççık bölgesindeki bu meslek guruplarına genel olarak bakıldığında, meslek erbâbı arasında kesin bir iş bölümünün olmadığını, hemen hemen her kesimin daha çok tarım iş koluyla uğraştığını ve buna ek olarak hayvancılık yaptığını söylemek mümkündür. Bunun nedenleri arasında ilk olarak, Mihaliççık ve ona bağlı yerleşim birimlerinin coğrafî ve fizîki özellikleri gelmektedir. Ayrıca bölgedeki her hânenin ihtiyaçlarının sınırlı olması ve bu ihtiyaçlarını da kendi imkânlarıyla temin etme yoluna gitmiş olmalarını da nedenler arasında sayabiliriz. Diğer yandan bu durum, Mihaliççık bölgesinin yüzyıllardır süregelen “*tarım ve hayvancılık eksenli ekonomik yapısını*” bu dönemde de sürdürmekte olduğunu açıkça göstermektedir.

3.7. Vergi Durumu ve Çeşitleri

Mihaliççık bölgesinde, tarım ve hayvancılık eksenli ekonomik faaliyetlere bağlı olarak birtakım vergiler tahsil edilmiştir. Bunların başında, klâsik dönemden bu yana belli oranlarda (1/10) alınan öşür (a'sâr) vergisi gelmektedir. Temettü'ât defterlerindeki verilere göre, bölge genelinde çayır ve kovan öşürleri de dahil olmak üzere toplam 18

¹²²⁸ Ömer ve Uşakbükü karyelerindeki 2 hâtibin hâsılat miktarı kaydedilmemiştir.

ayrı üründen öşür vergisi tahsil edilmiştir. Öte yandan kayıtlarda; bostan, çayır, harir (ipek kozası), iğde, kovan ve sebzevât dışındaki tüm tarımsal ürünler üzerinden alınan vergilerin, hem aynî hem de nakdî değerleri birlikte verilmiştir.¹²²⁹ Bu durum, vergilerin genellikle aynî olarak alınmış olduğunu göstermektedir ki, dönemin sosyo-ekonomik koşulları dikkate alındığında, bu durum son derece olağandır. Nitekim XIX. yüzyıl Anadolu'su, kıtlık, salgın vb. pek çok doğal afetin yaşandığı bir dönemdir. Hatta bu zorlukların (özellikle de kıtlıkların) yaşandığı yerlerden birisi de Mihaliççık'tır. Bu açıdan bakıldığında, vergilerin aynî olarak alınması, gerekli olan tarım ürünlerinin (çoğunlukla hinta ve şaîr) de bu güç ve zor zamanlarda kullanılmasına olanak vermiştir. Fakat tahsil edilecek olan verginin aynî olarak alınması, beraberinde birtakım zorlukları da getirmektedir. Çünkü öşür olarak toplanan ürünlerin harap olması, merkezî hazineye giden vergi gelirlerinin azalması anlamına gelmektedir. Bu nedenle, 1840'tan itibaren muhassıllar tarafından toplanması kararlaştırılan öşür vergisinin, aynî mi yoksa nakdî olarak mı toplanması tartışma konusu olmuştur. Bununla birlikte, bölge genelinde kısmî seviyede üretilen bağ-bahçe ürünlerinin (sebze-meyvelerin) genelde dayanıksız ürünler olması nedeniyle, bunlardan alınan öşürün nakdî alındığını düşünebiliriz.

Temettü'ât defterlerindeki verilere göre, 1844-1845 yılları arasında Mihaliççık bölgesi genelinde tahsil edilen öşür miktarı nakdî olarak toplam 164524,5 kuruştur. Bu verginin; 117070 kuruşu hinta (buğday), 14718 kuruşu şaîr (arpa), 8063 kuruşu üzüm, 135,5 kuruşu burçak, 160,5 kuruşu darı, 800,5 kuruşu susam, 9 kuruşu alef (yulaf), 336,5 kuruşu bostan, 548 kuruşu emrûd (armut), 399 kuruşu basal (soğan), 267 kuruşu sebzevât/zerzevât, 5333,5 kuruşu çeltük (pirinç), 4913,5 kuruşu duhan (tütün), 4163,5 kuruşu penbe (pamuk), 6663 kuruşu harir (ipek kozası), 1 kuruşu iğde, 5 kuruşu kovan, 938 kuruşu da çayır öşrü üzerinden tahsil edilmiştir.

Bölgeden öşür olarak tahsil edilen bu vergilerden aynî olarak değerleri verilen vergi miktarlarına baktığımızda; tahıl ürünlerinden toplam 11703,5 keyl, bağ ve bahçe

¹²²⁹ 1844-1845 yıllarında bölgedeki vergi çeşidi ve miktarları temettü'ât defterlerine dayanmaktadır. Bkz. **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9006, s.2-19.; No: 9007, s.2-23.; No: 9008, s.2-15.; No: 9009, s.2-26.; No: 9010, s.2-60.; No: 9011, s.2-11.; No: 9012, s.2-21.; No: 9013, s.2-27.; No: 9014, s.2-10.; No: 9015, s.2-10.; No: 9016, s.2-10.; No: 9017, s.2-11.; No: 9018, s.2-7.; No: 9019, s.2-15.; No: 9020, s.2-15.; No: 9021, s.2-38.; No: 9022, s.2-6.; No: 9023, s.2-15.; No: 9024, s.2-27.; No: 9025, s.2-22.; No: 9026, s.2-31.; No: 9027, s.2-11.; No: 9028, s.2-6.; No: 9029, s.2-6.; No: 9030, s.2-65.; No: 9031, s.2-10.; No: 9032, s.2-37.; No: 9033, s.2-9.; No: 9034, s.2-7.; No: 9035, s.2-9.; No: 9036, s.4-42.; No: 9037, s.2-9.; No: 9038, s.2-23.; No: 9039, s.2-19.; No: 9040, s.2-7.; No: 9041, s.2-17.; No: 9042, s.2-5.; No: 9043, s.2-15.; No: 9044, s.2-7.; No: 9045, s.2-11.; No: 9046, s.2-27.; No: 9047, s.2-7.; No: 9048, s.2-51.; No: 9049, s.2-5.; No: 9050, s.2-5.; No: 9051, s.4-10.; No: 9052, s.4-31.

ürünlerinden toplam 17892 kıyye, diğer tarım ürünlerinden de toplam 3452,5 kıyye ürün vergi olarak tahsil edilmiştir. Bunlardan öşür olarak tahsil edilen tahıl ürünlerinin; 7946 keylini hinta, 3544 keylini şaîr, 2 keylini alef, 28,5 keylini burçak, 44,5 keylini darı ve 138,5 keylini susam oluşturmaktadır. Görüldüğü gibi hubûbat ürünleri içerisinde öşür (muhtemelen aynî) olarak alınan en fazla ürün, bölgede üretimi en yoğun olan hinta ve şaîrdır.

Bu dönemde öşür olarak tahsil edilen bağ/bahçe ürünlerinin aynî değerleri ise; 15998 kıyye üzüm, 1096 kıyye emrûd¹²³⁰ ve 798 kıyye de basal olarak görünmektedir. Bölgeden öşür olarak tahsil edilen diğer tarım ürünlerinin aynî değerlerine baktığımızda ise; bunların 1125 kıyyesini çeltük, 1611 kıyyesini duhan, 716,5 kıyyesini de penbe oluşturmaktadır. Temettü'ât defterlerinde, bağ-bahçe ürünleriyle diğer tarım ürünlerinin vergi değerleri, hem aynî hem de nakdî olarak kaydedilmişse de, bu ürünler üzerinden alınan öşür vergileri büyük olasılıkla nakdî olarak tahsil edilmiştir. Özellikle bağ-bahçe ürünlerinin dayanıksız olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Öte yandan daha önce de belirttiğimiz gibi, kazâya bağlı Ahişeyh karyesi halkı, Şeyh Murad Tekkesi'nin mutasarrıflık görevi dolayısıyla a'sâr vergisinden muâf tutulmuştur.¹²³¹ Bu bakımdan öşür vergilerine ilişkin verdiğimiz sayısal değerler, bölgedeki 49 karyeye aittir.

1844-1845 yılları arasında Mihalıççık bölgesi genelinde tahsil edilen bir diğer önemli vergi de, klâsik dönemden bu yana küçükbaş hayvanlar üzerinden alınan adet-i ağnam (koyun vergisi) vergisidir. Temettü'ât defterlerindeki verilere göre, bu dönemde bölgeden tahsil edilen toplam adet-i ağnam miktarı 4462 kuruş olarak görünmektedir. Ancak bölgede Dudaş ve Karabük karyelerinde küçükbaş hayvan olmaması nedeniyle, bu karyelerden adet-i ağnam vergisi tahsil edilmemiştir. Bu bakımdan, adet-i ağnam vergilerine ilişkin verdiğimiz sayısal değerler, bölgedeki 48 karyeye aittir.

1844-1845 yılları arasında Mihalıççık bölgesinden tahsil edilen bir diğer önemli vergi çeşidi de vergü-yü mahsûsadır.¹²³² Temettü'ât defterlerindeki verilere göre, bölge genelinde vergü-yü mahsûsa, geçen 1260/1844 yılına mâhsûben tahsil edilmiş olup, toplam 357619 kuruştur. Ancak tahsil edilen vergü-yü mahsûsa hakkında belirtmemiz gereken bir kaç nokta bulunmaktadır. Hemen hemen her hânedan tahsil edilen vergü-yü mahsûsa; imam, hatip, tekkenîşin gibi bazı din görevlileri ile kendi hânesinin geçimini

¹²³⁰ Bu öşür miktarı, bölge genelinde sadece Kavak karyesinden tahsil edilmiştir.

¹²³¹ Bkz. **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9028, s.2.

¹²³² Vergü-yü Mahsûsa: Husûsî vergiler.

sağlayamayacak durumda olan yaşlı, âmâ, yetim, (nâdiren hizmetkâr) gibi hânelerden alınmamıştır. Fakat bölgeden tahsil edilen bu vergi konusunda üzerinde asıl durulması gereken konu, temettü'ât defterlerinde çoğu kez olduğu gibi¹²³³, vergi hesaplamalarında da yapılan yanlışlıklardır. Kayıtlarda, bu vergiye tâbi olan hânelerin 1260/1844 yılına mahsûben vermiş oldukları vergü-yü mahsûsa miktarı tek tek kaydedilmiş ve defterlerin sonunda bunların yekûnları belirtilmiştir. Ancak her hânenin vergü-yü mahsûsa miktarı üzerinde yaptığımız hesaplamalarla, temettü'ât kayıtlarındaki hesaplamalar arasında toplam 1403 kuruşluk bir fark vardır. Nitekim temettü'ât kayıtlarına göre, 1260/1844 yılına mahsûben tahsil edilen toplam vergü-yü mahsûsa miktarı 356216 kuruşken, her hânenin mahsûben verdiği vergü-yü mahsûsa miktarlarından hareketle yaptığımız hesaplamaya göre, toplam vergi miktarı 357619 kuruş olarak görünmektedir.

Bununla birlikte Mihaliççık kazâsı ve ona bağlı Akköprü Kuru-yu Hümâyûn dahilindeki toplam 53 karyenin vergi miktarlarının kaydedildiği H. 23 Cemâziye'l-evvel 1260/M. 10 Mayıs 1844 tarihli vâridat defterine¹²³⁴ göre, bu tarihte bölgedeki yerleşim birimlerinin toplam vergi miktarı 418774,5 kuruştur. Bunun 370475 kuruşu Mihaliççık kazâsına bağlı 50 karyeye, 48349,5 kuruşu ise Kuru-yu Hümâyûn dahilindeki 3 karyeye (Beylikahırı, Dağcı ve Kayı karyeleri) aittir. Bölgedeki bu 53 yerleşim birimi içerisinde vergi miktarı en yüksek olan karye, Kuru-yu Hümâyûn dahilindeki Kayı karyesidir. Bu dönemde bu karyenin vergi miktarı 39339,5 kuruş olup¹²³⁵, toplam vergi miktarının da % 9,39'unu oluşturmaktadır. Vergi miktarı en düşük olan yerleşim birimlerinin ise Hamidoğlu ve Üçbaşı karyeleri olduğunu görüyoruz. Nitekim her iki karyenin de vergi miktarları sadece 600 kuruş olup¹²³⁶, toplam vergi miktarının da sadece % 0,14'ünü oluşturmaktadır.

Öte yandan, Ankara Vilâyeti'nden Mâliye Nezâreti'ne gönderilen H. 14 Rebiü'l-âhir 1271/M. 4 Ocak 1855 tarihli bir belgeden¹²³⁷, kazânın duhan gümrüğü, ihtisâb ve bâc-ı bazar¹²³⁸ vergileri miktarının toplam 4000 kuruş olduğunu ve bunun H. 1253/M. 1837 yılı vergisine eklenmiş olduğunu öğreniyoruz. Yine aynı belgeye göre, bu verginin bölgeden tahsil edilmiş olmasına rağmen, Gümrük ve İhtisâb memurlarınca tekrar talep

¹²³³ Temettü'ât defterlerindeki kayıtların çoğunda hesaplama hataları olduğunu daha önce belirtmiştik.

¹²³⁴ B.O.A., ML.VRD., No: 511, s.21-23.

¹²³⁵ B.O.A., ML.VRD., No: 511, s.23.

¹²³⁶ B.O.A., ML.VRD., No: 511, s.21, 22.

¹²³⁷ B.O.A., A.MKT.NZD., No: 125/48.

¹²³⁸ Bâc-ı Bazar: Pazar vergisi.

edilmiştir. Fakat bunun haksız bir uygulama olduğu ifade edilerek, ödenen verginin tekrar talep edilmesinden vazgeçilmesi belirtilmiştir.¹²³⁹ Ayrıca kazânın toplam 4000 kuruş olan duhan gümrüğü, ihtisâb ve bâc-ı bazar vergisi miktarı, H. 29 Zilkâde 1271/M. 21 Temmuz 1857 tarihinde de aynı görünmektedir.¹²⁴⁰

XIX. yüzyılın sonlarına geldiğimizde ise, bölgenin vergi miktarında olağanüstü bir artış olduğunu, ayrıca vergi çeşitliliğinin de arttığını görüyoruz. Nitekim 1892 yılında Mihaliççık genelindeki toplam vergi miktarı 975206 kuruş olup; bunun 350796 kuruşu emlâk, arâzi ve temettü'ât vergisi, 287050 kuruşu adet-i ağnam rüsûmu, 324635 kuruşu afyon-u a'sâr bedelâtı, 12725 kuruşu da vâridât müteferrikasından¹²⁴¹ oluşmaktadır.¹²⁴² 1894 yılında ise toplam vergi miktarında büyük bir oranda azalma olduğu görülsede, muhtemelen bu, kayıtlardaki yazım hatasından kaynaklanmaktadır. Çünkü bu tarihte kazânın vergisi; 300391 kuruş emlâk, arâzi ve temettü'ât vergisi, 252878 kuruş afyon-u a'sâr bedelâtı ve sadece 969 kuruş¹²⁴³ ağnam resmi olmak üzere toplam 554238 kuruş olarak görünmektedir¹²⁴⁴ ki, özellikle adet-i ağnam vergisinin 969 kuruş olarak yanlış kaydedildiği açıktır.

3.8. Bölgede Kurulan Pazar Yerinin Değiştirilmesi

Mihaliççık bölgesinde klâsik dönemden bu yana sipâhi ve köylülerin ürünlerini pazarladığı bir pazar yerinin olduğunu biliyoruz. Ancak, XIX. yüzyılın ortalarına kadar kazâ merkezinde kurulan pazar yerinin, bu dönemden itibaren yerinin değiştirildiği görülmektedir. Nitekim konuyla ilgili olarak tespit ettiğimiz H. 25 Şevvâl 1281/M. 23 Mart 1865 tarihli bir belgeden, Mihaliççık kazâsının merkezinde kurulan bir pazar yeri olduğunu, fakat mevkiisinin çok müsâit olmadığını öğreniyoruz. Bu nedenle, bu tarihe kadar merkezde kurulan pazarın yerine, kazâyâ bağlı Koyunağılı karyesinde her hafta Cumartesi günü kurulmak üzere bir “Pazar Yeri” açılması gerektiği belirtilmiş ve bu durum “*İkâme-i pazar der karye-i Koyunağılı tabi'-i kazâ-i Mihaliççık beher hafta yevm-i Cumartesine*” şeklinde ifade edilmiştir.¹²⁴⁵

¹²³⁹ B.O.A., A.MKT.NZD., No: 125/48.

¹²⁴⁰ B.O.A., A.MKT.NZD., No: 233/40.

¹²⁴¹ Müteferrika: Ufak tefek masraflar için ayrılan para.

¹²⁴² SVA, Sene: 1309, s.262.

¹²⁴³ SVA, Sene: 1311, s.268'de ağnam rüsûmu 969 kuruş görünse de, bir yazım hatası olduğu açıktır.

¹²⁴⁴ SVA, Sene: 1311, s.268.

¹²⁴⁵ T.K.G.M.A., Defter-i Mufassal, No:75, s.244b-245b (vassâle kısmı).

XIX. yüzyılda Mihaliççık kazâsına bağlı Koyunağılı karyesinde kurulmasının uygun olacağı belirtilen pazar yerinin, bu karyede kurulup kurulmadığı, kurulduysa da hangi döneme kadar bu karyede faaliyet gösterdiği konusunda kesin bir bilğimiz yoktur. Günümüzde merkezde kurulan pazar, ilginçtir ki yine Cumartesi günleri kurulmaktadır.

3.9. İş Yerleri

XIX. yüzyılda ticârî hayatın kısmen hareketli olduğu Mihaliççık bölgesinde, iş yerleri içerisinde ilk olarak dükkânları görüyoruz. Fakat konuyla ilgili olarak temettü'ât defterlerinde, bölge genelinde sadece 2 kıt'a pirinç dükkânı kaydedilmiştir. Bu durum, hiç kuşkusuz bölgede başka iş yerlerinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Fakat daha önce bölgedeki çeşitli meslek dalları bahsinde de belirttiğimiz gibi, bu dönemde bölge genelinde toplam 6 berber, 1 çilingir, 3 demirci, 6 dülger ve 1 minderci bulunmaktadır. Buradan hareketle, bölgede 2 kıta pirinç dükkânıyla birlikte toplam 19 dükkân olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan 1844-1845 yıllarında bölgedeki 2 kıt'a pirinç dükkânına bakacak olursak; bunlardan biri, bölgede çeltük (= pirinç) üretiminin yapıldığı yerlerden biri olan Dümrek karyesinde, diğeri de yine çeltük üretiminin yapıldığı Narlı karyesinde bulunmaktadır. Dümrek karyesindeki pirinç dükkânı, karyede 1. hânede kayıtlı olan Ali Ağa'ya ait olup, bundan elde ettiği hâsılat miktarı 400 kuruştur.¹²⁴⁶ Narlı karyesindeki pirinç dükkânı ise, karyede 55. hânede kayıtlı olan Takılı oğlu Osman'a ait olup, elde ettiği hâsılat miktarı 200 kuruştur.¹²⁴⁷

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, bölgedeki sayısında görülen büyük artış dikkat çekicidir. Nitekim 1883 yılında bölgede toplam 132 dükkân bulunmaktadır.¹²⁴⁸ 1892 yılında ise bölgede toplam sadece 68 dükkân olduğu görülmektedir.¹²⁴⁹ Ancak Mihaliççık'taki dükkân sayısının yaklaşık 9 yıl içerisinde önemli ölçüde (yaklaşık % 48 oranında) azalması düşündürücüdür. Bunun, kayıtlardaki yazım hatasından mı yoksa başka neden ya da nedenlerden mi kaynaklandığını kesin olarak belirleyemiyoruz. Diğer taraftan, dükkân sayısının 1894 ve 1899 yıllarında da 68 olduğunu görüyoruz.¹²⁵⁰

XIX. yüzyılda Mihaliççık bölgesindeki iş yerleri içerisinde ikinci olarak hanları görüyoruz. Bölgedeki dükkânlarda olduğunu gibi, bu ticâret merkezlerinin de sadece

¹²⁴⁶ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9035, s.2.

¹²⁴⁷ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9012, s.20.

¹²⁴⁸ SVA, Sene: 1300, s.178.

¹²⁴⁹ SVA, Sene: 1309, s.262.

¹²⁵⁰ SVA, Sene: 1311, s.268.; Sâmî, Kâmûsu'l....., s.4505.

sayılarına ilişkin veriler bulunmaktadır. Mihaliçcik'in genel olarak tarım ve hayvancılık bölgesi olması ve ticârî hayatın çok yoğun olmaması nedeniyle, bölgedeki han sayısının oldukça az olduğunu görüyoruz. Örneğin 1883 yılında bölge genelinde sadece 1 tane han bulunmaktadır.¹²⁵¹ Bununla birlikte, ilerleyen süreçte bu yapıların sayısında kısmî bir artış olduğu görülmektedir. 1892 yılında 2'ye çıkan¹²⁵² han sayısı, 1894 ve 1899 yıllarında da 2'yle sınırlı kalmıştır.¹²⁵³

XIX. yüzyılda Mihaliçcik bölgesindeki dükkân ve han sayılarının çevre yerleşim merkezlerine göre oldukça az olduğu görülmektedir. Örneğin bölgeye en yakın yerleşim merkezlerinden biri olan Sivrihisar'da; 1892 ve 1894 yıllarında toplam 600 dükkân, 6 han bulunmaktadır.¹²⁵⁴ Her iki yerleşim merkezindeki dükkân ve han sayılarındaki bu büyük farklılık, bölgelerdeki ticârî faaliyet potansiyelinin de ne derece farklı olduğunu göstermektedir.

3.10. Bölgedeki Yeraltı Kaynakları (*Madenler*)

Mihaliçcik'in bulunduğu coğrafi konumun ve bölgedeki fizikî oluşumların bir sonucu olarak, bölgede yer yer maden yatakları bulunduğunu daha önce de belirtmiştik. Bölge ekonomisinin şekillenmesinde son derece önemli bir yere sahip olan madenlerin, gerek tarihsel süreçteki durumu ve gelişimi gerekse mevcut ekonomik potansiyelleri konusunda çok fazla bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte elimizdeki verilere göre, bu dönemde Mihaliçcik bölgesinde başlıca; *Kil*, *Krom*, *Lületaş* ve *Gümüş Madeni* olmak üzere toplam 4 ayrı maden yatağı bulunmaktadır. Bu madenlerden özellikle kil ve krom madenleri, XIX. yüzyıl bölge ekonomisi üzerinde son derece etkin bir rol oynamaktadır. Nitekim, bölgedeki kil ticâreti ve keşîdeciliğinin ekonomik yapı içerisindeki konumunu ve önemini daha önce belirtmiştik.

3.10.1. Kil Madeni

Coğrafi olarak Mihaliçcik'in kuzeydoğusunda bulunan ve bölgedeki yer altı kaynakları içerisinde önemli bir yere sahip olan Mihaliçcik Kil Madeni hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. XIX. yüzyılda Eskişehir ve çevresi hakkında önemli bilgiler

¹²⁵¹ SVA, Sene: 1300, s.178.

¹²⁵² SVA, Sene: 1309, s.262.

¹²⁵³ SVA, Sene: 1311, s.268.; Sâmî, *Kâmûsu'l*....., s.4505.

¹²⁵⁴ SVA, Sene: 1309, s.264.; SVA, Sene: 1311, s.270.

aktaran ünlü arkeolog ve gezgin Charles Texier¹²⁵⁵ (1802-1871) eserinde, Mihaliççık Kil Madeni konusunda şu bilgilere yer vermektedir. “O kadar kalın olmayan ve yerin 10-12 metre altında bulunan tabaka, yeşilimsi beyaz renkte, ince ve tek tür bir balçıktır.”¹²⁵⁶ “Simectique” adı verilen bu balçığa burada “kil” derler. En çok işlenen bu toprak, memleketin her tarafında, gerek hamamda ve gerek ev işlerinde sabun yerine kullanılır. Genellikle çamaşır yıkamakta ve yapağının kirini temizlemekte de kullanılır. Bir çift öküz koşulu ve iki tekerlekli bir çok ufak arabalar, bu toprağın çıkış merkezi olan Mihaliç(çık) ile içteki bütün şehir ve kasabaları arasında işlerler. Gitmek istedikleri yere varınca, yükünü ve öküzlerini satıp, arabayı da dağıtarak iki tekerleğini bir katıra yükletir ve böylece geri dönerler. Bu toprağı İzmir’e kadar götürürler. Oranın Türk kadınları, bunu hamamda ve tuvaletlerinde kozmetik madde olarak kullanırlar. Arıtılan ve hazırlanan bu toprağı, mühürlü olduğu halde, “İzmir Kili” diye Avrupa’ya kadar götürürler ve eski tıpta sancıya karşı dindirici ve gazları çekici bir ilâç yerine kullanırlardı”.

Öte yandan XIX. yüzyılda faal olduğu görülen bu madenin, faaliyetlerine ne zaman başladığını kesin olarak bilemiyoruz. Ancak bölgede, XIX. yüzyılın ortalarında (1844-1845 yılları arasında) kil ticâreti ve keşîdeciliğinin yapılmakta olduğunu, ayrıca bu faaliyetlerin bölge ekonomisinde de son derece büyük önemi olduğunu daha önce görmüştük. Bununla birlikte, konuya ilişkin tespit ettiğimiz H. 16 Muharrem 1275/M. 26 Ağustos 1858 tarihli bir kayda¹²⁵⁷ göre, bu madenin XIX. yüzyılın ikinci yarısında da faaliyetlerine devam ettiğini görüyoruz. Bu tarihte, Avrupa tüccarlarından Beyler oğlu Agob’un iltizâm ettiği kil madenine yapılan saldırılarla ilgili olarak Ankara Vâlisi’ne gönderilen bu belgeye göre, Agob’un H. 1274/M. 1857 yılından itibaren 10 yıllık süreyle kendi üzerine aldığı Mihaliççık’taki kil madenine çeşitli saldırılar gerçekleşmiştir. Bu saldırıların nedeni olarak; Beyler oğlu Agob’un madenin ihâlesini, ihraç edilen kilin 1 kıyyesinin 5 paraya satılması şartıyla üzerine aldığı, ancak H. 1274/M. 1857 yılında bu fiyat üzerinden satmış olsa da, bir yıl sonra (1275) bazı yerlere nakil yaparak kendi kriterleri ve isteği doğrultusunda satması gösterilmiştir. Ayrıca bu uygulamadan dolayı kazâ ahalisinin de büyük zarar gördüğü belirtilmiştir. Bu söz konusu nedenlere bağlı olarak, Mihaliççık kazâsı ahâlisinden Hacı İsmail Ağa ve Çukurova sakinlerinden bir gurup ahâli, Beyler oğlu Agob’un gerçekleştirdiği bu uygulamaya muhalif olarak kil madenine saldırı düzenlemişlerdir.¹²⁵⁸

¹²⁵⁵ Texier, **a.g.e.**, s.335-336.

¹²⁵⁶ Bu konuda bir inceleme için bkz. Oğuz Erol, “Mihaliççık Kili, Teşekkülü ve Ekonomik Değeri”, **AÜ. DTCF Dergisi**, C.XV, S.1-3, Ankara, Mart/Eylül 1957, s.299-309.

¹²⁵⁷ **B.O.A., A.MKT.UM.**, No: 360/46.

¹²⁵⁸ **Y.a.g.b.**

Hacı İsmail Ağa ve mahiyetindeki kişiler, öncelikle kil madeninin yakınlarında develerin ve beygirlerin geçtiği yollarda, yüklere 3-5 kuruş vererek haksız yere vergi almak gibi hareketlerde bulunmuşlardır. Yaptıkları bu müdahalenin yüce emirlere karşı olduğu bildirilmişse de, bu kişiler saldırılarını daha da arttırarak faaliyetlerine devam etmişlerdir. Öyle ki, kil madeninde görevli olan memurlara ve burada çalışan insanlara saldırmışlar, üzerlerine bıçak çekerek hepsini hırpalamışlardır. Hatta bu yetmezmiş gibi ocaklardan çıkan killeri, oradaki gençlerin bir kısmına 3-5 kuruş vererek (bir kısmına da hiçbir şey vermeden) onlara yükletip götürmüşlerdir. Götüremedikleri killerin ocaklarını da basıp yağmalamışlardır. Bu gelişmeler üzerine, yapılan saldırıların önlenmesi için gereken müdahalenin yapılması istenmiştir.¹²⁵⁹ Bu tarihten yaklaşık 25 gün sonra, yani H. 19 Safer 1275/M. 28 Eylül 1858'de tarihinde, konuyla ilgili resmî yazının Ankara Vâlisi'ne gönderilmesi emredilmiştir.¹²⁶⁰ Mihaliççık kazâsındaki kil madenine yapılan bir saldırıya ilişkin bu belge, kil madeninin bu tarihte faaliyetini sürdürmekte olduğunu göstermekle birlikte, dönemin sosyo-ekonomik yapısı hakkında da önemli ip uçları vermektedir. Nitekim XIX. yüzyılın, Mihaliççık bölgesinde toplumsal karışıklıkların ve çalkantıların yoğun olduğu bir dönem olduğunu daha önce görmüştük.

XIX. yüzyılın ortalarında Avrupa tüccarlarından Beyler oğlu Agob'un iltizâm ettiği kil madeninin, yüzyılın sonlarında Şişmanzâde Yovan Efendi isminde bir gayr-i müslim tarafından iltizam edildiği görmekteyiz. H. 21 Şaban 1297/M. 29 Temmuz 1880 tarihli bir tezkireye¹²⁶¹ göre, Mihaliççık kazâsındaki kil madeni bu dönemde İstanbul'da oturan Şişmanzâde Yovan Efendi tarafından iltizâm edilmekte olup, aynı dönemde kil madenini kardeşi Bedos Efendi'ye devretmiştir. Kil madeninin devredilmesine ilişkin, Ticâret Nezâreti Vekâleti'nce H. 12 Şaban 1297/M. 20 Temmuz 1880 tarihinde Şûrâ-yı Devlete gönderilen ve Tanzimat Dâiresi tarafından kaydedilmiş olan tezkirede açıkça belirtildiği üzere; adı geçen kil madeninin iltizâm hakkı, 1295/1878 yılı Mart ayından itibaren yıllık 615000 kuruştan, 5 yıllığı toplam 3075000 kuruş bedelle Şişmanzâde Yovan Efendi'nin kardeşi Bedos Efendi'nin üzerine devredilmiştir. Bu olayın, Yovan Efendi'nin kendi sözü üzerine gerçekleştirilmiş olması nedeniyle, herhangi bir ihâleye

¹²⁵⁹ B.O.A., A.MKT.UM., No: 360/46.

¹²⁶⁰ Y.a.g.b.

¹²⁶¹ B.O.A., İ.ŞD., No: 51/2848.

gerek olmadığı kararlaştırılmış ve bununla ilgili yapılacak işlemlerin onaylanması için gerekli izin alınmıştır.¹²⁶²

Maden Nizamnâmesi'nin¹²⁶³, arâzi sahiplerinin üzerlerinde bulunan madenlerin dışındaki üretim hakkındaki hükümleri, bu madenlerden devlete ait olanları ve daha önceden ihâleleri yapılan madenleri kapsamamaktadır.¹²⁶⁴ Bundan dolayı, kil madeninin kendi bölgesinde ihâlesinin yapılıp, bunun bir sûretinin yazı ile bildirilmesi, sadece onay işleminin gerektiği ve gerekli iznin alınması gerektiği Yovan Efendi'ye havâleyle bildirilmiştir.¹²⁶⁵ Ticâret Nezâreti Vekâleti'nin Yovan Efendi'ye yazı ile bildirmesinden sonra, kil madeni, 1295/1878 yılı Mart ayından itibaren yıllık 615000 kuruştan, 5 yıllığı toplam 3075000 kuruş bedelle kardeşi Bedos Efendi'nin üzerine verilmiştir. Bunun yanı sıra yapılacak işlemlere vakit kaybetmeden başlanacağı da ayrıca belirtilmiştir.¹²⁶⁶ H. 26 Şaban 1297/M. 3 Ağustos 1880 tarihinde konuyla ilgili mazbatanın gönderilmesinden bir gün sonra, H. 27 Şaban 1297/M. 4 Ağustos 1880 tarihinde, gerekli olan işlemlerin yapılması ve gereken iznin alınmasından sonra adı geçen mazbata iade edilmiştir.¹²⁶⁷

Bu dönemden itibâren, Şişmanzâde Yovan Efendi'nin kardeşi Bedos Efendi'nin iltizâm ettiğini gördüğümüz kil madeninin, idârî personeli hakkında da çok fazla bilgiye sahip değiliz.¹²⁶⁸ Bununla birlikte, H. 18 Safer 1306/M. 24 Ekim 1888 tarihinde Mâliye Nezâreti'ne gönderilen bir tezkireden¹²⁶⁹ anlaşıldığına göre, bu tarihte madende toplam 4 kolcu görev yapmaktadır. Aynı tezkireye göre; kazâ dahilinde bulunan kil madeninde ücretli olarak çalışan 4 kolcudan, süvâri olan ikisine 2 adet martini tüfeğiyle zaptiye elbisesi verilmesi, bölgedeki maden memurluğu tarafından bildirilmiştir. Ancak verilen cevapta, bu iki kişiye zaptiye askeri elbisesi giydirilmesinin uygun olmayacağı, ayrıca zaptiye demirinin fazla bulunmamasından dolayı, bu kişilerin kendi paralarıyla¹²⁷⁰ reji

¹²⁶² B.O.A., İ.Ş.D., No: 51/2848.

¹²⁶³ Bu konuda bilgi için bkz. Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Osmanlı İktisat*, C.3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.317.

¹²⁶⁴ B.O.A., İ.Ş.D., No: 51/2848.

¹²⁶⁵ Y.a.g.b.

¹²⁶⁶ Y.a.g.b.

¹²⁶⁷ Y.a.g.b.

¹²⁶⁸ H. 1318/M. 1901 yılında Mihaliççık Kil Madeni'nin idârî personeli başlıca; 1 müdür, 1 başkâtip, 1 tezkire kâtibi, 1 kantar kâtibi, 1 sandık emini, 1 kantarcı, 1 seyyar, 4 piyâde kolcusu, 2 süvâri kolcusu ve 1 odacıdan oluşmaktadır. (SVA, Sene: 1318, s.149.). Ayrıca kil madeninin 1903 ve 1907 yıllarındaki idârî personeli için bkz. SVA, Sene: 1320, s.160.; SVA, Sene: 1325, s.156.

¹²⁶⁹ B.O.A., DH.MKT., No: 1567/62.

¹²⁷⁰ Belgede "akçeleriyle" geçmektedir. Bkz. Y.a.g.b.

kolcularının giydikleri elbiseden alıp giymeleri ve kendilerine gerekli olan silahların da sağlanacağı belirtilmiştir.¹²⁷¹

Mihaliççık Kil Madeni hakkında üzerinde durulması gereken bir diğer önemli konu da, madenden çıkartılan kilin özellikle halk arasında kullanımıyla ilgilidir. Kilin kendine has özelliği dolayısıyla, yöre halkı bu kili, genellikle çamaşırlarını yıkamak için kullanmıştır. Çünkü 1 okka sabun yerine, 100 dirhem sabuna bu kilin karıştırılmasıyla, çamaşırlar gayet beyaz, temiz ve sağlıklı hale gelmektedir.¹²⁷² Bunun yanı sıra Charles Texier¹²⁷³, bu maddenin tıp alanında da kullanıldığını belirtmektedir.

Öte yandan madenden çıkartılan kil, Ankara, Kastamonu, Hüdâvendigâr, Aydın ve Konya vilâyetleri gibi önemli merkezlere ihraç edilmiştir.¹²⁷⁴ Bu konuda Şemseddin Sâmî¹²⁷⁵ ise eserinde, madenden çıkartılan kilin Anadolu'nun hemen hemen her tarafına nakledildiği belirtmektedir. Charles Texier¹²⁷⁶ ise, bu kilin Anadolu dışında Avrupa'ya kadar ulaştığını ifade etmektedir. Bunun yanında, sadece devlet hazinesi bu madenden her yıl 15000 lira kazanç elde etmektedir¹²⁷⁷ ki, bu, kil madeninin Mihaliççık yöresi için olduğu kadar Osmanlı ekonomisi için de son derece önemli bir gelir kaynağı olduğunu açıkça göstermektedir. Nitekim bölgedeki kil ticâreti ve keşîdeciliğinin bölge ekonomisi içerisinde son derece önemli bir yer işgal ettiğini daha önce de belirtmiştik.

XIX. yüzyılda, gerek Mihaliççık bölgesi gerekse devlet hazinesi için önemli bir gelir kaynağı olan kil madeninin, faaliyetlerini ne zamana kadar sürdürdüğünü kesin olarak bilemiyoruz. Genellikle temizlik alanında kullanılan kilin, günümüzde deterjan sanayinin gelişmesi dolayısıyla üretimi yapılmamakta, dolayısıyla madenden herhangi bir şekilde istifade edilmemektedir. Bugün madenin bulunduğu bölge, halk tarafından "killik" olarak adlandırılmaktadır.

3.10.2. Krom Madeni

Mihaliççık bölgesindeki yeraltı kaynakları içinde, kil madeninden sonra gelen en önemli maden krom madenidir. Krom madeni, kazâya bağlı Kavak karyesinin Yazlık mevkiinde bulunmaktadır. Bu madenin bulunduğu mevki konusunda, elimizdeki H. 3

¹²⁷¹ B.O.A., DH.MKT., No: 1567/62.

¹²⁷² SVA, Sene: 1309, s.263.; SVA, 1311, s.269.; SVA, 1318, s.151.; SVA, 1320, s.163.

¹²⁷³ Texier, a.g.e., s.335.

¹²⁷⁴ SVA, Sene: 1309, s.263.; SVA, 1311, s.269; SVA, 1318, s.151; SVA, 1320, s.163; SVA, 1325, s.161.

¹²⁷⁵ Sâmî, Kâmûsu'l....., s.4505.

¹²⁷⁶ Texier, a.g.e., s.336.

¹²⁷⁷ SVA, Sene: 1309, s.263.; SVA, 1311, s.269. SVA, 1318, s.151.

Zilhicce 1311/M. 7 Haziran 1894 tarihli ve 1/5000 ölçekli bir topografik haritada¹²⁷⁸ oldukça ayrıntılı bilgi verilmektedir. Mihalıççık (= *Mihalilchich*) kazâsının Kuyucak (= *Kouyoudjak*) ismiyle Ankara Vilâyeti'ne bağlı bir kazâ olarak görüldüğü bu haritaya göre; kazâdaki krom madeninin bulunduğu bölge coğrafî olarak; batıda Koyunağılı karyesi, doğuda Narlı karyesi, güneyde Kavak karyesi ve kuzeyde de Bahtiyar karyesi sınırları ile çevrilidir. Madenin bulunduğu bölgenin sınırları, haritadaki konumuna göre oldukça geniş bir bölgeye yayılmıştır ve 5 ayrı noktanın birleştiği bir alanı kapsar. Bu 5 alan sırasıyla, Körükler Tepesi Kayası'ndan başlayarak, Halil'in Kaş Tepesi'ne, Kara Ağaç Tepesi'ne, Sarı Kaya'ya, Kalpaklı Kaya'ya ve oradan tekrar Körükler Tepesi Kayası'na gelerek bir geometrik şekil oluşturmaktadır.¹²⁷⁹ Krom madeninin bulunduğu bu alan içerisinde, bölgeyi doğu-batı yönünde ikiye bölen Taş Boğan Deresi ile kuzey-güney yönünde ikiye bölen Yörükler Deresi bulunmaktadır. Ayrıca bu su yataklarının bulunduğu çevrede; Yazlık Karyesi, Yazlık Mahallesi, Çamaşırlık Mahallesi, Bazalık Tepe, Yazlık Erenleri ile Bağlar isminde yerleşmeler bulunmaktadır. Bunun dışında, bölgede Halil'in Kaş Tepesi'nden Yazlık Karyesi'ne kadar Sarayköy Araba Yolu ile Yazlık Karyesi'nden Bahtiyar Karyesi'ne kadar da Tüccar Yolu bulunmaktadır.¹²⁸⁰

Mevkiisi genel hatlarıyla bu şekilde olan Kavak Krom Madeni'nin, faaliyetlerine ise kesin olarak ne zaman başladığını bilemiyoruz. Ancak konuyla ilgili olarak tespit ettiğimiz bir kayıttan¹²⁸¹, madenin, faaliyetlerine muhtemelen XIX. yüzyılın sonlarında başlamış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Orman, Maden ve Zirâat Dâiresi'nin H. 19 Rebiü'l-evvel 1313/M. 9 Eylül 1895 tarih ve 42 numaralı tahrirât sureti olan bu belgede, Kavak karyesinde krom arama çalışmalarının başlaması aşamasında, yöre halkının bu konuyla ilgili birtakım şikayetlerinin olduğu belirtilmektedir.¹²⁸² Şöyle ki, bölgede krom arama faaliyetiyle ilgili elinde izni ve ruhsatı bulunan Şişmanoğullarından Yova'nın oğlu Yovanâki Ağa'nın, bu mahalde bir karye kurma teşebbüsünde bulunduğu yönünde yöre halkının şikayetleri olmuştur. Bu konunun araştırılması için, Orman, Maden ve Zirâat Dâiresi tarafından gönderilen resmî yazıda; Mihalıççık kazâsına bağlı Kavak karyesinin Yazlık bölgesinde, krom madeni aramak için elinde gerekli izni ve ruhsatı

¹²⁷⁸ B.O.A., İ.İMT., No: 2/1313-Z-1/6.

¹²⁷⁹ Y.a.g.b.

¹²⁸⁰ Y.a.g.b.

¹²⁸¹ B.O.A., Y.PRK.UM., No: 33/30-2.

¹²⁸² Y.a.g.b.

olan Yovanâki Ağa'nın, burada ev, okul ve kilise yaptırarak bir karye oluşturma düşüncesinde olduğu karye halkı tarafından belirtilmiştir.¹²⁸³

Bununla birlikte yöre halkı, arama yapılacak bölgede tarla ve meralarının olması nedeniyle, böyle bir gelişmenin kendilerinin çok zor durumda bırakacağını, ayrıca adı geçen madenin, her ne kadar faaliyet göstermese de, Yovanâki Ağa'nın gerekli izni ve ruhsatı alıp araştırma yapmasından önce de bölgede olduğunun bilindiğini belirterek, bu konuyla ilgili Mihaliçcik Kaymakamlığı'na bir dilekçe gönderilmiştir. Kaymakamlığa gönderilen H. 10 Rebiü'l-evvel 1313/M. 31 Ağustos 1895 tarihli ve 192 numaralı bu dilekçede, bölgede yapılacak araştırmayla ilgili evrakların gönderilmesi belirtilmiştir. Ayrıca Maden Nizamnâmesi'nin, maden arama ve maden üretimine ilişkin hükümlerine istinâden, maden aranması ve imâlâtın yapılacağı arâzinin sahiplerine (kendilerine) her türlü hukûkî hakkın verilmesi de belirtilmiştir.¹²⁸⁴ Çünkü bir bölgede maden işlerinin devam etmesi, o bölge halkının her türlü yararına olmaktadır. Nitekim nizamnâmenin 62. maddesinde belirtildiği gibi, maden aramak için kullanılacak olan arâzinin bir yıllık gelirinin iki katının arâzi sahibine ödenmesi, madende çalışan işçilerin de o madenin bulunduğu karye halkının hizmetine verilmesi söz konusudur. Bu bakımdan yöre halkı, bu durumdan 2 kat daha fazla faydalanacaktır. Fakat halk, bu durumdan yararlanma girişiminde gereken çabayı gösteremezse, bunun, maden üretim sanayiinin önemini ve faydalarını o yöre halkının kavrayamamasından kaynaklanacağı belirtilmiştir.¹²⁸⁵

Öte yandan, bölgede maden araştırması yapacak olan Yovanâki Ağa'nın, burada bir karye kurma girişiminde bulunması konusunda ortaya atılan iddiaların gerçek olması durumunda ise, buna izin verilip verilmemesinin hükümet tarafından karar verileceği de ayrıca ifâde edilmiştir. Çünkü maden imâlâtının sekteye uğramasının, halkın bundan yararlanmasını engelleyeceği için, devlet hazinesinin görüşüne göre bu duruma izin verilmeyecektir. Bu nedenle Yovanâki'nin, mevcut nizamnâmenin hükümleri dışında bir hareketine rastlandığı takdirde, nizamnâmenin kurallarına göre gerekli müdahalenin yapılması çok doğaldır. Bunun en temel sebebi, maden üretimiyle ilgili olarak, gerek hazine kazançlarının gerekse nizamnâme hükümlerinin korunması gerekliliğidir.¹²⁸⁶

¹²⁸³ B.O.A., Y.PRK.UM., No: 33/30-2.

¹²⁸⁴ B.O.A., Y.PRK.UM., No: 33/30-3.

¹²⁸⁵ Y.a.g.b.

¹²⁸⁶ Y.a.g.b.

Bölgede krom madeni aranmasıyla ilgili yaşanan bu gelişmeler ve yöre halkının şikâyetleri üzerine yapılan araştırma sonuçlarına ilişkin, Ankara Vilâyeti tarafından H. 15 Cemâziye'l-evvel 1313/M. 3 Kasım 1895 tarihinde gönderilen resmî yazıda, bölgede krom arama faaliyetlerini sürdüren Yovanâki Ağa'nın, burada bir karye (Rum karyesi) oluşturma düşüncesinde olduğuna dair herhangi bir gelişmenin tespit edilemediği, ancak daha önce yöre halkının şikâyetlerinin tekrar gerçekleşmesi durumunda da, Orman ve Maden Nezâreti'nin soruşturma için tekrar çalışmalara başlamasının bildirileceği ifade edilmiştir.¹²⁸⁷ Öyle görünüyor ki, Kavak karyesindeki krom madeni bölgede yapılan arama çalışmaları sonucunda faaliyetlerine başlamıştır. Özellikle madenin 6 ay gibi çok kısa bir süre sonra ihâlesinin yapılması da bu ihtimâli kuvvetlendirmektedir.

Kavak Krom Madeni'nin H. 8 Zilkâde 1313/M. 21 Nisan 1896 tarihinde; Yazıcı Yovanâki ile Şişmanoğullarından Kostî ve Antaş Efendi'lerin üzerine ihâle edildiğini görüyoruz.¹²⁸⁸ Madenin ihâlesi hakkında toplam 17 maddeden oluşan bir şartnâme ile toplam 12 madde ve 1 ek maddeden oluşan bir sözleşme hazırlanmıştır. İhâleye ilişkin hazırlanan 17 maddelik şartnâmenin ilk 5 maddesine bakacak olursak¹²⁸⁹;

Şartnâmenin 1. maddesinde; krom madenin bulunduğu mevkiyi gösteren 3 adet haritanın hazırlandığı, bu haritaların birisinin Orman, Maden ve Zirâat Nezâreti'nin Fen Odası'nda muhafaza edileceği, birisinin madenin bulunduğu bölgeye gönderildiği ve diğerinin de madenin ihâlesini alan Yazıcı Yovanâki ile Şişman oğlu Kostî ve Antaş Efendi'lere verileceği belirtilmiştir. Aynı maddeye göre, ihâlenin alınmasından itibaren 6 ay içerisinde yapılacak tüm masrafların bu kişilere ait olacağı, haritada gösterilen bölgenin, nizamnâmenin 51. maddesine istinâden, zaman aşımına uğramadan mahallî hükümete ilân ettirilecek ve daha sonra bu durum vilâyete bildirilecektir. Yapılan tüm bu işlemler, Mihâlîççik kazâsı sicil kütüğüne kaydedilecek ve vilâyetten tayin olunan memurlarla ihâleyi alan kişiler ortaklaşa 3 adet mühürlü zabıt kâğıdı hazırlayacaklardır. Ayrıca zabıt kâğıtlarından biri Orman, Maden ve Zirâat Nezâreti'ne gönderilecektir.

Şartnâmenin 2. maddesine göre; ihâle sahipleri Yazıcı Yovanâki ile Şişman oğlu Kostî ve Antaş Efendiler, Maden Nizamnâmesi'nin 55, 56 ve 57. maddelerine istinâden, düzenleyecekleri bölge haritasından başka, madende yapılacak imâlâtın geneli ve adı geçen haritalar hakkındaki açıklamaları birlikte hazırlayacaklardır. Hazırlanan bu

¹²⁸⁷ B.O.A., Y.PRK.UM., No: 33/30-3.

¹²⁸⁸ B.O.A., İ.İMT., No: 2/1313-Z-1/2.

¹²⁸⁹ Şartnâmenin tam metni için bkz. Y.a.g.b.

dosyayı, ihâlenin alınmasından itibâren toplam 6 aylık süre zarfında mahallî hükümete ulaştıramadıkları takdirde, doğrudan doğruya Orman, Maden ve Zirâat Nezâreti'ne göndereceklerdir. Nezâret'in adı geçen dosyayı uygun görmesinden sonra ise bu kişilere ruhsat verilecektir. Fakat, hazırlanan dosyanın maden üretimi ve üretimin devamlılığına engel olacak nitelikler taşıdığına karar verildiği takdirde, Nezâret bu durumu düzeltme yoluna gidecektir.

Şartnâmenin 3. maddesinde; işlemekte olan mağaralara girmek veya mağaraları havalandırmak için ek olarak yol, kuyu ve baca inşâsının gerekli olması halinde, Yazıcı Yovanâki ile Şişman oğlu Kosti ve Antaş Efendiler herhangi bir işlem yapmadan bu durumu Orman, Maden ve Zirâat Nezâreti'ne bildireceklerdir. Bununla ilgili Nezâret'in yapacağı incelemelerden sonra, verilen karar doğrultusunda hareket edilecek ve ruhsata geçici bir süre el konulacaktır. Bu süre zarfında da maden imâlâtı yapılamayacaktır.

Şartnâmenin 4. maddesinde; krom madeni imâlâtından başka yeni bir şubenin açılmasının gündeme gelmesi durumunda, daha önce belirtilen haritaya bağlı olmak üzere, bu şubenin de olduğu büyük bir harita hazırlanacak ve şartnâmenin 2. maddesi doğrultusunda, bu durum ihâle sahipleri tarafından Orman, Maden ve Zirâat Nezâreti'ne bildirilecektir. İşlemler, bu durumun Nezâretin yapacağı incelemeler sonucu onaylaması durumunda başlayabilecektir.

Şartnâmenin 5. maddesinde ise; adı geçen ihâle sahiplerinin, nizamnâmenin 36. maddesine istinâden, maden imâlâtından dolayı emlâk/arâzi sahibinin bildireceği zarar ve ziyandan mesûl olacakları, bu nedenle kendilerine mahkemece gönderilen tazminat miktarını ödemelerinin mecbur olduğu belirtilmiştir.

Kavak Krom Madeni'nin ihâlesine ilişkin hazırlanan şartnâmenin maddelerine baktığımızda; şartnâmenin genel olarak Maden Nizamnâmesi hükümleri çerçevesinde hazırlandığını; ayrıca, gerek krom imâlâtının sekteye uğramaması, gerekse imâlâtın yapıldığı yerlerdeki arâzi sahiplerinin haklarının korunması için önemli tedbirlerin de alındığını görüyoruz. Öte yandan madenin ihâlesine ilişkin, toplam 12 madde ve 1 ek madde olarak hazırlanan sözleşmenin de benzer şekilde hazırlandığını görmekteyiz. Sözleşmenin ilk 7 maddesine bakacak olursak¹²⁹⁰;

¹²⁹⁰ Sözleşmenin tam metni için bkz. **B.O.A., İİMT.**, No: 2/1313-Z-1/4.

Sözleşmenin 1. maddesine göre; krom madeninin ihâlesi, daha önce imzalanan şartnâmeye bağlı olarak, toplam 60 yıl süreyle Yazıcı Yovanâki ile Şişmanoğullarından Kosti ve Antaş Efendilerin üzerine verilmiştir.

Sözleşmenin 2. maddesine göre; madenin imâl edilmesi için haritada gösterildiği gibi toplam 189 dönüm arâzi tahsis edilmiştir. Bu arâzinin sınırları da yine aynı harita üzerinde ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Buna göre; kuzeyde Kalpaklı Kaya noktasından Körükler Tepesi'ne, oradan Halil'in Kaş Tepesi'ne; güneyde Halil'in Kaş Tepesi'nden kuzeydoğuya doğru Kara Ağaç Tepesi'ne ve oradan da kuzeyde Sarı Kaya'ya kadar olan arâzi, krom madeni imâlâtının yapılacağı arâzinin sınırlarını oluşturmaktadır.

Sözleşmenin 3. maddesinde; krom madeninin bulunduğu arâzi dahilinde, krom madeni dışında başka bir madene rastlandığında, bunların, ihâleye dahil olmadıkları için Yazıcı Yovanâki ile Şişman oğlu Kosti ve Antaş Efendi tarafından talep edilemeyeceği, ancak böyle bir girişimde bulunacak olurlarsa, Maden Nizamnâmesi'nin 35. maddesi gereğince haklarında gerekli işlemlerin yapılacağı belirtilmiştir.

Sözleşmenin 4. maddesine göre; nizamnâmenin 42. maddesine istinâden, ihâle sahiplerinden, krom madeni imâlâtı için kendilerine tahsis edilen toplam 189 dönümlük arâzinin 1 dönümü için 10 kuruş Osmanlı altını olmak üzere toplam 1890 kuruş bedel alınacaktır. Şöyle ki; bu miktar ihâle sahipleri tarafından her sene Mart ayında Orman, Maden ve Zirâat Nezâreti veznesine yatırılacaktır. Vaktinde yatırılmadığı takdirde, yıllık % 9 oranında faiz uygulanacaktır.

Sözleşmenin 5. maddesinde; madenden çıkartılan kromun işletilebilmesi için, madenin bulunduğu arâzinin yakınında bulunan bir bölgenin “ambar” olarak tahsis edilmesi gerektiği, bu nedenle Maden Nizamnâmesi'nin 61., 62., 63. ve 64. maddesi hükümlerine istinâden gerekli olan işlemlerin yapılacağı belirtilmiştir.

Sözleşmenin 6. maddesine göre, krom madeninden ihraç olunacak cevherin % 12'lik kısmı Orman, Maden ve Zirâat Nezâreti'ne vergi olarak verilecek ve Nezâret'in alacağı karara ve Maden Nizamnâmesi'nin de 43. maddesi hükmüne istinâden gerekli işlemler yapılacaktır.

Sözleşmenin 7. maddesinde ise, ihâle sahipleri olan Yazıcı Yovanâki ile Şişman oğlu Kosti ve Antaş Efendilerin, ihâlenin alınmasından itibâren 2 senelik süre zarfında krom madeninde imâlâta başlamak zorunda oldukları, bu süre içerisinde maden imâlâtı

yapmadıkları takdirde, Maden Nizamnâmesi'nin 52 ve 53. maddesi hükmüne istinâden krom madeni ihâlesinin feshedileceği belirtilmiştir.¹²⁹¹

H. 8 Zilkâde 1313/M. 21 Nisan 1896 tarihinde Orman, Maden ve Zirâat Nezâreti tarafından Şûrâ-yı Devlet'e gönderilen resmî yazıda; Kavak Krom Madeni'nin, Yazıcı Yovanâki ile Şişmanoğullarından Kosti ve Antaş Efendi'lere ihâlesine ilişkin Encümeni Nezâret tarafından hazırlanan mevkii haritası, şartnâme ve sözleşmeyi içeren dosyanın gönderildiği, ayrıca madenden ihrâç olunacak cevherin % 1 oranında ihrâcât vergisinin de ödeneceği belirtilmiştir.¹²⁹²

Mihaliççık bölgesindeki yer altı kaynakları içerisinde önemli bir yere sahip olan ve faaliyetlerine XIX. yüzyılın sonlarından itibaren başladığını tahmin ettiğimiz Kavak Krom Madeni'nin, XX. yüzyılın başlarında faal olmadığını görüyoruz. Nitekim 1907 yılında safi cevheri % 50 nispetinde olan ve sadece bir ocağın işlediği Kavak Krom Madeni, masrafların çokluğu ve nakliyedeki zorluklar nedeniyle terk edilmiştir.¹²⁹³

3.10.3. Lületaş Madeni

XIX. yüzyılda Mihaliççık bölgesinde faal olduğunu gördüğümüz madenlerden biri de, daha çok Eskişehir bölgesiyle özdeşleşmiş olan lületaş madeni, diğer bir adıyla

¹²⁹¹ B.O.A., İİMT., No: 2/1313-Z-1/4.

¹²⁹² B.O.A., İİMT., No: 2/1313-Z-1/5. Öte yandan Nizamnâme hükümlerine uygun olarak, madende kullanılmak üzere belli dönemlerde çeşitli malzemeler gönderildiğini görüyoruz. Örneğin 23 Nisan 1902 yılında Ankara Vilâyeti Polis Komiserliği'ne gönderilen bir belgede, bölgedeki krom madenlerinde, maden üretiminde kullanılmak amacıyla, çeşitli malzemenin verilmesi konusunda emir verilmiştir. Buna göre, maden üretiminde gerek görüldükçe parça parça verilmesi koşuluyla, 600 kıyye taş barutu ve 640 kutu fitil, 11 Temmuz 1902'de mahallî hükümete teslim edilmiştir. Tophâne-i Âmire Müşîrlîği'nden, bu barut ve fitillerin önce Mülâzım Sabri Efendi'ye teslim edildiği ve bunun Mihaliççık Kaymakamlığı'na bildirildiği belirtilerek, adı geçen barut ve fitilin de gerekli görüldüğü sürece kullanılıp, bunun suiistimal edilmemesi gerektiği ifade edilmiştir. (B.O.A., ZB., No: 465/58.). Bu gelişmeden yaklaşık 6,5 ay sonra, yani 23 Kasım 1902 tarihinde, mevcut olan nizamnâmeye uygun olarak madende kullanılmak üzere çeşitli malzemenin verilmesi konusunda tekrar emir verilmiştir. Fakat bu tarihte gönderilen malzemelerin miktarında, önceki döneme göre taş barutu miktarında ortalama % 33,33; fitil miktarında ise % 60,93 azalma olduğunu görüyoruz. Nitekim mahallî hükümete, yine gerek görüldükçe ve parça parça verilmesi koşuluyla, toplam 400 kıyye taş barutu ve 250 kutu fitil teslim edilmiştir. Bununla ilgili olarak Tophâne-i Âmire Müşîrlîği'nden ise, bu barut ve fitillerin önce Mülâzım Mustafa Efendi'ye teslim edildiği, daha sonra Haydarpaşa Treni'ne verildiği, barut ve fitillerin de daha önce olduğu gibi, gerekli görüldüğü sürece kullanılması gerektiği belirtilmiştir. (B.O.A., ZB., No: 465/104). Diğer taraftan 10 Haziran 1903 tarihinde ise, madende kullanılmak üzere toplam 400 kıyye taş barutu ile 100 kutusu pamuklu 150 kutusu lastikli toplam 250 kutu fitil mahallî hükümete teslim edilmiştir. Burada da açıkça görüldüğü gibi, gönderilen malzemenin miktarında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bununla ilgili olarak Tophane-i Amire Müşîrlîği'nden ise, bu barut ve fitillerin önce Mülâzım Sâcib Efendi'ye teslim edildiği, daha sonra yelkenli bir gemiye verilerek İzmit tarafından gönderildiği ve adı geçen barut ve fitilin daha önce olduğu gibi, yine gerektiği kadar kullanılması gerektiği belirtilmiştir. (B.O.A., ZB., No: 466/26.).

¹²⁹³ SVA, Sene: 1325, s.161. Bununla birlikte, muhtemelen madenin gelirlerinin azalması da bunda etkili olmuştur. Nitekim 1901 yılında toplam 240000 kuruş olan maden geliri (SVA, Sene: 1318, s.150.), 1903 yılında toplam 128160 kuruşa düşmüştür. (SVA, Sene: 1320, s.163.).

“deniz köpüğü”dür.¹²⁹⁴ Charles Texier¹²⁹⁵ eserinde, Mihaliççık yöresinde bu madene “istife lülesi”¹²⁹⁶ adı verildiğini belirtmektedir. İstika; kelime anlamı olarak; içme, lüle, yuvarlak, çubuk, nargile veya çeşme ucuna takılan yuvarlak kısım anlamına gelmekte olup, Fransızca’da buna “*Ecume de mer*”, Almanca ve İngilizce’de ise “*Meers chaum*” denmektedir ki, bu da “deniz köpüğü” anlamına gelmektedir.¹²⁹⁷

XVII. yüzyıldan itibaren lületaşı madeninin çıkarılması, işletilmesi, eşya olarak yapımı ve ihracâtının, dolayısıyla da bir sanayi sektörü olarak ekonomiye katkısının çok yoğun olduğu belirtilmektedir.¹²⁹⁸ Bunun en temel sebeplerinden birisi, bu madenin çok az yerde bulunmasıdır. Nitekim Charles Texier¹²⁹⁹ eserinde, bu madenin damarlarının, çok az, yani biri Macaristan ve diğeri Yunanistan’ın Thèbes şehri yakınında olmak üzere sadece 2-3 yerden ibâret olduğunu, fakat bunlar içerisinde Mihaliççık’taki cinsin kuşkusuz en güzeli, en safı ve en beyazı olduğu belirtmektedir.¹³⁰⁰

XIX. yüzyılda lületaşı madeni ocağının Mihaliççık bölgesinde olup olmadığı konusunda kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Bunlardan Şemseddin Sâmî¹³⁰¹ ve Charles Texier¹³⁰², bu madenin bir ocağının Mihaliççık’ta olduğunu, buradan çıkarılan madenin de çıkarıldıktan sonra Eskişehir’e nakledildiğini belirtirken; Cahit Y. Bilim¹³⁰³, madenin Eskişehir’in kasaba ve köylerinde çıkarıldıktan sonra Mihaliççık’a getirildiğini belirtmektedir. Cengiz Tekin¹³⁰⁴ ise eserinde, madenden çıkarılan lületaşının Mihaliççık ve İnönü kazâsı gibi bölgelerde toplandığını, ayrıca buralarda lületaşı işleyen ustalar ve lületaşı eşya işletmeciliğinin ne düzeyde olduğu konusunda da herhangi bir bilginin olmadığını ifâde etmektedir. Bununla birlikte, H. 3 Muharrem 1289/M. 13 Mart 1872 tarihli bir ilm-ü haber kayıt defterindeki bir kayıttan¹³⁰⁵ anlaşıldığına göre, Mihaliççık

¹²⁹⁴ Lületaşı (ya da deniz köpüğü) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Tekin, **Lületaşının Ekonomik Analizi**, ESO Yay., Ankara, 1973, s.15 vd.; Necdet Tunçdilek, “Lületaşı”, **Türk Coğrafya Dergisi**, C.12, S.13-14, Ankara, 1955, s.91-106.; İrfan Unutmaz, “Eskişehir’s Lületaşı”, **İCOC**, S.31, İstanbul, 1991, s.2-10.; Cahit Y. Bilim, “Deniz Köpüğü, Lületaşı”, **OTAM**, S.8, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1997, s.89-130.

¹²⁹⁵ Texier, **a.g.e.**, s.336.

¹²⁹⁶ Cahit Y. Bilim (Bilim, **a.g.m.**, s.91, dipnot 15.) ise makalesinde, Mihaliççık’ta lületaşı (deniz köpüğü) madenine “istika lülesi” adının verilmiş olduğunu belirtmektedir.

¹²⁹⁷ Bilim, **a.g.m.**, s.91, dipnot 15.

¹²⁹⁸ A. Reinhardt, **Über Meerchaum und Meerchaum-Fundstätten bei Eskişehir in Kleinassien**, C.II, Petermann Mitt, 1911, s.251’den naklen Bilim, **a.g.m.**, s.92.

¹²⁹⁹ Texier, **a.g.e.**, s.335-336.

¹³⁰⁰ Texier, **a.g.e.**, s.336.; Bilim, **a.g.m.**, s.90, dipnot 6.

¹³⁰¹ Sâmî, **Kâmûsu’l.....**, s.4505.

¹³⁰² Texier, **a.g.e.**, s.333.

¹³⁰³ Bilim, **a.g.m.**, s.90, 93.

¹³⁰⁴ Tekin, **a.g.e.**, s.15.

¹³⁰⁵ **B.O.A., MAD**, No: 9278, s.4. (vassâle kısmı).

kazâsında bir lületaşı madeni bulunmakta olup, bu dönemde idâresi devlet hazinesi tarafından yürütülmektedir. Bu kayıt da açıkça göstermektedir ki, bu dönemde lületaşı madeni Mihaliççık'ta bulunuyordu ve buradan çıkarılan maden de, Şemseddin Sâmî ve Charles Texier'in belirttiği gibi Eskişehir'e naklediliyordu.

Mihaliççık bölgesinde, Avrupa'ya (özellikle de Viyana)¹³⁰⁶ lületaşı ihrâc eden bazı tüccarların da olduğunu görüyoruz. Ancak bölgede lületaşı ihrâcâtı yapan tüccar sayısı konusunda kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Örneğin Halime Doğru¹³⁰⁷, bu tüccarların sayısının; Hüseyin Ağa, Hacı Mustafa Ağa, Hacı Ali Ağa ve Koca Ali oğlu Hacı Mustafa Ağa olmak üzere toplam 4 olduğunu belirtirken; Cahit Yalçın Bilim¹³⁰⁸, bölgede lületaşı ihrâcâtı yapan sadece bir tüccar olduğunu, bu tüccarın da Hüseyin Ağa olduğunu belirtmektedir. Bunun yanında, sayıları konusunda kaynakların farklı bilgiler verdiği bu tüccarların, ihrâcâttan elde ettikleri gelir konusunda ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. XIX. yüzyılda bölgede faal olduğu, idâresinin de devlet hazinesince yürütüldüğü görülen lületaşı madeninin, bölgede hangi tarihe kadar faaliyet gösterdiğini kesin olarak bilemiyoruz. Bugün bölgede faaliyet gösteren bir lületaşı madeni ocağı bulunmamaktadır.

3.10.4. Gümüş Madeni

Mihaliççık bölgesindeki madenlerden bir diğeri de, kazâ merkezine ortalama 1 saat mesâfede olduğunu öğrendiğimiz¹³⁰⁹ gümüş madenidir. Ancak bölgedeki bu gümüş madeninin, XIX. yüzyılın sonları, hatta XX. yüzyılın başlarında dahi kullanılmadığı, dolayısıyla da madenden istifâde edilmediği görülmektedir.¹³¹⁰ Günümüzde de bölgede faal olan bir gümüş madeni bulunmamaktadır.

¹³⁰⁶ Halime Doğru, "Eskişehir Lületaşından Ne Ölçüde Yaralanıyor", **ETO Dergisi**, S.78, Eskişehir, Haziran-Ağustos 2000, s.77.

¹³⁰⁷ Doğru, "Eskişehir Lületaşından.....", s.77.

¹³⁰⁸ Bilim, **a.g.m.**, s.121.

¹³⁰⁹ **SVA**, Sene: 1300, s.178; **SVA**, 1309, s.263; **SVA**, 1311, s.269.; **SVA**, 1318, s.151; **SVA**, 1320, s.163.

¹³¹⁰ Sâmî, **Kâmûsu'l.....**, s.4505.; **SVA**, Sene: 1309, s.263.; **SVA**, 1311, s.269.; **SVA**, 1318, s.151.; **SVA**, 1320, s.163.; **SVA**, 1325, s.161.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SOSYAL KURUMLAR

1. OSMANLI DÖNEMİNDE SOSYAL KURUM ANLAYIŞI

1.1. Sosyal Kurumların Oluşumu

Anadolu’da, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde topluma hizmet amacıyla kurulan ve toplumun kullanımına sunulan sosyal kurumların hemen hemen hepsinin, sosyal dengenin sağlanması konusunda hayati bir önemi olan “vakıflar” çerçevesinde kuruldukları ve finanse edildikleri bilinmektedir.¹³¹¹ Modern devlet anlayışına göre devletin halka götürmek zorunda olduğu hizmetlerin hemen hemen hepsi, Osmanlılarda “vakıf kurumu” yoluyla karşılanmıştır. Bunlar ana hatlarıyla din, eğitim ve öğretim, ulaşım, sağlık, sosyal yardım vb. hizmetleri olarak sınıflandırılabilir.¹³¹²

Selçuklu döneminden itibaren Türk-İslâm ülkelerinde kurulmuş olan binlerce vakıf; dinî ihtiyaçları karşılamak, hayır yapmak, topluma faydalı olmak, sanat eserleri meydana getirmek ve böylece toplumun sanat ve kültür seviyesini yükseltmek gibi birçok amaç doğrultusunda yapılmıştır.¹³¹³ Ayrıca insanların çeşitli sosyo-ekonomik ihtiyaçları, servetlerinin transferine yönelik psikolojik arzuları, elde edilen servetin müsâdere veya miras yoluyla bölünüp parçalanmadan, emin bir şekilde¹³¹⁴ gelecek kuşaklara aktarılma düşüncesi, devletin güç ve kudretinin sergilenmesi gibi pek çok faktör de vakıfların kurulması aşamasında önemli bir yere sahiptir.¹³¹⁵

Vakıf kurucularının, oluşturdukları vakıflar yoluyla kendilerine iş, mesken, tasarruf hakkı, aynî ve nakdî gelir gibi yararlar sağladıkları aile bireylerinin iki gruba

¹³¹¹ Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı Ekonomisinde Kalkınmanın Finansmanı”, **İktisat ve Din**, Haz: Mustafa Özel, İstanbul, 1994, s.45.; Ahmet Güneş, “Osmanlılarda Bazı Vakıf Kurumları ve İşlevleri”, **Türk Kültürü**, S.433, Ankara, Mayıs 1999, s.59/315.

¹³¹² Bahaeddin Yediyıldız, “Türk Kültür Sisteminde Vakfın Yeri”, **Türk Vakıfları**, Edt: Zekâi Baloğlu, TÜSEV Yay., İstanbul, 1996, s.42.; Yediyıldız, “Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyyeleri”, **Türk Kültürü**, S.219, Ankara, 1981, s.263, 264.

¹³¹³ İsmet Binark, “Osmanlı Türklerinde Vakıf Müessesesi ve Yabancı Gözü İle Türklerde Vakıf”, **Türk Kültürü**, S.79, Ankara, Mayıs 1969, s.15/463.

¹³¹⁴ Müsâderenin verdiği endişe nedeniyle vakıf sahibi, ölümünden sonra çocuklarına ve diğer aile bireylerine emin bir gelecek ve güvence sağlayamamıştır. Çünkü uygulamada mevcut olan müsâdere, nice hânedanları sefaletle yüz yüze bırakmıştır. Bunun içindir ki, özellikle ailevî vakıf kurucuları ölümünden sonra, hayatta olduğu dönemde edindiği mal ve mülklerini emin bir şekilde vârislerine bırakmak ve servetlerine devletin ilişmesini engellemek için vakıf müessesesinden yararlanmışlardır. Bkz. Hasan Yüksel, “Vakıf-Müsâdere İlişkisi (Şam Vâlisi Vezir Süleyman Paşa Olayı)”, **Osmanlı Araştırmaları**, C. XII, İstanbul, 1992, s.407.

¹³¹⁵ Nazif Öztürk, “Sosyal Siyâset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları”, **Osmanlı/Toplum**, C.V, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.36-37.

ayrıldığı görülmektedir. Vakıf sahibinin kendisi, karısı, kız ve erkek çocukları, kız ve erkek kardeşleri, kardeş çocukları ve diğer akrabaları birinci grubu; câriyeleri, azâtlı câriyeleri, köleleri, azâtlı köleleri ve beslemeleri ikinci gurubu oluşturmaktadır.¹³¹⁶ Bu durum göstermektedir ki, eski Türk toplum hayatında hâne halkı arasında yer alan azâtlı köle, câriye ve besleme sınıfı, diğer aile bireyleri gibi değerlendirilmiştir.¹³¹⁷

Anadolu'daki kültür ve medeniyetin “topluma hizmet”, “insana hizmet Tanrı'ya hizmettir” anlayışlarından hiçbir şekilde uzak tutulamayacak bir düşüncenin ürünü olarak kurulan dinsel ve sosyal kurumlar, elbette ki sadece dünyevî kaygıların ortaya çıkardığı bir oluşum değildir. Böyle bir düşünce, oluşturdukları kurumları toplumun hizmetine verdikten sonra, onlardan tamamıyla ellerini çeken ve hiç faydalanmayan pek çok insanın, bu davranışının değerlendirilememesi anlamına gelir. Çünkü, bu tür müesseseleri kurarak halkın yararına sunanlar yalnız sultanlar, vezirler, ileri gelen devlet erkânı ve toplumun önde gelen zengin insanları değildir. Bunlara, sayıları az da olsa, tek başlarına büyük müesseseleri kurmaya maddî imkanları elvermeyen ve bu nedenle maddî güçleriyle orantılı çeşme, sebil, vb. eserleri yaptıran veya başkaları tarafından yaptırılan büyük eserlere kendi ekonomik güçlerine göre katkıda bulunan insanları da katmak gerekir.¹³¹⁸ Nitekim Hasan Yüksel¹³¹⁹, Osmanlı toplum yapısına göre vakıf kurucularının % 89'unu¹³²⁰ askerîlerin (devlet görevlileri), % 1'ini reâyanın (kamu görevlileri dışındaki sıradan halk) ve % 10'unu da mesleği belirtilmeyenlerin oluşturduğunu ifâde etmektedir.

Selçuklu döneminde önemli bir yere sahip olan sosyal kurum anlayışı, Osmanlı döneminde çok büyük bir gelişme göstermiştir. Öyle ki, bu anlayışın bir sonucu olarak vakıf, Osmanlıda toprağın kullanım hakkının sürekliliğini sağlayan bir mekanizmaya

¹³¹⁶ Hasan Yüksel, “Türk Toplumunda Vakıf-Aile İlişkisi”, **Türkler**, C.10, Ankara, 2002, s.465-466.

¹³¹⁷ Örneğin, ileriki bölümlerde üzerinde ayrıntılı olarak duracağımız bir vakfiyede; vakıf kurucusu Mihaliç Bey, vakfının yönetimini önce kethüdâya verilmesini, ondan sonra en yaşlı erkek çocuğuna, erkek çocuk neslinin tükenmesi durumunda kız çocuğuna ve kendi neslinin tamamen yok olması durumunda da âzâtlı köleleri içerisinde en iyisine kalmasını hükme bağlamıştır. (**V.G.M.A., Defter-i Evkaf**, No: 732/61, s.77.). Ayrıca bkz. bu bölümde Mihaliç Bey Zâviyesi.

¹³¹⁸ Say, **Seyyid Battal Gâzi ve.....**, s.21.; Say, **Seyyid Battal Gâzi-Şücâeddîn.....**, s.75.; Öztürk, “Sosyal Siyâset Açısından.....”, s.37, 39.

¹³¹⁹ Hasan Yüksel, “17. Yüzyıl Osmanlı Vakıfları”, **Türk Kültürü**, Yıl: 30, S.353, Eylül 1992, s.13/525.; Yüksel, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Vakıflarının Sentezi”, **Vakıf ve Kültür**, C.1, S.1., Ankara, Mayıs 1998, s.16.

¹³²⁰ Vakıf kurucuları içerisinde en yüksek orana sahip olan askerîlerin çoğu kapıkulu mensubu olup; bunların oranı XVII. yüzyılda % 89,13, XVIII. yüzyılda % 68,45 ve XIX. yüzyılda % 28,34'tür. Bkz. Yüksel, “Türk Toplumunda Vakıf-Aile.....”, s.462.

dönüştürülmüştür. Esat Arsebük¹³²¹ bunu, “Bir kimse vakıf bir evde doğar, vakıf beşikte uyur, vakıf mallardan yer ve içer, vakıf kitaplardan okur, vakıf bir okulda hocalık eder, vakıf idâresinden ücretini alır ve öldüğü zaman vakıf bir mezarlığa gömülürdü.” şeklinde ifâde etmektedir.

Değişik dönemlerde vakıflar üzerinde yapılan araştırmalar, Osmanlı ekonomik hayatının % 16’sına vakıfların hakim olduğunu göstermektedir. Öyle ki; Osmanlı ekonomisinin XVII. yüzyılda % 15,97’si¹³²², XVIII. yüzyılda % 26,8’i¹³²³ ve XIX. yüzyılda % 15,77’si¹³²⁴ vakıfların elinde bulunuyordu. Aynı doğrultuda, Ömer Lütfi Barkan’ın¹³²⁵ Anadolu Eyâleti’nin 1530-1540 tarihleri arasındaki tahrirleri üzerinde yapmış olduğu araştırmalar, bu eyâletten sağlanan yıllık gelirin % 17’sinin vakıfların elinde olduğunu göstermiştir. Bunun yanı sıra batılı sosyal siyasetçiler, Osmanlıda vakfın önemine ve gelişmişliğine dikkat çekip, XVI. yüzyıl Osmanlı toplumunu “Vakıf Cenneti” olarak adlandırırken¹³²⁶, XVIII. yüzyılda Osmanlı ülkesinde uzun yolculuklar yapmış olan Marquis d’Ohsson da, Osmanlı devletindeki gayr-i menkûl servetin % 75’inin vakıflar elinde olduğunu belirtmiştir.¹³²⁷ Nitekim Osmanlı Devleti’nde XVI. yüzyılda 776, XVII. yüzyılda 1663, XVIII. yüzyılda 6000 ve XIX. yüzyılda 9000 vakıf kurulduğu belirtilmektedir.¹³²⁸

XVII.-XIX. yüzyıl arası dönemdeki vakıflar, daha önceki yüzyıllarda tesis edilen vakıflar gibi bir iskân rolü oynamaktan ziyâde, mevcut yerleşim birimlerindeki durumun daha iyi bir duruma getirilmesi konusunda önemli bir rol üstlenmişlerdir. Ayrıca ekonomik yönden vakıflar, para piyasası ve sandık görevi yapmışlardır.¹³²⁹ Osmanlı toplumu tarafından da desteklenen vakıflar, kuruluş ve işleyiş kurallarını mensup olunan dinde bulduğu için, yapısal bir çerçeve anlayışına gerek duymadan zaten var olan çerçeveden azamî derecede yararlanmasını bilerek hem dinî, hem sosyal hem de ekonomik faaliyetlerle büyük bir güç haline gelmiştir.

¹³²¹ Esat Arsebük, **Medenî Hukuk**, Tan Matbaası, Ankara, 1938, s.296.

¹³²² Hasan Yüksel, **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)**, Sivas, 1998, s.100.

¹³²³ B. Yediyıldız, “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu”, **VD**, S.XVIII, Ankara, 1984, s.26.

¹³²⁴ Öztürk, “Sosyal Siyâset Açısından.....”, s.38.

¹³²⁵ Ö. Lütfi Barkan, “H. 933/1527-H. 934/1528 Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, **İ.Ü İFM**, S.XV (1-4), İstanbul, 1955, s.268.

¹³²⁶ İ. Erol Kozak, **Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf**, İstanbul, 1985, s.20.

¹³²⁷ Mehmet Ali Kılıçbay, “Osmanlıda Vakıf”, **Ekonomik Yaklaşım**, C.1, S.1, Ankara, 1980, s.147. Nazif Öztürk, (Öztürk, “Sosyal Siyâset Açısından.....”, s.37.) makalesinde, Osmanlı döneminde kurulan vakıfların tahmini olarak 35.000’in üzerinde olduğunu belirtmektedir.

¹³²⁸ N. Öztürk, “Osmanlı Döneminde Vakıflar”, **Türkler**, C.10, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.434.

¹³²⁹ Yüksel, “XVII. Yüzyılda Osmanlı.....”, s.19.

Özetle denilebilir ki; Osmanlı döneminde vakıflar, serbest ekonomi kurallarına ve yerinden yönetim esaslarına göre faaliyet gösteren, her biri ayrı şahsî hükümleri içeren, devletin yükselme ve duraklama hareketlerine bağlı olarak hizmet alanları genişleyip daralan, toplum ve devlet hayatında sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel yönlerden belli potansiyele sahip bir sektör haline gelmiştir. Bu sayede eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, bayındırlık, ulaşım ve güzel sanatlar gibi, toplumun insanî unsurlarını geliştirerek, onu başarıya ulaştıracak bir çok müessesenin kurucusu olmuş; âdetâ hem kişisel hem de devleti ilgilendiren bir yaşam biçimi haline gelmiştir. Sosyal kurum anlayışının Osmanlıda bu derece öneme sahip olması, toplum hayatında oldukça çeşitli hizmetlerin, devlet bütçesinden hiçbir şey harcanmadan karşılanmasını sağlayan “vakıf” ve “vakıf kurumu” kavramlarının ne olduğu ve nasıl bir gelişme gösterdiği konusu üzerinde durulmasını da gerekli kılmaktadır.

1.2. Vakıf Müessesesi ve Sosyal Yaşamdaki Rolü

Vakıf (Vakf) kelimesi, Arapça’da durdurmak, alıkoymak anlamına gelmekte olup¹³³⁰, VIII. yüzyıl ortalarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar olan süreçte, özellikle İslâm ülkelerinin sosyal ve ekonomik hayatında önemli bir rol oynayan dinî ve sosyal bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır.¹³³¹ Bahaeddin Yediyıldız’ın¹³³² tanımına göre ise vakıf, bir kişinin bir veya birden fazla mülkünü, toplumun ihtiyaçlarını oluşturan dinî, hayrî ve sosyal bir amaca, Allah’a yakın olma niyetiyle, sonsuza kadar tahsis etmesidir. Bu kurumun temelinde, öncelikle belirli bir eşyanın ya da taşınmaz mal varlığının bir amaç doğrultusunda tahsis edilmesi vardır. Bu amaç genellikle sadaka yapma, hayır işlemenin huzurunu ve hazzını yaşama, “Allah güzeldir, güzeli sever” hadis-i şerifinin yol göstermesi ile ahlakî buyruğa uygun davranma ve sanat şaheserleri meydana getirme¹³³³ şeklinde olabilmektedir.

¹³³⁰ Vakıf kurumunun menşe’i, özellikleri ve gelişimi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Nazif Öztürk, **Menşe’i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1983; M. Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesinin Hukûkî Mâhiyeti ve Tarihi Tekâmülü”, **VD**, S. II, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1942; Ahmet Akgündüz, **İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, TTK Yay., Ankara, 1988; Akgündüz, “Osmanlı Hukukunda Vakıflar, Hükümleri ve Çeşitleri”, **Türkler**, C.10, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.447-460.

¹³³¹ Yediyıldız, “Türk Kültür.....”, s.42.; Yediyıldız, “Vakıf”,....., s.153.; M. Fuad Köprülü, **İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ötüken Yay., İstanbul, 1983, s.351.

¹³³² Yediyıldız, “Sosyal Teşkilatlar.....”, s.263.

¹³³³ Hüseyin Hatemi, “Vakıf Kurumuna Hukuk Tarihi Açısından Genel Bir Bakış”, **Türk Vakıfları**, Edt: Zekâi Baloglu, TÜSEV Yay., İstanbul, 1996, s.23.; Binark, **a.g.m.**, s.463.; Say, **Seyyid Battal Gâzi-Şücâeddin**....., s.75-76.; Yediyıldız, “Vakıf”,....., s.153.

Vakıfta esas olan “hayır” fikrinin sonsuz olmasıdır. Bu nedenle vakıf sahipleri ölümlerinden yıllar hatta yüzyıllarca sonra bile isimlerinin anılabilmesi için vakıflarını güçlü ve sürekli gelir kaynakları ile donatmışlardır. Ayrıca toplumun hizmetine sunulan kurumlardan ne beklenirse beklensin, bunları yaptıran kişi ya da kişiler, yaptırdıklarını bir “hayır eseri” olarak takdim etmişlerdir. “Vakıf” kurumu çerçevesinde kurulan bütün eserler “Hayrat”¹³³⁴ olarak adlandırılmış ve kurucularına “Sâhib-ül Hayrat”¹³³⁵ (Hayır Sahibi) denilmiştir. Bunun yanında bu doğrultuda yapılan işler de “nimete şükür” olarak değerlendirilmiştir.¹³³⁶

Hayra, iyiliğe ve güzele yönelik tüm eylemler bütün dinlerde kabul edildiği için, vakfın her din için özel bir yeri vardır. Bu anlamda vakıf kurumunun sadece İslâmî bir kurum olduğunu söylemek çok da doğru olmaz. Aynı doğrultuda M. Fuad Köprülü¹³³⁷, vakıf kurumunun doğrudan doğruya İslâm dininin dinî-ahlâkî esaslarından doğmuş ve sadece İslâmî bir kurum olmadığını, İslâm dininin diğer büyük dinler gibi ahlâkî prensipleri teşvik etmesinin çok doğal bir durum olduğunu ifâde etmektedir.

Vakfın oluşumuna bakacak olursak, iki önemli unsur göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi, “*vâkıf*” yani vakfı yapan kişi, ikincisi de bir bakıma “*vakıf senedi*”¹³³⁸ olarak tanımlanan vakfiyelerdir. Özellikle burada vakıf yapan kişinin irâdesi ve şartları çok önemlidir. Bu konu, İslâm hukukunda “*Şart-ı Vâkıf Nass-ı Bâri Gibidir*”, yani “vakıf yapanın koyduğu şartlar Allah’ın kanunu gibidir” cümlesiyle ifâde edilmiştir.¹³³⁹ Nitekim İslâm’da, vakfedilen bir mülk kişisel mülk olmaktan alınmakta, Allah’ın mülkü hükmüne getirilerek toplum hizmetine sunulmaktadır.¹³⁴⁰

İslâm hukukuna göre; bir nesnenin vakfedilebilmesi için vakfedilen nesnenin mülk olması gerekmektedir.¹³⁴¹ Bu tür vakfa “vakf-ı sahih” adı verilmektedir. Fakat İslâm dünyasında devlete ait toprakların, hükümdarın yaptığı temlikler ile önce

¹³³⁴ Hayrat, “topluma hizmet sunma, maddî değerleri diğer insanlarla paylaşma” düşüncesinden hareketle, hayır işleme sonucu nimete şükretme ve dolayısıyla halkın rızasını kazanma arzusudur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Yediyıldız, “Hayrat Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler”, **Türk Kültürü Araştırmaları (Ercüment Kuran’a Armağan)**, Ankara, 1989, s.277-284.

¹³³⁵ Yediyıldız, “Hayrat Kavramı.....”, s.278-281.

¹³³⁶ Say, **Seyyid Battal Gâzi ve.....**, s.22.

¹³³⁷ Köprülü, **İslâm ve Türk Hukuk**....., s.368.; Köprülü, “Vakıf Müessesesinin.....”, s.10-11.

¹³³⁸ Kağıt, deri, taş gibi malzemelere yazılabilen vakfiyeler vakıf yönetiminin yüzyıllarca garanti altına alınmasını sağlayabiliyordu. Bkz. Halim Bâki Kunter, “Türk Vakıfları ve Vakıf Yerleri Üzerinde Bir Etüd”, **VD**, S.1, Ankara, 1940, s.116.

¹³³⁹ Mehmed İpşirli, “Vakıfların Tarihi Gelişmesi”, **Türk Vakıfları**, Edt: Zekâi Baloğlu, TÜSEV Yay., İstanbul, 1996, s.36.

¹³⁴⁰ Hilmi Ziya Ülken, “Türk Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği”, **VD**, S.9, Ankara, ?, s.16.

¹³⁴¹ Yediyıldız, “Vakıf”....., s.154,156.; Yediyıldız, “Türk Kültür.....”, s.43.; İpşirli, **a.g.m.**, s.36.

mülkiyete geçirilip sonra vakfedilmesi yaygın bir uygulama haline gelmiştir. Bu tür vakfa ise “vakf-ı irsâdi” adı verilmektedir.¹³⁴² Bu vakıflar bazı durumlarda hükümdar fermânı ile tekrar eski haline yani mirî arâziye dönüştürülebilmekteydi.

Anadolu’da İslâmî vakıfların kurulması, ülkede Müslüman nüfusun ve kültürünün yerleşmesinden sonra başlamıştır. Anadolu Selçuklu devrinde vakıfların çoğu câmi, medrese, hastane, ribât¹³⁴³, kervansaray ve zâviyeler için kurulmuştur.¹³⁴⁴ Nitekim Osmanlı döneminde bu kurumların önemli bir gelişme gösterdiğini ve bunun da gerçekleşmesinde vakıfların bir devlet politikası olarak teşvik edilmesinin etkili olduğu görülmektedir.

İslâmî anlayışta ve Kur’ân’da olduğu kadar Heterodoks inanç yapılanmalarında da; “sadaka, infâk, it’âm, ihsân, karz-ı hasen, yararlı iş, malından verme, hayır işleme” gibi pek çok terim ve ifâdeyle insanlar, herhangi bir karşılık beklemeden mallarından ihtiyaç sahiplerini yararlandırmaya teşvik etmişlerdir.¹³⁴⁵ Ayrıca, düşkün ve yetimlerin gözetilmesi, köle ve esirlerin hürriyetlerine kavuşturulması, misafirlerin doyurulup ihtiyaçlarının giderilmesi, ibâdet yerlerinin yapımı ve bakımları, eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılması, genel sağlığın korunması, temizlik, ülke savunmasına katkı vb. pek çok sosyal hayatla doğrudan ilgili faaliyetler konusunda, kişiler birbirleriyle yarışa davet edilmektedirler. Böylece hem vakıf düşüncesi beslenmiş olacak hem de bu şekilde davrananlara bu dünyada veya vaad edilen dünyada büyük ödüller sunulacaktır.¹³⁴⁶

Osmanlı Devleti’nde vakıf kurumunun yönetimi, XIX. yüzyılın başlarına kadar vakıf yapanların koymuş oldukları koşullara göre işlemiştir. Fakat II. Mahmud (1808-1839)’un merkezîleşme politikasına bağlı olarak 1826 yılında Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti’nin kurulması, bu kurumda köklü bir değişiklik meydana getirmiştir. II. Mahmud yapmış olduğu bu değişiklikle, merkezî otoriteyi güçlendirmeyi, ulemânın gücünü sınırlandırmayı ve vakıf gelirlerinin önemli bir kısmını yeni kurduğu Asâkir-i Mansûre Hazinesi’ne aktarmayı hedeflemiştir.¹³⁴⁷ Böylece Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti Osmanlı Devleti’ndeki bütün vakıfların merkezi haline gelmiştir. Ancak merkezî bir idâre altında teşkilatlandırma ve ıslah etme yolunda gösterilen tüm bu çabalar, ne

¹³⁴² İpşirli, **a.g.m.**, s.36.; Yediyıldız, “Vakıf”,....., s.156.

¹³⁴³ Ribât: Konak, han, tekke.

¹³⁴⁴ Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler**, Çev: Y. Moran, İstanbul, 1984, s.180.

¹³⁴⁵ Say, **Seyyîd Battal Gâzi ve.....**, s.22.

¹³⁴⁶ Nazif Öztürk, **Menşe’i ve Tarihî Gelişimi Açısından Vakıflar**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1983, s.40-42.; Yediyıldız, “Türk Kültür Sistemi.....”, s.404-406

¹³⁴⁷ Öztürk, **a.g.m.**, s.50,51.; İpşirli, **a.g.m.**, s.37.; Yediyıldız, “Vakıf”,....., s.163.

vakıflardaki yolsuzluklara¹³⁴⁸ son verebilmiş ne de vakıfların elindeki imkânların tam olarak kullanılmasını sağlayabilmiştir.

Vakıf kurumu, başlangıçta kişisel ve sosyal ihtiyaçların karşılanması amacıyla ortaya çıkmış, daha sonra da içinde bulunduğu toplumun sosyo-kültürel yapısı ve ekonomik imkânları doğrultusunda değişip gelişmiştir. Özellikle şehirlerin oluşması ve gelişmesinde vakıf kurumunun son derece önemli etkisi olmuştur. Öyle ki, câmilerin inşâsı sırasında bu kurumlara yapılan vakıflar köy, kasaba ve mahallelerin kurulmasında önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.¹³⁴⁹

Vakıfların toplum açısından fonksiyonları da oldukça çeşitlidir. Eğitim, sağlık gibi günlük hayattaki her türlü konu vakıf kapsamında yer almış ve her türlü mal varlığı vakfedilmiştir.¹³⁵⁰ Yine aynı doğrultuda, hemen hemen her vakfiyenin giriş kısmında “sadaka-i câriyye¹³⁵¹” ile ilgili hadîs-i şerîfin yer alması, bu hadîsin vakıf kurumunun toplum içerisinde benimsenmesinde çok etkili olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra vakıfların sosyal açıdan bir diğer özelliği de, vakıf kurucularının ilk olarak aile fertlerinin ve yakınlarının sosyal güvenliklerini hedeflemiş olması, ikinci olarak da kendilerine olumlu bir imaj kazandıracak birtakım sosyal ve dinî hizmetlere katkıda bulunmasıdır.¹³⁵² Ayrıca vakıflar sosyal adaletin sağlanması açısından da önemli bir rol üstlenmiştir.¹³⁵³ Denilebilir ki; Selçuklu ve Osmanlı kültüründe büyük önemi olan vakıf kurumları, sosyal anlamda, halkın birlikte yaşamını belirleyen ve toplumsal zenginliğin kişisel zenginliğe ulaşmasını sağlayan önemli birer sosyal yapı taşı olmuşlardır.

Türk devlet teşkilatının teşvik ettiği, kolaylıklar sağladığı ve her dönem desteklediği bir kurum olarak gelişme göstermiş olan vakıflar, özellikle Selçuklu ve Osmanlı Türk kültürünün her kesiminde yaratıcı, koruyucu ve geliştirici bir rol oynamış; toplumu sosyo-ekonomik ve kültürel kurumlarla donatan, sosyal dayanışma ve yardımlaşma ile bütünleştiren bir unsur olarak önemli bir yere sahip olmuştur.

¹³⁴⁸ Örneğin XVIII. yüzyılda vakıflara mütevellî tâyininde büyük yolsuzluklar olduğu, tâyin olunan vakıf mütevellîlerinin de vakıf reâyasını pek gözetmedikleri bilinmektedir. Hatta bu konudaki yakınmaların sayısı bir hayli fazladır. (Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yapısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1985, s.11.)

¹³⁴⁹ Ö. Lütfi Barkan, “Osmanlı İmâret Sisteminin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, **İ.Ü. İFM**, XXIII/1-2, İstanbul, 1963, s.239.

¹³⁵⁰ Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir**....., s.67.

¹³⁵¹ Sadaka-i Cârîyye: Geçerli olan sadaka.

¹³⁵² Yüksel, “XVII. Yüzyılda Osmanlı.....”, s.19.

¹³⁵³ Nazif Öztürk, “Vakıfların Dünü ve Bugünü”, **Türk Vakıfları**, Edt: Zekâi Baloglu, TÜSEV Yay., İstanbul, 1996, s.48.; Remzi Duran, “Yok Olmaya Yüz Tutmuş Maddî Kültür Varlıklarımız: Vakıf Eserler”, **Manisa**, S. 13, Manisa’yı Mesir’i Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, Manisa, 1997, s.31.

1.3. Mihaliççık Vakıfları (Kurumlar) Konusunda Yapılan Çalışmalar

“Mihaliççık Vakıfları” ya da dağa doğru bir ifâdeyle “Mihaliççık’taki Sosyal Kurumlar” hakkında, konuya ilişkin hareket noktası oluşturabilecek çalışmalar, bölgenin gerek sosyo-ekonomik gerekse siyasal ve kültürel yapısında olduğu gibi, ne yazık ki yok denecek kadar azdır.¹³⁵⁴ Ancak bu konuda, temel başvuru eseri olarak değerlendirebileceğimiz çalışmaların başında Erol Altınsapan-Canan Parla ve Kâsım İnce’nin çalışmalarını sayabiliriz.

Erol Altınsapan ve Canan Parla’nın birlikte hazırladıkları çalışma¹³⁵⁵, bölgede günümüze kadar ayakta kalabilen sosyal kurumların çizimlerini ve mimarî detaylarını da kapsayan önemli bilgiler vermektedir. Bu çalışmayı (birtakım eksiklik ve yanlışlıklar olsa da), Mihaliççık yöresindeki kurumlar hakkında günümüze kadar yapılan en kapsamlı çalışma olarak değerlendirebilmekteyiz.

Kâsım İnce¹³⁵⁶ ise, bu konu hakkında -her ne kadar yüzeysel de olsa- önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca birtakım yanlışlıklar olmakla birlikte kendisine ait çeşitli teksir notlarında¹³⁵⁷, bölgedeki önemli iki sosyal kurumun mimarî detayları ve gelişimi hakkında önemli detaylar kaydedilmiştir.

“Mihaliççık’taki Sosyal Kurumlar” konusundaki diğer çalışmalar ise, yöreye ait çeşitli konularda olduğu gibi, genellikle yüzeysel ve amatör bir bakış açısıyla yapılan, bilimsel bir kaygı güdülmeden, daha çok bölgenin kısmî tanıtımına yönelik ve belli bir sistematığe bağlı kalınsız yapılmış çalışmalardan ibârettir. Bilimsel herhangi bir sistematığe uygun olarak yapılan çalışmalarda da bu konu doğrudan ele alınmayıp, sadece dolaylı olarak değerlendirilmiştir. Bu bakımdan bölgedeki sosyal kurumlar konusunda günümüze kadar yerli ya da yabancı detaylı bir çalışmanın varlığından söz etmek hemen hemen imkânsızdır.

¹³⁵⁴ Bunun yanı sıra Mihaliççık vakıfları konusunda, Anadolu Üniversitesi Tarih Kulübü’nün 27-28 Nisan 2006 tarihleri arasında düzenlediği “Geleceğin Tarihçileri Tarihi Tartışıyor” sempozyumunda “Eskişehir-Mihaliççık Kazâsı’na Âit 3 Vakfiye’nin Düşündürdükleri” başlığı altında sunduğumuz bildiride, kazâya ilişkin üç vakfiyenin özellikleri ele alınarak analizi yapılmıştır. (İsmail Adıgüzel, “Eskişehir-Mihaliççık Kazâsı’na Âit 3 Vakfiye’nin Düşündürdükleri”, **Geleceğin Tarihçileri Tarihi Tartışıyor Sempozyumu (27-28 Nisan 2006)**, Eskişehir, 2006).

¹³⁵⁵ Erol Altınsapan-Canan Parla, **Eskişehir Selçuklu ve Osmanlı Yapıları-I**, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2004, s.97-181.

¹³⁵⁶ Kâsım İnce, “Eskişehir ve Çevresinde Osmanlılar Zamanında Yapılmış Ancak Bugün Ayakta Olmayan Mimari Eserlerin Listesi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.6, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., Erzurum, 1996, s.117-123.

¹³⁵⁷ Kâsım İnce, “Mihaliççık/Çalçı Köyü Çeşmesi”, **Teksir Notları/a**, s.1-2.; İnce, “Mihaliççık/Çalçı Köyü Câmii”, **Teksir Notları/b**, s.1-3.

“Mihaliççık’taki Sosyal Kurumlar” konusuna, genel olarak başvuru eserleri dediğimiz çeşitli çalışmaların içinde rastlamaktayız. Bu çalışmalar, her ne kadar Selçuklu ve Osmanlı sosyal tarihleri açısından önemli olsalar da, Mihaliççık hakkındaki bilgiler de o derecede sınırlıdır. Ancak tüm bu eksikliklere rağmen, arşiv kayıtları dışında başvuru kaynaklarını bu çalışmalar oluşturmaktadır.¹³⁵⁸

2. DİNSEL KURUMLAR

2.1. Mescid ve Câmiler

Mihaliççık’taki dinsel kurumların başında mescid ve câmiler gelmektedir. Eldeki verilerden yola çıkarak ismini tespit ettiğimiz mescid ve câmilerin birçoğunun ancak XVIII. yüzyıldan itibaren gelişimini izleyebiliyoruz. Bunda hiç kuşkusuz ki, önceki dönemlere ilişkin verilerden yoksun olmamızın rolü büyüktür. Elbette ki, bu dönemden önce bölgede mescid ve câmilerin olduğunu biliyoruz. Örneğin tahrir defterlerinde H. 937/M. 1530 tarihinde¹³⁵⁹ toplam 9, H. 981/M. 1574 tarihinde¹³⁶⁰ de toplam 42 imam ve 1 hatibin kayıtlı olması bunu açıkça göstermektedir. Ancak kayıtlar, bu görevlilerin hangi dinsel kurumlarda görev aldığını belirtmediği için kesin bir hükme varmak bizi birtakım yanlış sonuçlara götürebilir. Bu nedenle Mihaliççık bölgesindeki mescid ve câmilerin bu dönemlerde sadece yoğun olduğunu belirtmekle yetiniyoruz.

Mihaliççık’ta, vakıf kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla XVI. yüzyıldan

¹³⁵⁸ Bu çalışmalar arasında şunları sıralamak mümkündür: Erol Altınsapan, **Ortaçağ’da Eskişehir ve Çevresinde Türk Sanatı (11.-15.Yüzyıllar Mimarîsi)**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1999; Altınsapan, “Tarihsel Gelişim Sürecinde Eskişehir Bölgesindeki Ortaçağ Türk Yerleşimleri ve Yapısal Boyutu”, **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.1, S.1, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Eskişehir, 1999; Altınsapan-Canan Parla, **Eskişehir Selçuklu ve Osmanlı Yapıları-I**, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2004; Kâsım İnce, “Eskişehir ve Çevresinde Osmanlılar Zamanında Yapılmış Ancak Bugün Ayakta Olmayan Mimari Eserlerin Listesi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.6, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., Erzurum, 1996; İnce, “Mihaliççık/Çalçı Köyü Çeşmesi”, **Teksir Notları/a**, s.1-2.; İnce, “Mihaliççık/Çalçı Köyü Câmii”, **Teksir Notları/b**, s.1-3.; İsmail Ali Sarar, “Eskişehir ve Selçuklu Devri Eserleri”, **Eskişehir I. Selçuklu Eserleri Semineri Bildirileri**, Eskişehir Valiliği Yay., Eskişehir, 1989; Halime Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, Afa Yay., İstanbul, 1992; Doğru, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaya ve Müsellem Teşkilâtı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1990; Muharrem Bayar, **Karakeçili Yörük Aşireti’nin Eskişehir’e İskânı**, Lider Matbaacılık, İstanbul, 2004; Salih Güven, **Tarihi, Kültürü, Turizmi, Belde ve Köyleriyle Mihaliççık**, Sakarya Matbaacılık, Bilecik, 2000; Celal Yüce, **Eskişehir Çevre İncelemesi**, İstanbul, 1969; Ahmet Vako, “Rahmiye Köyü”, **Eskişehir Kafkas Folklor Derneği Kültür, Sanat ve Haber Bülteni**, S.7, Eskişehir, 1994; Hüseyin Saraçoğlu, **Eskişehir’in Kuzeydoğusunun Coğrafi Etüdü (Mihaliççık, Beylikova, Alpu ve Çevresi)**, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2001.

¹³⁵⁹ **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.120-121, 206.

¹³⁶⁰ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufassal**, No: 75, vrk.242b-274b.

XIX. yüzyılın sonlarına (hatta kimi yapılar için XX. yüzyıl başlarına) kadarki dönemde toplam 67 câmi 7 mescidin ismine rastlayabildik. Ancak, ismi tespit edilemeyen yapıları da düşünecek olursak bu sayının daha fazla olma ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerekir. Bunun yanı sıra bölgedeki bu dinsel kurumların faaliyet gösterdikleri dönemler hakkında birtakım sonuçlara ulaşmaya çalışırken, bu yapıların birçoğunun ayakta olmaması ve kitâbe ya da vakfiyesinin bulunmaması, inşâ tarihleri konusunda kesin hüküm vermekten çok konuya ilişkin çeşitli atıflar yapmamızı gerekli kılmaktadır.

Öte yandan incelediğimiz dönemde, bölgedeki sosyal kurumlara ilişkin tespit ettiğimiz vakfiyeler dışında, özellikle şahsiyet kayıtları ve hurûfat defterleri hakkında birkaç noktaya değinmemiz gerekmektedir. Eski ve yeni olmak üzere 2 ayrı tasnifin yapıldığı şahsiyet kayıtları, bir vakıf kurumunun çeşitli kademelerine atanan kişilerin kimliği, atanma tarihleri, maaşları vb. hakkında verdiği bilgiler ve özellikle vakfiyesi ve kitâbesi bulunmayan sosyal yapıların tarihlendirilmesi konusunda bir fikir oluşturması açısından son derece önemli kayıtlardır. Nitekim Mihaliççık'taki sosyal kurumların (özellikle de dinsel kurumların) çoğunun, *sadece* şahsiyet kaydının olması çalışmamız açısından bu önemi bir kat daha arttırmaktadır. Bunun dışında ileride örneklerini çokça göreceğimiz hurûfat defterleri de, verdiği bilgiler açısından aynı derecede öneme sahiptir. Arapça bir kelime olan hurûfat, harf, matbaa harfleri anlamına gelmektedir.¹³⁶¹ Ancak burada kastedilen temel nokta, bu defterlerin yer adlarının harf sırasına göre kaydedildiği defterler olmasıdır. Alfabetik ve kronolojiye uygun olarak düzenlenmiş olan bu defterlerde; vilâyet, kazâ, nâhiye vb. idârî birimlere bağlı yerleşim merkezleri düzensiz ve karışık olarak kaydedilmiştir. Hurûfat defterleri, özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıla ait vesikaların sınırlı olması nedeniyle önemli bir yere sahiptir.¹³⁶²

2.1.1. Ahur Karyesi Eşimlioğlu Mustafa Câmii

Ahur karyesinde Eşimlioğlu Mustafa tarafından¹³⁶³ yaptırıldığı anlaşılan bu câmiinin inşâ tarihini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, belli dönemlerde yapılan atamalardan yapının XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren gelişimi izleyebiliyoruz. Buna göre; Ahur karyesindeki Eşimlioğlu Mustafa

¹³⁶¹ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 1986, s.458.

¹³⁶² Hurûfat defterlerine ilişkin bir çalışma için bkz. Mustafa Murat Öntuğ, "Hurûfat Defterlerine Göre Uşak'taki Eğitim Müesseseleri (1702-1824)", **Afyon Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi**, S.3, Afyon, 1999, s.149-171.

¹³⁶³ V.G.M.A., **Şahsiyet Kayıt Defteri (ŞK)**, No: 227/142.

Câmii'ne H. 12 Cemâziye'l-evvel 1235/M. 26 Şubat 1820 tarihinde Yusuf Efendi hatip olarak atanmıştır.¹³⁶⁴ Bu tarihte câmiye bir hatip tâyin edilmesi, yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini göstermektedir. Yusuf Efendi'nin ölümünden sonra ise bu göreve, H. 21 Safer 1275/M. 30 Eylül 1858 tarihinde Hasan oğlu Mehmed Said Efendi atanmıştır.¹³⁶⁵ Câmide hatip olarak görev yapan bu kişilere verilen maaşlar hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yapı günümüzde mevcut değildir.¹³⁶⁶

2.1.2. Ahurözü Karyesi Hacı Ali Câmii

Ahurözü karyesinde Hacı Ali tarafından¹³⁶⁷ yaptırıldığı anlaşılan bu yapının hangi tarihte inşâ edildiğini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla câmiye yapılan atamalar, yapının XVIII. yüzyılın başlarında ibâdete açık durumda olduğunu göstermektedir. Nitekim Hacı Ali Câmii'ne H. 1119/M. 1707 tarihinde Ali isminde bir kişi atanmış, bu görevi karşılığında kendisine günlük 1 akçe maaş verilmiştir.¹³⁶⁸ Bu tarihte câmiye bir hatip tâyin edilmesi, yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edilmiş olduğunu göstermektedir.

Hatip Ali'nin vefât etmesinden sonra bu göreve H. 1155/M. 1742 tarihinde oğlu Yusuf¹³⁶⁹ ve daha sonra sırasıyla; H. 1161/M. 1748'de Yusuf oğlu Ali¹³⁷⁰, H. 1197/M. 1783'te İsmail¹³⁷¹, H. 4 Şevvâl 1223/M. 23 Kasım 1808'de İsmail oğlu Yusuf¹³⁷², H. 16 Muharrem 1271/M. 9 Ekim 1854'te de Yusuf oğlu Hüseyin atanmıştır.¹³⁷³ Hatip olarak görev yapan bu kişilere günlük 1 akçe maaş verilmiştir. Vakıf kayıtlarında Hacı Ali Câmii olarak geçen bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

¹³⁶⁴ ŞK, No: 413/545.

¹³⁶⁵ ŞK, No: 413/545; ŞK, No: 227/142.

¹³⁶⁶ Mihaliççık ve ona bağlı karyelerdeki vakıf kurumlarının önemli bir kısmı, 1921 yılında gerçekleşen Yunan işgali nedeniyle ya tamamen ortadan kalkmış ya da onarılamayacak derecede büyük hasar görmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Sarıkoyuncu-S. Önder-M. Erşan, **Millî Mücadelede Eskişehir**, OGÜ Araştırma Fonu Başkanlığı Yay., Eskişehir, 2002, s.163-175.

¹³⁶⁷ ŞK, No: 226/180.; ŞK, No: 411/1670.

¹³⁶⁸ V.G.M.A., **Hurûfat Defteri (Hurûfat)**, No: 1157, vrk.110b. Ali'nin bu görevi H. 1144/M. 1732'de yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1145, vrk.73b.

¹³⁶⁹ **Hurûfat**, No: 1145, vrk.74a.

¹³⁷⁰ **Hurûfat**, No: 1148, vrk.90b. Yusuf oğlu Ali'nin bu görevi, H. 1169/M. 1756 ve H. 1185/M. 1772'de yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.; **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹³⁷¹ **Hurûfat**, No: 1151, vrk.66a.

¹³⁷² **Hurûfat**, No: 561, vrk.30b. Yusuf'un bu görevi, 30 Kasım 1819'da yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹³⁷³ ŞK, No: 226/180.; ŞK, No: 411/1670.

2.1.3. Akçaviran Karyesi Molla Hüseyin Câmii

Akçaviran karyesinde Hacı Veli oğlu Molla Hüseyin tarafından¹³⁷⁴ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de inşâ tarihi konusunda kesin bir bilgimiz yoktur. Ancak vakıf kayıtlarına göre yapı, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ayakta ve faal durumdadır. Buna göre; Molla Hüseyin Câmii'ne hatiplik görevi için H. 1194/M. 1780'de Hacı Veli oğlu Hüseyin atanmış, görevi karşılığında kendisine günlük yarım akçe maaş verilmiştir.¹³⁷⁵ Bu tarihte câmiye hatip tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde ayakta olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini açıkça göstermektedir.

Hüseyin'in vefât etmesinden sonra bu göreve H. 1209/M. 1795'te Ali oğlu Mustafa¹³⁷⁶ ve daha sonra sırasıyla; H. 1231/M. 1816'da Salih oğlu Mehmed¹³⁷⁷, H. 1239/M. 1824'te Mustafa oğlu Mehmed¹³⁷⁸, H. 21 Safer 1246/M. 11 Ağustos 1830'da Seyyîd Ahmed¹³⁷⁹ ve H. 1 Muharrem 1270/M. 4 Ekim 1853 tarihinde de Ali Efendi'nin vekâletiyle Musa oğlu Ali Efendi atanmıştır.¹³⁸⁰ Hatip olarak atanan bu kişilerden Ali oğlu Mustafa, Mustafa oğlu Mehmed ve Seyyîd Ahmed Efendi'ye günlük yarım akçe; Musa oğlu Ali Efendi'ye ise günlük 4 akçe maaş verilmiştir. Vakıf kayıtlarında Molla Hüseyin Câmii olarak geçen ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ibâdete açık olduğunu gördüğümüz bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

2.1.4. Akköprü Ocağı Ali Efendi Câmii

Mihaliççık dahilinde bulunan Akköprü Ocağı (Akköprü Kuru-yu Hümâyûn)'nda Ali Efendi'nin inşâ ettirdiği¹³⁸¹ bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla, belli dönemlerde câmiye yapılan atamalar, yapının XVIII. yüzyılın başlarında ibâdete açık durumda olduğunu göstermektedir. Buna göre; Ali Efendi Câmii'ne imamlık ve hatiplik görevi için H. 1112/M. 1700 tarihinde İbrahim isminde bir kişi atanmış, görevi karşılığında kendisine günlük 5 akçe maaş kaydedilmiştir.¹³⁸² Bu tarihte Ali Efendi Câmii'ne hatip

¹³⁷⁴ *Hurûfat*, No: 558, vrk.144b.; *ŞK*, No: 410/180.; *ŞK*, No: 226/1214.

¹³⁷⁵ *Hurûfat*, No: 1151, vrk.65b.

¹³⁷⁶ *Hurûfat*, No: 558, vrk.144b.

¹³⁷⁷ *Hurûfat*, No: 569, vrk.26b.

¹³⁷⁸ *Hurûfat*, No: 558, vrk.145a.

¹³⁷⁹ *Hurûfat*, No: 559, vrk.56b. Seyyîd Ahmed'in hatip olarak atanmasının sebebi, H. 20 Safer 1246/M. 10 Ağustos 1830 tarihinde Mustafa oğlu Mehmed'in Obruk karyesine nakledilmesidir.

¹³⁸⁰ *ŞK*, No: 410/180.; *ŞK*, No: 226/1214.

¹³⁸¹ *Hurûfat*, No: 1155, vrk.46b.; *Hurûfat*, No: 1156, vrk.65a.

¹³⁸² *Hurûfat*, No: 1156, vrk.65a.

tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde ayakta olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini açıkça göstermektedir.

İbrahim'in vefât etmesinden sonra ise bu göreve; H. 1128/M. 1716'da Süleyman oğlu Yusuf¹³⁸³ ve daha sonra sırasıyla; H. 1135/M. 1723'te Hasan oğlu Yusuf¹³⁸⁴, H. 1150/M. 1738'de Mehmed oğlu Ali¹³⁸⁵, H. 1151/M. 1739'da Ali oğlu Abdullah¹³⁸⁶, H. 1173/M. 1760'ta Süleyman oğlu Yusuf¹³⁸⁷, H. 1191/M. 1777'de Ali¹³⁸⁸, H. 1203/M. 1789'da Halil oğlu Mehmed¹³⁸⁹ ve H. 1225/M. 1810 yılında da Ali oğlu Mehmed atanmıştır.¹³⁹⁰ Hatip olarak görev yapan bu kişilere günlük 5 akçe maaş verilmiştir. Vakıf kayıtlarında Ali Efendi Câmii olarak geçen bu yapının, XVIII. yüzyıl başlarından XIX. yüzyılın başlarına kadar yaklaşık 110 yıllık bir süre ibâdete açık olduğunu görüyoruz. Bununla birlikte yapının XIX. yüzyıldan sonra hangi tarihe kadar faaliyet gösterdiği konusunda herhangi bir kayda rastlayamadık. Fakat, Akköprü Ocağı ya da Akköprü Kuru-yu Hümâyûnu olarak geçen bölgenin, çeşitli kaynaklarda¹³⁹¹ XX. yüzyıl başlarına kadar adının geçmesine bağlı olarak, yapının da bu döneme kadar faal durumda olabileceğini düşünebiliriz. Yapı günümüzde mevcut değildir.

2.1.5. Aşağı Doğanoglu Karyesi Murad Ağa Câmii

Aşağı Doğanoglu¹³⁹² karyesinde Murad Ağa oğlu Mustafa tarafından yaptırıldığı anlaşılan¹³⁹³ bu câmi, bir vakıf kaydına¹³⁹⁴ göre, daha önce mescid iken XVIII. yüzyılın ikinci yarısında câmi olarak tekrar inşâ edilmiştir. Şöyle ki, H. 3 Cemâziye'l-evvel 1182/M. 15 Eylül 1768 tarihli bu vakıf kaydına göre, yapı bu tarihe kadar mescid olarak kullanılmış, daha sonra içerisine minber konularak bir câmi haline getirilmiştir.¹³⁹⁵ Mescidden câmiye dönüştürülen bu yapının hatibi Mustafa'ya¹³⁹⁶ da, daha önce aldığı

¹³⁸³ **Hurûfat**, No: 1156, vrk.66b.

¹³⁸⁴ **Hurûfat**, No: 1119, vrk.204b.; **Hurûfat**, No: 1157, vrk.112a.

¹³⁸⁵ **Hurûfat**, No: 1145, vrk.74a.

¹³⁸⁶ **Hurûfat**, No: 1145, vrk.74b.

¹³⁸⁷ **Hurûfat**, No: 1151, vrk.65b.

¹³⁸⁸ **Hurûfat**, No: 1151, vrk.65b.

¹³⁸⁹ **Hurûfat**, No: 1155, vrk.46b.

¹³⁹⁰ **Hurûfat**, No: 560, vrk.39b.

¹³⁹¹ Örneğin bkz. **B.O.A., H.H.**, No: 533/26247.; **SVA**, Sene: 1320, s.163-164.; **SVA**, Sene: 1325, s.156.; **ŞK**, No: 225/4551; **ŞK**, No: 225/4552.

¹³⁹² Günümüzde Eskişehir-Beylikova ilçesine bağlıdır.

¹³⁹³ **ŞK**, No: 412/171.; **ŞK**, No: 227/571.

¹³⁹⁴ **Hurûfat**, No: 1146, vrk.23a.

¹³⁹⁵ **Hurûfat**, No: 1146, vrk.23a.

¹³⁹⁶ **Hurûfat**, No: 1150, vrk.17a.

maaş miktarı kadar (yarım akçe) maaş verilmiştir. Bu bakımdan yapı daha önce bir mescid olarak faaliyet göstermiş olsa da, yapının bir câmi olarak inşâ tarihini H. 3 Cemâziye'l-evvel 1182/M. 15 Eylül 1768 olarak kabul edebiliriz. Nitekim yapının mescid olduğu dönemde hatip olarak görev yapan Mustafa'nın, yeni inşâ edilen bu câmiye önceki maaşıyla (yarım akçe) atanması bu ihtimali güçlendirmektedir.

Yapının bu tarihten sonraki gelişimini ise, yine vakıf kayıtlarından takip edebiliyoruz. Buna göre; Murad Ağa Câmiî'ne hatiplik görevi için, günlük yarım akçe maaşla atanan¹³⁹⁷ Mustafa'nın vefât etmesinden sonra bu göreve sırasıyla; H. 1186/M. 1773'te Abdurrahim¹³⁹⁸, H. 1230/M. 1815'te Mustafa oğlu Ahmed¹³⁹⁹ ve 14 Muharrem 1271/7 Ekim 1854'te Ömer oğlu Osman Efendi'nin vekâletiyle Ahmed oğlu Mehmed Efendi atanmıştır.¹⁴⁰⁰ Hatip olarak görev yapan bu kişilerden Abdurrahim ve Mustafa oğlu Ahmed'e günlük yarım akçe maaş verilmiş, diğer görevlilerin maaşı hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Vakıf kayıtlarında Murad Ağa Câmiî olarak geçen ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren faal olduğu görülen bu yapı günümüzde mevcut değildir.

2.1.6. Aşağı Dudaş Karyesi Sinan Efendi Câmiî

Aşağı Dudaş¹⁴⁰¹ karyesinde Sinan Efendi tarafından¹⁴⁰² yaptırıldığı anlaşılan bu yapının da hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarına göre yapı, XVIII. yüzyılın başlarında ayakta ve faal durumdadır. Nitekim Sinan Efendi Câmiî'ne hatiplik görevi için H. 1116/M. 1705 tarihinde Mehmed isimli bir kişi atanmış, görevi karşılığında kendisine günlük 1 akçe maaş verilmiştir.¹⁴⁰³ Bu tarihte câmiye atama yapılmış olması, yapının bu dönemde ayakta olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini açıkça göstermektedir.

Öte yandan Mehmed'in vefât etmesinden sonra bu göreve; H. 1150/M. 1738'de Hasan¹⁴⁰⁴ ve daha sonra sırasıyla; H. 1162/M. 1749'da Halid¹⁴⁰⁵, H. 1203/M. 1789'da

¹³⁹⁷ **Hurûfat**, No: 1150, vrk.17a.

¹³⁹⁸ **Hurûfat**, No: 1150, vrk.17b. H. 1186/M. 1773 tarihinde hatip olarak atanan Abdurrahim'in bu görevi aynı yıl içerisinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹³⁹⁹ **Hurûfat**, No: 569, vrk.26b.

¹⁴⁰⁰ **ŞK**, No: 412/171.; **ŞK**, No: 227/571.

¹⁴⁰¹ Günümüzde Eskişehir-Beylikova ilçesine bağlıdır.

¹⁴⁰² **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.; **Hurûfat**, No: 1145, vrk.74a.

¹⁴⁰³ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.

¹⁴⁰⁴ **Hurûfat**, No: 1145, vrk.74a.

¹⁴⁰⁵ **Hurûfat**, No: 1154, vrk.21b.

Mustafa¹⁴⁰⁶ ve H. 1251/M. 1836'da da Ömer isminde bir kişi atanmıştır.¹⁴⁰⁷ Câmide hatip olarak görev yapan bu kişilerden Hasan'a günlük yarım akçe; Halid, Mustafa ve Ömer'e ise 1 akçe maaş verilmiştir. Vakıf kayıtlarında Sinan Efendi Câmii olarak geçen ve XVIII. yüzyılın başlarından itibaren faal olduğu görülen bu yapı da diğer pek çok yapı gibi günümüzde mevcut değildir.

2.1.7. Aşağı İğdeğacı Karyesi Hacı İbrahim Câmii

Mihaliççik'a bağlı Aşağı İğdeğacı karyesinde¹⁴⁰⁸ Hacı İbrahim tarafından¹⁴⁰⁹ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin kitâbesi ve vakfiyesi bulunmadığından, hangi tarihte inşâ edildiği konusunda kesin bir yargıya varamıyoruz. Ancak tespit edebildiğimiz vakıf kayıtlarına göre, yapının XVIII. yüzyılın ortalarında ayakta ve faal durumda olduğunu görüyoruz. Buna göre; Hacı İbrahim Câmii'ne hatiplik görevi için H. 1151/M. 1739 tarihinde İbrahim isminde bir kişi atanmıştır.¹⁴¹⁰ Bu tarihte câmiye hatip tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde ayakta olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini açıkça göstermektedir.

İbrahim'in vefât etmesinden sonra ise bu göreve sırasıyla; H. 1166/M. 1753'te Ali¹⁴¹¹, H. 1191/M. 1777'de Mehmed¹⁴¹² ve H. 16 Rebiü'l-âhir 1204/M. 4 Aralık 1789 tarihinde de Ömer oğlu Ahmed bin Halil¹⁴¹³ atanmıştır. Bu görevlilere verilen maaşlar ve ayrıca yapının bu dönemden sonraki durumu ve gelişimi konusunda ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Vakıf kayıtlarında Hacı İbrahim Câmii olarak geçen ve XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren faal olduğunu gördüğümüz bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

2.1.8. Belen Karyesi Câmii

Mihaliççik'a bağlı Belen karyesinde karye halkı tarafından¹⁴¹⁴ yaptırılmış olan bu câmiin de hangi tarihte inşâ edildiğini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak yapıya ait bir

¹⁴⁰⁶ Hurûfat, No: 1158, vrk.44b.

¹⁴⁰⁷ Hurûfat, No: 1147, vrk.31b.

¹⁴⁰⁸ Günümüzde Eskişehir-Beylikova ilçesine bağlıdır.

¹⁴⁰⁹ Hurûfat, No: 558, vrk.144a.; Hurûfat, No: 1151, vrk.65b.

¹⁴¹⁰ Hurûfat, No: 1148, vrk.90b.

¹⁴¹¹ Hurûfat, No: 1148, vrk.91a.

¹⁴¹² Hurûfat, No: 1151, vrk.65b.

¹⁴¹³ Hurûfat, No: 558, vrk.144a.

¹⁴¹⁴ Hurûfat, No: 561, vrk.30b.; ŞK, No: 225/1723.

vakıf kaydında¹⁴¹⁵, “*halk tarafından inşâ edilen bu câmiye hatip gerektiği*” ifâdesinin olması, yapının kayıt tarihinden (H. 2 Rebiü'l-âhir 1222/M. 9 Haziran 1807) önce inşâ edildiğini göstermektedir. Öte yandan câmiye yapılan diğer atamalara göre, yapı XIX. yüzyılın ikinci yarısında da ibâdete açık durumdadır. Buna göre câmiye, 2 Rebiü'l-âhir 1222/M. 9 Haziran 1807 tarihinde, yukarıda ifâde ettiğimiz gibi, ihtiyaçtan dolayı ilk olarak Musa oğlu Ahmed hatip olarak atanmış, görevi dolayısıyla kendisine günlük 1 akçe maaş verilmiştir.¹⁴¹⁶ Musa oğlu Ahmed'in vefât etmesinden sonra, 2 Safer 1273/2 Ekim 1856'da Hasan Efendi¹⁴¹⁷, onun vefâtından sonra da 17 Safer 1278/24 Ağustos 1861'de oğlu Ahmed Efendi atanmıştır.¹⁴¹⁸ Hatip olarak atanan bu kişilere verilen maaşlar hakkında ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Vakıf kayıtlarına göre, XIX. yüzyılın başlarından itibaren faal olduğunu gördüğümüz bu yapı da diğer pek çok yapı gibi günümüzde mevcut değildir.

2.1.9. Bey Karyesi Hacı Ahmed Ağa Câmi

Mihaliççik'a bağlı Bey karyesinde bulunan ve El-hâc Ahmed Ağa¹⁴¹⁹ tarafından yaptırılan bu câmi, bölgede kitâbesi olan nâdir yapılardan birisidir. Yapıyı, kitâbesine göre tarihlendiriyoruz:

صاحب الحيرات والحسنات	<i>Sâhib-ül Hayrât ve'l Hasenât</i>
الحاج احمد محمد كتخدا	<i>El-hâc Ahmed Muhammed Kethüdâ</i>
سردار اسمعيل اغازاده ¹⁴²⁰	<i>Serdâr-(ı) İsmail Ağazâde</i>
سنة ١١٧٤	<i>Sene 1174</i>

Kitâbesine göre yapı, H. 1174/M. 1761 tarihinde hayır sahibi El-hâc Ahmed Muhammed Kethüdâ Serdâr-ı İsmail Ağazâde tarafından inşâ ettirilmiştir. Yapının inşâ

¹⁴¹⁵ Hurûfat, No: 561, vrk.30b.

¹⁴¹⁶ Hurûfat, No: 561, vrk.30b.

¹⁴¹⁷ ŞK, No: 411/1779.; ŞK, No: 225/1723.

¹⁴¹⁸ ŞK, No: 225/1723.

¹⁴¹⁹ Câminin bânisi olan Hacı Ahmed Ağa'nın kimliği hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak câminin yanında bulunan mezarın bu kişiye ait olduğu anlaşılmaktadır. Mezarın taşında şunlar yazılıdır:

بك كوكونلى حاجى	<i>Bey Kökünli (Kökenli) Hacı</i>
اوغلى مرحوم الحاج	<i>Oğlu Merhum El-hâc</i>
احمد اغا روحچون	<i>Ahmed Ağa Ruhuçün</i>
الفاتحه	<i>El-Fâtiha</i>
سنة ١١٨٥	<i>Sene 1185</i>

Mezar taşındaki bilgilere göre, Hacı Ahmed Ağa'nın Bey karyesi halkından olduğu ve H. 1185/M. 1772 tarihinde vefât ettiği anlaşılmaktadır. Bu da göstermektedir ki, bu kişi vefâtından yaklaşık 11 yıl önce adına câmi yaptırmış ve büyük olasılıkla da vasiyeti üzerine câminin yan tarafına defnedilmiştir.

¹⁴²⁰ “اسماعيل” şeklinde olmalıdır.

tarihini konusunda, Erol Altınsapan-Canan Parla¹⁴²¹ bu tarihi 1758 olarak verirken, Hüseyin Saraçoğlu¹⁴²² ise 1754 olarak göstermektedir. Ancak yapıya ait kitâbede açıkça görüleceği gibi, câmi H. 1174/M. 1761 tarihinde inşâ edilmiştir. Öyle anlaşıyor ki her iki müellifin eserinde de, yukarıda verdiğimiz kitâbeyi kaynak olarak göstermelerine rağmen, hicrî tarihin milâdî tarihe çevrilmesinde bir yanlışlık yapılmıştır.

Öte yandan Ahmed Ağa Câmii'ne belli dönemlerde atamalar da yapılmıştır. Vakıf kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla, câminin inşâsından 1 yıl sonra (muhtemelen ilk olarak), H. 1175/M. 1762 tarihinde Mustafa isimli bir kişi hatip olarak atanmıştır.¹⁴²³ Mustafa'nın vefât etmesinden sonra ise bu göreve sırayla; H. 1179/M. 1766'da Hacı Mustafa¹⁴²⁴, H. 1215/M. 1801'de Mustafa¹⁴²⁵ ve H. 17 Safer 1284/M. 20 Haziran 1867'de Kara oğlu Ali Efendi'nin vekâletiyle Mehmed oğlu Mehmed Emin Efendi atanmıştır.¹⁴²⁶ Hatip olarak atanan bu kişilerin maaşları hakkında ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Kitâbesine göre H. 1174/M. 1761 tarihinde inşâ edilmiş olan Ahmed Ağa Câmii, Mihaliççık'ta XVIII. yüzyıl eserlerinden ayakta kalmış nadir yapılardan birisidir. Yapı günümüzde mevcut olup, "Bey Köyü Câmii" ismiyle ibâdete açık durumdadır. Yapıda, tavan süslemesi dışında herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

2.1.10. Beylikahırı Karyesi Câmii

Mihaliççık dahilinde bulunan Akköprü Kuru-yu Hümâyûn (Akköprü Ocağı)'a bağlı Beylikahırı¹⁴²⁷ karyesindeki bu câmi ise, vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre II. Abdülhamid (1876-1909)'in emriyle inşâ edilmiş ve yapının "padişahın mülkü" olduğu belirtilmiştir.¹⁴²⁸ Yapının vakfiyesi ve kitâbesi bulunmamaktadır. Ancak padişahın emriyle inşâ edilmiş olması ve aşağıda belirteceğimiz atamalar, yapının XIX. yüzyılın son çeyreğinde inşâ edildiğini göstermektedir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde câmiye ait sadece bir şahsiyet kaydı tespit edebildik. Bu kayda göre, câmiye ilk önce H. 19 Şaban 1310/M. 8 Mart 1893 tarihinde

¹⁴²¹ Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.112, 378. Altınsapan-Parla, bu tarihi verirken kaynak olarak "câmi kütük defteri"ni göstermektedir. Câmi kütük defterinden kastedilen, bu kitâbe olsa gerekir.

¹⁴²² Saraçoğlu, **a.g.t.**, s.275.

¹⁴²³ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.111a.

¹⁴²⁴ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.111b.

¹⁴²⁵ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.111a.

¹⁴²⁶ **ŞK**, No: 412/628.; **ŞK**, No: 190/2236.

¹⁴²⁷ Günümüzde Beylikova ismiyle Eskişehir'e bağlı bir ilçedir.

¹⁴²⁸ **ŞK**, No: 225/4551.

padişahın emri üzerine Hüseyin oğlu Arif Efendi imam olarak tâyin edilmiştir.¹⁴²⁹ Vakıf kayıtlarında II. Abdülhamid'in mülkü olarak geçen ve padişahın kendisi tarafından inşâ ettirildiği anlaşılan bu câmi hakkında, yukarıdaki veriler dışında başka bir kayda rastlayamadık. Bu bakımdan yapının hangi döneme kadar faaliyet gösterdiğini kesin olarak bilemiyoruz. Yapı günümüzde mevcut değildir.

2.1.11. Çalçı Karyesi Bâbü's-saâde Ağası Mehmed Ağa Câmii

Çalçı karyesinde bulunan ve Bâbü's-saâde Ağası Mehmed Ağa¹⁴³⁰ tarafından yaptırıldığı anlaşılan bu câminin kitâbesi ve vakfiyesi bulunmamaktadır. Bu bakımdan inşâ tarihi konusunda kesin bir hüküm veremiyoruz. Ancak bir handicap haline gelmiş olan bu konu hakkında, günümüze kadar yapılan çalışmaların hemen hemen hepsinin tamamen basit ve yüzeysel olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle öncelikle bu çalışmaların kritiğini yapıp, elimizdeki verilerle karşılaştırarak bazı sonuçlara ulaşmaya çalışacağız.

İ. Ali Sarar¹⁴³¹, Hüseyin Saraçoğlu¹⁴³², Salih Güven¹⁴³³ ve çeşitli ansiklopedik bilgiler¹⁴³⁴, hiçbir bilimsel kaynak göstermeden Çalçı karyesindeki câminin (mimarî özelliklerine dayanarak) Anadolu Selçuklu dönemine ait olduğunu belirtmektedir. Hatta Saraçoğlu ve Güven verdikleri bu bilginin dayanağı olarak da, o zamanın geleneklerine uygun olarak inşâ tarihi ve mimarın isminin yazdırılmamış olmasını göstermektedirler.

Yapıyı özellikle mimarî açıdan daha detaylı bir şekilde ele almış olan Erol Altınsapan-Canan Parla¹⁴³⁵ ve Kâsım İnce¹⁴³⁶ ise, yapının XV. yüzyılda inşâ edildiği konusunda *kesin* bir hüküm vermektedirler. Ayrıca Kâsım İnce, yapının mütevazı oluşunun, tam dengeli mimarî elemanlara sahip olmayışının ve bezeme yönünden çok

¹⁴²⁹ **ŞK**, No: 225/4551. Arif Efendi görevini sürdürdüğü bir dönemde, H. 26 Zilkâde 1327/M. 9 Aralık 1909 tarihinde ayrıca câminin hatiplik görevi için atanmış, iki hizmet birden yapması dolayısıyla devlet tarafından kendisine 200 kuruş tahsis edilmiştir. Bkz. **ŞK**, No: 225/4552.

¹⁴³⁰ Enderûn teşkilâtında Bâbü's-saâde cemaâtine mensup olan ağalar tavaşi yani hadımdı. (Bkz. Ülkü Altındağ, "Dârüssaâde", **İA**, C.9, Türkiye Diyânet Vakfı Yay., İstanbul, 1994, s.1). Bu durum Mehmed Ağa'nın da tavaşi yani hadım olduğunu göstermektedir. Hadımlık (Tavaşılık) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Akgündüz, "Osmanlı'da Harem", **Yeni Türkiye**, 701 Osmanlı Özel Sayısı-I, C.31, Ankara, Ocak-Şubat 2000, s.573-575.

¹⁴³¹ İsmail Ali Sarar, "Eskişehir ve Selçuklu Devri Eserleri", **Eskişehir I. Selçuklu Eserleri Semineri Bildirileri**, Eskişehir Valiliği Yay., Eskişehir, 1989, s.52.

¹⁴³² Saraçoğlu, **a.g.t.**, s.274-275.

¹⁴³³ Güven, **a.g.e.**, s.15.

¹⁴³⁴ **Yurt Ansiklopedisi**, "Eskişehir" mad., C.4, Anadolu Yay., İstanbul, 1982, s.2926., **Ana Britannica**, "Mihaliççık" mad., C.16, Ana Yay., İstanbul, 2004, s.75.; **Yeni Türk Ansiklopedisi**, "Mihaliççık" mad., C.6, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1985, s.171.; **Eskişehir İl Yıllığı**, Eskişehir, 1967, s.205.

¹⁴³⁵ Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.115, 377. Altınsapan-Parla, bu tarihi verirken kaynak olarak "*câmi kütük defteri*"ni göstermektedir. Câmi kütük defterinden kastedilen, giriş kapısı önündeki levha olsa gerektir.

¹⁴³⁶ Kâsım İnce, "Mihaliççık/Çalçı Köyü Câmii", **Teksir Notları/b**, s.1.

fakir olmasının bu tarihlendirmeyi desteklediğini ifâde ederek, yapının kim tarafından yaptırıldığının da bilinmediğini belirtmektedir.¹⁴³⁷

Tahsin Yücel¹⁴³⁸ de makalesinde, herhangi bir tarih vermeden basit bir söylemle, yapının mimarî özelliklerine göre Osmanlı döneminden kalma bir yapı olduğunu ifâde etmektedir.

Tüm bu görüşlerin aksine, bugün için, yapının ne Anadolu Selçuklu döneminde ne de XV. yüzyılda inşâ edildiğini gösteren hiçbir bilimsel veri yoktur. Bu açıdan bakıldığında, sadece mimarî özelliklerine bakılarak bu yapıyı Anadolu Selçuklu veya XV. yüzyıla tarihlemek çok doğru bir yaklaşım olmasa gerek. Öyle ki, bu konuda çabuk ve basit bir sonuca varılmış olduğu görülmektedir. Sözünü ettiğimiz bu durum ayrıca, yapıyı bu dönemlere tarihlendiren kaynakların, câminin Bâbü's-saâde Ağası Mehmed Ağa tarafından yaptırıldığı konusunda herhangi bir bilgiye sahip olmadıklarını da açıkça göstermektedir. Hiçbir tarihî kanıt olmaksızın (sadece yapının mimarî özelliklerinden hareketle) bu câminin özellikle “Anadolu Selçuklu Dönemi Eseri” şeklinde hüküm vermek, yapı hakkında yapılan en önemli yanlışlardan birisidir. Câminin mimarî özellikleri doğrultusunda, “*Bu yapı Selçuklu dönemi eseridir*” şeklinde kesin bir yargıya varabilmemiz için elimizde hiçbir bilimsel delil yoktur. Bu nedenledir ki, “*Anadolu Selçuklu Dönemi Eseri*” olarak bugüne kadar verilen yanlış bilgiler, Çalçı karyesinin âdetâ bir simgesi haline gelmiş olan bu yapının bir “*Osmanlı Dönemi Eseri*” olduğu gerçeğini ne yazık ki gölgelemiştir.

Daha önce belirttiğimiz gibi, yapıya ait bir kitâbe veya vakfiyenin olmamasının yanında, vakıf kayıtlarından bânisinin Bâbü's-saâde Ağası Mehmed Ağa olduğunu görüyoruz. Yapıya ilişkin Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan arşiv kayıtlarında bu durum, “*Mihaliççık Kazâsı'na tâbi' Çalıcı (= Çalçı) nam karyede vâki' Bâbü's-saâde Ağalarından Mehmed Ağa nam Sâhib-ül Hayrın binâ ve ihyâ eylediği câmi-i şerîfinde...*”¹⁴³⁹ ve “*Mihaliççık Kazâsı'na tâbi' Talca (= Çalçı) nam karyede Bâbü's-saâde Ağalarından Mehmed Ağa Câmi...*”¹⁴⁴⁰ şeklinde ifâde edilmiştir. Bunun yanında, Mehmed Ağa'nın bir Bâbü's-saâde Ağası olması, bu teşkilâta ve kişinin yaşadığı döneme genel

¹⁴³⁷ İnce, “Mihaliççık/Çalçı Köyü Câmi”,....., s.1.

¹⁴³⁸ T. Yücel, “Mihaliççık”, **Türk Ansiklopedisi**, C. 24, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1976, s.152.

¹⁴³⁹ **B.O.A., Cevdet-Evkaf**, No: 19605.

¹⁴⁴⁰ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144a.; **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.; **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.; **Hurûfat**, No: 1156, vrk.66b.; **ŞK**, No: 410/68.; **ŞK**, No: 190/1531.

hatlarıyla da olsa bakmamızı zorunlu kılmaktadır. Nitekim bu, bir handicap haline gelmiş olan yapının tarihlendirilmesine ışık tutacak mahiyettedir.

Osmanlı Devleti'nin saray teşkilâtı içerisinde önemli bir yere sahip olan Bâbü's-saâde, "Arz Kapısı", "Taht Kapısı" ya da "Ak Ağalar Kapısı" olarak da bilinmektedir. Bâbü's-saâde Kapısı, "Birûn" adı verilen ve resmî hizmet birimleriyle idârî binaların bulunduğu "İkinci Avlu"yu, padişahın özel hayatının başladığı ve "Enderûn" adı verilen bölümün bulunduğu "Üçüncü Avlu"ya bağlayan kapıdır. Sadrazam dahil hiç kimse, Bâbü's-saâde Kapısı'ndan öteye geçtiği zaman resmî yetkilerini kullanamazdı. Bu kapının ötesinde ancak Bâbü's-saâde Ağası'nın yetkileri geçerliydi. Padişahın "Arz"a girecek devlet adamlarını ve yabancı elçileri kabul ettiği "Arz Odası"na buradan geçilirdi. Çok önemli olaylarda Bâbü's-saâde önüne "Sancak-ı Şerîf" dikilirdi.¹⁴⁴¹ Bâbü's-saâde Ağası ya da Kapı Ağası, XVI. yüzyılın sonlarına kadar sarayın en nüfuzlu ağası idi. Bunların emrindeki Ak Hadımlar, sarayın kapısını muhafaza etmekte olup sayıları 30 civarındaydı.¹⁴⁴²

Bu teşkilât içerisinde olduğunu gördüğümüz Mehmed Ağa'nın kişiliği hakkında ise çok fazla bilgiye sahip değiliz. Ancak kendisinin H. 912/M. 1507 tarihinde İstanbul-Kadıköy Câmii yakınında bir çeşme yaptırmış olduğu ve bu çeşmenin de Anadolu Yakası'nın en eski çeşmesi olarak geçtiği belirtilmektedir.¹⁴⁴³ İstanbul-Kadıköy Câmii yakınında bulunan ve "*Bâbü's-saâde Ağası Mehmed Ağa Çeşmesi*" olarak geçen bu yapının XVI. yüzyılın başlarında inşâ edilmiş olması, Mehmed Ağa'nın bu dönemde yaşadığını göstermektedir. Bu bilgiler doğrultusunda, Çalçı karyesinde bulunan ve Bâbü's-saâde Ağası Mehmed Ağa tarafından yaptırılan bu câminin "XVI. Yüzyıl Osmanlı Dönemi" eseri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Yukarıda belirttiğimiz olguların dışında, Çalçı karyesindeki bu câmiye belli dönemlerde yapılan atamalar, yapının XVIII. yüzyıldan itibaren gelişimi konusunda bir

¹⁴⁴¹ Erol Özbilgen, **Bütün Yönleriyle Osmanlı (Âdâb-ı Osmâniyye)**, İz Yay., İstanbul, 2004², s.100.; Semavi Eyice, "Bâbüssaâde", **İA**, C.4, Türkiye Diyânet Vakfı Yay., İstanbul, 1994, s.408-409. Babü's-saâde Ağaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selânikî Mustafa Efendi, **Tarih-i Selânikî**, Haz. Mehmet İpşirli, İstanbul, 1989; Joseph V. Hammer-Purgstall, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Çev: M. Ata, C.7, İstanbul, 1985; İ. Hâmi Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C.3, Ankara, 1961 (1947?); İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı**, TTK Yay., Ankara, 1988; Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986; Yusuf Halaçoğlu, "Klâsik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilâtı", **Türkler**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.; Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hânedanlar**, C.II, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 2005.

¹⁴⁴² Halaçoğlu, **a.g.m.**, s.804.; Sertoğlu, **a.g.e.**, s.10, 28.

¹⁴⁴³ Hatice Aynur, "İstanbul'da Kadınların Yaptırdığı Çeşmeler Üzerine...", **Güncel-Voyvoda Caddesi Toplantıları (İstanbul: 2005-2006)**'da yapılan konuşma.

fikir verebilmektedir. Buna göre; Çalçı karyesindeki Bâbü's-saâde Ağası Mehmed Ağa Câmii'nde H. 1168/M. 1755'ten önce Ali isimli bir kişi hatip olarak görev yapmış¹⁴⁴⁴, maaşı hakkında ise bir bilgi verilmemiştir. Ali'nin vefât etmesinden sonra bu göreve günlük yarım akçe maaş ile H. 1168/M. 1755'te oğlu Osman¹⁴⁴⁵ ve daha sonra sırasıyla; H. 1179/M. 1766'da kardeşi Süleyman¹⁴⁴⁶, H. 6 Muharrem 1204/M. 26 Eylül 1789 tarihinde de Süleyman'ın oğlu Mehmed atanmıştır.¹⁴⁴⁷ H. 9 Muharrem 1254/M. 4 Nisan 1838 tarihinde Süleyman oğlu Mehmed'in vefât etmesinden sonra ise, yerine büyük oğlu Ali'nin tâyin edilmesi konusunda kazâ naîbine ricada bulunulmuştur. Bunun üzerine H. 12 Muharrem 1254/M. 7 Nisan 1838'de, bu görevi kusursuz bir şekilde yerine getirmesi şartıyla günlük yarım akçe maaş ile Ali tâyin edilmiş ve kendisine hatiplik beratı verilmiştir.¹⁴⁴⁸ Ali'nin vefât etmesinden sonra ise bu göreve H. 18 Safer 1264/M. 25 Ocak 1848'de Mehmed oğlu Mehmed Efendi¹⁴⁴⁹ atanmıştır. Hatip olarak görev yapan bu kişilerden, Ali ve Mehmed Efendi'ye günlük yarım akçe maaş verilmiş, Abdullah Efendi'ye verilen maaş hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

Mihaliççik'ta günümüze kadar ayakta kalabilen en eski tarihli câmi özelliğine sahip olan Bâbü's-saâde Mehmed Ağa Câmii günümüzde ibâdete açık durumdadır. Câmideki süsleme ve motiflere baktığımızda¹⁴⁵⁰; yapının bazı bölümlerinde devşirme malzeme kullanıldığı görülmektedir. Örneğin son cemaât yeri ve kadınlar mahfilindeki sütun başlıklarında bunu çok net olarak görebilmekteyiz. Bunun yanında özellikle minâresi, sütun kemerleri ve iç bölümün o dönem mimarîsinin özelliklerini yansıttığı görülmektedir. Özellikle yapının iç bölümündeki duvarlarında bulunan çeşitli bitkisel bezemeler, ibrik motifi, mihrâb süslemesi ve kahverengi-çiçekli bir zemin üzerine “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” (*Bismillâh-ir-Rahmân-ir-Rahîm*)” olarak işlenmiş bir kuş motifi dikkat çekicidir. Yapının kubbeleri ise kurşun kaplamadır.

Yapının kubbelerinin kurşun kaplama olması konusunda Erol Altınsapan-Canan Parla¹⁴⁵¹, bunun 1995 yılı onarımında yapılmış olduğunu belirtirken; Kâsım İnce¹⁴⁵² ise

¹⁴⁴⁴ **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.

¹⁴⁴⁵ **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.

¹⁴⁴⁶ **Hurûfat**, No: 1156, vrk.66b. H. 1179/M. 1766 tarihinde hatip olarak görev yapan Süleyman'ın bu görevi, aynı yıl içerisinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁴⁴⁷ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144a.

¹⁴⁴⁸ **B.O.A., Cevdet-Evkaf**, No: 19605.

¹⁴⁴⁹ **ŞK**, No: 410/68.; **ŞK**, No: 190/1531.

¹⁴⁵⁰ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.115-119.

¹⁴⁵¹ Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.115.

¹⁴⁵² İnce, “Mihaliççik/Çalçı Köyü Câmii”,....., s.1.

köy muhtarının verdiği bilgileri me haz alarak, H. 1290/M. 1873-1874 tarihinde köyde bir kıtlık olayı yaşandığını, bunun sonucunda da köy halkının kubbelerdeki kurşunları satarak geçimi için kullandığını belirtmektedir. Ona göre câmi, şimdiki örtü biçimine H. 1290/M. 1873-1874 tarihinden sonra kavuşmuştur.¹⁴⁵³

Câminin tarihlendirilmesi konusunda olduğu gibi, kubbeleri hakkında -özellikle de Kâsım İnce'nin verdiği- bu bilgiler de son derece basit olup, bu verilerin bilimsel bir kanıtı da yoktur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında (1873-1875 arası) Orta Anadolu'da bir kıtlık olayının yaşandığını¹⁴⁵⁴ biliyoruz. Ancak yaşanan bu olayın Mihaliççik'a bağlı bir karyede câmi kubbelerinin satılması boyutuna varmış olduğunu gösterebilecek bir belgeye ne yazık ki! rastlayamadık. Bu bakımdan kesin olmamakla birlikte yapının kubbelerinde, ileride bahsedeceğimiz yapının belli dönemlerde geçirdiği onarımlara bağlı olarak birtakım değişiklikler yapıldığını söyleyebiliriz.

Çalçı karyesindeki bu câmide dikkati çeken en önemli özelliklerden birisi de; Anadolu coğrafyasında başta İstanbul olmak üzere Amasya, Aydın, Bolu, Çorum, Kastamonu, Kayseri, Konya, Manisa, Merzifon, Nevşehir, Niğde, Safranbolu, Tokat, Urfa vb. birçok yerleşim merkezinde¹⁴⁵⁵ en güzel örneklerine rastladığımız "*kuş evi*" mimarîsinin¹⁴⁵⁶ bu câmide de görülmesidir. Serçe, kumru, güvercin gibi çeşitli kuşların konaklaması, barınması amacıyla tasarlanmış küçük maket niteliğindeki kuş evleri, kovuk, kuş köşkü gibi isimlerle de adlandırılmaktadır. Avlu duvarları, câmiler, çarşılar, çeşmeler, imâretler, minâreler, medreseler, hanlar, türbeler vb. bir çok yapıyı bezeyen ve çoğunlukla taş, tuğla, ağaç gibi malzemelerle yapılan kuş evleri, bir bakıma doğaya saygının ve hayvan sevgisinin bir görselliği olarak değerlendirilmektedir.¹⁴⁵⁷

¹⁴⁵³ İnce, "Mihaliççik/Çalçı Köyü Câmi",....., s.1.

¹⁴⁵⁴ Bkz. Sinan Kunalp, "Orta Anadolu'da Kıtlık (1873-1875)", **Tarih ve Toplum**, C.13, S.76, İstanbul, Nisan 1990, s.54-56/246-248.

¹⁴⁵⁵ H. Örcün Barışta, "Kuşevleri", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1994, s.133.; Barışta, "Anadolu'dan Bazı Kuşevleri", **Aslanapa Armağanı, Bağlam**, 1996, s.29.; Barışta, "Osmanlı İmparatorluk Döneminden Kuş Evleri", **Osmanlı/Kültür ve Sanat**, C.10, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.476-477.; Barışta, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminden Kuş Evleri", **Türkler**, C.12, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.252.

¹⁴⁵⁶ Kuşevleri ve özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. Örcün Barışta, **Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul'undan Kuşevleri**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000; Muammer Yılmaz, "Kuşlar, Kuş Sarayları ve Kayseri Çeşme Sarayları", **Millî Kültür**, S.61, Ankara, 1988, s.67-70.; Yılmaz Önce, "Mimar Gözü ile Kuş Evleri", **Kültür ve Sanat**, S.5, Ankara, 1977, s.86-91.; Celal Esat Arseven, **Türk Sanatı Tarihi**, İstanbul, 1984, s.730.; Barışta, "Kuşevleri",....., s.133-134.

¹⁴⁵⁷ Barışta, "Osmanlı İmparatorluk....., s.476-477.; Barışta, "Anadolu'dan....., s.29.

Binaların cephelerine kuş evleri koymak XVI. yüzyıldan itibaren¹⁴⁵⁸ görülen bir uygulamadır. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bu uygulama oldukça yoğunlaşmıştır. Çalçı karyesindeki câmide görülen kuş evinin hangi tarihte yapıldığı ise kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bununla birlikte Kâsım İnce¹⁴⁵⁹, bu kuş evinin XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki yoğunlaşmaya bağlı olarak, büyük olasılıkla H. 1290/M. 1873 tarihinde yapılmış olabileceğini belirtmektedir.

Câmiddeki bir diğer önemli ayrıntı da yapının içerisinde bulunan XVIII. ve XIX. yüzyıllara ait çeşitli dokuma halılardır. Suzan Bayraktaroğlu¹⁴⁶⁰, bu halıların ikisinin Eskişehir-Yörük, birisinin Sivrihisar çevresi ve birisinin de Eskişehir çevresi yörelerine ait olduğunu ve tümünün yünden imal edildiğini belirtmektedir. Ancak 1990'lı yıllara kadar câminin içerisinde bulunan bu halıların 2 yıl önce çalındığı belirtilmiştir.¹⁴⁶¹

Yapının onarımlarına baktığımızda, ilk onarımın 1960 tarihinde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapıldığını görmekteyiz.¹⁴⁶² Bunun yanı sıra, Erol Altınsapan-Canan Parla¹⁴⁶³, 1966 ve 1995 yıllarında da onarım yapıldığını; 1995 yılı bu onarımında kubbelerin kurşun kaplandığını ve son cemaât yerinin düz tavan örtüsünün değiştirilip üç kubbe ile örtüldüğünü belirtmektedir. Fakat câmiye ilişkin onarım programında bu tarihlerde onarım yapıldığını göremiyoruz. Nitekim yapı, 1995 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarım programına alınmış, ancak yeterli ödenek olmadığı için onarılamamış ve yeterli ödenek verildiği takdirde 1-2 yıl içerisinde onarıma başlanacağı belirtilmiştir.¹⁴⁶⁴

Günümüzde “Çalçı Köyü Câmiî” olarak geçen Bâbü'ssaâde Ağası Mehmed Ağa Câmiî, Mihaliççık'ta ibâdete açık durumda olan câmiler arasında en eski tarihli câmidir. Yapının genel görünümü ve ayrıntıları inşâ edildiği dönemi yansıtmaktadır. Her ne kadar belli dönemlerde yapılan onarımlar sonucunda bu özelliğini kısmen kaybetmeye

¹⁴⁵⁸ H. Örcün Barışta (Barışta, “Osmanlı İmparatorluk.....”, s.476.) makalesinde, bu tarihlendirmenin aksine kuş evi mimarisinin XV. yüzyıldan itibaren başladığını belirterek, Amasya'daki Saraçhâne Câmiî'nde bulunan kuş evini örnek olarak göstermektedir.

¹⁴⁵⁹ İnce, “Mihaliççık/Çalçı Köyü Câmiî”,....., s.2.

¹⁴⁶⁰ Suzan Bayraktaroğlu, “Eskişehir ve Çevresi Halı-Kilim ve Düz Dokuma Yaygıları”, **VD**, S.21, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, s.305, 308.

¹⁴⁶¹ Nitekim bu nedenle yapının fotoğraf çekimleri esnasında, her ne kadar Müftülük tarafından iznimiz de olsa, gerek köy halkı ve gerekse câmi imamının son derece temkinli olduğunu görmüştük. Ayrıca doğruluğu tartışılmakla birlikte, köy imamı ve halkın verdiği bilgiye göre, bu halılardan 2'sinin Suriye'de olduğu tespit edilmiştir.

¹⁴⁶² Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Eski Daire Başkan Yardımcısı Tahsin Ada tarafından 30 Ağustos 1995 tarihli dilekçeye verilen cevap. (8 Kasım 1995).

¹⁴⁶³ Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.115.

¹⁴⁶⁴ **Y.a.g.** 30 Ağustos 1995 tarihli dilekçeye verilen cevap. (8 Kasım 1995).

başlasa da, bu yapı Mihaliççık vakıfları içerisinde ayakta kalabilen yegâne eserlerden biridir. Nitekim bu özelliği nedeniyle, yöreye ilişkin yapılan çalışmaların hemen hemen hepsinde (birtakım yanlışlıklar olsa da) bu yapının ismine sıkça rastlamamız bir tesadüf olmasa gerek.

2.1.12. Çardak Karyesi Hasan Paşa Câmii

Çardak karyesinde merhum Hasan Paşa tarafından¹⁴⁶⁵ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla câmiye belli dönemlerde yapılan atamalar, yapının XVIII. yüzyılın başlarında faal olduğunu göstermektedir. Buna göre; Hasan Paşa Câmii'ne H. 1115/M. 1704 tarihinde Mustafa isminde bir kişi hatip olarak atanmış¹⁴⁶⁶, ancak verilen maaş hakkında ise bir bilgi kaydedilmemiştir. Bu tarihte câmiye atama yapılmış olması, yapının bu dönemde ayakta olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini göstermektedir.

Câmade hatip olarak görev yapan Mustafa'nın vefâtından sonra ise, bu göreve H. 1117/M. 1706'da Mustafa¹⁴⁶⁷, H. 1183/M. 1770'te oğlu İsmail¹⁴⁶⁸, H. 1234/M. 1819'da Ahmed¹⁴⁶⁹ ve 13 Safer 1244/M. 25 Ağustos 1828'de de Mustafa oğlu Ali atanmıştır.¹⁴⁷⁰ Hatip olarak görev yapan bu kişilerin maaşları hakkında da bir bilgi kaydedilmemiştir. Vakıf kayıtlarında Hasan Paşa Câmii olarak geçen ve XVIII. yüzyılın başlarında ibâdete açık olduğu görülen bu yapı da, diğer pek çok yapı gibi günümüzde mevcut değildir.

2.1.13. Çukurviran Karyesi Hacı Yakub Câmii

Mihaliççık'a bağlı Çukurviran karyesinde bulunan ve Hacı Yakub tarafından¹⁴⁷¹ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin kitâbesi ve vakfiyesi bulunmamaktadır. Bu nedenle yapının hangi tarihte inşâ edildiğine dair kesin bir hüküm veremiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla câmiye belli dönemlerde yapılan atamalar, yapının XVIII. yüzyılın başlarında faal durumda olduğunu göstermektedir. Buna göre;

¹⁴⁶⁵ **Hurûfat**, No: 1146, vrk.23a.; **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.; **ŞK**, No: 415/388.; **ŞK**, No: 227/607.

¹⁴⁶⁶ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.

¹⁴⁶⁷ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b. Mustafa'nın bu görevi, H. 1167/M. 1754 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.

¹⁴⁶⁸ **Hurûfat**, No: 1146, vrk.23a. H. 1183/M. 1770 tarihinde hatip olarak görev yapan İsmail'in bu görevi, aynı yıl içerisinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁴⁶⁹ **Hurûfat**, No: 569, vrk.26b.

¹⁴⁷⁰ **Hurûfat**, No: 563, vrk.55a.; **ŞK**, No: 415/388.; **ŞK**, No: 227/607.

¹⁴⁷¹ **Hurûfat**, No: 561, vrk.30b.; **Hurûfat**, No: 569, vrk.26b.; **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.; **Hurûfat**, No: 1146, vrk.23a.; **Hurûfat**, No: 1155, vrk.46b.; **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.; **ŞK**, No: 411/1780.; **ŞK**, No: 226/1190.

Hacı Yakub Câmîi'ne, H. 1118/M. 1707 tarihinde Mustafa isminde bir kişi hatip olarak atanmış ve görevi karşılığında kendisine günlük yarım akçe maaş verilmiştir.¹⁴⁷² Bu tarihte câmiye bir hatip tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde ayakta olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini açıkça göstermektedir. Öte yandan yapının inşâ tarihine ilişkin Erol Altınsapan-Canan Parla¹⁴⁷³, *câmi kütük defteri* olarak belirttikleri kaynağı mehzaz alarak, yapının 1860 yılında inşâ edildiğini belirtmektedir. Ancak yukarıda belirttiğimiz vakıf kayıtlarından da anlaşılabacağı gibi, yapı H. 1118/M. 1707 tarihinde ibâdete açık durumdadır.

H. 1118/M. 1707 tarihinde câmiye hatip olarak atanan Mustafa'nın vefâtından sonra bu göreve; H. 1123/M. 1712'de Mehmed¹⁴⁷⁴, H. 1183/M. 1770'te İbrahim oğlu Mehmed¹⁴⁷⁵, H. 1200/M. 1786'da da oğlu Yakub atanmıştır.¹⁴⁷⁶ Yakub'un vefâtından sonra oğullarından Seyyîd Abdullah bu görevden çekilmiş¹⁴⁷⁷ ve H. 19 Şevvâl 1220/M. 10 Ocak 1806 tarihinde diğer oğlu Seyyîd Mehmed Emin bu göreve atanmıştır.¹⁴⁷⁸ Seyyîd Mehmed Emin'in vefâtından sonra ise H. 28 Cemâziye'l-âhir 1267/M. 30 Nisan 1851'de Bilâl oğlu İbrahim Efendi bu göreve atanmıştır.¹⁴⁷⁹ Hatip olarak atanan bu kişilerden İbrahim oğlu Mehmed, Yakub ve Seyyîd Mehmed Emin'e günlük yarım akçe; Bilâl oğlu İbrahim Efendi'ye ise günlük 4 akçe maaş kaydedilmiştir.

Vakıf kayıtlarında Hacı Yakub Câmîi olarak geçen bu yapı günümüzde mevcut olup ibâdete açık durumdadır. Yapı, Mihaliççık'taki XVIII. yüzyıl eserlerinden ayakta kalmış nadir yapılardan birisidir. Yapıda, ahşap işçiliğinin göze çarptığı ve geometrik bezemelerin bulunduğu bir tavan süslemesi ile ahşaptan yapılmış ve bir kafesi andıran kadınlar mahfili dikkat çekicidir.¹⁴⁸⁰

2.1.14. Çukurvıran Karyesi Hacı Pirî Mescidi

Çukurvıran karyesinin Emirler Mahallesi'nde, vakıf kayıtlarında Hacı Pirî Mescidi olarak geçen bu yapının hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak belirli

¹⁴⁷² *Hurûfat*, No: 1157, vrk.110b.

¹⁴⁷³ Altınsapan-Parla, *a.g.e.*, s.125, 377-378.

¹⁴⁷⁴ *Hurûfat*, No: 1157, vrk.110b. Mehmed'in bu görevi, H. 1168/M. 1755 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. *Hurûfat*, No: 1135, vrk.67b.

¹⁴⁷⁵ *Hurûfat*, No: 1146, vrk.23a.

¹⁴⁷⁶ *Hurûfat*, No: 1155, vrk.46b.

¹⁴⁷⁷ *Hurûfat*, No: 569, vrk.26b.

¹⁴⁷⁸ *Hurûfat*, No: 561, vrk.30b. Seyyîd Mehmed Emin'in bu görevi, H. 12307M. 1815'te yenilenmiştir. Bkz. *Hurûfat*, No: 569, vrk.26b.

¹⁴⁷⁹ *ŞK*, No: 411/1780.; *ŞK*, No: 226/1190.

¹⁴⁸⁰ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Altınsapan-Parla, *a.g.e.*, s.125-129.

dönemlerde mescide yapılan atamalardan anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın ilk yarısında ibâdete açık durumdadır. Vakıf kayıtlarına göre, Hacı Pîrî Mescidi'nin imamı olmamasından dolayı, H. 1141/M. 1729'da Mustafa isminde bir kişi mescide imam olarak atanmıştır.¹⁴⁸¹ Bu tarihte mescide, özellikle ihtiyaçtan dolayı bir imamın tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde ayakta olduğunu ve dolayısıyla da daha önce inşâ edildiğini göstermektedir. Öte yandan bu tarihten 2 yıl sonra H. 1143/M. 1731 tarihinde Mustafa'nın imamlık görevi yenilenmiştir.¹⁴⁸² Kayıtlarda, verilen maaş hakkında ise herhangi bir bilgi yoktur. Vakıf kayıtlarına göre XVIII. yüzyılın başlarında faal olduğu görülen bu yapı günümüzde mevcut değildir.

2.1.15. Dinek Karyesi Hacı Hasan Câmîi

Dinek karyesinde Hacı Hasan tarafından¹⁴⁸³ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak câmiye ait bir vakıf kaydına göre, yapı XVIII. yüzyılın başlarında ibâdete açık durumdadır. Buna kayda göre, Hacı Hasan Câmîi'nde hatiplik görevi yapan Ali'nin vefât etmesinden sonra, H. 1126/M. 1714'te bu göreve Mehmed isminde bir kişi atanmış¹⁴⁸⁴, görevi karşılığı aldığı maaş hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Bu tarihte câmiye bir hatip tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde ayakta ve faal olduğunu göstermektedir. Öte yandan yapıya ilişkin bu veriler dışında başka bir kayda rastlayamadık. Bu bakımdan, yapının bu dönemden sonraki gelişimi hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Vakıf kayıtlarında Hacı Hasan Câmîi olarak geçen ve XVIII. yüzyılın başlarından itibaren ibâdete açık durumda olduğu görülen bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

2.1.16. Dinek Karyesi Şeyh Ramazan Câmîi

Dinek karyesinde Şeyh Ramazan Efendi tarafından¹⁴⁸⁵ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak câmiye ait bir vakıf kaydına göre, yapı XVIII. yüzyılın ikinci yarısında faal durumdadır. Buna göre, Şeyh Ramazan Câmîi'nde günlük 1 akçe maaş ile hatip olarak görev yapan Murad'ın vefât etmesinden sonra, H. 7 Şevvâl 1187/M. 27 Aralık 1773'te bu göreve oğlu İbrahim atanmış, görevi

¹⁴⁸¹ *Hurûfat*, No: 1139, vrk.168b.

¹⁴⁸² *Hurûfat*, No: 1145, vrk.73b.

¹⁴⁸³ *Hurûfat*, No: 1157, vrk.112a.

¹⁴⁸⁴ *Hurûfat*, No: 1157, vrk.112a.

¹⁴⁸⁵ *Hurûfat*, No: 1149, vrk.34b.

karşılığında da kendisine günlük 1 akçe maaş verilmiştir.¹⁴⁸⁶ Bu tarihte câmiye bir hatip tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde ayakta olduğunu ve dolayısıyla daha önce inşâ edildiğini göstermektedir. Öte yandan yapıya ilişkin bu veriler dışında başka bir kayda rastlayamadık. Bu bakımdan, yapının bu dönemden sonraki gelişimi hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Vakıf kayıtlarında Şeyh Ramazan Câmii olarak geçen ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ayakta ve ibâdete açık durumda olduğu görülen yapı günümüzde mevcut değildir.

2.1.17. Domya Karyesi Hacı Veli oğlu Halil Câmii

Domya¹⁴⁸⁷ karyesinde Hacı Veli oğlu Halil tarafından¹⁴⁸⁸ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de, diğer pek çok yapı gibi hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, câmi XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ibâdete açık durumdadır. Buna göre; Hacı Veli oğlu Halil Câmii'ne H. 1198/M. 1784 tarihinde Halil isminde bir kişi hatip olarak atanmış¹⁴⁸⁹, kendisine verilen maaş hakkında herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Bu tarihte câmiye bir hatip tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde ayakta olduğunu ve dolayısıyla daha önce inşâ edildiğini göstermektedir.

Câmide hatip olarak görev yapan Halil'in vefât etmesinden sonra H. 1226/M. 1811'de oğlu Mustafa¹⁴⁹⁰ ve daha sonra sırasıyla; H. 1229/M. 1814'te diğer oğlu Ali¹⁴⁹¹ ve H. 9 Safer 1276/M. 7 Eylül 1859'da da İsmail oğlu Halil Efendi¹⁴⁹² bu göreve tâyin edilmiştir. Hatip olarak atanan bu kişilere verilen maaşlar hakkında da herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Vakıf kayıtlarında Hacı Veli oğlu Halil Câmii olarak geçen ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ibâdete açık durumda olduğunu gördüğümüz bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

2.1.18. Ermenek Karyesi Hacı Cafer Câmii

Ermenek karyesinde Hacı Cafer tarafından¹⁴⁹³ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin, giriş kapısının solundaki duvarda kitâbesi bulunmaktadır. Ancak kitâbenin çok tahrir

¹⁴⁸⁶ Hurûfat, No: 1149, vrk.34b.

¹⁴⁸⁷ Günümüzde "Yalınkaya" ismiyle bilinmektedir.

¹⁴⁸⁸ Hurûfat, No: 560, vrk.39b.; Hurûfat, No: 569, vrk.26b.; Hurûfat, No: 1151, vrk.65b.

¹⁴⁸⁹ Hurûfat, No: 1151, vrk.65b.

¹⁴⁹⁰ Hurûfat, No: 560, vrk.39b.

¹⁴⁹¹ Hurûfat, No: 569, vrk.26b.

¹⁴⁹² ŞK, No: 226/704.

¹⁴⁹³ Hurûfat, No: 563, vrk.55a.; Hurûfat, No: 1157, vrk.110b.; ŞK, No: 412/175.; ŞK, No: 227/226.

olması nedeniyle, bunun inşâ ya da onarım kitâbesi olup olmadığı konusunda ve tarihi, banisi¹⁴⁹⁴ vs. herhangi bir bilgiye ulaşamıyoruz. Yapıya ait bir vakfiye kaydı da yoktur. Bu nedenle yapının hangi tarihte inşâ edildiği konusunda kesin bir hüküm veremiyoruz. Öte yandan yapının inşâ tarihi konusunda Erol Altınsapan-Canan Parla¹⁴⁹⁵, herhangi bir kaynak göstermeden “Çalkaya Köyü Câmii” olarak belirttikleri yapının 1784 tarihinde inşâ edildiğini belirtmektedir. Ancak aşağıda da belirteceğimiz gibi, yapı H. 1118/M. 1707 tarihinde ibâdete açık durumdadır.

Bu belirsizliklere rağmen, vakıf kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla câmiye belli dönemlerde yapılan atamalar, yapının XVIII. yüzyılın başlarında ayakta ve faal olduğunu göstermektedir. Buna göre; Hacı Cafer Câmii’ne H. 1118/M. 1707’de Ömer isminde bir kişi hatip olarak atanmış ve görevi karşılığında kendisine günlük 2 akçe maaş verilmiştir.¹⁴⁹⁶ Bu tarihte câmiye bir hatip tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde ibâdete açık olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini göstermektedir.

H. 1118/M. 1707 tarihinde yapılan hatip atamasından bir yıl sonra, H. 1119/M. 1708 tarihinde Süleyman isminde bir kişi câmiye müezzin olarak atanmıştır.¹⁴⁹⁷ Görevi karşılığında günlük yarım akçe maaş alan Süleyman’ın, bu görevini hangi döneme kadar yürüttüğünü bilemiyoruz. Öte yandan câmiide hatip olarak görevli Ömer’in vefât etmesinden sonra ise bu göreve; H. 1127/M. 1715’te oğlu Halil¹⁴⁹⁸, H. 1156/M. 1743’te İsmail¹⁴⁹⁹, H. 1195/M. 1781’te Hasan Ali oğlu İbrahim¹⁵⁰⁰, H. 1230/M. 1815’te Hasan Ali oğlu Ali¹⁵⁰¹, H. 1238/M. 1823’te İsmail oğlu Ali¹⁵⁰² ve H. 19 Rebiü’l-âhir 1242/M. 20 Kasım 1826’da da Musa oğlu Mehmed atanmıştır.¹⁵⁰³ Hatip olarak görev yapan Ömer ve Halil’e günlük 2 akçe; İsmail, Hasan oğlu İbrahim, Hasan Ali oğlu Ali, İsmail oğlu Ali ve Musa oğlu Mehmed’e ise günlük 1 akçe maaş verilmiştir. Vakıf kayıtlarında Hacı Cafer Câmii olarak geçen ve XVIII. yüzyılın başlarından itibaren faal olduğu görülen bu yapı, günümüzde “Çalkaya Köyü Câmii” ismiyle ibâdete açık durumdadır.

¹⁴⁹⁴ Câminin giriş kapısının sağ tarafında bir mezar bulunmaktadır. Bu mezarın câminin bânisine ait olması muhtemel olmakla birlikte, mezar taşında herhangi bir ibâre yoktur.

¹⁴⁹⁵ Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.121, 377.

¹⁴⁹⁶ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.

¹⁴⁹⁷ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.

¹⁴⁹⁸ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.112a.

¹⁴⁹⁹ **Hurûfat**, No: 1154, vrk.21b. İsmail’in bu görevi H. 1181/M. 1768 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁵⁰⁰ **Hurûfat**, No: 569, vrk.26b.

¹⁵⁰¹ **Hurûfat**, No: 569, vrk.26b.

¹⁵⁰² **Hurûfat**, No: 563, vrk.54b.

¹⁵⁰³ **Hurûfat**, No: 563, vrk.55a.; **ŞK**, No: 412/175.; **ŞK**, No: 227/226.

2.1.19. Gökçeayva Karyesi Câmii

Mihaliççık'a bağlı Gökçeayva¹⁵⁰⁴ karyesindeki bu câminin, hangi tarihte ve kim tarafından inşâ ettirildiğini bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, câmi XIX. yüzyılın başlarında ibâdete açık durumdadır. Buna göre; câmide H. 22 Muharrem 1222/M. 1 Nisan 1807 tarihinden önce, karye halkından İbrahim oğlu Ali hatip olarak görev yapmış, bu tarihten itibaren görevini bırakmıştır.¹⁵⁰⁵ Ali'nin görevini bırakmasından sonra, yerine H. 24 Muharrem 1222/M. 3 Nisan 1807 tarihinde Ali oğlu Osman¹⁵⁰⁶, H. 1230/M. 1815'e kadar bu görevi yürüten Osman'ın vefât etmesinden sonra da Ali oğlu İbrahim atanmıştır.¹⁵⁰⁷ Câmide hatip olarak görev yapan bu kişilere verilen maaşlar hakkında ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Vakıf kayıtlarına göre XIX. yüzyıl başlarından itibaren ayakta ve ibâdete açık olduğu görülen bu yapı da, diğer pek çok yapı gibi günümüzde mevcut değildir.

2.1.20. Güreş Karyesi Mahmud Efendi Câmii

Mihaliççık'a bağlı Güreş karyesinde Mahmud Efendi tarafından¹⁵⁰⁸ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin inşâ kitâbesi ve vakfiyesi bulunmamaktadır. Bu nedenle yapının hangi tarihte inşâ edildiği konusunda kesin bir hüküm veremiyoruz. Ancak câminin giriş kapısının üst tarafında eski harflerle şu ibâre yazılıdır:

هو الخلف البيا Hüve'l-hilâfû'l beyâ¹⁵⁰⁹

سنة ١١٧٥ Sene 1175

Buradaki tarih muhtemelen yapının onarım tarihi olmalıdır. Nitekim H. 1171/M. 1758'de Musa isimli bir kişinin câmide hatip olarak görevli olması¹⁵¹⁰ bu tespitimizi doğrular niteliktedir. Öte yandan bu durum, yapının XVIII. yüzyılın ortalarında ibâdete açık olduğunu da göstermektedir. Yapının inşâ tarihi konusunda Erol Altınsapan-Canan Parla¹⁵¹¹, herhangi bir kaynak göstermeden, yapının M. 1895 tarihinde inşâ edildiğini belirtmektedir. Ancak yukarıda belirttiğimiz onarım kitâbesinden ve vakıf kaydından da anlaşılabacağı gibi, yapı 1758 yılında ibâdete açık olup, 1762 tarihinde onarılmıştır.

¹⁵⁰⁴ Günümüzde Eskişehir-Beylikova ilçesine bağlıdır.

¹⁵⁰⁵ *Hurûfat*, No: 561, vrk.30b.

¹⁵⁰⁶ *Hurûfat*, No: 561, vrk.31a.

¹⁵⁰⁷ *Hurûfat*, No: 563, vrk.55a.

¹⁵⁰⁸ *Hurûfat*, No: 558, vrk.144a.; *ŞK*, No: 411/1669.

¹⁵⁰⁹ Hüve'l-hilâfû'l beyâ: O'nun (Allah'ın) Kapısı.

¹⁵¹⁰ *Hurûfat*, No: 1154, vrk.22a.

¹⁵¹¹ Altınsapan-Parla, *a.g.e.*, s.131, 377-378.

Yapıya ait vakıf kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla, hatip olarak görev yapan Musa'nın bu görevi H. 1177/M. 1764'te yenilenmiş¹⁵¹², vefâtından sonra ise bu göreve; H. 1209/M. 1795'te oğlu Mustafa¹⁵¹³, H. 7 Muharrem 1222/M. 17 Mart 1807'de diğer oğlu Salih¹⁵¹⁴ ve H. 5 Safer 1275/M. 14 Eylül 1858'de de Salih oğlu Mustafa Efendi atanmıştır.¹⁵¹⁵ Hatip olarak atanan bu kişilere verilen maaş hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Vakıf kayıtlarında Mahmud Efendi Câmîi olarak geçen ve XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren gelişimini izleyebildiğimiz bu yapı, günümüzde "Güreş Köyü Câmîi" ismiyle ibâdete açık durumdadır. Mihaliççik'ta XVIII. yüzyıl eserlerinden ayakta kalmış nadir yapılardan biri olan bu yapının, tavanındaki geometrik süslemeler dışında bezemesi bulunmamaktadır.¹⁵¹⁶

2.1.21. Gürleyik Karyesi Abdurrahman Efendi Câmîi

Gürleyik karyesinde Abdurrahman Efendi tarafından¹⁵¹⁷ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de, diğer pek çok yapı gibi inşâ tarihini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, câmi XVIII. yüzyılda faal durumdadır. Buna göre; Abdurrahman Efendi Câmîi'nde H. 1143/M. 1731 tarihinde günlük yarım akçe maaş ile Mustafa isminde bir kişi hatip olarak görev yapmaktadır.¹⁵¹⁸ Bu tarihte câmide bir hatibin görevli olması, yapının XVIII. yüzyılın ortalarında ayakta ve faal olduğunu göstermektedir.

Câmide hatip olarak görev yapan Mustafa'nın vefât etmesinden sonra, bu göreve H. 1144/M. 1732'de İbrahim¹⁵¹⁹, H. 1160/M. 1747'de Mustafa¹⁵²⁰, H. 1167/M. 1754'te Mehmed¹⁵²¹ ve H. 1188/M. 1774'te de Mehmed oğlu Mustafa¹⁵²² atanmış, bu kişilere günlük yarım akçe maaş kaydedilmiştir. Öte yandan, yapıya ilişkin bu veriler dışında başka bir kayda rastlayamadık. Bu bakımdan, yapının bu dönemden sonraki gelişimi

¹⁵¹² **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁵¹³ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144a.

¹⁵¹⁴ **Hurûfat**, No: 561, vrk.30b.

¹⁵¹⁵ **ŞK**, No: 411/1669.; **ŞK**, No: 227/331.

¹⁵¹⁶ Yapının tasviri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.132-135.

¹⁵¹⁷ **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.; **Hurûfat**, No: 1145, vrk.73b.; **Hurûfat**, No: 1150, vrk.17a.; **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁵¹⁸ **Hurûfat**, No: 1145, vrk.73b.

¹⁵¹⁹ **Hurûfat**, No: 1145, vrk.73b.

¹⁵²⁰ **Hurûfat**, No: 1148, vrk.90b.

¹⁵²¹ **Hurûfat**, No: 1135, vrk.66b. Hatip olarak görev yapan Mehmed'in bu görevi, H. 1168/M. 1755 ve H. 1170/M. 1757'de iki kez yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1135, vrk.66b.; **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁵²² **Hurûfat**, No: 1150, vrk.17a.

hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Vakıf kayıtlarında Abdurrahman Efendi Câmîi olarak geçen ve XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren faal olduğu görülen bu yapı da, diğer pek çok yapı gibi günümüzde mevcut değildir.

2.1.22. Gürleyik Karyesi Hacı Ömer Ağa (Yukarı Mahalle) Câmîi

Gürleyik karyesindeki bu yapı, Yukarı Mahalle Câmîi¹⁵²³ ismiyle bilinmektedir. Yapıya ilişkin herhangi bir kayda rastlayamadık. Bu bakımdan yapının inşâ tarihini kesin olarak bilemiyoruz. Erol Altınsapan-Cana Parla¹⁵²⁴, büyük olasılıkla mihrâbın üst kısmındaki kitâbeyi mehzaz alarak, yapının Hacı Halid Ağa¹⁵²⁵ tarafından 1871 tarihinde yaptırıldığını belirtmektedir. Fakat söz konusu bu kitâbe, yapıdaki mihrâbın inşâ tarihini vermektedir. Okunabilen kısım şu şekildedir:

کمالن حل علیار المحراب *Kemâlün Hal-i Âliyâr ül-Mihrâb*
۱۲۸۸ 1288

Buradaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere, kitâbede mihrâba atıfta bulunulmuş ve mihrâbın H. 1288/M. 1871 yılında inşâ edildiği belirtilmiştir. Ayrıca kim tarafından yaptırıldığı da belirtilmemiştir.¹⁵²⁶ Yapının kim tarafından yaptırıldığı belirsiz olmakla birlikte, giriş kapısının hemen üst tarafındaki ahşap zeminde eski harflerle “سنة ۱۲۳۳”¹⁵²⁷ ibâresi bulunmaktadır. Eğer bu tarihi (H. 1233/M. 1818) inşâ tarihi olarak kabul edersek, yapının Hacı Ömer Ağa tarafından yaptırılmış olma ihtimalinin daha fazla olduğunu açıkça görürüz. Nitekim Hacı Ömer Ağa, mezar taşındaki bilgilere göre, H. Gurre-i Şaban 1265/M. 22 Haziran 1849’da vefât etmiştir. Yukarıda belirttiğimiz mihrâb da büyük olasılıkla oğlu Hacı Halid Ağa tarafından yaptırılmış olmalıdır.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle, XIX. yüzyılın başlarında inşâ edildiğini ve faal durumda olduğunu söyleyebileceğimiz bu yapı, günümüzde “Yukarı Mahalle Câmîi” ismiyle mevcut olup ibâdete açık durumdadır. Yapının, kalem işi yazılarla süslenmiş duvarları ve mihrabı dışında süslemesi yoktur.¹⁵²⁸

¹⁵²³ Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.135.

¹⁵²⁴ Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.135, 377.

¹⁵²⁵ Bu isim (Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.135)’de “Hoca Halit Ağa” olarak yanlış verilmiştir. Hacı Halid Ağa, Hacı Ömer Ağa’nın iki oğlundan biri olup, mezar taşındaki bilgilere göre, 1887’de vefât etmiştir.

¹⁵²⁶ Bunun yanında karye halkından ve Hacı Ömer Ağa’nın 4. kuşak torunlarından olduğunu öğrendiğimiz Emekli Öğretmen Zeki Gürsoy, bu câminin Hacı Ömer Ağa tarafından yaptırıldığını ifâde etmektedir.

¹⁵²⁷ Hüve’l-bâki Sene 1233 (Bâki kalan O (Allah)’dur.)

¹⁵²⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.136-137.

2.1.23. İki Kilise Karyesi Hacı Satılmış Câmii

İki Kilise¹⁵²⁹ karyesinde Hacı Satılmış isminde bir kişi tarafından¹⁵³⁰ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de kitâbesi ve vakfiyesi bulunmamaktadır. Bu nedenle yapının inşâ tarihini kesin olarak bilemiyoruz. Bu konuda Mihaliççık Müftülüğü kayıtları ve Erol Altınsapan-Cana Parla¹⁵³¹, herhangi bir kaynak belirtmeden yapının 1915 tarihinde inşâ edildiğini ve yapının Mihaliççık'taki XX. yüzyıla tarihlenen yapılar arasında olduğunu belirtmektedir. Ancak yapıya ait vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, câmi XVIII. yüzyılın başlarında ibâdete açık durumdadır. Şöyle ki, bu vakıf kayıtlarına göre Hacı Satılmış Câmii'ne H. 1116/M. 1705 tarihinde Hüseyin isminde bir kişi hatip olarak atanmış, görevi karşılığında kendisine günlük 1 akçe maaş verilmiştir.¹⁵³²

Hüseyin'in vefâtından sonra ise bu göreve; H. 1119/M. 1708'de Mehmed¹⁵³³, H. 1140/M. 1728'de Mustafa¹⁵³⁴, H. 1148/M. 1736'da Mustafa oğlu İsmail¹⁵³⁵, H. 1155/M. 1742'de Musa¹⁵³⁶, H. 1177/M. 1764'te İsmail¹⁵³⁷, H. 1206/M. 1792'de İsmail'in büyük oğlu Mahmud¹⁵³⁸, H. 1214/M. 1800'de İbrahim oğlu İsmail¹⁵³⁹, H. 1225/M. 1810'da Hasan oğlu Hüseyin¹⁵⁴⁰, H. 25 Cemâziye'l-evvel 1235/M. 10 Mart 1820'de İbrahim oğlu İsmail Efendi¹⁵⁴¹ ve 17 Safer 1306/M. 23 Ekim 1888 tarihinde de İsmail'in büyük oğlu İbrahim atanmıştır.¹⁵⁴² Hatip olarak atanan bu kişilerden Mehmed, Mustafa, Musa, Mustafa oğlu İsmail, İsmail'in büyük oğlu Mahmud ve İbrahim oğlu İsmail'e günlük yarım akçe maaş verilmiş, diğer görevlilere verilen maaş hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

Görüldüğü gibi, vakıf kayıtlarında Hacı Satılmış Câmii olarak geçen bu yapı XVIII. yüzyılın başlarından itibaren ayakta ve faal durumdadır. Yapı, günümüzde de

¹⁵²⁹ Günümüzde "İki Zafer Köyü" ismiyle geçmektedir.

¹⁵³⁰ **Hurûfat**, No: 560, vrk.39b.; **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.; **Hurûfat**, No: 1139, vrk.168b.; **ŞK**, No: 411/1232.

¹⁵³¹ Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.146, 378.

¹⁵³² **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.

¹⁵³³ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.

¹⁵³⁴ **Hurûfat**, No: 1139, vrk.168b.

¹⁵³⁵ **Hurûfat**, No: 1145, vrk.74a. H. 1148/M. 1736 tarihinde hatiplik tâyiniyle birlikte, câmide müezzin olmadığı için aynı tarihte Veli oğlu Mustafa müezzin olarak atanmış, kendisine günlük yarım akçe maaş verilmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1145, vrk.74a.

¹⁵³⁶ **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b. Musa'nın bu görevi, H. 1169/M. 1756 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.

¹⁵³⁷ **Hurûfat**, No: 1156, vrk.66b.; **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁵³⁸ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144a.

¹⁵³⁹ **ŞK**, No: 411/1232.

¹⁵⁴⁰ **Hurûfat**, No: 560, vrk.39b.; **ŞK**, No: 411/1232.

¹⁵⁴¹ **ŞK**, No: 411/1232.

¹⁵⁴² **ŞK**, No: 225/1775.

mevcut olup “İki Zafer Köyü Câmii” ismiyle ibâdete açık durumdadır. Belli dönemlerde onarım geçirmiş olan¹⁵⁴³ yapının herhangi bir süslemesi bulunmamaktadır.

2.1.24. İki Kilise Karyesi Karan? Mahallesi Mescidi

İki Kilise karyesi mahallelerinden Karan? Mahallesinde, karye halkı tarafından inşa edilen¹⁵⁴⁴ bu mescid hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Ancak yapıya ait bir vakıf kaydından anlaşıldığına göre, bu mescid XVIII. yüzyılın ilk yarısında ibâdete açık durumdadır. Bu kayda göre; mescide bir imam gerektiği belirtilmiş ve H. 1141/M. 1729 tarihinde günlük yarım akçe maaş ile Hüseyin isminde bir kişi imam olarak atanmıştır. Ayrıca Hüseyin’e 1 yıl sonra İbrahim Halife tarafından berat verilmiştir.¹⁵⁴⁵ Hüseyin’in vefât etmesinden sonra bu göreve H. 1154/M. 1741 tarihinde İbrahim¹⁵⁴⁶ ve daha sonra H. 1167/M. 1754 tarihinde İsmail atanmıştır.¹⁵⁴⁷ Bu kişilere verilen maaş hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Vakıf kayıtlarında İki Kilise karyesinin Karan? Mahallesi Mescidi olarak geçen ve XVIII. yüzyılda ayakta ve faal olduğu görülen bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

2.1.25. İki Kilise Karyesi Kethüdâ Mahallesi Mescidi

İki Kilise karyesinin Kethüdâ Mahallesinde bulunan bu mescidin kim tarafından yaptırıldığını bilemiyoruz. Bunun yanında yapıya ait bir vakıf kaydından anlaşıldığına göre, mescid XVIII. yüzyılın ilk yarısında ibâdete açık durumdadır. Bu kayda göre; Kethüda Mahallesinde “Emirhanoğlu Bağı” denilen bölgenin yakınlarında bulunan bu mescide bir imam gerektiği belirtilmiş ve H. 1138/M. 1726 tarihinde imam olarak günlük yarım akçe maaş ile Ahmed Efendi atanmıştır.¹⁵⁴⁸ Öte yandan, yapıya ilişkin bu veriler dışında başka bir kayda rastlayamadık. Bu bakımdan, yapının bu dönemden sonraki gelişimi hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Vakıf kayıtlarında İki Kilise karyesi Kethüdâ Mahallesi Mescidi olarak geçen ve XVIII. yüzyılda faal olduğunu gördüğümüz bu yapı da, Karan? Mahallesindeki mescid gibi günümüzde mevcut değildir.

¹⁵⁴³ Erol Altınsapan-Canan Parla’nın belirttiğine göre, 1960 yılında yapının çatısı kiremit kaplanmış ve tavanı değiştirilmiştir. Bkz. Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.146.

¹⁵⁴⁴ **Hurûfat**, No: 1139, vrk.168b.

¹⁵⁴⁵ **Hurûfat**, No: 1139, vrk.168b.

¹⁵⁴⁶ **Hurûfat**, No: 1148, vrk.91a.

¹⁵⁴⁷ **Hurûfat**, No: 1148, vrk.91a.

¹⁵⁴⁸ **Hurûfat**, No: 1091, vrk.169a.

2.1.26. Karageyikli Karyesi Câmii

Mihaliççık'a bağlı Karageyikli karyesinde halk tarafından yaptırılan bu câminin hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, câmi XVIII. yüzyılın ortalarında ibâdete açık durumdadır. Buna göre; halk tarafından yaptırılan bu câmide, H. 1165/M. 1752 tarihinde günlük 1 akçe maaş ile Hacı Hüseyin hatip olarak görev yapmaktadır.¹⁵⁴⁹ Bu tarihte câmide bir hatibin görevli olması, yapının XVIII. yüzyılın ortalarında ayakta ve faal olduğunu göstermektedir.

Hatip Hacı Hüseyin'in vefâtından sonra bu göreve; H. 1168/M. 1755 tarihinde oğlu Hüseyin atanmış¹⁵⁵⁰, ancak kısa süre sonra görevi bırakmıştır. Bu gelişmeden sonra bu göreve; H. 1170/M. 1757 tarihinde Hasan¹⁵⁵¹, H. 1207/M. 1793 tarihinde Ahmed¹⁵⁵², H. 9 Şaban 1250/M. 11 Aralık 1834 tarihinde Mehmed Ali¹⁵⁵³ ve H. 14 Şevvâl 1275/M. 17 Mayıs 1859 tarihinde de Cafer oğlu Mehmed Efendi atanmıştır.¹⁵⁵⁴ Hatip olarak görev yapan bu kişilere de günlük 1 akçe maaş verilmiştir. Vakıf kayıtlarına göre XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren faal olduğu görülen bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

2.1.27. Kavak Karyesi Hacı Ali Câmii

Mihaliççık'a bağlı Kavak karyesinde Hacı Ali isminde bir kişi tarafından¹⁵⁵⁵ yaptırılan bu câminin kitâbesi ve vakfiyesi bulunmamaktadır. Bu nedenle yapının hangi tarihte inşâ edildiğine dair kesin bir hüküm veremiyoruz. Bu konuda Erol Altınsapan-Cana Parla¹⁵⁵⁶, Kavak köyü imamının verdiği bilgileri me haz alarak, yapının 1872 yılında inşâ edildiğini ve XIX. yüzyıl yapıları arasında olduğunu belirtmektedir. Yapıya ilişkin Mihaliççık Müftülüğü tarafından verilen açılış beratında ise, inşâ tarihi 1893 olarak kayıtlıdır. Öte yandan, yapıya ait vakıf kayıtlarına göre câmiye belli dönemlerde yapılan atamalar, verilen bu tarihlerin aksine yapının XVIII. yüzyılın ortalarında ibâdete açık olduğunu göstermektedir. Nitekim câmide, H. 1172/M. 1759'da günlük yarım akçe

¹⁵⁴⁹ **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.

¹⁵⁵⁰ **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.

¹⁵⁵¹ **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a. Hasan'ın bu görevi, H. 1171/M. 1758 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁵⁵² **Hurûfat**, No: 559, vrk.55a.

¹⁵⁵³ **Hurûfat**, No: 559, vrk.56b.

¹⁵⁵⁴ **ŞK**, No: 414/840. (**Not:** Arşivdeki fihrist kataloğunda bu kayıt 841. Sıra Numarasında gösterilmişse de, kayıt 840. Sıra Numarasında kayıtlıdır.); **ŞK**, No: 227/565.

¹⁵⁵⁵ **Hurûfat**, No: 1146, vrk.23a.; **ŞK**, No: 412/176.

¹⁵⁵⁶ Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.150, 377.

maaş ile Süleyman hatip olarak görev yapmış¹⁵⁵⁷; Süleyman'ın vefât etmesinden sonra bu göreve; H. 1175/M. 1762'de İsmail¹⁵⁵⁸, H. 3 Şaban 1183/M. 2 Aralık 1769'da Hacı Süleyman¹⁵⁵⁹ ve H. 1191/M. 1777'de de oğlu Mehmed¹⁵⁶⁰ atanmıştır. Atamalarla ilgili olarak H. 8 Cemâziye'l-evvel 1283/M. 18 Eylül 1866 tarihine kadar herhangi bir kayda rastlayamadık. Bu tarihte câmiye Hacı İsmail Efendi'nin vekâletiyle Süleyman Efendi, hatip olarak atanmıştır.¹⁵⁶¹ Ayrıca hatip olarak görev yapan bu kişilere de günlük yarım akçe maaş kaydedilmiştir. Vakıf kayıtlarında Hacı Ali Câmii olarak geçen ve XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren faal olduğu görülen bu yapı, günümüzde "Kavak Köyü Câmii" ismiyle ibâdete açık durumdadır. Yapının tavanında çarkifelek motifli yuvarlak göbek süsleme dikkat çekicidir. Yapının tavan bezemeleri dışında süslemesi yoktur.¹⁵⁶²

2.1.28. Kavak Karyesi Hacı Mustafa Mescidi

Kavak karyesinde Hacı Mustafa tarafından¹⁵⁶³ yaptırıldığı anlaşılan bu mescid hakkında detaylı bir bilgiye sahip değiliz. Ancak yapıya ait H. 1128/M. 1716 tarihli bir vakıf kaydında¹⁵⁶⁴, "mescide bir hatip gerektiği" ifâdesinin olması, yapının bu tarihten önce inşâ edildiğini göstermektedir. Öte yandan, belli dönemlerde yapılan atamalardan anlaşıldığına göre, mescid XVIII. yüzyıl ortalarına kadar faal durumdadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, H. 1128/M. 1716'da mescide bir hatip gerektiği belirtilmiş ve günlük yarım akçe maaşla Veli isminde bir kişi hatip olarak atanmıştır.¹⁵⁶⁵ Veli'nin vefâtından sonra bu göreve H. 1136/M. 1724'te Süleyman¹⁵⁶⁶, H. 1156/M. 1743'te ise Süleyman'ın oğlu Mustafa atanmıştır.¹⁵⁶⁷ Hatip olarak görev yapan bu kişilere de günlük yarım akçe maaş verilmiştir. Vakıf kayıtlarına göre XVIII. yüzyılda faal olduğunu gördüğümüz Hacı Mustafa Mescidi'nin bu dönemden sonraki durumu ve gelişimi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yapı, pek çok yapı gibi günümüzde mevcut değildir.

¹⁵⁵⁷ *Hurûfat*, No: 1156, vrk.66b.

¹⁵⁵⁸ *Hurûfat*, No: 1156, vrk.66b.

¹⁵⁵⁹ *Hurûfat*, No: 1146, vrk.23a.

¹⁵⁶⁰ *Hurûfat*, No: 1151, vrk.65b.

¹⁵⁶¹ *ŞK*, No: 412/176.; *ŞK*, No: 227/121.

¹⁵⁶² Erol Altınsapan-Canan Parla (Altınsapan-Parla, *a.g.e.*, s.150-153.) eserinde, yapının 1997 yılındaki onarımında cephelerinin sıvandığını, mihrâbının ise sökülerek mermer kaplı yenisiyle değiştirildiğini belirtmektedir.

¹⁵⁶³ *Hurûfat*, No: 1135, vrk.67b.; *Hurûfat*, No: 1157, vrk.112a.

¹⁵⁶⁴ *Hurûfat*, No: 1157, vrk.112a.

¹⁵⁶⁵ *Hurûfat*, No: 1157, vrk.112a. Veli'nin görevi H. 1135/M. 1723 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. *Hurûfat*, No: 1119, vrk.204b.

¹⁵⁶⁶ *Hurûfat*, No: 1135, vrk.67b.

¹⁵⁶⁷ *Hurûfat*, No: 1146, vrk.23b.

2.1.29. Kaya Karyesi Câmii

Mihaliççık'a bağlı karyeler içerisinde, Kaya karyesinin ismine ilk kez XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait vakıf kayıtlarında¹⁵⁶⁸ rastlıyoruz. Bu dönemden itibaren varlığını öğrendiğimiz Kaya karyesindeki bu câminin de aynı süreç içerisinde gelişimini izleyebiliyoruz. Şöyle ki; H. 1190/M. 1776 tarihinde Ömer isimli bir kişi câmiye hatip olarak atanmış ve aynı yıl içerisinde görevi yenilenmiştir.¹⁵⁶⁹ Ömer'in vefât etmesinden sonra bu göreve; H. 1199/M. 1785'te oğlu Hasan¹⁵⁷⁰, H. 1217/M. 1803'te Mustafa¹⁵⁷¹, H. 5 Cemâziye'l-evvel 1223/M. 29 Haziran 1808'de Ahmed¹⁵⁷², H. 1226/M. 1811'de Ömer oğlu Mehmed¹⁵⁷³, H. 1230/M. 1815'te Salih oğlu Salih¹⁵⁷⁴ ve H. 28 Zilhicce 1285/M. 11 Nisan 1869'da da Salih oğlu Osman Efendi atanmıştır.¹⁵⁷⁵ Hatip olarak görev yapan bu kişilerden Salih oğlu Osman Efendi'ye günlük 1 akçe maaş verilmiş, diğer görevlilerin maaşları hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Vakıf kayıtlarında "Kaya Karyesi Câmii" ismiyle geçen ve XVIII. yüzyıla tarihlendirdiğimiz bu yapı, Kaya karyesi gibi günümüzde mevcut değildir.

2.1.30. Kayı Karyesi Câmii

Mihaliççık'a bağlı Kayı karyesinde halk tarafından¹⁵⁷⁶ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de, hangi tarihte inşâ edildiği konusunda bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, câmi XVIII. yüzyıl başlarında ibâdete açık durumdadır. Nitekim câmide, H. 1124/M. 1712'de hatip olarak görev yapan Şaban'ın vefâtından sonra, aynı tarihte bu göreve Hasan oğlu Mehmed¹⁵⁷⁷, H. 1168/M. 1755'te Yusuf oğlu Mustafa¹⁵⁷⁸, H. 1175/M. 1762'de de Ömer atanmıştır.¹⁵⁷⁹ Ayrıca H. 1202/M. 1788'de câmide imam olarak görev yapan Ahmed'in vefât etmesi üzerine, aynı tarihte bu göreve Hâfız Mustafa atanmıştır.¹⁵⁸⁰ Öte yandan câmide imam ve hatip olarak görev

¹⁵⁶⁸ **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.; **Hurûfat**, No: 1155, vrk.46b.

¹⁵⁶⁹ **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁵⁷⁰ **Hurûfat**, No: 1155, vrk.46b.

¹⁵⁷¹ **Hurûfat**, No: 561, vrk.30a.

¹⁵⁷² **Hurûfat**, No: 561, vrk.30b.

¹⁵⁷³ **Hurûfat**, No: 560, vrk.39b.

¹⁵⁷⁴ **Hurûfat**, No: 569, vrk.26b.

¹⁵⁷⁵ **ŞK**, No: 412/177.; **ŞK**, No: 227/94.

¹⁵⁷⁶ **ŞK**, No: 227/702.

¹⁵⁷⁷ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.112a.

¹⁵⁷⁸ **Hurûfat**, No: 1148, vrk.91a. H. 1168/M. 1755 tahinde hatip olarak görev yapan Yusuf oğlu Mustafa'nın bu görevi, aynı yıl içerisinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.

¹⁵⁷⁹ **Hurûfat**, No: 1156, vrk.66b.

¹⁵⁸⁰ **Hurûfat**, No: 1155, vrk.46b.

yapan bu kişilerin maaşları hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Vakıf kayıtlarına göre, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren faal olduğunu gördüğümüz bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

2.1.31. Kızılbaşlı Karyesi Câmii

Kızılbaşlı karyesindeki bu câminin kim tarafından ve hangi tarihte yaptırıldığı konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte yapıya ait vakıf kayıtları, câminin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda faal olduğunu göstermektedir. Buna göre; câmiye H. 1193/M. 1779'da Mehmed isminde bir kişi hatip olarak atanmış ve kendisine günlük 1 akçe maaş verilmiştir.¹⁵⁸¹ Yaklaşık 52 yıl gibi uzun bir süre hatiplik görevini sürdüren Mehmed'in vefâtından sonra, H. 24 Şevvâl 1246/M. 7 Nisan 1831 tarihinde bu göreve oğlu Salih atanmış¹⁵⁸², ancak aldığı maaş hakkında herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Yapının bu dönemden sonraki gelişimi konusunda herhangi bir kayda rastlayamadık. Vakıf kayıtlarına göre XVIII. yüzyılın son çeyreğinden XIX. yüzyılın ortalarına kadar faal olduğunu gördüğümüz bu câmi de, çoğu yapı gibi günümüzde mevcut değildir.

2.1.32. Korucu Karyesi Câmii

Mihaliççik'a bağlı Korucu karyesinde halk tarafından¹⁵⁸³ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiği konusunda bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte yapıya ait vakıf kayıtları, câminin XIX. yüzyılın ilk yarısında faal olduğunu göstermektedir. Nitekim câmiye H. 10 Safer 1244/M. 22 Ağustos 1828'de hatip olarak Süleyman oğlu Ömer Efendi atanmış¹⁵⁸⁴, ancak maaş hakkında bir bilgi verilmemiştir. Vakıf kayıtlarına göre, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren faal olduğunu gördüğümüz bu câmi de günümüzde mevcut değildir.

2.1.33. Koyunağlı Karyesi Câmii

Koyunağlı karyesinde halk tarafından¹⁵⁸⁵ yaptırılmış olan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, câmi XVIII. yüzyılın ilk yarısında ibâdete açık durumdadır. Buna göre; câmiye H. 1145/M.

¹⁵⁸¹ Hurûfat, No: 1151, vrk.65b.

¹⁵⁸² Hurûfat, No: 559, vrk.56b.

¹⁵⁸³ ŞK, No: 225/364.

¹⁵⁸⁴ ŞK, No: 480/1099.; ŞK, No: 225/364.

¹⁵⁸⁵ Hurûfat, No: 569, vrk.26b.; Hurûfat, No: 558, vrk.144a.

1733 tarihinde Halil isminde bir kişi hatip olarak atanmış, kendisine günlük 1 akçe maaş verilmiştir.¹⁵⁸⁶ Öte yandan Hatip Halil'in vefâtından sonra ise bu göreve; H. 1162/M. 1749'da büyük oğlu Ahmed¹⁵⁸⁷, H. 1177/M. 1764'te Süleyman oğlu Mehmed¹⁵⁸⁸, H. 1205/M. 1791'de Süleyman¹⁵⁸⁹, H. 1232/M. 1817'de İbrahim oğlu Mehmed¹⁵⁹⁰ ve H. 2 Rebiü'l-âhir 1250/M. 8 Ağustos 1834 tarihinde Mehmed oğlu Ali atanmıştır.¹⁵⁹¹ Hatip olarak görev yapan bu kişilere de günlük 1 akçe maaş kaydedilmiştir. Vakıf kayıtlarına göre, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren faal olduğu görülen bu yapı da, çoğu câmi gibi günümüzde mevcut değildir.

2.1.34. Kozlu Karyesi Osman Dede Câmi

Kozlu karyesindeki bu câminin kim tarafından ve hangi tarihte yaptırıldığını bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla, câmi H. 1179/M. 1766 yılına kadar bir mescid olarak faaliyet göstermiş, bu tarihte karye halkı tarafından yeni bir câmi olarak tekrar inşâ edilmiştir.¹⁵⁹² Bu bakımdan yapıyı bir câmi olarak değerlendirecek olursak, inşâ tarihini H. 1179/M. 1766 olarak kabul edebiliriz.

Bununla birlikte, yapının tarihsel süreçteki gelişimini de yine vakıf kayıtlarından izleyebiliyoruz. Buna göre; Kozlu karyesindeki Osman Dede Mescidi'ne H. 1138/M. 1726 tarihinde Süleyman Efendi imam olarak atanmış ve kendisine günlük yarım akçe maaş verilmiştir.¹⁵⁹³ Süleyman Efendi'ye, H. 1142/M. 1730 tarihinde berat verilmiş¹⁵⁹⁴, bundan bir yıl sonra görevi yenilenmiştir.¹⁵⁹⁵ Bu durum mescidin XVIII. yüzyılın ilk yarısında ibâdete açık olduğunu ve bu tarihten önce inşâ edildiğini göstermektedir.

İmam Süleyman Efendi'nin görevini sürdürdüğü bir dönemde, mescide bir hatip tayini olmuştur. H. 1175/M. 1762'de mescide hatip olarak İsmail Efendi atanmış, görevi dolayısıyla kendisine günlük yarım akçe maaş kaydedilmiştir..¹⁵⁹⁶ Bu atamadan yaklaşık

¹⁵⁸⁶ **Hurûfat**, No: 1145, vrk.74a.

¹⁵⁸⁷ **Hurûfat**, No: 1148, vrk.90b. H. 1162/M. 1749 tarihinde hatip olarak görev yapan Ahmed'in bu görevi, 6 yıl sonra H. 1168/M. 1755 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.

¹⁵⁸⁸ **Hurûfat**, No: 1156, vrk.66b.

¹⁵⁸⁹ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144a. Süleyman, Mehmed'in görevini bırakması nedeniyle atanmıştır. Süleyman'ın bu görevi H. 1230/M. 1815 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 569, vrk.26b.

¹⁵⁹⁰ **Hurûfat**, No: 569, vrk.26b.

¹⁵⁹¹ **Hurûfat**, No: 559, vrk.56b.

¹⁵⁹² **Hurûfat**, No: 1156, vrk.66b.

¹⁵⁹³ **Hurûfat**, No: 1145, vrk.73a.

¹⁵⁹⁴ **Hurûfat**, No: 1139, vrk.168b.

¹⁵⁹⁵ **Hurûfat**, No: 1145, vrk.73b.

¹⁵⁹⁶ **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a. H. 1175/M. 1762 tarihinde hatip olarak görev yapan İsmail'in bu görevi, H. 1177/M. 1764 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

4 yıl sonra Süleyman Efendi'nin vefât etmesi nedeniyle hatiplik görevine başka biri atanmıştır. H. 1179/M. 1766'da mescidin câmi olarak yeniden inşâ edilmesiyle birlikte bu göreve önce Musa¹⁵⁹⁷, daha sonra da H. 1180/M. 1767'de İsmail atanmıştır.¹⁵⁹⁸ Hatip olarak görev yapan bu kişilere de günlük yarım akçe maaş verilmiştir. Vakıf kayıtlarına göre, XVIII. yüzyılın ilk yarısında mescid olarak faal durumda olan ve H. 1179/M. 1766 tarihinde câmiye dönüştürülen bu yapının, bu dönemden sonraki gelişimi hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Yapı günümüzde mevcut değildir.

2.1.35. Kuyucak Karyesi Hacı Osman Câmii

Mihaliççik'a bağlı Kuyucak karyesi, daha de önce belirttiğimiz gibi, kazanın merkezi konumundadır. Fakat günümüzde bu isimde bir köy bulunmamaktadır. Vakıf kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla, Kuyucak karyesinde XVIII. yüzyıl başlarında faal olduğunu gördüğümüz dinsel yapılardan ilki Hacı Osman Câmii'dir. Karye halkından Hacı Osman tarafından¹⁵⁹⁹ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin hangi tarihte inşâ edildiği konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak yapıya ait vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın başlarında faal durumdadır. Buna göre; Hacı Osman Câmii'ne H. 1115/M. 1704 tarihinde Ahmed isminde bir kişi hatip olarak atanmış, kendisine günlük 1 akçe maaş kaydedilmiştir.¹⁶⁰⁰

Öte yandan Hatip Ahmed'in vefâtından sonra ise bu göreve; H. 1126/M. 1714'te Hasan¹⁶⁰¹, H. 1147/M. 1735'te Mehmed¹⁶⁰², H. 1178/M. 1765'te Hüseyin¹⁶⁰³ ve H. 1206/M. 1792'de Hamza atanmıştır.¹⁶⁰⁴ Ayrıca câmiye imam olarak, H. 1190/M. 1776 tarihinde Mehmed¹⁶⁰⁵ ve H. 1204/M. 1790 tarihinde de Ali oğlu Mehmed atanmıştır.¹⁶⁰⁶ Câmide imam olarak görev yapan kişilere günlük 1 akçe, hatip olarak görevli kişilere de günlük yarım akçe maaş kaydedilmiştir. Vakıf kayıtlarında "Hacı Osman Câmii" ismiyle geçen ve XVIII. yüzyılda faal olduğu görülen bu yapı hakkında başka bir kayda rastlayamadık. Yapı, Kuyucak karyesi gibi günümüzde mevcut değildir.

¹⁵⁹⁷ **Hurûfat**, No: 1156, vrk.66a.

¹⁵⁹⁸ **Hurûfat**, No: 1156, vrk.66b.

¹⁵⁹⁹ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144a.; **Hurûfat**, No: 1145, vrk.74a.

¹⁶⁰⁰ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.

¹⁶⁰¹ **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.

¹⁶⁰² **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b. Hatip olarak görev yapan Mehmed'in bu görevi, aynı yıl içerisinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1145, vrk.74a.

¹⁶⁰³ **Hurûfat**, No: 1151, vrk.65b.

¹⁶⁰⁴ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144a.

¹⁶⁰⁵ **Hurûfat**, No: 1151, vrk.65b.

¹⁶⁰⁶ **Hurûfat**, No: 1151, vrk.65b.

2.1.36. Kuyucak Karyesi Hacı Hamza Câmii

Kuyucak karyesinde Hacı Hamza isminde bir kişi tarafından¹⁶⁰⁷ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Fakat yapıya ait bir vakıf kaydında defter-i köhneye atıfta bulunularak verilen bilgidен, câminin XVIII. yüzyılın son çeyreğinde faal olduğunu anlıyoruz. Buna göre; Hacı Hamza Câmii'nde H. 17 Muharrem 1191/M. 25 Şubat 1777 tarihinde Kara Yusuf isminde bir kişi hatip olarak görev yapmaktadır.¹⁶⁰⁸ Bu tarihte câmide bir hatibin görev yapıyor olması, yapının ibâdete açık olduğunu ve bu tarihten önce inşâ edildiğini göstermektedir. Öte yandan câmide hatip olarak görev yapan bu kişinin, bu dönemden itibaren görevini yaklaşık 14 yıl gibi uzun bir süre, ki bu kişinin bu görevi tam olarak kaç yıl sürdürdüğünü kesin olarak bilemiyoruz, yürüttüğünü yine aynı kayıttan anlıyoruz. Nitekim câminin hatibi Kara Yusuf'tan sonra ilk atama, H. 26 Şevvâl 1205/M. 28 Haziran 1791 tarihinde gerçekleşmiş ve bu göreve Mehmed isminde bir kişi atanmıştır.¹⁶⁰⁹ Yine aynı kayda göre, hatiplik görevini yaklaşık 50 yıl sürdüren Mehmed'in vefatından sonra, bu göreve H. 19 Rebiü'l-evvel 1255/M. 2 Haziran 1839 tarihinde Musa, H. 17 Zilkâde 1275/M. 18 Haziran 1859 tarihinde de Süleyman isminde bir kişi atanmıştır.¹⁶¹⁰ Vakıf kaydında, hatip olarak görev yapan bu kişilerin maaşlarıyla ilgili bir bilgi ise kaydedilmemiştir.

Yapıya ait bu veriler dışında başka bir kayda rastlayamadık. Bu nedenle, XVIII. yüzyıl sonlarında ayakta ve faal olduğunu gördüğümüz ve kayıtlarda ismi "Hacı Hamza Câmii" olarak geçen bu yapının tarihsel süreçteki durumu hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Kuyucak karyesindeki Hacı Osman Câmii gibi, karyenin durumuna bağlı olarak gelişme gösterdiğini düşündüğümüz bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

2.1.37. Kuyucak Karyesi Çarşı Câmii

Kuyucak karyesindeki bir diğer yapı da Çarşı Câmii'dir. Yapı, günümüzde de Mihaliççik'in merkezinde bulunmakta olup, aynı isimle geçmektedir. Ahurözü karyesi halkından merhum Hacı Veli Ağa tarafından¹⁶¹¹ yaptırıldığı anlaşılan bu yapı, çarşı içerisinde bulunduğu için karye halkı tarafından "Çarşı Câmii" ismiyle bilinmektedir.

¹⁶⁰⁷ ŞK, No: 414/166.

¹⁶⁰⁸ Y.a.g.y.

¹⁶⁰⁹ Y.a.g.y.

¹⁶¹⁰ Y.a.g.y.

¹⁶¹¹ ŞK, No: 412/172.

Yapının inşâ tarihini kesin olarak bilemiyoruz. Erol Altınsapan-Canan Parla¹⁶¹², câmi kütük defteri olarak belirttikleri kaynağı mehzaz alarak, yapının 1925 yılında inşâ edildiğini belirtmektedir. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, yapı XIX. yüzyılın başlarından itibaren faal durumdadır. Nitekim câmiye H. 2 Cemâziye'l-evvel 1230/M. 12 Nisan 1815 tarihinde Hacı Ömer Efendi oğlu Hâfız Mehmed Şemseddin Efendi hatip olarak atanmış¹⁶¹³, kendisine verilen maaş hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Vakıf kayıtlarında ve günümüzde de “Çarşı Câmi” olarak geçen bu yapının tarihsel süreçteki durumu hakkında, bu veriler dışında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Yapı günümüzde mevcut olup, ibâdete açıktır. Yapının tavanındaki geometrik bezemeleri dışında süslemesi yoktur.¹⁶¹⁴

2.1.38. Mahmudhisarı Karyesi Câmi

Mihaliççik'a bağlı Mahmudhisarı karyesinde halk tarafından¹⁶¹⁵ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarına göre yapı, H. 27 Safer 1246/M. 17 Ağustos 1830 tarihine kadar bir mescid olarak faaliyet göstermiş, bu tarihte karye halkı tarafından, içerisine minber konulmak üzere, yeni bir câmi olarak tekrar inşâ edilmiştir.¹⁶¹⁶ Bu bakımdan yapıyı bir câmi olarak değerlendirecek olursak, inşâ tarihini H. 27 Safer 1246/M. 17 Ağustos 1830 olarak kabul edebiliriz. Bununla birlikte, yapının tarihsel süreçteki gelişimini de yine vakıf kayıtlarından izleyebiliyoruz. Buna göre; mescide H. 1193/M. 1779'da Ali isminde bir kişi hatip olarak atanmış¹⁶¹⁷, kendisine verilen maaş hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Bu tarihte mescide hatip tâyin edilmesi, yapının bu tarihte faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini göstermektedir.

Hatip olarak görev yapan Ali'nin bu görevi bırakmasından sonra, yerine H. 13 Şaban 1223/M. 4 Ekim 1808 tarihinde oğlu İbrahim atanmış ve kendisine günlük yarım akçe maaş verilmiştir.¹⁶¹⁸ Yukarıda da belirttiğimiz gibi, 17 Ağustos 1830 tarihinde mescidin câmi olarak yeniden inşâ edilmesiyle birlikte, aynı tarihte hatiplik görevine

¹⁶¹² Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.104.

¹⁶¹³ **ŞK**, No: 412/172.; **ŞK**, No: 226/744.

¹⁶¹⁴ Bu konuda bkz. Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.104 vd.

¹⁶¹⁵ **Hurûfat**, No: 561, vrk.30b.

¹⁶¹⁶ **Hurûfat**, No: 559, vrk.56b.

¹⁶¹⁷ **Hurûfat**, No: 1151, vrk.65b. Hatip Ali'nin bu görevi, H. 3 Rebiü'l-âhir 1204/M. 21 Aralık 1789 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 558, vrk.144a.

¹⁶¹⁸ **Hurûfat**, No: 561, vrk.30b.

Seyyîd oğlu Ömer atanmış¹⁶¹⁹, ancak kendisine verilen maaş hakkında herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Vakıf kayıtlarına göre, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bir mescid iken, XIX. yüzyılın ortalarından (H. 27 Safer 1246/M. 17 Ağustos 1830 tarihinden) itibaren bir câmi olarak faal olduğu görülen bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

2.1.39. Mihaliççık Câmi-i Kebîr Câmiî

Mihaliççık merkezde bulunan ve kitâbesine göre Sivrihisarlı Hacı Süleyman tarafından yaptırıldığı anlaşılan Câmi-i Kebîr¹⁶²⁰ Câmiî giriş kapısının sağ üst köşesinde bulunan kitâbesine göre tarihlendirilmektedir:

نه خوش عالی مقام اولمش	<i>Ne Hoş Âli-i Makâm Olmuş</i>
بانيسى بهر ياب اولسون	<i>Bânisi Beher-i Yâb Olsun</i>
ايلمى حاجى سليمان صرف مال	<i>Eylemiş Hacı Süleyman Sarf-ı Mâl</i>
حق نامان رضايه موافق قلسون	<i>Hakk-ı Nâmân Rızâya Muvâfık Kılson</i>
مولدى سفرىحصار مسكيندر قيوجق	<i>Mevlîdi Seferihisar Meskindir Kuyucak</i>
بيك اوچيوز ايكيده اتمام اولدى موفق	<i>Bin Üç Yüz İkide İtmâm Oldı Muvaffak</i>

Kitâbesine göre yapı, H. 1302/M. 1886 tarihinde Hacı Süleyman tarafından inşâ ettirilmiştir. Kitâbede Hacı Süleyman'ın Seferihisar (Sivrihisar) doğumlu olduğu, ancak Mihaliççık'ın merkezi Kuyucak karyesinde ikâmet ettiği görülmektedir. Öte yandan, câminin inşâ tarihi ve bânisi hakkında Erol Altınsapan-Canan Parla¹⁶²¹, kitâbeyi mehâz alarak, yapının M. 1886 tarihinde halk tarafından inşâ edildiğini ve inşâsında Hacı Süleyman adlı bir ustanın çalıştığını belirtmektedir. Ancak yapının kitâbesinde “*Eylemiş Hacı Süleyman Sarf-ı Mâl*”¹⁶²² ibâresinden de açıkça anlaşılabileceği gibi, câmi halk tarafından değil Hacı Süleyman tarafından inşâ ettirilmiştir. Ayrıca Hacı Süleyman'ın usta olarak çalıştığını gösteren bir ifâde de bulunmamaktadır.

Hüseyin Saraçoğlu¹⁶²³ ise, yapının H. 1302/M. 1882 tarihinde Sivrihisarlı Hacı Süleyman tarafından yaptırılmış olduğunu ancak Kurtuluş Savaşı döneminde Yunanlılar tarafından yıkılması nedeniyle yeniden yapıldığını belirtmektedir. Saraçoğlu'nun yapıya ilişkin tarihlendirmesinde matematiksel bir hata olmakla birlikte, yapının yıkıldığını ve tekrar inşâ edildiğini gösteren herhangi bir bilimsel delil de bulunmamaktadır. Tam

¹⁶¹⁹ Hurûfat, No: 559, vrk.56b.

¹⁶²⁰ Câmi-i Kebîr: Ulu Câmi ya da Büyük Câmi anlamına gelmektedir.

¹⁶²¹ Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.99, 377-378.

¹⁶²² Sarf-ı Mâl: 1. Mal sarf etme, harcama. 2. Giderlerin karşılanması.

¹⁶²³ Saraçoğlu, **a.g.t.**, s.275.

aksine; yapının birtakım onarımlar dışında, yıkılmadan günümüze kadar geldiğini vakıf kayıtlarından anlamaktayız.¹⁶²⁴ Kitâbesine göre H. 1302/M. 1886 tarihinde inşâ edilmiş olan Câmî-i Kebîr Câmîi, günümüzde de ibâdete açık durumdadır. Onarımları hakkında herhangi bir bilgiye sahip olamadığımız bu yapının, tavanında yer alan geometrik süslemeler dışında bezemesi bulunmamaktadır.¹⁶²⁵

2.1.40. Mihalıççık Nasreddin Paşa Câmîi

Mihalıççık merkezdeki diğer bir dinsel yapı Nasreddin Paşa Câmîi'dir. Yapının kim tarafından ve hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın başlarında ibâdete açık durumdadır. Buna göre, H. 1121/M. 1710 tarihinde câmîye Mehmed isminde bir kişi hatip olarak atanmış, kendisine günlük yarım akçe maaş verilmiştir.¹⁶²⁶ Bununla birlikte ayrıca, H. 1122/M. 1711 tarihinde câmide vâiz olarak görev yapan Seyyîd Ali'nin vefât etmesinden sonra, aynı tarihte bu göreve Hacı Halil atanmış¹⁶²⁷, ancak maaşı hakkında herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Bu durum, yapının bu tarihlerde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini göstermektedir. Vakıf kayıtlarında "Nasreddin Paşa Câmîi" olarak geçen ve XVIII. yüzyılın başlarında Mihalıççık'ın merkezinde faal olduğu görülen yapının, bu dönemden sonraki gelişimi hakkında, yukarıdaki bilgiler dışında başka bir bilgiye sahip değiliz. Yapı günümüzde mevcut değildir.

2.1.41. Mihalıççık Değirmenözü Mahallesi Câmîi

Mihalıççık merkezdeki dinsel yapılardan birisi de, o dönemde Mihalıççık'ın Değirmenözü mahallesinde bulunan câmîidir. Yapının kim tarafından ve hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak bir vakıf kaydından anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın başlarında ibâdete açık durumdadır. Buna göre, H. 1115/M. 1704 tarihinde câmîye Eyüp isminde bir kişi hatip olarak atanmış, kendisine günlük 1 akçe maaş verilmiştir.¹⁶²⁸ Bu durum, yapının bu tarihte faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini

¹⁶²⁴ Nitekim câmîye H. 3 Safer 1337/M. 8 Kasım 1918 tarihinde Abdülkadir oğlu Süleyman Efendi hatip olarak atanmış, kendisine günlük 1 akçe maaş verilmiştir. (ŞK, No: 226/1089.). Ayrıca Tevcîh Heyeti'nin 29 Ocak 1936 tarih ve 579 numaralı kararıyla 29 Ocak 1936 tarihinde İbrahim oğlu Kadir Efendi câmîye müezzin olarak atanmış, maaş hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. (ŞK, No: 224/54.).

¹⁶²⁵ Yapının tasviri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Altınsapan-Parla, a.g.e., s.99-103.

¹⁶²⁶ Hurûfat, No: 1157, vrk.111a.

¹⁶²⁷ Hurûfat, No: 1157, vrk.110b.

¹⁶²⁸ Hurûfat, No: 1157, vrk.110b.

göstermektedir. Vakıf kayıtlarında “Değirmenözü Mahallesi Câmii” olarak geçen ve XVIII. yüzyılın başlarında faal olduğu görülen bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

2.1.42. Mihaliççık Aynî Bey Mescidi

Mihaliççık merkezde Aynî Bey isimli bir kişi tarafından¹⁶²⁹ yaptırıldığı anlaşılan bu mescidin hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak bir vakıf kaydından anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın başlarında ibâdete açık durumdadır. Buna göre, H. 1121/M. 1710’da mescide, müezzin Ömer’in vefât etmesinden sonra oğlu Hasan müezzin olarak atanmış, kendisine günlük 2 akçe maaş kaydedilmiştir.¹⁶³⁰ Bu tarihte mescide, vefât eden müezzinin yerine oğlunun atanmış olması, yapının bu tarihte faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini açıkça göstermektedir. Vakıf kayıtlarında “Aynî Bey Mescidi” olarak geçen ve XVIII. yüzyılın başlarında faal olduğu görülen bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

2.1.43. Mihaliççık Bağlar Mescidi

Mihaliççık Bağlar mevkiinde¹⁶³¹ bulunan bu mescidin, kim tarafından ve hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak bir vakıf kaydından anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın ilk yarısında faal durumdadır. Buna göre, mescidde imam olarak görev yapan Veli oğlu Ali’nin vefât etmesinden sonra, yerine H. 1137/M. 1725’te Mustafa isminde bir kişi atanmış¹⁶³², ancak maaş hakkında herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Bu tarihte mescide, vefât eden imamın yerine başka bir kişinin atanmış olması, yapının bu tarihte faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini açıkça göstermektedir. Vakıf kayıtlarında “Bağlar Mescidi” olarak geçen ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında faal olduğu görülen bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

2.1.44. Narlı Karyesi İbrahim Kethüdâ Câmii

Narlı karyesinde İbrahim Kethüdâ isminde bir kişi tarafından¹⁶³³ yaptırılan bu câminin hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak yapıya ait bir vakıf kaydından

¹⁶²⁹ Hurûfat, No: 1157, vrk.110b.

¹⁶³⁰ Hurûfat, No: 1157, vrk.110b.

¹⁶³¹ Hurûfat, No: 1119, vrk.204b.

¹⁶³² Hurûfat, No: 1119, vrk.204b.

¹⁶³³ Hurûfat, No: 558, vrk.144a.; Hurûfat, No: 560, vrk.39b.; Hurûfat, No: 1156, vrk.66b.; Hurûfat, No: 1157, vrk.110b.

anlaşıldığına göre, yapı daha önce mescid iken XVIII. yüzyılın başlarında câmî olarak tekrar inşâ edilmiştir. H. 1 Ramazan 1123/M. 13 Ekim 1711 tarihli bu kayda göre, yapı bu tarihe kadar mescid olarak kullanılmış, daha sonra câmî haline getirilmiştir.¹⁶³⁴ Bu bakımdan daha önce bir mescid olarak faaliyet göstermiş olsa da, yapının bir câmî olarak inşâ tarihini H. 1 Ramazan 1123/M. 13 Ekim 1711 olarak kabul edebiliriz.

Öte yandan, yapının bu tarihten sonraki gelişimini ise yine vakıf kayıtlarından takip edebiliyoruz. Buna göre; yapının mescid olarak faaliyet gösterdiği H. 1122/M. 1711 tarihinde imam ve hatip olarak görev yapan Mustafa'nın¹⁶³⁵ vefâtından sonra, H. 1 Ramazan 1123/M. 13 Ekim 1711 tarihinde yapı câmîye dönüştürülmüş ve bu göreve günlük yarım akçe maaş ile Osman atanmıştır.¹⁶³⁶ Hatip Osman'ın vefâtından sonra bu göreve sırasıyla; H. 1139/M. 1727'de oğlu Mehmed¹⁶³⁷, H. 1151/M. 1739'da diğer oğlu Ahmed¹⁶³⁸, H. 1174/M. 1761'de Mehmed Ali¹⁶³⁹, H. 1177/M. 1764'te Mahmud¹⁶⁴⁰, H. 1206/M. 1792'de Mahmud oğlu İbrahim¹⁶⁴¹ ve H. 1225/M. 1810'da da İbrahim oğlu Mehmed atanmıştır.¹⁶⁴² İmam ve hatip olarak görev yapan bu kişilere ise günlük yarım akçe maaş kaydedilmiştir. Vakıf kayıtlarına göre, XVIII. ve XIX. yüzyılda faal durumda olduğunu gördüğümüz İbrahim Kethüdâ Câmiî günümüzde mevcut değildir.

2.1.45. Obruk Karyesi Hacı Mahmud Câmiî

Mihaliççık'a bağlı Obruk karyesinde Hacı Mahmud tarafından¹⁶⁴³ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Öte yandan Erol Altınsapan-Canan Parla¹⁶⁴⁴, Mihaliççık Müftülüğü kayıtlarını me haz alarak, yapının H. 1138/M. 1725 tarihinde inşâ edildiğini belirtmektedir. Fakat câminin bu tarihte inşâ edildiğini gösteren hiçbir bilimsel delil yoktur. Bu nedenle yapının inşâ tarihini çok kesin olarak belirtmemiz doğru olmadığı gibi, vakıf kayıtlarından yola çıkarak birtakım

¹⁶³⁴ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.112a.

¹⁶³⁵ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.

¹⁶³⁶ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.112a.

¹⁶³⁷ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144a.

¹⁶³⁸ **Hurûfat**, No: 1145, vrk.74a.

¹⁶³⁹ **Hurûfat**, No: 1145, vrk.74b. İmam ve hatip olarak görev yapan Mehmed'in bu görevi 2 yıl sonra H. 1176/M. 1763 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁶⁴⁰ **Hurûfat**, No: 1156, vrk.66b.

¹⁶⁴¹ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144a.

¹⁶⁴² **Hurûfat**, No: 560, vrk.39b.

¹⁶⁴³ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144a-144b.; **Hurûfat**, No: 1139, vrk.169a.; **Hurûfat**, No: 1146, vrk.23a.; **Hurûfat**, No: 1150, vrk.17a.

¹⁶⁴⁴ Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.156, 377.

sonuçlara ulaşabilmekteyiz. Nitekim vakıf kayıtları, Hacı Mahmud Câmîi'nin XVIII. yüzyılın ilk yarısında faal olduğunu göstermektedir. Buna göre; H. 1141/M. 1729 tarihinde Hacı Mahmud Câmîi'nin imamı olmadığı belirtilmiş ve aynı tarihte günlük 1 akçe maaş ile bu göreve Hacı Mahmud isminde bir kişi atanmıştır.¹⁶⁴⁵ Ayrıca bu tarihten 1 yıl sonra câmide müezzin olmadığı için, Ali isminde bir kişi câmiye müezzin olarak atanmış, kendisine günlük yarım akçe maaş kaydedilmiştir.¹⁶⁴⁶ Bu durum, yapının bu tarihlerde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini açıkça göstermektedir.

Câmide imam olarak görev yapan Hacı Mahmud'un vefât etmesinden sonra bu göreve; H. 1184/M. 1771'de Ahmed¹⁶⁴⁷, H. 1187/M. 1774'te Süleyman¹⁶⁴⁸, H. 1189/M. 1776'da Süleyman oğlu Mehmed¹⁶⁴⁹ ve H. 1204/M. 1790'da da Şeyh Mehmed Efendi atanmış¹⁶⁵⁰, imam olarak görev yapan bu kişilere de günlük 1 akçe maaş kaydedilmiştir. Öte yandan H. 1204/M. 1790 tarihinde câmide imam olarak görev yapan Şeyh Mehmed Efendi'nin döneminde câminin onarıldığı görülmektedir. Bunu, yapının giriş kapısının üstünde bulunan kitâbeden anlamaktayız. Bu kitâbe şu şekildedir:

صدر خمد پاشا	<i>Sadr- Hamid Paşa</i>
مفتاح اغاسی علی اغا و سمکشان	<i>Miftâh Ağası Ali Ağa ve Simkeşhân</i>
مبنى حاليا بیک اکیوز سکزه	<i>Mebnî Hâliyâ Bin İki Yüz Sekizde</i>
بو معبد مسلمینی تعمیر ایلدی احیا	<i>Bu Ma'bed-i Müslimini Ta'mir Eyledi İhyâ</i>
سنه ۱۲۰۸	<i>Sene 1208</i>

Kitâbeye göre yapı, H. 1208/M. 1794 tarihinde Miftâh Ağası Ali Ağa tarafından tamir ettirilmiştir. Yapının onarılmasından bir yıl sonra câmiye Hüseyin Efendi hatip olarak atanmış, kendisine görevi karşılığı günlük 1 akçe maaş verilmiştir.¹⁶⁵¹

Vakıf kayıtlarına göre XVIII. yüzyılda faal olduğu görülen Hacı Mahmud Câmîi, günümüzde “Obruk Köyü Câmîi” ismiyle ibâdete açık durumdadır. Yapının ahşap tavanı ile bitkisel motiflerin kullanıldığı devşirme duvar süslemeleri dışında süslemesi bulunmamaktadır.

¹⁶⁴⁵ *Hurûfat*, No: 1139, vrk.168b.

¹⁶⁴⁶ *Hurûfat*, No: 1139, vrk.169a. Hacı Mahmud Câmîi'nde müezzin olarak görev yapan Ali'nin bu görevi, H. 1144/M. 1732 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. *Hurûfat*, No: 1145, vrk.73b.

¹⁶⁴⁷ *Hurûfat*, No: 1146, vrk.23a.

¹⁶⁴⁸ *Hurûfat*, No: 1150, vrk.17a.

¹⁶⁴⁹ *Hurûfat*, No: 1150, vrk.17a.

¹⁶⁵⁰ *Hurûfat*, No: 558, vrk.144a.

¹⁶⁵¹ *Hurûfat*, No: 558, vrk.144b.

2.1.46. Obruk Karyesi Akyaka Mahallesi Câmii

Obruk karyesinin Akyaka mahallesinde bulunan bu câminin hangi tarihte ve kim tarafından yaptırıldığını bilemiyoruz. Mihaliççik Müftülüğü kayıtlarına göre, yapı 1883 yılında inşâ edilmiştir. Ancak yapıya ait vakıf kayıtlarına göre, câmi XIX. yüzyılın başlarında faal durumdadır. Nitekim H. 17 Şaban 1218/M. 2 Aralık 1803 tarihinde câminin hatibi olmadığı belirtilmiş ve aynı tarihte günlük yarım akçe maaş ile bu göreve Şeyh İbrahim oğlu Şeyh Mehmed tâyin edilmiştir.¹⁶⁵² Bu tarihten yaklaşık 2 yıl sonra H. 2 Rebiü'l-âhir 1220/M. 30 Haziran 1805 tarihinde Şeyh Mehmed görevini bırakmış, bu göreve aynı tarihte Osman isminde bir kişi atanmıştır.¹⁶⁵³ Bu durum, yapının bu tarihlerde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini açıkça göstermektedir.

XIX. yüzyıl başlarında faal olduğu görülen yapının, yüzyılın sonlarına kadar nasıl bir gelişme gösterdiği konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak yapının XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir onarım geçirmiş olması, sosyal yaşantı içerisinde faal olduğunu göstermektedir. Yapının onarım kitâbesi şu şekildedir:

يا ورود يا لطيف *Yâ Vürûd Yâ Lâti*¹⁶⁵⁴
 سنه ١٢٨٩ *Sene 1289*

Onarım kitâbesine göre yapı, H. 1289/M. 1872 tarihinde tamir ettirilmiş, fakat kim tarafından yapıldığı ya da yaptırıldığı belirtilmemiştir. Obruk karyesindeki bu yapı, günümüzde de aynı isimle ibâdete açık durumda olup, yapının süslemesi yoktur.

2.1.47. Obrukşemsiler Karyesi Turgut Çavuş Câmii

Obrukşemsiler¹⁶⁵⁵ karyesinde Turgut Çavuş tarafından¹⁶⁵⁶ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin giriş kapısının hemen yanında bir kitâbe olduğu anlaşılrsa da, üzeri sıvayla kapatılmış olduğundan herhangi bir bilgiye ulaşamıyoruz. Ancak bir kitâbe olduğunu varsayarsak da, bunun bir onarım kitâbesi olması muhtemeldir. Bu nedenlere bağlı olarak yapının hangi tarihte inşâ edildiğini kesin olarak bilemiyoruz. Bununla birlikte vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın başlarında ayakta ve faal durumdadır. Nitekim H. 1115/M. 1704 tarihinde câmiye Veli isminde bir kişi hatip

¹⁶⁵² *Hurûfat*, No: 561, vrk.30b.

¹⁶⁵³ *Hurûfat*, No: 561, vrk.30b.

¹⁶⁵⁴ *Yâ Vürûd Yâ Lâti*: Allah'ın huzurunda iyiliğe erişme, Allah'a yakın olma.

¹⁶⁵⁵ Günümüzde "Gözeler" ismiyle bilinmektedir.

¹⁶⁵⁶ *Hurûfat*, No: 558, vrk.144a.; *Hurûfat*, No: 563, vrk.55a.; *Hurûfat*, No: 1148, vrk.90b.; *Hurûfat*, No: 1151, vrk.66a.; *ŞK*, No: 410/713.

olarak atanmış, kendisine günlük yarım akçe maaş verilmiştir.¹⁶⁵⁷ Bu tarihte hatip tâyin edilmiş olması, yapının bu tarihte faal olduğunu ve dolayısıyla daha önce inşâ edildiğini göstermektedir. Öte yandan Hatip olarak görev yapan Veli'nin vefât etmesinden sonra bu göreve H. 1123/M. 1711'de oğlu Musa¹⁶⁵⁸ ve daha sonra sırasıyla; H. 1138/M. 1726'da Davarlı Ali¹⁶⁵⁹, H. 1165/M. 1752'de Mustafa¹⁶⁶⁰, H. 1171/M. 1758'de Veli¹⁶⁶¹, H. 1186/M. 1772 tarihinde Musa¹⁶⁶², H. 1196/M. 1782'de Ali¹⁶⁶³, H. 1201/M. 1787'de Veli oğlu Musa¹⁶⁶⁴, H. 1204/M. 1790'da Hacı Hüseyin¹⁶⁶⁵ ve H. 1233/M. 1818 yılında da Musa oğlu Osman atanmıştır.¹⁶⁶⁶ Hatip olarak atanan bu görevlilere verilen maaşlar hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

Vakıf kayıtlarında Turgut Çavuş Câmii olarak geçen bu yapı, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar faaliyetini sürdürmüş, ancak çok harap durumda olması nedeniyle H. 1240/M. 1824 tarihinde yıkılmıştır.¹⁶⁶⁷ Yıkılan bu câminin yerine ise karyenin başka bir bölgesinde yeni bir câmi inşâ edilmiştir ki, bu da kayıtlarda bânisinden dolayı "Hacı Ali Ağa Câmii" ismiyle geçmektedir. Bu yeni câmi, H. 16 Safer 1240/M. 10 Ekim 1824 tarihinde karye halkından Alizâde Hacı Ali Ağa tarafından yeni baştan inşâ ettirilmiştir. Vakıf kaydında bu, "*Mihaliççik Kazasının Obrukşemsiler karyesinde kâin olub bil-âhire harâb olmasıyla karyenin vasatında istibdâl olunan diğer bir arsa üzerine Alizâde Hacı Ali Ağa tarafından müceddeden vücûda getirilen Turgud Çavuş Câmii-i Şerifi Vakfı*"¹⁶⁶⁸ şeklinde belirtilmiştir.

Bu konuda Erol Altınsapan-Canan Parla¹⁶⁶⁹ ve Mihaliççik Müftülüğü kayıtları, bu câminin H. 1258/M. 1842 tarihinde Hacı Ali tarafından yaptırıldığını belirtmektedir. Hatta Erol Altınsapan-Canan Parla, bu yapıda Gümüşhanlı Mahmud adlı bir ustanın da

¹⁶⁵⁷ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.

¹⁶⁵⁸ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.

¹⁶⁵⁹ **Hurûfat**, No: 1148, vrk.90b.

¹⁶⁶⁰ **Hurûfat**, No: 1148, vrk.91a.

¹⁶⁶¹ **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁶⁶² **Hurûfat**, No: 1151, vrk.66a. Musa'dan itibaren bu göreve atanan kişiler aynı zamanda imamlık görevi için de atanmışlardır.

¹⁶⁶³ **Hurûfat**, No: 1151, vrk.66a.

¹⁶⁶⁴ **Hurûfat**, No: 1155, vrk.46b.

¹⁶⁶⁵ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144a.

¹⁶⁶⁶ **Hurûfat**, No: 563, vrk.55a.

¹⁶⁶⁷ **ŞK**, No: 228/665.

¹⁶⁶⁸ **ŞK**, No: 228/665.

¹⁶⁶⁹ Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.129, 377-378. Erol Altınsapan ve Canan Parla, bu bilgiyi verirken "*câmi kütük defteri*" olarak belirttikleri kaynaktan aktarma yapmışlardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, verilen bu kaynakla yapının önündeki levha kastedilmiş olmalıdır. Nitekim câminin girişindeki levhada da H. 1258/M. 1842 tarihi bulunmaktadır. Bununla birlikte, câminin giriş kapısının sol tarafında, yapının inşâ ya da onarımı ile ilgili bir kitâbe olduğunu tespit ettik. Fakat bu kitâbenin olduğu kısım sıvayla kapatılmış olduğu için ne yazık ki herhangi bir bilgi elde edemiyoruz.

çalıştığını ifâde etmektedir.¹⁶⁷⁰ Ancak yapının bu tarihte yaptırıldığını ve yapıda çalışan ustanın -ya da ustaların- kimliğini gösteren herhangi bir kanıt olmadığı¹⁶⁷¹ gibi, yukarıdaki vakıf kaydı da açıkça göstermektedir ki, bu yeni yapı (her ne kadar bânisinin ismi birbiriyle örtüşse de) verilen tarihten 18 yıl önce inşâ edilmiştir. Nitekim H. 16 Safer 1240/M. 10 Ekim 1824 tarihinde inşâ edilen bu yeni câmiye aynı tarihte Musa Efendi'nin oğlu Osman Efendi'nin hatip olarak atanmış olması¹⁶⁷² bu durumu destekler niteliktedir.

Vakıf kayıtlarına göre XVIII. yüzyıl başlarından XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar faal olan ve bu dönemde yeni baştan inşâ edilen Turgut Çavuş Câmiî, günümüzde de mevcut olup “Gözeler Köyü Câmiî” ismiyle ibâdete açık durumdadır. Yapının herhangi bir süslemesi bulunmamaktadır.¹⁶⁷³

2.1.48. Ömer Karyesi Câmiî

Mihaliççık'a bağlı Ömer karyesinde halk tarafından¹⁶⁷⁴ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Bunun yanında vakıf kayıtlarına göre câmi, XIX. yüzyılın başlarında ayakta ve faal durumdadır. Nitekim H. 1226/M. 1811 tarihinde câmiye hatip gerektiği belirtilmiş ve câmiye Hasan oğlu Osman Efendi isminde bir kişi hatip olarak atanmıştır.¹⁶⁷⁵ Verilen maaş hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Bu tarihte câmiye hatip tâyin edilmesi yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini göstermektedir.

Yaklaşık 4 yıl hatiplik görevi yapan Hasan oğlu Osman Efendi'nin vefâtından sonra, bu göreve H. 1230/M. 1815 tarihinde Hasan oğlu Hüseyin atanmış ve kendisine günlük 1 akçe maaş verilmiştir.¹⁶⁷⁶ Vakıf kayıtlarına göre XIX. yüzyılın başlarından itibaren faal olduğu görülen bu yapı, günümüzde de aynı isimle mevcut olup ibâdete açık durumdadır.¹⁶⁷⁷ Yapının herhangi bir süslemesi bulunmamaktadır.

¹⁶⁷⁰ Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.129.

¹⁶⁷¹ Kesin olmamakla birlikte, yukarıda belirttiğimiz kitâbenin daha önceki durumuna bağlı olarak, burada verilen bilginin kitâbeden nakledildiği bir ihtimal olarak değerlendirilebilir.

¹⁶⁷² **ŞK**, No: 410/713.; **ŞK**, No: 228/665.

¹⁶⁷³ Yapının tasviri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.129-131.

¹⁶⁷⁴ **ŞK**, No: 187/1197.

¹⁶⁷⁵ **Hurûfat**, No: 569, vrk.26b.

¹⁶⁷⁶ **Hurûfat**, No: 569, vrk.27a.

¹⁶⁷⁷ Mihaliççık Müftülüğü kayıtlarına göre, Ömer karyesindeki bu câmi 1937 tarihinde inşâ edilmiştir. Fakat bu tarih büyük olasılıkla onarım tarihi olmalıdır. Nitekim câmiye, Tevcih Heyeti'nin 7 Ekim 1939 tarih ve 16809 numaralı kararıyla 10 Ekim 1939'da Mustafa Efendi atanmıştır. **ŞK**, No: 187/1197.

2.1.49. Saray Karyesi Es-Seyyîd Ali Câmîi

Saray karyesinde Es-Seyyîd Ali tarafından¹⁶⁷⁸ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini kesin olarak bilemiyoruz. Bu konuda Erol Altınsapan-Canan Parla¹⁶⁷⁹, Mihaliççık Müftülüğü kayıtlarını me haz alarak, yapının “Saray Köyü Câmîi” ismiyle 1915 yılında köy halkı tarafından yaptırıldığını belirtmektedir. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre câmi, XVIII. yüzyılın ortalarında ayakta ve faal durumdadır. Nitekim Es-Seyyîd Ali Câmîi’ne H. 1165/M. 1752 tarihinde Hasan isminde bir kişi hatip olarak atanmış ve kendisine günlük yarım akçe maaş verilmiştir.¹⁶⁸⁰ Bu tarihte câmiye bir hatip tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini açıkça göstermektedir.

Daha sonraki dönemlerdeki gelişmeler de bu tespitimizi destekler niteliktedir. Şöyle ki, hatip Hasan’ın görevini bırakmasından sonra, H. 1175/M. 1762’de bu göreve Osman oğlu Halil atanmış¹⁶⁸¹ ve kendisine günlük 1 akçe maaş kaydedilmiştir. Halil’in vefâtından sonra ise; H. 29 Şaban 1189/M. 25 Ekim 1775’de Hüseyin¹⁶⁸², H. 1213/M. 1799’da Süleyman¹⁶⁸³, H. 1230/M. 1815’te Cafer oğlu Mehmed¹⁶⁸⁴ ve H. 17 Rebiü’l-evvel 1254/M. 10 Haziran 1838 tarihinde de Hacı Ali oğlu Habib Efendi atanmıştır.¹⁶⁸⁵ Hatip olarak atanan bu kişilerin maaşlarıyla ilgili herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Vakıf kayıtlarına göre, XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren faal olduğu görülen bu yapı, günümüzde “Saray Köyü Câmîi” ismiyle ibâdete açık durumdadır. Yapının herhangi bir süslemesi bulunmamaktadır.¹⁶⁸⁶

2.1.50. Sarıyar Karyesi Pirî Halil Câmîi

Sarıyar karyesinde Pirî Halil tarafından¹⁶⁸⁷ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın başlarından itibaren ayakta ve faal durumdadır. Nitekim Pirî Halil Câmîi’ne H. 1114/M. 1703 tarihinde Mehmed isminde bir kişi hatip olarak atanmış ve

¹⁶⁷⁸ **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.; **ŞK**, No: 480/1033.; **ŞK**, No: 227/700.

¹⁶⁷⁹ Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.162, 378.

¹⁶⁸⁰ **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b. Hatip olarak görev yapan Hasan’ın bu görevi, H. 1168/M. 1755 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.

¹⁶⁸¹ **ŞK**, No: 480/1033.

¹⁶⁸² **Y.a.g.y.**

¹⁶⁸³ **Y.a.g.y.**

¹⁶⁸⁴ **Y.a.g.y.**

¹⁶⁸⁵ **ŞK**, No: 480/1033.; **ŞK**, No: 227/700.

¹⁶⁸⁶ Yapının tasviri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.162-164.

¹⁶⁸⁷ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144b.; **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.; **ŞK**, No: 412/357.; **ŞK**, No: 226/1150.

kendisine günlük yarım akçe maaş kaydedilmiştir.¹⁶⁸⁸ Bu tarihte câmiye bir atamanın yapılmış olması, yapının bu dönemde ayakta ve faal olduğunu, dolayısıyla daha önce inşâ edildiğini göstermektedir.

Hatip Mehmed'in vefâtından sonra bu göreve; H. 1120/M. 1709'da Ahmed¹⁶⁸⁹, H. 1142/M. 1730'da Hasan Efendi¹⁶⁹⁰, H. 1190/M. 1776'da Hasan oğlu Süleyman¹⁶⁹¹, H. 1209/M. 1795'te Seyyîd Mehmed¹⁶⁹², H. 1214/M. 1800'de Halil oğlu Ali¹⁶⁹³, H. 29 Şevvâl 1220/M. 20 Ocak 1806 tarihinde Nâib Seyyîd Mustafa arzıyla Ali oğlu Halil¹⁶⁹⁴ ve H. 24 Safer 1267/M. 29 Aralık 1850'de de Halil oğlu Mehmed Efendi atanmıştır.¹⁶⁹⁵ Hatip olarak görev yapan bu kişilerden Halil oğlu Mehmed Efendi'ye günlük 4 akçe; Hasan Efendi, Seyyîd Mehmed, Halil oğlu Ali ve Halil oğlu Mehmed Efendi'ye ise günlük yarım akçe maaş verilmiştir. Vakıf kayıtlarına göre, XVIII. yüzyıl başlarından itibaren ayakta ve faal olduğu görülen Pirî Halil Câmiî de günümüzde mevcut değildir.

2.1.51. Sazak Karyesi Hacı Abdullah Câmiî

Sazak karyesinde Hacı Abdullah tarafından¹⁶⁹⁶ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre yapı, XVIII. yüzyılın sonlarında ibâdete açık durumdadır. Nitekim Hacı Abdullah Câmiî'ne H. 20 Receb 1212/M. 8 Ocak 1798 tarihinde Abbas isminde bir kişi hatip olarak atanmış, kendisine günlük yarım akçe maaş kaydedilmiştir.¹⁶⁹⁷ Bu tarihte câmiye hatip tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde ayakta ve faal olduğunu, dolayısıyla da daha önce inşâ edildiğini göstermektedir.

Hatip Abbas'ın vefâtından sonra bu göreve, H. 19 Şevvâl 1255/M. 26 Aralık 1839 tarihinde Hasan¹⁶⁹⁸, H. 10 Receb 1275/M. 13 Şubat 1859 tarihinde ise Mehmed Said Efendi atanmıştır.¹⁶⁹⁹ Ayrıca bu kişilere günlük yarım akçe maaş verilmiştir. Vakıf

¹⁶⁸⁸ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110a.

¹⁶⁸⁹ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.

¹⁶⁹⁰ **Hurûfat**, No: 1148, vrk.90b. Hatip Hasan Efendi'nin bu görevi H. 1160/M. 1747 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1148, vrk.90b.

¹⁶⁹¹ **Hurûfat**, No: 1151, vrk.65b.

¹⁶⁹² **Hurûfat**, No: 558, vrk.144b.

¹⁶⁹³ **Hurûfat**, No: 561, vrk.30b.

¹⁶⁹⁴ **Y.a.g.y.**

¹⁶⁹⁵ **ŞK**, No: 412/357.; **ŞK**, No: 226/1150.

¹⁶⁹⁶ **ŞK**, No: 412/325.; **ŞK**, No: 225/952.

¹⁶⁹⁷ **ŞK**, No: 412/325.

¹⁶⁹⁸ **Y.a.g.y.**

¹⁶⁹⁹ **ŞK**, No: 412/325.; **ŞK**, No: 225/952.

kayıtlarına göre, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren ayakta ve faal olduğu görülen Hacı Abdullah Câmîi de günümüzde mevcut değildir.

2.1.52. Sazak Karyesi Hacı Şah Velî Câmîi

Sazak karyesindeki yapılardan birisi de Hacı Şah Velî Câmîi'dir. Hacı Şah Velî tarafından¹⁷⁰⁰ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak yapıya ait vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın başlarında ibâdete açık durumdadır. Nitekim Hacı Şah Velî Câmîi'ne H. 1117/M. 1706'da İsmail isminde bir kişi hatip olarak atanmış, kendisine günlük 1 akçe maaş verilmiştir.¹⁷⁰¹ Bu tarihte câmiye hatip tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini açıkça göstermektedir.

Öte yandan Hatip İsmail'in vefâtından sonra ise bu göreve; H. 1124/M. 1712'de Hasan¹⁷⁰², H. 1141/M. 1729'da Hacı Mehmed¹⁷⁰³, H. 1177/M. 1764'te Süleyman oğlu Hüseyin¹⁷⁰⁴ ve H. 1190/M. 1776 yılında da Mehmed oğlu Hüseyin atanmıştır.¹⁷⁰⁵ Hatip olarak atanan bu kişilere ise günlük yarım akçe maaş verilmiştir. Vakıf kayıtlarında Hacı Şah Veli Câmîi olarak geçen bu yapının, bu dönemden sonraki gelişimi hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. XVIII. yüzyılda ayakta ve faal olduğu görülen yapı günümüzde mevcut değildir.

2.1.53. Seki Karyesi Hacı Yusuf Câmîi

Mihaliççik'a bağlı Seki karyesindeki bu câmi, Hacı Yusuf isminde bir kişi tarafından yaptırılmıştır. Nitekim bu, yapıya ilişkin bir vakıf kaydında¹⁷⁰⁶ “... *Nezâret-i Evkâf-ı Hümayûn Hazret-i Mâlikâneye mülhâk evkâfdan Mihaliççik kazâsı mülhâkatından Seki nâm karyede vâki' eshâb-ı hayratdan El-hâc Yusufun binâ eylediği câmi-i şerîf vakfından ...*” şeklinde ifâde edilmiştir. Öte yandan câminin, her ne kadar bânisi belli olsa da, kitâbesi ve vakfiyesi bulunmadığından yapının hangi tarihte inşâ edildiğini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak yapıya ait vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın ortalarında ayakta ve faal durumdadır. Buna göre; Hacı Yusuf Câmîi'ne H. 1168/M. 1755 tarihinde Yusuf

¹⁷⁰⁰ Hurûfat, No: 1151, vrk.65b.; Hurûfat, No: 1156, vrk.66b.

¹⁷⁰¹ Hurûfat, No: 1157, vrk.110b.

¹⁷⁰² Hurûfat, No: 1157, vrk.111a.

¹⁷⁰³ Hurûfat, No: 1156, vrk.66b.

¹⁷⁰⁴ Ya.g.y.

¹⁷⁰⁵ Hurûfat, No: 1151, vrk.65b.

¹⁷⁰⁶ B.O.A., Cevdet-Evkaf, No: 8683.

isminde bir kişi imam ve hatip olarak atanmış¹⁷⁰⁷, ancak kendisine verilen maaş hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bu tarihte câmiye bir atama yapılmış olması, yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini göstermektedir.

Hatip ve imam olarak görev yapan Yusuf'un vefât etmesinden sonra, bu iki göreve H. 1179/M. 1766'da Hacı Yusuf¹⁷⁰⁸ ve H. 8 Zilkâde 1182/M. 16 Mart 1769'da Hacı Yusuf'un vefâtı üzerine oğulları Hacı Mustafa ve Hacı Mehmed atanmıştır.¹⁷⁰⁹ Defterde, Hacı Mustafa ve Hacı Mehmed'in hangi görevleri yaptığı konusunda herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Öte yandan Hacı Mehmed'in, atandığı yıl içerisinde görevi yenilenmiş¹⁷¹⁰, ancak H. 9 Zilhicce 1182/M. 16 Nisan 1769 tarihinde görevini kardeşi Hacı Mustafa'ya bırakmıştır.¹⁷¹¹ Yaklaşık 40 yıl boyunca bu iki görevi yürüten Hacı Mustafa'nın görevini bırakmasından sonra ise bu göreve; H. 21 Şevvâl 1224/M. 29 Kasım 1809'da Hacı Mehmed oğlu Mustafa¹⁷¹², H. 1233/M. 1818'de Hacı Mehmed oğlu Mehmed¹⁷¹³ ve H. 6 Cemâziye'l-âhir 1243/M. 25 Aralık 1827'de Hüseyin oğlu İbrahim¹⁷¹⁴ atanmıştır.¹⁷¹⁵ H. 1 Şaban 1267/M. 1 Haziran 1851 tarihinde ise küçük oğlu Mustafa'nın¹⁷¹⁶ tâyin edilmesi konusunda ricada bulunulmuş, bunun üzerine H. 2 Safer 1268/M. 27 Kasım 1851 tarihinde Mustafa'nın bu göreve atanması ve kendisine hatiplik beratı verilmesi için emir verilmiştir.¹⁷¹⁷ Vakıf kayıtlarında Hacı Yusuf Câmii olarak geçen ve XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren faal olduğu görülen bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

2.1.54. Sekiviran Karyesi Hacı Habib Câmii

Sekiviran karyesinde, Hacı Habib tarafından yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın başlarında faal durumdadır. Nitekim Hacı Habib Câmii'nde günlük

¹⁷⁰⁷ **Hurûfat**, No: 1156, vrk.66b.

¹⁷⁰⁸ **Y.a.g.y.**

¹⁷⁰⁹ **Hurûfat**, No: 1146, vrk.23a.

¹⁷¹⁰ **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁷¹¹ **Hurûfat**, No: 1146, vrk.23a.

¹⁷¹² **Hurûfat**, No: 561, vrk.30b.

¹⁷¹³ **Hurûfat**, No: 569, vrk.26b.

¹⁷¹⁴ Hacı Yusuf Câmii'nde hatip olarak görev yapan Hüseyin oğlu İbrahim, Mihaliççık'a bağlı Çukurviran karyesinde doğmuştur. H. 24 Cemâziye'l-âhir 1267/M. 26 Nisan 1851 tarihinde karyede 1. hânede kayıtlı olan İbrahim bu dönemde 80 yaşındadır. Bkz. **B.O.A., Cevdet-Evkaf**, No: 8683.

¹⁷¹⁵ **Hurûfat**, No: 563, vrk.55a.

¹⁷¹⁶ İbrahim'in küçük oğlu olan Mustafa, bu tarihte 25 yaşında olup, askerî okulda öğrenimine devam etmektedir. Bkz. **B.O.A., Cevdet-Evkaf**, No: 8683.

¹⁷¹⁷ **Y.a.g.b.**

1 akçe maaş ile hatip olarak görev yapan Hacı Mehmed'in vefât etmesinden sonra, bu göreve H. 1128/M. 1716 tarihinde Mustafa isminde bir kişi atanmış ve görevi karşılığı Mustafa'ya da günlük 1 akçe maaş kaydedilmiştir.¹⁷¹⁸ Bu tarihte câmiye vefât eden bir hatibin yerine yeni bir atama yapılmış olması, yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini açıkça göstermektedir.

Öte yandan Hatip Mustafa'nın görevini bırakmasından sonra ise bu göreve; H. 1135/M. 1723'te Hacı Durmuş¹⁷¹⁹, H. 1141/M. 1729'da Durmuş oğlu Yusuf¹⁷²⁰, H. 1144/M. 1732'de Hacı Mehmed oğlu Yusuf¹⁷²¹, H. 1157/M. 1744'te Halil¹⁷²², H. 1193/M. 1779'da Halil oğlu Mehmed¹⁷²³, H. 28 Rebiü'l-âhir 1221/M. 15 Temmuz 1806 tarihinde Osman oğlu Ali¹⁷²⁴, H. 1245/M. 1830'da Mahmud oğlu Hüseyin¹⁷²⁵ ve H. 20 Zilkâde 1271/M. 4 Ağustos 1855 tarihinde de Osman oğlu İsmail Efendi atanmıştır.¹⁷²⁶ H. 28 Rebiü'l-âhir 1221/M. 15 Temmuz 1806 tarihine kadar hatip olarak atanan kişilere günlük 1 akçe maaş verilmiş, bu tarihten sonraki maaşlar hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Vakıf kayıtlarına göre, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren ayakta ve faal olduğunu gördüğümüz Hacı Habib Câmii de günümüzde mevcut değildir.

2.1.55. Sorkun Karyesi Resûl Efendi Câmii

Sorkun karyesinde Resûl Efendi tarafından¹⁷²⁷ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın başlarında ayakta ve faal durumdadır. Nitekim Resûl Efendi Câmii'ne H. 1117/M. 1706 tarihinde Mehmed isminde bir kişi hatip olarak atanmış, görevi karşılığında kendisine günlük 1 akçe maaş kaydedilmiştir.¹⁷²⁸ Bu tarihte câmiye hatip tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini göstermektedir.

¹⁷¹⁸ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.112a.

¹⁷¹⁹ **Hurûfat**, No: 1139, vrk.168a.

¹⁷²⁰ **Hurûfat**, No: 1139, vrk.168b.

¹⁷²¹ **Hurûfat**, No: 1145, vrk.73b. Ayrıca bu tarihte, câmiye bir imam gerektiği belirtilmiş ve günlük 3 akçe maaş ile bu göreve Musa isimli bir kişi tâyin edilmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1145, vrk.74a.

¹⁷²² **Hurûfat**, No: 1148, vrk.90b. Halil'in bu görevi H. 1168/M. 1755 ve H. 1172/M. 1759 tarihlerinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.; **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁷²³ **Hurûfat**, No: 1151, vrk.65b.

¹⁷²⁴ **Hurûfat**, No: 561, vrk.30b.

¹⁷²⁵ **Hurûfat**, No: 1145, vrk.73b.

¹⁷²⁶ **ŞK**, No: 412/174.; **ŞK**, No: 225/35.

¹⁷²⁷ **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.; **Hurûfat**, No: 1151, vrk.66a.; **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.; **Hurûfat**, No: 1157, vrk.112a.

¹⁷²⁸ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.

Öte yandan Resûl Efendi Câmii'nde hatip olarak görev yapan Mehmed'in vefât etmesinden sonra, bu göreve H. 1127/M. 1715 tarihinde oğlu Mehmed¹⁷²⁹ ve daha sonra sırasıyla; H. 1143/M. 1731'de Halil oğlu Mehmed¹⁷³⁰, H. 1179/M. 1766'da Hacı Hasan oğlu Ali¹⁷³¹, H. 1198/M. 1784'te Ali oğlu Hasan¹⁷³², H. 1224/M. 1809'da Hasan oğlu Ali¹⁷³³, H. 22 Şaban 1245/M. 16 Şubat 1830'da karye halkından Seyyîd Ahmed¹⁷³⁴ ve H. 27 Şevvâl 1271/M. 13 Temmuz 1855'te Mustafa oğlu Ali Efendi atanmıştır.¹⁷³⁵ H. 22 Şaban 1245/M. 16 Şubat 1830 tarihine kadar hatip olarak atanan kişilere günlük 1 akçe maaş verilmiş, diğerleri hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Vakıf kayıtlarına göre, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren faal olduğu görülen Resûl Efendi Câmii de günümüzde mevcut değildir.

2.1.56. Süleler Karyesi Câmii

Süleler karyesinde halk tarafından¹⁷³⁶ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın ilk yarısında ibâdete açık durumdadır. Buna göre; câmiye H. 1142/M. 1730 tarihinde Hasan isminde bir kişi hatip olarak atanmış ve kendisine günlük yarım akçe maaş kaydedilmiştir.¹⁷³⁷ Bu tarihte câmiye hatip tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini göstermektedir. Öte yandan Hatip Hasan'ın vefâtından sonra bu göreve; H. 1192/M. 1778'de Mustafa¹⁷³⁸, H. 1204/M. 1790'da Mustafa oğlu Ahmed¹⁷³⁹ ve H. 1209/M. 1795'te Seyyîd Mehmed atanmıştır.¹⁷⁴⁰ Bu kişilerin maaşları hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Vakıf kayıtlarına göre, XVIII. yüzyılda faal olduğu görülen bu câmi de günümüzde mevcut değildir.¹⁷⁴¹

¹⁷²⁹ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.112a.

¹⁷³⁰ **Hurûfat**, No: 1145, vrk.74a. Mehmed'in bu görevi, H. 1145/M. 1733 ve H. 1168/M. 1755 tarihlerinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1145, vrk.74a.; **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.

¹⁷³¹ **Hurûfat**, No: 1156, vrk.66b. Ali'nin bu görevi, aynı yıl içerisinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁷³² **Hurûfat**, No: 1151, vrk.66a.

¹⁷³³ **Hurûfat**, No: 560, vrk.39b.

¹⁷³⁴ **Hurûfat**, No: 559, vrk.56b.

¹⁷³⁵ **ŞK**, No: 413/110.; **ŞK**, No: 227/610.

¹⁷³⁶ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144a.; **Hurûfat**, No: 1151, vrk.65b.

¹⁷³⁷ **Hurûfat**, No: 1139, vrk.168b.

¹⁷³⁸ **Hurûfat**, No: 1151, vrk.65b.

¹⁷³⁹ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144a.

¹⁷⁴⁰ **Y.a.g.y.**

¹⁷⁴¹ Mihalicçık Müftülüğü'nden edindiğimiz bilgilere göre, Sülelerde günümüzde de bir câmi yoktur.

2.1.57. Tatarcık Karyesi Câmii

Tatarcık karyesinde halk tarafından¹⁷⁴² yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak yapıya ait vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, yapı XIX. yüzyılın sonlarında ibâdete açık durumdadır. Buna göre; câmiye H. 16 Safer 1314/M. 27 Temmuz 1896 tarihinde Hüseyin isminde bir kişi hatip olarak atanmış, kendisine günlük yarım akçe maaş kaydedilmiştir.¹⁷⁴³ Bu tarihte câmiye hatip tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini göstermektedir. Vakıf kayıtlarına göre, XIX. yüzyıl sonlarından itibaren faal olduğunu gördüğümüz bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

2.1.58. Uşakbükü Karyesi Câmii

Uşakbükü karyesinde halk tarafından¹⁷⁴⁴ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın ortalarında faal durumdadır. Buna göre; câmiye H. 1142/M. 1730 tarihinde Hacı Mehmed oğlu Ali isminde bir kişi hatip olarak atanmış¹⁷⁴⁵, aldığı maaş hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Bu tarihte câmiye hatip tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini göstermektedir.

Diğer taraftan câmide hatip olarak görev yapan Hacı Mehmed oğlu Ali'nin vefât etmesinden sonra, bu göreve H. 1209/M. 1795 tarihinde oğlu Ali atanmış ve kendisine günlük yarım akçe maaş kaydedilmiştir.¹⁷⁴⁶ Vakıf kayıtlarına göre, XVIII. yüzyılın ortalarında faal olduğu görülen bu yapı da günümüzde mevcut değildir.¹⁷⁴⁷

2.1.59. Yalınlı Karyesi Alaeddin Bey Câmii

Yalınlı¹⁷⁴⁸ karyesinde Alaeddin Bey tarafından¹⁷⁴⁹ yaptırılan bu câminin hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın başlarında faal durumdadır. Nitekim câmiye, H. 1116/M. 1705 tarihinde

¹⁷⁴² **Hurûfat**, No: 1157, vrk.111a.

¹⁷⁴³ **Y.a.g.y.**

¹⁷⁴⁴ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144b.; **Hurûfat**, No: 1139, vrk.168b.; **Hurûfat**, No: 1145, vrk.73b.; **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁷⁴⁵ **Hurûfat**, No: 1139, vrk.168b. Hacı Mehmed oğlu Ali'nin bu görevi, H. 1144/M. 1732 ve H. 1188/M. 1774 tarihlerinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1145, vrk.73b.; **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁷⁴⁶ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144b.

¹⁷⁴⁷ Mihaliççık Müftülüğü'nden edindiğimiz bilgilere ve 15 Nisan 2006 tarihinde bölgede yaptığımız fotoğraflama çalışmalarına göre, Uşakbükü köyünde günümüzde de bir câmi bulunmamaktadır.

¹⁷⁴⁸ Yalınlı köyü günümüzde mevcut değildir.

¹⁷⁴⁹ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.; **Hurûfat**, No: 1157, vrk.112a.

Musa isminde bir kişi hatip olarak atanmış ve kendisine günlük yarım akçe maaş kaydedilmiştir.¹⁷⁵⁰ Bu tarihte câmiye bir hatip tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini göstermektedir.

Öte yandan Hatip Musa'nın vefâtından sonra bu göreve H. 1 Muharrem 1126/M. 17 Ocak 1714 tarihinde oğlu Mehmed¹⁷⁵¹, H. 1158/M. 1745'te Halil¹⁷⁵², (?)¹⁷⁵³ Hüseyin oğlu Halil¹⁷⁵⁴, H. 1209/M. 1795'te Ahmed oğlu Mustafa¹⁷⁵⁵, H. 17 Şevvâl 1224/M. 25 Kasım 1809'da Halil oğlu Süleyman¹⁷⁵⁶, H. 3 Receb 1232/M. 19 Mayıs 1817'de Halil oğlu İsmail¹⁷⁵⁷ ve büyük olasılıkla XIX. yüzyılın ikinci yarısında¹⁷⁵⁸ Hâfız Ali Efendi atanmıştır.¹⁷⁵⁹ H. 3 Receb 1232/M. 19 Mayıs 1817 tarihine kadar hatip olarak atanan kişilere günlük 1 akçe maaş verilmiş, diğerleri hakkında bir bilgi kaydedilmemiştir. Vakıf kayıtlarına göre, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren faal olduğunu gördüğümüz Alaeddin Bey Câmii de günümüzde mevcut değildir.

2.1.60. Yarıkcı Karyesi Câmii

Yarıkcı karyesinde halk tarafından¹⁷⁶⁰ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Öte yandan bu konuda İsmail Ali Sarar¹⁷⁶¹, herhangi bir kaynak göstermeden, yapının “Yarıkcı Câmii” ismiyle bilindiğini ve Selçuklu dönemine ait bir eser olduğunu belirtmektedir. Fakat Sarar'ın verdiği bu bilginin basit ve bir o kadar da yanlış olduğu, yapıya ait vakıf kayıtlarından anlaşılmaktadır. Ayrıca yukarıda da belirttiğimiz gibi, yapının değil Selçuklu dönemi, Osmanlı döneminde dahi hangi tarihte yapıldığını gösteren hiçbir bilimsel kanıt yoktur. Bu bakımdan yapıya ilişkin yapılacak tarihlendirmede, Mihaliççık ve çevresindeki sosyal yapıların çoğunda olduğu gibi, eldeki verilerden yola çıkarak birtakım çıkarsamalar yapmaktan öteye

¹⁷⁵⁰ **Hurûfat**, No: 1139, vrk.168b.

¹⁷⁵¹ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.112a.

¹⁷⁵² **Hurûfat**, No: 1157, vrk.111a. Halil'in bu görevi, H. 1175/M. 1762 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁷⁵³ Defterin bazı kısımları tahrip olduğundan atama tarihi okunamamıştır.

¹⁷⁵⁴ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144b.

¹⁷⁵⁵ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144b.

¹⁷⁵⁶ **Hurûfat**, No: 561, vrk.30b.

¹⁷⁵⁷ **Hurûfat**, No: 563, vrk.55a.

¹⁷⁵⁸ Defterde atamaya ilişkin herhangi bir tarih kaydedilmemiştir.

¹⁷⁵⁹ **ŞK**, No: 187/1193. Hâfız Ali'nin vefât etmesinden sonra bu göreve, Tevcîh Heyeti'nin 28 Mayıs 1936 tarih ve 4042 numaralı kararıyla 29 Mayıs 1936 tarihinde Mustafa Efendi atanmış, verilen maaş miktarı hakkında herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Bkz. **ŞK**, No: 187/1193. (Ek Bölümü).

¹⁷⁶⁰ **Hurûfat**, No: 1151, vrk.65b.; **ŞK**, No: 225/125.

¹⁷⁶¹ İsmail Ali Sarar, “Eskişehir ve Selçuklu Devri Eserleri”, **Eskişehir I. Selçuklu Eserleri Semineri Bildirileri**, Eskişehir Valiliği Yay., Eskişehir, 1989, s.52.

gidilememektedir. Bu çerçevede, vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren faal durumdadır. Şöyle ki; câmiye H. 1154/M. 1742 tarihinde Süleyman oğlu Osman isminde bir kişi hatip olarak atanmış¹⁷⁶², maaşı hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Bu tarihte câmiye bir atama yapılmış olması, yapının bu dönemde ayakta ve faal olduğunu, dolayısıyla da daha önce inşâ edildiğini göstermektedir.

Öte yandan câmide hatip olarak görev yapan Osman'ın vefât etmesinden 1 yıl sonra, bu göreve; H. 1155/M. 1743'te Süleyman'ın diğer oğlu Ömer¹⁷⁶³, H. 1193/M. 1779'da Mustafa oğlu Ömer¹⁷⁶⁴, H. 1230/M. 1815'te Hüseyin oğlu Mehmed¹⁷⁶⁵ ve H. 3 Muharrem 1265/M. 29 Kasım 1848'de de Ali oğlu Mustafa Efendi atanmıştır.¹⁷⁶⁶ Hatip olarak görev yapan bu kişilerden, Ali oğlu Mustafa Efendi'ye günlük yarım akçe maaş verilmiş, diğerleri hakkında herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, tarihsel temellerini ta Selçuklu dönemine kadar götüren İ. Ali Sarar¹⁷⁶⁷, Eskişehir ve çevresinde Selçuklu döneminden günümüze ulaşan yapıların içerisine bu câmiyi de ekleyivermiştir. Fakat vakıf kayıtlarına göre, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren faal olduğu görülen yapı günümüzde mevcut değildir.¹⁷⁶⁸

2.1.61. Yayalar Karyesi Ahmed Bey Câmii

Yayalar¹⁷⁶⁹ karyesindeki Ahmed Bey Câmii'nin kim tarafından ve hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın başlarında faal durumdadır. Nitekim; câmiye H 1117/M. 1706 yılında Mehmed isminde bir kişi hatip olarak atanmış ve günlük yarım akçe maaş verilmiştir.¹⁷⁷⁰ Bu tarihte câmiye hatip tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini göstermektedir.

¹⁷⁶² Hurûfat, No: 1145, vrk.74a.

¹⁷⁶³ Y.a.g.y.

¹⁷⁶⁴ Hurûfat, No: 1151, vrk.65b.

¹⁷⁶⁵ Hurûfat, No: 1145, vrk.74a.

¹⁷⁶⁶ ŞK, No: 416/876.; ŞK, No: 225/125.

¹⁷⁶⁷ Sarar, "Eskişehir ve Selçuklu Devri.....", s.52.

¹⁷⁶⁸ Nitekim Mihaliççık Müftülüğü kayıtlarına göre, günümüzde Yarıkcı köyünde bulunan câmi "İlçalar Câmii" olarak 1957 tarihinde inşâ edilmiştir.

¹⁷⁶⁹ Günümüzde "Yayalar Çiftliği" olarak geçmektedir.

¹⁷⁷⁰ Hurûfat, No: 1157, vrk.110b.

Öte yandan Hatip Mehmed'in vefâtından sonra bu göreve; H. 1 Şaban 1126/M. 12 Ağustos 1714 tarihinde Ahmed¹⁷⁷¹, H. 1145/M. 1733'te Musa oğlu Ahmed¹⁷⁷² ve H. 1168/M. 1745'te Mehmed oğlu İbrahim atanmıştır.¹⁷⁷³ Hatip olarak görev yapan bu kişilere günlük 1 akçe maaş kaydedilmiştir. Vakıf kayıtlarına göre XVIII. yüzyılda faal olduğu görülen bu yapı da, diğer pek çok yapı gibi günümüzde mevcut değildir.

2.1.62. Yayalar Karyesi Halime Hatûn Câmii

Yayalar karyesindeki dinsel yapılardan biri de Halime Hatûn Câmii'dir. Yapıya ilişkin bir vakıf kaydından¹⁷⁷⁴, karye halkından hayır sahibi Halime Hatûn tarafından yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak yukarıda bahsettiğimiz vakıf kaydına göre, yapı XIX. yüzyılın ortalarında ibâdete açık durumdadır. Buna göre; H. 19 Şevvâl 1274/M. 2 Haziran 1858 tarihine kadar, Yayalar karyesinde 1 numaralı hânede kayıtlı olup, o dönemde 37 yaşında olan Hacı Mahmud oğlu Topal Ali câmide hatip olarak görev yapmıştır.¹⁷⁷⁵ Hatip Hacı Mahmud oğlu Topal Ali'nin vefât etmesi üzerine; karyede 2 numaralı hânede kayıtlı olup, o tarihte 5 yaşında olan küçük oğlu Mehmed'in¹⁷⁷⁶ bu göreve başlayıncaya kadar, yerine, Mihaliççık'a bağlı Ahur karyesinde 45/1 numaralı hânede kayıtlı olup, o tarihte 30 yaşında olan Halil oğlu Hâfız Mahmud Efendi uygun görülmüş ve H. 19 Şevvâl 1274/M. 2 Haziran 1858 tarihinde vekil olarak bu göreve tayin edilmiştir.¹⁷⁷⁷ Ayrıca Hâfız Mahmud Efendi'nin vekil olarak atanmasından yaklaşık 7 ay sonra, H. 23 Cemâziye'l-evvel 1275/M. 29 Aralık 1858 tarihinde kendisine hatiplik beratı verilmesi konusunda emir verilmiştir.

Öte yandan câmide hatip olarak görev yapan Hacı Mahmud oğlu Ali ve Hâfız Mahmud Efendi'ye verilen maaşlar hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Yayalar karyesinde XIX. yüzyıl ortalarında faal olduğunu gördüğümüz Halime Hatûn Câmii'nin, bu dönemden sonraki durumu ve gelişimi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yapı karyedeki diğer câmi gibi günümüzde mevcut değildir.

¹⁷⁷¹ Hurûfat, No: 1157, vrk.112a.

¹⁷⁷² Hurûfat, No: 1135, vrk.67b.

¹⁷⁷³ Y.a.g.y.

¹⁷⁷⁴ B.O.A., Cevdet-Evkaf, No: 1191/24.

¹⁷⁷⁵ Y.a.g.b.

¹⁷⁷⁶ Y.a.g.b.

¹⁷⁷⁷ Y.a.g.b.

2.1.63. Yukarı Dođanođlu Karyesi Dođanođlu Câmii

Yukarı Dođanođlu¹⁷⁷⁸ karyesindeki (Yukarı Mahalle) Dođanođlu Câmii'nin kim tarafından ve hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak yapıya ilişkin bir vakıf kaydından¹⁷⁷⁹ anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın ilk yarısında ayakta ve faal durumdadır. Buna göre; câmiye H. 20 Rebiü'l-evvel 1134/M. 8 Ocak 1722 tarihinde Eyüb Efendi isminde bir kişi imam ve hatip olarak atanmış¹⁷⁸⁰, kendisine verilen maaş hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. İmam ve hatip olarak görev yapan Eyüb Efendi'nin vefâtından sonra ise, bu göreve 6 Zilhicce 1137/M. 16 Ağustos 1725 tarihinde günlük yarım akçe maaş ile Mehmed tayin edilmiştir.¹⁷⁸¹ Bu tarihlerde câmiye atama işlemlerinin gerçekleşmiş olması, yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini göstermektedir.

Dođanođlu Câmii'ne ilişkin yukarıdaki verilerin dışında başka bir kayda rastlayamadık. Bu bakımdan, vakıf kayıtlarına göre XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde faal olduğu görülen yapının, bu dönemden sonraki durumu ve gelişimi hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Yapı günümüzde mevcut değildir.

2.1.64. Yukarı İğdeağacı Karyesi Şeyh İsmail Mescidi

Yukarı İđdeađacı¹⁷⁸² karyesinde “Şeyh İsmail Mescidi” ismiyle geçen bu yapının kim tarafından ve hangi tarihte yaptırıldığı konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Fakat yapıya ait bir vakıf kaydına göre, mescid XVIII. yüzyılın başlarında ayakta ve faal durumdadır. Nitekim H. 1116/M. 1705 tarihinde mescide bir imam gerektiği belirtilmiş ve günlük 1 akçe maaş ile bu göreve Mehmed isminde bir kişi atanmıştır.¹⁷⁸³ Yaklaşık 11-12 yıl bu görevi yürüten Mehmed'in vefâtından sonra, bu göreve H. 1128/M. 1716'da Mustafa isminde bir kişi atanmış¹⁷⁸⁴, ancak maaşı hakkında herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Bu tarihlerde mescide imam tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini göstermektedir. Vakıf kayıtlarına göre XVIII. yüzyılda faal olduğu görülen bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

¹⁷⁷⁸ Günümüzde Eskişehir-Beylikova ilçesine bağlıdır.

¹⁷⁷⁹ *Hurûfat*, No: 1091, vrk.169a.

¹⁷⁸⁰ *Y.a.g.y.*

¹⁷⁸¹ *Hurûfat*, No: 1091, vrk.169b.

¹⁷⁸² Günümüzde Eskişehir-Beylikova ilçesine bağlıdır.

¹⁷⁸³ *Hurûfat*, No: 1157, vrk.112a.

¹⁷⁸⁴ *Hurûfat*, No: 1157, vrk.112a.

2.1.65. Yukarı İğdeğacı Karyesi Câmii

Yukarı İğdeğacı karyesinde halk tarafından¹⁷⁸⁵ yaptırıldığı anlaşılan bu câminin de hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, yapı XVIII. yüzyılın sonlarında ayakta ve ibâdete açık durumdadır. Nitekim H. 1204/M. 1790'da câmide hatip olarak görev yapan Ali'nin görevini bırakmasından sonra, bu göreve aynı tarihte oğlu Mustafa atanmış ve kendisine günlük yarım akçe maaş kaydedilmiştir.¹⁷⁸⁶ Bu tarihte câmiye bir atamanın yapılmış olması, yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini göstermektedir.

Öte yandan hatip olarak görev yapan Mustafa'nın vefât etmesinden sonra ise, bu göreve; H. 1233/M. 1818'de oğlu Mustafa¹⁷⁸⁷ ve H. 16 Muharrem 1271/M. 9 Ekim 1854 tarihinde Mustafa oğlu Ali Efendi atanmıştır.¹⁷⁸⁸ Hatip olarak atanan bu kişilerin maaşları hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Vakıf kayıtlarına göre, XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren ayakta ve faal olduğu görülen bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

Buraya kadar olan bölümde, çeşitli vakıf kayıtlarından tespit edebildiğimiz toplam 58 câmi, 7 mescidin tarihsel gelişimini değerlendirmeye çalıştık. İncelediğimiz dönem içerisinde tespit ettiğimiz bu 58 câmi ve 7 mescidden sadece 15 câmi günümüze kadar ayakta kalabilmiştir. Fakat şunu özellikle belirtmeliyiz ki Mihaliçcik bölgesindeki bu mescid ve câmilerin dönemlerini, tespit ettiğimiz vakıf kayıtlarına göre belirledik. Bu nedenle yapılara ilişkin yaptığımız bu tarihlendirmeler, sadece vakıf kayıtlarına göre yapılmış olup adı geçen bu yapıların (birkaç istisnâ dışında) inşâ tarihlerini kesin olarak vermemektedir. Buradan hareketle, bölgedeki mescid ve câmilerin (Çalçı karyesinde bulunan XVI. yüzyıla ait Bâbü's-saâde Mehmed Ağa Câmii dışında) daha çok XVIII. yüzyıldan itibaren gelişimini takip edebilmekteyiz. Bununla birlikte, isimlerini tespit edebildiğimiz bu dinsel kurumların yanı sıra, Mihaliçcik'ta XVI. ve XVII. yüzyıl köy yaşantısı içerisinde faaliyet göstermiş olan bu tarz kurumların olduğunu, bu kurumların da daha çok "*mescid*" olarak faaliyet göstermiş olduklarını ayrıca belirtmek gerekir. Öte

¹⁷⁸⁵ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144a.; **Hurûfat**, No: 569, vrk.26b.; **ŞK**, No: 412/630.

¹⁷⁸⁶ **Hurûfat**, No: 558, vrk.144a.

¹⁷⁸⁷ **Hurûfat**, No: 569, vrk.26b. Mustafa'nın bu görevi, H. 19 Rebiü'l-âhir 1255/M. 2 Temmuz 1839 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. **ŞK**, No: 412/630.

¹⁷⁸⁸ **ŞK**, No: 412/630.; **ŞK**, No: 226/918. Ali Efendi'nin bu görevi H. 17 Cemâziye'l-evvel 1277/M. 1 Aralık 1860 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. **ŞK**, No: 412/630.

yandan, bu kurumların bölgede oldukça yoğun olması, Mihaliççık'taki sosyal yaşamın da ne denli hareketli olduğunu göstermektedir.

Mihaliççık bölgesindeki dinsel kurumlar içinde son derece önemli bir yere sahip olan mescid ve câmiler, XIX. yüzyıl boyunca bu yoğunluğunu devam ettirmiştir. Fakat burada dikkati çeken asıl nokta, bölgedeki câmi sayısında görülen kısmî azalma, buna karşın mescid sayısındaki olağanüstü artıştır. Nitekim 1883 yılında bölgede toplam 48 câmi, 30 mescid bulunmaktadır.¹⁷⁸⁹ Öte yandan 1892'de 49 câmi ve 40 mescid olmak üzere toplam 89'a çıkan¹⁷⁹⁰ bu yapıların sayısı, 1894 ve 1899 yıllarında değişmemiştir. Bu tarihlerde de bölgedeki câmi sayısı 49, mescid sayısı da 40 olarak görünmektedir.¹⁷⁹¹ Bu verilerden hareketle, Mihaliççık'taki dinsel kurumların câmi ve özellikle de mescid eksenli oldukça yoğun bir yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle yoğunluğun mescidlerde olmasının, genellikle bölgenin sosyo-ekonomik ve coğrafi özelliklerinden kaynaklandığı söylemek yanlış olmayacaktır.

2.2. Tekke ve Zâviyeler

Mihaliççık'taki dinsel kurumların ikinci aşamasını tekke ve zâviye yapıları oluşturmaktadır. Osmanlı mimarîsinde tekke, zâviye, hanigâh¹⁷⁹² vb. yapılar, ayrı birer karakter gösterir. Bu tür binalar özellikle kullanım amaçlarına göre yapılmışlardır.¹⁷⁹³

Dinsel mimarî ve örgütlenme içerisinde karşımıza çıkan önemli kurumlardan birisi tekkedir. Baha Tanman¹⁷⁹⁴ makalesinde, tekke kavramı tanımlanırken karşılaşılan sorunlardan birinin, devletin siyâsi kimliğiyle birlikte mimarinin geçirmiş olduğu evrelere bağlı olarak değişmesi olduğunu ifâde ederek, dönem, bölge ve yapının özgün işlevi gibi etkenlerin dikkate alınmadan, tek ve değişmez bir tanımın yapılmasının doğru olmayacağını belirtmektedir. Bu görüşün doğruluğu tartışılmakla birlikte; kelime olarak dayanma, güvenme anlamlarına gelen¹⁷⁹⁵ tekke, genellikle doğrudan doğruya bir tarikat adına açılan, o tarikata mensup dervişlerin toplandıkları, zikrettikleri, kendi ilkelerince sürdürülen törenleri ve ayinleri yerine getirdiği özel bir yapıya dendiği gibi,

¹⁷⁸⁹ SVA, Sene: 1300, s.178.

¹⁷⁹⁰ SVA, Sene: 1309, s.262.

¹⁷⁹¹ SVA, Sene: 1311, s.268.; Sâmî, *Kâmûsu'l*....., s.4505.

¹⁷⁹² Hânigâh: Tekke, dergâh. Bir şeyhin idâresinde dervişlerin oturduğu ve ayin yaptıkları yer.

¹⁷⁹³ E. Behnan Şapolyo, "Tekkeler-Zâviyeler, Türk Kültür Tarihi", *Önasya*, C.V, Ankara, 1969, s.51-52.

¹⁷⁹⁴ Baha Tanman, "Osmanlı Mimarîsinde Tarikat Yapıları/Tekkeler", *Türkler*, C.12, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.149-150.

¹⁷⁹⁵ Sâmî, *Kâmûs-i*....., s.432.

tarikatlarla ilgili tüm kuruluşlar için de kullanılan genel bir deyim olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷⁹⁶

Osmanlı dönemi tekkelerindeki mimarî programın temelinde, ihtiyaç duyulan fonksiyonlar yatmaktadır. Bunlar önem sırasına göre; ibâdet, eğitim, ziyâret, barınma, beslenme, temizlenme ve ulaşım olarak sıralanabilir. Bunlardan özellikle ilk ikisinin iç içe geçerek bir bütün oluşturduğu ve çoğunlukla aynı mekânlarda cereyan ettiği önemle vurgulanması gereken bir husustur.¹⁷⁹⁷ Öte yandan Yağmur Say'ın¹⁷⁹⁸ da belirttiği gibi, daha çok kompleks yapılar içerisinde değerlendirilen ve içinde bekâr dervişlerin yatıp kalkmaları için hücrelerin bulunmasıyla önemli bir ayrıntıya sahip olan tekkeleri, özellikle de Heterodoks yapılanmalar içerisinde değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Büyük bir kısmı ahşaptan, bir kısmı da taştan inşâ edilmiş olan tekkelere; zâviye, bârigâh¹⁷⁹⁹, dergâh¹⁸⁰⁰, hanigâh, meydan evi, cem evi adları da verilmektedir. Bununla birlikte tekkeler, câmi ya da mescid değildir. Tarikatlara özgü ayin, zikir ve semâh yapılan ibâdet yerleridir. Fakat bununla birlikte, tekkelerin içinde veya yanında câmi ve mescidler de bulunabilir.¹⁸⁰¹ Harem ve selâmlık olarak iki kısma ayrılan tekkelerde, şeyhin ailesi haremde barınmaktadır. Bu yapılanma içerisinde şeyhlik babadan oğula geçtiği gibi, şeyhin halifeleri de şeyh olabilmektedirler.

Dinsel mimarî ve örgütlenme içerisinde karşımıza çıkan diğer bir kurum da zâviyelerdir. Arapça'da "toplamak, men etmek" anlamına gelen ve "zvy" kökünden türemiş bir kelime olan zâviye; köşe, evin bir odası, açılımlarına gelmektedir.¹⁸⁰² Diğer bir ifadeyle zâviye; herhangi bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeyhin idâresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer

¹⁷⁹⁶ Say, *Seyyîd Battal Gâzi ve*....., s.16.; Say, *Seyyîd Battal Gâzi-Şücâeddîn*....., s.71.

¹⁷⁹⁷ Tanman, *a.g.m.*, s.150.

¹⁷⁹⁸ Say, *Seyyîd Battal Gâzi ve*....., s.16.; Say, *Seyyîd Battal Gâzi-Şücâeddîn*....., s.71.

¹⁷⁹⁹ Bârigâh: Ruhsat ya da izinle girilecek yer, dergâh.

¹⁸⁰⁰ Dergâhlar; içinde dinsel, edebî, tasavvufî bilgi alışverişinin yapıldığı tek katlı yapılar olarak tarif edilebilir. Dergâhın içinde bir şeyh odası bulunur. Şeyh odasından sonra dede ve dervişlerin hücreleri bulunmaktadır. Dedeler bu küçük odalarda yatmaktadır. Ayrıca aşevi ve kiler evi de bu tür yapıların vazgeçilmez unsurlarıdır. Bundan sonra, içerisinde zikir törenleri yapılan Semâhane gelmektedir. Alevî-Bektaşîler buraya meydan evi veya cem evi de demektedirler. Kütüphanesi de bulunan dergâhların, tarikat sancağının saklandığı bir odası olup, burada uzun saplı kılıçlar, diğer silahlar ve müzik aletleri saklanır. Ayrıca dergâhların bahçeleri mezarlık olup, pîrlerden birinin de burada türbesi bulunmaktadır. (Şapolyo, "Tekkeler-Zâviyeler".....s.51-52.)

¹⁸⁰¹ Şapolyo, "Tekkeler-Zâviyeler".....s.51-52.

¹⁸⁰² Ahmet Yaşar Ocak-Suraiya Faroqhi, "Zâviye", *İA*, C.13, M.E.B.-Anadolu Üniv. GSF Yay., Eskişehir, 1997, s.468.

sağlayan, yerleşim merkezlerinde ya da yol üzerinde bulunan bina topluluğunu ifâde etmektedir.¹⁸⁰³

Bunun yanı sıra, Ortodoks veya Heterodoks dinsel düşüncelerin Anadolu’da örgütlenmesi ve kurumsallaşmasından önce ve sonra yapılan yapıların büyük çoğunluğu da zâviye ismiyle anılmaktadır. Heterodoks düşünceyi temsil eden zâviyelerin, diğer Ortodoks tekke yapılarından ayrılan yönü, sürekli kırsal alanda bulunmaları ve içinde kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek ekonomik örgütün bulunmasıdır. Bu bakımdan zâviyeyi “kırsal alanda kurulmuş olan dinsel bir çiftlik” olarak değerlendirebiliriz.¹⁸⁰⁴

Tekkelerde olduğu gibi zâviyeler de; aralarında bazı küçük nüanslar bulunmakla birlikte, bazı dönemlerde hanigâh, tekke, ribât, imâret, medrese, dergâh gibi kavramlarla da aynı anlamda kullanılmıştır.¹⁸⁰⁵

Zâviyeler; içinde bir dinsel inanca bağlı dervişlerin bir arada yaşadıkları, dinsel ibâdet ve ayin yaptıkları, yolcuların misafir edildiği, dinsel ve sosyal bir örgütlenmeye sahiptirler.¹⁸⁰⁶ XI.-XIV. yüzyıllarda bir zâviyede başlıca; şeyhin türbesi, mescid, içinde âyin, kimi zaman da ders yapılan geniş bir oda, dervişlerin odaları, misafir odaları, hamam, mutfak, erzak ambarları ve ahır kısımları bulunmaktadır.¹⁸⁰⁷

Eskişehir ve çevresinde XIII. yüzyıldan sonra tarikat zâviyelerinin sayısında önemli bir artış görülmektedir.¹⁸⁰⁸ Bu durum, Selçuklu Devleti’nin yıkılmasından sonra bölgede ortaya çıkan otorite boşluğunun, güçlenen tarikatlar tarafından giderildiğini düşündürmektedir. Zâviye sayılarının çokluğu, bir bakıma özellikle kırsal bölgedeki dinsel otoritenin gücünü göstermektedir. Yağmur Say¹⁸⁰⁹ bunun nedeni olarak; uzun

¹⁸⁰³ Ocak-Faroqhi, **a.g.m.**, s.468.; Ahmet Yaşar Ocak, “Zâviyeler”, **VD**, C.XII, Ankara, 1978, s.248.; Saim Savaş, “Zâviyelerin Türk Kültürünün Gelişmesindeki Rolü”, **Osmanlı/Kültür ve Sanat**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.72.

¹⁸⁰⁴ Say, **Seyyîd Battal Gâzi ve**....., s.13.; Say, **Seyyîd Battal Gâzi-Şücâeddîn**....., s.68.

¹⁸⁰⁵ Saim Savaş, “Osmanlı Dönemi Zâviyeleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, **Osmanlı/Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.461.

¹⁸⁰⁶ Ocak, “Zâviyeler”,....., s.264.

¹⁸⁰⁷ Ocak, “Zâviyeler”,....., s.264.

¹⁸⁰⁸ Eskişehir bölgesinde, günümüzde mevcut olmayan; 5’i XIII. yüzyıl, 12’si XIV. yüzyıl, 13’ü de XV. yüzyıla ait 30 zâviye tespit edilmiştir. Bununla birlikte, Sivrihisar merkez Mahmud Suzani (türbe inşâ kitabesi 1348), Sivrihisar Dinek İbrahim Kardeş (XIV. yüzyıl), Eskişehir Çatacık ormanı mevki Makuf Tekke (XIV. yüzyıl), Eskişehir merkez Ortaca Koç Takreddin (XIV. yüzyıl), Eskişehir merkez Uludere Orta Tekke (XIV. yüzyıl), Eskişehir merkez Atalan Tekke (XIV. yüzyıl), Eskişehir Melekgâzi mezarı Melekgâzi (XIV. yüzyıl), Seyitgâzi Beykışla Yılkırkan (XIV. yüzyıl) olmak üzere 8’i, mevcut türbe yapıları ile günümüze ulaşmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Erol Altınsapan, “Tarihsel Gelişim Sürecinde Eskişehir Bölgesindeki Ortaçağ Türk Yerleşimleri ve Yapısal Boyutu”, **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.1, S.1, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Eskişehir, 1999, s.9-15.; Say, **Seyyîd Battal Gâzi ve**....., s.14., dipnot 12.

¹⁸⁰⁹ Say, **Seyyîd Battal Gâzi ve**....., s.14.; Say, **Seyyîd Battal Gâzi-Şücâeddîn**....., s.69-70.

süre Türk-Bizans sınırı olan bu topraklarda ortaya çıkabilecek otorite eksikliğini giderebilmek için, Selçuklu Devleti'nin başboş Türkmenleri bir şemsiye altında toplayan bu gücü yanına alma, ortak temel bir paydada birleştirme ve en azından merkezi otoritenin karşısında alternatif bir otorite olmaktan çıkarıp, belli noktalarda da olsa merkezle ilişki içinde, daha az hareketli (*sakinleştirilmiş*) bir insan topluluğu yaratma isteğinin olabileceğini belirtmektedir.

Bölge, yukarıda bahsettiğimiz bu özelliğini Fatih Sultan Mehmed dönemine (1451-1481) kadar korumuş, bu dönemde merkeziyetçi bir politika izleyen Fatih Sultan Mehmed, bölgedeki vakıf zâviyelerin büyük bir çoğunluğu timara çevirmiştir. II. Bayezid (1481-1512) zamanında timara çevrilen vakıflar, zâviyelere tekrar iade edilmişse de dinsel yapılanmalar eski güçlerini bir daha toparlayamamışlardır.¹⁸¹⁰ Taner Timur¹⁸¹¹ eserinde, bu girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanmasının nedeni olarak, toplumdaki feodal eğilimlere karşı açılmış bir savaşın olduğunu göstermektedir.

Terminolojik olarak yukarıda açıklamaya çalıştığımız bu dinsel kurum ya da örgütlenmelerin, Mihaliçcik bölgesinde de yoğun olduğunu görüyoruz. Nitekim vakıf kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla bölgede, 10 zâviye ve 3 tekkenin tarihsel süreçteki gelişimini izleyebiliyoruz. Ayrıca bununla birlikte; bölgede kurumsal anlamda faaliyet göstermiş olan, ancak çoğunun günümüzde mevcut olmadığı bu yapıların temellerinin, daha XIV. yüzyıldan itibaren atıldığı görülmektedir.

2.2.1. Mihaliç Bey Zâviyesi

Mihaliçcik bölgesindeki zâviye örgütlenmeleri içerisinde, tespit edebildiğimiz ilk dinsel kurum Mihaliç Bey Zâviyesi'dir. Yapı, vakfiyesine göre XIV. yüzyılın ikinci yarısında (H. 793/M. 1362) Abdullah oğlu Mihaliç Bey tarafından inşâ ettirilmiştir.¹⁸¹² Çalışmamamızın giriş bölümünde de belirttiğimiz gibi, Abdullah oğlu Mihaliç Bey, Köse Mihal'in 3 oğlundan biri olan Aziz Bey'dir. Bu durum göstermektedir ki, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında önemli faaliyetler gösteren ve akıncı ailelerinden biri olan Mihaloğulları, Mihaliçcik bölgesinde de faaliyet göstermişlerdir. Nitekim Mihaliç Bey'in adına yaptırdığı bu zâviyeye ait vakfiyeyi incelediğimizde; gerek bu örgütlenme

¹⁸¹⁰ Doğru, XVI. Yüzyılda Eskişehir....., s.79.; Altınsapan, "Tarihsel Gelişim Sürecinde....., s.15.; Say, Seyyid Battal Gâzi ve....., s.14-15.

¹⁸¹¹ Taner Timur, Osmanlı Toplumsal Düzeni, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s.143.

¹⁸¹² V.G.M.A., Defter-i Evkaf, No: 732/61, s.77.

hakkında gerekse o dönem içerisinde Mihaliçcik bölgesinin sosyal, siyasal, kültürel vb. özellikleri konusunda bize çok önemli bilgiler ve ipuçları verdiğini göreceğiz.

Mihaliçcik'ta, Abdullah oğlu Mihaliç Bey Vakfı'na ait H. 763/M. 1362 tarihli bu Arapça vakfiye¹⁸¹³, dua cümleleri ve şühûdü'l-hâl¹⁸¹⁴ kısmı hariç şu şekildedir¹⁸¹⁵:

“Hamd-ü senâ ol Allah-ü azimü’ş-şâne mahsus ve maksurdur ki bütün kalblerde olan her şeye vâkıf ve gizli işlere mürâkibdir. Ve salât ve selâm sûr-ı nefh olunduğu bir günde sefahati ve şefaati makbul olan Seyyidimiz Hazret-i Muhammed anın üzerine olsun. Hamd-ü senâ ve salât-ü selâm vecibesini i’fâdan sonra bu vakfiye sâdik ve dürüst ve makbûl bir sâhife izâhiha-i şer’iyyedir mazmunu: Çok ‘aziz ve muhterem ve çok yüce ve mükerrem, lütûf ve keremin menbai ve evsafı cemilesi dolayısıyla meliki hallakın sitâyişine mazhar bulunan Abdullah oğlu Mihaliç Bey cenâb-ı hak kadr-ü mertebesini yüceltsin meclis-i şer’-i şerîfi nebevî ve divânî kazâ-i münîfi mustafevide hâzır olarak vakfeylediğini natıktır. Şöyle ki mumâileyh hâl-i hayat ve sıhhatında tasarrufât-ı kavliye ve fi’iliyesi şer’an câ’iz olduğu bir sırada kendisinin malı ve hakk-ı sahihi ve mülk-i sarihi bulunan Mihaliç Nâhiyesinde Uşakbüktü ve Çömi ve Göçebe ve Bahtiyar ve Kozulugölcük adlarındaki karyeleri hudûd-u ma’rûfe ve hukuk-u ma’lûme ile merâfık ve levâhiki ile mezarî ve tevâbi’ ile ve kadde-i mesâlih ve ‘amme-i rûsûm ile anılsın anılmasın, yazılsın yazılmasın dâhil ve hâric her hakkı ile vakf ve hayırlar ve başkalarına âit mülk ve kabristan ve mescidler hâric olmak üzere mezkûr Mihaliç Kalesindeki zâviyesine vakfeyledi. Sonra yine vâkıf vakfın tevliyetini mezbûr Kethüdânın yedinde olmasını şart edib zükûr evlâdından mezbûre kethüdânın evlâdından ve evlâd-ı evlâdından ihtiyar itdiği kimseyi nesbeder. Cenâb-ı hak muhafaza buyursun evlâd-ı zükûr münkarız olursa inas evlâdına sonra mezbûrenin intihâb ettiği kimesnenin yedinde olub o da yine evlâdı ve evlâd-ı evlâdı zükûrundan intihâb ider. Vâkıfın nesli tamâmen münkarız olursa inkırazdan Allah’a sığınırım- mezkûr tevliyeti vâkıfın ‘utekâsının aslahına ve ‘utekâsı evlâd-ı zükûrunun aslahına aid olur. Vâkıf vakfın galle ve envâinden ve sâireden her ne hâsıl olursa mütevellînin beşte birini almasını ve bundan başka olarak harik ve vaz’-ı ümerâ resimlerini kendi ma’îşeti için almasını şart eyledi. Bunlardan bir şey münhedim olursa rakâbeden bir şey binâ olunub artan fazlanın mütevellî yediyle mezbûr zâviyeye gelen misafir ve fukarâya sarf edilmesini şart eyledi. Ve kezâ kendi zâviyesine iyi halli bir şeyh nasb ve ta’yin keyfiyetinin mütevellî elinde olmasını şart ederek ebedî bir surette vakf-ı sahihi şer’ ile vakfeyledi. Şol haysiyetteki bi’l-cümle mahlûkatın kaffesine mâlik olan cenâb-ı hak küre-i ‘arza ve üzerindekiilere vâris olduğu tazâhür edinceye kadar alınıb satılamaz, hibe edilemez, rehin bırakılamaz, tebdîl edilemez, iycâr ve istiycâr olunamaz ve kimseye miras kalamaz. Bunları işitdikden sonra her kim tebdîl iderse vezr-ü vebâli ancak tebdîl iden kimesnelere aittir. Muhakkak cenâb-ı hak her şeyi işidir ve bilir. Vâkıfın umduğu ecir ve sevâb Kerim olan cenâb-ı hakka aiddir. Kim ki tebdîl ve tağyirine çalışırsa cenâb-ı hakkın ve meleklerin ve bütün insanların lâneti anın üzerine olsun. Bu vakfiye yedi yüz altmış üç senesi Rebîü’l-evvel ayının sonlarında car’ olub yazıldı.”

¹⁸¹³ Bu konu, Anadolu Üniversitesi Tarih Kulübü’nün 27-28 Nisan 2006 tarihleri arasında düzenlediği “Geleceğin Tarihçileri Tarihi Tartışıyor” sempozyumunda tarafımızdan ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

¹⁸¹⁴ Şühûdü’l-hâl: Durumun şahitleri.

¹⁸¹⁵ V.G.M.A., Defter-i Evkaf, No: 732/61, s.77.

H. 763/M. 1362 tarihinde Rebiü'l-evvel ayının sonlarında hazırlanmış olan bu vakfiyedeki bilgilere göre; Abdullah oğlu Mihaliç Bey (Aziz Bey) henüz hayattayken, Mihaliç Nâhiyesi'nde Uşakbükü, Göçebe, Bahtiyar, Kozlıgökcük ve Çömi karyeleri¹⁸¹⁶ sınırları içerisinde bulunan bölgede malı ve mülkünden; mutfak, kiler ve ek bölümlerini, sürülmüş tarlalarla buraya bağlı olan yerleri, başkalarına ait mal, mülk, mezarlık ve mescidler hariç olmak üzere Mihaliç Kalesi'ndeki¹⁸¹⁷ zâviyesine vakfetmiştir.¹⁸¹⁸

Vâkıf (Mihaliç Bey) vakfiyesinde; Kethüdâ'yı mütevellî olarak belirlemiş ve bu görevin ondan sonra en yaşlı erkek çocuğuna kalmasını, erkek çocuk neslinin tükenmesi durumunda da kız çocuğun bu görevi almasını belirtmiş; kız çocuğun görevini yerine getirmesinden sonra ise, erkekler arasında bir seçim yaparak yeni bir görevli tayin etmesini hükme bağlamıştır. Bunun yanında vâkıf, kendi neslinin tamamen yok olması durumunda da bu görevin, âzâdlı köleleri içerisinde en iyisine ve daha sonra onun erkek çocuklarına kalmasını da belirtmiştir.¹⁸¹⁹

Vakfiyede dikkati çeken önemli noktalardan biri de, vâkıfın, vakfın gelirinin 1/5'i ile ümerâ vergilerinin mütevellîye verilmesini, zâviyenin yıkılması durumunda yerine bir bina inşâ edilmesini, yapılacak masraflardan artanlarının da adı geçen zâviyeye gelen misafir ve fakirlere sarf edilmesini, zâviyeye mütevellî tarafından sağlığı yerinde olan bir şeyhin tayinini, bu sûretle de vakfının ebedîyen yaşamasını hükme bağlamasıdır. Yine vâkıfın şartlarına göre; bu vakıf hiçbir şekilde alınıp satılamaz, kiralanamaz, hibe edilemez, rehin ve miras bırakılamazdı.¹⁸²⁰

Öte yandan vakfiyedeki bilgiler dikkatle incelendiğinde, Mihaliççik bölgesinin XIV. yüzyıldaki durumu hakkında son derece önemli bilgiler verdiğini ve özellikle bölgenin sosyal, ekonomik, kültürel vb. birçok yönüne ışık tuttuğunu görebiliriz.

¹⁸¹⁶ Burada adı geçen karyelerden Çömi (ya da Çümi) karyesinin ismine, şu ana kadar yapmış olduğumuz taramalar sonucunda başka bir belgede rastlayamadık. Ancak XVI. yüzyıla ait kayıtlarda Çömi karyesinin yerine "Sekiviran" karyesi kaydedilmiştir. Bkz. **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf**, No: 585, vrk.390a-390b.; **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.121. Bu bakımdan ismi "Çömi" olarak geçen bu karyenin isminin "Sekiviran" olarak değişmiş olduğunu ya da yerleşim alanı olarak ortadan kalktığını ve yerine "Sekiviran" isminde yeni bir karyenin kurulduğunu düşünebiliriz. Ayrıca Kozlıgökcük karyesi, vakfiyenin diğer nüshasında "Kozluca" olarak geçmektedir. Bu karye daha sonraki dönemlerde ismi Kozlu olan karye olmalıdır. Nitekim Kozlu karyesi, coğrafi olarak vakfiyede adı geçen Çömi (Sekiviran), Uşakbükü ve Bahtiyar karyelerinin batısında yer almaktadır.

¹⁸¹⁷ Vakfiyede adı geçen Mihaliç Kalesi günümüzde mevcut değildir.

¹⁸¹⁸ **V.G.M.A., Defter-i Evkaf**, No: 732/61, s.77.

¹⁸¹⁹ **Y.a.g.y.**

¹⁸²⁰ **Y.a.g.y.**

Birincisi, burada adı geçen vakıf kurumunun bir zâviye olması, daha önce de belirttiğimiz gibi, Anadolu Selçuklu döneminde ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında vakıfların çoğunun zâviye, tekke, câmi gibi kurumlar için kurulduğu ifâdesini doğrular niteliktedir. Bu durumun oluşmasında kuşkusuz, XIV. yüzyılda o bölgede yaşayan toplulukların kültürel ve sosyal yapısının da etkisi çok olmuştur.

XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya yerleşmeye gelen ve çoğunluğunu Oğuzlara mensup boyların oluşturduğu Türk toplulukları¹⁸²¹, kendileriyle birlikte kültürel ve sosyal anlayışlarını da getirmişlerdir. Özellikle XIII. yüzyılda Anadolu'ya gelen babalar, şeyhler, dervişler bu konuda baş rolü oynamışlardır.¹⁸²² Selçuklular zamanında olduğu kadar Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve genişleme döneminde de “Kolonizatör Türk Dervişleri”¹⁸²³ olarak adlandırılan bu topluluklar, Batı'ya doğru göç etmişler; boş ve ıssız yerleri, zâviyeler kurarak imâr etmişler ve oralara yerleşmişlerdir. Bir şeyhin, babanın ya da dervişin etrafında birleşen bu topluluklar, bulundukları bölgenin ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda gelişmesini de sağlamışlardır.

Dikkati çeken ikinci nokta ise, zâviyeye vakfedilen mülkün miktarıdır. Vâkıfın adı geçen karyeler sınırı içerisinde kendisine ait taşınmazları (mutfak, kiler, buradaki tarlalar ve diğer mülkler) bu zâviyeye vakfetmesi, o dönem içerisinde bu vakfın zengin bir vakıf olduğunu göstermektedir. Ancak vakıf, ilerleyen süreçte gelirinin sürekliliğini kaybedecek ve ekonomik anlamda darlığa düşerek başka bir vakfa bağlanacaktır.

Bir diğer nokta da, Mihalicçık'ın bu vakfiyeye göre bir “nâhiye” olmasıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, idârî anlamda nâhiye, kazâ ile köy arasında (kazâdan küçük, köyden büyük) bir yerleşmedir. Bu durum, o dönemde Mihalicçık'ta sosyal, ekonomik ve kültürel yaşantının gelişmiş olduğunu göstermektedir. Nitekim Anadolu'ya gelip yerleşen topluluklar, ilk olarak bir kurum etrafında birleşmişler ve daha sonra yeni kurumlar inşâ ederek öncelikle “köy” yerleşmelerini oluşturmuşlardır. Bu bakımdan Mihalicçık'ın bu dönemde idârî anlamda bir nâhiye olması, bölgede imar faaliyetlerinin ve şehirleşmenin XIV. yüzyıldan itibaren başladığını ve önemli bir gelişme kaydettiğini göstermektedir.

¹⁸²¹ Aksaraylı Kerîmüddin Mahmud (Aksaraylı Kerîmüddin Mahmud, **Selçukî Devletleri Tarihi**, Çev: M. Nuri Genç Osman, Ankara, 1943, s.252.) eserinde, Anadolu'ya göç eden bu toplulukların, Anadolu'yu garipler sığınağı, rahat yuvası, kimsesizlerin diyarı olarak tarif ettiklerini belirtmektedir.

¹⁸²² Say, **Seyyîd Battal Gâzi ve**....., s.20.; Say, **Seyyîd Battal Gâzi-Şücâeddîn**....., s.26.

¹⁸²³ Ö. L. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler -İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, **VD**, C. II, Ankara, 1942, s.354.

Vakfiyede vâkıfın şartları da, XIV. yüzyıl Mihaliçcik yöresi hakkında bize birçok konuda ipucu vermektedir. Bunlardan birincisi, vakıfta görevli olacak erkek çocukların neslinin tükenmesi durumunda, bir *kız çocuğunun* bu görevi üstlenmesi ve daha sonra da kız çocuğunun görevli olarak bir erkeği seçip tayin etmesidir. Bu durum, o yüzyıllarda Mihaliçcik'ta bir kadına yöneticilik anlamında “*seçme*” ve “*seçilme*” hakkının verildiği bir ortamın olduğunu açıkça göstermektedir. Bu anlamda, bir dinsel örgütlenmenin “vakıf senedi” niteliğini taşıyan bu belge; kadının, bir sosyal kurumun yönetici kadrosuna seçilmesi ve bir sosyal kuruma yönetici seçip tayin edebilmesine bağlı olarak, dönemin toplum yapısının durumunu belirtmesi açısından da önemli bir yere sahiptir. Mihaliçcik'ta daha XIV. yüzyıl gibi çok erken bir dönemde, ki bu dönem Anadolu'nun da İslâmlaşma sürecinde oldukça yoğun olduğu bir dönemdir, böyle bir ortamın olması, kuşkusuz burada yaşayan toplulukların kendileriyle birlikte buraya getirdikleri yaşam tarzları ve kültürleri ile açıklanabilir. Bu özellik bize ayrıca, burada yaşayan topluluklar içerisinde İslâm dininin yanında Orta Asya inançları ve kültürünün de oldukça etkili olduğunu göstermektedir.

Vakfiyedeki şartlardan birisi de, vâkıfın kendi neslinin tamamen yok olması durumunda, âzâdlı kölelerinden en iyisinin ve daha sonra da onun erkek çocuklarından birinin görevli olmasıdır. Bu durum, daha önce de belirttiğimiz gibi, vakıf-aile ilişkisi içerisinde ikinci gurubu oluşturan câriye, azâtlı câriye, azâtlı köle, besleme vb. grupların diğer aile bireyleri gibi değerlendirildiğinin apaçık bir örneğidir.

Genel olarak bir değerlendirme yaptığımızda; H. 763/M. 1362 tarihli bu vakfiye, Mihaliçcik yöresi ile ilgili tespit edebildiğimiz en eski tarihli belge olması bakımından önemli bir yere sahip olmakla birlikte, içeriğindeki bilgiler Mihaliçcik'ın Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında nasıl bir yapıya sahip olduğu konusunda çok önemli ipuçları vermektedir. Öyle ki; yörenin idârî anlamda bir nâhiye olduğunu, şehirleşme ve imar faaliyetlerinin bu dönemden itibaren başladığını ve geliştiğini, bir *kadının* yönetici olup yöneticilik anlamında seçme ve seçilme hakkını elinde bulundurabildiği, böyle bir ortamda *köleliğin* de var olduğunu ve İslâmlaşma sürecinde bu bölgede Orta Asya kültür ve geleneklerinin son derece belirgin bir biçimde yaşadığının apaçık bir göstergesidir.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında faal olduğu görülen Mihaliç Bey Zâviyesi'nin mimarî açıdan nasıl bir yapıya sahip olduğuna dair elimizde hiçbir delil yoktur. Fakat,

Eskişehir ve çevresinde günümüzde mevcut olmayan XIV. yüzyıla ait 12 zâviyenin¹⁸²⁴ mimarî özelliklerine benzer olduğunu söylemek çok da yanlış olmayacaktır. Ayrıca daha önce de belirttiğimiz üzere, XI.-XIV. yüzyıllarda bir zâviyede başlıca; şeyhin türbesi, mescid, içinde âyin, kimi zaman da ders yapılan geniş bir oda, dervişlerin odaları, misafir odaları, hamam, mutfak, erzak ambarları ve ahır bulunmaktadır. Bu anlamda Mihaliç Bey Zâviyesi'nin de bu birimlerin tümü ya da önemli bir kısmını (özellikle türbe, mutfak, kiler, ahırlar, misafir odaları vb.) barındırdığını söyleyebiliriz.

Mihaliç Bey Zâviyesi'ne ait yukarıda belirttiğimiz vakfiyenin yanı sıra, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-u Kadîme Arşivi'nde bulunan tarihsiz (büyük olasılıkla XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait olmalıdır) bir vakıf defterinde defter-i köhneye atıfta bulunularak, Mihaliçcik Nâhiyesi'nde (Nefs-i Mihaliç'te) Abdullah oğlu Mihaliç Bey'e ait bu zâviyenin durumuna ilişkin XIV. yüzyıla benzer şekilde bilgiler verilmiştir.¹⁸²⁵ Buna göre; Mihaliç Bey, Nefs-i Mihaliç'te bulunan zâviyesine birkaç (sayı ve isim verilmemiştir) köy vakfetmiştir. Vakfiyesinde, bu köylerin mahsulâtını ve rûsûm-u örfiyesini cihet-i tevliyet¹⁸²⁶ olarak tayin etmiş, kalan miktarın da yapılacak masraflara ve fukaraya sarf edilmesini, ayrıca zâviyede görev yapacak şeyhin uygun bir kişi olmasını hükme bağlamıştır.¹⁸²⁷ Defterde ayrıca, vakfiyede kimliği belirtilmemiş olan vakfın mütevellîsinin, Mihaliç Bey'in kızının oğullarından Hamid Çelebi'nin oğlu Mehmed Çelebi olduğu belirtilmiş, görevi dolayısıyla da kendisine padişah tarafından nişan verildiği kaydedilmiştir.¹⁸²⁸

XVI. yüzyılın ilk yarısında (Kanûnî döneminde), Mihaliç Bey Zâviyesi'ne ait vakıf alanlarının genel sosyo-ekonomik yapısını ortaya koyabiliyoruz. H. 937/M. 1530 tarihinde zâviyeye ait vakıf alanları içerisinde, Nefs-i Mihaliç'te bulunan 5 karye ile Hüdâvendigâr Livâsı'nın "Türbe-i Temlik" ettiği bir bölge (= Mihaliç Bey Türbesi) bulunmaktadır.¹⁸²⁹ Vakfa ait bu 5 karye; Bahtiyar, Göçebe, Kozlu, Sekiviran ve Uşakbükü karyeleridir. Buna göre; H. 937/M. 1530 tarihinde zâviyeye ait vakıf alanları ve bu yerlerin genel durumunu şu şekilde sınıflamak mümkündür¹⁸³⁰:

¹⁸²⁴ Say, *Seyyîd Battal Gâzi ve.....*, s.14.; Altınsapan, "Tarihsel Gelişim Sürecinde.....", s.9-15.

¹⁸²⁵ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.388b-391a.

¹⁸²⁶ Cihet-i Tevliyet: Vakıf yöneticilerine, mütevellîlere.

¹⁸²⁷ Y.a.g.y.

¹⁸²⁸ Y.a.g.y.

¹⁸²⁹ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121.

¹⁸³⁰ Y.a.g.y.

Tablo IV/1: H. 937/M. 1530 Yılında Mihaliç Bey Zâviyesi'nin Vakıf Alanları

Vakıf Alanı	Hâne	Mücerred	Pirinç: Mud	Hâsılat (Akçe)
Türbe-i Temlik	3	2	-	100
Bahtiyar	14	9	-	967
Göçebe	19	14	-	885
Kozlu	12	5	-	755
Sekiviran ¹⁸³¹	29	20	4	3200
Uşakbükü	15	7	10	3331
TOPLAM	92	57	14	9238

Yukarıdaki verilere göre; H. 937/M. 1530 yılında Mihaliç Bey Zâviyesi'ne ait vakıf alanlarında toplam 92 hâne, 57 mücerred bulunmaktadır. Vakfın toplam hâsılatı ise 14 mud pirinç 9238 akçe olup, defterde gelirlerin çeşitliliği hakkında herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

H. 937/M. 1530 tarihinde vakıf alanları içerisinde en kalabalık bölge, 29 hâne ve 20 mücerred bulunan Sekiviran karyesi olarak görünmektedir. Bunun yanında, diğer yerlere oranla 3331 akçelik hâsılatla en yüksek gelir Uşakbükü karyesine aittir. Bunun en önemli sebebi, Uşakbükü karyesinde çeltük üretiminin yoğun olarak yapılmasıdır. Nitekim 14 mud pirincin 10 mudu Uşakbükü karyesine aittir. Aynı şekilde Sekiviran karyesinin de yüksek gelire sahip olmasında çeltük üretiminin etkisi söz konusudur.

Yukarıda belirttiğimiz vakfa ait gelirlerin yanı sıra, bu dönemde zâviyedeki görevliler için çeşitli giderler olmuştur. 1530 tarihli deftere göre; mescid, hitâbetlik gibi görevler için günlük toplam 150 akçe gider kaydedilmiş; ayrıca bu dönemde, zâviyeye uygun ve yararlı bir şeyhin atanması konusunda hükm-ü şerif verilmiştir.¹⁸³²

XVI. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Mihaliç Bey Zâviyesi'ne ait vakıf alanlarının sayısında bir değişiklik olmamakla birlikte; bazı bölgelerde ekonomik anlamda gelir düşüşünün, bazılarında artışın olduğu; bazılarında da değişmediği görülmektedir. Daha önce belirttiğimiz tarihsiz vakıf defterine göre, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na ait vakıf alanları içerisinde; yine Nefs-i Mihaliç'te bulunan 5 karye ile "Türbe-i Temlik" olarak kayıtlı (Mihaliç Bey Türbesi) civarındaki hâneler bulunmaktadır. Vakfa ait bu 5 karye; daha önce olduğu gibi yine

¹⁸³¹ Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na ait 1362 tarihli vakfiyede, Sekiviran karyesinin yerine "Çömi" ismiyle kaydedilmiş bir karyenin olduğunu daha önce belirtmiştik. Burada da görüldüğü gibi, bu karyenin ismi XVI. yüzyıldan itibaren "Sekiviran Karyesi" olarak değişmiştir.

¹⁸³² M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121.

Bahtiyar, Göçebe, Kozlu, Sekiviran ve Uşakbükü karyeleridir. Defterde, zâviyeye ait vakıf alanlarında yaşayan halkın kategorileri ve gelirlerdeki çeşitlik ayrıntılı olarak kaydedilmiştir. Buna göre; XVI. yüzyılın ikinci yarısında zâviyeye ait vakıf alanları ve bu yerlerin genel durumunu şu şekilde sınıflamak mümkündür¹⁸³³:

Tablo IV/2: XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Mihaliç Bey Zâviyesi'nin Vakıf Alanları

Vakıf Alanı	Çift	Nîm	Mücerred	İmam	Bennak	Ekinlü	Nakdiye	Pirinç: Mud	Hâsılat (Akçe)
Türbe-i Temlik	1	2	2	-	-	-	-	-	100
Bahtiyar	-	-	26	1	12	2	12	-	1253
Kozlu	-	-	19	1	7	3	10	-	755
Uşakbükü	-	3	27	-	10	3	45	10	2310
Sekiviran	1	2	44	1	12	11	-	8	3200
Göçebe	-	1	33	1	16	3	12	-	900
TOPLAM	2	8	151	4	57	22	79	19	8518

Yukarıdaki verilere göre; XVI. yüzyılda zâviyeye ait vakıf alanlarında toplam 2 çift, 8 nîm, 151 mücerred, 57 bennak, 22 ekinlü, 79 nakdiye ve 4 imam bulunmaktadır. Vakfın bu dönemdeki toplam hâsılatı ise 19 mud pirinç, 8518 akçedir. Bu dönemde vakıf alanları içerisinde 3200 akçelik gelire en fazla gelire sahip olan karye Sekiviran karyesidir. Sekiviran karyesinden sonra 2310 akçelik geliriyle Uşakbükü karyesi gelmektedir. Bunun yanında her iki karyenin diğer vakıf alanlarına oranla yüksek gelire sahip olmalarında, daha önce olduğu gibi çeltük üretiminin etkisi son derece büyüktür. Örneğin Uşakbükü karyesinde 27 mücerredten 6'sı, 10 bennaktan 5'i, 3 ekinlünden 2'si ve 3 nîmden 1'i çeltikçi olup; hâsılatın 1200 akçesini 10 mud çeltük oluşturmaktadır¹⁸³⁴ ki, bu da 1 mud çeltiğin 120 akçe üzerinden hesaplandığını göstermektedir.

Bu dönemde türbe-i temlik olarak kaydedilen Mihaliç Bey Türbesi civârındaki hânelerin gelir miktarı ile Kozlu ve Sekiviran karyelerindeki gelir miktarı, bir önceki döneme göre aynı görünürken; Uşakbükü karyesindeki gelir miktarında 1021 akçelik büyük bir düşüş gerçekleşmiştir. Öte yandan Sekiviran karyesindeki gelir miktarının değişmemesinin yanında, üretilen pirinç miktarında bir artış olduğu görülmektedir. Karyede daha önce 4 mud olan pirinç miktarı, bu tarihte 9 mud olarak kaydedilmiştir. Bahtiyar ve Göçebe karyelerinin gelir miktarında ise artış görülmektedir. Bahtiyar

¹⁸³³ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.388b-392b.

¹⁸³⁴ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.389b-390a.

karyesinin H. 937/M. 1530'daki 967 akçelik geliri bu dönemde 1253 akçeye, Göçebe karyesinin 885 akçelik geliri ise 900 akçeye yükselmiştir.

Yukarıda verdiğimiz bilgilerin dışında, türbe-i temlik olarak kayıtlı olan Mihaliç Bey Türbesi'nin civarında, bu dönemde hariçten zirâat edilen yarım çiftlik bir yer olup, burası vergiye tâbidir.¹⁸³⁵ Bu yarım çiftlik yerin hâsılatı hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

XVI. yüzyılda Mihaliç Bey Zâviyesi'nin vakıf alanlarındaki gelir çeşitlilikleri oldukça fazladır. Örneğin Bahtiyar karyesindeki 1253 akçelik hâsılatın 333 akçesini resm-i çift ve resm-i bennak, 5 mud: 600 akçesini hinta, 3 mud: 180 akçesini şaîr, 30 akçesini öşr-ü bağ, 10 akçesini öşr-ü bostan, 80 akçesini öşr-ü penbe ve 20 akçesini de bâd-ı hava oluşturmaktadır. Bunun yanında, Bahtiyar karyesinde hariçten zirâat edilen bir çiftlik yer bulunmakta olup, vergiye tâbidir. Bu çiftlikten elde edilen toplam hâsılat ise 33 akçedir.¹⁸³⁶

Kozlu karyesindeki 755 akçelik hâsılatın 254 akçesini resm-i çift ve resm-i bennak, 2,5 mud: 300 akçesini hinta, 2 mud: 120 akçesini şaîr, 15 akçesini öşr-ü bağ, 14 akçesini öşr-ü bostan, 5 keyl: 15 akçesini mahlut (karışık ürünler), 10 akçesini öşr-ü ceviz, 5 akçesini resm-i küvvâre ve 22 akçesini de bâd-ı hava oluşturmaktadır. Ayrıca Kozlu karyesinde hariçten ekilmiş bir çiftlik yer bulunmakta olup, vergiye tâbidir. Ekilmiş olan bir çiftlik yerin hâsılatı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁸³⁷

Uşakbükü karyesinde, daha önce de belirttiğimiz gibi, 27 mücerreden 6'sı, 10 bennaktan 5'i, 3 ekinluden 2'si ve 3 nîmden 1'i çeltükçüdür. Karyedeki 2310 akçelik hâsılatın 465 akçesini resm-i çift, resm-i bennak ve resm-i harac, 2 mud: 240 akçesini hinta, 1 mud: 60 akçesini şaîr, 10 keyl: 25 akçesini burçak, 30 akçesini öşr-ü bağ, 155 akçesini öşr-ü bostan, 59 akçesini öşr-ü piyaz (basal, soğan), 51 akçesini öşr-ü penbe (pamuk), 1200 akçesini 10 mud pirinç ve 25 akçesini de bâd-ı hava oluşturmaktadır. Ayrıca Uşakbükü karyesinde hariçten ekilmiş bir çiftlik yer bulunmakta olup, vergiye tâbidir. Ekilmiş olan bu bir çiftlik yerin toplam hâsılatı ise 22 akçedir.¹⁸³⁸

Sekiviran karyesindeki 3200 akçelik hâsılatın 570 akçesini resm-i çift ve resm-i bennak, 5 mud: 600 akçesini hinta, 6 mud 360 akçesini şaîr, 15 keyl 45 akçesini burçak,

¹⁸³⁵ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.388b, 392b.

¹⁸³⁶ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.389a.

¹⁸³⁷ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.389b.

¹⁸³⁸ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.390a.

14 keyl: 21 akçesini alef (yulaf), 216 akçesini öşr-ü bağ, 80 akçesini öşr-ü penbe, 1080 akçesini 9 mud pirinç, 24 akçesini bâd-ı hava ve 204 akçesini de diğer gelirler oluşturmaktadır.¹⁸³⁹ Ayrıca 1'si harap durumda olan 2 âsiyâb bulunmaktadır.

Göçebe karyesindeki 900 akçelik hâsılatın ise 406 akçesini resm-i çift ve resm-i bennak, 1,5 mud: 180 akçesini hinta, 2 mud: 120 akçesini şaîr, 150 akçesini öşr-ü bağ, 10 akçesini öşr-ü bostan, 10 akçesini öşr-ü penbe ve 24 akçesini de bâd-ı hava oluşturmaktadır.¹⁸⁴⁰ Öte yandan vakfa ait bu gelirlerin yanı sıra, zâviyedeki görevliler için çeşitli giderler de olmuştur. Defterde bu giderlerin mevlüd?, mescid, hitâbetlik gibi görevler için günlük toplam 150 akçe olduğu kayıtlıdır. Ayrıca bu dönemde, zâviyede bir şeyhin olmadığı belirtilmiş, bu nedenle de zâviyeye uygun ve yararlı bir şeyhin atanması konusunda hükm-ü şerif verilmiştir.¹⁸⁴¹

XVI. yüzyıldaki genel görünümü bu şekilde olan Mihaliç Bey Zâviyesi'nin, bu dönemden sonraki durumu ve gelişimini izleyebileceğimiz verilerden yoksun olmakla birlikte, bu örgütlenmenin ilerleyen süreçte, gerek ekonomik gerekse sosyal boyutta giderek zayıflamaya ve bir çözülme sürecine girdiğini görüyoruz. Nitekim vakıf, çeşitli sebeplerle gelir darlığına düşerek ekonomik sürekliliğini kaybetmiş olacak ki, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren başka bir vakfa, Lala Şahin Paşa Vakfı'na bağlı bir vakıf olarak görünmektedir.¹⁸⁴²

XVIII. yüzyıl başlarında Lala Şahin Paşa Vakfı'na katılan Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'nın, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar faal olduğu görülmektedir. Buna göre; H. 1 Muharrem 1280/M. 18 Haziran 1863 tarihinde zâviyeye, Nazîf zevcesi Şerife Hanım isminde biri mütevellî olarak göreve atanmıştır.¹⁸⁴³ Zâviyenin mütevellîsi olan Şerife Hanım'ın görevini bırakmasından sonra, H. 17 Şaban 1286/M. 22 Kasım 1869 tarihinde bu göreve Nazife Hanım atanmıştır.¹⁸⁴⁴ Bu görevler karşılığında Şerife Hanım ve Nazife Hanım'a elde edilen gelirden maaş verilmiş ancak miktarı belirtilmemiştir.

Mihaliç Bey Zâviyesi'nin yönetici kadrosunda, XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir kadının görevli olarak etkin olması, vakfın kurucusu olan Mihaliç Bey'in, bu konuyla

¹⁸³⁹ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.390b.

¹⁸⁴⁰ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.391a.

¹⁸⁴¹ Y.a.g.y.

¹⁸⁴² Hurûfat, No: 1119, vrk.204b.; Hurûfat, No: 1157, vrk.112a. Aynı doğrultuda Halime Doğru (Doğru, XVI. Yüzyılda Eskişehir....., s.107) da, vakıfların çeşitli sebeplerle gelir darlığına düşerek sürekliliğini kaybettiğini, bu vakıfların da başka vakıflara ilâve edildiğini veya kaldırıldığını belirtmektedir.

¹⁸⁴³ ŞK, No: 187/2028.

¹⁸⁴⁴ Y.a.g.y.

ilgili olarak H. 763/M. 1362 yılında vakfiyesinde hükme bağladığı bazı şartların, bu dönemde de geçerliliğini koruduğunu göstermektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, vakfın yönetici kadrosunda bir kadının görevli olabilmesi, vakıfta görevli olan erkek çocukların neslinin tükenmesi durumuna bağlıydı. Bu bakımdan, bu dönemde bir kadının yönetici olarak tayin edilmiş olması; Şerife ve Nazife Hanımların bir anlamda Mihaliç Bey soyundan olduğunu, ayrıca erkek neslin tükendiğini düşündürmektedir.

Mihaliççık'ta, XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar yaklaşık 500 yıl gibi uzun bir süre faal olduğunu gördüğümüz Mihaliç Bey Zâviyesi, bölgede tespit edebildiğimiz en eski dinsel kurum olma özelliğine sahiptir. Zâviye örgütlenmeleri içerisinde önemli bir yere sahip olan ve bölge ekonomisine de, belli ölçüde, yön veren bu yapı günümüzde mevcut değildir.¹⁸⁴⁵

2.2.2. Aydın Bey Zâviyesi

Mihaliççık bölgesinde XIV. yüzyıldan XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar faal olduğunu gördüğümüz dinsel kurumlardan biri de Aydın Bey Zâviyesi'dir. Yapı, tarihsiz (muhtemelen XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait olmalıdır) bir vakıf defterinde¹⁸⁴⁶ defter-i köhneye atıfta bulunularak verilen bilgilere göre, XIV. yüzyıldan itibaren ayakta ve faal durumdadır. Buna göre; Sultan Murad Han (1362-1389) döneminde Mihaliççık Nâhiyesi'ne bağlı Kavak karyesi, Aydın Bey'in mülküdür. Aydın Bey, Sultan Murad'ın emriyle mülkü olan Kavak karyesini tüm gelirleriyle birlikte yaptırmış olduğu bu zâviyeye vakfetmiştir.¹⁸⁴⁷ Kavak karyesinin Sultan Murad Han'ın emriyle bu zâviyeye vakfedilmesi, yapının XIV. yüzyılda ayakta ve faal durumda olduğunu açıkça göstermektedir. Bu dönemde zâviyenin mütevellîsi ise Aydın Bey'in oğullarıdır.¹⁸⁴⁸ Aydın Bey, yaptırmış olduğu zâviyesine ithafen hazırladığı vakıfnâmesinde, Kavak

¹⁸⁴⁵ Nitekim E. Hakkı Ayverdi (E. Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri-I**, Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1966.; Ayverdi, **Osmanlı Mimarîsinde Çelebi Mehmed ve II. Sultan Murad Devri-II**, Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1972.) eserlerinde, Mihaloğulları'na ait mimarî eserlerin bulunduğu coğrafyada, Mihaliççık bölgesinden bahsetmemektedir. Ayrıca H. Çetin Arslan (H. Çetin Arslan, **Türk Akıncı Beyleri ve Balkanların İmarına Katkıları (1300-1451)**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001, s.55) eserinde, Mihaloğulları'na ait günümüzde mevcut olan mimarî eserlerin coğrafi dağılımını tablo halinde vermiştir. Bununla birlikte, bölgede yaptığımız alan çalışmalarında, vakıf kayıtlarında adı geçen karyelerin bulunduğu bölgede eski yerleşim yeri kalıntılarına rastladık. Bunlar içerisinde zâviyeye ait herhangi bir kalıntı dahi bulunmamaktadır. Günümüzde bu bölge, çevre köyler tarafından "*Harman Yeri*" olarak kullanılmaktadır.

¹⁸⁴⁶ T.K.G.M.K.K.A., **Defter-i Evkaf**, No: 585, vrk.391a-391b.

¹⁸⁴⁷ T.K.G.M.K.K.A., **Defter-i Evkaf**, No: 585, vrk.391a.

¹⁸⁴⁸ Y.a.g.y.

karyesinin mahsulâtını ve rûsûm-u örfiyesini cihet-i tevliyet olarak tayin etmiş, kalan miktarın ise yapılacak masraflar ile imam ve şeyhin misafirlerine sarf edilmesini hükme bağlamıştır.¹⁸⁴⁹

XVI. yüzyılın ilk yarısında Aydın Bey Zâviyesi Vakfı'nın sosyo-ekonomik durumuna baktığımızda, H. 937/M. 1530 tarihinde vakfa ait olan Kavak karyesinde 16 hâne ve 23 mücerredin kayıtlı olduğu görülmektedir. Bunların toplam hâsılatı ise 2130 akçedir.¹⁸⁵⁰ Defterde vakıfa bağlı karyedeki gelirlerin çeşitliliği hakkında herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, vakfın özellikle ekonomik anlamda güçlenmeye başladığı ve vakfın gelirinde kısmî de olsa bir artış olduğu görülmektedir. Bu dönemde zâviyenin mütevellîsi Mehmed Bey, şeyhi ise İvaz Fakîh oğlu Mustafa'dır. Ayrıca Mütevellî Mehmed Bey ile Şeyh Mustafa'ya görevleri dolayısıyla padişah tarafından berat verilmiştir.¹⁸⁵¹ Bu dönemde Aydın Bey Zâviyesi Vakfı'na ait Kavak karyesinde; 1 imam, 2 nîm, 38 mücerred, 10 bennak, 6 ekinlü ve 8 nakdiye kayıtlıdır. Karyede hariçten zirâa olunan 4 çiftlikle 6 çift yeri bulunmaktadır. Ayrıca mütevellîye ait bir çiftlik yeri olup, burası vergiye tâbidir. Bu görünümdeki karyenin toplam hâsılatı ise 2300 akçedir.¹⁸⁵² 2300 akçelik bu hâsılatın 431 akçesini resm-i çift ve resm-i bennak, 6 mud: 720 akçesini hinta, 5 mud: 300 akçesini şaîr, 300 akçesini öşr-ü penbe, 100 akçesini öşr-ü bağ, 300 akçesini resm-i ganem¹⁸⁵³, 110 akçesini öşr-ü bostan, öşr-ü piyaz ve öşr-ü ceviz ve 40 akçesini de bâd-ı hava oluşturmaktadır.¹⁸⁵⁴ Görüldüğü gibi XVI. yüzyılın ilk yarısında (H. 937/M. 1530 tarihinde) 2130 akçelik vakıf geliri, yüzyılın ikinci yarısında 170 akçe artarak 2300 akçeye yükselmiştir.

Öte yandan özellikle XVII. yüzyıl başlarından itibaren vakfın sosyo-ekonomik açıdan zayıflamaya başladığını görüyoruz. Bu dönemden itibaren sürekliliğini kaybeden ve gelir düşüklüğü yaşan Aydın Bey Zâviyesi Vakfı, XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar faaliyet göstermiştir. XVII. yüzyılda zâviyenin bir mutasarrıfı bulunmakta olup

¹⁸⁴⁹ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.391a.

¹⁸⁵⁰ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121.

¹⁸⁵¹ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.391a.

¹⁸⁵² T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.391a-391b.

¹⁸⁵³ Resm-i Ganem: Diğer bir kullanımı da resm-i merâi (yayma, gütmeye, otlatma resmi anlamında), resm-i ağnam ya da adet-i ağnam olup koyun vergisi demektir. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda.....s.485-487.; Kazıcı, a.g.e., s.147-150.

¹⁸⁵⁴ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.391b. Bunun yanında defterde defter-i atike atıfta bulunularak, "Cihet-i nezâret deyü Kadı olursa buçuk mud buğday ve buçuk mud arpa olurmuş" şeklinde bir kayıt düşülmüştür. Bkz. T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.391b.

(isim kaydedilmemiştir), Kavak karyesi yine Aydın Bey Zâviyesi vakıf alanıdır.¹⁸⁵⁵ Ancak bu dönemde, vakfın özellikle ekonomik yönden çok iyi durumda olmadığını görüyoruz. Nitekim Mihaliççık Kadısı Süleyman'ın H. 4 Ramazan 1071/M. 3 Mayıs 1661 tarihli tahrirâtında; zâviyenin çok harap durumda olduğu ve onarımı için 3000 akçeye ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir.¹⁸⁵⁶ Bu durum göstermektedir ki, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren gelir darlığına düşen vakıf, XVII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde artık kendi kendine yetecek derecede dahi değildir.

Aydın Bey Zâviyesi'nin, bu dönemden sonraki durumu ve gelişimi hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bununla birlikte, zâviyenin gerek yukarıda belirttiğimiz ekonomik durumu, gerek XVII. yüzyıldaki fizikî durumu ve gerekse XVIII. ve XIX. yüzyıl vakıf kayıtları içerisinde bu vakfa ait bir kayda rastlanamaması, Aydın Bey Zâviyesi Vakfı'nın başka bir vakfa ilâve edildiğini ya da kaldırılmış olabileceğini düşündürmektedir. Vakıf kayıtlarına göre, XIV. yüzyıldan XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar faal olduğunu gördüğümüz ve vakıf çatısı altındaki bölgenin sosyo-ekonomik yapısına önemli ölçüde yön veren Aydın Bey Zâviyesi, Mihaliççık'taki zâviye örgütlenmeleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Yapı, bölgedeki çoğu sosyal kurum gibi günümüzde mevcut değildir.

2.2.3. Fakîh Baba Zâviyesi

Narlı karyesinde Fakîh Baba tarafından¹⁸⁵⁷ yaptırıldığı anlaşılan bu zâviyenin hangi tarihte inşâ edildiği konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak daha önce zikrettiğimiz tarihsiz bir vakıf defterinde, defter-i köhneye atıfta bulunularak verilen bilgilerden, yapının XV. yüzyıldan itibaren ayakta ve faal durumda olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre; Narlı karyesinde Fakîh Baba Zâviyesi'nin bulunduğu yer Fakîh Baba'nın kendisine ait olup, bu yeri daha önce vakfetmiştir. Fakîh Baba'nın vakfettiği bu yeri, önce oğullarından Kâsım ve Ali tasarruf etmişler, onların vefâtından sonra Kâsım'ın kardeşinin oğlu (isim belirtilmemiştir) bu zâviyede hizmet etmiştir.¹⁸⁵⁸

Aynı dönem içerisinde zâviyeye mutasarrıf olarak ise Derviş Nebî ile Ali atanmış ve kendilerine Fatih Sultan Mehmed tarafından berat verilmiştir.¹⁸⁵⁹ Zâviyenin

¹⁸⁵⁵ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.391a. (vassâle kısmı).

¹⁸⁵⁶ Y.a.g.y.

¹⁸⁵⁷ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.386b.; M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.120.

¹⁸⁵⁸ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.386b.

¹⁸⁵⁹ Y.a.g.y.

mutasarrıfları Derviş Nebî ve Ali'ye, Fatih Sultan Mehmed tarafından berat verilmiş olması, bu kurumun (zâviyenin) XV. yüzyılda ayakta ve faal olduğunu göstermektedir. Zâviyenin mutasarrıflarından biri olan Ali, daha sonraki dönemde görevini bırakmış ve sadece Derviş Nebî bu göreve devam etmiştir. Ayrıca kendisine padişah tarafından berat verilmiştir.¹⁸⁶⁰

Fakîh Baba Zâviyesi'nin XV. yüzyıldaki bu durumunu, XVI. yüzyılın ortalarına kadar ne şekilde devam ettirdiğini bilemiyoruz. Ancak XVI. yüzyılın ortalarında vakfın isminde bir değişiklik olduğunu görüyoruz. H. 937/M. 1530'da "Baba Narluca Vakfı" olarak kaydedilen vakıf, Fakîh Evlâdı tasarrufunda bulunmaktadır. Bu dönemde 7 nefer bulunan vakfın toplam hâsılatı ise 500 akçe olarak görünmektedir.¹⁸⁶¹ XVI. yüzyılın ikinci yarısında da vakfın durumunda bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Nitekim H. 937/M. 1530 tarihinde 500 akçe olan vakıf geliri, bu dönemde de 500 akçedir.¹⁸⁶²

XVI. yüzyılda 500 akçelik bir hâsılatı sahip olan bu vakfın, diğer iki zâviye vakfına göre ekonomik potansiyelinin oldukça düşük olduğu anlaşılmaktadır. Bunda en büyük rolü, hiç kuşkusuz Fakîh Baba Zâviyesi vakıf alanları içerisinde "karye" gibi büyük bir sosyo-ekonomik örgütlenmenin bulunmaması oynamaktadır.

Fakîh Baba Zâviyesi'nin XVI. yüzyıldan sonraki dönemde, özellikle sosyo-ekonomik yapısındaki gelişimini izleyebileceğimiz verilerden yoksun olmakla birlikte, idârî kadrodaki birtakım değişiklikler, yapının XVII. yüzyılın sonlarından itibaren faaliyetlerine devam ettiğini göstermektedir. Buna göre; H. 1104/M. 1693 tarihinde zâviyeye Hasan isminde bir kişi türbedâr olarak atanmış¹⁸⁶³, maaş hakkında ise herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Türbedâr olarak görev yapan Hasan'ın görevini bırakmasından sonra bu göreve; H. 1142/M. 1730'da Mehmed¹⁸⁶⁴, H. 1158/M. 1745'te Hasan¹⁸⁶⁵, H. 1165/M. 1752'de Hüseyin¹⁸⁶⁶, H. 1195/M. 1781'de Yusuf, Mehmed ve Ali¹⁸⁶⁷, H. 1221/M. 1806 tarihinde Osman¹⁸⁶⁸ ve H. 27 Safer 1246/M. 17 Ağustos 1830 tarihinde de Hüseyin oğlu Ahmed

¹⁸⁶⁰ T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.386b.

¹⁸⁶¹ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.120.

¹⁸⁶² T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf, No: 585, vrk.386b.

¹⁸⁶³ Hurûfat, No: 1139, vrk.169a.

¹⁸⁶⁴ Y.a.g.y.

¹⁸⁶⁵ Hurûfat, No: 1148, vrk.90b.

¹⁸⁶⁶ Y.a.g.y.. Türbedâr Hüseyin'in bu görevi, H. 1172/M. 1759 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. Hurûfat, No: 1154, vrk.22a.

¹⁸⁶⁷ Hurûfat, No: 1151, vrk.65b.

¹⁸⁶⁸ Hurûfat, No: 559, vrk.56b.

atanmıştır.¹⁸⁶⁹ Öte yandan, H. 1260-1261/M. 1844-45 tarihinde Narlı karyesi halkından ve karyede 1. hânede kayıtlı olan Muhtar-ı Evvel Ömer Usta oğlu Ahmed, bu dönemde vakfın mutasarrıfı olup, kendisine yıllık 394 kuruş gelir kaydedilmiştir.¹⁸⁷⁰ Zâviyede türbedâr olarak görev yapan kişilerin maaşları hakkında ise herhangi bir bilgi yoktur. Ancak büyük olasılıkla diğer vakıflarda olduğu gibi, vakfın gelirinden bir bölümü bu görevlilere sarf edilmiş olmalıdır.

Fakîh Baba Zâviyesi'nin yukarıda belirttiğimiz idârî yapısındaki hareketlilik, yapının bu dönemlerde de faal olduğunu açıkça göstermektedir. XV. yüzyıldan XIX. yüzyıl başlarına kadar yaklaşık 400 yıl gibi uzun bir süre faaliyet gösteren zâviye, günümüzde mevcut değildir. Zâviyenin bölümlerinden biri olan türbe ise büyük bir ihtimalle günümüze kadar ayakta kalabilmiştir. Bu konu ileride ele alınacaktır.

2.2.4. Karageyikli Zâviyesi

Vakıf kayıtlarına göre, Karageyikli karyesinde olduğu anlaşılan Karageyikli Zâviyesi'nin hangi tarihte ve kim tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Şunu özellikle belirtmek gerekir ki, bu yapının, XV. yüzyılda Sultanönü Sancağı'na bağlı Günyüzü Nâhiyesi'ndeki Karageyikli Zâviyesi ile bir ilişkisi bulunmamaktadır. Nitekim Halime Doğru¹⁸⁷¹, Karageyikli Zâviyesi'nin bulunduğu köyün (Günyüzü Nâhiyesi'ne bağlı Karageyikli köyünün) günümüzde mevcut olmadığını belirtmektedir. Ayrıca XVI. ve XVII. yüzyıla ait vakıf kayıtlarında da Mihaliççık'taki Karageyikli Zâviyesi'ne ilişkin bir bilginin kaydedilmemiş olması bu tespiti doğrular niteliktedir.¹⁸⁷²

XVI. ve XVII. yüzyıllara ait kayıtlarda ismine rastlayamadığımız Karageyikli Zâviyesi, tespit edebildiğimiz diğer vakıf kayıtlarına göre XVIII. yüzyıl başlarında ayakta ve faal durumdadır. Buna göre; H. 1116/M. 1705 tarihinde zâviyeye Eyüb Efendi isminde bir kişi zâviyedâr olarak atanmış, kendisine görevi karşılığında günlük 1 akçe

¹⁸⁶⁹ Hurûfat, No: 559, vrk.56b.

¹⁸⁷⁰ B.O.A., ML.VRD.TMT., No: 9012, s.2.

¹⁸⁷¹ Doğru, XVI. Yüzyılda Eskişehir....., s.139.

¹⁸⁷² Halime Doğru (Doğru, XVI. Yüzyılda Eskişehir....., s.140.) ayrıca, Günyüzü Nâhiyesi'ne bağlı Karageyikli karyesinde bulunan zâviyenin M. 1530 tarihinde karyedeki 10 hânenin ve 1300 akçelik hâsılâtın bu zâviyenin vakfına bağlandığını belirtmiştir. Bu ifade bir bakıma, iki zâviyenin de birbirinden farklı yapılar olduğunu doğrulamaktadır. Nitekim XVI. yüzyıla ait vakıf defterlerini incelediğimizde, Mihaliççık'taki Karageyikli Zâviyesi'nin ismi dahi geçmemektedir.

maaş kaydedilmiştir.¹⁸⁷³ Bu tarihte zâviyeye bir görevli tâyin edilmiş olması, yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini açıkça göstermektedir.

Zâviyedâr Eyüb Efendi'nin vefâtından sonra ise bu göreve; H. 1120/M. 1709 tarihinde Bayezid Dede¹⁸⁷⁴, H. 1128/M. 1716'da Bayezid Dede'nin oğulları Halil, Hüsam, Mehmed ve Mustafa¹⁸⁷⁵ ve bunlardan Hüsam ile Mustafa'nın vefât etmesinden sonra H. 1189/M. 1775'te kardeşleri Halil ve Mehmed tekrar atanmıştır.¹⁸⁷⁶ Zâviyedâr olarak görev yapan bu kişilere de günlük 1 akçe maaş kaydedilmiştir. Vakıf kayıtlarına göre XVIII. yüzyılda ayakta ve faal olduğunu gördüğümüz Karageyikli Zâviyesi de, günümüzde mevcut değildir.

2.2.5. Kevîd Baba Zâviyesi

Mihaliççik'taki zâviye örgütlenmelerinden birisi de Kevîd Baba¹⁸⁷⁷ Zâviyesi'dir. Yapının hangi tarihte inşâ edildiği konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Fakat bir kayıttan¹⁸⁷⁸, yapının XVI. yüzyılda Çalçı karyesinde olduğunu ve bu dönemde faaliyet gösterdiğini öğreniyoruz. Öte yandan vakıf gelirleri konusunda kayıtlar birbirini tutmamaktadır. Örneğin XVI. yüzyıla ait bir tahrir defterinde zâviye vakfına sadece 49 akçelik bir gelir kaydedilmişken¹⁸⁷⁹, III. Murad döneminde yapılan tahrirde (H. 981/M. 1574 tarihinde) 264 akçe gelir kaydedilmiştir.¹⁸⁸⁰ Genel olarak baktığımızda vakfın gelirinin bu derece düşük olması, Kevîd Baba Zâviyesi'nin Mihaliççik'taki diğer zâviye örgütlenmelerine, özellikle Mihaliç Bey, Aydın Bey ve Fakîh Baba Zâviyeleri'ne göre, ekonomik anlamda potansiyelinin oldukça düşük olduğu göstermektedir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibâren ayakta ve faal olduğunu gördüğümüz bu zâviye de günümüzde mevcut değildir. Ancak Fakîh Baba Zâviyesi'nde olduğu gibi, bu zâviyenin bölümlerinden biri olan türbe de günümüze kadar ayakta kalabilmiştir. Bu konu ileride ele alınacaktır.

¹⁸⁷³ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.

¹⁸⁷⁴ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.112a.

¹⁸⁷⁵ **Y.a.g.y.** Zâviyedâr Halil, Hüsam, Mehmed ve Mustafa'nın görevleri H. 1143/M. 1731 ve H. 1145/M. 1733 tarihlerinde yenilenmiştir. (**Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.; **Hurûfat**, No: 1145, vrk.73b.).

¹⁸⁷⁶ **Hurûfat**, No: 1150, vrk.17a.

¹⁸⁷⁷ Kevîd Baba'nın kimliği konusunda bilimsel herhangi bir bilgi olmamakla birlikte, Çalçı karyesi halkı içerisinde bu konuya ilişkin yaygın bir görüş vardır. Halkın belirttiğine göre, Kevîd Baba'nın asıl ismi Yusuf Kuiddin Baba'dır ve kendisi Horasan Erenlerinden olup Hoca Ahmed Yesevî'nin müritlerindendir.

¹⁸⁷⁸ **B.O.A., T.T.D.**, No: 1059, s.114.

¹⁸⁷⁹ **B.O.A., T.T.D.**, No: 1059, s.114.

¹⁸⁸⁰ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Mufasssal**, No: 75, vrk.268b.

2.2.6. Şeyh Murad Zâviyesi

Ahişeyh karyesi halkından¹⁸⁸¹ Şeyh Murad'ın adına yaptırılan¹⁸⁸² bu zâviyenin hangi tarihte inşâ edildiği konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, H. 9377M. 1530'da Şeyh Murad Zâviyesi Vakfı olarak geçen ve Kayı Mezraası'nda bulunan yer, bu dönemde evlâtlarının¹⁸⁸³ tasarrufundadır. Vakfın bu tarihteki toplam hâsılatı ise 165 akçedir.¹⁸⁸⁴

XVI. yüzyılın ilk yarısında durumu bu şekilde olan vakfın, yüzyılın ikinci yarısına doğru özellikle ekonomik açıdan pek fazla değişikliğe uğramadığı ve mevcut durumunu devam ettirdiği görülmektedir. Zâviyenin bulunduğu Kayı Mezraası'nın içerisindeki zemini, XVI. yüzyılın ikinci yarısında da Şeyh Murad'ın oğulları olan Şeyh Musa ve Şeyh Yahşi tasarruf etmektedir.¹⁸⁸⁵ Bunlar mutasarrıf oldukları yerde aynı zamanda çeşitli hizmetlerde de bulunmuşlar, ayrıca görevleri dolayısıyla kendilerine padişah tarafından berat-ı hümayûn verilmiştir.¹⁸⁸⁶

Şeyh Murad Zâviyesi Vakfı'nın mutasarrıfı olan Şeyh Musa ve Şeyh Yahşi'den sonra, bu yerin tasarrufu Murad, Mustafa, İdris ve Hüseyin isimdeki kişilere verilmiş olup, bunların elinde nişan-ı şerîfleri de bulunmaktadır. Ayrıca vakıfta adı geçen yerde hizmette bulunmak üzere, Şeyh Murad'ın hissesini berat-ı hümayûnla oğlu Bâlî tasarruf etmiş, hissesinin meşru' olması için de berat-ı şerifle oğlu Veli mutasarrıf olmuştur.¹⁸⁸⁷ Şeyh Murad Vakfı'nın bu dönemdeki ekonomik durumunun, diğer vakıflara oranla oldukça zayıf olduğunu görüyoruz. Nitekim bu dönemde vakfın toplam hâsılatı daha önce olduğu gibi yine 165 akçedir.¹⁸⁸⁸

Bu dönemden sonra, Şeyh Murad Zâviyesi'nin yukarıda belirttiğimiz sosyo-ekonomik yapısını ne ölçüde devam ettirdiği konusunda bir bilgiye sahip değiliz. Ancak vakıf kayıtlarından, bu vakfın XIX. yüzyıl ortalarına kadar faal olduğunu öğreniyoruz. Buna göre; H. 1123/M. 1711 yılında zâviyeye Musa oğlu İsmail ve Yusuf oğlu Mehmed

¹⁸⁸¹ B.O.A., *Cevdet-Evkaf*, No: 25523.

¹⁸⁸² Bu bilginin bilimsel bir delili yoktur. Zâviyenin kendisi tarafından mı yoksa O'nun ölümünden sonra mı inşâ edildiği bugün için bilinmemektedir.

¹⁸⁸³ Şeyh Murad'ın oğulları olan Şeyh Musa ve Şeyh Yahşi'dir. (Y.a.g.b.)

¹⁸⁸⁴ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121.; B.O.A., *Cevdet-Evkaf*, No: 25523.

¹⁸⁸⁵ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.387b.; B.O.A., *Cevdet-Evkaf*, No: 25523.

¹⁸⁸⁶ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.388a.; B.O.A., *Cevdet-Evkaf*, No: 25523.

¹⁸⁸⁷ Vakıfta mutasarrıf olan kişilerin hisseleri, vefâtlarından sonra oğulları arasında paylaştırılmıştır. Örneğin Şeyh Murad'ın oğlu Şeyh Musa'nın vefât etmesi üzerine, onun hissesinin tasarrufu berat-ı hümayûnla oğlu Murad'a verilirken, Mustafa'nın hissesine de berat-ı şerifle oğlu İlyas mutasarrıf olmuştur. Bkz. T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.387b.

¹⁸⁸⁸ T.K.G.M.K.K.A., *Defter-i Evkaf*, No: 585, vrk.387b.; B.O.A., *Cevdet-Evkaf*, No: 25523.

isminde iki kişi zâviyedâr olarak atanmış¹⁸⁸⁹, ancak aldıkları maaşlar hakkında herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Musa oğlu İsmail ve Yusuf oğlu Mehmed'in vefâtından sonra ise bu göreve, H. 1189/M. 1775 tarihinde günlük 1 akçe maaşla oğulları Veli ve Musa atanmıştır.¹⁸⁹⁰ Zâviyedâr olarak görev yapan Veli ve Musa'nın hangi tarihe kadar görev yaptıklarını ve XIX. yüzyılın ortalarına kadar bu görevi kimin ya da kimlerin yürüttüğü konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Öte yandan H. 16 Receb 1256/M. 13 Eylül 1840 tarihinde zâviyedârlık görevine, Ahişeyh karyesi halkından İbrahim, Mustafa, Ali ve Veli isimindeki kişiler atanmış, bu kişilere görevleri dolayısıyla zâviyedârlık beratı da verilmiştir.¹⁸⁹¹ Ayrıca 24 Cemâziye'l-âhir 1254M. 14 Eylül 1838 tarihinde zâviyenin mutasarrıfı olarak görevlendirilen Murad, Mustafa, İdris ve Hasan görevlerini sürdürmekte ve ellerinde nişân-ı şerîfleri bulunmaktadır.¹⁸⁹²

Bu tarihten yaklaşık 6-7 yıl sonra, 1844-1845 yılında, Şeyh Murad Zâviyesi'nin mutasarrıflık görevinin, Şeyh Murad'ın Ahişeyh karyesinden olması dolayısıyla, Ahişeyh karyesi halkı tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Öte yandan, karye halkının zâviyede mutasarrıf olarak görev yapmasının, karye ekonomisi üzerinde de önemli ölçüde etkisi olmuştur. Ekonomi bahsinde de belirttiğimiz gibi, karye halkı bu görevden ötürü 1/10 ve a'sâr vergisinden muâf tutulmuş¹⁸⁹³ ve böylece daha önce bölgedeki hiçbir vakıfta rastlamadığımız bir uygulamaya gidilmiştir.

Vakıf kayıtlarına göre, XVI. yüzyılın ilk yarısından XIX. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık 350 yıl gibi uzun bir süre ayakta ve faal olduğunu gördüğümüz, ayrıca bölge ekonomisi ve sosyal yaşam üzerinde de oldukça etkili olan Şeyh Murad Zâviyesi de günümüzde mevcut değildir.

2.2.7. Seyyîd Resûl Zâviyesi

Mihaliççik'taki Seyyîd Resûl Zâviyesi'nin, hangi tarihte ve kim tarafından inşâ ettirildiği konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca yapının bulunduğu yer konusunda da, arşiv kayıtları birbirini tutmamaktadır. Kimi belgelerde, yapının Şeyhlü

¹⁸⁸⁹ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b. Zâviyedâr olarak görev yapan İsmail ve Mehmed'in bu görevleri, H. 1169/M. 1756 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁸⁹⁰ **Hurûfat**, No: 1150, vrk.17a.

¹⁸⁹¹ **B.O.A., Cevdet-Evkaf**, No: 25523.

¹⁸⁹² **Y.a.g.b.** Mutasarrıf olan kişilerin vefâtından sonra, hisseleri oğullarınca idâre edilmiştir. (**Y.a.g.b.**

¹⁸⁹³ **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9028, s.2.

(Şeyhler)¹⁸⁹⁴ isminde bir karyede olduğu, kimilerinde de Kayı karyesinde Kara Şeyhler (Kara Şeyhlü) Vakfı'na¹⁸⁹⁵ bağlı olduğu belirtilmektedir.

Yapının Mihaliççık bölgesinde nerede olduğu kesin olmamakla birlikte, XVIII. yüzyıl başlarından itibaren gelişimini izleyebilmekteyiz. Buna göre; zâviyeye H. 1115/M. 1704'te Hacı Süleyman isminde bir kişi zâviyedâr olarak atanmış, kendisine günlük yarım akçe maaş verilmiştir.¹⁸⁹⁶ Yaklaşık 45 yıl gibi uzun bir süre bu görevi yürüten Süleyman'ın vefâtından sonra ise, bu göreve; H. 1160/M. 1747'de Hüseyin¹⁸⁹⁷, H. 1178/M. 1765'te Hasan¹⁸⁹⁸, H. 1182/M. 1769'da Velîyüddin¹⁸⁹⁹, H. 1189/M. 1775'te de Velîyüddin'in oğlu Ali¹⁹⁰⁰ atanmıştır. Bu kişilerin aldıkları maaşlar hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

Vakıf kayıtlarında Şeyhler (ya da Kayı) karyesinde olduğu görülen Seyyîd Resûl Zâviyesi'nin, Mihaliççık'a bağlı Yalınlı karyesine ait H. 1260-1261/M. 1844-1845 tarihli temettü'ât defterindeki bir kayıttan bu dönemde de faal olduğunu anlıyoruz. Buna göre, karyede 13. hânede kayıtlı olan Tekkenîşin oğlu Ali bu zâviyede tekkenîşin olarak görev yapmakta olup, kendisine zâviye vakfından 350 kuruş gelir kaydedilmiştir.¹⁹⁰¹ Vakıf kayıtlarına göre XVIII. yüzyıl başlarından XIX. yüzyıl ortalarına kadar ayakta ve faal olduğu görülen Seyyîd Resûl Zâviyesi'nin, bu dönemden sonraki durumu ve gelişimi hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Yapı günümüzde mevcut değildir.

2.2.8. Şeyh Ahmed Zâviyesi

Mihaliççık'taki zâviye örgütlenmelerinden birisi de Şeyh Ahmed Zâviyesi'dir. Bu yapının da hangi tarihte ve kim tarafından yaptırıldığı konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak tespit edebildiğimiz bir vakıf kaydına¹⁹⁰² göre, yapı XVIII. yüzyıl başlarında ayakta ve faal durumdadır. Buna göre; Şeyh Ahmed Zâviyesi'ne H. 1117/M. 1706 tarihinde Mehmed ve Eyüb isminde iki kişi mutasarrıf olarak atanmış ve

¹⁸⁹⁴ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.; **Hurûfat**, No: 1150, vrk.17a.; **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.; **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9018, s.7.

¹⁸⁹⁵ **M.V.A.D. (937/1530)**, No: 166, s.121.; **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf**, No: 585, vrk.388b.; **Hurûfat**, No: 1156, vrk.66b.

¹⁸⁹⁶ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b. Zâviyedâr olarak görev yapan Süleyman'ın bu görevi, H. 1156/M. 1743 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.

¹⁸⁹⁷ **Hurûfat**, No: 1156, vrk.66a.

¹⁸⁹⁸ **Hurûfat**, No: 1156, vrk.66b.

¹⁸⁹⁹ **Hurûfat**, No: 1150, vrk.17a.

¹⁹⁰⁰ **Hurûfat**, No: 1150, vrk.17a.

¹⁹⁰¹ **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9018, s.7.

¹⁹⁰² **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.

kendilerine günlük 1 akçe maaş kaydedilmiştir.¹⁹⁰³ Bu tarihte zâviyeye mutasarrıflık görevi için bir kişinin atanmış olması, yapının bu dönemde faal olduğunu açıkça göstermektedir.

Yapıya ilişkin bu vakıf kaydı dışında herhangi bir belgeye ulaşamadık. Bu bakımdan zâviyenin hangi döneme kadar faaliyet gösterdiği ve sosyo-ekonomik yapısını ne ölçüde devam ettirdiği konusunda bir bilgiye sahip değiliz. Vakıf kayıtlarında Şeyh Ahmed Zâviyesi olarak geçen ve XVIII. yüzyıl başlarında faal olduğunu gördüğümüz bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

2.2.9. Şeyh Eşref Zâviyesi

Mihaliççik'a bağlı Obruk karyesindeki Şeyh Eşref Zâviyesi'nin hangi tarihte ve kim tarafından yaptırıldığı konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte yapıya ilişkin bir kayıttan¹⁹⁰⁴, zâviyenin XVIII. yüzyılın başlarında ayakta ve faal olduğunu anlıyoruz. Buna göre, Şeyh Eşref Zâviyesi'nde zâviyedâr olarak görevli olan Hacı Mahmud'a, görevi nedeniyle zâviyedârlık beratı verilmiştir. Ancak kendisinin bu görevi bırakması üzerine, yerine oğlu Musa uygun görülerek tayin edilmiştir. Bu gelişme üzerine Hacı Mahmud, H. 25 Safer 1120/M. 16 Mayıs 1708'de zâviyedârlık beratının oğluna verilmesi için ricada bulunmuştur.¹⁹⁰⁵ XVIII. yüzyılın başlarında zâviyedâr olarak görev yapan Hacı Mahmud oğlu Musa'nın bu görevini hangi tarihte kadar sürdürdüğünü ve görevi dolayısıyla aldığı maaş konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Nezâret-i Evkaf-ı Hümâyûn'a takdim edilmek üzere hazırlanan ve 18 Zilkâde 1280/M. 25 Nisan 1864 tarihli Evkaf Defteri'ne göre, XIX. yüzyılın ikinci yarısında da faal olduğu görülen Şeyh Eşref Zâviyesi'nin zâviyedârlık görevi, bu tarihte Velîyüddin ve Ak Musa oğlu Osman tarafından yürütülmekte olup, bu kişilere görevleri dolayısıyla berat verilmiştir.¹⁹⁰⁶ Zâviyedâr olarak görev yapan bu kişilere verilen maaş hakkında da herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Bunun yanında, Şeyh Eşref Zâviyesi Vakfı'nın, bir yıl önceki (H. 1279/M. 1863) muhasebesine baktığımızda, vakıf bu yıl içerisinde a'şâr vergisi olarak toplam 743,5 kuruş vermiştir.¹⁹⁰⁷ Bölgedeki zâviye örgütlenmelerinden

¹⁹⁰³ Hurûfat, No: 1157, vrk.110b.

¹⁹⁰⁴ B.O.A., Cevdet-Evkaf, No: 4361.

¹⁹⁰⁵ Y.a.g.b.

¹⁹⁰⁶ B.O.A., Evkaf Defteri, No: 18248, s.1.

¹⁹⁰⁷ Y.a.g.y.

biri olan ve XIX. yüzyılda ayakta ve faal olduğu görülen bu yapı da günümüzde mevcut değildir.

2.2.10. Şeyh Muhiddin Zâviyesi

Vakıf kayıtlarından Mihaliççık'a bağlı Sazak karyesinde olduğunu öğrendiğimiz Şeyh Muhiddin Zâviyesi'nin, hangi tarihte ve kim tarafından yaptırıldığı konusunda da herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak bununla birlikte elimizdeki vakıf kayıtları, yapının XVIII. yüzyılın başlarında ayakta ve faal olduğunu göstermektedir. Nitekim H. 1124/M. 1712 tarihli bir kayıta¹⁹⁰⁸, Sazak karyesinde bulunan ve “*Şeyh Muhiddin Çiftliği*” olarak geçen yerin, bu dönemde zâviye vakfına bağlı olduğu ve mutasarrıflık görevine de Mehmed isminde bir kişinin atandığı belirtilmektedir. Bu tarihte zâviyeye bağlı çiftliğe mutasarrıflık görevi için bir kişinin atanmış olması, yapının bu dönemde faal olduğunu açıkça göstermektedir.

Zâviye vakfına bağlı Şeyh Muhiddin Çiftliği'nin mutasarrıfı olan Mehmed'in, bu görevi hangi tarihe kadar sürdürdüğünü bilemiyoruz. H. 1188/M. 1774 tarihli bir kayıta¹⁹⁰⁹, çiftlikte mutasarrıf olarak görev yapan Mehmed Ali isminde bir kişinin vefat ettiği ve yerine Hasan'ın atandığı kayıtlıdır. Mutasarrıf Hasan'ın vefatından sonra ise bu göreve H. 1189/M. 1775 tarihinde oğulları Ahmed ve Mehmed atanmıştır.¹⁹¹⁰ Çiftlikte mutasarrıf olarak görev yapan bu kişilerin aldıkları maaşlar hakkında ise herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise, H. 25 Rebiü'l-evvel 1258/M. 6 Mayıs 1842 tarihli bir kayıttan¹⁹¹¹, vakfa bağlı bu çiftliğin mutasarrıfının, görevi dolayısıyla elinde beratı olan Mehmed kızı Ayşe Hâtûn olduğunu öğreniyoruz. Mutasarrıf Ayşe Hâtûn'a bu görev üzerinde olduğu halde, beratının kaybolduğu belirtilerek, Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişi Serhatlû? Bey Efendi'nin H. Gurre-i Şaban 1258/M. 7 Eylül 1842 tarihli ilâmına göre kendisine tekrar berat verilmesi gerektiği bildirilmiştir. Bunun üzerine Mihaliççık Nâibi Es-Seyyîd İsmail Efendi'nin imzasını da taşıyan kararla 3 Ramazan 1258/M. 8 Ekim 1842 tarihinde Mutasarrıf Ayşe Hâtûn'a görevine ilişkin tekrar berat verilmiştir.¹⁹¹²

¹⁹⁰⁸ Hurûfat, No: 1157, vrk.112a.

¹⁹⁰⁹ Hurûfat, No: 1150, vrk.17a.

¹⁹¹⁰ Y.a.g.y.

¹⁹¹¹ B.O.A., Cevdet-Evkaf, No: 5739.

¹⁹¹² Y.a.g.b.

Mutasarrıf Ayşe Hâtûn'un, vakıftaki görevini hangi tarihe kadar sürdürdüğünü ve ondan sonra bu göreve kimlerin atandığını da kesin olarak bilemiyoruz. Öte yandan zâviyenin XIX. yüzyılın ikinci yarısında da faal olduğunu vakıf kayıtlarından anlıyoruz. Nezâret-i Evkaf-ı Hümâyûn'a takdim edilmek üzere hazırlanan ve H. 3 Safer 1275/M. 12 Eylül 1858 tarihli bir Evkaf Defteri'ne göre, Sazak karyesindeki Şeyh Muhiddin Zâviyesi'nde zâviyedâr olarak Abbas isminde bir kişi görev yapmaktadır. Zâviyedârlık görevini yürüten Abbas'a, bu tarihte ayrıca berât verilmiş¹⁹¹³, maaşı hakkında ise bir bilgi kaydedilmemiştir. Öte yandan vakfın H. 1270/M. 1854 yılı başlangıcından H. 1273/M. 1857 yılının sonuna kadarki 4 yıllık muhasebe kayıtları ise şu şekildedir¹⁹¹⁴:

<u>Tarih</u>	<u>A'sâr Vergisi</u>
<i>H. 1270/M. 1854</i>	67 kuruş
<i>H. 1271/M. 1855</i>	125 “
<i>H. 1272/M. 1856</i>	125 “
<i>H. 1273/M. 1857</i>	125 “

Toplam	442 “

Yukarıdaki verilere göre, vakfın 1854 yılında verdiği 67 kuruşluk a'sâr vergisi, 1 yıl sonra, 1855 yılında % 53 oranında artarak 125 kuruşa çıkmıştır. Bu artıştan sonra 125 kuruş olan a'sâr vergisi, 1857 yılına kadar periyodik olarak artarak devam etmiş ve 1857 yılı itibâriyle toplam a'sâr vergisi tutarı 442 kuruşa ulaşmıştır. Bu vergi miktarları göstermektedir ki, Şeyh Muhiddin Zâviyesi Vakfı, yukarıda belirttiğimiz Şeyh Eşref zâviyesine göre ekonomik açıdan daha küçük bir potansiyele sahiptir.

Şeyh Muhiddin Zâviyesi Vakfının, belirttiğimiz bu veriler dışında nasıl bir gelişme gösterdiğini bilemiyoruz. Mihalıççık'taki zâviye örgütlenmelerinden biri olan ve vakıf kayıtlarına göre XVIII. yüzyıl başlarından itibâren ayakta ve faal olduğu görülen bu yapı da, diğer birçok zâviye gibi günümüzde mevcut değildir.

2.2.11. Makuf (Vakıf) Tekkesi

Mihalıççık'a bağlı Kayı karyesinde bulunan ve Makuf (Vakıf) Tekkesi olarak bilinen bu yapının, hangi tarihte inşâ edildiği konusunda kesin bir bilgi yoktur. Ayrıca

¹⁹¹³ B.O.A., Evkaf Defteri, No: 15330, s.1.

¹⁹¹⁴ Y.a.g.y.

yapıya ilişkin bir kayda da rastlayamadık. Erol Altınsapan¹⁹¹⁵ eserinde, yapının, mimarî özelliklerine göre XIV. yüzyıla tarihlenebileceğini belirtmektedir. Yapı günümüzde mevcut olup çok harap durumda ve kullanılmamaktadır.¹⁹¹⁶

2.2.12. Şeyh Musa Tekkesi

Mihaliççık'a bağlı Karageyikli karyesinde bulunan Şeyh Musa¹⁹¹⁷ Tekkesi'nin de hangi tarihte inşâ edildiği konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca bu yapıya ilişkin bir vakıf kaydına da rastlayamadık. Bununla birlikte yapının ismine ilk olarak Karageyikli karyesine ait 1844-1845 tarihli temettü'ât defterinde rastlıyoruz. Buna göre; 1844-1845 yıllarında Şeyh Musa Vakfı'nın mutasarrıflık görevini, karyede 10. hânede kayıtlı Çil Hüseyin oğlu Halil¹⁹¹⁸, mütevellîlik görevini ise karyede 17. hânede kayıtlı Tekelleş oğlu Mehmed¹⁹¹⁹ yürütmektedir. Mutasarrıf ve mütevellî olarak görev yapan bu kişilere, 600'er kuruştan toplam 1200 kuruş maaş kaydedilmiştir.¹⁹²⁰ Bu tarihte tekkede, mutasarrıf ve mütevellînin olması, yapının daha önce inşâ edildiğini göstermektedir.

Bununla birlikte Şemseddin Sâmî¹⁹²¹ eserinde, XIX. yüzyılın ortalarında ayakta ve faal olduğu görülen bu yapı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Fakat tekke, XIX. yüzyılın sonlarında¹⁹²² bölgede bir ziyâretgâh olarak kullanılmaktadır. Şöyle ki; H. 1300/M. 1883, H. 1309/M. 1892 ve H. 1311/M. 1894 tarihli Vilâyet Salnâmeleri'ne¹⁹²³ göre bu tekke, Mihaliççık bölgesindeki önemli ziyâretgâhlar arasında yer almaktadır. Tespit edebildiğimiz verilere göre, XIX. yüzyılın ortalarında faal olduğu görülen, yüzyılın sonlarında ise sadece ziyâretgâh olarak fonksiyonu olan Şeyh Musa Tekkesi, Mihaliççık bölgesinde ayakta kalabilen nâdir yapılardan birisidir. Tekkenin içindeki bir

¹⁹¹⁵ Erol Altınsapan, **Ortaçağ'da Eskişehir ve Çevresinde Türk Sanatı (11.-15.Yüzyıllar Mimarîsi)**, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 1999, s.95.

¹⁹¹⁶ Altınsapan- Parla, **a.g.e.**, s.154.

¹⁹¹⁷ Şeyh Musa'nın kimliği konusunda bugün için herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Hakkında çeşitli rivâyetlerin olduğu Şeyh Musa, köy halkının ve tekkenin içerisinde bulunan bir duvar yazısında belirtildiğine göre, 1075 tarihinde Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra, 1100 yıllarında bir Türk Kumandanı olarak fetihlere katılan ve büyük kahramanlıklar gösteren bir velîdir. Bu bilgilerin hiçbir bilimsel dayanağı olmadığı için, rivâyetlerden öteye gidilememektedir.

¹⁹¹⁸ **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9041, s.5.

¹⁹¹⁹ **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9041, s.8.

¹⁹²⁰ **B.O.A., ML.VRD.TMT.**, No: 9041, s.5, 8.

¹⁹²¹ Sâmî, **Kâmûsu'l.....**, s.4505.

¹⁹²² Hatta tekke; 1901, 1903 ve 1907 yıllarında da bölgedeki önemli ziyâretgâhlar arasındadır. Bkz. **SVA**, Sene: 1318, s.151.; **SVA**, Sene: 1320, s.164.; **SVA**, Sene: 1325, s.161.

¹⁹²³ **SVA**, Sene: 1300, s.178.; **SVA**, Sene: 1309, s.264.; **SVA**, Sene: 1311, s.270.

duvar yazısında, yapının 1987 yılında yeni baştan inşâ edildiği belirtilmiştir. Ayrıca köy halkının belirttiğine göre yapı, yakın bir dönemde onarım geçirmiştir.

Tekkenin içerisinde toplam 3 sanduka bulunmaktadır. Bunlardan birinin Şeyh Musa'ya, diğer ikisinin de oğlu (Abdullah) ve gelinine (Fâtıma Zehrâ) ait olduğu rivâyet edilmektedir. Günümüzde sağlam ve bakımlı olan bu yapı, gerek Karageyikli köyü gerekse çevre köylerin (ör. Güce, Kızılbörekli vd.) halkı tarafından ziyâret edilen önemli dinsel kurumlardan birisidir.

2.2.13. Yarım Baş Tekkesi

Vakıf kayıtlarında Yarım Baş Tekkesi olarak geçen bu yapının da ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kayıtlarda yapının Mihaliççık'a bağlı Yenice karyesinde olduğu belirtilmiştir. Fakat Mihaliççık'a bağlı karyeler içerisinde bu isme ilk kez rastlıyoruz. Bununla birlikte, Yarım Baş Tekkesi olarak geçen bu yapının, vakıf kayıtlarından birinde¹⁹²⁴ Kayı karyesinde olduğu kayıtlıdır. Yapının bulunduğu yer konusunda görülen bu durumun, bir çelişki mi yoksa "Yenice" ismiyle Kayı karyesinin mi kastedildiğini bilemiyoruz.

Mihaliççık bölgesinde nerede olduğunu kesin olarak bilemediğimiz bu yapı, vakıf kayıtlarına göre XVIII. yüzyılın başlarında ayakta ve faal durumdadır. Buna göre; H. 1122/M. 1710'da tekkede tekkenîşin olarak görev yapan Mehmed'in vefâtından sonra, bu göreve oğlu Hüseyin atanmış ve kendisine günlük 1 akçe maaş verilmiştir.¹⁹²⁵ Bu tarihte tekkede bir görevlinin yerine atama yapılması, yapının bu dönemde ayakta ve faal olduğunu, ayrıca daha önce inşâ edildiğini açıkça göstermektedir.

Tekkede tekkenîşlik görevinin bundan sonraki dönemde kimler tarafından yürütüldüğüne dair herhangi bir kayda rastlayamadık. Ancak bununla birlikte farklı görev atamalarından yapının XIX. yüzyıl başlarına kadar gelişimini izleyebiliyoruz. Buna göre; tekkede günlük 1 akçe maaş ile zâviyedâr olarak görev yapan Ali'nin vefât etmesinden sonra, bu göreve; H. 1158/M. 1745'te Halil oğlu Mustafa¹⁹²⁶, H. 1164/M. 1751'de Hasan¹⁹²⁷, H. 1195/M. 1781'de Hasan oğlu Süleyman¹⁹²⁸ ve H. 1218/M. 1803

¹⁹²⁴ Hurûfat, No: 1148, vrk.90b.

¹⁹²⁵ Hurûfat, No: 1157, vrk.111a.

¹⁹²⁶ Hurûfat, No: 1148, vrk.90b. Mustafa'nın bu görevi, H. 1159/M. 1746'da yenilenmiştir. (Hurûfat, No: 1135, vrk.67b.)

¹⁹²⁷ Hurûfat, No: 1154, vrk.22a.

¹⁹²⁸ Hurûfat, No: 1148, vrk.90b.

tarihinde de Ali oğlu Mehmed¹⁹²⁹ atanmıştır. Zâviyedâr olarak görev yapan bu kişilere de günlük 1 akçe maaş kaydedilmiştir. Vakıf kayıtlarına göre, XVIII. yüzyıl başlarından XIX. yüzyılın başlarına kadar ayakta ve faal olduğu görülen Yarım Baş Tekkesi de, diğer pek çok yapı gibi günümüzde mevcut değildir.

2.3. Türbeler

2.3.1. Bektaş Baba Türbesi

Mihaliççık'a bağlı Ömer karyesinde bulunan bu yapının, hangi tarihte inşâ edildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, Bektaş Baba olarak adlandırılması da tamamen rivâyetlerden ibârettir. Nitekim bu yapıya ilişkin bir kayda rastlayamadığımız gibi, elimizdeki verilerde bu isimde herhangi bir dinî-sosyal kurum da yoktur. Erol Altınsapan-Canan Parla¹⁹³⁰, bu yapının Babaî Ayaklanması sonrası yapıldığının ileri sürüldüğünü ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin son dönemlerine tarihlenebileceğini belirtmektedir. Yapı günümüzde sağlam olup, kullanılmaktadır.

2.3.2. Fakîh Baba Türbesi

Narlı karyesinde bulunan bu türbe, daha önce de belirttiğimiz gibi, Fakîh Baba Zâviyesi'nin bölümlerinden birisidir. Yapının hangi tarihte inşâ edildiğini bilemiyoruz. Ancak zâviyenin, XV. yüzyılın ortalarında faal durumda olması, türbenin de büyük olasılıkla yakın bir dönemde (XV. yüzyıl sonları-XVI. yüzyıl başları) yaptırıldığını düşündürmektedir. Bununla birlikte, H. 1104/M. 1693 yılında zâviyeye Hasan isminde bir kişinin türbedâr olarak atanmış¹⁹³¹ olması, türbenin XVII. yüzyılda ayakta ve faal olduğunu göstermektedir. Bu tarihten sonra da türbeye belli dönemlerde türbedâr tayini olduğunu ve XIX. yüzyılın ortalarına kadar bu atamaların belli aralıklarla devam ettiğini daha önce belirtmiştik. Bu nedenle bu konuya tekrar değinmiyoruz.

XIX. yüzyıl ortalarına kadar faal olduğunu öğrendiğimiz Fakîh Baba Türbesi hakkında, XIX. yüzyılın sonlarında Mihaliççık yöresi hakkında önemli bilgiler veren Şemseddin Sâmî¹⁹³² herhangi bir bilgi vermemektedir. Fakat zâviyede Fakîh Baba'ya ait olduğu belirtilen bu türbenin, XIX. yüzyılın sonlarında ayakta olduğunu görmekteyiz.

¹⁹²⁹ Hurûfat, No: 1135, vrk.67b.

¹⁹³⁰ Altınsapan-Parla, a.g.e., s.160.

¹⁹³¹ Hurûfat, No: 1139, vrk.169a.

¹⁹³² Sâmî, Kâmûsu'l....., s.4505.

Nitekim 1883, 1892 ve 1894 tarihli Vilâyet Salnâmeleri'ne¹⁹³³ göre, Fakîh Baba Türbesi Mihalıççık bölgesindeki önemli ziyâretgâhlar arasında yer almaktadır.

Yapının, günümüzde ayakta olup olmadığı konusunda ise kesin bir yargıya varamıyoruz. Bunun en önemli sebebi, günümüzde Narlı köyünde bulunan ve halk arasında “Hakkı Baba Tekkesi”¹⁹³⁴ olarak bilinen bir yapının, bu türbe ile ilişkisinin olup olmadığı konusunda herhangi bir bilginin bulunmamasıdır. Bununla birlikte, Fakîh Baba Türbesi'nin XIX. yüzyıl sonlarına kadar ayakta kalabilmiş olması ve Hakkı Baba Tekkesi olarak bilinen yapı hakkında da herhangi bir belgeye rastlayamamış olmamız, bu yapının muhtemelen “Fakîh Baba Türbesi” olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca yapının içerisinde bulunan sanduka ve mezarlar, yapının tekleden ziyâde bir türbe olma olasılığını da güçlendirmektedir. Günümüzde Narlı köyünün merkezinde bulunan ve çevre köylerin halkı tarafından da ziyâret edilen bu yapı, köy halkının belirttiğine göre son dönemlerde onarım geçirmiştir. Türbenin iç kısmı iki ana bölüme ayrılmış; iç bölümde (büyük olasılıkla Fakîh Baba'ya ait olmalıdır) bir sanduka, dış bölümde ise diğer aile bireylerine ait mezarlar bulunmaktadır.

2.3.3. Kevîd Baba Türbesi

Mihalıççık'a bağlı Çalçı karyesinde bulunan bu türbe, daha önce de belirttiğimiz gibi, Kevîd Baba Zâviyesi'nin bölümlerinden birisidir. Bu yapının da hangi tarihte inşâ edildiğini ve tarihsel süreçte nasıl bir gelişme gösterdiğini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak zâviyenin, XVI. yüzyılın ikinci yarısında faal durumda olması, türbenin de muhtemelen yakın bir dönemde (XVI. yüzyıl sonları-XVII. yüzyıl başları) yaptırıldığını düşündürmektedir. Öte yandan Şemseddin Sâmî¹⁹³⁵, bu yapı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Fakat zâviyede Kevîd Baba'ya ait olduğu belirtilen bu türbenin, XIX. yüzyılın sonlarında¹⁹³⁶ ayakta olduğunu görmekteyiz. Nitekim 1883, 1892 ve 1894 tarihli Vilâyet Salnâmeleri'ne¹⁹³⁷ göre Kevîd Baba Türbesi, Mihalıççık bölgesindeki önemli ziyâretgâhlar arasında yer almaktadır.

¹⁹³³ SVA, Sene: 1300, s.178.; SVA, Sene: 1309, s.264.; SVA, Sene: 1311, s.270. Hatta türbe; 1901, 1903 ve 1907 yıllarında da bölgedeki önemli ziyâretgâhlar arasındadır. Bkz. SVA, Sene: 1318, s.151.; SVA, Sene: 1320, s.164.; SVA, Sene: 1325, s.161.

¹⁹³⁴ Hakkı Baba'nın kimliği hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

¹⁹³⁵ Sâmî, *Kâmûsu'l*....., s.4505.

¹⁹³⁶ Hatta türbe; 1901, 1903 ve 1907 yıllarında da bölgedeki önemli ziyâretgâhlar arasındadır. Bkz. SVA, Sene: 1318, s.151.; SVA, Sene: 1320, s.164.; SVA, Sene: 1325, s.161.

¹⁹³⁷ SVA, Sene: 1300, s.178.; SVA, Sene: 1309, s.264.; SVA, Sene: 1311, s.270.

Günümüzde Çalçı köyü sınırları içerisinde bulunan ve çevre köylerin halkı tarafından da ziyâret edilen bu yapı, Mihaliççık'taki önemli ziyâret yerlerinden birisi olarak faaliyet göstermektedir. Köy halkının belirttiğine göre, yapı son dönemlerde bir onarım geçirmiştir. Oldukça basit bir mimariye sahip olan türbenin içerisinde, sadece Kevîd Baba'ya ait olduğu belirtilen bir sanduka bulunmaktadır.

2.3.4. Lala Şahin Paşa Türbesi

Mihaliççık'taki Lala Şahin Paşa Türbesi'nin hangi tarihte ve kim tarafından yaptırıldığı konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak yapıya ilişkin vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre, türbe Mihaliççık kazâsının merkezinde bulunmakta olup, XVIII. yüzyılın ilk yarısında ayakta ve faal durumdadır.

Yapının bulunduğu yer konusunda çok kesin bir bilgi olmamasına rağmen, konuya ilişkin birtakım düşünceler ortaya atılmıştır. Örneğin Kâsım İnce¹⁹³⁸ ve Celal Yüce¹⁹³⁹ herhangi bir kaynak göstermeden, bu türbenin Mihaliççık'a bağlı Sorkun karyesinde bulunduğunu, ancak günümüzde mevcut olmadığını belirtmektedirler. Fakat yukarıda da açıkça ifade ettiğimiz gibi, vakıf kayıtlarında yapının Sorkun karyesinde olduğunu gösteren hiçbir bilgi yoktur. Aksine kayıtlarda sadece “*Mihaliççık kazâsında Şahin Lala Türbe-i Şerif Vakfı*”¹⁹⁴⁰ ifâdesi yer almaktadır. Ayrıca bununla birlikte, XIX. yüzyıl ve hatta XX. yüzyıl başlarında, ziyâretgâhların bulunduğu karyeler içerisinde sadece Çalçı, Kızılörklü, Karageyikli, Narlı ve Kavak karyeleri bulunmaktadır.¹⁹⁴¹ Bu bakımdan, türbenin Sorkun karyesinde olduğunu belirten araştırmacıların, hangi kriterleri göz önüne alıp bu sonuca ulaştıklarını ayrıca analiz etmek gerekir.

Türbeye ilişkin vakıf kayıtlarına göre; H. 1144/M. 1732 tarihinde Lala Şahin Türbesi'nde türbedâr olarak görev yapan Hacı Ali'nin vefât etmesinden sonra, Nâib İbrahim'in arzıyla bu göreve Hacı Mustafa atanmış ve kendisine günlük 1 akçe maaş verilmiştir.¹⁹⁴² Bu tarihte türbede görevli bir kişinin yerine atama yapılması, yapının bu dönemde faal olduğunu ve daha önce inşâ edildiğini açıkça göstermektedir.

¹⁹³⁸ K. İnce, “Eskişehir ve Çevresinde Osmanlılar Zamanında Yapılmış Ancak Bugün Ayakta Olmayan Mimari Eserlerin Listesi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.6, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., Erzurum, 1996, s.121.

¹⁹³⁹ Celal Yüce, **Eskişehir Çevre İncelemesi**, İstanbul, 1969, s.61.

¹⁹⁴⁰ **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.; **Hurûfat**, No: 1145, vrk.74a.; **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22a.

¹⁹⁴¹ **SVA**, Sene: 1300, s.178.; **SVA**, 1309, s.264.; **SVA**, 1311, s.270.; **SVA**, 1318, s.151.; **SVA**, 1320, s.164.; **SVA**, 1325, s.161.

¹⁹⁴² **Hurûfat**, No: 1145, vrk.73b.

Öte yandan türbedâr Hacı Mustafa'nın vefâtından sonra bu görev, H. 1152/M. 1740'ta Nâib Mustafa Efendi'nin arzı ve günlük yarım akçe maaş ile oğulları Mustafa, Mehmed, Ali ve İbrahim'e verilmiştir.¹⁹⁴³ H. 1189/M. 1775 tarihinde kadar bu görevi sürdüren 4 kardeşten Mustafa, Ali ve İbrahim görevini bırakmış, bu göreve sadece Mehmed devam etmiştir.¹⁹⁴⁴ Türbedâr Mehmed'in vefât etmesinden sonra da, yerine H. 14 Safer 1215/M. 7 Temmuz 1800'de oğulları Hasan ve Osman atanmış¹⁹⁴⁵, ancak maaş hakkında herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

Şemseddin Sâmî¹⁹⁴⁶ eserinde, Lala Şahin Paşa Türbesi hakkında da herhangi bir bilgi vermemektedir. Fakat bu yapı, diğer bazı türbeler gibi XIX. yüzyılın sonlarında¹⁹⁴⁷ ayaktaadır. Nitekim 1883, 1892 ve 1894 tarihli Vilâyet Salnâmeleri'ne¹⁹⁴⁸ göre, Lala Şahin Paşa Türbesi de, bölgedeki önemli ziyâretgâhlar arasında yer almaktadır. Vakıf kayıtlarına göre, XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren faal olduğunu gördüğümüz bu türbe günümüzde mevcut değildir.

2.3.5. Mihaliç Bey Türbesi

Mihaliç Bey Zâviyesi'nin bölümlerinden biri olan bu türbenin hangi tarihte inşâ edildiğini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak zâviyenin, vakfiyesine göre XIV. yüzyılın ikinci yarısında inşâ edilmiş olması, türbenin de muhtemelen yakın bir dönemde (XIV. yüzyıl sonları-XV. yüzyıl başları) yaptırıldığını düşündürmektedir. Bununla birlikte, zâviyeye ait olan bu yapının, XVI. yüzyılın başlarında faaliyet gösterdiğini daha önce belirtmiştik. XVI. yüzyılın başlarında, Mihaliç Bey Zâviyesi Vakfı'na ait vakıf alanları içerisinde “Türbe-i Temlik” olarak kayıtlı Mihaliç Bey Türbesi'nin olduğu bölgede, bu dönemde 1 çift, 2 nîm ve 2 mücerred bulunmakta olup, toplam hâsılat 100 akçeydi.¹⁹⁴⁹ Ayrıca Mihaliç Bey Türbesi'nin civarında, hariçten zirâat edilen ve vergiye tâbi olan yarım çiftlik yer bulunmaktaydı.¹⁹⁵⁰ Öte yandan H. 937/M. 1530 tarihine gelindiğinde, zâviyeye ait vakıf alanları içerisinde yine, Hüdâvendigâr Livâsı'nın “Türbe-i Temlik”

¹⁹⁴³ **Hurûfat**, No: 1145, vrk.74a.; **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22b. Türbedâr olarak görev yapan bu 4 kardeşin görevleri H. 1168/M. 1755 ve H. 1171/M. 1758 tarihlerinde yenilenmiştir. Bkz. **Hurûfat**, No: 1135, vrk.67b.; **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22b.

¹⁹⁴⁴ **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22b.

¹⁹⁴⁵ **Hurûfat**, No: 1154, vrk.22b.

¹⁹⁴⁶ Sâmî, **Kâmûsu'l**....., s.4505.

¹⁹⁴⁷ Hatta türbe; 1901, 1903 ve 1907 yıllarında da bölgedeki önemli ziyâretgâhlar arasındadır. Bkz. **SVA**, Sene: 1318, s.151.; **SVA**, Sene: 1320, s.164.; **SVA**, Sene: 1325, s.161.

¹⁹⁴⁸ **SVA**, Sene: 1300, s.178.; **SVA**, Sene: 1309, s.264.; **SVA**, Sene: 1311, s.270.

¹⁹⁴⁹ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf**, No: 585, vrk.388b.

¹⁹⁵⁰ **T.K.G.M.K.K.A., Defter-i Evkaf**, No: 585, vrk.388b, 392b.

ettiği bölge yani Mihaliç Bey Türbesi bulunmaktadır. Bu dönemde türbenin olduğu bölgede 3 hâne, 2 mücerred kayıtlı olup, toplam hâsılat yine 100 akçedir.¹⁹⁵¹

XVI. yüzyılda faal olduğunu gördüğümüz bu türbenin, XVIII. yüzyılın başlarına kadar nasıl bir gelişme gösterdiğine ilişkin herhangi bir kayda rastlayamadık. Bunun yanı sıra, XVIII. yüzyılda Lala Şahin Paşa Vakfı'na bağlanan Mihaliç Bey Zâviyesi'ne, bu dönemde yapılan bir atamadan, zâviyedeki bu türbenin faal olduğunu anlıyoruz. Şöyle ki; türbede türbedâr olarak görev yapan Eyüb'ün H. 1128/M. 1716 tarihinde vefâtından sonra, bu göreve Şeyh Ali isminde biri atanmış¹⁹⁵²; bu atamadan yaklaşık 8 yıl sonra, H. 1136/M. 1724 tarihinde Şeyh Ali'nin bu görevi yenilenmiştir.¹⁹⁵³

XIV-XV. yüzyıllarda inşâ edildiğini tahmin ettiğimiz ve XVIII. yüzyıl ortalarına kadar ayakta ve faal olduğunu gördüğümüz Mihaliç Bey Türbesi'nin, bu dönemden sonraki durumu ve gelişimini bilemiyoruz. Ancak XIX. yüzyıl sonlarında Mihaliçcik bölgesindeki önemli ziyâretgâhlar arasında bu türbenin ismi geçmemektedir.¹⁹⁵⁴ Bu bakımdan yapının bu dönemde ayakta olmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan Mehmed Zeki¹⁹⁵⁵ makalesinde, Sakarya Nehri üzerinde bir türbeden bahsetmekte ve isminin “Gâzi Mihal Türbesi” olduğunu belirtmektedir. Bu türbenin, Mihaliç Bey Türbesi ya da bu türbe ile bir ilişkisinin olup olmadığını kesin olarak söyleyemiyoruz. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi, XIX. yüzyıl sonlarında Mihaliçcik bölgesindeki bu tarz yapılar içinde Mihaliç Bey Türbesi bulunmamaktadır. Yapı günümüzde de mevcut değildir.

3. EĞİTİM KURUMLARI

3.1. Medreseler

Mihaliçcik'teki eğitim kurumlarından ilki medreselerdir. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Mihaliçcik'ta medrese yapılarının olduğunu biliyoruz. Nitekim XVI. yüzyıldaki Suhte (Medreseli) Ayaklanmaları'nda Mihaliçcik bölgesindeki öğrencilerin de etkin olduğunu daha önce görmüştük. Ancak bu yapılara ilişkin herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Mihaliçcik'ta bulunan medreseler hakkında vakıf kayıtlarında herhangi bir bilgi rastlayamadık. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu yapılara ilişkin bilgiler, ilk

¹⁹⁵¹ M.V.A.D. (937/1530), No: 166, s.121.

¹⁹⁵² Hurûfat, No: 1157, vrk.112a.

¹⁹⁵³ Hurûfat, No: 1119, vrk.204b.

¹⁹⁵⁴ Örneğin H. 1300/M. 1883, H. 1309/M. 1892 ve H. 1311/M. 1894 tarihli Vilâyet Sahnâmeleri'nde ve Şemseddin Sâmî'nin eserinde bu yapı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Bkz. SVA, Sene: 1300, s.178.; SVA, Sene: 1309, s.264.; SVA, Sene: 1311, s.270.; Sâmî, Kâmûsu'l....., s.4505.

¹⁹⁵⁵ Mehmed Zeki, a.g.m., s.334.

olarak vilâyet salnâmelerinde geçmektedir. Bu cümleden olarak; 1883, 1892, 1894 ve 1899 yıllarında Mihaliççık'ta toplam sadece 4 medrese bulunmaktadır.¹⁹⁵⁶ Öte yandan bu medreselerin gerek isimleri, gerekse faal olup olmadıkları belli değildir. Kaynaklarda bu yapıların isimleri, kadroları, bulundukları bölge vb. özellikler hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bu nedenle bölgedeki medrese yapılarının, sayılarında artış olduğu dışında başka bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁹⁵⁷

3.2. Sıbyan Mektepleri

Mihaliççık'taki eğitim kurumlarından biri de sıbyan¹⁹⁵⁸ mektepleridir. Sıbyan, kelime olarak “çocuk, çocuklar” anlamına¹⁹⁵⁹ gelmektedir. Kısaca açıklayacak olursak; sıbyan mektepleri, günümüzde anaokulu düzeyindeki okulların karşılığı olan, Osmanlı döneminde vakıflarca yönetilen ve Kur’ân dersleri, hâfızlık çalışmaları, namaz sûreleri, ahlâk, basit matematik bilgileri, Osmanlı tarih ve coğrafyası gibi dersler okutulan eğitim kurumlarıdır.¹⁹⁶⁰ Dârü’l-tâ’lim, Dârü’l-ilm, Muâllimhâne, Mahalle Mektebi gibi çeşitli isimlerle de anılan sıbyan mekteplerinde hocaya muâllim, yardımcıya kalfa, öğrencilere de talebe, suhte, puser ve şâkird denilmektedir.¹⁹⁶¹

Mihaliççık bölgesindeki sıbyan mekteplerinin gerek sayıları gerekse nitelikleri konusunda elimizde çok fazla bilgi yoktur. Nitekim aynen medreselerde olduğu gibi, bu yapılara ilişkin verilere, ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren rastlamaktayız. Bununla birlikte, H. 8 Safer 1141/M. 13 Eylül 1728 tarihli bir kayıttan¹⁹⁶², Mihaliççık bölgesinde bu kurumların XVIII. yüzyılda faaliyet gösterdiğini öğreniyoruz. Şöyle ki; Mihaliççık’a bağlı İki Kilise karyesinin Karan mahallesinde, karye halkı tarafından inşâ

¹⁹⁵⁶ SVA, Sene: 1300, s.178.; SVA, 1309, s.262.; SVA, 1311, s.268.; Sâmî, **Kâmûsu’l**....., s.4505.

¹⁹⁵⁷ Mihaliççık'taki medrese sayısı 1901 ve 1903 yıllarında da 4 olarak görünmektedir. (SVA, Sene: 1318, s.149.; SVA, Sene: 1320, s.162.). 1907 yılına gelindiğinde ise medrese sayısı 8’e çıkmıştır. (SVA, Sene: 1325, s.158.). Öte yandan H. 1318/M. 1901 tarihli Maarif Salnâmesi’ne göre ise, bu tarihte Mihaliççık’ta 7 medrese bulunmaktadır. Bunlar başlıca; Azîziye Medresesi (Koyunağılı karyesi), Halîdiye Medresesi (Kuyucak karyesi), Hamîdiye Medresesi (Sorkun karyesi), Hayriye Medresesi (Obruk karyesi), İhsâniye Medresesi (Kayı karyesi), Lütîfiye Medresesi (Dinek karyesi) ve Şarkîye Medresesi (Kavak karyesi)’dir. Bkz. **Salnâme-i Maârif**, Sene: 1318, s.1062-1063.

¹⁹⁵⁸ Birçok kaynakta bu kelime “*sübyan*” olarak geçse de, kelimenin aslı “*sıbyan*”dır.

¹⁹⁵⁹ Devellioğlu, **a.g.e.**, s.1137.

¹⁹⁶⁰ Konu hakkında bilgi için bkz. Selahattin Arıbaş, “Başlangıçtan II. Meşrutiyet’e Kadar Osmanlılarda Sıbyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)”, **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi/Toplum)**, S.32, Ankara, Mart-Nisan 2000, s.711-716.; Yücel Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, **Türkler**, C.15, Ankara, 2002, s.35-43.

¹⁹⁶¹ Cahit Baltacı, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, **Türkler**, C.11, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.446.; Gelişli, **a.g.m.**, s.39-40.

¹⁹⁶² **Hurûfat**, No: 1139, vrk.168b.

edilen sıbyan mektebinin muâllimi (hocası) olmamasından dolayı, H. 8 Safer 1141/M. 13 Eylül 1728’de bu mektebe muâllim olarak Ahmed isminde bir kişi atanmıştır.¹⁹⁶³ Bu tarihte sıbyan mektebine bir muâllimin tayin edilmiş olması, bu kurumun ayakta ve faal olduğunu göstermektedir.

Mihaliççık bölgesindeki sıbyan mektepleri ve nitelikleri hakkında, XIX. yüzyılın sonlarına kadar yukarıda bahsettiğimiz bu atama işlemi dışında herhangi bir kayda rastlayamadık. Öte yandan salnâmelerdeki veriler de, bu eğitim kurumlarının sadece sayısı ve öğrenci miktarını vermektedir. Buna göre; 1892 yılında Mihaliççık kazâsında toplam 60 sıbyan mektebi olup¹⁹⁶⁴, toplam 1663 öğrenci eğitim görmüştür.¹⁹⁶⁵ Kazâdaki mektep ve öğrenci sayısı 1894 ve 1899 yıllarında da aynı görünmektedir.¹⁹⁶⁶ Bununla birlikte mektep ve öğrenci sayılarına bakacak olursak, bu tarihlerde 1 mektepte ortalama 27-28 öğrenci eğitim görmüştür. Kaynaklarda bu yapıların isimleri, bulundukları bölge, programı vb. özellikler hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bu nedenle bölgedeki sıbyan mekteplerinin, sayılarında artış olduğu dışında bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁹⁶⁷

3.3. İbtidâî Mektepleri (İlkokullar)

Osmanlı Devleti’nde, Tanzimat’la bir düzenleme yapılmayan sıbyan mektepleri, M. 1279/M. 1862 yılında mekteplere dönüştürülmüş ve mevcut 360 sıbyan mektebinden 36’sı ibtidâî mektep haline getirilerek yeni usûlde eğitim ve öğretime başlanmıştır.¹⁹⁶⁸ Sıbyan mektepleri ile ilgili bu ıslahat hareketleri, H. 1288/M. 1871 yılında genişleyerek devam etmiştir. Ancak sıbyan mektepleri tamamen ortadan kaldırılmamıştır. Nitekim yukarıda da görüldüğü gibi XX. yüzyılın başlarına kadar Mihaliççık kazâsında sıbyan mektepleri faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bir taraftan sıbyan mektepleri kendi içinde ıslahata tâbi tutulurken, diğer taraftan ibtidâîye programları geliştirilmiştir.

Mihaliççık kazâsındaki ibtidâî mekteplerinin özellikle XIX. yüzyılın sonlarında faaliyetlerine başladığını görüyoruz. H. 1318/M. 1901 tarihli Maarif Salnâmesi’ne göre, Mihaliççık’taki ilk ibtidâî mektebi H. 1312/M. 1895’te merkez kasaba olan Kuyucak’ta

¹⁹⁶³ Hurûfat, No: 1139, vrk.168b.

¹⁹⁶⁴ Aynı tarihte Sivrihisar kazâsında 108 sıbyan mektebi bulunmaktadır. (SVA, Sene: 1309, s.264.;).

¹⁹⁶⁵ SVA, Sene: 1309, s.262.

¹⁹⁶⁶ SVA, Sene: 1311, s.268.; Sâmî, Kâmûsu’l....., s.4505.

¹⁹⁶⁷ Bölgedeki sıbyan mektebi sayısı 1901 ve 1903 yıllarında da 60 olarak görünmektedir. Ancak 1901 yılında öğrenci sayısı 1900 iken, bu sayı 1903 yılında 2100’e çıkmıştır. (SVA, Sene: 1318, s.149.; SVA, Sene: 1320, s.162.). 1907 yılında ise mektep sayısı 68’e çıkmıştır. (SVA, Sene: 1325, s.158.).

¹⁹⁶⁸ Baltacı, a.g.m., s.455.

açılmıştır.¹⁹⁶⁹ Bu tarihte kasabada açılan ibtidâî mektebi, çeşitli yardımlarla inşâ edilmiş ve mektebin inşâsı için 8000 kuruş masraf yapılmıştır.¹⁹⁷⁰ Mihaliççık Merkez İbtidâî Mektebi'nin resmî olarak açılışı yapıldıktan yaklaşık 3 yıl sonra; 10'u H. 3 Şevvâl 1315/M. 25 Şubat 1898, 3'ü H. 24 Şevvâl 1315/M. 18 Mart 1898 ve 14'ü de H. 28 Şevvâl 1315/M. 22 Mart 1898 tarihinde olmak üzere toplam 27 karyede ibtidâî mektebi açılmıştır.¹⁹⁷¹ 1898 yılı içerisinde resmî açılışı yapılan bu 27 ibtidâî mektebinin tamamı, karyelerde yaşayan halk tarafından inşâ edilmiştir. Yapılan harcamalar hakkında ise herhangi bir bilgi verilmemiştir.¹⁹⁷²

Mihaliççık kazâsında, buraya kadar ele almaya çalıştığımız medreseler, sıbyan mektepleri ve ibtidâî mektepleri gibi örgün eğitim kurumlarının yanı sıra, genel olarak “yaygın eğitim kurumları”¹⁹⁷³ olarak nitelendirilen câmiler, mescidler, tekke/zâviyeler, kahvehâneler¹⁹⁷⁴ ve evler de önemli bir yere sahiptir. Bu kurumlar içerisinde özellikle câmilerin önemli fonksiyonlarından biri de eğitim ve öğretim olmuştur. Câmiler, örgün eğitim kurumları ortaya çıkıncaya kadar aynı zamanda örgün eğitim yeri olarak hizmet ettikleri gibi, Osmanlı klâsik döneminde yaygın eğitim kurumu olarak kullanılmıştır.¹⁹⁷⁵

4. SAĞLIK KURUMLARI

4.1. Hamamlar ve Kaplıcalar

4.1.1. Yarıkçı Hamamları (Kaphıcaları)

Mihaliççık bölgesinde, sağlık kurumları olarak nitelendirebileceğimiz yapıların başında Yarıkçı Hamamları gelmektedir. Bu hamamların özelliklerinden biri, kayıtlarda hamam olarak sadece bu yapıların isminin geçmesidir. Çeşitli kaynaklarda “Yarıkçı Dağ

¹⁹⁶⁹ SM, Sene: 1318, s.1077.

¹⁹⁷⁰ SM, Sene: 1318, s.1076-1077.

¹⁹⁷¹ SM, Sene: 1318, s.1076-1081.

¹⁹⁷² Öte yandan bölgedeki bu mekteplerin masraflarının karşılanması için, 1901 yılından itibaren birtakım girişimlerde de bulunulmuştur. Örneğin bu tarihte, geliri kazâdaki ibtidâî mekteplerinin masraflarına karşılık olmak üzere; 60.000 kuruş gelir getirecek derecede büyük odaları olan 1 otel, 1 kahvehâne ve 1 dükkân inşâ edilmiş olup, ayrıca maarif nâmına 1 de hamam bulunmaktadır. (SVA, Sene: 1318, s.150.). Masrafların karşılanması amacıyla yapılan bu yapıların, ilerleyen süreçte faaliyetlerini sürdürdüğünü ve hatta gelirin artmasına yönelik birtakım adımlar atıldığını görüyoruz. Şöyle ki; 1901 yılında inşâ edilen otel, kahvehâne ve tüccâr dükkânı, 1903 yılında da mekteplere gelir getiren kurumlar olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Bununla birlikte, daha önce 1 tane olan dükkân sayısı, bu döneme gelindiğinde 5'e yükselmiş ve gelir önemli ölçüde artmıştır. (SVA, Sene: 1320, s.162.).

¹⁹⁷³ Baltacı, a.g.m., s.450.

¹⁹⁷⁴ Mihaliççık'ta tamamı merkezde olmak üzere H. 1309/M. 1892 ve H. 1311/M. 1894 yıllarında toplam 5 kahvehâne bulunmaktadır. (SVA, Sene: 1309, s.262.; SVA, Sene: 1311, s.268.) Sonraki dönemlerde bu kurumların sayısında artış olduğunu görüyoruz. Örneğin 1901 yılında 11'e, 1903 yılında 15'e ulaşmıştır. Bkz. SVA, Sene: 1318, s.149.; SVA, Sene: 1320, s.162.

¹⁹⁷⁵ Baltacı, a.g.m., s.450.

Hamamları”¹⁹⁷⁶ ve “Yarıkcı Kaplıcaları (İlçaları)”¹⁹⁷⁷ ismiyle de geçen bu hamamlar, Mihaliççik merkezine yaklaşık 1-1,5 saat, Yarıkcı karyesine de yaklaşık yarım saat mesafedeki dağın ormanlık bölgesinde bulunan iki vâdinin arasında yer almaktadır.

Yapıların hangi döneme ait olduğu, kim tarafından ne zaman inşâ edildiği ve herhangi bir vakfa bağlı olup olmadığı konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bu konuyla ilgili olarak İ. Ali Sarar¹⁹⁷⁸, Mihaliççik’taki bu yapıların Yarıkcı karyesinde bulunduğunu ve bunların Selçuklu dönemine ait yapılar olduğunu belirtmektedir. Öte yandan Hüseyin Saraçoğlu¹⁹⁷⁹ ise, hiçbir delile başvurmada bu hamamların Selçuklular değil, Roma döneminden itibaren günümüze kadar kullanılmakta olduğunu belirterek, son derece basit ve yanlış bir yaklaşımda bulunmuştur. Öyle ki gerek İ. Ali Sarar’ın, gerekse Saraçoğlu’nun, tarihsel temellerini ta Selçuklulara hatta Romalılara kadar dayandırdıkları bu yapıların, bu dönemlere ait eserler olduğunu gösteren hiçbir bilimsel kanıt yoktur. Ayrıca bu tarihlendirmelerin yapılmasındaki ölçütün (örneğin mimarî özellik) de belirtilmemiş olması son derece ilginçtir. Bu bakımdan, adı geçen her iki müellif de bu basit ve doğru olmayan sonuca ulaşmışlardır. Nitekim bölgedeki bu yapılara ilişkin verilere, tespit edebildiğimiz kadarıyla ancak XVIII. yüzyıldan itibaren rastlıyoruz. Buna göre; H. 1115/M. 1704 tarihli bir kayıttan hamamlardan birinin bu tarihte faal olduğu, hamamda görevlendirilmek¹⁹⁸⁰ üzere Kiryako adlı bir kişinin de günlük 2 akçe maaş ile buraya atandığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁸¹

XVIII. yüzyılın başlarında bir sağlık kurumu olarak faaliyet gösteren Yarıkcı Hamamları’nın, XIX. yüzyılın sonlarında da faaliyetlerine devam ettiğini, ancak bu iki hamamdan sadece birinin kullanılabildiğini görüyoruz. Şöyle ki; H. 1309/M. 1892 ve H. 1311/M. 1894 tarihli Vilâyet Salnâmeleri’nde¹⁹⁸² Yarıkcı karyesindeki bu hamamların kerpiç ve topraktan yapıldığı; bunlardan birinin harap, diğerininse oldukça iyi durumda

¹⁹⁷⁶ **Eskişehir Kılavuzu**, Anıl Matbaası, Eskişehir, 1952, s.67.

¹⁹⁷⁷ Sâmî, **Kâmûsu’l**....., s.4505.; **SVA**, Sene: 1300, s.178.; **SVA**, Sene: 1309, s.263.; **SVA**, Sene: 1311, s.269.; **SVA**, Sene: 1318, s.151.; **SVA**, Sene: 1320, s.163.; **SVA**, Sene: 1325, s.161.

¹⁹⁷⁸ İsmail Ali Sarar, “Eskişehir ve Selçuklu Devri Eserleri”, **Eskişehir I. Selçuklu Eserleri Semineri Bildirileri**, Eskişehir Valiliği Yay., Eskişehir, 1989, s.52.

¹⁹⁷⁹ Saraçoğlu, **a.g.t.**, s.276.

¹⁹⁸⁰ Kayıтта görevin niteliği belirtilmişse de, defterin oldukça kötü durumda olması nedeniyle kesin olarak okunamamıştır. Öte yandan kelimenin son 2 harfinden (لاق...) yola çıkarak bu görevin bir ihtimal “*tellak*” olabileceğini söyleyebiliriz. Bkz. **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.

¹⁹⁸¹ **Hurûfat**, No: 1157, vrk.110b.

¹⁹⁸² **SVA**, Sene: 1309, s.263.; **SVA**, Sene: 1311, s.269.

olduğu kaydedilmiştir. Hamamların bahsettiğimiz bu durumu, ilerleyen süreçte de aynı şekilde devam etmiştir.¹⁹⁸³

Mihaliçcik kazâsına bağlı Yarıkcı Karyesi'nde bulunan ve sadece birinin hizmet verdiği bu hamamların, sağlık açısından çok önemli faydaları olduğu görülmektedir. Özellikle suyunun kükürt madenini ihtivâ etmesi¹⁹⁸⁴ nedeniyle, başta bel ve diz ağrısı olmak üzere; sıtma hastalığı, romatizma, sinir ve deri hastalıkları, yara ve felçlere çok iyi geldiği bilinmektedir.¹⁹⁸⁵ Sağlık bakımından birçok rahatsızlığa ve hastalığa önemli derecede faydası olduğu belirtilen bu hamamların, günümüze kadar ayakta kaldığını ve hizmet verdiğini görüyoruz. Bugün her iki hamam da kullanılmakla birlikte, oldukça bakımsızdır.

4.1.2. Hacı Halid Ağa Konağı Hamamı

Bölgedeki hamam ve kaplıca yapılarından bir diğeri de, kazâya bağlı Gürleyik köyünde bulunan Hacı Halid Ağa Konağı'nın hamamıdır. Fakat yapıya ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bölgede yaptığımız çalışmalarda, konağın arka tarafında ve bağımsız bir yapı olarak inşâ edildiğini gördüğümüz hamam, büyük olasılıkla konağın inşâsı (H. 1287/M. 1870-1871) sırasında ya da kısa bir süre sonra inşâ edilmiş olmalıdır. Bu bakımdan hamamı XIX. yüzyıla ait yapı olarak değerlendiriyoruz. Yapı günümüzde mevcut olup, harap ve kullanılamaz durumdadır.

5. GENEL HİZMET YAPILARI

5.1. Çeşmeler

5.1.1. Emin Ağa Çeşmesi

Mihaliçcik bölgesinde genel hizmet yapıları olarak nitelendirdiğimiz yapıların başında, günümüzde Mihaliçcik'a bağlı Çalçı köyünde bulunan Emin Ağa Çeşmesi gelmektedir. Yapı, üzerindeki kitâbesine göre hayır sahibi Hacı Ömer Ağa oğlu Emin Ağa tarafından H. 1266/M. 1849-1850 tarihinde inşâ ettirilmiştir.¹⁹⁸⁶ Kitâbe şöyledir:

¹⁹⁸³ Örneğin, H. 1318/M. 1901, H. 1320/M. 1903 ve H. 1325/M. 1907 tarihli Vilâyet Salnâmeleri'nde de, bu hamamların kerpiç ve topraktan yapıldığı; bunlardan birinin harap, diğerininse oldukça iyi durumda olduğu belirtilmiştir. Bkz. SVA, Sene: 1318, s.151; SVA, Sene: 1320, s.163.; SVA, Sene: 1325, s.161.

¹⁹⁸⁴ Sâmî, *Kâmûsu'l*....., s.4505.

¹⁹⁸⁵ *Eskişehir Kılavuzu*....., s.67.; SVA, Sene: 1300, s.178.; SVA, Sene: 1309, s.263.; SVA, Sene: 1311, s.269.; SVA, Sene: 1318, s.151.; SVA, Sene: 1320, s.163.; SVA, Sene: 1325, s.161.

¹⁹⁸⁶ Ayrıca bkz. Altınşapan-Parla, *a.g.e.*, s.120.; Güven, *a.g.e.*, s.4.; Saraçoğlu, *a.g.t.*, 275.; Kâsım İnce, "Mihaliçcik/Çalçı Köyü Çeşmesi", *Teksir Notları/a*, s.1.

ماشاء الله	<i>Mâ-şâ-Allah</i>
صاحب الحيرات والحسنات	<i>Sâhib-ül Hayrât ve'l Hasenât</i>
امين اغا بن الحاج	<i>Emin Ağa bin El-hâc</i>
عمر اغا رضاسيچون	<i>Ömer Ağa Rızâsıçün</i>
سنة ١٢٦٦	<i>Sene 1266</i>

Çalçı köyünde, Bâbü's-saâde Ağası Mehmed Ağa Câmiî'nin hemen yanında yer alan Emin Ağa Çeşmesi, günümüzde mevcut olup kullanılmaktadır.¹⁹⁸⁷ Bugün “Çalçı Köyü Çeşmesi” olarak bilinen ve kitâbesine göre 1849-1850 yılında inşâ edilmiş olan bu yapının süslemelerine baktığımızda; sivri kemerli orta bölümünün alt kısmında 2 küçük niş bulunmaktadır. Bu iki niş arasına kabartma bir ağaç motifi işlenmiş, ayrıca kemerin üstüne çeşitli bitkisel bezemelerin kullanıldığı madalyonlar yerleştirilmiştir.

5.1.2. Hacı İsmail Ağa Çeşmesi

Mihaliççik'a bağlı Çukurviran (= Çukurören) köyünde olduğunu tespit ettiğimiz bu yapı günümüzde mevcut değildir. Öte yandan yapıyı, bölgede yaptığımız çalışmalar esnâsında bir ambarın içine atılmış ve muhtemelen yapıya ait olduğunu düşündüğümüz kitâbeye göre tarihlendiriyoruz. Toplam 4 satırdan oluşan kitâbenin 2. ve 3. satırları, tahrip olmasından dolayı okunamamıştır. Okunabilen kısım şu şekildedir:

ماشاء الله	<i>Mâ-şâ-Allah</i>
.....	
.....	
صاحب الحيرات الحاج اسماعيل اغا سنة ١٢٧١	<i>Sâhib-ül Hayrât El-hâc İsmail Ağa Sene 1271</i>

Kitâbesindeki okuyabildiğimiz kısma göre yapı, hayır sahibi Hacı İsmail Ağa tarafından H. 1271/M. 1854-1855 tarihinde inşâ ettirilmiştir. Kitâbenin orijinalinde, üst tarafındaki “Mâ-şâ-Allah” ibâresinin her iki tarafında bulunan motifler ya da semboller oldukça dikkat çekicidir. Ancak bir bilgi sahibi olmadığımız bu semboller hakkında yorum yapmamızın uygun olmayacağını ve sadece kitâbenin devşirme bir malzemenin üzerine yazıldığını belirtmemizin yeterli olacağı kanısındayız.

¹⁹⁸⁷ Hüseyin Saraçoğlu (Saraçoğlu, **a.g.t.**, 275.) da çeşmenin kullanıldığını belirtirken; Erol Altınsapan ve Canan Parla (Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.120.) ise yapının geç dönemde onarıldığını, ancak günümüzde kullanılmadığını ifade etmektedirler. Fakat yukarıda belirttiğimiz gibi yapı günümüzde kullanılmaktadır. Altınsapan ve Parla'nın yapının kullanılmadığını belirtmeleri, büyük olasılıkla bölgede yaptıkları çalışma esnasında çeşmenin suyunun olmamasından kaynaklanmaktadır.

5.1.3. Murad oğlu İbrahim Çeşmesi

Mihaliççık'a bağlı Dinek Beldesi'nin Hatipler Mahallesi'nde olduğunu tespit ettiğimiz bu çeşme, günümüzde mevcut olup kullanılmamaktadır. Yapıyı, sivri kemerli orta bölümünün tam ortasında bulunan kitâbesine göre tarihlendiriyoruz:

صاحب الحيرات	<i>Sâhib-ül Hayrât</i>
ابراهيم ابن مراد	<i>İbrahim ibn Murad</i>
سنة ١٢٢٢	<i>Sene 1222</i>

Kitâbesine göre yapı, hayır sahibi Murad oğlu İbrahim tarafından H. 1222/M. 1807-1808 tarihinde inşâ ettirilmiştir. Günümüzde mevcut olan yapının sadece yukarıda bahsettiğimiz sivri kemerli orta bölümü ve su olukları ayakta kalabilmiştir. Süslemesi bulunmayan yapının onarım geçirip geçirmediği konusunda ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

5.1.4. II. Abdülhamid Çeşmesi

Mihaliççık'a bağlı Dağcı köyünde olduğunu tespit ettiğimiz bu çeşmenin ismini, kitâbesindeki bilgilere göre belirledik. Bunun ne derece doğru bir uygulama olduğu tartışılırsa da en uygun yöntemin bu olduğunu düşünüyoruz. Yapı günümüzde mevcut değildir. Fakat yapıyı, köy halkının yeni yapmış olduğu¹⁹⁸⁸ bir çeşmenin üst tarafına yerleştirdiği kitâbesine göre tarihlendiriyoruz:

1. زينت افزای منام معلاى خلافت اسلاميه داريكه پيرای
2. سلطنت سنيه عثمانيه السلطان ابن السلطان السلطان الغازى
3. عبدالحميد خان ثانى خضرتلى طرف اشرفلرندن اشبو چشمه
4. بيك اوچيوز اون التى سنسى جمازى الاوليسنده انشا ايدلمشدر

1. *Ziynet-i Efzâ-yı Menâm Muallâ-yı Hilâfet-i İslâmiyye Dârına Pirâ-yı*
2. *Saltanat-ı Senîyye-i Osmânîye Es-Sultan ibn Es-Sultan Es-Sultan-ül Gâzi*
3. *Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretleri Taraf-ı Eşreflerinden İşbu Çeşme*
4. *Bin Üç Yüz On Altı Senesi Cemâziye'l-evvelisinde İnşâ İdilmiştir*

Kitâbesine göre yapı, H. 1316 yılının Cemâziye'l-evvel ayında, yani M. 1898 yılı 17 Eylül-17 Ekim tarihleri arasında Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) tarafından inşâ ettirilmiştir. Dağcı köyündeki çeşmeye ait bu kitâbe, yukarıda da belirttiğimiz gibi

¹⁹⁸⁸ Bu bilgi, köy halkından ve çeşmenin yapılışında hizmeti geçtiği belirtilen Mustafa Değirmen (Yaş 65) isminde bir kişiden edinilmiştir.

köy halkı tarafından yeni yapılan bir çeşmenin üst tarafına yerleştirilmiştir. Günümüze kadar sadece kitâbesi sağlam kalan ve XIX. yüzyılın son çeyreğinde inşâ edildiği görülen bu çeşmeyi, her ne kadar kitâbesine göre “II. Abdülhamid Çeşmesi” olarak adlandırırıyorsak da, yapı bugün köy halkı tarafından “Dağcı Köyü Çeşmesi” olarak kullanılmakta ve bir bakıma kitâbede adı geçen çeşme yaşatılmaktadır.

5.1.5. Anonim Çeşme

Mihaliççık’a bağlı Çalçı köyünde olduğunu tespit ettiğimiz bu anonim çeşme günümüzde mevcut değildir. Ancak Bâbü’s-saâde Ağası Mehmed Ağa Câmîi’nin giriş kapısının hemen yanına bırakılmış olan bir kitâbenin, bu çeşmeye ait olabileceğini düşünüyoruz. İnşâ ya da onarım kitâbesi olup olmadığı konusunda da herhangi bir fikir yürütemediğimiz bu kitâbe çok tahrip olmuştur. Bu nedenle kitâbenin büyük bir kısmı okunamamıştır. Sadece baş tarafında, yapıyı inşâ ettiren ya da onarımını yaptıran kişiye atfen “صاحب الحيرات (Sâhib-ül Hayrât)” ibâresi ile kesin olmamakla birlikte en alt kısımda tarih H. 1204/M. 1789-1790 olarak okunabilmiştir.

5.2. Köprüler

Mihaliççık bölgesinde genel hizmet yapıları içerisinde köprüler de önemli bir yere sahiptir. 1892, 1894 ve 1899 yıllarında bölge genelinde toplam 6 adet ahşap köprü bulunmaktadır. Bu köprülerin bölgedeki dağılımı şu şekildedir:

Tarih	Bulunduğu Yer	Adet	Uzunluk	Genişlik	Nev’i
H. 1309/M. 1892 ¹⁹⁸⁹	Akköprü Kuru-yu Hümayûnu	1	13 metre	-	Ahşap
	Yalınli karyesi	“	10 metre	4 metre	“
H. 1311/M. 1894 ¹⁹⁹⁰	Hamidoğlu Çiftliği	“	8 metre	“	“
H. 1316/M. 1899 ¹⁹⁹¹	Ahur karyesi	“	11 metre	5 metre	“
	Saray karyesi	“	16 metre	7 metre	“
	Koyunağılı karyesi	“	22 metre	8 metre	“

Yukarıdaki verilere göre bölge genelindeki en büyük köprü, 22 metre uzunluk ve 8 metre genişlik ile Koyunağılı karyesinde bulunuyorken; en küçük köprü de 8 metre uzunluk ve 4 metre genişlik ile Hamidoğlu Çiftliği’nde bulunmaktadır. Bununla birlikte,

¹⁹⁸⁹ SVA, Sene: 1309, s.263.

¹⁹⁹⁰ SVA, Sene: 1311, s.269.

¹⁹⁹¹ Sâmi, *Kâmûsu’l*....., s.4505.

tüm bu köprülerin bulundukları bölgedeki bağlantı noktaları konusunda ise herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Bölgedeki bu köprülerin yanı sıra, H. 1311/M 1894 yılında Sivrihisar kazâsından Mihalıççık'a bağlı Beylikahırı karyesine kadar olan bölümde toplam 46 km. mesafelik yol bulunmaktadır. Bu yolun sadece 8,5 km.lik kısmı kullanılmakta olup; 5 km.lik toprak kısmı yeni açılmış, 32,5 km.lik kısma da henüz başlanmamıştır.¹⁹⁹² Ayrıca bu iki merkez arasında bir köprü bulunmamaktadır. Mihalıççık'tan Sarıköy istasyonuna kadar olan kısım ise toplam 20 km. mesafede olup, bu yolun tamamı kullanılmaktadır. Bu iki merkez arasında yeni inşâ edilmiş bir köprü bulunmamakla birlikte, daha önce inşâ edilmiş 2,5 metre uzunluğunda ve 22 kasisin olduğu eski bir köprü yer almaktadır.¹⁹⁹³

6. SİVİL YAPILAR

6.1. Konaklar

6.1.1. Hacı Halid Ağa Konağı

Mihalıççık bölgesinde sivil yapı olarak nitelendirebileceğimiz yapıların başında, günümüzde Mihalıççık'a bağlı Gürleyik köyünde bulunan Hacı Halid Ağa Konağı gelmektedir. Yapı, ön cephe duvarının sol üst köşesindeki duvar süslemesi içinde yer alan tarihe göre H. 1287/M. 1870-1871 tarihinde inşâ edilmiştir. Konağın inşâ tarihi konusunda Salih Güven¹⁹⁹⁴ ve Hüseyin Saraçoğlu¹⁹⁹⁵, yapının 1800'lü yıllarda inşâ edildiğini belirterek kesin bir tarih vermekten kaçınmışlardır. Erol Altınsapan ve Canan Parla¹⁹⁹⁶ ise, Salih Güven'i mehaz alarak yapının 1817 tarihinde inşâ edildiğini belirtmektedir. Ancak az önce de belirttiğimiz gibi, yapı 1817 tarihinde değil, verilen bu tarihten yaklaşık 53-54 yıl sonra 1870-71 yılında inşâ edilmiştir. Ayrıca Altınsapan ve Parla'nın mehaz aldıkları Salih Güven de 1817 tarihini kesin olarak vermemektedir.¹⁹⁹⁷

Bununla birlikte, yapının 1817 tarihinde inşâ edilmiş olmasını imkânsız kılan asıl durum, konağın sahibi olan Hacı Halid Ağa'nın vefât tarihi ile Altınsapan ve Parla'nın belirttiği inşâ tarihi arasındaki olağanüstü farklılıktır. Daha önce Gürleyik

¹⁹⁹² SVA, Sene: 1311, s.359.

¹⁹⁹³ SVA, Sene: 1311, s.359-360.

¹⁹⁹⁴ Güven, a.g.e., s.48.

¹⁹⁹⁵ Saraçoğlu, a.g.t., s.275.

¹⁹⁹⁶ Altınsapan-Parla, a.g.e., s.141.

¹⁹⁹⁷ Altınsapan-Parla, a.g.e., s.141'deki 10. dipnotta belirtilen kaynak şudur: (Salih Güven, a.g.e., s.15.) Ancak Salih Güven'in eserinin 15. sayfasında bu konağa ilişkin herhangi bir bilgi dahi yoktur. Bu bakımdan, Altınsapan ve Parla'nın mehaz aldıkları bu kaynağı hangi kriterleri göz önüne alarak verdikleri tartışmaya açık gözükmektedir.

köyündeki Hacı Ömer Ağa Câmii bahsinde de belirttiğimiz gibi Hacı Halid Ağa, Hacı Ömer Ağa'nın iki oğlundan birisidir. Mezar taşındaki bilgilere göre, H. 1304/M. 1887 tarihinde vefât etmiştir. Bu durumda Hacı Halid Ağa'nın vefâtından yaklaşık 70 yıl önce kendi adına bir konak inşâ ettirmesi mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle yapı, üzerindeki tarihe göre Hacı Halid Ağa'nın vefâtından 16-17 yıl önce yani 1870-1871 yılında inşâ edilmiş olmalıdır.

Hacı Halid Ağa Konağı günümüzde ayakta olup kullanılmamaktadır.¹⁹⁹⁸ Yapı son derece bakımsız ve kaderine terkedilmiş durumdadır. Öte yandan bu durumdaki yapıda süslemelerin oldukça yoğun olduğu görülmektedir. Konağın 2. katında, sarı, yavruağzı, siyah ve beyaz renklerle bezenmiş çeşitli motiflerin kullanıldığı tavan süslemesi, bitkisel bezemelerle bir câminin işlendiği duvar süslemeleri dikkat çekicidir. Bunun dışında Erol Altınsapan-Cana Parla'nın¹⁹⁹⁹ belirttiği bir ayrıntı da ilginç ve bir o kadar da önemlidir. Konağın 2. katında kuzeydoğudaki odanın duvarına, dalgalı denizle bir yelkenli ve kubbesinde Türk bayrağı bulunan “Kız Kulesi” resmedilmiştir.²⁰⁰⁰ Bu resmin üst kısmındaki dolama dallarla bayrak arasına yerleştirilen *el bombası* motifi ilginçtir. Bölgede yapmış olduğumuz çalışmalar esnasında yapıdaki bu süslemelerin zamanla kaybolduğu görülmüştür.²⁰⁰¹

6.1.2. Hacı Ali Ağa Konağı

Mihaliççık bölgesindeki konak yapılarından birisi de, Saray köyünde olduğunu gördüğümüz Hacı Ali Ağa Konağı'dır. Yapıya ilişkin herhangi bir kayda rastlayamadık. Bu nedenle konağın hangi tarihte ve kim tarafından yaptırıldığını bilemiyoruz. Ancak yapı, özellikleri bakımından Hacı Halid Ağa Konağı'na çok benzemektedir. Bu açıdan bakıldığında büyük olasılıkla XIX. yüzyılda inşâ edilmiş olmalıdır. Bununla birlikte Saray köyündeki bu konak hakkında, köy halkından Hasan Yücel²⁰⁰² “*Mihaliççık Saray köyünde bulunan bu konak, 1820’li ya da 1830’lu yıllarda Hacı Ali Ağa tarafından yaptırılmıştır.*

¹⁹⁹⁸ Erol Altınsapan ve Canan Parla, (Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.141.) yapının 1998 yılında güney tarafının çökmesi nedeniyle terk edildiğini belirtmektedir. Nitekim bölgede yaptığımız çalışmalarda da konağın kullanılmadığı görülmüştür.

¹⁹⁹⁹ Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.146. Yapının tasviri ve diğer özellikleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Altınsapan-Parla, **a.g.e.**, s.141-146.

²⁰⁰⁰ Bu durum Hacı Halid Ağa'nın ya da ailesinin bir “İstanbul Hayranı” olduğunu da göstermektedir.

²⁰⁰¹ Konağın birçok bölümünde bu durumla karşılaştık. Ayrıca bugün Gürleyik köyünde konağın hemen yanında yaşayan ve Hacı Halid Ağa'nın 4. kuşak torunları olduğu belirtilen kişilerin verdikleri bilgilere göre, yapının alt katındaki deriyle kaplı tavanı yakın bir döneme kadar bazı kişiler tarafından açılmış ve konağın plânı olduğu söylenen ceylan derisine işlenmiş bir kroki çalınmıştır.

²⁰⁰² Hasan Yücel: Yaş 55.

Konağın inşâsında Sekiviran ve Narlı köylerinden gelen bekâr gençlerin de çalıştığı bize nakledilmiştir. Konağın üzerindeki çatı baltalarla biçimlendirilmiş tahtalardan yapılmıştır. Yapının arkasındaki bahçede eskiden bir hamam bulunmaktaydı. Bu hamama Saray köyüne yaklaşık 1,5-2 km mesafedeki Alaca Köyü mevkiinden künklerle su getirilirmiş. Ancak hamam günümüzde yıkılmıştır. Konakta toplam 4 oda ve her odanın arasında 1 oda büyüklüğünde toplam 4 antre bulunmaktadır. İki katlı olan konağın her odasının altında da yine 1 oda büyüklüğüne sahip, eskiden mağaza denilen yiyecek (= erzak) saklama bölümleri bulunmaktadır.” şeklinde bir açıklama yapmıştır.

Hacı Ali Ağa tarafından yaptırıldığı belirtilen ve büyük olasılıkla XIX. yüzyılda inşâ edildiğini düşündüğümüz bu konak, günümüzde ayakta olup kullanılmamaktadır. Konağın gerek dış cephesi gerekse iç bölümleri, aynen Hacı Halid Ağa Konağı gibi son derece harap ve yıkılmaya yüz tutmuş durumdadır. Ayrıca bakımsızlıktan dolayı bu konakta, diğer konakta gördüğümüz zengin süslemelerin hemen hemen hiçbirine rastlayamıyoruz.

SONUÇ

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerle, Osmanlı İmparatorluğu'nda klâsik bir taşra bölgesi olan ve karakteristik kır yerleşmelerinin de oldukça yoğun olduğu Mihaliççık'ın XVI. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar; coğrafi yapısını, tarihsel arka plânını, demografik ve sosyal yapısını, idârî örgütlenmelerini, ekonomik yapısını ve bölgedeki çeşitli sosyal kurumları bir bütün halinde vermeye çalıştık. Bu çalışmayla; Mihaliççık dışında, bir bakıma bu dönemlerde Osmanlı taşra bölgelerinin özellikleri de genel çizgileriyle ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Coğrafi olarak İç Anadolu'da bulunan Mihaliççık, özellikle Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren önem kazanmaya ve gelişmeye başlamıştır. Bu oluşumun en önemli sebebi, kuşkusuz ki yöreye ismini veren Mihaloğulları'dır. Mihaliççık yöresinin ismi konusunda günümüze kadar söylenile gelen temel nokta, Mihaloğulları Ailesi'nin kurucusu olan Harmankaya Tekfuru Köse Mihal üzerinde odaklanmıştır. Ancak bölgeye ismini veren insânî unsur Köse Mihal değil, oğlu Aziz Bey yani II. Mihal'dir. Nitekim gerek XIV. yüzyılın ikinci yarısına (H. 763/M. 1362) ait bir vakfiyedeki bilgiler gerekse Köse Mihal'in bu dönemdeki yaşamına ilişkin veriler bu yöndedir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren ismi Mihaliç olarak geçen bu bölgenin, her ne kadar pek çok araştırmacı tarafından bazı bölgelerle karıştırılmışsa da, ilerleyen süreçte ismi Mihaliççık olarak değişmiştir. Bunun nedeni konusunda çok kesin bir hüküm vermek olanaksızdır. Ancak aynı dönemde, ismi Mihaliç (= Karacabey) olan bir yerleşim birimiyle isim karışıklığını önlemek ya da Mihaliççık bölgesinin Karacabey yöresine göre daha küçük olduğunu belirtmek amacıyla değiştirildiğini söyleyebiliriz.

İncelediğimiz dönemde özellikle köy ve mezra yerleşmelerinin oldukça yoğun olduğu Mihaliççık bölgesinin demografik yapısına baktığımızda; XVI. yüzyıla ilişkin tahrir defterlerindeki verilerden ve hâne katsayısı oranlarından yola çıkılarak yaptığımız hesaplamalara göre, Mihaliççık XVI. yüzyılın ilk yarısında oldukça تنها bir bölge niteliğine sahiptir. Nüfus bakımından çevre yerleşim birimlerine oranla da yoğunluğun az olduğu bölgede, yüzyılın ikinci yarısında tüm Akdeniz havzasında olduğu gibi yoğun bir nüfus artışı gerçekleşmişse de, gerek bu dönem gerekse ilerleyen süreçte bölgedeki nüfus yoğunluğunun genel olarak az olduğu görülmektedir. Bunda, bölgenin coğrafi konumu ve fizikî yapısının etkisi büyüktür.

İncelediğimiz dönemde bölgedeki etnik yapıya baktığımızda ise, toplum yapısı hemen hemen homojen bir özellik göstermektedir. İdârî kadrolarda sayıları çok az olan

gayr-i müslim görevlileri saymazsak, Mihaliççık yöresine ilişkin gerek XVI. yüzyıl tahrir defterleri ve gerekse XIX. yüzyıl temettü'ât defterlerindeki veriler, bölgede yaşayan halkın (reâya) hemen hemen tamamının Müslüman olduğu ve yoğun bir Türk-Müslüman nüfusun ikâmet ettiği yönündedir.

Nüfus yoğunluğunun düşük olduğu Mihaliççık bölgesinde, tipik köylü yaşamı ve aile yapısı söz konusudur. Genel olarak yerleşik köylülerle konar göçerlerin bir arada yaşamlarını sürdürdüğü bölgede, ekonomik faaliyetlere göre (tarım) yerleşik köylülerin yani toprağa bağlı reâyanın daha yoğun olduğu görülmektedir. Bölge, bu mevcut sosyal yapısını klâsik dönemden XIX. yüzyılın sonlarına kadar aynen devam ettirmiştir. Sosyal ilişkilerin de genel anlamda bu çerçevede geliştiği bölgede, birtakım sosyo-ekonomik sıkıntılar beraberinde kargaşa ortamının oluşması sürecini de getirmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluk genelinde görülen suhte ayaklanmalarının Mihaliççık'taki boyutu son derece ciddidir. Nitekim bu sosyal kargaşa ortamı XVII. yüzyıl boyunca da devam etmiş, XVIII. yüzyıl ve özellikle de XIX. yüzyıllarda hat safhaya ulaşmıştır. Bu karışıklıkların önlenmesi adına Osmanlı yönetimi, Anadolu'nun çoğu bölgesinde olduğu gibi bir dizi önlem almış ve sosyal refahın sağlanması için çaba sarf etmiştir.

XVI. yüzyıl başlarından XIX. yüzyıl ortalarına kadar Hüdâvendigâr Eyâleti'ne bağlı bir nâhiye/kazâ olan Mihaliççık, XIX. yüzyıl ortalarında (1844-1845) önce Bilecik Kaymakamlığı, daha sonra da Ankara Vilâyeti'ne bağlı kazâlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihsel süreçteki hukûkî statüsü özetle bu şekilde olan bölgedeki idârî örgütlenmelere ilişkin verilere de XIX. yüzyıldan itibaren ulaşabiliyoruz. Bu bağlamda Osmanlı idârî teşkilâtında önemli gelişmelerin ve değişimlerin yaşandığı bu dönemde, Mihaliççık kazâsında da bir takım gelişmeler yaşanmış; kazâ müdürlüğü, kaymakamlık, muhtarlık örgütü, belediye teşkilâtı vb. pek çok kurumsal örgütlenme gerçekleşmiştir.

İncelediğimiz dönemde Mihaliççık bölgesinin ekonomik yapısına baktığımızda, tarım ve hayvancılığın temel iki öge olduğunu, bununla birlikte özellikle XIX. yüzyılda birtakım ticârî faaliyetlerin de bölge ekonomisi içerisinde etkin bir rol oynadığını görüyoruz. Bölgedeki tarımsal faaliyetler, coğrafi yapıya ve iklim özelliklerine bağlı olarak kuru tarım ekseninde yürütülmüştür. Gerek klâsik dönemde gerekse XIX. yüzyıla kadarki süreçte, bölgede yetiştirilen tarım ürünleri içerisinde hubûbat ya da tahıl ürünü kategorisindeki buğday ve arpa bölge genelinde mono-kültür bir özellik göstermektedir. Tarım ürünleri içerisinde özellikle hinta ve şaîrin mono kültür olmasının temel nedeni, bölgenin coğrafi özelliklerinin yanında, bölge halkının gerek temel besin ihtiyacını karşılamak, gerekse büyükbaş, binek ve yük hayvanlarının beslenmesinde kullanmak amacıyla ekilip biçilmesinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan bölgede bağ-bahçe tarımı

ve üretiminin ise oldukça az olduğunu görüyoruz. Merkezî yönetimin yetiştirme şartları konusunda birtakım önlemler aldığı ve stratejik bir öneme sahip olan pirinç ise, bölge genelinde daha çok akarsulara yakın yerlerde yetiştirmektedir. Ayrıca klâsik dönemde Mihaliççık'ta sınıî tarım ürünü olarak sadece pamuğun yetiştirildiği görülmekle birlikte, XIX. yüzyılda bu ürüne ipek kozası ve tütün gibi bazı tarımsal ürünler de eklenmiştir. Ancak klâsik dönemdeki tarımsal faaliyetlerdeki üretim çeşitliliği, XIX. yüzyıla gelindiğinde son derece azalmıştır. Özellikle yetiştirilen tarım ürünlerinin bölge genelindeki yerleşim birimlerine göre dağılımı göz önüne alındığında bu durum açıkça anlaşılmaktadır.

Bölgede daha çok aile içinde tüketim amaçlı üretilen sebze ve meyvelerin belli bir kısmı, bölgede kurulan yerel pazarda pazarlanmaktaydı. XVI. yüzyılda Mihaliççık nâhiyesinde kurulan pazar, o dönemde çevre yerleşim birimlerindeki pazarlara oranla oldukça büyük bir pazardı. Hem reâyanın hem de timarlı sipâhinin ellerindeki ürünleri sattıkları bu pazarın vergi miktarları, bölgedeki ticârî potansiyelin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu oluşumda nâhiyeye bağlı yerleşim birimi sayısının fazla olması da etkili olmuştur.

XVI. yüzyılda genel olarak bir “sipâhi timarı” görünümünde olan Mihaliççık'ta, çeşitli vakıfların da ekonomik potansiyellerinin yüksek olduğu görülmektedir. Daha çok kırsal alanda kurulmuş dinsel çiftlikler olarak nitelendirilen zâviyelerin ekonomik yapısı bunların başında gelmektedir. Özellikle çeşitli vakıflara bağlı alanlardaki üretim ve gelir miktarlarının azımsanamayacak derecede yüksek olması, bu kurumların kendi kendine yetebilen bir örgütlenmeye sahip olduğunu göstermektedir. Ancak, özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda çeşitli sosyo-ekonomik nedenlere bağlı olarak bölge ekonomisinde görülen zayıflama, bu kurumların ekonomik yapılanmasında hissedilmiş, bölgedeki pek çok vakıf gelir darlığına düşerek ya başka vakıflara ilâve edilmiş ya da kaldırılmıştır.

İncelediğimiz dönemde, reâyanın yanı sıra daha çok konar-göçer halkın temel geçim kaynağı olan hayvancılık faaliyetlerinin de bölgede yoğun olduğu görülmektedir. XVI. yüzyılda hayvancılık faaliyetleri, küçükbaş hayvancılık ve arıcılık eksenli bir yapı arz ederken, XIX. yüzyılda klâsik dönemdeki yapı devam etmekle birlikte, bunlara; büyükbaş, binek ve yük hayvanları da eklenmiştir. Bunun dışında, Mihaliççık dâhilinde bulunan Akköprü Ocağı'nda da İstabl-ı Âmire (= Has Ahır) için tay yetiştirilmektedir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bölgedeki tayı çiftliklerinin yoğunluğu, bu faaliyetlerin de yoğun olduğunu göstermektedir. Öte yandan, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Mihaliççık bölgesinden tahsil edilen avârız hânesi ve vergilerinin miktarına bakıldığında, bölgenin, savaş dönemlerinde ordunun pek çok önemli ihtiyacını karşıladığını göstermektedir.

Özellikle bölgeden tahsil edilen sürsat bedellinin miktarı göz önünde bulundurulacak olursa, çevre yerleşim merkezleriyle bir karşılaştırma yapıldığında, bu coğrafyada Sivrihisar ve Eskişehir kazâlarından sonra ordunun gerekli ihtiyaçlarının karşılandığı en önemli yerleşim merkezinin Mihaliççık kazâsı olduğu görülmektedir.

Klâsik dönemde tarım ve hayvancılık temelindeki bölge ekonomisinde, XIX. yüzyılda bu faaliyetler yoğun olarak devam etmekle birlikte, ticâret, taşımacılık, imâlât sektörü vb. çeşitli mesleklerin de yapıldığını görüyoruz. Özellikle bölgedeki kil madeni dolayısıyla kil taşımacılığı ve ticâreti bölge ekonomisi içerisinde son derece önemli bir yere sahiptir. İncelediğimiz dönemde Mihaliççık'ta; kil, krom ve lületaşı madenlerinin faal olduğu, öte yandan gümüş madeninin ise kullanılmadığı görülmektedir.

XIX. yüzyıl bölge ekonomisinde ticâret ve yerel imâlât sektörü de önemli bir yer tutmaktadır. Bölgede; kil, çömlek, taşocağı gibi çeşitli ticârî faaliyetlerin yanında, pek çok alanda imâlât yapılmıştır. İmâlât sektörleri içerisinde en göze çarpan ve bilineni Sorkun köyünde yapılan çömlek imâlâtı sektörüdür.

Mihaliççık bölgesinde çeşitli sosyal kurumların da yoğun olduğu görülmektedir. Sosyal örgütlenmelerin beşiği sayılabilecek mescid-câmi, tekke, zâviye, türbe, çeşme vb. sosyal kurumların pek çoğu, Osmanlı kuruluş döneminden itibaren bölgede “vakıf kurma ya da hayrat” düşüncesi etrafında oluşturulmuş, bu kurumlar da bölgenin mevcut sosyo-ekonomik yapısındaki gelişmeler doğrultusunda faaliyetlerine devam etmişlerdir. Mihaliççık'ta incelediğimiz dönemde özellikle dinsel kurumların yoğun olduğu, bunlar içerisinde de en önemli yeri mescid-camilerin aldığı, bu yapıları da tekke ve zâviyelerin izlediği görülmektedir. Bölgedeki sosyal kurumların çoğu günümüzde mevcut değildir. Büyük ihtimalle XVI. yüzyılda yapıldığını düşündüğümüz ve günümüzde “Çalçı Köyü Câmiî” olarak geçen Babüsaâde Ağası Mehmed Ağa Câmiî, Mihaliççık'ta ibâdete açık durumda olan câmiler arasında en eski tarihli câmidir. Yapının genel görünümü ve ayrıntıları inşâ edildiği dönemi yansıtmaktadır. Her ne kadar belli dönemlerde yapılan onarımlar sonucunda bu özelliğini kısmen kaybetmeye başlasa da, bu yapı Mihaliççık vakıfları içerisinde ayakta kalabilen yegâne eserlerden biridir. Nitekim bu özelliği nedeniyle, yöreye ilişkin çalışmaların hemen hemen hepsinde (birtakım yanlışlıklar olsa da) bu yapının ismine sıkça rastlamamız bir tesadüf olmasa gerek.

Sonuç olarak; XVI. yüzyılın ilk yarısından XIX. yüzyılın sonlarına kadarki yaklaşık 400 yıllık uzun bir tarihsel süreçte; sosyal, ekonomik, kültürel ve kurumsal yapıda meydana gelen gelişme ve değişimlerin son derece belirgin bir biçimde yansıdığı Mihaliççık bölgesi hakkında genel bir tabloyu ortaya çıkarttığımızı söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

I. İLK EL KAYNAKLARI

A. Yayınlanmış İlk El Kaynakları

Abdurrahman Vefik, **Tekâlif Kavaidi**, C.I, İstanbul, 1328

Aksaraylı Kerîmüddin Mahmud, **Musâmeretü'l Ahbâr**, Çev.: M. N. Genç Osman, Ankara, 1943

Âşıkpaşazâde, **Hâzâ Menâkıb-u Tevârih-i Âl-i Osmân (Osmanoğullarının Tarihi)**, Haz: Kemal Yavuz-M.A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, İstanbul, 2003

_____, **Tevârih-i Âl-i Osman**, Nşr.: Nihal Atsız, İstanbul, 1949

Aynî Âli Efendi, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyâlet Taksimâtı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Malî Güçleri**, Haz: H. Tuncer, Ankara, 1964

Charles Texier, **Küçük Asya**, C.2, Çev: Ali Suat, Sad: Musa Yıldız, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yay., Ankara, 2002

Eskişehir Meclis-i Umûmîye-i Livâ, Eskişehir, 1332

Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, Çev: Zuhurî Danışman, Z. Danışman Yayınevi, İstanbul 1971

Göriceli Koçi Bey, **Koçi Bey Risalesi**, Yay. Haz.: Yılmaz Kurt, Ankara, 1994

Hadîdî, **Tevârih-i Âl-i Osmân**, Haz: Necdet Öztürk, İstanbul, 1991

İbn Batuta, **İbn-i Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler**, Çev: İ. Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1983

Joseph V. Hammer-Purgstall, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C.I, Yay. Haz: Mümin Çevik-Erol Kılıç, Üçdal Hikmet Neşriyat, İstanbul, Tarihsiz

_____, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Çev: M. Ata, C.7, İstanbul, 1985

Kemal Paşazâde, **Tevârih-i Âl-i Osmân**, I. Defter, Yay. Haz.: Şerafettin Turan, TTK Yay., Ankara, 1970

M. A. Ubucini, **Türkiye 1850**, Çev.: C. Karaağaçlı, C.II, Tercüman 1001 Temel Eser, (Tarih ve Basım Yeri Yok)

Mehmed Neşrî, **Kitâb-ı Cihân-nümâ**, C.I, Yay. Haz.: Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen, Ankara, 1987²

Mehmed Nüzhet, **Ahvâl-i Mihal Gâzi**, İstanbul, 1315

Müneccimbaşı Ahmed Dede, **Sahaif-ü'l-Ahbâr fî Vekâyi-ü'l-Â'sâr**, C.I, Çev: İsmail Erünsal, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1976

“Osmanlı Kanunnâmeleri”, **Millî Tettebular Mecmuâsı**, C.I, S1, İstanbul, 1331
Resimli ve Haritalı Coğrafya-i Osmânî, Selânik Matbaası, İstanbul, 1331³
 Selânikî Mustafa Efendi, **Tarih-i Selânikî**, Haz. Mehmet İpşirli, İstanbul, 1989
 Süleyman Sûdî, **Defter-i Muktesid**, İstanbul, 1306-1307

B. Yayınlanmamış İlk El Kaynakları

Menâkıb-ı Emir Sultan, Tavşanlı Zeytinoğlu Ktp., No: 3159, vrk. 61b-62a.

II. ARŞİV BELGELERİ

A. DEFTERLER

B.O.A. Bâb-ı Asâfî Defterhâne-i Âmire (A.DFE.)

No: 573.

B.O.A. Bâb-ı Asâfî Amedî Kalemi (A.AMD.)

No: 9/65.

B.O.A. Bâb-ı Defteri Ceride Odası (D.CRD.)

No: 40120/244, 40128/252, 40352/476, 40430/554.

B.O.A. Evkaf Defterleri

No: 15330, 18248.

B.O.A. Mâliye Nezâreti Ceride Defterleri (ML.CRD.)

No: 308, 331, 548, 872, 1946.

B.O.A. Mâliye Nezâreti Temettü'ât Defterleri (ML.VRD.TMT.)

No: 9006, 9007, 9008, 9009, 9010, 9011, 9012, 9013, 9014, 9015, 9016, 9017, 9018, 9019, 9020, 9021, 9022, 9023, 9024, 9025, 9026, 9027, 9028, 9029, 9030, 9031, 9032, 9033, 9034, 9035, 9036, 9037, 9038, 9039, 9040, 9041, 9042, 9043, 9044, 9045, 9046, 9047, 9048, 9049, 9050, 9051, 9052.

B.O.A. Mâliye Nezâreti Varidât Defterleri (ML.VRD.)

No: 511.

B.O.A. Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)

No: 64, 151, 152, 564, 715, 1289, 15919, 1709, 2001, 2788, 2806, 3025, 3026, 3358, 3379, 3482, 3909, 5402, 9278, 9550, 10304.

B.O.A. Mühimme Defterleri (MD)

No: 3/65, 6/132, 6/1306, 82/285-85.

B.O.A. Tapu Tahrir Defterleri (T.T.D.)

No: 112, 158, 198, 246, 247, 347, 478, 481, 532, 577, 740, 768, 810, 868, 931, 940, 1050, 1055, 1059, 1064.

V.G.M.A. Evkaf Defterleri

No: 317/42-43, 345/149, 732/61.

V.G.M.A. Şahsiyet Kayıt Defterleri (ŞK)

No: 187/1193, 187/1195, 187/1197, 187/2028, 190/1531, 190/2236, 224/49, 224/51, 224/53, 224/54, 225/35, 225/125, 225/364, 225/952, 225/1597, 225/1723, 225/1739, 225/1775, 225/4551, 225/4552, 226/180, 226/704, 226/744, 226/918, 226/946, 226/954, 226/1088, 226/1150, 226/1190, 226/1214, 226/1331, 227/94, 227/121, 227/142, 227/226, 227/331, 227/565, 227/571, 227/598, 227/607, 227/610, 227/661, 227/700, 227/702, 227/763, 227/799, 227/889, 228/148, 228/277, 228/665, 410/68, 410/180, 410/713, 411/1232, 411/1669, 411/1670, 411/1779, 411/1780, 412/171, 412/172, 412/174, 412/175, 412/176, 412/177, 412/325, 412/357, 412/628, 412/630, 413/110, 413/545, 414/840, 415/388, 416/676, 480/1033, 480/1099.

V.G.M.A. Hurûfat Defterleri (Hurûfat)

No: 558/144, 559/56, 560/39, 561/30, 563/55, 569/26, 1091/169, 1119/204, 1135/67, 1139/168, 1139/169, 1145/73, 1145/74, 1146/23, 1148/90, 1148/91, 1149/34, 1150/17, 1151/65, 1151/66, 1154/22, 1155/46, 1156/66, 1157/110, 1157/112.

T.K.G.M.K.K.A. Defter-i Derdest

No: 372, 459.

T.K.G.M.K.K.A. Defter-i Evkaf

No: 585.

T.K.G.M.K.K.A. Defter-i İcmâl

No: 208, 232.

T.K.G.M.K.K.A. Defter-i İcmal (Mensûhat)

No: 339.

T.K.G.M.K.K.A. Defter-i Mufassal

No: 75, 78.

Defter-i Hakâni: 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (MVAD)

(937-1530), Defter-i Hâkânî Dizisi: II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 27, Ankara, 1995

B. BELGELER VE TASNİFLER

B.O.A. Cevdet Tasnifi-Adliye (Cevdet-Adliye)

No: 4666, 5003.

B.O.A. Cevdet Tasnifi-Dâhiliye (Cevdet-Dâhiliye)

No: 507, 782, 2492.

B.O.A. Cevdet Tasnifi-Evkâf (Cevdet-Evkâf)

No: 1191/24, 4361, 5739, 8683, 16886, 19605, 25523.

B.O.A. Cevdet Tasnifi-Mâliye (Cevdet-Mâliye)

No: 273/11235.

B.O.A. Cevdet Tasnifi-Timar (Cevdet-Timar)

No: 1928, 1998, 2663, 2679, 4633, 5787, 6000, 7218, 7958, 8273, 8274.

B.O.A. Cevdet Tasnifi-Zaptiye (Cevdet-Zaptiye)

No: 945, 950, 1175.

B.O.A. İbn-ül-Emin Tasnifi-Askeriye (İE.AS.)

No: 8/684, 13/1260, 22/1998, 34/3047.

B.O.A. Kâmil Kepeci Tasnifi-Has Ahır

No: 7182/5.

B.O.A. Kâmil Kepeci Tasnifi-Mevkûfat Kalemi

No: 1518.

B.O.A. Dâhiliye Nezâreti-Mektubî Kalemi (DH.MKT.)

No: 34/19, 139/21, 153/50, 205/12, 345/79, 423/52, 1408/19, 1411/7, 1432/61, 1459/118, 1567/62.

B.O.A. Dâhiliye Nezâreti-İdâre Kalemi (DH.İD.)

No: 162-1/53.

B.O.A. Hatt-ı Hümayûn (H.H.)

No: 505/24897, 505/24897-A, 505/24897-B, 505/24897-C, 533/26247, 712/34051, 713/34074, 713/34074-A, 713/34074-B, 713/34074-C, 713/34074-D.

B.O.A. İrâde-Dâhiliye (İ.DH.)

No: 797/64632, 807/65281, 976/77128, 1061/83296, 1163/90956, 1196/93593, 1202/94085, 1238/96986, 1255/98505, 1304/1310-Za-20, 1358/1316-C-18.

B.O.A. İrâde-İmtiyaz (İ.İMT.)

No: 2/1313-Z-1/1-6.

B.O.A. İrâde-Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD.)

No: 51/2848, 109/6511.

B.O.A. İrâde-Taltif (İ.TAL.)

No: 33/1311-Ra-10.

B.O.A. Sadâret Mektubî Kalemi-Nezâret ve Devâir (A.MKT.NZD.)

No: 24/46, 125/48, 233/40.

B.O.A. Sadâret Mektubî Kalemi-Umûm Vilâyat (A.MKT.UM.)

No: 339/13, 360/46, 369/36, 506/100, 550/31.

B.O.A. Sadâret Mektubî Kalemi-Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL.)

No: 94/10, 98/22, 112/62.

B.O.A. Yıldız Perakende Evrakı-Umum Vilâyetler (Y.PRK.UM.)

No: 33/30.

B.O.A. Zaptiye Nezâreti Kataloğu (ZB.)

No: 465/58, 465/104, 466/26.

III. ARAŞTIRMALAR-İNCELEMELER**1. Kitaplar**

ABACI Nurcan, **Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001

AKDAĞ Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celâlî İsyanları)**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1975

AKGÜNDÜZ Ahmet, **İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, TTK Yay., Ankara, 1988

AKYILDIZ Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1836-1856)**, Eren Yay., İstanbul, 1993

ALBEK Suzan, **Dorylaion'dan Eskişehir'e**, Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yay., Eskişehir, 1991

ALTINSAPAN Erol, **Ortaçağ'da Eskişehir ve Çevresinde Türk Sanatı (11.-15. Yüzyıllar Mimarîsi)**, Anadolu Üniv. Yay., Eskişehir, 1999

ALTINSAPAN Erol-Canan Parla, **Eskişehir Selçuklu ve Osmanlı Yapıları-I**, Anadolu Üniv. Edb. Fak. Yay., Eskişehir, 2004

ARSEBÜK Esat, **Medenî Hukuk**, Tan Matbaası, Ankara, 1938

ARSEVEN Celal Esat, **Türk Sanatı Tarihi**, İstanbul, 1984

ARSLAN H. Çetin, **Türk Akıncı Beyleri ve Balkanların İmarına Katkıları (1300-1451)**, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001

AYIN Faruk, **Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914)**, Ankara, 1994

- AYVERDİ E. Hakkı, **Osmanlı Mimarîsinde Çelebi Mehmed ve II. Sultan Murad Devri-II**, Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1972
- _____, **Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri-I**, Fetih Cemiyeti Yay., İst., 1966
- BARKAN Ö. Lütfi, **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar**, C.I, İ.Ü. Yay., İst., 1943
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Dai. Başkanlığı Yay., No: 42, İstanbul, 2000
- BAYAR Muharrem, **Karakeçili Yörük Aşireti'nin Eskişehir'e İskânı**, Lider Matbaacılık, İstanbul, 2004
- BEHAR Cem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)**, D.İ.E. Yay., Ankara, 1996
- BELDİCEANU Nicoara, **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar**, Çev: M. Ali Kılıçbay, Ankara, 1985
- BERKES Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2004
- BİCE Hayati, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, TDV Yay., Ankara, 1991
- CAHEN Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, Çev: Yıldız Moran, İstanbul, 1984
- CİN Halil, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Selçuk Üniv. Hukuk Fakültesi Yay., Konya, 1992³
- ÇADIRCI Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK Yay., Ankara, 1997²
- DANIŞMAN Z., **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C.II, Sile Mat., İstanbul, 1970
- DANIŞMEND İ. Hâmi, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C.3, Ankara, 1961 (?)
- DOĞAN İsmail, **Osmanlı Ailesi**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2001
- DOĞRU Halime, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilâtı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1990
- _____, **XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nâhiyesi**, TTK, Ank., 1997
- _____, **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, Afa Yayınları, İstanbul, 1992
- ELDEM Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisâdî Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK Yay., Ankara, 1994
- EMECEN M. Feridun, **XVI. Asırda Manisa Kazâsı**, TTK, Ankara, 1989
- ERDOĞAN Melih, **Kentimiz Eskişehir**, ETO Yay., Eskişehir, 2002
- ERGENÇ Özer, **Osmanlı Klâsik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara, 1995

- ERGİN Osman Nuri, **Türkiye’de Şehirciliğin Tarih-i İnkişafı**, İ.Ü. Huk. Fakültesi Yay., İstanbul, 1936
- Eskişehir Kılavuzu**, Anıl Matbaası, Eskişehir, 1952
- GENÇ Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yay., İstanbul, 2003
- GIBBONS Adams H., **The Foundation of the Ottoman Empire**, Londra, 1968
- GÖKBİLGİN Tayyib, **XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı (Vakıflar, Mülkler ve Mukataalar)**, İstanbul, 1952
- _____, **Rumeli’de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan**, İst., 1957
- GRİSWOLD William J., **Anadolu’da Büyük İsyan (1591-1611)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2002
- GÜÇER Lütfi, **XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Hubûbat Meselesi ve Hubûbattan Alınan Vergiler**, İ.Ü. Yay., İstanbul, 1964
- GÜNDAY Dünder, **Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özellikleri ve Divan Rakamları**, TTK Yay., Ankara 1989
- GÜRAN Tefik, **Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, Eren Yay., İstanbul, 1998
- GÜVEN Salih, **Tarihi-Kültürü-Turizmi-Belde ve Köyleriyle Mihalicçık**, Sakarya Matbaacılık, Bilecik, 2000
- HALAÇOĞLU Yusuf, **14-17. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, TTK Yay., Ankara, 1995
- _____, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, TTK Yay., Ankara, 1988
- HUTTEROTH Wolf Dieter, **Laendliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzden vierhundert Jahren**, Göttinger Geographische Abhandlungen, Göttingen, 1968
- İNALCIK Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çev: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003³
- _____, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Eren Yay., İstanbul, 2000
- İSLAMOĞLU-İNAN Huricihan, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü**, İletişim Yay., İstanbul, 1991
- KARAL E. Ziya, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C.I, TTK Yay., Ankara, Tarihsiz
- _____, **Osmanlı Tarihi (I. Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri)**, C.VIII, TTK Yay., Ankara, 1983
- KAZICI Ziya, **Osmanlı’da Vergi Sistemi**, Bilge Yay., İstanbul, 2005
- _____, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi**, İstanbul, 1998

- KIRAY E., **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yay., İst., 1995²
- KOÇ Yunus, **XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı'nın İskân ve Nüfus Yapısı**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989
- KOZAK İ. Erol, **Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf**, İstanbul, 1985
- KÖPRÜLÜ F., **İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ötüken Yay., İstanbul, 1983
- _____, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, Akçağ Yay., Ank., 2003
- Köylerimiz**, İstanbul, 1933
- LEWIS Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev: Metin Kırıatlı, TTK Yay., Ankara, 1998
- Mufasssal Osmanlı Tarihi**, C.I, İskit Yayınevi, İstanbul, 1957
- ORHONLU Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı**, İst., 1987
- _____, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1967
- ORTAYLI İlber, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği**, Hil Yay., İstanbul, 1985
- _____, **Tanzimat'tan Sonra Mahallî İdâreler (1840-1878)**, TOAİE Yay., Ankara, 1974
- Osmanlı Asırlarında Türk Devleti'nin Mülkî İdâre Taksimatı ve Yer İsimlerinin Mukayeseli Tahlili (1324-1325)**, I. Bölüm, Devlet Arşivleri Gen. Müd. Osmanlı Arşivi Daire Başk. Yay., Araştırma Tarihi: 4.1.1987-31.7.1989
- ÖNPEKER Hikmet, **İlimiz Eskişehir**, (Basım yeri ve tarihi yok)
- ÖZ Mehmet, **Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları**, Dergâh Yay., İstanbul, 1997
- _____, **XV. -XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, TTK Yay., Ankara, 1999
- ÖZBİLGİN Erol, **Bütün Yönleriyle Osmanlı (Âdâb-ı Osmâniyye)**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004
- ÖZDEMİR Rifat, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara**, KTB Yay., Ankara, 1986
- ÖZKAYA Yücel, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık**, TTK Yay., Ankara, 1994
- _____, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yapısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1985
- ÖZTÜRK Nazif, **Menşe'i ve Tarihî Gelişimi Açısından Vakıflar**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1983
- QUATAERT Donald, **Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005
- RAMSAY W. M., **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, Çev: M. Pektaş, MEB Yay., İstanbul, 1960

- REFİK A., **Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)**, Enderun Kitabevi, İst., 1989
- SAY Yağmur, **Seyyîd Battal Gâzi ve Külliyesi**, Su Yayınevi, İstanbul, 2006
- _____, **Seyyîd Battal Gâzi-Şücâeddîn Velî-Üryân Baba**, Alevî Akademisi Yayını, Ankara, 2003
- SAYDAM Abdullah, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, TTK, Ankara, 1997
- SEVİMAY Hayri R, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi-Osmanlı Son Dönem Ekonomisi**, Kazancı Kitap, İstanbul, 1995
- SHAW J. S., **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C.II, E Yay., İst., 2000
- ŞÜKRÜ Faruk, **Eskişehir**, Sakarya Matbaası, Eskişehir, 1931
- TABAKOĞLU Ahmet, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Mâliyesi**, Dergâh Yay., İstanbul, 1985
- _____, **Türkiye İktisat Tarihi**, Dergâh Yay., İstanbul, 1998
- TEKİN Cengiz, **Lületaşının Ekonomik Analizi**, ESO Yay., Ankara, 1973
- TİMUR Taner, **Osmanlı Kimliği**, İmge Kitabevi, Ankara, 2000⁴
- _____, **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001⁴
- TÜMERTEKİN Sıddık, **Türkiye'de Belediyeler**, R. Zelliç Basımevi, İst., 1946
- ULUÇAY M. Çağatay, **18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri**, İstanbul, 1955
- UNAT F. Reşit, **Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu**, TTK Yay., Ankara, 1959
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, TTK Yay., Ankara, 1984
- _____, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı**, TTK, Ankara, 1988
- _____, **Osmanlı Tarihi**, C.I, TTK Yay., Ankara, 2003
- _____, **Osmanlı Tarihi**, C.II, TTK Yay., Ankara, 1983
- ÜNVER Süheyl, **Siyakat Yazısı ve Kuyûd-ı Atika**, İstanbul, 1931
- YAZIR Mahmut, **Eski Yazıları Okuma Anahtarı**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1983
- _____, **Siyakat Yazısı**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul, 1941
- YERASİMOS Stefanos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, C.I, Gözlem Yay., İstanbul, 1974
- YÜCE Celal, **Eskişehir Çevre İncelemesi**, İstanbul, 1969

2. Makaleler

- ACUN Fatma, “Klâsik Dönem Eyâlet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması”, **Türkler**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- ADIGÜZEL İsmail, “Mihalıççık Kazası’na Ait 3 Vakfiye’nin Düşündürdükleri”, **Geleceğin Tarihçileri Tarihi Tartışıyor Sempozyumu Bildirileri (27-28 Nisan 2006)**, Eskişehir, 2006
- _____, “Osmanlı Döneminde Manisa’da Eğitim Kurumları”, **Manisa Şehri Bilgi Şöleni Bildirileri (29-30 Eylül 2005)**, Manisa, 2005
- AFYONCU Erhan, “Osmanlı Devleti’nde Tahrir Sistemi”, **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- AKBAL Fazla, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu’nda İdârî Taksimat ve Nüfus”, **Belleten**, C.15, S.60, Ankara, 1951
- AKDAĞ Mustafa, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, **A.Ü. DTCF Dergisi**, C.XIII, S.1-2, TTK Yay., Ankara, Mart-Haziran 1955
- _____, “Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri (1730-1839)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.VIII-XII, S.14-23, Ankara, 1970-1974
- AKGÜNDÜZ Ahmet, “Osmanlı Hukukunda Vakıflar, Hükümleri ve Çeşitleri”, **Türkler**, C.10, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- AKTÜRE S., “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki Değişmeler”, **T.C.T.A.**, C.IV, İletişim Yay., İstanbul, 1985
- AKYILMAZ G., “Osmanlı Devleti’nde Reâya Kavramı ve Devlet-Reâya İlişkileri”, **Osmanlı-Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- ALTINDAĞ Ülkü, “Dârüssaâde”, **İA**, C.9, TDV Yay., İstanbul, 1994
- ALTINSAPAN Erol, “Tarihsel Gelişim Sürecinde Eskişehir Bölgesindeki Ortaçağ Türk Yerleşimleri ve Yapısal Boyutu”, **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.1, S.1, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Eskişehir, 1999
- ALTUNDAĞ Şinasi, “Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma”, **A.Ü. DTCF Dergisi**, C.V, S.2, Ankara, Mart-Nisan 1947
- ARIBAŞ Selahattin, “Başlangıçtan II. Meşrutiyet’e Kadar Osmanlılarda Sıbyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)”, **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi/Toplum)**, S.32, Ankara, Mart-Nisan 2000
- ARSLAN H. Çetin, “Erken Osmanlı’nın Fetih ve Yerleşim Sisteminde Akıncı Beylerinin Stratejik Önemi”, **Türkler**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002

- AVŞAR Zakir-F. Solak, “İmparatorluk Türkiye’sinde Yapılan Nüfus Sayımları”, **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi ve Toplum)**, S.32, Ankara, Mart-Nisan 2000
- AYNUR Hatice, “İstanbul’da Kadınların Yaptırdığı Çeşmeler Üzerine...”, **Güncel-Voyvoda Caddesi Toplantıları (İstanbul: 2005-2006)**’da yapılan konuşma.
- BABİNGER Franz, “Mikhāl-Oghlu”, **EI**³, Leiden, 1936
- BALTACI Cahit, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, **Türkler**, C.11, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- BARIŞTA H. Ö., “Anadolu’dan Bazı Kuşevleri”, **Aslanapa Armağanı, Bağlam**, İstanbul, 1996
- _____, “Kuşevleri”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, K.B. Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1994
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminden Kuşevleri”, **Osmanlı/Kültür ve Sanat**, C.10, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- BARKAN Ö. Lütfi, “Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, **İ.Ü. İFM**, C. 11, S.1-4, Ankara, Ekim 1949
- _____, “Çiftlik”, **İA**, C.III, İstanbul, 1945
- _____, “Çiftlik”, **Türkiye’de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)**, Gözlem Yay., İstanbul, 1980
- _____, “Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı (Ve Bildirinin Tartışması)”, **Hacettepe Üniv. Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar (Ankara, 8-10 Haziran 1973)**, Ankara, 1975
- _____, “H. 933/1527-H. 934/1528 Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, **İ.Ü. İFM**, S.XV (1-4), İstanbul, 1955
- _____, “İhtisâb Kanunları”, **Tarih Vesikaları**, C.1, S.5, Ankara, 1942
- _____, “Osmanlı Devrinin ‘Eşkücülü Mülkleri’ veya ‘Mülk Timarları’ Hakkında Notlar”, **Türkiye’de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)**, Gözlem Yay., İstanbul, 1980
- _____, “Osmanlı İmâret Sisteminin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, **İ.Ü. İFM**, XXIII/1-2, İstanbul, 1963
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler -İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, **VD**, C. II, Ankara, 1942
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, Kulluklar ve Ortakçı Kullar”, **İ.Ü.İ.F.M.**, C.I, S.I, İstanbul, 1940
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Vakıflarının İdârî-Malî Muhtariyeti Meselesi”, **Türk Hukuk Tarihi Mecmuâsı**, I, Ankara, 1944

- _____, “Öşür”, **İA**.
- _____, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, **TM**, C.10, Ankara, 1953
- _____, “Timar”, **İA**, C.XII, İstanbul, 1945
- _____, “Timar”, **Türkiye’de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)**, Gözlem Yay., İstanbul, 1980
- _____, Türk İslâm Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller I: Mâlikâne-Divânî Sistemi”, **THİTM**, I, 1939
- _____, “Türk İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller, İmparatorluk Devrinde Toprak, Mülk ve Vakıfların Hususiyetleri”, **Türkiye’de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)**, Gözlem Yay., İstanbul, 1980
- _____, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arâzi Kanunnâmesi”, **Tanzimat I**, İstanbul, 1940
- _____, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arâzi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defteri, **İ.Ü.İ.F.M.**, II/1, İstanbul, 1940
- _____, “Osmanlı İmâret Sisteminin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, **İ.Ü.İ.F.M.**, XXIII/1-2, İstanbul, 1963
- BAŞAR Fahamettin, “Mihaloğulları”, **TDVİA**, C.30, TDV Yay., İstanbul, 2005
- _____, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Hizmeti Görülen Akıncı Aileleri (I) Mihaloğulları”, **TDTD**, S.63, İstanbul, Mart 1992
- _____, “Osmanlılar’ın Karacahisar’ı Fethi ve Eskişehir Civarına Hakim Olmaları”, **Tarihte Eskişehir Sempozyumu (2-4 Kasım 1998)**, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., No: 8, Eskişehir, 2001
- BATMAZ Eftal Şükrü, “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.18, S.29, Ankara, 1997
- BAYKARA Tuncer, “XIX. Yüzyılda Anadolu’nun İktisaden Çöküşü ve Bugüne Etkileri”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.25, İstanbul, Ekim 1969
- BAYRAKTAROĞLU Suzan, “Eskişehir ve Çevresi Halı-Kilim ve Düz Dokuma Yaygıları”, **VD**, S.21, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1990
- BİLİM Cahit Y., “Deniz Köpüğü, Lületaşı”, **OTAM**, S.8, Ankara, 1997
- BİNARK İsmet, “Osmanlı Türklerinde Vakıf Müessesesi ve Yabancı Gözü İle Türklerde Vakıf”, **Türk Kültürü**, S.79, Ankara, Mayıs 1969
- BOSTAN M. Hanefi, “Osmanlı Devleti’nde Yol ve Haberleşme Sistemi”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.82, Şubat 1993
- ÇADIRCI Musa, “1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma”, **Osmanlı Araştırmaları-I**, İstanbul, 1980

- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Asker Almada Kur’a Usûlüne Geçilmesi: (1846 Tarihli Askerlik Kanunu)”, **Askerî Tarih Bülteni**, S.18, (Şubat 1985)
- _____, “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim (1839-1856)”, **Belleten**, C.52, S.203, TTK Yay., Ankara, Ağustos 1988
- _____, “Tanzimat’ın İlânı Sırasında Anadolu’da İç Güvenlik”, **TAD**, C.XIII, S.24, Ankara, 1979-1980
- _____, “Tanzimat’ın İlânı Sırasında Türkiye’de Yönetim (1826-39)”, **Belleten**, C.51, S.201, TTK Yay., Ankara, Aralık 1987
- _____, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ülke Yönetimi”, **T.C.T.A.**, C.1, İletişim Yay., İstanbul, 1985
- _____, “Tanzimat”, **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ank., 1999
- _____, “Türkiye’de Kazâ Yönetimi”, **Belleten**, C.53, S.206, TTK, Ankara, Nisan 1989
- _____, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, **Belleten**, C.XXXIV, S.135, Ankara, 1970
- _____, “Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu”, **Türkler**, C.13, Y. Türkiye Yay., Ankara, 2002
- ÇAĞATAY Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyadan Alınan Vergi ve Resimler”, **A.Ü. DTCTF Dergisi**, C.V, S.5, TTK Yay., Ankara, 1947
- ÇANLI Mehmet, “Eytam İdâresi ve Sandıkları (1851-1926)”, **Türkler**, C.14, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- ÇELİK Gülfettin, “Osmanlı Toplumsal Sisteminin Bir Göstergesi Olarak XIX. Yüzyılda Osmanlı Ulaşım Ağının Yeniden Oluşumu ve Nüfusun İskânı”, **Türkler**, C.13, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- ÇİÇEK K., “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları” **Türk Dünyası Araştırmaları**, 15/97, Ağustos 1995
- DANKOFF Robert, “Evliya Çelebi ve Seyahâtnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı”, Çev: Nasuh Uslu, **Türkler**, C.10, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- DARKOT Besim, “Ankara”, **İ.A.**
- DEMİR İsmet, “Temettu Defterlerinin Önemi ve Hazırlanış Sebepleri”, **Osmanlı-Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- DEMİR Mustafa, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Yerleşim Yapısı ve Şehirleşme”, **Osmanlı/Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- DESOUKY Nahed Ibrahim, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumu”, **Osmanlı/Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- DOĞRU Halime, “Eskişehir Lületaşından Ne Ölçüde Yaralanıyor”, **ETO Dergisi**, S.78, Eskişehir, Haziran-Ağustos 2000

- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilâtı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)”, **Tarih ve Toplum**, C.16, S.95, Ank., Kasım 1991
- _____, “XVI. Yüzyılın Sonunda Eskişehir’de Eşkıyalık Olayları”, **Tarihte Eskişehir Sempozyumu (2-4 Kasım 1998)**, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., No: 8, Eskişehir, 2001
- _____, “XX. Yüzyıla Girerken Eskişehir’de Yönetim ve Yöneticiler”, **ETO Dergisi**, Yıl: 17, S.77, Eskişehir, Nisan-Mayıs 2000
- DURAN Remzi, “Yok Olmaya Yüz Tutmuş Maddi Kültür Varlıklarımız: Vakıf Eserler”, **Manisa**, S.13, MMTTD Yayını, Manisa, 1997
- EFE Ayla, “Ayniyat Defterleri Işığında 1839-1845 Döneminde Eskişehir”, **I. Uluslararası Dünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu (12-15 Mayıs 2004)**, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., No: 21, Eskişehir, 2005
- _____, “Eskişehir’de İlk Tren Sesi”, **ETO Dergisi**, S.84, Esk., Mayıs 2002
- EMECEN M. Feridun, “Osmanlılar’da Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler”, **Osmanlı/Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- EREN Aslan, “Osmanlı Ekonomisinde Kurumsal Gelişmeler”, **Osmanlı/İktisat**, C.3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- ERGENÇ Özer, “Osmanlı Klâsik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar”, **Osmanlı/Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- _____, “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler (11 Mart 1988 tarihinde TTK’da verilen konferans)”, **Belleten**, C.52, S.203, TTK Yay., Ankara, Ağustos 1988
- EROL Oğuz, “Mihaliççık Kili, Teşekkülü ve Ekonomik Değeri”, **A.Ü. DTCF Dergisi**, C.XV, S.1-3, Ankara, Mart/Eylül 1957
- ERYILMAZ Bilâl, “Türkiye’de Köy ve Mahalle Muhtarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, **Türk İdâre Dergisi**, C.60, S.378 (Özel Sayı), Ankara, Mart 1988
- ERYÜKSEL Ahmet, “Osmanlı Devleti’nde Dul ve Yetimler”, **Şarkiyat Mecmuâsı**, S.VIII, İstanbul, 1998
- EYİCE Semavi, “Bâbüssaâde”, **İA**, C.4, Türkiye Diyânet Vakfı Yay., İstanbul, 1994
- _____, “İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimâî Bir Müessesesi, Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler”, **İ.Ü. İFM**, C.XXIII, No:1-2, İstanbul, 1963
- FAROQHİ Suraiya, “16. Yüzyılda Batı ve Güney Anadolu Sancaklarında Belli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)”, **Gelişme Dergisi**, (Özel Sayı), Ankara, 1978

- _____, “Anadolu İskânı ile Terkedilmiş Köyler Sorunu”, **ODTÜ Türk Halk Bilimi Topluluğu Türkiye’de Toplumsal Bilim Araştırmalarında Yaklaşım ve Yöntemler Semineri (Ankara: 17-19 Aralık 1976)**, Ank, 1977
- _____, “İktisat Tarihi (1500-1600)”, **Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti (1300-1600)**, C.2, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997
- _____, “İktisat Tarihi: 17 ve 18. Yüzyıllar”, **Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti (1600-1908)**, C.3, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997
- _____, “İstanbul’un İâşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (XVI.-XVII. Yüzyıllar)”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, (Özel Sayı), Ankara, 1979-1980
- _____, “Türkiye’deki Tarihi Anlayış Şekilleri: Yeniçağ Başlarında Siyasî ve İktisadî Bunalımlar”, **Türkler**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- FEKETE Lajos, “Türk Vergi Tahrirleri”, Çev: Sadrettin Karatay, **Belleten**, C.11, S.42, Ankara, Nisan 1947
- FENDOĞLU H. Tahsin, “Osmanlı’da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı”, **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- GÂZİMİHAL Mahmut R., “İstanbul Muhasaralarında Mihaloğulları ve Fatih Devrine Ait Bir Vakıf Defterine Göre Harmankaya Malikânesi”, **VD**, S.IV, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1958
- GELİŞLİ Yücel, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, **Türkler**, C.15, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- GENÇ Mehmet, “18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerine Bir Çalışma”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, C.2, S.10, Şubat 1981
- _____, “Osmanlı Mâlîyesinde Mâlikâne Sistemi”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar (8-10 Haziran 1973)**, Edt: Osman Okyar, Hacettepe Yay., Ankara, 1975
- GERÇEK Günay, “Eskişehir ve Civarı Cicim ve Sili Dokumacılığı”, **Türk Etnografya Dergisi**, Sayı: XVII, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara, 1982
- GIESE Friedrich, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu Meselesi”, **Söğüt’ten İstanbul’a**, Der: Oktay Özel-Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara, 2000¹
- GÖKBİLGİN M. Tayyib, “Mihaloğulları”, **İA**.
- _____, “Nâhiye”, **İA**.
- _____, “Osman I”, **İA**.
- _____, “XV. ve XVI. Asırlarda Eyâlet-i Rum”, **VD**, S.VI, Ankara, 1965
- GÖYÜNÇ Nejat, “Hâne”, **TDVİA**, C.15, İstanbul, 1997
- _____, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat’a Kadar)”, **Osmanlı-Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999

- _____, “XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu’nun Ekonomik Durumu: Kanuni Süleyman ve II. Selim Devirleri”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar**, Der: Osman Okyar-Ünal Nalbantoğlu, Ankara, 1975
- GÜÇER Lütfi, “XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hubûbat Ticâretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar”, **İ.Ü.İ.F.M.**, C.13, S.1-4, İstanbul, Ekim 1951-Temmuz 1952
- GÜLER İbrahim, “Bir Osmanlı Şehrinde 18. Yüzyıl Aile Hayatı Üzerine Tespitler: Sinop Örneği”, **İ.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü X. Millî Türkoloji Kongresi**, İstanbul, 25-27 Eylül 1998
- _____, “XVIII. Yüzyılda Köylüler: Sinop Örneği”, **Türkler**, C.14, Y. Türkiye Yay., Ankara, 2002
- GÜNEŞ Ahmet, “Osmanlı Tahrir Defterleri ve Bunların Tarih Yazıcılığında Kullanımı Hakkında Bazı Düşünceler” **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.150, Mayıs-Haziran 2004
- _____, “Osmanlılarda Bazı Vakıf Kurumları ve İşlevleri”, **Türk Kültürü**, S.433, Ankara, Mayıs 1999
- GÜRAN Tevfik, “İstanbul’un İâşesinde Devletin Rolü”, **İ.Ü.İ.F.M.**, C.44, S.1-4, İstanbul, 1986
- _____, “Tarım Politikası (1839-1913)”, **Osmanlı/İktisat**, C.3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- HAIG T. W., “Karye”, **İA**.
- HALAÇOĞLU Yusuf, “Klâsik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilâtı”, **Türkler**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- _____, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyasetinde Derbendlerin Yeri”, **Millî Eğitim ve Kültür**, C.2, S.6, Ankara, Mart 1980
- HUTTEROTH Wolf Dieter, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Tarihi Coğrafyası”, **Türkler**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- IMBER Colin, “İlk Dönem Osmanlı Tarihinde Düstur ve Düzmece”, **Söğüt’ten İstanbul’a**, Der: Oktay Özel-Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara, 2000¹
- _____, “Osman Gazi Efsanesi”, **Osmanlı Beyliği (1300-1389)**, Edt: Elizabeth A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000²
- ITZKOWITZ Norman, “18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu”, **Osmanlı-Siyaset**, C.1, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- İNALCIK Halil, “Adâletnâmeler”, **Belgeler**, C.II, S.3-4, Ankara, 1965
- _____, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, **Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi**, Eren Yay., İstanbul, 1993

- _____, “Osman Gazi’nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi”, **Osmanlı Beyliği (1300-1389)**, Edt: Elizabeth A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000
- _____, “Osmanlı Devleti’nin Doğuşu”, **İktisat Dergisi**, S.394, İst., 1999
- _____, “Osmanlı Fetih Yöntemleri”, **Söğüt’ten İstanbul’a**, Der: Oktay Özel-Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara, 2000¹
- _____, “Osmanlı Timar Rejimi ve Sipâhi Ordusu”, **Türk Kültürü**, C.10, S.118, Ankara, Ağustos, 1972
- _____, “Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu”, **Belleten**, C.23, TTK, Ankara, 1959
- _____, “Rice Cultivation and Çeltükçi Reâyâ System in the Ottoman Empire”, **Turcica: Revue d’etudes Turque**, XIV, Paris, 1962
- _____, “Stefan Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğu’na”, **M. Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul, 1953
- İNCE Kâsım, “Eskişehir ve Çevresinde Osmanlılar Zamanında Yapılmış Ancak Bugün Ayakta Olmayan Mimari Eserlerin Listesi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.6, Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., Erzurum, 1996
- _____, “Mihaliççık/Çalçı Köyü Câmii”, **Teksir Notları/b**, s.1-3.
- _____, “Mihaliççık/Çalçı Köyü Çeşmesi”, **Teksir Notları/a**, s.1-2.
- İPŞİRLİ Mehmet, “Vakıfların Tarihi Gelişmesi”, **Türk Vakıfları**, Edt: Zekâi Baloğlu, TÜSEV Yay., İstanbul, 1996
- _____, “Klâsik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C.1, İstanbul, 1994
- _____, “Osmanlı Esas Yapısının Bozulması ve Islahı Çalışmaları Üzerine Bazı Gözlemler”, **Türkler**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- İSLAMOĞLU-İNAN Huricihan-Suraiya Faroqi, “Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia”, **Review**, C.II, S.3, 1979
- İZBIRAK Reşat, “Eskişehir’le Çifteler Çevresinde Bir Coğrafya Gezisi”, **A.Ü. DTCTF Dergisi**, C.III, S.5 (Temmuz-Ağustos), TTK Basımevi, Ankara, 1945
- KARAL E. Ziya, “Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı”, **A.Ü. DTCTF Dergisi**, C.II, S.3, Ankara, Mart-Nisan 1944
- “Kaza” mad., **İA**, C.6, Eskişehir, 1997
- KAZICI Ziya, “Osmanlılarda İhtisâb”, **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II**, S.32, Ankara, Mart-Nisan 2000
- KILIÇ Orhan, “Klâsik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı: Beylerbeylikler/Eyâletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362/1799)”, **Türkler**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002

- _____, “Osmanlı Devletleri’nde Meydana Gelen Kıtıllıklar”, **Türkler**, C.10, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- _____, “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Eyâlet ve Sancak Teşkilâtlanması”, **Osmanlı/Teşkilât**, C.6., Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- KOÇ Y., “Osmanlı İmparatorluğu’nun Nüfus Yapısı (1300-1900)”, **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi ve Toplum)**, S.32, Ank., Mart-Nisan 2000
- KÖKSAL Osman, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Islahat İhtiyacının Algılanışı ve Islahat Temayülleri”, **Osmanlı/Düşünce**, C.7, Ankara, 1999
- KÖPRÜLÜ M. Fuad, “Vakıf Müessesesinin Hukûkî Mâhiyeti ve Tarihî Tekâmülü”, **VD**, S. II, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1942
- KUNERALP Sinan, “Orta Anadolu’da Kıtılık (1873-1875)”, **Tarih ve Toplum**, C.13, S.76, İstanbul, Nisan 1990
- KUNT M., “Siyasal Tarih (1600-1789), **Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti (1600-1908)**, C.3, Yay. Yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997
- KUNTER Halim Bâki, “Türk Vakıfları ve Vakıf Yerleri Üzerinde Bir Etüd”, **VD**, S.1, Ankara, 1940
- KURT Yılmaz, “Osmanlı Toprak Yönetimi”, **Osmanlı-İktisat**, C.3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- KÜÇÜKKALAY A. Mesud, “Osmanlı Toprak Sistemi: -Mirî Rejim”, **Osmanlı-İktisat**, C.3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S., “Osmanlı Malî Yapısı”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C.2, Zaman Yay., İstanbul, 1999
- _____, “Osmanlı Sosyal ve İktisâdî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, **Belleten**, C.59, S.225, Ankara, 1995
- LEFORT Jacques, “13.Yüzyılda Bitinya”, **Osmanlı Beyliği (1300-1389)**, Edt: Elizabeth A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000²
- Mehmed Zeki, “Köse Mihâl ve Mihâl Gâzi Aynı Adam mıdır?”, **TTEM**, No:11/88, İstanbul, 1341
- MERT Özcan, “II Mahmud Döneminde Taşradaki Merkeziyetçilik Politikası”, **Türkler**, C.13, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- _____, “Osmanlı Devleti Tarihinde Âyânlık Dönemi”, **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- MUTAFCİEVA V. P., “XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Ayânlık Müessesesi”, **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S.31, İstanbul, Mart 1977
- NAGATA Yuzo, “Manisa Şer’î Mahkeme Sicil Defterlerinden Birkaç Not”, **OTAM**, S.III, Ankara, Ocak 1992
- OCAK Ahmet Yaşar-Suraiya Faroqhi, “Zâviye”, **İA**.

- OCAK Ahmet Yaşar, “Zâviyeler”, **VD**, C.XII, Ankara, 1978
- ORHONLU C., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbend Teşkilatı”, **Türk Kültürü**, C.6, S.62, Ankara, Aralık 1967
- ORTAYLI İlber, “17. Yüzyıl Sonlarında Orta Anadolu Vilâyetlerinin Toplumsal-Ekonomik Durumu Üzerine”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadî ve Sosyal Değişim (Makaleler 1)**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2000
- _____, “Tanzimat Devri ve Sonrası İdârî Teşkilât”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Edt.: Ekmeleddin İhsanoğlu, C.1, İstanbul, 1994
- ÖNTUĞ Mustafa Murat, “Hurûfat Defterlerine Göre Uşak’taki Eğitim Müesseseleri (1702-1824)”, **Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi**, S.3, Afyon, 1999
- ÖZ Mehmet, “Osmanlı Klâsik Döneminde Tarım”, **Osmanlı/İktisat**, C.3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- ÖZÇELİK Selahattin, “XIX. Yüzyıl Türkiye’sinde Köy ve Kasaba Hayatı Üzerine Gözlemler”, **Osmanlı/Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- ÖZDEMİR Rifat, “Avârız ve Gerçek Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler”, **X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.IV, 1993
- ÖZEL Oktay, “16-17. Yüzyıllarda Anadolu’nun Demografi Tarihi: Yeni Bulgular Işığında Bir Değerlendirme”, **VIII. Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi**, Bursa, 18-21 Haziran 1998
- ÖZKAYA Yücel, “Canikli Ali Paşa’nın Risâlesi (Tedâbîrü’l-Gazavât)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.7, S.12-13, Ankara, 1969
- _____, “Canikli Ali Paşa”, **Belleten**, C.XXXVI, S.144, Ankara, Ekim 1972
- _____, “Merkezî Devlet Yapısının Zayıflaması Sonuçları: Âyânlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar”, **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Y. Türkiye Yay., Ank., 1999
- _____, “XVII. Yüzyılda Çıkarılan Adâletnâmelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, **Belleten**, C.XXXVIII, S.149, TTK Yay., Ankara, 1974
- _____, “XVIII. Yüzyılda Taşra Yönetimine Genel Bir Bakış”, **Türkler**, C.13, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- _____, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeâmetlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları”, **İ.Ü.E.F. Dergisi, (Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı Hâtıra Sayısı)**, S.32, İstanbul, Mart 1979
- ÖZTÜRK Nazif, “Osmanlı Döneminde Vakıflar”, **Türkler**, C.10, Ankara, 2002
- _____, “Vakıfların Dünü ve Bugünü”, **Türk Vakıfları**, Edt: Zekâi Baloglu, TÜSEV Yay., İstanbul, 1996

- ÖZTÜRK Said, “Konya Temettüât Defterleri”, **Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi**, Selçuk Üniv. Yay., Konya, 2000
- PAMUK Şevket, “Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi (1820-1914)”, **Türkler**, C.14, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- PİLANCI Hülya, “Eskişehir Çevresindeki Yar Adları Üzerine Bir İnceleme”, **I. Uluslararası Düünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu (12-15 Mayıs 2004)**, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Eskişehir, 2005
- SARAÇOĞLU Hüseyin, “Eskişehir Kuzeydoğusundaki Kırsal Yerleşmelerin Etnik Kökenlerine Göre Dağılışı (Mihalıççık, Beylikova, Alpu ve Çevresi)”, **I. Uluslararası Düünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu (12-15 Mayıs 2004)**, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Eskişehir, 2005
- _____, “Köy-Altı Kırsal Yerleşme Şekillerinden “Mahalle” Yerleşmelerinin Eskişehir Kuzey-Doğusundaki Dağılışı”, **I. Uluslararası Düünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu (12-15 Mayıs 2004)**, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Eskişehir, 2005
- SARAR İsmail Ali, “Eskişehir ve Selçuklu Devri Eserleri”, **Eskişehir I. Selçuklu Eserleri Semineri Bildirileri**, Eskişehir Valiliği Yay., Eskişehir, 1989
- SAVAŞ Saim, “Osmanlı Dönemi Zâviyeleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, **Osmanlı/Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- _____, “Zâviyelerin Türk Kültürünün Gelişmesindeki Rolü”, **Osmanlı-Kültür ve Sanat**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- SAY Yağmur, “Osmanlı Devlet Mekanizmasının Oluşumunda Heterodoks Güçler”, **Osmanlı/Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- _____, “Türk Dini ve Osmanlı Devlet Mekanizmasının Oluşumu”, **Yol**, S.4, Ankara, Mart-Nisan 2000
- SAYDAM Abdullah, “Reformlar ve Engeller: Tanzimat Döneminde Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri”, **Osmanlı/Toplum**, C.4, Ankara, 1999
- _____, “Tanzimat Devri Reformları”, **Türkler**, C.12, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- SENCER Muzaffer, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler”, **Amme İdâresi Dergisi**, C.17, S.3, Ankara, Eylül 1984
- _____, “Tanzimat’a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi”, **Amme İdâresi Dergisi**, C.17, S.2, Ankara, Haziran 1984
- SERİN Mustafa, “Osmanlı Arşivinde Bulunan Temettüât Defterlerinin Önemi ve Hazırlanış Sebepleri”, **Osmanlı**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999

- SEYİTDANLIOĞLU M., “Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilâtı”, **Türkler**, C.13, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- SUNGUR Mutullah, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Devletinde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi”, **Türkler**, C.13, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- SÜMER Faruk, “Osman Gâzi’nin Silah Arkadaşlarından Mihal Gâzi”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S.50, İstanbul, Şubat 1991
- ŞAPOLYO E. Behnan, “Tekkeler-Zâviyeler, Türk Kültür Tarihi”, **Ön Asya**, C.V, Ankara, 1969
- ŞİMŞİRGİL Ahmet, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunda Hizmeti Geçen Alpler ve Gaziler”, **Türkler**, C.9, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- TABAKOĞLU Ahmet, “Osmanlı İctimâî ve İktisâdî Yapısı ve Zihnî Esasları”, **İktisat Tarihi (Toplu Makaleler I)**, Kitabevi Yay., İstanbul, 2005
- _____, “Osmanlı İctimaî Yapısının Ana Hatları”, **Osmanlı/Toplum**, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- _____, “Osmanlı İktisâdî Yapısının Ana Hatları”, **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi ve Toplum)**, S. 32, Ankara, Mart-Nisan 2000
- _____, “Osmanlı Malî Yapısının Ana Hatları”, **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi ve Toplum)**, S. 32, Ankara, Mart-Nisan 2000
- _____, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi”, **Türkler**, C.14, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- TANMAN Baha, “Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/Tekkeler”, **Türkler**, C.12, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- TAŞ Ziya Kenan, “Yaya ve Müsellem Sancağı Olarak Bolu’nun İdarî Yapısı”, **Bolu’da Halk Kültürü ve Köroğlu Uluslararası Sempozyumu (Bolu: 1997)**, Bolu, 1998
- TELLİOĞLU İ., “Vital Cuinetin Anadolu’nun Nüfusu Hakkındaki Görüşleri”, **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi ve Toplum)**, S.32, Ankara, Mart-Nisan 2000
- TIZLAK Fahrettin, “Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, **Osmanlı/İktisat**, C.3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- TUNÇDİLEK Necdet, “Eskişehir Bölgesine Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış”, **İ.Ü.İ.F.M.**, C.15, No: 1-4, İstanbul, Ekim 1953
- _____, “Eskişehir Dolaylarında İskân Coğrafyasının Tarihine Toplu Bir Bakış”, **Review of the Geographical Institute of the University of İstanbul**, S.5, İstanbul, 1959
- _____, “Kır Yerleşmeleri: Köy-Altı Şekilleri” **Türkiye, Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar**, İÜEF Coğrafya Enstitüsü Yay., İstanbul, 1971

- _____, “Lületaşı”, **Türk Coğrafya Dergisi**, C.12, S.13-14, Ankara, 1955
- TÜRKAY Cevdet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Vergi II”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, C.X, S.57, İstanbul, Haziran 1972
- UNUTMAZ İrfan, “Eskişehir’s Lületaşı”, **İCOC**, S.31, İstanbul, 1991
- UZUNÇARŞILI İ. Hakkı, “Kanûn-i Osmânî Mefhûm-i Defter-i Hakânî” **Belleten**, C.59, S.15, Temmuz 1951
- ÜLKEN Hilmi Ziya, “Türk Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği”, **VD**, S.9, Ankara, ?
- ÜNAL Mehmet Ali, “Osmanlı Devleti’nde Merkezî Otorite ve Taşra Teşkilâtı”, **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- VAKO Ahmet, “Rahmiye Köyü”, **Eskişehir Kafkas Folklor Derneği Kültür, Sanat ve Haber Bülteni**, S.7, Eskişehir, 1994
- VARLIK Çetin, “Anadolu Eyâleti: Kuruluşu ve Gelişmesi”, **Osmanlı/Teşkilât**, C.6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999
- WITTEK Paul, “The Taking of Aydos Castle a Ghazi Legend Transformed”, Ed: G. Makdisi, **Arabic and İslâmic Studies in Honor of Hamilton A.R. Gibb**, 1965
- YAZICI Nesimi, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu”, **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II (Ekonomi-Toplum)**, S. 32, Ank., Mart-Nisan 2000
- YEDİYILDIZ B., “Hayrat Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler”, **Türk Kültürü Araştırmaları (Ercüment Kuran’a Armağan)**, Ankara, 1989
- _____, “Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış”, **Türkler**, C.10, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002
- _____, “Osmanlı Toplumu”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C.2, Zaman Yay., İstanbul, 1999
- _____, “Türk Kültür Sisteminde Vakfın Yeri”, **Türk Vakıfları**, Edt: Zekâî Baloğlu, TÜSEV Yay., İstanbul, 1996
- _____, “Vakıf”, **İA**.
- _____, “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu”, **VD**, S.XVIII, Ankara, 1984
- YILMAZ Muammer, “Kuşlar, Kuş Sarayları ve Kayseri Çeşme Sarayları”, **Millî Kültür**, S.61, Ankara, 1988
- YÜCEL Tahsin, “Mihaliççık”, **Türk Ansiklopedisi**, C. 24, M.E.B., Ankara, 1976
- YÜCEL Yaşar “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkezîyet) Dair Genel Gözlemler”, **Belleten**, C.38, S.149, TTK, Ankara, 1974
- _____, “XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerâsının Yerine Dair Düşünceler”, **Belleten**, C.41, S.161, TTK Yay., Ankara, 1977
- YÜKSEL Hasan, “17. Yüzyıl Osmanlı Vakıfları”, **TK**, S.353, Eylül 1992

- _____, “Türk Toplumunda Vakıf-Aile İlişkisi”, **Türkler**, C.10, Ank., 2002
- _____, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Vakıflarının Sentezi”, **Vakıf ve Kültür**, C.1, S.1., Ankara, Mayıs 1998
- ZACHARİADOU Elizabeth A, “İlk Osmanlılara Dair Tarih ve Efsaneler, **Söğüt’ten İstanbul’a**, Der: Oktay Özel-Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara, 2000

IV. BAŞVURU KAYNAKLARI

A. Salnâmeler-İl Yıllıkları

- Salnâme-i Maarif (SM)**, Sene: 1318
- Salnâme-i Vilâyet-i Ankara (SVA)**, Sene: 1300
- _____, Sene: 1309
- _____, Sene: 1311
- _____, Sene: 1318
- _____, Sene: 1320
- _____, Sene: 1325
- Eskişehir İl Yıllığı**, Eskişehir, 1967
- _____, Eskişehir, 1973

B. Tezler

- SARAÇOĞLU Hüseyin, “Eskişehir’in Kuzeydoğusunun Coğrafi Etüdü (Mihalıççık, Beylikova, Alpu ve Çevresi)”, Marmara Üniversitesi S.B.E. Coğrafya Eğitimi ABD (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2001

C. Ansiklopediler

- Ana Britannica**, “Mihalıççık” mad., C.16, Ana Yay., İstanbul, 2004
- Hayat Ansiklopedisi**, “Mihalıççık” mad., C.5, Hayat Yay., İstanbul, 1961
- Hayat Tarih Mecmuâsı**, “Eskişehir” mad., S.9, İstanbul, 1967
- İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi**, C.4, Tercüman Kültür Yay., İst., 1984
- Türk Ansiklopedisi**, C.24, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1976
- Yeni Türk Ansiklopedisi**, “Mihalıççık” mad., C.6, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1985
- Yurt Ansiklopedisi**, “Eskişehir” mad., C.4, Anadolu Yay., İstanbul, 1982

D. Sözlükler

DEVELLİOĞLU Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 1986

PAKALIN M. Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.I-III, MEB Yay., İstanbul, 1993

SERTOĞLU Midhat, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986

Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-i Türkî**, C.1, İkdâm Matbaası, Dersââdet, 1317

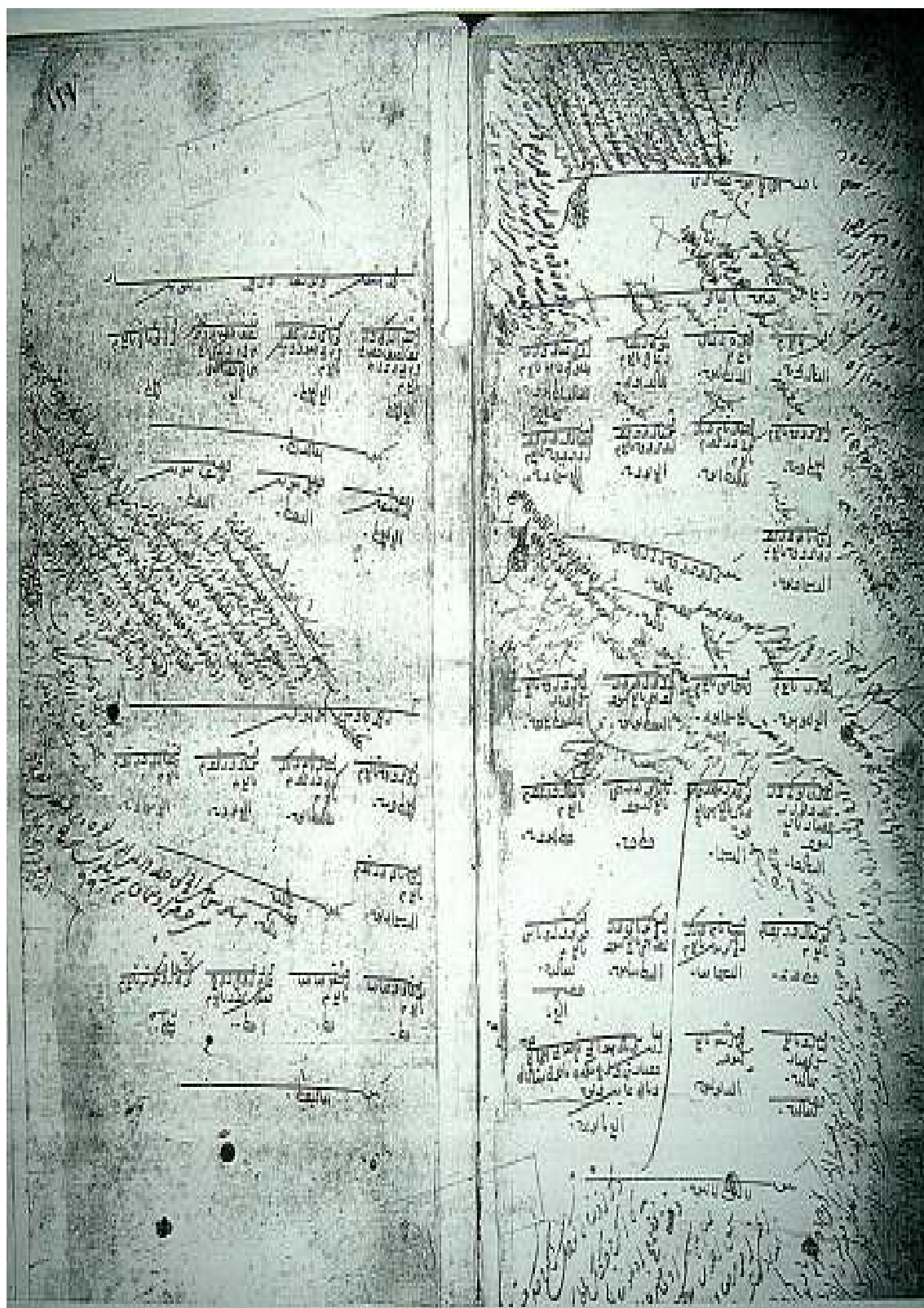
_____, **Kâmûs-i Türkî**, C.2, İkdâm Matbaası, Dersââdet, 1318

_____, **Kâmûsu'l Âlâm**, C.6, Mührân Matbaası, Dersââdet, 1316

Yeni Yarama Sözlüğü, TDK Yay., 1983

EKLER

(2)*

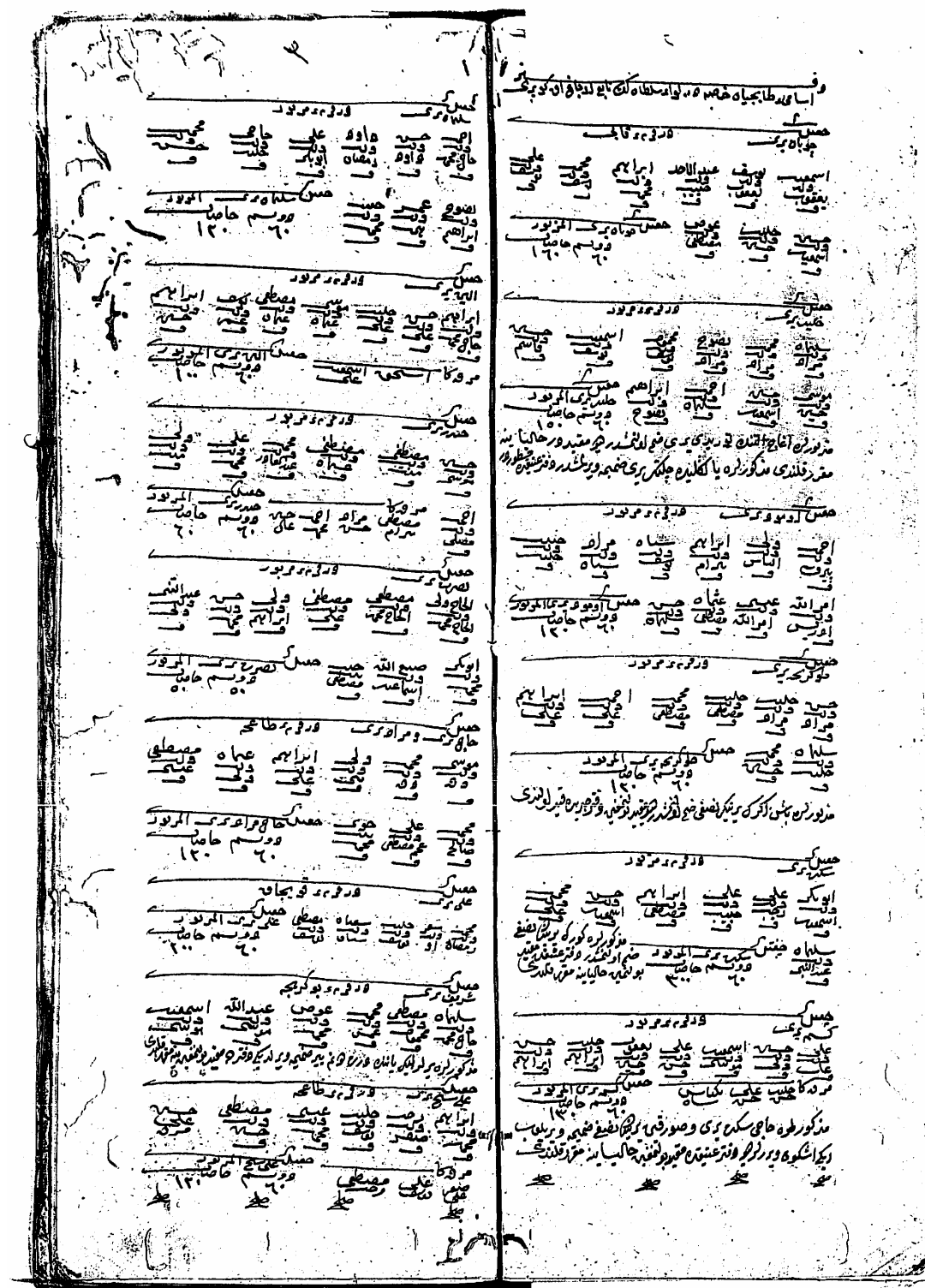

* T.K.G.M.K.K.A., Defter-i İcmâl, No: 208, vrk.116b-117a.

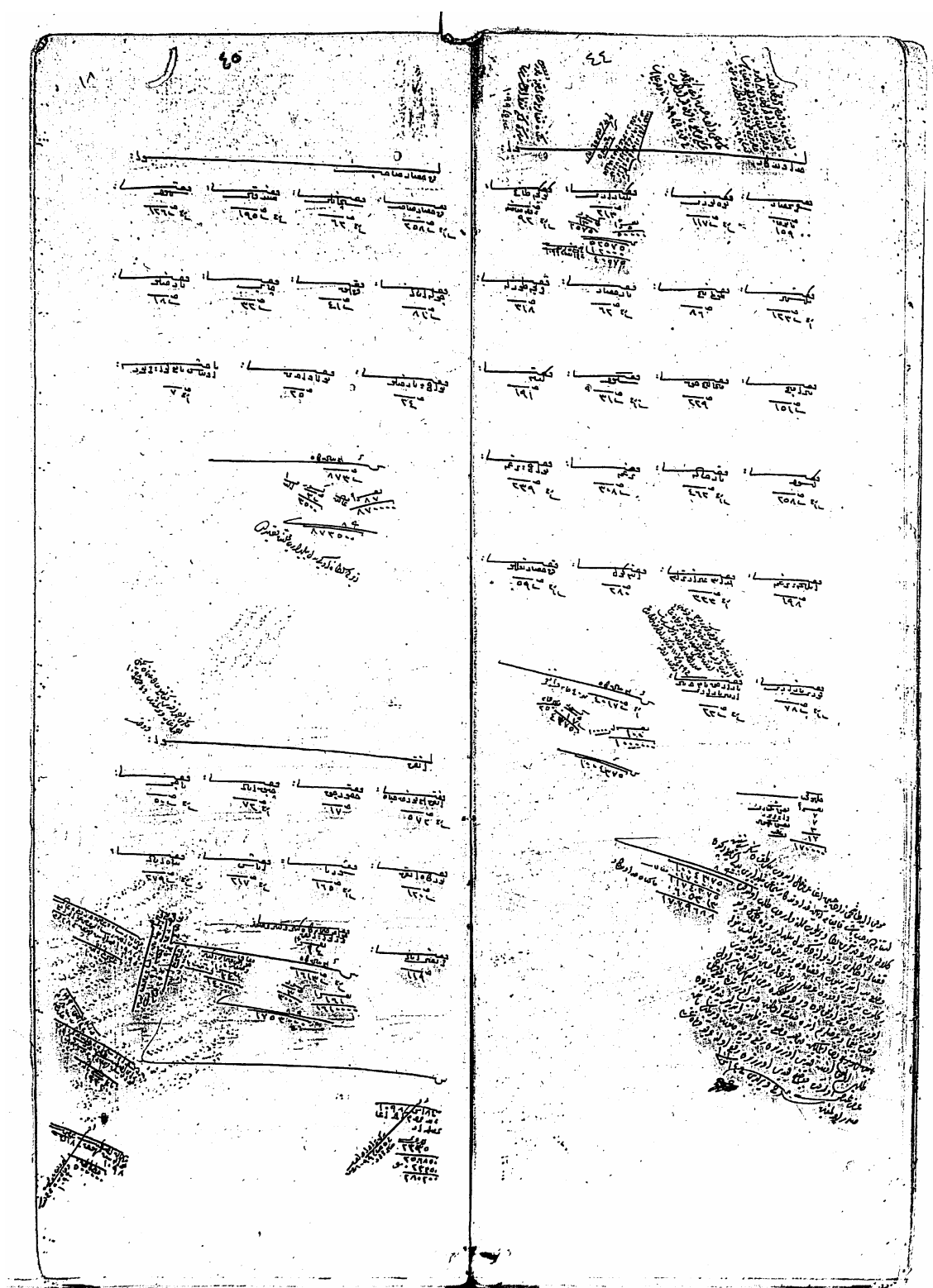
$$(4)^*$$

۱
 ۲
 ۳
 ۴
 ۵
 ۶
 ۷
 ۸
 ۹
 ۱۰
 ۱۱
 ۱۲
 ۱۳
 ۱۴
 ۱۵
 ۱۶
 ۱۷
 ۱۸
 ۱۹
 ۲۰
 ۲۱
 ۲۲
 ۲۳
 ۲۴
 ۲۵
 ۲۶
 ۲۷
 ۲۸
 ۲۹
 ۳۰
 ۳۱
 ۳۲
 ۳۳
 ۳۴
 ۳۵
 ۳۶
 ۳۷
 ۳۸
 ۳۹
 ۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰

(9)^{*}

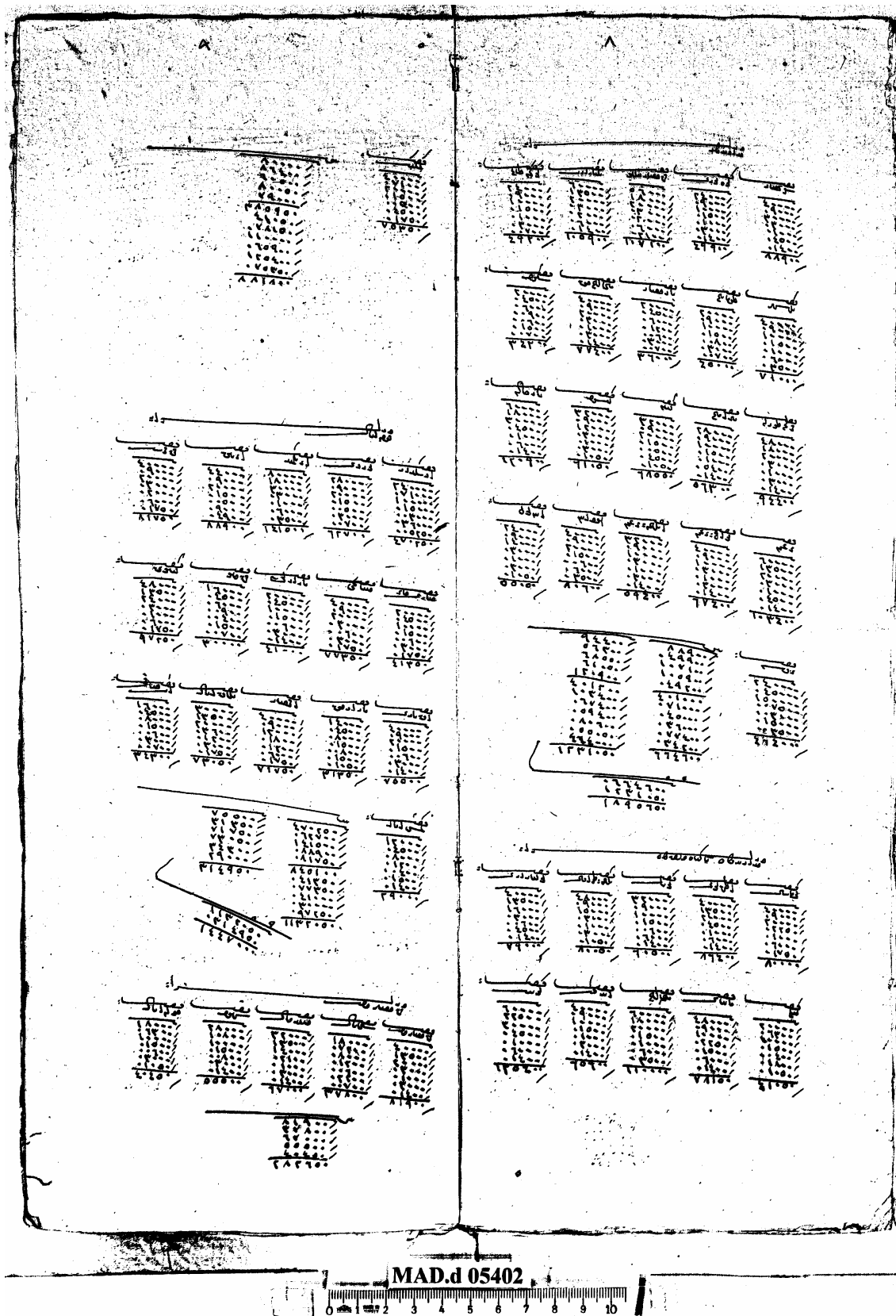

(10)*

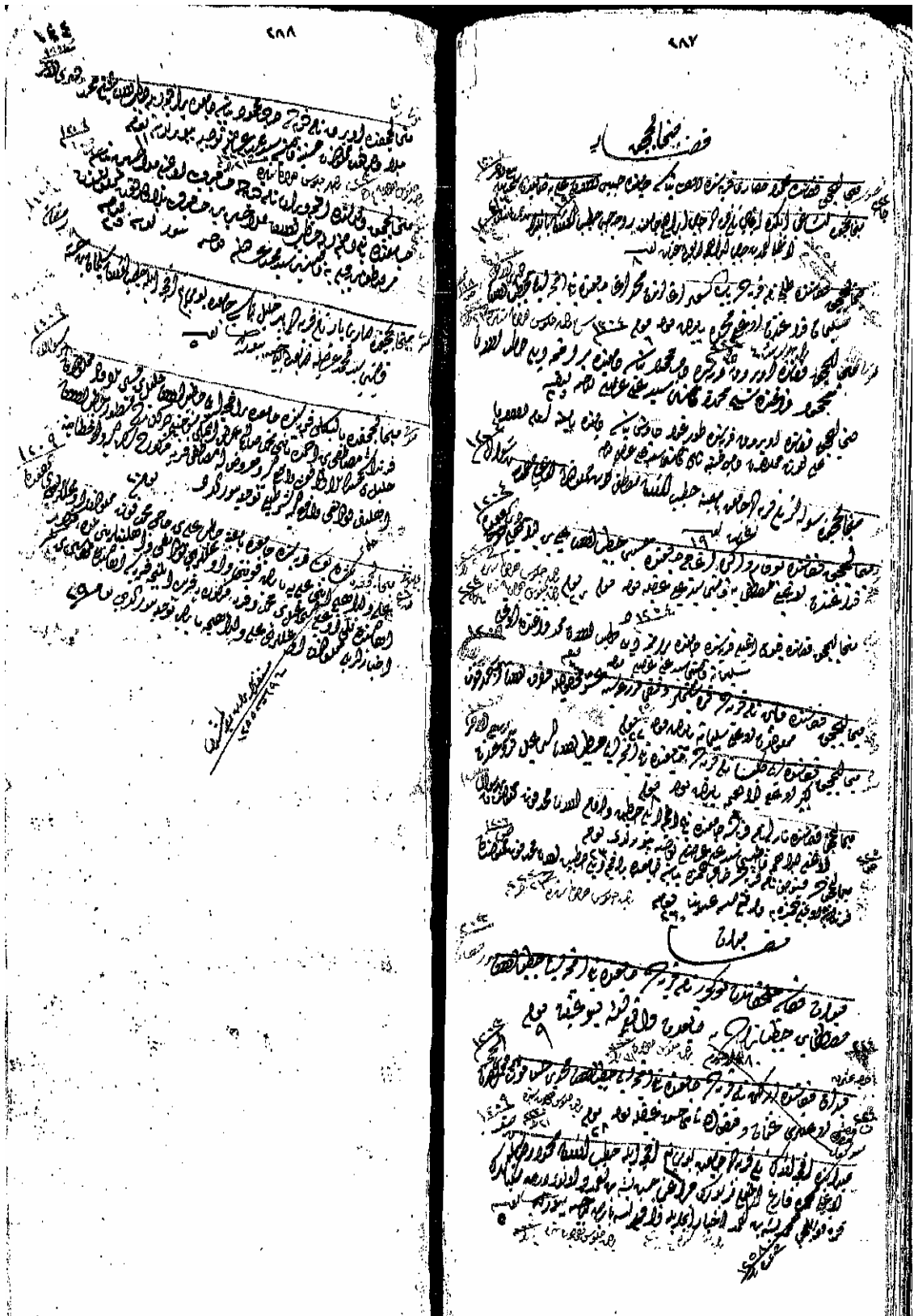

* BOA, MAD, No: 564, s.44-45.

(11)*

* BOA, MAD, No: 5402, s.8-9.

(15)*

هذه صورة عرس مع الاصل جدا العمل
بالعمل حرم الفقر كانه كفا على العمل
عن صاكي عرسه

طيف اصيله عرسه العرس
احمد محمد كولي حلا عرسه بولي
عرسه

ما في من هذه الكتاب اسعدى وحلت
حرم العرس اذ رسي كفاي سحر اذ
عرسه

لما عرس على هذا الكتاب ولاح لرسه الصوت
فله وامسسه بولا ولهم على عرسه
عبد عرسه اياه وعلى عرسه عرسه
احمد المولى عرسه

عرسه بولي
عرسه بولي
عرسه بولي
عرسه بولي

الحمد لله الرحمن الرحيم

الحمد لله الواقف على ما في الصدور المتولى على سائر الامور والصلوة على سيدنا
محمد شفيع المشفع يوم ينفخ في الصور اما بعد فانه صحيفة صحيحة شرعية صادقة وثيقة
صريحة مرسية ناطقة بذكر وقف امير الاعزاز المحترم الكبير الاجل المكرم منيع اللطف
والكرم هو الزعنا تصف الملك الخلاق بخايع بك بن عبد الله عظيم الله تعالى قدر
حضرة مجلس الشريعة النبوي ودوان القضاء المنيف المصطفوي في حال حياته وصحة
تصرفاته القولية والفعلية شرعا ما هو له وحقه الصحيح وملكا الصريح القوي تاحية
محتاج المساة باو شاق بولي وجوي وكوجي وبختيار وقوز بولي كولي وقف على
زاوية في قلعة المحتاج المذكور المعروف حدوها وحقوقها ومراعاتها ولو احقها
ونازعها وتوايعها ومصلحتها وعامة رسومها وبجملتها او عالج غيرها
ذكرا ولم يذكر حورا ولم يجر سوى الوقف والمستلاد وملك الغير والمقار والمسا
ثم سلم الواقف توليته على من يشاء كوخدي شمس شرط الواقف للكر خدي لم يورده التولية في يدها
فمن تختار تنصب من اولادها الذكور واولاد اولادها واذا انقطع اولاد الذكور
العياذ بالله فمن الاناث ثم في يد من اختارته تختار ايضا من اولاده الذكور واولاد
اولاده فاذا انقرضوا قبل الواقف بالكلية العياذ بالله يكون التولية لاصلي عبقاه الواقف
واولاده الذكور لاصلي وشرط الواقف للتولي ما حصل منها من انواع الغلظة وغيره باخذ
لخمس رسم الحريق ورسم وضع الارض لمعيشته واذا انهدم منها شيئا سيقبض من الزبقة ويصرف
الباقى من يد المتولى للمساكين والفقراء في الزاوية صايج وعن نصب في يد المتولى وقفا
صحيحا شرعيا مؤبدا بحيث لا يباع ولا يوهب ولا يرهن ولا يبدل ولا يوجر ولا يستأجر
ولا يملك ولا يورث الى ان يرث الله الارض ومن عليها وهو خير الوارثين ومالك رقب
الخلاق اجمعين في يده بعد ما سمعنا فاعا الله على الذين يدلون ان الله سميع عليم واجل الواقف
على الله الكريم في سعي في يده وتغييره فعله لعنة الله والملائكة والناس اجمعين صرح لك
وحرر في اخر شهر ربيع الاول سنة ثلث وستين وسبع مائة

صحة
صحة

صحة
صحة

صحة

صحة

صحة

صحة

شاهد عاين
شاهد الدين باشا
بن عبد الله

شاهد عاين
داود باشا
عبد الله صايج
القصر صايج

شاهد عاين
مولانا الحاج محمد
الحاج ابراهيم

شاهد عاين
عيسى بن جلال
عيسى بن جلال

شاهد عاين
شاهد عاين
شاهد عاين

شاهد عاين
مولانا داود باشا
بن احمد

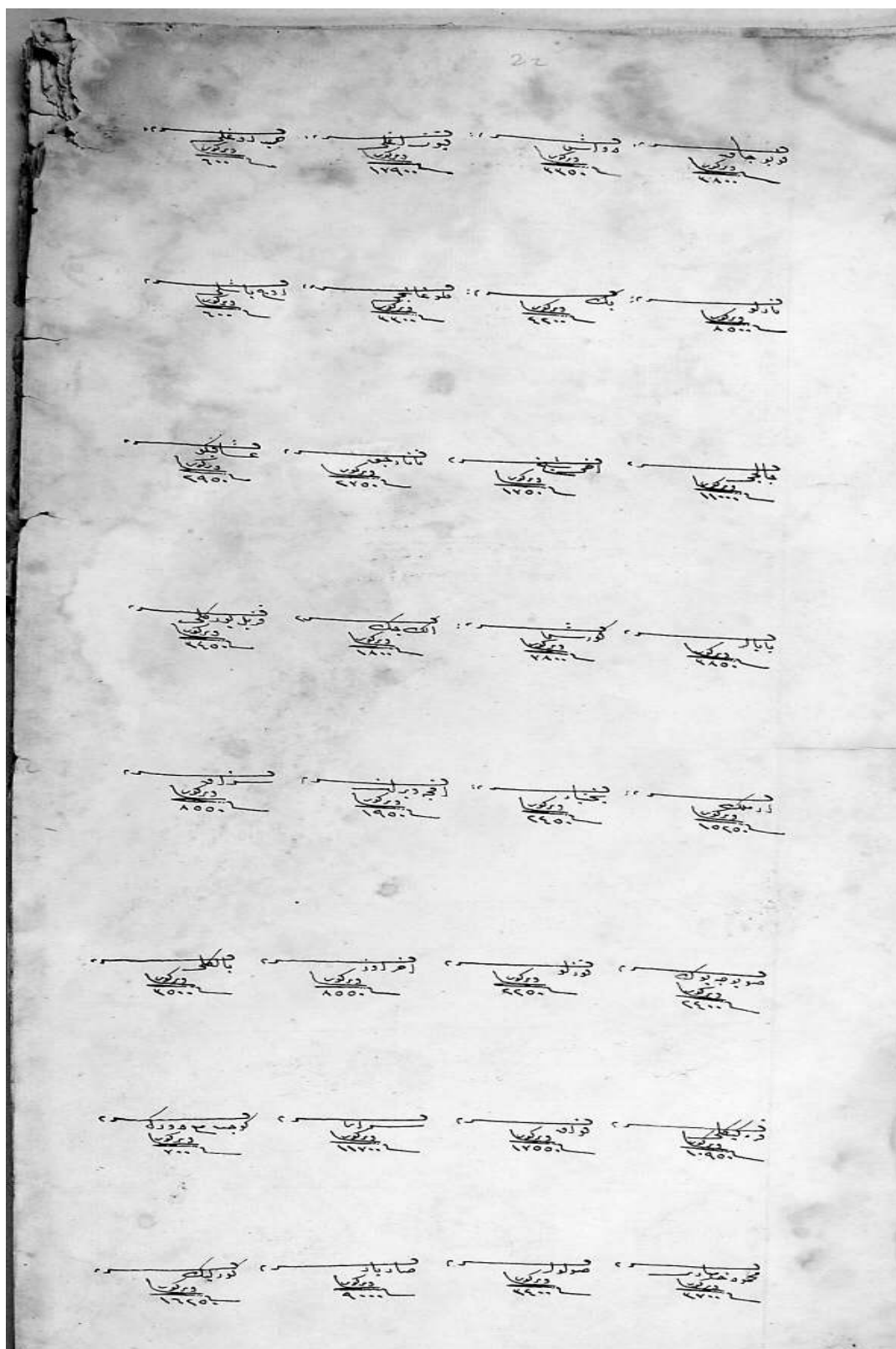
شاهد عاين
محمد بك بن مراد بك
محمد بك بن مراد بك

شاهد عاين
الحاج يوسف بن محمد
الحاج يوسف بن محمد

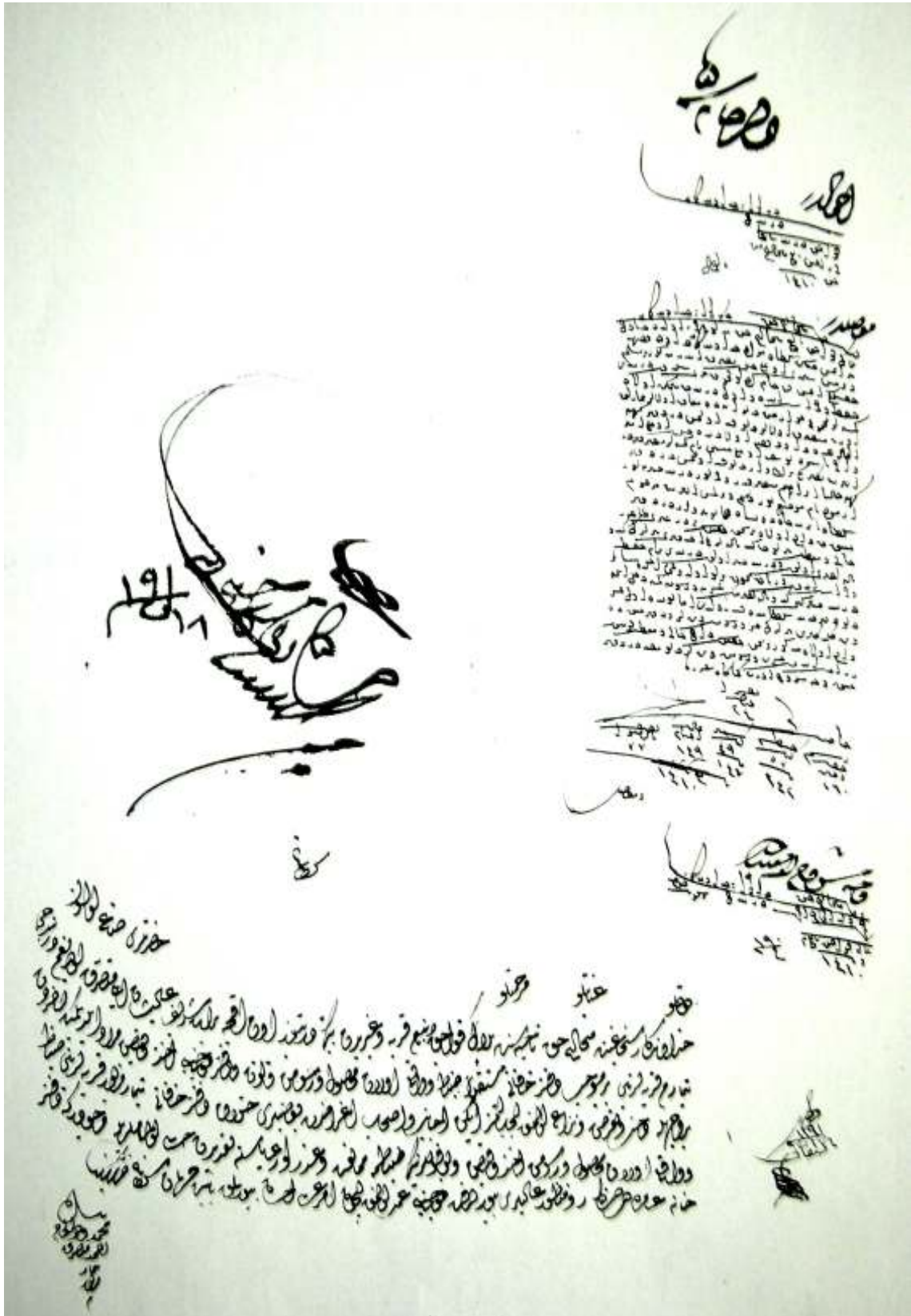
شاهد عاين
مولانا احمد باشا
بن الحاج شنان

وعاينهم

شاهد عاين
مولانا احمد باشا
بن الحاج شنان

$$(19)^*$$

(22)*

$$(29)^*$$

انقره ولایتی راحله و تحیحیه فضا سده کاتبه کین معدتک صورت امارت دایر تجارته نظارتی و کانتک ۱۲ سالیان نایبیه سوری دولت حواله جور بکام تکره سی تحیحیه
دایره سده دایره اولی

مآذنه منبانه اوستی اوزره معدنه مذکورک طقابه سمنی مارتنه اعتبارا سنوی اتی بوز اوبله سربله غوغنده بسره سنکی اوج مطوبه تحسبه سربله غوغنده بل ور سعاده مآذنه ششانه زام سعادتو بوله افدی حضرتی تعهدی ایه براری بدوس افدی عهده شده نقره ایرک ولایجه اهال قلعیه ابرا قلعیه اولی بقدنه بونک

اصول و معارف تحقیقی استنباط از محمد

اصول و معارف
نظامنامه ملک

فلیتدبیر احوالی اجرائی معائنہ میں اولیٰ بعدہ وچھٹی سے اولیٰ سے پہلے کے بارے میں
 روجہ امتیاز ایضاً مقضات وکالت شایعہ حوالہ سے ذکر قلمی اولیٰ بارہ امر و فرمانہ حضرت علیہ السلام

صید بک
۱۰۷۲

قططہ افق
مذہبی سندھو

(30)*

انفک و کلا بیتی
تکلیف و قیاسی
عز

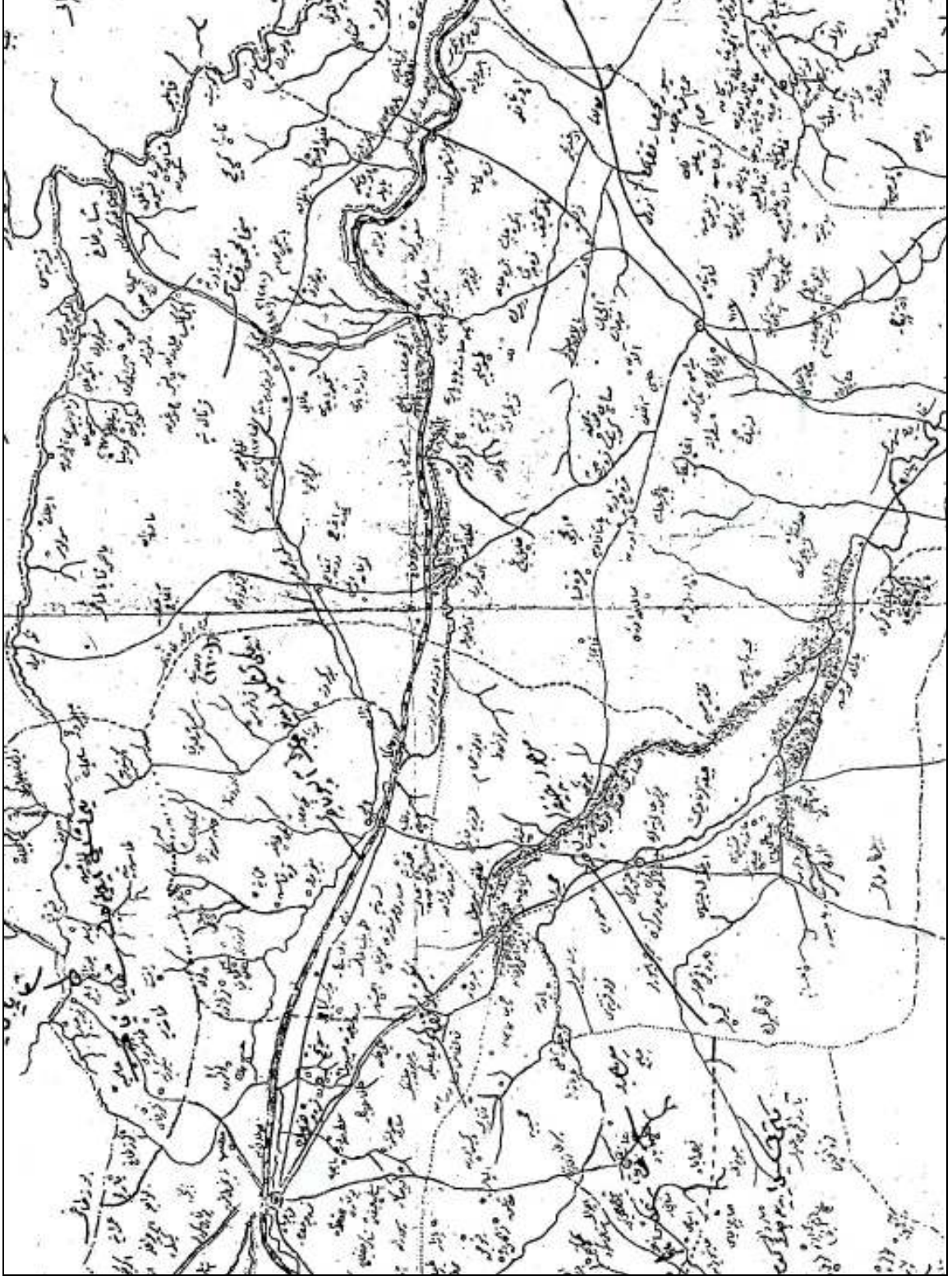
معهده حکمیه
موقوفی شمساده و علی برانک مخدومی یوانا کینک نیکیجی قفا سنده واقع قوی قریب سده فروم معدنی قریبی امتیازی آنحصانی بدیده صکره او زاده برکت با یوب
برده روم قریبی شکیل اینک تصورنده بولنیغه و سار بعهده شت معز سده دار و قوعیولده مستعیات حقنه ۷۷ و دولتی نایغلی تحریرات جوابیه
جنبه داور اگرینری تاریخ عریفه عید سده برکود اول هاله رای تعلیم اولری مفاد عالیسی قریه ایقانه سیکانم اولری اورمانه و معادن نظارت
عید سده بوباید طرف عجزانه سده واقع اولده استعاره اوزرینه جوابا الیمم تحریراتک صورت معدنی مطالع سده ریه علم سنی نیجی زری پوریه جفی اوزره
ایستک نظارت است ایلاجه ملتم بولنیغی استکار اوهای عید سده مقدسی استعاره اولوق تقدیم ایطرح و لوم معدنی رنده شمساده و غلارنک قریه
و معینه شکیلده دار برکتی اولی سده لوروی کولدر شکایتی زمانه صافه مقدمه اولریه قبل استکار جنبه حکمیه دیگر مقام مستعیات بقدره
انرا اولی عید سده حیدر نه نظارتک ایی استعاره قلموی قاعده قفس سده کورینوب اولی لده نظارت بولنیغیه بیدریکی مطالعاتی اومقام
از بابا ایله زاینده اعمار کوسه چکی بیدار بولنیغیه و کندن و زو سنی داور برنده اولیغی بیله پوریلده عیالدر عیدیه عصبه پور لوقده صکره
شرفای اودجی اوده حکمت عاده جنبه چلابانی اوزرینه نظارتک ایلاجه از سر نو تحقیقات مبادرت قعه جعنه شصورتک اغیار ی رها مستبکی
منار چار حکری اولیله عصبه کیفیه جرات ایلم

EK-II: HARİTALAR

1-5: Osmanlı Dönemi Haritaları

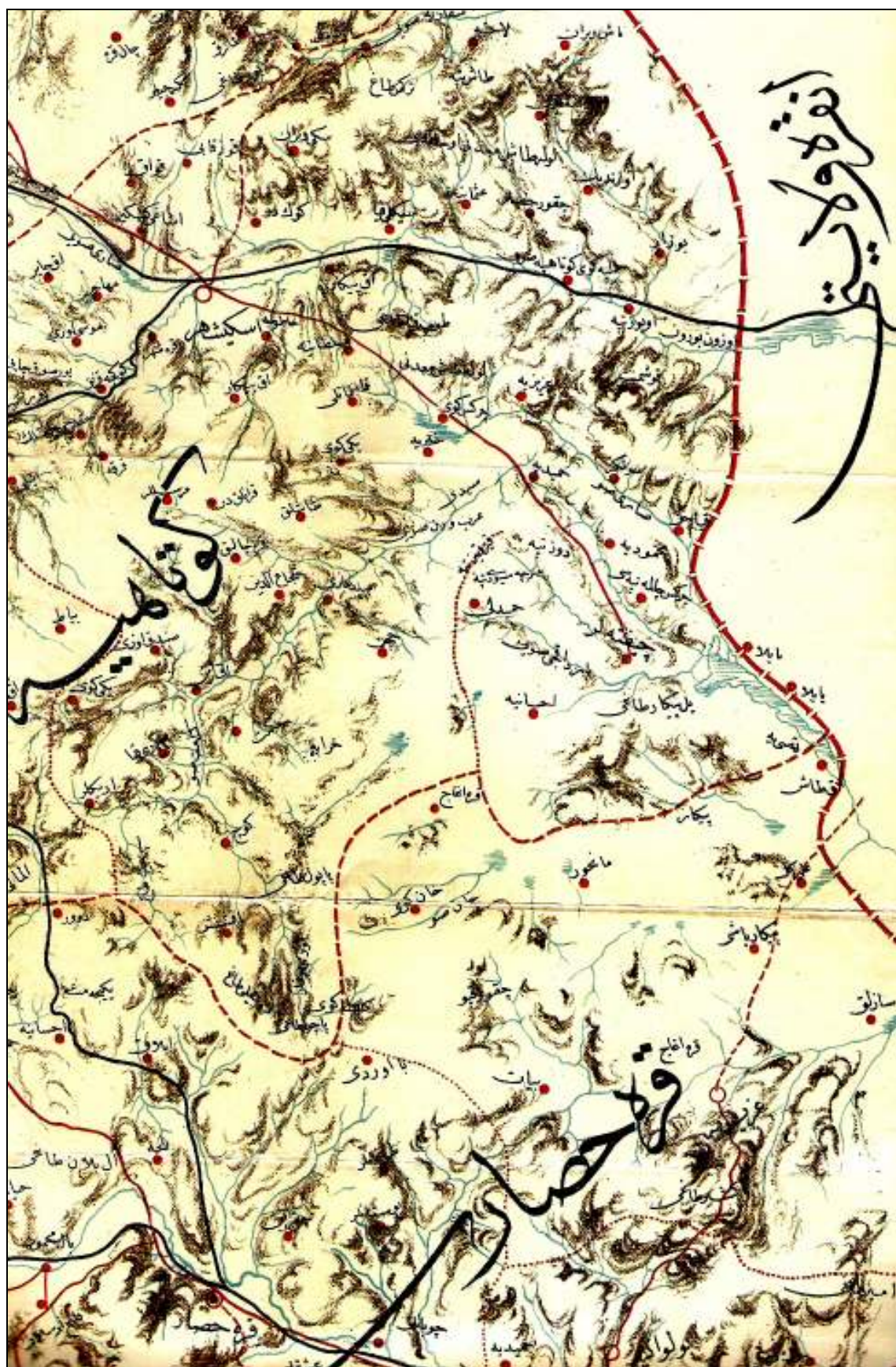
(1)

(2)

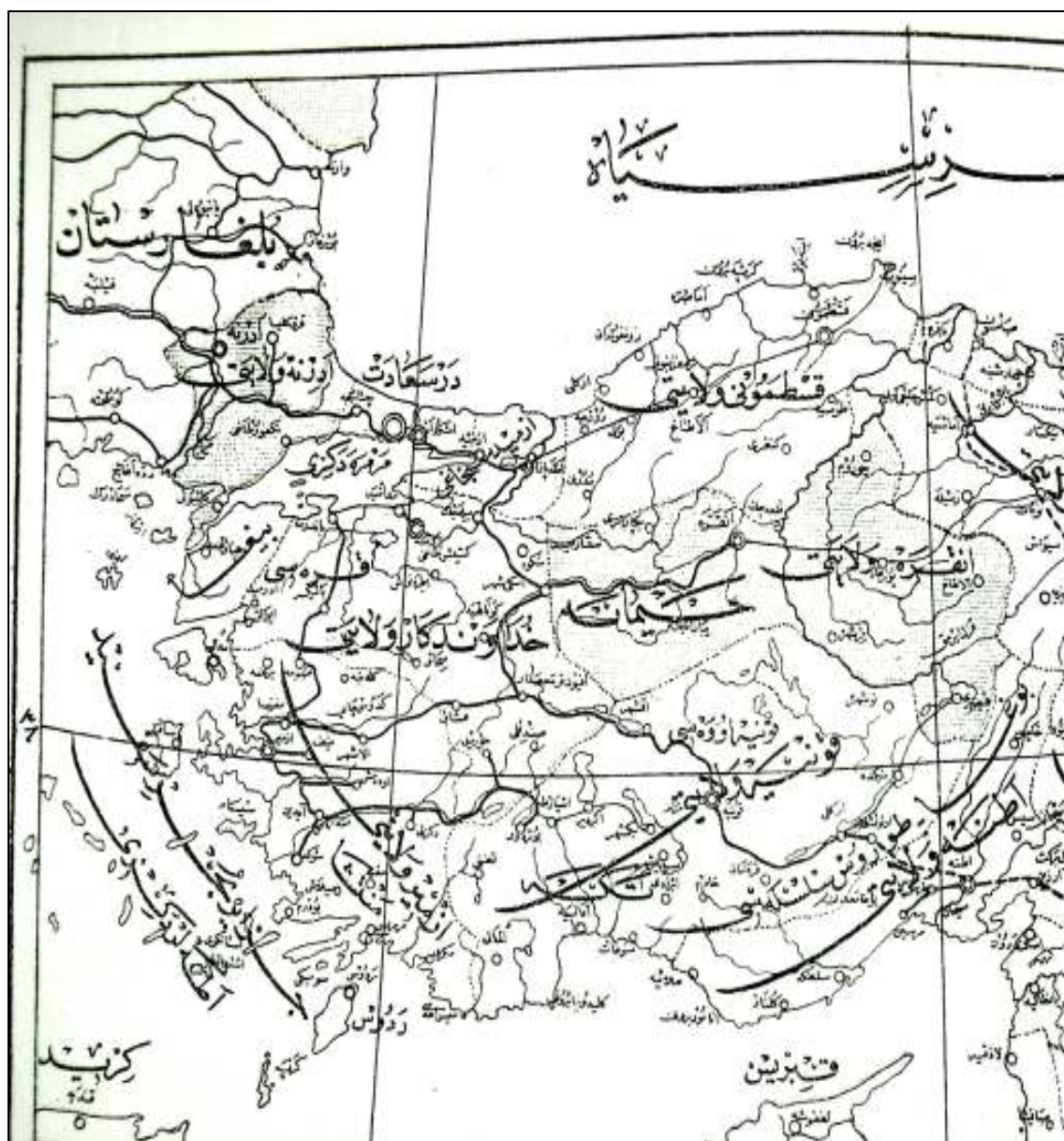
(3)

(4)

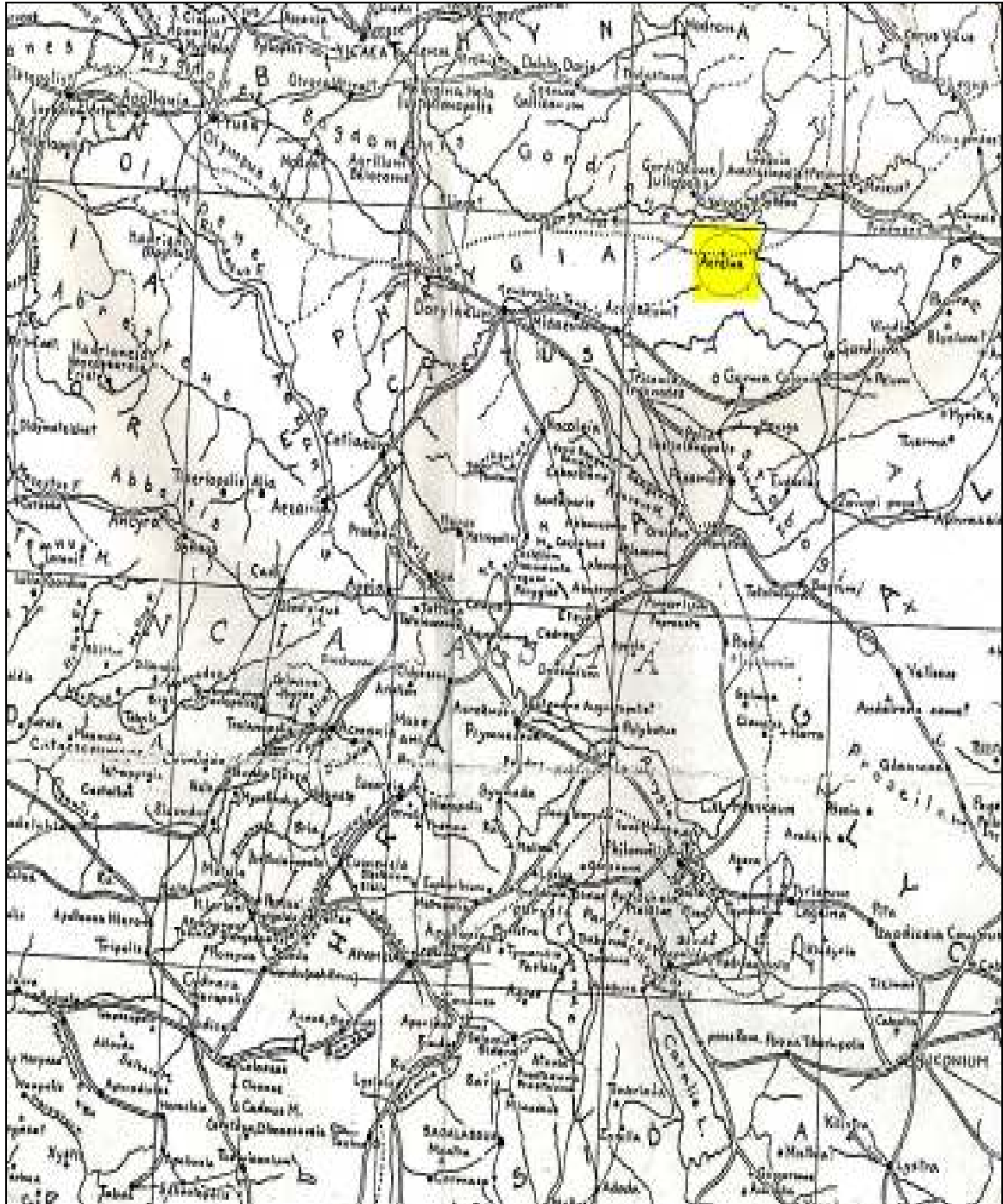

(5)

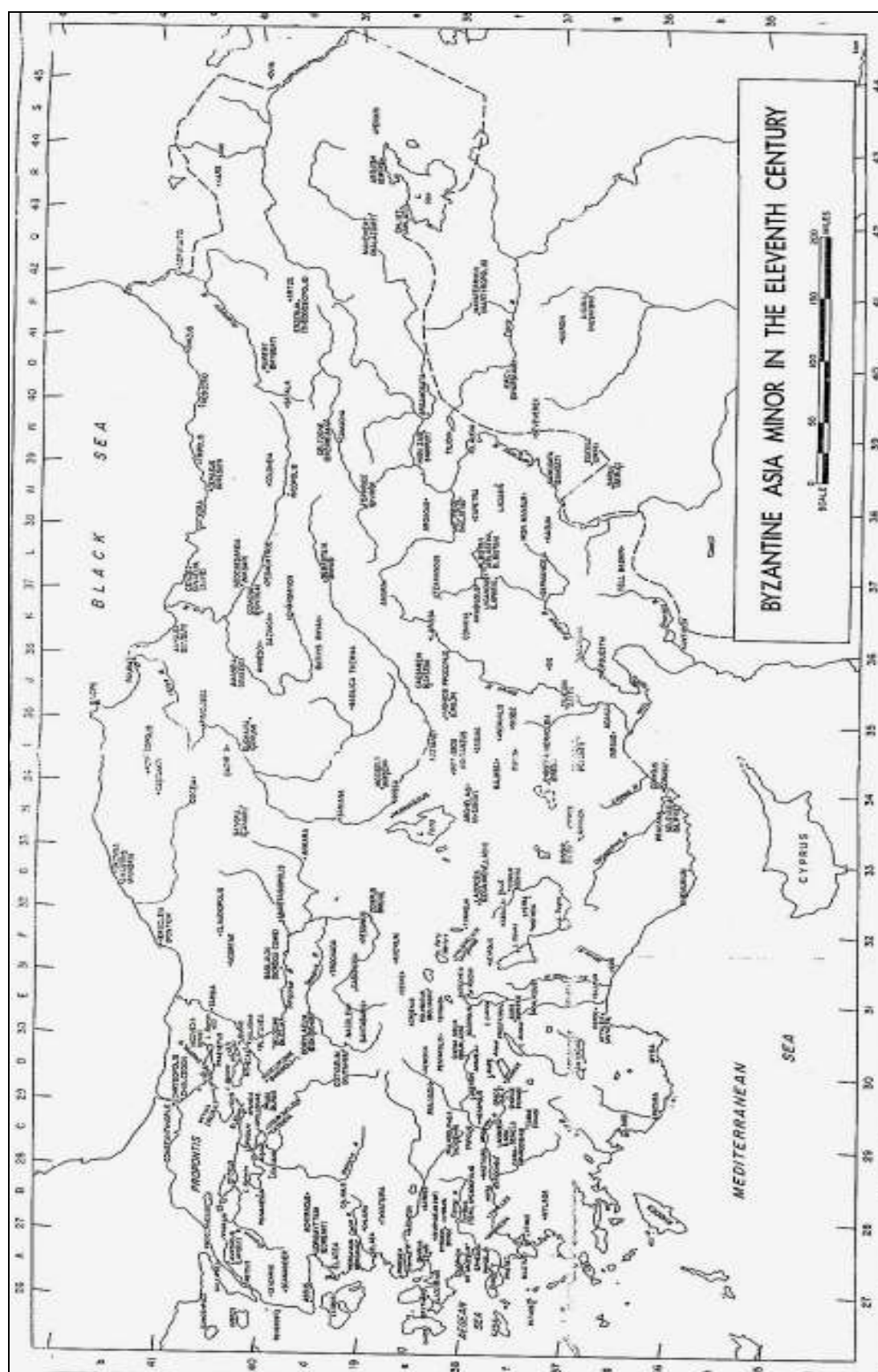

6-7: Batı Kaynaklı Haritalar

(6)

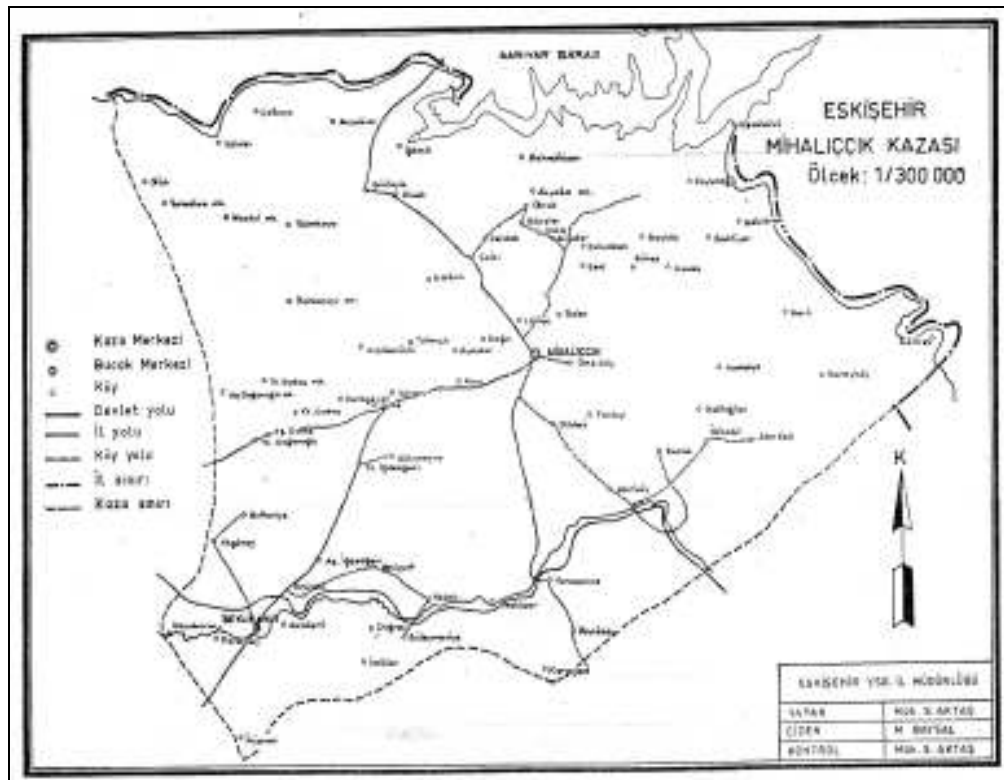

(7)

8-9: Günümüz Haritaları

(8)

(9)

10: Topografik Harita (*Kavak Krom Madeni*)*

(10)

* **B.O.A., İİMT., No: 2/1313-Z-1.**